

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫРҒЫЗСТАН УНИВЕРСИТЕТИ

**Халықаралық ғылыми-практикалық
онлайн-конференция**

**Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған
«ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАРДЫҢ
ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

**Международная научно-практическая
онлайн-конференция**

**«СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ И
СОЦИАЛЬНЫХ НАУК», посвященная 30-летию Независимости
Республики Казахстан**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ЕУРАЗΙΑ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫРҒЫЗСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАРДЫҢ
ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына
арналған халықаралық ғылыми-практикалық онлайн-конференция
материалдары 2021 жылғы 9 желтоқсан**

**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ И
СОЦИАЛЬНЫХ НАУК**

**Материалы Международной научно-практической
онлайн-конференции, посвященной 30-летию Независимости
Республики Казахстан
9 декабря 2021 года**

НҰР-СҰЛТАН, 2021

УДК 001
ББК 72
Қ18

Редакция алқасы: А.Қ. Құсайынов, А.Ж. Исмаилов, Қ.Ә. Ахметов, С.С. Оспанов,
Редакционная коллегия: Я.Н. Оспанова, З.К. Караева, Т.Н. Кемайкина, Н.Т. Нығыманова,
Л.Н. Дәуренбекова, К. Идрисов, Г.Д. Тажбенова,
Л.В. Волкова, М.М. Мадалиев, А.Т. Аязбаева, А.С. Сыздыкова

Қ18 Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері»: халықаралық ғылыми-практикалық онлайн-конференция материалдары / жалпы редакциясын басқарған А.Қ. Құсайынов. – Нұр-Сұлтан: Еуразия гуманитарлық институты, 2021. – 450 б. // **Современные проблемы гуманитарных и социальных наук:** Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции, посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан: / под общей редакцией А.К. Кусаинова. – Нур-Султан: Евразийский гуманитарный институт, 2021. – 450 с.

ISBN 978-601-08-1612-1

Бұл басылымда Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық онлайн-конференцияға қатысушылардың баяндамалары жарияланды. Оларда педагогика және психология, тарих, әлеуметтану, философия, әлеуметтік жұмыс, экология, валеология, тіл және әдебиет мәселелері, шетел филологиясы және аударма ісі, халықаралық қатынастар және аймақтану, құқық, менеджмент, экономика және қаржы саласындағы ғылыми зерттеулердің нәтижелері баяндалды.

В настоящем издании опубликованы доклады участников Международной научно-практической онлайн-конференции «Современные проблемы гуманитарных и социальных наук», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан, в которых нашли отражение результаты научных исследований и достижения практической деятельности в сферах педагогики и психологии, истории, социологии, философии, социальной работы, экологии, валеологии, проблем языка и литературы, иностранной филологии и переводческого дела, международных отношений и регионоведения, права, менеджмента, экономики, финансов и права.

ISBN 978-601-08-1612-1

**УДК 001
ББК 72**

© Еуразия гуманитарлық институты, 2021
Евразийский гуманитарный институт, 2021
© «ҰҒТАО» АҚ Нұр-Сұлтан қ-ғы филиалы, 2021
Филиал АО «НЦНТИ» в г. Нур-Султан, 2021

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

*Құсайынов А.Қ.,
тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик,
Еуразия гуманитарлық институтының ректоры,
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)*

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Қадірлі зиялы қауым!

Конференцияға қатысушы қонақтар!

Еуразия гуманитарлық институты Қырғызстанның халықаралық университетімен ынтымақтастық аясында бірлесіп өткізіп отырған «Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері» атты халықаралық конференцияға қош келдіңіздер!

Бүгінгі конференция Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналып отыр.

Тарихи тұрғыдан бағамдасақ, отыз жыл аса көп уақыт емес. Десек те, Отанымыз осы жылдар ішінде барлық қиындықтарды еңсеріп, әлем елдеріне танылып үлгерді.

Егеменді ел болмай еркін даму мүмкін емес екендігі бәрімізге белгілі. Сондықтан да, Тәуелсіздік – кез келген елдің ең үлкен құндылығы. Оны қадірлеу, бағалап, сақтай білу – баршамыздың басты парызымыз деп білген жөн.

Құрметті әріптестер!

«XXI ғасыр – білім мен біліктің дәуірі. Әр адам өзін үздіксіз жетілдіріп, жаңа кәсіптерді игеріп, үнемі заман ағымына бейімделу арқылы ғана бәсекелік қабілетін арттыра алады. Білім мен технология, жоғары еңбек өнімділігі ел дамуының басты қозғаушы күші болуға тиіс», - деп Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында атап өтті. Білім мен біліктің дәуірі болу үшін еліміздің жоғары оқу орындары білім мен ғылымды дамытуда қыруар міндеттерді іске асырып, бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда.

2019 жылдан басталған пандемия кезеңі бүкіл адамзатқа оңай тимеді. Әлі де коронавирус індетінің беті қайтқан жоқ. Осынау күрделі кезеңде де білім беру сапасын бәсеңдетпей онлайн-платформаларды дамытуда күш-жігерімізді біріктірдік. Қашықтан білім беріп қана қоймай, ғылыми конференциялар өткізіп, пікір алысып келеміз. Бүгінгі онлайн жүйесінде өткізіліп отырған конференциямыздың да тағылымы мол деп білемін.

Құрметті конференцияға қатысушылар!

«Қазақ-қырғыз – бір туған, көршілес елміз. Бізді екі мемлекеттің көптеген мүдделері біріктіріп тұр» - деген еді Қырғызстан Президенті Садыр Жапаров Қазақстанға келген сапарында. Рухани тұрғыдан да пікірлес, мұраттас болып келетін бауырлас елмен ынтымақтастық аясында өткізіліп отырған конференцияның қорытындылары бойынша нақты ұсынымдар әзірленіп, олар гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар аясын әрі қарай кеңейтуге мүмкіндік беретініне сенімім мол.

Конференция жұмысына сәттілік тілеймін. Қастерлі Тәуелсіздігіміз барша жұртымыздың патриоттық рухымен асқақтай берсін!

*Қамзабекұлы Д.,
ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің проректоры,
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)*

АБАЙ ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ

Тәуелсіздіктің 30 жылдығына аяқ басар кезеңде Абай тұлғасының мемлекетіміз бен мемлекетшілдігіміздің айрықша құбылысы ретінде құнтталуы, байыпталуы, зерделенуі – елдің өскенін, парасатпен толысқанын аңғартатын көрсеткіш.

XX ғасырдың басында Алаш көшбасшысы Әлихан Бөкейханның мына ойына назар аударыңызшы: «Ислам діні қазақ даласында жеңіске жетіп, орныққан жаңа кезең Абай назарын араб, парсы және түрік тілдеріндегі білімге аударды. Мүмкіндігі мен қабілетінің арқасында ол араб-парсы тілдерін өз бетінше оқып, еркін меңгеріп алды һәм қасиетті кітаптардың білгірі атанды. ...Дін мәселесінде Абай қалыптасқан ғадетті бұзды. ...Талант, білімімен Абай партия таласына араласып кетті және мұнда да елді аузына қаратты. Абай отанында тағдыр жазуымен мезгілсіз туған саф асыл еді. Оның күші басқа-басқа, партия таласына жұмсалмауы тиіс-тін».

Бұдан Қазақ елі дамуындағы тұлғаның рөліне байланысты бес тезис ұғынылады.

Біріншіден, Абай – өз заманында дүниені тану білімі бәсекесіне батыл, еркін түскен ізденімпаз.

Екіншіден, Абай – зерделі тұлға ретінде Құран-Кәрімді меңгерумен бірге әлемді ұйытқан Зәбур, Тәурат, Інжіл құндылықтарын байыптаушы.

Үшіншіден, Абай – таптаурындық пен әріпшілдікке бой алдырмаған ойшыл.

Төртіншіден, Абай – топ бастаған көсем, сөз бастаған шешен.

Бесіншіден, осындай Абай әлеуеті «партия таласына жұмсалмауы тиіс-тін» (яғни жергілікті биліктің өнімсіз әрекетіне).

Бес тезистің жалғыз қорытындысы: Абай – «мезгілсіз туған саф асыл».

XXI ғасырда дана ақын тұлғасына қатысты ұлт ойын жеткізген Президент Қ.К.Тоқаев: «Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. ... Абайдың мол мұрасы қазақ ұлтының жаңа сапасын қалыптастыруға қызмет етеді. ... Қазақ елі барда Абай есімі асқақтай береді. Оның асыл сөздерін рухани байлығымыз ретінде жоғары ұстасақ, туған еліміздің әлем алдындағы абыройы арта берері сөзсіз» деп тұжырымдайды.

Мемлекет басшысы айқындап берген Абайдың мерейтой жылында біршама істер атқарылды. Ең бастысы, тұлғатану және тұлғаны таныту бағдарындағы жаңа ой мен жаңа сөз жетілдірілді. Әрине, бұл бір жылмен немесе «мерейтойдан мерейтойға дейін» деген межемен шектелмеуі тиіс.

Мысалы, біз осыған дейін ақын ғұмырбаянын төрт нұсқада жазып, аманат етіп қалдырған жазушы-академик Мұхтар Әуезов классикалық зерттеулеріне жіті ден қойсақ, тәуелсіздік жылдары объективті себептерге байланысты деректер толыға түсті. Бірақ оның ішінде аңыз да бар, аңсары да бар, қара желдей адасқаны да бар. Өкінішке қарай, көркем дүниені тарихи шындық деп қабылдау оқтын-оқтын шаң беретінін жасырмаймыз.

Жалпы күні бүгінге дейін көп мәселеде аңыз бен ақиқаттың, фольклор мен мұрағаттың ортасында күй кешкеннен кейін бе, асығыстық кетіп жатады. Бірақ оны тездетіп түзеп, қателіктен сабақ алып жатсақ, кәне?

Басқа-басқа, дерегі де, еңбегі де хатталып тұрған осыдан бір ғасыр бұрынғы Алаш зиялылары өмірбаянынан, іс-әрекетінен «қиял-ғажайып ертегі» жасап жүргендер жоқ емес. Мұның сыртында большевизм заманының батпандап кіріп, мысқалдап шығатын ауыр дертінен айықпай, жау іздеп, ат төбеліндей оқыған мен қайраткерді бір-біріне қарсы қою да

қайта жанданғандай... Осының бәрі тұлғатанудағы ғылыми қағидаттың, елшілдік ұстанымның әлсіздігін аңғартады.

Тұлғатануға қатысты ғылымның асыл қағидаты – шынайылық, тарихилық, барлық мәселені жан-жақты қарау.

Шынайылық қағидаты – пендешіліктен немесе біліксіздіктен аулақ болу. Бұл – тарихи тұлғаны, оқиғаны үзіп-жұлмай, тұтас қарау деген сөз. Нысанамызды жек көреміз бе, жақсы көреміз бе, оның әрекетінің немесе еңбегінің бір жерін ұнатып, екінші жерін ұнатпаймыз ба – мұндай субъективтілікке ұрынбай, орта жолды – шынайы әдісті басшылыққа алу. Түсініктілеу тілмен жеткізсек, зерттеуші алғаш сол кезеңдегі қоғамдық-саяси даму үдерістерін айқындаған заңдылықтарды зерделеп алуы тиіс. Осы жолда бір фактіні емес, бірнеше фактіні қатар салыстырып, оның қайшылығын да, емесін де тұтастай қарастыруы керек. Зерттеуді жамандық іздеуге, қаралауға, кек алуға немесе бірыңғай арайлы жағынан көруге құруға болмайды. Ақ-қара, жақсы-жаман, жағымды-жағымсыз – бұлай ажырту ғылымның жолы емес. «Жақсыдан жаман туса да, тартпай қоймас негізге...» дегеннің байыбына бару генетиканың зерттеу нысанасына кірсе кіретін шығар, бірақ тұлғатанудың мәрмәр қағидаты бола алмайды.

Тарихилық қағидаты – бұл да Шығыс пен Батыс ғылыми танымының сан ғасырлық жолы. Кез келген тарихи құбылыс, оқиға не себепті пайда болды немесе оған не түрткі, ол әу баста қалай бағаланды, кейін оған қандай баға берілді, қазіргі байыпталуы қандай және болашақта осы туралы не айтылуы мүмкін – міне, осындай сүзгіден өтуі қажет. Тәуелсіздік тұсында төңкеріс тұсындағы пролеткульт шолақ белсенділері сияқты жетесіздік таныту, бір мақаламен жерден алып, жерге салу – ғылымның жөні емес, жай эмоцияның көрінісі.

Тарихилық қағидатының тағы бір маңызды жері – тарихты, тұлғаны, оқиғаны, адам тағдырын қарастырған адам мына мамыражай заманда отырып алып, бидің де, соттың да, тергеушінің де рөліне енбеуі керек. Өзін бейтарап ұстап, тарихтың нақты кезеңіндегі жағдайды, тап болған ахуалды, соған байланысты жұмсалған ақыл, саясат амалын, айтылған сөзді, жариялаған еңбекті салыстыра бағалауы қажет.

Мәселеге **жан-жақты қарау** – ғылым мен зерттеу ісінің басты шарты. Бұл көбіне тарихи дерекке, мәліметке, ақпаратқа қатысты. Кәсіби зерттеуші немесе кәсібилікке ұмтылған маман қай кезде де жалғыз-жарым деректен қорытынды шығармайды. Осыған дейінгі және қазіргі ғылыми айналымдағы деректерге табан тіреп, өзі тапқан мәліметтің деңгейін анықтайды. Қазақ: «Бір ағашта – мың бұтақ, біреуі ғана қамшыға сап» дейді. Сол айтқандай, мұрағатта жиналғанның бәрі тарих емес. Маман салыстыра отырып, қисынға келетін «қамшыға сап болатынын» табуы қажет.

Міне, бүгін біз Абай тұлғасын және айналасын тануда осы үш қағидатты алға тартамыз.

Бір ғасыр бұрынғы Әлихан Бөкейханның асыл ойы, бүгінгі Қасым-Жомарт Кемелұлының тұжырымдамасы – ақиқатты тану арқауындағы мемлекетшіл түсінікті қалыптастыратын пікірлер.

Дана ақынның өзіне жүгінсек:

Сөз мәнісін білсеңіз,

Ақыл – мизан, өлшеу қыл, - дейді. Немесе:

Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей,

Сыртын танып іс бітпес, сырын білмей, - деп түйіндейді.

Осының бәрі өлеңінде де, қара сөзінде де айтылатын ақыл, қайрат, жүректі тең ұстаумен жүзеге асатыны анық.

Тұлғаны жағдай, тағдыр, тарих шыңдап өсіреді, жетілдіреді. Ендеше тұлғатанудағы Абай танымы – халық танымының сапасы әрі айнасы.

*Ескенди́рова М.Ж.,
PhD, доцент, заведующая кафедрой теории и практики перевода,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан (Казахстан)*

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА

Языковая политика, проводимая в Казахстане, является одной из наиболее важных тенденций экономической и социальной модернизации общества. Развитие полиязычия – значимое направление в многоэтничном казахстанском социуме. Языковая политика, осуществляемая в государстве, имеет непосредственное отношение к развитию переводоведения, поскольку приоритетными языками перевода в современном Казахстане являются казахский, русский и английский языки.

Глобализационные тенденции XXI века, века внедрения инновационных технологий во всех сферах деятельности человека, продолжают укреплять позиции науки о переводе, обеспечивая её научную базу теоретическими положениями и прикладными решениями, а также разрабатывая методологию исследований переводческой деятельности во всех её аспектах. В связи с этими объективными предпосылками становится популярной и востребованной профессия переводчика. Возросшая популярность профессии переводчика вызвана взаимодействием различных культур и народов в сферах политики, экономики, международных отношений, науки, медицины, промышленности и других сферах деятельности современного человека. Данный факт требует серьезных методологических решений в процессе подготовки профессионального переводчика, а также для осуществления переводческой деятельности.

За сравнительно небольшой отрезок времени, с середины XX века по сегодняшний день, в науке о переводе сформировались традиционные представления о специфике переводческой профессии, а также идет постоянный процесс внедрения в переводческую деятельность инноваций, что вполне закономерно. Таким образом, осуществляется постоянное взаимодействие между классическими теориями и современными концепциями в переводоведении.

Историческая и социально-политическая миссия современного Казахстана возложила особую ответственность на теорию и практику переводческой деятельности. В данное время Республика Казахстан является площадкой для проведения различных международных мероприятий, которые проводятся на самых разных уровнях: встречи президентов стран, межправительственные саммиты, экономические форумы, специализированные и отраслевые выставки, научные и практические конференции, учебные и бизнес-семинары, спортивные олимпиады и мн. др. Все эти мероприятия являются своеобразными тренинг-полигонами для казахстанских переводчиков, так как ни одно из этих мероприятий не обходится без письменного и устного перевода.

Развитие переводоведения в Казахстане представлено тремя этапами. Более подробно остановимся на третьем этапе – этапе развития переводоведения в период Независимости Казахстана, происходящем в 90-е гг. XX века.

К 150-летию юбилею Абая в 1995 г. был опубликован сборник стихов Абая на французском языке в переводе Г. Муканова и К. Висанти. Стали известны новые переводы поэзии и прозы Абая на китайском, турецком, английском и других языках мира.

В 2000 г. публикуется перевод 149 хикметов Ходжи Ахмета Яссави, который был осуществлен известным казахстанским переводчиком Н.Ж. Сагандыковой.

В 2002 г. публикуется перевод книги «Антология западной философии», куда вошли труды Гераклита, Демокрита, Ницше, Хайдеггера, Адорно.

В 2006 г. по государственной программе «Культурное наследие» в 7-м и 8-м томах, 10-й серии «Мировая культурологическая мысль» были опубликованы работы мыслителей-постмодернистов в переводе А. Кодара и Б. Нуржанова.

В 2011 г. издан трехтомный труд известного казахстанского переводчика К. Юсупова, в 1-й и 2-й тома которого вошли переведенные на казахский язык труды по переводу Ф. де Шатобриана, Ж. Мунена, У. Эко, В. Ларбо, А. Пушкина, В. Жуковского, С. Маршака, Б. Пастернака, Н. Заболоцкого, М. Бахтина и других.

Согласно исследованиям, в современном казахстанском языкознании, лингвистика XXI века приобретает следующие черты: языкознание как лингвистическая наука открыта для взаимодействия с другими науками, при этом необходимо отметить, что лингвистические исследования взаимодействуют не только в аспекте гуманитарных наук, но и с естественными и точными науками; вводимые новые понятия, например, «концепт» или «картина мира», широко используются лингвистами, развивающими современные лингвистические теории, и это является характерным признаком в современном языкознании, несмотря на то, что содержание и смысл данных новых понятий на протяжении значительного периода времени рассматриваются в переводоведении в ходе его развития; происходит точное разделение теории и практики, то есть, теоретических концепций и практических результатов переводческих исследований. При этом наблюдается значительная дистанция между теоретическими и практическими исследованиями.

К. Жубанов и М. Балакаев относили перевод к языковедческой отрасли, в то время, как литераторы, М. Ауэзов и М. Каратаев, к литературоведческой отрасли. Вот как говорил об этом сам М. Ауэзов: «Анализируя теорию перевода за последний период времени, мы наблюдаем развитие двух тенденций переводоведения – первая тенденция относится к языкознанию и возникает в аспекте переводческих исследований через лингвистические методы, вторая тенденция – по-нашему, верное – относит перевод к искусству слова и придерживается эстетических принципов, таким образом рассматривая перевод как объект изучения теории литературы» [1, 5].

По мнению Н.Ж. Сагандыковой, переводоведение – это один из разделов литературоведения, так как художественный перевод есть неотделимая часть современной литературы, цель которого взаимообогащать и взаимосвязывать разные литературные жанры [2, 6]. С мнением Н.Ж. Сагандыковой согласен и Ж. Дадебаев, который считает, что перевод проходит через гуманитарные науки, положительно влияющие на результат перевода. Есть литературоведческое переводоведение и лингвистическое переводоведение, каждое из этих направлений имеет свой объект и методы исследования. Ж. Дадебаев говорит, что художественный перевод, является отдельной частью литературоведения: «Переводоведение как наука подразделяется на два направления: художественное (литературное) и лингвистическое направления. Литературное переводоведение исследует природу художественного перевода и напрямую связано с литературоведением. Художественный перевод является самостоятельным направлением в национальной литературе» [3, 11-12]. Ж. Дадебаев считает, что художественный перевод – это раздел литературоведения, так же как и история перевода, теория художественного перевода, критика художественного перевода. Таким образом, исследователь включает художественный перевод в число литературоведческих дисциплин.

А.Т. Кульсариева представляет перевод в качестве феномена культуры, о чем пишет в своей докторской диссертации «Аударма және өркениет». По мнению А.Т. Кульсариевой, перевод является результатом человеческой деятельности, где культура и человек, в свою очередь, воспринимаются как единое целое, поэтому перевод является результатом культурной деятельности. Также А.Т. Кульсариева считает, что перевод – это творческий процесс человеческой деятельности. Перевод связывает две языковые культуры. Переводческий процесс как результат взаимодействия двух культур помогает продвигать межкультурную коммуникацию. Рассматривается перевод в широком и более узком

значении: в более узком значении – перевод определяется как передача текста с одного языка на другой. В широком смысле этого слова, перевод – это восприятие культурной информации в разной форме, не только в виде письменных текстов, но и артефактов культуры, языка музыкальных и танцевальных произведений. Культура – это метаязык человека, информация передается не только вербальным путем. По мнению А.Т. Кульсариевой, перевод – это общественно-культурное явление, имеющее свое место в социуме: «... перевод воспринимается как понимание, при чем слово «понимание» является не просто переводом этого слова в парадигме «свой-чужой», а означает «свое понимание своего» [4, 22-27]. Таким образом, по мнению А.Т. Кульсариевой, во время процесса перевода возникают два значения и два читателя текста, а перевод выполняет роль компонента коммуникации.

А. Алдашева рассматривает проблемы стилового соответствия текста оригинала тексту перевода как теоретические проблемы переводоведения. Перевод разножанровых и разностилевых текстов представляет особую важность для исследований природы и содержания перевода. Следующей основной проблемой перевода А. Алдашева рассматривает место перевода в аспектах лингвистических наук и статуса переводоведения как самостоятельной отдельной дисциплины. По мнению А. Алдашевой, необходимо определить роль перевода в ряде дисциплин казахского языка (например лексикология, стилистика, семасиология). Перевод взаимосвязан и с лингвокультурологией [5].

В современной науке о переводе в Казахстане термин «переводоведение» используется как в широком, так и в более узком понимании этого слова. Например, Р.З. Загидуллин рассматривал два значения. В более узком значении под «переводоведением» Р.З. Загидуллин, поддерживая точку зрения В.Н. Комиссарова, предлагал понимать «любые концепции, положения и наблюдения, касающиеся переводческой практики, способов и условий ее осуществления различных факторов, оказывающих на нее прямое или косвенное воздействие». В широкое понимание термина «переводоведение» Р.З. Загидуллин вкладывал понятие теоретической и прикладной частей перевода. Он использовал термин «переводоведение» в качестве «зонтичного» термина для «обозначения совокупности практически любых аспектов переводческого дела, независимо от способов и условий осуществления перевода и факторов, прямо и косвенно задействованных в нем» [6]. Таким образом, мы видим, что термин «переводоведение» трактовался Р.З. Загидуллиным в качестве универсального термина, который подразумевает исследование в рамках теоретических и практических проблем дисциплины.

Теория и практика перевода выполняет свою достойную миссию самостоятельной науки в казахском языкознании и находит свой путь в переводческих исследованиях. Особое место занимает государственный язык, который непосредственно влияет на развитие и совершенствование перевода в казахстанском поликультурном обществе.

Список литературы

1. Абдрахманов С. Перевод поэзии и поэзия перевода (исследование). – Астана: Аударма, 2008. – 472 с.
2. Сагандыкова Н.Ж. Основы художественного перевода: учебное пособие. – Алматы: Санат, 1996. – 208 с.
3. Дадебаев Ж. Әдеби компаративистика және қоркем аударма: оқу куралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 182 б.
4. Кулсариева А.Т. Аударма – өркениет феномені: автореф. ... докт. филос. наук: 24.00.01. – Алматы. – 2006. – 42 б.
5. Алдашева А.М. Аударматану ғылымының басты ұғым-түсініктері туралы // Аударматану. – Алматы: «Тіл» оқу әдістемелік орталығы, 2008. – Б. 21-30.
6. Загидуллин Р.З. Переводоведение в Казахстане: состояние и перспективы // Актуальные проблемы теории и практики перевода в контексте современности: матер. межвуз. науч.-практ. конф. – Алматы, 2000. – С. 8-11.

*Аманбаев А.Ж.,
кандидат исторических наук, профессор,
Евразийский гуманитарный институт,
г. Нур-Султан (Казахстан)*

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Республика Казахстан в 1991 году провозглашалась как независимое государство с миролюбивой внешней политикой, приверженное нераспространению ядерного оружия и строящее взаимоотношения со всеми государствами на принципах международного права [1].

В отличие от других сфер жизни казахстанского общества внешняя политика представляла собой направление деятельности, где все следовало начинать с чистого листа – *tabula rasa*, поскольку МИД Казахстана в советский период являло собой ведомство всего с десятком ответственных работников, помимо консульских дел привлекавшихся только к обслуживанию редко заезжавших в республику иностранных делегаций. Ни внешнеполитических традиций, ни зарубежных представительств, ни квалифицированных кадров у молодого государства не было.

Поэтому наряду с образованием по сути нового МИДа, определением его структуры, функций, приоритетов и задач, комплектованием его кадрами по мере начавшегося уже заключения дипломатических отношений с множеством государств параллельно решались вопросы создания и обеспечения полноценного функционирования собственных представительств за рубежом и открытия у нас посольств зарубежных государств. Одновременно в неотложном порядке в повестке дня стояли вопросы продвижения процесса официального принятия страны в ООН и другие международные организации. На эти заботы накладывалась трудоемкая работа по организации первых визитов главы государства в зарубежные государства и приему их первых лиц у нас [2, с. 6].

Дел было невпроворот и все же неотложные проблемы находили решение уже в первые месяцы после обретения независимости. Установлены дипотношения с рядом стран, открыты в них наши посольства, а их представительства у нас. 2 марта 1992 года на 46-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН РК была единогласно принята в ее члены и обрела статус полноправного субъекта международного права. А спустя всего несколько месяцев казахстанская делегация участвовала в работе 47-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, где Президент РК Н. Назарбаев выступил с речью о ключевых принципах и направлениях внешней политики РК и ее планах в качестве члена ООН. В его речи была озвучена уже первая казахстанская инициатива о создании специального форума - Совещания по мерам доверия и взаимодействию в Азии (СВМДА) и выражена готовность представить постоянную площадку для его работы в столице Казахстана. Эти события означали, что масштабный запуск «маховика» внешней политики Казахстана без затяжек и вполне успешно состоялся.

С первых дней работы в МИДе РК велась выработка концепции внешней политики государства, ключевые позиции которой были озвучены главой государства в упомянутой речи в ООН. Но проект документа появился на свет в относительно завершенном виде лишь к 1993 году. При его составлении были учтены географическое расположение страны, ее окружение другими государствами, наличие транспортных связей с мировыми рынками и ряд других факторов. Это позволило выявить как ряд преимуществ, так и недостатков нашего геополитического положения.

Нахождение страны в центре Евразии объективно делало его мостом между Азией и Европой, между Севером и Югом, между европейской, китайской и исламской цивилизациями. Но из-за пребывания глубоко внутри континента мы не имели доступа к открытым морям. Железнодорожного выхода в зарубежье, кроме как через Россию, тоже

не было. Сырьевая однобокость экономики усиливала острую потребность в поиске рынков сбыта своей продукции, так как перерабатывающих мощностей в стране явно не хватало. Нельзя было не учитывать и полиэтнический состав населения Казахстана, где русские составляли более его половины, а соседи по региону были представлены крупными диаспорами. Неразумно было бы не считаться и с нахождением страны между Россией и Китаем, а также с международным весом и влиянием таких субъектов международных отношений, как США и ЕС [3, с. 123]. Следовало учесть также, что с рядом соседей нас связывала длительная общность исторической судьбы, давние экономические и духовно-гуманитарные связи. Отсюда внешняя политика государства никак не могла быть одномерной и равноудаленной от всех стран.

После ускоренной проработки проекта документа концепция была в том же году, наконец, принята и в ней характер внешней политики Казахстана был определен как многовекторный, что совершенно не исключало вступление его в союзнические отношения с теми или иными партнерами, из чего со всей очевидностью вытекает, что понятия «многовекторность» и «нейтралитет» не являются тождественными. Принятие этого документа значительно облегчило в дальнейшем ведение казахстанской стороной переговорных процессов с зарубежными партнерами о многогранном и разноплановом сотрудничестве.

Но жизнь движется и под влиянием множества факторов происходят изменения в геополитической ситуации в мире и в регионах, что требует корректировки концепции внешней политики путем пересмотра приоритетов, целей и задач. Отсюда периодически обновляется и концепция. Ныне страна в отношениях с зарубежьем руководствуется «Концепцией внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы», утвержденной Указом главы государства в марте 2020 года.

Одной из больших проблем для независимого Казахстана в первые годы его стала судьба ядерного оружия, доставшегося от СССР после его распада, от правильного решения которого прежде всего зависела безопасность молодого государства. В собственности страны оказался четвертый по мощности ракетно-ядерный арсенал в мире, содержащий 1216 ядерных боеголовок для межконтинентальных баллистических ракет и ядерных зарядов, а также современные средства поражения и доставки. С одной стороны содержать такой арсенал было для Казахстана весьма накладно, а с другой его наличие у нас вызывало большое беспокойство в мире.

Свое намерение разумно распорядиться ядерным арсеналом Казахстан проявил уже 13 декабря 1993 года, присоединившись к Договору о нераспространении ядерного оружия. Это способствовало позитивному восприятию страны мировым сообществом.

Однако встревоженность Запада все еще не ослабевала: там считали, что Ирак, Иран и Пакистан, заинтересованные в обретении ядерного оружия, непременно попытаются использовать Казахстан в своих целях. Из разных стран, включая и США, к нам заспешили с визитами высокие особы, которые, требуя от нас немедленного отказа от ядерного арсенала, вели себя высокомерно и заносчиво, пуская в ход давление, шантаж и даже угрозы. Но Президент РК Н.А. Назарбаев, сохраняя спокойствие, давал понять, что наша сторона готова к отказу от ядерного арсенала только на условиях равноправия в переговорном процессе, получения от ядерных держав твердых гарантий защиты Казахстана от агрессий, а также материальной компенсации в обмен на демонтаж смертоносного оружия. Не соглашался он и на то, что наши условия будут соблюдены незамедлительно после отказа от ядерного арсенала. Его же твердая позиция выражалась в формуле: сначала гарантии, а затем отказ.

И вот 5 декабря 1994 года в Будапеште США, Великобритания и Россия подписали документ, гарантировавший территориальную целостность Казахстана, неизменность его границ и недопущения на него экономического давления. А в случае агрессии против него эти державы обязались добиться рассмотрения этой ситуации в Совете Безопасности ООН. Позже в 1995 году свои гарантии прислали также КНР и Франция.

Из Казахстана сдержал свое обещание: последние ядерные боеголовки были вывезены уже в мае 1995 года, а это значило, что он стал де-факто безъядерным государством. Эти события еще более усилили его авторитет как миролюбивого государства, но самое главное политическим путем был обеспечен чрезвычайный рост его защищенности от агрессий извне.

Еще одной большой заботой молодого государства являлось создание пояса прочного добрососедства со всеми странами по всему периметру наших границ. А для этого следовало осуществить прежде всего их делимитацию и демаркацию, чтобы исключить в будущем какие-либо территориальные конфликты. Эту работу глава государства предпочел начать с китайского направления, так как КНР еще с советских времен имела претензии по поводу линии границ. Инициатива Казахстана нашла отклик у партнера и уже в 1992 году начались переговоры, которые поначалу протекали напряженно, но уже скоро обрели конструктивный характер, позволивший уже к весне 1994 года урегулировать основные проблемы. Стороны договорились зафиксировать уже достигнутые результаты документально. Поэтому 26 апреля 1994 года было подписано Соглашение о казахстанско-китайской границе, вступившее в силу 11 сентября 1995 года после его ратификации обеими сторонами. А по нерешенным вопросам переговоры продолжились еще несколько лет, в течение которых были подписаны еще два дополнительных соглашения - от 24 сентября 1997 года и от 4 июля 1998 года, которыми завершилось окончательное урегулирование споров.

В итоге из 844 кв. км. спорных приграничных территорий после изучения всех возможных вариантов их решения стороны договорились о том, что 537 кв. км. (или 56,9 %) отходят к Казахстану и только 307 кв. км. (или 43,1%) переходят к Китаю [2, с. 482]. Заметим, что на перешедшем Китаю участках по предварительным обследованиям казахстанских геологов не было выявлено ни золота, ни серебра, ни иных полезных ископаемых. Более того Китаю не перешло ни одного казахстанского населенного пункта и даже ни одного жилого помещения [2, с. 483].

Заметим, что метод поэтапного решения сложных споров с заключением промежуточных соглашений применялся в последующем казахстанской дипломатией в переговорах с партнерами и по другим вопросам.

В основу же принципа делимитации границ между Казахстаном и другими постсоветскими республиками были положены административные границы, определенные в советскую эпоху решениями Верховных Советов СССР и союзных республик. Но ситуацию осложнялась «размытостью» отдельных участков границ из-за возникновения новых поселений, деятельности хозяйственных субъектов обеих сторон, а также строительства гидросооружений, железных и автомобильных дорог. Наибольшую сложность являли те участки, где произошли изменения по договоренностям между местными органами власти (обмены земельными участками под сельскохозяйственные угодья, возведение хозяйственных построек и т.д.) без санкций и закрепления в установленном порядке высшими законодательными органами.

Нельзя утверждать, что делимитация с постсоветскими республиками протекала исключительно гладко. Временами возникали эксцессы, самым крупным, из которых была попытка узбекских должностных лиц, не дожидаясь конца переговоров, произвести в январе 2000 года в одностороннем порядке демаркацию границы на казахстанской стороне близ села Багыс Южно-Казахстанской области. Благодаря президентам обеих государств, быстро нашедшим между собой взаимопонимание, разгорающийся конфликт удалось загасить в зародыше.

В конце концов в сравнительно короткие сроки (с 1999 по 2002 годы – с Кыргызстаном, Узбекистаном и Туркменистаном и в 1999 по 2005 годы с Российской Федерацией) в процессе двухсторонних переговоров все спорные вопросы были рассмотрены и урегулированы. Демаркация же границ по понятным причинам должна была занять больше времени.

Вдоль совокупной протяженности границ Казахстана с соседними государствами, составлявшей 13 200 км (без учета границ на Каспийском море), теперь не было ни одного спорного участка, что явилось большой победой казахстанской дипломатии.

Договориться же по морским границам РК на Каспии было невозможно без предварительного решения целого клубка проблем, именуемого по совокупности определением правового статуса Каспийского моря. До распада СССР принадлежность морского пространства регулировалась советско-иранскими договорами 1921 и 1940 годов, дополненными в 1962 году еще одним договором. Но эти акты регулировали только вопросы мореплавания и рыболовства. Теперь же количество претендентов на обладание морским пространством выросло за счет Казахстана, Азербайджана и Туркмении, а предметом спора стали уже и вопросы эксплуатации ресурсов дна и недр, богатых на углеводородные ресурсы, разведанные главным образом в 70-80-х годах у берегов Азербайджана, Казахстана и Туркменистана.

Начавшиеся еще в 1993 году взаимные консультации сторон выявили весьма широкую палитру подходов и предложений вокруг проблемы. Первая попытка комплексного рассмотрения проблемы состоялась в ноябре 1996 года в Ашхабаде на совещание министров иностранных дел прибрежных государств, которое «едва не закончилось провалом» [3, с. 135]. В центре обсуждения стоял выдвинутый российской стороной вопрос о создании Ираном, Россией и Туркменистаном совместной нефтяной компании для разработки углеводородных ресурсов дна моря с правом вести работы без каких-либо ограничений по всей акватории моря, что совершенно не устраивало Азербайджан и Казахстан. После весьма жарких дискуссий было принято казахстанское предложение, ограничивавшее район работ трехсторонней нефтяной компании только прибрежными зонами стран-участниц. Согласились с ним и иранский, и туркменский министры. В таком варианте создание трехсторонней компании для российской стороны уже теряло смысл, из-за чего проект был снят с обсуждения. Идея российской стороны получить огромные преимущества за счет ущемления интересов двух других прибрежных стран провалилась, едва появившись на свет.

Дальнейшая подвижка в решении каспийской проблемы обозначилась после подписания между Астаной и Москвой 6 июля 1998 года соглашения по Северному Каспию о разделе дна и его углеводородных дискуссиях по модифицированной серединной линии. Позже по этому же принципу были достигнуты договоренности с Азербайджаном и с Туркменистаном.

Эти успехи уже открывали возможность к выработке заключительного документа по статусу Каспийского моря. 12 августа 2008 года в Актау президентами пятерки каспийских государств была, наконец, подписана Конвенция по правовому статусу Каспийского моря. Переговорный процесс по каспийской проблеме длился практически 25 лет и завершился достижением, который полностью устроил всех участников.

Титаническая работа казахстанской дипломатии по укреплению безопасности Казахстана и создание пояса добрососедства по периметру его границ способствовала созданию внешних условий для ускоренного социально-экономического и духовного развития казахстанского общества. Вместе с тем ее результаты позитивно отразились на геополитической ситуации не только в центрально-азиатском регионе, но во всем евразийском пространстве, сводя на нет пророчества неких оракулов, предсказывавших «Евразийские Балканы» вдоль южной оконечности постсоветского пространства.

Выросло международное доверие к нашему государству и его внешнеполитическим инициативам. Набирает обороты созданный по предложению нашего Первого Президента механизм СВМДА, оказывая благотворное влияние на геополитической ситуации в азиатской части континента. Демонстрирует свою жизнеспособность, образованный также с его легкой руки ЕврАзЭС. Развитию межконфессионального диалога и заметному ослаблению предсказанной некоторыми политиками и учеными эскалации столкновения

цивилизации содействуют регулярно проводимые в Казахстане съезды лидеров мировых и традиционных религий.

Весьма эффективными оказались своевременные миротворческие потуги казахстанской дипломатии по урегулированию целого ряда конфликтов. Это и гражданская война в Таджикистане, это и так называемый Сирийский узел, за несколько лет унесший жизни свыше 300 человек. Это и кровопролитные противостояния на Украине. И в урегулировании этих и множестве других конфликтных ситуаций активную роль сыграло участие казахстанской дипломатии.

Таким образом внешняя политика Республики Казахстан в годы независимого развития показала свою зрелость и эффективность, а название нашего государства стало восприниматься в международных отношениях как символ, несущий мир, взаимопонимание и согласие.

Список литературы

1. Конституционный Закон Республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000798&pos=4;-106#pos=4;-106 [Дата обращения:19.11.2021].
2. Мажиденова Д.М. Дипломат и наставник. // Казахстанская правда. – 2021. – 4 октября.
3. См.: Гиззатов В. Время перемен. – Алматы: Издательский дом «Эксклюзив», 2021.
4. Ертысбаев Е. Казахстан и Назарбаев: логика перемен. – Астана: Елорда, 2001.

*Бексултанова Г.А.,
кандидат филологических наук, доцент,
УНПК Международный университет Кыргызстана,
г. Бишкек (Кыргызстан)*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Прежде чем говорить о лингвокультурологических аспектах в преподавании иностранного языка, необходим небольшой экскурс в историю и теоретические основы возникновения лингвокультурологии. Лингвокультурология - это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке. Это интердисциплинарная наука, имеющая свои самостоятельные цели, задачи, методы и объект исследования.

Проблема взаимоотношения языка, культуры и этноса не нова. Еще в XIX в. их решали В.Гумбольдт и Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня и А.Н.Афанасьев, а позже - Э.Сепир, Н.И.Толстой, В.Н.Телия, Ю. С. Степанов, Н. Д. Арутюнова и В. В. Воробьев. Благодаря этим исследователям, был выдвинут постулат о том, что язык- это и орудие культуры, и ее часть, и условие ее существования. На этом постулате основана лингвокультурология. В. Гумбольдт писал, что: «... язык -это дух народа» и что культура являет себя прежде всего в языке. Понимание единства языка и культуры стало основой возникновения в языкознании неогумбольдтианства, на этом учении была основана гипотеза Сепира-Уорфа, где утверждалось, что мышление имеет значительную зависимость от языка. В последующем были выдвинуты утверждения, о том, что язык сам является продуктом культуры и является важной составной частью и условием существования культуры (К. Леви -Строс). Как известно, культура влияет и организует мысль языковой личности, формирует как языковые категории, так и концепты.

На сегодняшний момент, целью лингвокультурологии является изучение способов, которыми язык воплощает, хранит и транслирует культуру. Интересы лингвокультурологии не ограничиваются просто языковыми выражениями, для нее важны также фреймы, лингвокультуремы, концепты, лингвокультурологические категории. Вопрос о том, как осуществляется связь языка с национальной культурой решался разными исследователями по-разному. Мы, вслед за В.Н.Телия, считаем, что эта связь реализуется через культурную коннотацию. Такая культурно-маркированная коннотация возникает как результат интерпретации ассоциативно-образного основания фразеологических единиц или метафоры посредством соотнесения его с культурно-национальными эталонами и стереотипами. В ходе интерпретации фразеологических единиц на основе соотнесения их ассоциативно-образных восприятий со стереотипами, отражающими народный менталитет, мы раскрываем их культурно-национальный смысл и характер, которые и являются содержанием национально-культурной коннотации. Многие из нас задаются вопросом, почему ФЕ сохраняются в языке веками, и более того возникают все больше новых современных ФЕ. Как отмечает В. Маслова: «ФЕ представляют собой сгусток культурной информации, позволяют сказать многое, экономя языковые средства и в то же время добираясь до глубины народного духа, культуры». [6]

В результате смешения наций, беспорядочной миграции народов, знание иностранного языка становится необходимостью, которая вызвана новыми реалиями современного мира. Изучение иностранного языка не ограничивается грамматическими, фонетическими категориями, знание языка предполагает также знание культуры изучаемого языка. В последние годы в методике преподавания иностранных языков делается акцент на преподавание такой дисциплины, как «Страноведение» (в немецком языке «Landeskunde»). В преподавании иностранного языка большое значение уделяется таким предметам, как дискурсивное страноведение, лингвострановедение, которые тесно взаимосвязаны с лингвокультурологией. В область страноведчески маркированных источников попадают цитаты из классической литературы (крылатые слова). К примеру, *человек в футляре, отцы и дети*, а также лозунги и политические дискурсы - *локомотив истории, трудовая вахта, путевка в жизнь, борьба за урожай и т. п.* Это также национальные выражения, однако наличие во фразеологизмах или метафорах национальной реалии не всегда свидетельствует о наличии культурной коннотации, способной воздействовать на ментальность народа [6]. Одним из важных объектов изучения лингвокультурологии являются также мифологизированные языковые единицы: архетипы и мифологемы, обряды и поверья, ритуалы и обычаи, закрепленные в языке.

Вообще, архетип очень важен для лингвокультурологии, так как именно он является первобытным устойчивым образом, возникающим «в индивидуальных сознаниях и имеющий распространение в культуре» [10]. Архетип, термин, введенный К. Юнгом, который и установил его тесную связь с мифологией. Архетип – образ коллективный и может быть даже общим для отдельных народов и эпох. Было установлено, что человек сам не осознавая этого находится во власти архетипов, к примеру, в основе фразеологизмов с компонентом хлеб - *есть чужой хлеб, жить на хлебах у кого-либо, зарабатывать на хлеб, хлебом не корми* - лежит архетип хлеба как символа жизни, благополучия, материального достатка. Таким образом, понятие архетипа - важнейшее в феноменологии культуры. [7]

Очень важны в лингвокультурологии ритуалы, обряды, которые имеют под своей основой как культурные, так и языковые выражения. Ведь всем нам известно, что определенные ритуалы, всегда сопровождаются словами или выражениями, имеющие культурную коннотацию, важную для той или иной культуры.

Паремиологический фонд языка также изучается в лингвокультурологии, так как пословицы и поговорки в большинстве своем являются стереотипами народного сознания и несут в себе определённую культурную и смысловую коннотацию. Но не все пословицы и поговорки являются предметом лингвокультурологии. К примеру, библейская пословица «Одна ласточка весны не делает» не присуща конкретной культуре, конкретному этносу,

так как представлена у славян, французов, итальянцев и других народов. [6] В данном случае для лингвокультурологии важны лишь те пословицы и поговорки, происхождение и функционирование которых неразрывно связано с историей конкретного народа или этноса, его культурой, бытом, моралью и т.д. Некоторые пословицы и поговорки отражают национальный колорит и выражаются в языке различными языковыми единицами, что также отражает культуру данного народа и неразрывно связана с его бытом. Например: русская пословица «*Лучше синица в руках, чем журавль в небе*», в немецком языке передается как «*Besser ein Spatz in der Hand als eine Taube auf dem Dach*», а в кыргызском языке «*Эртенки куйруктан, бугунку бөйрөк*». Там, где русский человек видит синицу и журавля, немцы видят воробья и голубя, а кыргыз, занимавшийся на протяжении долгого времени, скотоводством видит куски мяса (устукан), которые подаются людям во время пира.

Одним из важных объектов изучения в лингвокультурологии является фразеологический фонд языка, который всегда косвенно отражает воззрения народа, общественный строй, идеологию своей эпохи. Так как во фразеологизмах заключены символы, знаки, эталоны, которые важны в каждой культуре и отражаются в языке. Примерами эталонов могут быть такие выражения, как *здоров, как бык*, или у кыргызов, людей с красивыми глазами называют *Ботокөз* (глаза верблюжонка). Эти эталоны отражают не только национальное мировидение, но и национальное миропонимание, так как они являются результатом собственно национально - типического соизмерения явлений мира. Чаще всего эталоны существуют в языке в виде устойчивых сравнений таких как «*глуп как валенок*».

Не можем обойти вниманием также речевой этикет. Как известно, правила речевого поведения регулируются речевым этикетом сложившейся в языке и речи системой устойчивых выражений, применяемых в ситуациях установления и поддержания контакта. Это ситуации обращения, приветствия, прощания, извинения, благодарности, поздравления, пожелания, сочувствия и соболезнования, одобрения и комплимента, приглашения, предложения, просьбы, совета и многое другое. Этикетные отношения - это универсалия, но проявление их национально-специфичны, а потому должны изучаться лингвокультурологией. Хотя на первый взгляд кажется, что формулы речевого этикета одинаковы во всех языках, все же есть свои особенности. Так к примеру, в кыргызском языке существует несколько видов приветствий, соответственно возрасту человека, статусу, профессии. А также существует приветствие, которое адресовано людям, которые находятся в процессе работы: «*иш илгери болсун*», к женщинам, которые доят коров «*саан көбөйсүн*» - пусть будет много молока, ответной репликой является «*айтканыңар келсин*», или шутливо «*Илгерилтмек силерден болсун*». [2, 62]

О. жеңе, иш илгери! Мына, бул балдар болуп баарыбыз конокко келдик!- деп Дүйшө н жайдары күлүп салам берди. [1, 393]

Иш илгери болсун! –деген дабыш чыкканда башын көтөрсө, маңдайында Ыбрайым турат.

- *Жакшысыздар!* – деп суз айттым.

-*Иш илгери болсун. – Илгерилтмек силерден! – деди, чакырган келин күлө багып.*[5,128]

Национально-культурной спецификой обладает также форма отрицания. Как отмечает Э.Оксаар, в различных культурах есть различные семантические значения слов *Да* или *Нет*. “*In verschiedenen Kulturen gibt es unterschiedliche semantische Strukturierungen von Ja und Nein*”. [8, 28]

К примеру, в японском языке слово *hai*- да, не всегда означает согласие, так как оно часто отвечает не тому, что содержится в услышанном, а на то, что сообщение он понял. Поэтому они слывят как народ, без определенного *Да* или *Нет*. “*Japanisches Ja und Nein bezieht sich nicht mit auf die Sache, sondern bezieht sich zugleich auf den Fragenden, es reagiert manchmal fast persoendlich*” [9] (*Японские слова Да или Нет не основываются на том*

объекте о чем спрашивают, а скорее имеет отношение к вопрошающему человеку, и поэтому реакция на это может быть сугубо личной) [перевод наш Б.Г.]. Известно, что во многих азиатских странах прямое слово “нет” находят очень невежливым, в частности в кыргызской культуре не всегда отвечают, на какой-либо вопрос прямым “Нет”. Резкий отказ от чего-либо не принят в культуре кыргызского народа, он смягчается выражениями типа “тилекке каршы, мен келе албайм (мындай болуу мүмкүн эмес)”. Что касается принятия какого-либо приглашения или предложения, то в кыргызской культуре слово “Нет” является как ни странно не отказом, а первым необходимым шагом для принятия приглашения. Будет очень невежливо, если человек сразу с радостью и с благодарностью примет приглашение. Например, когда человек приходит домой, у кыргызов накрывают на стол и зовут пить чай. Первая реакция у кыргызов на это “Жок, ракмат, ичпейм” (Нет, спасибо не буду), но необходимо несколько раз предложить, чтобы удостовериться, действительно ли он не хочет или отказывается из вежливости. [2, 80]

Таким образом, лингвокультурология исследует и живые коммуникативные процессы - связь используемых в них языковых выражений с культурой и менталитетом народа, т.е. его массовым сознанием, традициями, обычаями т.д. И необходимо эти национально-культурные особенности учитывать при преподавании иностранного языка. Здесь припоминается случай, о котором писала С.Г. Тер-Минасова [11], что студенты из Кореи, прибывшие учиться в России по обмену перестали ходить на уроки русского языка после нескольких посещений и объяснили это позже, тем, что учительница постоянно кричит на них. На самом же деле, эта учительница в соответствии с ее профессиональной дикцией русского человека старалась громко, четко объяснить тему. Это говорит о том, что даже невербальные средства такие как, голос, интонация, тембр речи и тон культурно обусловлены и имеют важное значение в межкультурной коммуникации, и должно быть предметом изучения лингвокультурологии.

Список литературы

1. Айтматов Ч. Гүлсарат. – Фрунзе.: Кыргызстан.-1978
2. Бексултанова Г.А. Понятие вежливости в немецком и кыргызском языках. -Бишкек: “Бийиктик”, 2009.-168с.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология.М.: Издательство РУДН, 2006
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура М.: Индрик, 2005-1038с.
5. Касымбеков Т. Эки томдук тандалган чыгармалар. –Т.1. Сынган кылыч, адам болгум келет.- Фрунзе, Мектеп.-1990
6. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия,2001- 183 с.
7. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996 - 288с.
8. Oksaar E. Sprach- und Kulturkontakte als Problembereich in interkulturellen Kommunikation. Modellzentrierte und empirische Betrachtungen.-Deutsch als Fremdsprache, Bd.24.-Muenchen,iudicium Verlag.-1998
9. Oguro T. Ihr Deutschen – wir Japaner. Ein Vergleich von Mentalitaet und Denkweise.- Duesseldorf.-1984-S.86
10. Сендерович Ревизия Юнговой теории архетипа.
[URL:http://anthropology.rchgi.spb.ru/yung/yung_il.htm](http://anthropology.rchgi.spb.ru/yung/yung_il.htm) (дата обращения 09.08.2009)
11. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация.-М.: 2001.-234с.

*Агабекова Ж.А.,
филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессоры,
Назарбаев Университеті, Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)*

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОНОМАСТИКАСЫ

Ономастика – халықтың рухани құндылықтары мен басты мұраттарын жинақтаған, ұлттық мәдени кеңістікті көрсететін бет-бейнесі. Қазіргі Қазақстан жерінде талай ру, тайпалар мен этностар мидай араласып, ғасырлар бойы өмір сүрген. Ауқымды территорияға иелік етіп, халықтың күні бүгінге дейін өмір сүруінің негізі бай мәдениет мен жүйелі принциптерге негізделген өмір сүру тәртібінде жатыр. Қазақстан тәуелсіздік алғалы ұлттық ономастика саласында ұлттық мүддені көздейтін іс-шаралар көп атқарылды. Қазақ ономастикасының сипаты өзгеріп, дербес ғылыми бағыты қалыптасып, даму жолы айқындалды. Мемлекет тарапынан елдегі жер-су, барлық географиялық нысандардың атауларын зерттеу, зерделеу үшін жағдай жасалып, түрлі бағдарламалар қабылданды. Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Туған жердің әр сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар» деп жазған болатын [1]. Осыған орай Республика аумағындағы әрбір нысанның атауы жан-жақты зерттеліп, тізімге алынып, қажет болған жағдайда ерекше қамқорлыққа алынатын болды.

Егеменді Қазақстанның алғашқы ономастикалық құжаттарының маңызы

Қазақстан Егемендігін алуға бет бұрып, халықтың ойы екіұдай болып жатқан кезде ономастикаға байланысты алғашқы құжат пайда болды. 1990 жылы 26 ақпанда Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институтына көрнекті мемлекет қайраткері, ағартушы және лингвист ғалым Ахмет Байтұрсынұлының аты беріледі. Сол жылы 20 сәуірде 1971 жылдан бері жұмыс жасап келе жатқан Ономастика бөлімінің ұсынысымен Қазақ ССР Министрлер Советі Мемлекеттік ономастикалық комиссия құру туралы қаулы қабылданады [2]. Осы комиссияның атқарған жұмыстары бүгінгі күнге дейін өз жалғасын тауып, Қазақстан топонимикасының ұлттық бағытта дамуына көп әсер етіп жатыр. Тәуелсіз Қазақстанның 1993 жылы 28 қаңтарда алғашқы қабылданған Конституциясында [3] қазақ тілінің Мемлекеттік статусы туралы анықталды. Содан бастап Қазақстан азаматтарының кейбіреулері өздерінің аты-жөндерін қазақша жазуға ауыстыра бастады. Баспасөз беттерінде ұлты қазақ азаматтардың өздерінің тектеріндегі -ов;-ев қосымшаларын алып тастап, қазақша әріптермен жазу үрдісі басталды. Осындай үрдістің нәтижесінде 1996 жылғы 2 ақпанда Қазақстан Республикасы Президентінің «Ұлты қазақ азаматтар өздерінің тегі мен әкесі атының жазылуына байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» Жарлығы шықты [4]. Онда «Ұлты қазақ азаматтар өздерінің тегі мен әкесінің атының жазылуын қазақ тіліне тән емес аффиксті алып тастай отырып, өзгертуге хақылы, алайда тегі мен әкесінің атының түбірлік негізі сақталуға тиіс. Бұл ретте әкесінің атын жазған кезде азаматтың жынысына қарай «ұлы» немесе «қызы» сөздері қосылып, бірге жазылады», - деп көрсетілген. Кейіннен жоғарыда аталған құжатқа бірнеше жылдан кейін Республика Президентінің 2012 жылғы 4 ақпандағы № 265 Жарлығы шығып, бұл жұмыстарды оңтайландыру көзделді. Онда «Қазақстан Республикасы азаматының паспортын және жеке басының куәлігін берген кезде құжаттандыру саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган осы Жарлықтың 1-тармағында көзделгендей, тегі мен әкесінің атының жазылуын оңайлатылған тәртіппен, азаматтық хал-ахуалын жазу актілеріне өзгерістер енгізуді жүргізеді деп белгіленсін». Осы құжатты негізге ала отырып ұлты қазақ азаматтар аты-жөндері жазылуын оңайлатылған тәртіппен, азаматтық хал-ахуалын жазу актілеріне өзгерістер енгізді. Бұл құжат 1917-жылы Орынбор қаласында өткен тұңғыш Жалпықазақ съезінде Әлихан Бөкейханның бастамасымен шыққан Қаулының жалғасы іспетті болды. Міржақып Дулатұлының жазған мақалаларында «-ов» пен «-ев» жалғауларын орыстың қосымшалары екенін айтады.

Егемендіктің алғашқы жылдарындағы топонимдерге байланысты шыққан алғашқы маңызды құжаттардың бірі – 1993-жылғы «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» Заңы [5]. Осы Заңда әкімшілік-аумақтық құрылыс жүйесіне кіретін ауыл (село), поселке, ауылдық (селолық) округ, қаладағы аудан, қала, аудан, облыс ұғымдарының мәртебесі айқындалып, оларға ат берудің тәртібі белгіленген болатын. Сонымен қатар, әкімшілік-аумақтық құрылыс мәселелерін шешу жөніндегі республикалық органдардың өкілеттіктері – облыстық, аудандық, қалалық өкілді және атқарушы органдардың және поселке, село әкімінің өкілеттіктері де осында айқындалып көрсетілді. Яғни ҚР аумағындағы облыстарға, аудандар мен қалаларға, ауылдарға, ауылдық округтерге, кенттерге; кәсіпорындарға, ұйымдарға, мекемелерге, темір жол станцияларына, әуежайларға және физика-географиялық объектілерге; қаладағы аудандарға, алаңдарға, даңғылдарға, бульварларға, көшелерге, тұйық көшелерге, саябақтарға, скверлерге, көпірлерге, сондай-ақ мемлекет меншігіндегі басқа да объектілерге ат қою және сол атауларды өзгерту, транскрипциясын белгілеу туралы мәселелер Елбасының назарына және Үкіметтің бақылауына қойылды. Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің бұл міндетті тікелей өз қарамақтарына алуы мемлекеттік ономастика мәселесінің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Онда Мемлекеттің аумағындағы географиялық объектілер мен тұрғындар тұратын ауыл-аймақтарды атаудың қазақ тіліндегі нұсқалары бекітілген. Сонымен қатар ол Заңда әкімшілік-аумақтық бірліктерді атау мен қайта атаудың тәртібі жазылған. Тәуелсіз Қазақстандағы Ономастика бағытындағы Заңдардың бірі – «Тіл туралы Заңы». Ол 1997 жылғы 11 шілде қабылданады. Қазақстан Республикасында топонимдерге байланысты құжаттар ҚР «Тіл туралы» Заңының аясында қарастырылғандықтан онда топонимдердің жазылуы мен тілдік қарым-қатынастары туралы жан-жақты айтылған. Осы күнге дейін жоғарыдағы Заңдарға бірнеше рет өзгертулер енгізілген. Бірақ, негізгі қаңқасы сақталып отыр. Бұл Заңда ономастика арнайы тараулар мен баптарда қарастырылады. 1-Тарауда «ономастика», «топонимика», «ономастикалық комиссия» секілді құжатта қолданылатын негізгі ұғымдарға түсінік беріледі. Сонымен қатар, 4-Тараудың 19, 20-баптарында, 5-тараудың 23-бабында, 25-1-бап түгелге жуық, 25-2-бап ономастикалық атауларына арналды. Кеңестік кезеңде жинақталған күрделі мәселелердің шешімі қарастырылды. Ономастиканың «Тіл туралы Заңда» қарастырылу, бір жағынан, ономастиканы тілдің нысаны ретінде танудан туған шешім болса, екіншіден, Тәуелсіздігін енді ғана алған елдің негізгі проблемаларының бірі тілмен байланысты болғандықтан, тіл мен ономастиканың құқықтық қамтамасыз етілуін орталықтандыру идеясы байқалады. Қазіргі уақытта ономастикалық қызмет жұмысын үйлестіру және реттеу «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» және «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы туралы» екі Заңына сүйеніп отыр. Осындай құжаттардың қабылдану бірден бола қойған жоқ. Ономастика саласында жаңаша бетбұрысқа мұрындық болған қазіргі Қазақстан Республикасындағы елді мекен атаулары өзгертудің, реттеудің, қалпына келтірудің ең алғаш Тұжырымдама жобасын академик Ә. Қайдар мен Т. Жанұзақов жасап, баспасөз бетінде жариялады, қоғамдық пікір тудырып, осы саладағы істің айтулы бастамасы болды. Жер көлемі жағынан әлемде алғашқы ондықта орналасқан, географиялық ландшафы жан-жақты Қазақстан Республикасына Ономастикалық Заң қабылдау қажеттілігі бар. Дегенмен, уақыт өтуі мен елдегі саяси экономикалық жағдайлар қажетті міндеттердің шешілуін әрдайым көрсете бермейді.

Бүгінге дейін Егемен еліміздің мемлекеттік ұйымдарының барлығы атау беруде осы құжаттарды басшылыққа алып келеді. Бүгінгі таңда ономастика саласындағы нормативтік-құқықтық база реттелген:

- атау беру және қайта атау кезінде басшылыққа алу үшін ономастика жұмыстарының нақты критерийлері заңмен белгіленген;
- облыстық әкімдіктердің жанынан облыстық ономастика комиссиясы құрылған;
- Үкімет жанынан Республикалық ономастика комиссиясы құрылған;

- Республикалық, облыстық ономастика комиссияларының құзыреттіліктері белгіленіп, жергілікті әкімдіктер жанынан атау беруде түсіндіру жұмыстарын жүргізу мақсатында **жұмыс топтары** құрылған.

- республика бойынша көше атауларының бір үлгіде жазылуы мақсатында «Республикалық, облыстық, аудандық маңызы бар қалалардағы, астанадағы, кент, ауыл және басқа да елді мекендердегі көше аншлағтарын жазу және орналастыру жөніндегі ұсыным әзірленіп, Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық ономастика комиссиясымен мақұлданып, ҚР Президенті Әкімшілігімен келісілген.

Тәуелсіз Қазақстанның ономастикалық кеңістігі

Тәуелсіздіктің бастапқы кезеңі, яғни 90-жылдары бүкіл Қазақстан аймақтарында тарихи әділеттілікті қайтару мақсатында ондаған ірі елді мекен, облыстық орталық, ірі қалалар мен жүздеген, мыңдаған кент, ауылдар мен аудан, ауылдық округ атаулары өзгертілді, кейбіреуінің бұрынғы тарихи атаулары қалпына келтірілді: Гурьев – Атырау, Шевченко – Ақтау. Сондай-ақ бұрмаланып жазылып жүрген атаулардың орысша транскрипциясы түзетілді: Көкшетау, Бурабай, Шымкент, Жетісай, Шортанды, Қызылорда, Алматы т.б. Бұл жұмыстар күні бүгінге дейін жүйелі жүргізіліп келе жатыр. Тәуелсіздік алғалы отыз жылдың ішінде Республикалық ономастика комиссиясы шешімдерінің негізінде Үкімет қаулыларымен 3000 мыңға жуық білім беру, мәдениет, спорт ұйымдары, 23 қала мен аудан атауы (*Ақтөбе, Шалқар, Атырау, Ақжайық, Тараз, Байзақ, Абай, Қостанай, Жітіқара, Байқоңыр, Шымкент, Жетісай, Ақкөл, Аршалы, Бұланды, Егіндікөл, Жарқайың және т.б.*) 5000 мыңға жуық елді мекен және 20 мыңнан аса көшелер мен даңғылдар, 150 ден аса станса атауларының транскрипциясы өзгертілді.

Сондай-ақ 2017-2018 жылдары Түркістан облысы бойынша жаңадан аудандар құрылып, Мақтаарал, Сарыағаш, Келес атаулары берілді. Павлодар облысының Лебяжі, Качири аудандары Аққулы, Тереккөл, Шығыс Қазақстан облысының Зырян ауданы мен Зырян қаласы – Алтай, Батыс Қазақстан облысының Зеленов ауданы Бәйтерек, Қостанай облысының Таран ауданы Бейімбет Майлин, Затобольск кенті Тобыл қаласы болып өзгертілді. Осы ретте мән беретін жағдай өзгертілген аудандардың атаулары тек мемлекеттік тілде бекітілді. Алтай, Аққулы, Тереккөл, Бәйтерек және т.б. Бұл дегеніміз тарихи сәт және үлкен жетістік деп білеміз.

Сондай-ақ 2020 Түркістан облысы әкімдігінің ұсынысы бойынша Республикалық ономастика комиссиясында облыста жаңадан құрылған ауданға Сауран атауын беру туралы қорытындысы берілді. Комиссия қорытындысына сәйкес Үкімет қаулысы бекітілді [6].

Қазіргі уақытта топонимикалық кеңістікті құраушы тілдік бірліктердің басым көпшілігі, яғни, 80 пайыздан астамы ана тіліміздің негізінде аталады. Осы ұлттық атауларымыздың бәрі де халқымыздың санасына кіріп, айтылуы мен жазылуы да қалыптасып, ресми қатынастар мен карталарда өз орнын алды.

Дегенмен, еліміздің бірқатар облыстарында кешегі отаршылдық, кеңестік саясаттан қалған атаулар әлі де жүздеп саналады. Мұндай атаулар көбіне солтүстік өңірлерде кездеседі. Бұдан бөлек патшалық заманнан, одан бері де әртүрлі саяси науқандар кезеңдерінен қалған Алексеевка, Николаевка, Антоновка, Коммунистическая, Пролетарская, Пятилетка, Семилетка, 25 лет Октября, 40 лет Октября, 50 лет Октября, 60 лет Октября, Буденновка, Комсомольская, Пионерская, Целинная т.с.с. атаулар еліміздің барлық облыстарынан дерлік ұшырасады.

Осындай **идеологиялық тұрғыдан ескірген** атаулардың әлі күнге дейін өзгертілмеуі ономастикалық жұмыстарды қарқынды етуді бәрімізден талап етеді. Әлбетте, біз ономастикалық атауларды өзгерту мен қайта атау барысында сарабалдық танытуымыз қажет. Кейбір атаулар қазіргі кезеңде, енді кейбіреулері таяу болашақта өзгертіледі.

Ономастикалық атау беру бүгіннің ғана шаруасы емес. Сол атауларды көшелерге, нысандарға беру арқылы еліміздің, халқымыздың тарихы мен мәдениетіне, көрнекті тұлғаларға зор құрмет көрсетіледі. Әрі көпшіліктің назарына белгілі бір құнды ақпарат ұсынатынымызды ұмытпағанымыз абзал. Сондықтан бойында тарихи, саяси және мәдени

ақпарат жинақталған мұндай атауларды ұсынуда үлкен ыждаһаттылық танытуымыз қажет деп білеміз. Сол себепті әр атау ономастикаға қатысты заңнамалық құжаттарға сәйкес, ең бастысы біздің мемлекеттілігіміздің мүддесіне сәйкес әбден саралануы қажет. Қазіргі кезде Мәдениет және спорт министрлігі жергілікті атқарушы органдармен бірлесе отырып, ономастикалық атауларды реттеу мақсатында, яғни ономастика саласын жүйелендіру үшін өңірлерде кездесетін идеологиялық тұрғыдан ескірген және қайталанатын атауларды тарихи жер-су атаулары және ұлттық танымға жақын дәстүрлі атаулармен өзгерту мәселесіне басты назар аударуда.

Ұрпаққа патриоттық тәрбие беру, жалпыға ортақ тарихи сана қалыптастыруда атаулардың рөлі үлкен. Осындай мақсатта соңғы екі жылда 6000 мыңға жуық құрамдас бөліктер (*көшелер, даңғылдар, шағын аудандар*) мен 200-ден аса елді мекендер атаулары тәуелсіздік сипатына сәйкес атаулармен өзгертілді.

Егемендік алғалы 30 жылдың ішінде ұлттық ономастика саласының фактологиялық-деректік базасын нығайтып, әдістемелік және ғылыми-теориялық негіздерін толықтырған кезең болды. Қырықтан астам қорғалған диссертациялардың саны осыған куә бола алады. Ел аумағындағы макро және микропонимдер жинақталып, соның базасы құрылды. Ономастиканы зерттеудің әдістерді жаңартылып, толықтырылды. Қазақстан топонимдерінің лексикалық құрамы ана тілдік лексикамен толықтырылды. Қазақ ономастикалық ғылымында ғылыми теориялық пайымдаулар жүйеленіп, біршама реттестірілді.

Қазақ тілінің аймақтық топонимдерді зерттеуде жаңа этнолингвистикалық бағыттың әдіс-тәсілдері кеңінен қолданылып, ұлттық ономастикада жалпы әлемдік лингвистиканың күн тәртібінде тұрған жаңа ғылыми бағыт -антропоцентристік парадигмаға бет бұруы үлкен жетістік болды.

Ұлттық ономастиканың топонимдік, антропонимдік зерттеулерімен қатар өзге де зерттелмеген салалары, ғылыми-теориялық аспектілері қолға алына бастады. Қала кеңістігі зерттеліп, прагматоним мен эргонимдер зерттелді. Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстанның дамуы, ұлттық және елдік құндылықтарды қалыптастыру – ономастика саласымен де тікелей байланысты екендігі белгілі. Бұл бағытта ширек ғасырдай уақыт мақсатты жұмыстар атқарылғаны да мәлім, дегенмен әлі де атқарылар шаруалар жетерлік.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы:// www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P980000368>
3. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
4. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U960002923>
5. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004200>
6. <https://egemen.kz/article/268707-turkistan-oblysynda-dganha-audan-quryldy>
7. Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі қазақ тілі. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 288 б.

*Идрисов К.З.,
кандидат юридических наук, профессор, заведующий кафедрой юридических дисциплин,
Евразийский гуманитарный институт,
г. Нур-Султан (Казахстан)*

С. ЗИМАНОВ И ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Научная общественность Казахстана и многих стран постсоветского пространства с глубоким уважением относится к работам С. Зиманова. Ведущие ученые бывшего СССР с большим вниманием изучали и изучают труды и статьи казахского ученого. С. Зиманов снискал заслуженный авторитет среди ученых Советского Союза фундаментальными исследованиями по истории советской национальной государственности, отстаиванием гуманистических принципов права, защитой высокой нравственной роли права. Одним из важнейших направлений научно-исследовательской деятельности С. Зиманова является изучение историко-правовой науки в том числе изучение истории казахской национальной государственности, ее правовых основ.

С. Зиманов первые шаги исследовательской деятельности начинал с изучения истории Букеевского ханства. История возникновения и развития Букеевского ханства стала темой кандидатской диссертации юного С. Зиманова. В дальнейшем круг научных интересов С. Зиманова расширился, и в 1958 году он опубликовал работу «Общественный строй казахов первой половины XIX века» [1]. Через два года вышла вторая монография: «Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века» [2]. Параллельно под его руководством осуществлялось исследование, охватывающее основные вопросы становления и развития советской государственности и ее органов, в результате которого было подготовлена трехтомная книга по истории государства и права советского Казахстана. Трехтомник вышел под редакцией С. Зиманова и М.А. Биндера. Это исследование было результатом многолетних изысканий большой группы специалистов. Книга была написана на основе обширного архивного и литературного материала, в ней заложена основная идея С. Зиманова «О государственном строительстве в СССР, представляющее собой весьма сложный процесс». По мнению С. Зиманова «Изучение исторического опыта государственного строительства в СССР в целом и в каждой из национальных республик в отдельности призвано служить дальнейшему успешному развитию многонационального Советского государства» [3, с. 4]. С. Зиманов также отмечает, что историко-правовая наука в республике – одна из самых молодых отраслей науки, ее достижения пока еще скромны, но то, что сделано и делается в этой части, заслуживает серьезного внимания и представляет шаг вперед по пути больших исследований.

С. Зиманов более углубленно занимается историей казахской советской государственности. Результатом исследований стала подготовка новой работы Зиманова С.З. «В.И. Ленин и советская национальная государственность в Казахстане» [4], изданная в год юбилея В.И. Ленина. Книга представляет важный этап в изучении казахской и национальной государственности. Монография развеяла миф о равнодушии и пассивности основного населения Казахстана в строительстве новой государственности. С. Зиманов ввел в научный оборот имена около 100 казахских деятелей, которые принимали активное участие в создании казахской советской государственности. С целью показа динамики становления советской автономной республики С. Зиманов совместно с С.З., Даулетовой и С.О., Исмагуловым опубликовал две монографии «Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР», «Казахский революционный комитет» [5]. В этих работах убедительно показана активная созидательная деятельность выдающихся представителей казахского народа в деле воссоздания советской казахской национальной государственности. Авторскому коллективу приходилось преодолевать

серьезные препятствия. С. Зиманов и его коллегам было необходимо писать различные записки и обоснования для издания указанных монографий. Многие страницы книг, готовых к рассылке, были подвергнуты унижительной чистке, некоторые страницы монографии были уничтожены. Так как в них упоминались фамилии людей, которых официальная наука перечислила в стан врагов советской власти. О подобных перипетиях и сложностях позже было отмечено в «Юридической газете» от 29 сентября 1998 года. В статье А. Поздеев писал «В Истории СССР – наша история, еще не ставшая прошлым», в которой имеются следующие слова: «Карьера Зиманова-ученого была одновременно и блестящей, и драматической; даже став академиком, он постоянно ощущал давление, помехи в научном творчестве со стороны партаппарата, его цензуры...». Далее автор заметки А. Поздеев пишет «...Но, работая с Салыком Зимановым, редактор, получая моральное удовлетворение, сидел на пороховой бочке. Ведь многие члены ревкома были одновременно подвержены идее организации национальной государственности «Алаш», о которой в то время и говорить то вслух не разрешалось». В 1962 году С. Зиманов принимает участие в работе Всесоюзной научной сессии, посвященной проблеме закономерности перехода ранее отсталых народов к социализму и коммунизму, минуя капитализм, где ученый выступил с докладом на тему: «Некоторые вопросы советской национальной государственности». В дальнейшем группа ученых, возглавляемая С. Зимановым, совместно с исследователями Х.Ш. Альжановым, Коваленко и И.К. Рейтором стали активно разрабатывать эту важную тему. В итоге С. Зиманов совместно с известными исследователем И.К. Рейтором опубликовал ряд монографий, такие как:

1. «Советская национальная государственность и сближение наций».
2. «Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства» [6].

В монографиях утверждается, что разработка вопросов национально-государственного развития существенно отстает от требований практики и ведется не так активно... Пожалуй, существенным недостатком является отсутствие конкретно-социологических исследований в области национально-государственного строительства.

Исследование Истории казахской государственности в дальнейшем остается центральным темой исследования ученого. Вскоре С. Зиманов опубликовал две работы, посвященные общественной и политической истории казахского общества, в которых затрагивались и проблемы управления в казахском ханстве. Эти работы С. Зиманова стали классическими. В последствии поиски в данном направлении привели ученого к более детальному изучению истории становления Казахской советской государственности, которая так же исследуется в вышеуказанной работе, посвященной юбилею В.И. Ленина. Монография весьма отличается от других подобных работ постановкой вопросов и привлечением огромного фактического материала как архивных так и мемуарной литературы. Благодаря использованию большого фактического и документального материалов С. Зиманову удалось воссоздать более объективное и полное представление об истории становления советской национальной государственности. Поиск и изучение найденных новых архивных документов, сведений и накопление фактологического материала позволили С. Зиманову перейти к новому этапу исследования истории первых годов установления советской государственности казахов. В конце 60 и начала 70 годов ученый осуществляет большую исследовательскую работу по истории изучения этого важнейшего периода истории становления казахской советской государственности. С.Зиманов в составе группы исследователей подготовил трехтомный труд по истории советской государственности. Позднее, он в соавторстве С.О. Даулетовой и М.Ш. Исмагуловым опубликовал еще две монографии [7]. Тем самым ученые расширили горизонты поиска научных изысканий, открыли новые пути исследований, выявили новые подходы благодаря которым были восстановлены и возвращены забытые имена ряда деятелей принимавших активное участие в становлении казахской советской государственности.

Выводы и заключения, достигнутые группой исследователей во главе с С. Зимановым, позволили дополнить важными фактологическими и теоретическими идеями историю становления казахской советской государственности. Вместе с тем следует отметить, что некоторые выводы этих исследований шли вразрез с официальной концепцией. Поэтому работы эти подверглись суровой цензуре. Номенклатура старалась изъять их из научного оборота и не допустить публикации. Однако несмотря на жесткое давление, группе возглавляемой С. Зимановым удалось опубликовать монографии путем их корректировки ряда страниц. Изучая труды С. Зиманова, изданные в разные годы, а также многочисленные статьи и записки, выступления можно проследить основные этапы исследования истории казахской государственности и права.

Мы условно выделяем такие основные этапы:

1. Изучение и исследование истории Букеевского ханства;
2. Изучение общественного и политического строя Казахстана конца XVIII- в первой половине XIX;
3. Исследование Советской национальной государственности в Казахстане;
4. Исследования проблем национально-государственного строительства в СССР и КазССР;
5. Исследования проблем национально-государственного строительства в годы перестройки;
6. Этап национально- государственного развития в первые годы суверенного развития Казахстана;
7. Исследования государства и права Казахстана в условиях независимого государства.

Конечно, эти этапы являются рабочими и условными. Однако, рассматривая развитие идеи государственности и прав казахов, можно проследить процесс развития, усовершенствования и становления взглядов С. Зиманова по проблеме казахской государственности и его правовой системы. Исследуя каждый из вышеназванных этапов, можно отчетливо заметить становление четких, эффективных научных прогнозов и перспективных предложений развития казахской государственности и проблемы изучения казахского права. Глубокие теоретические познания и огромный практический опыт позволили С. Зиманову в первые годы становления независимости Казахстана внести большой вклад в обеспечении конструктивной работы первого парламента Казахстана получившего название «интеллектуального». Он вместе со своими коллегами юристами и другими видными общественными деятелями учеными Казахстана принимал активное участие в становлении и укреплении суверенитета и независимости Казахстана. Они практически воплощали теоретические установки. Сегодня, когда наша страна отмечает 30-летие своей независимости, мы с благодарностью вспоминаем имена выдающихся ученых общественных деятелей, которые всю свою энергию и знания посвятили на благо казахстанского народа и претворение намеченных главой государства целей.

Объектом пристального внимания С. Зиманова являются и вопросы дальнейшего развития казахской национальной государственности. Он в своих записках на имя Президента пишет о своем видении развития государственности Казахстана. Его беспокоило судьба не только Казахстана, но и положение и судьба региональных государств. С. Зиманов был противником приукрашивания и мифологизации трудностей становления национальной государственности в первые годы советской власти. В работе «Теория и практика автономизации в СССР» С. Зиманов пишет: «Национальная автономизация была стержневой идеей и конструкцией разрешения национального вопроса по советской модели. Ей отводилось центральное место в политике и теоретическом арсенале коммунистической партии, определявшей направление и деятельность государства, его центральных и местных органов. Именно советские национально-государственные отношения служили, с одной стороны, устоями и базой, обеспечивавшими рост могущества Союза ССР, а с другой стороны, явились одним из главных факторов,

приведших к его гибели. В теории и практике автономизации национальных территорий соседствовали оригинальные решения и навязывание державной воли, политика «пряника», идеологический прессинг и массовые репрессии, которые вели к одной стратегической цели - к ускоренной ликвидации «национальных различий» и самих наций в пользу великорусской» [8, с. 5.]. Идейные воззрения С. Зиманова являются основой для дальнейших исследований истории казахской национальной государственности. Ныне ученики, молодые коллеги ученого продолжают развивать идеи С. Зиманова. В этом плане следует отметить работу Е.К. Нурпеисова «Проблемы теории государства и права», выполненную в стенах ЕАГИ и изданной 2019 году.

Список литературы

1. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. – Алма-Ата, 1958.
2. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана в конце XVIII – первой половине XIX века. – Алма-Ата, 1961.
3. История государства и права советского Казахстана. Т. 1 (1917-1925 гг.). Под редакцией С.З. Зиманова и М.А. Биндера. – Алма-Ата, 1961.
4. Зиманов С.З. В.И. Ленин и советская национальная государственность в Казахстане. – Алма-Ата, 1970.
5. Зиманов С.З., Даулетова С. О., Исмагулов М.Ш. Казахский революционный комитет. – Алма-Ата, 1985.
6. Зиманов С.З., Рейтор И.К.. Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства. – Алма-Ата: Наука, 1987.
7. Зиманов С.З., Даулетова С. О., Исмагулов М.Ш. Казахский отдел народного комиссариата по делам национальностей РСФСР. – Алма-Ата, 1975.
8. Зиманов С.З. Теория и практика автономизации в СССР. – Алматы: Жеты Жаргы, 1998.

Муратова Д.Б.,

экономика ғылымдарының кандидаты доцент м.а. «Қаржы» кафедрасы,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,

Тараз қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНҒА ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯСЫН ТАРТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасының басым міндеттерінің бірі ел экономикасына тікелей шетелдік инвестициялар ағынын ынталандыруға бағытталған ашық және ырықтандырылған инвестициялық саясатты әзірлеу болып табылады. «Тікелей шетелдік инвестицияларды тарту бойынша жұмысты жандандыру қажет, оларсыз экономиканың одан әрі өсу резервтері шектелетін болады. Бұл атқарушы биліктің басым міндеттерінің бірі», - деді Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің 2019 жылғы Жолдауында [1]. Мемлекет басшысы жақында өткен ҚР Үкіметінің кеңейтілген отырысында бұл мәселені қайта көтерді, онда 2021 жылға экономиканың өзіндік жеткіліктілігін арттыруды, инвестициялар тартуды, кәсіпкерлікті, инфрақұрылымды дамытуды, сапалы цифрландыруды, халықтың табысын арттыруды және жұмыспен қамтуды, сондай-ақ адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігін дамытуды көздейтін жеті негізгі бағыт айқындалды [2].

Шетел капиталын тарту және оны пайдаланудың тиімділігін көтеру, мемлекеттің ұлттық мүдделері мен шетел инвесторлары мүдделерінің келісімді болуын қамтамасыз ету мақсатында, ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық механизмді жетілдіру,

инвестициялық қызмет үшін жалпы қолайлы жағдай мен экономиканың басым салаларын дамыту преференциялық режим құруды талап етеді. Іс жүзіндегі механизмге толықтырулар мен өзгерістер шаруашылық жағдайы мен оның икемділігін көтеруге байланысты енгізілуі тиіс. Шетел инвестицияларын тарту мен қолдану процесін тежеуші бюрократиялық процедураларды жеңілдету және шетел инвесторларының құқықтарын қорғау бойынша кепілдемені көтеру аса маңызды рөлге ие.

Қазақстан экономикасына шетел капиталын тартудың негізгі формаларының бірі – сыртқы несиелер. Несиелік келісім шарттарға қол қоюда, сонымен бірге, көзделген инвестициялық жобаларды жүзеге асыруда, дефолттардың, яғни сыртқы қарызды жабумен байланысты бірқатар қиындықтар туу мүмкін.

Дефолт себептеріне барлық кезеңдерде шетелдік несиелік тізбектер есебінен қаржыландырылатын инвестициялық жобалар қозғалысы механизмінің жоқтығы немесе сәйкес болмауы жатады: келісімшартқа қол қою, аймақ, ұйым немесе үкімет деңгейінде жоба бойынша шешім қабылдау, несиені игеру және ол бойынша қарызды өтеу. Әлемдік бизнесте кәсіпорындар мен ұйымдардың тәжірибесінің болмауы қарыз алушы үшін пайдасыз және кемсітушілік келісімшарттар жасауға әкеледі. Олардың жүзеге асырылуы нақты кәсіпорындар мен ұйымдардың, жалпы республика аймақтары мүдделеріне зиян келтіруі мүмкін [3].

Басым инвестициялық жобаларды таңдап алу механизмінің басты кемшілігі – таңдаудың нақты белгілері мен қарапайым бағыт-бағдардың жоқтығы. Жобалардың көпшілігі экономикалық тиімділік, валюталық қайтарымдылық, ішкі қарыз қабілеттілігі жағынан толық дәлелденбеген. Әлеуметтік сипаттағы көптеген жобалар экономикалық пайдалылыққа зиян келтіруде. Қазіргі таңда тартылған несиелер бойынша төлемдер өтелуде. Шетел несиелері бойынша өтелмеген төлемнен қалыптасқан соммалардың үшінші бөлігі төлем қабілеттілігі жоқ шаруашылық субъектілерге келеді. Мүмкін боларлық дефолттарға жол бермеу үшін қаржылық, әкімшілік, құқықтық сипаттағы шаралар жиынтығын қолдану қажет. Ең алдымен, бақылау және жоспарлау сенімді негізге ие болуы үшін ұлттық экономиканың барлық секторлары мен барлық формасында сыртқы ресурстар түсімі көлемін сипаттаушы негізгі статистикалық көрсеткіштер жүйесі әзірленіп енгізілуі тиіс.

Пайдасыз келісімшарттар жасау, қорлардың шамадан тыс жұмсалуды, ескірген техника және технологияны сатып алуды тудырған несиелерді жабық түрде бөлу сияқты қалыптасқан тәжірибеде өзгерістер мен толықтырулар енгізуді қажет етеді. Сыртқы қарызды бақылау және басқару бойынша жұмыстардың маңызды бөлігі жан-жақты бағалаудан өткен тиянақты таңдалып алынған және дайындалған нақты жобаларды жүзеге асыру үшін қарызды алу маңыздылығын ескере отырып, шетелдік несиелерді конкурстық негізде таңдау болып табылады. Қарыздар мен несиелердің басым көпшілігі (90 пайызы) нақты жобаларды қаржыландыру үшін тартылуы тиіс: кен орындарын игеру, шағын кәсіпорындарды, білім және денсаулық сақтау жүйесін дамыту, демографиялық жағдайды жақсарту, т.с.с. Мұндай бағыт республика экономикасын дамытуға жол ашатын тиімді жобаларға қорлар салымын қамтамасыз етіп, қарыз қорларын өтеу үшін оның нақты мүмкіндіктерін жоғарлатады [4].

Шетел капиталын тарту және оны пайдаланудың тиімділігін көтеру, мемлекеттің ұлттық мүдделері мен шетел инвесторлары мүдделерінің келісімді болуын қамтамасыз ету мақсатында алынған шетел қаржысы. Шетел капиталын тарту және оны пайдаланудың тиімділігін көтеру, мемлекеттің ұлттық мүдделері мен шетел инвесторлары мүдделерінің келісімді болуын қамтамасыз ету мақсатында алынған шетел қаржысы.

2018 жылы Қазақстанға тартылған ТШИ көлемі 15,8%-ға өсіп, 24,3 млрд долларды құрады.

Жылдан-жылға ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігі мен инвесторлар үшін тартымдылығы артып келеді. 2019 жылдың қазан айының соңындағы көрсеткіштер бойынша елімізде 16,8 мың шетелдік компания жұмыс істеуде. Бұл өткен жылдың сәйкес

кезеңімен салыстырғанда (14,3 мың компания) 18,1%-ға жоғары. Елімізде шетелдік капиталдың арқасында 2018 жылы жалпы сомасы 3,1 миллиард АҚШ долларын құрайтын 27 жоба дүниеге келген. Ел өнеркәсібінің өркен жаюына бағыттталып жатқан шетелдік инвестицияның жалпы көрсеткіші капиталдың 31 пайызын құрап отыр. Еліміздегі негізгі капитал көздерінің ең қомақты инвестициялық жобалары деп мыналарды айтуға болады:

1. Нидерланд – 580 млн. АҚШ доллары («Испат Кармет» ААҚ);
 2. Корея – 25.1 млн. АҚШ доллары («LG electronics» Компаниясының ірі жобасы);
 3. Түркия – 39 млн. АҚШ доллары («Эфес – Қарағанды сыра жасау зауытының» ірі жобасы);
 4. Лихтенштейн – 17 млн. АҚШ доллары («АБС орталығы» ААҚ);
 5. Ұлыбритания – 11.7 млн. АҚШ доллары («Лосан – Мардон» ЖШС-нің ірі жобасы).
- 2017 жылы елдің инвестициялық тартымдылығын арттыру мақсатында бірыңғай оператор – «Kazakh Invest» Ұлттық Компаниясы» АҚ-ы құрылды.

Ол 2027 жылы қайта өңдеу секторын қаржыландыруға кем дегенде 91 шетелдік ірі компанияны тартып, сырттан келген инвесторлардың тұрақтауына жағдай жасамақ.

2019 жылдың бірінші жартысындағы Қазақстанға құйылған ТШИ көлемі 12,1 млрд долларға жетті. Бір жыл бұрын бұл көрсеткіш 12,5 млрд доллар болатын.

Елімізге ең көп қаржы салған Нидерланд мемлекеті (2018 жылы 7,4 млрд доллар, 2019 жылдың бірінші жартысында 3,4 млрд доллар).

Сурет 1. Қазақстан экономикасына құйылған тікелей шетелдік инвестиция көлемі

2018 жылы аталған ел қаржыландырған танымал инвестициялық жобалардың бірі – «Farm frites» зауыты. Кәсіпорын Алматы облысында картоп өсіріп, қайта өңдеуге де қойған. Жоба 2020 жылы іске қосылды. Оның жалпы құны 165 млн доллар. Инвестиция көлемі бойынша екінші орында 2019 жылдың бірінші жартысында 3 млрд доллар (2018 жылы 5,3 млрд доллар) қаржы салған АҚШ тұр. Құрама штаттар елімізде ауа райын болжап, оның өзгеруін онлайн-режимінде бақылап отыруға негізделген метео орталықтар салуды қаржыландырды. Жобаның жалпы құны 6 млн доллар деп бағаланып отыр. Шығынның 75%-ын инвесторлар өтеді. Ал инвесторлар үштігін жарты жылда 1 млрд доллар көрсеткіш салған (2018 жылы 2,5 млрд доллар) Швейцария қорытындылайды. Қазіргі кезде елімізде 40-тан астам ресми швейцариялық кәсіпорын тіркелген. Оның ішінде танымал Nestle, ABB, Novartis компанияларын атауға болады.

ҚР статистика комитетінің мәліметіне сүйенсек, өңірлер бойынша ел ішіндегі инвестиция көлемі 2019 жылдың I жартыжылдығында ҚР өңірлеріне салынған инвестиция 2,2 триллион теңгеге жеткен [5].

Ел бойынша ең көп инвестицияны – 365,8 млрд теңгемен Атырау облысының жобалары алып тұр, одан кейінгі орынды – 310,4 млрд теңгемен Нұр-Сұлтан қаласы алды. Алматының негізгі капиталына құйылған инвестиция – 284,4 млрд теңге. Карағандыға 220,6 млрд теңге және Ақтөбе облысына 146,7 млрд теңге инвестиция тартылған.

«Сонымен қатар бұл тұста инвестициялардың ең аз үлесі – Қызылорда облысы тиесілі. Аталмыш облысқа 32,1 млрд теңге инвестиция құйылған.

Шымкентке 38,7 млрд теңге болса, инвестициялардың ең аз үлесінің үштігін Шығыс Қазақстан облысы 41,7 млрд теңгемен қорытындылап тұр.

Нұр-Сұлтан қаласында 2018 жылдың I жартыжылдығына қарағанда 19,3%-ға аз көрсеткіш көрсетіп, қаржыландыру төмендеген.

Маңғыстау облысында да сондай жағдай, қаржыландыру көзі 22,8%-ға аз.

Жалпы инвестициялардың тең жартысы тау-кен өндірісіне құйылған. 2019 жылдың алғашқы тоғыз айында бұл салаға 4 трлн 151,6 млрд теңге қаржы тартылған. Бұл негізгі салымдардың 48,4%-ы. Өткен жылдың сәйкес кезеңінде бұл көрсеткіш 25,8% болатын. Әсіресе, мұнай-газ саласын қаржыландыру көлемі артқан.

Елімізде инвестициялық жобаларды іске асыру үшін қаржыландыруды тиімді құрылымдауға қабілетті «Астана» халықаралық қаржы орталығы, Қазақстанның Даму Банкі, Kazakhexport, Kazyna capital management, Kazakhstan project preparation fund, Astana hub, «Даму» Қоры, Gaztech ventures және тағы басқа мекемелер, ұйымдар жұмыс істейді.

2019 жылдың алғашқы тоқсанының қорытындысыны сәйкес, Қазақстанға құйылған тікелей шетелдік инвестиция ағыны 6 миллиард АҚШ долларын құрапты. Ал, бір жыл бұрын дәл осынай кезеңде ол көрсеткіш – 6,7 миллиард АҚШ доллары болған. Тұстас алғанда өткен, яғни 2018 жылы тікелей шетелдік инвестиция көлемі 24,3 миллиард АҚШ доллары мөлшеріне жетіп, ол көрсеткіш оның алдындағы 2017 жылға қарағанда 15,8%-ға көп болған. Былтыр елге келген тікелей инвестициялар көлемі 6,5 миллиард долларға жеткенін ескерсек биыл инвестициялық бағытта аталмыш сома алты есе қысқарып қалған. Оның үстіне инвесторлар дайын тұрған жобалардан да бас тарта бастады. Шымкенттен Ресей инвесторы кетіп қалды, Атыраудағы газохимиялық кешеннен «Borealis» халықаралық компаниясы бас тартты.

Сарапшыларының болжауы бойынша, биыл Қазақстан бар-жоғы 1 миллиард доллардан астам тікелей шетел инвестициясын тартпақ. Оған әлемдегі коронакризис, инвесторлардың болашаққа сенімсіздікпен қарауы және мұнай бағасының құлдырауы себеп болған.

Шетел инвестициялары ағымын ынталандыру бойынша жүргізіліп отырған іс-шаралар арқасында капитал салымы көрсеткіштері жоғарлауда. Бұл инвестициялық ахуалдың жақсаруын, іскерлік белсенділіктің жоғарлауын, біздің елімізге шетелдік және отандық инвесторлар жағынан сенімділіктің өсуін дәлелдейді. Жағдайды жақсартуда инвестициялар жөніндегі Комитеттің құрылуының маңызы өте зор. Сонымен бірге, Қазақстанға шетел капиталын тарту көлемі республика экономикасында ірі құрылымдық қайтақұруларды жүзеге асыру үшін жеткіліксіз, олардың қолданылу бағыты мен тиімділігі қоғамдық мүддеге сәйкес келмейді.

Кесте 1. Әсер етуші позитивті факторлар

Фактор атауы	Балл саны	Фактор категориясы
Саяси тұрақтылық	31	1
Экономикалық тұрақтылық	14	4
Заңнамалық тұрақтылық	6	5
Табиғи ресурстар байлығы	31	1
Перспективті нарықтық потенциал	27	2
Салықтық жеңілдіктер	3	6

Еңбек ресурстарының төмен құны	19	3
Еңбек ресурстарының қажетті білім деңгейі	14	4

Кесте 1 қарасақ, Қазақстан Республикасының инвесторлары үшін басты тартымдылық – оның саяси тұрақтылығы, табиғи және шикізат ресурстарының төмен құны, экономикалық тұрақтылық және жоғары сапалы еңбек ресурстарының болуы. Қазақстан бұл салада көп іс атқарғанымен, респонденттерді елдің заңнамалары мен салық жүйесіндегі жеңілдіктер қызықтырады.

Әсер етуші негативті факторларды бағалау бойынша сұраунаманың нәтижесін сурет 5 қарастырайық. Барлық факторлар үш категорияға бөлінген: тежеуші күшті факторлар, орташа факторлар, әлсіз факторлар.

Сөйтіп, респонденттердің пікірінше, инвестициялық процесті салық режимінің, бюрократизмнің әлсіздігі, тұрақты заңнамалық базаның жоқтығы, дамымаған құқықтық инфрақұрылымның болуы тежейді.

Шетел инвесторы үшін басты тәуекелдердің бірі – құқықтық тәртіпсіздік. Бұл тұрақты заңнамалық режимнің қажеттілігін айқын көрсетеді. Соңғы кезде меншікке, инвестициялық қызметке, салық салуға, пайдалы қазбаны қолдануға қатысты әртүрлі аспектілерді реттейтін бірқатар жарлықтар қабылданған. Бірақ реформалық жарлықтардың өзі, шетел инвесторымен кең ауқымды қызметті қамтамасыз ету үшін жеткілікті құқықтық акт ретінде қабылданбайды. Шетел инвесторы үшін қабылдайтын мемлекетте заңның Президенттен жоғары болуы маңызды мәнге ие.

Кесте 2. Әсер етуші негативті факторларды бағалау

Фактор атауы	Балл саны	Фактор категориясы
Дамымаған өндірістік инфрақұрылым	18	2
Дамымаған құқықтық инфрақұрылым	26	1
Дамымаған әлеуметтік инфрақұрылым	11	2
Салықтық режим	33	1
Тұрақты заңнамалық базаның жоқтығы	30	1
Бюрократизм	32	1
Нарық мамандарының жетіспеушілігі	13	2
Мемлекеттің геосаяси жағдайы	3	3
Ақпараттың жоқтығы	3	3
Саяси тұрақсыздық	2	3
Мәдени және тілдік тосқауылдар	1	3

Қазақстанда инвестициялық ахуалды жақсарту үшін тежеуші факторларды жойып, қолайлы жағдай жасайтын факторларды дамытуға ұмтылыс таныту қажет. Негізгі жағдайлардың бірі – салық заңнамасын жетілдіру, себебі инвесторлар тұрақсыз заңнамалық база туралы айта отырып, салық Кодекcін немесе кедендік реттеуді есепке алады. Менің ойымша, нарықтық экономиканы реттеуші ретінде, салық салу және кедендік салымдар жүйесін қолдану ұстанымы жағынан, нақты және тізбекті салық пен кедендік саясатты құрастыру қажеттілігі туындады.

Экономика құрылымын рационалдау мақсатында, тікелей шетел инвестицияларын тарту үшін маңызды өндіріс пен экономиканың басым секторларын қалыптастыру және реттеу жүйесін әрқашан жетілдіріп отыру қажет.

Сөйтіп, шетел инвестицияларын тартудың негізгі стратегиялық және ағымдық мақсаттарына келесілер жатады:

1. Экономиканы тұрақтандыру мен динамикалық дамуы үшін қажетті қосымша инвестициялық ресурстармен қамтамасыз ету;
2. Ел экономикасына шетел инвесторлары сенімділігінің жоғарлауы;
3. Әлемдік экономикалық жүйеге қазақстандық экономиканың интеграциялау процесін күшейту, оның халықаралық еңбек бөлінісіне белсенді қатысуы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. К.Ж. Токаев, Послание народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». 2 сентября 2019 г. /www.akorda.kz.
2. Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на расширенном заседании Правительства РК «Каждое решение – на развитие страны и благо народа», Казахстанская правда, 27 января 2021 года.
3. Оспанов М.Т., Мухамбетов Г.И. Иностраный капитал и инвестиции: вопросы теории, практики привлечения и использования. – Алматы, 1997.
4. Дюсегалиева С.Б. Инвестиционная деятельность в Республике Казахстан: этапы и пути становления. – Астана, 2014.
5. Статистика прямых инвестиций по направлению вложения. Национальный банк РК, 2019г (www.nationalbank.kz/?docid=680&switch=russian).

Сарсекеев Б.С.,

*доктор педагогических наук, профессор, Евразийский гуманитарный институт,
г. Нур-Султан (Казахстан)*

УЧЕБНИК ИСТОРИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Среди всех средств обучения учебник имеет наиважнейшее значение. Он всегда был и пока еще остается самой эффективной моделью обучения. Учебник истории для любого государства имеет стратегическое значение. Это обусловлено тем, что перед каждым государством или народом всегда будет стоять вопрос о его месте и роли во всемирно-историческом процессе. Значимость учебника истории связана с формированием национальной идентичности казахстанцев, с местом, которое занимает учебник в формировании исторической памяти.

Следует подчеркнуть, что только лишь с обретением независимости отечественные ученые получили возможность писать свою собственную историю. До этого, как известно, все учебники разрабатывались в Москве. Следствием такого положения было то, что все советские граждане хорошо знали всемирную историю и историю СССР, но практически не знали историю своей республики.

За период независимости в Республике Казахстан был принят ряд важных документов, придавших импульс для развития школьного исторического образования. Принятая в 1995 году Национальным советом по государственной политике при Президенте РК *«Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан»*, определила приоритеты государственной политики в формировании исторического сознания, обозначила необходимость «методологического перевооружения» и отказа от «идеализированной терминологии». Развитие исторической науки ознаменовалось общественными инициативами: проведением Года общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий (1997 г.), Года народного единства и национальной истории (1998 г.), реализацией государственной программы «Мәдени мұра»

– «Культурное наследие» (2004-2011 гг.), программы «Халық тарих толқынында» (2013 г.) и др.

В развитии учебника условно можно выделить три периода. Первые учебники (начало 90-х годов до конца XX века) отличались от советских учебников направленностью на Отечественную историю. По советской традиции новые учебники носили знаниецентрический характер, были перегружены сложным теоретическим материалом. Переосмысление истории в этот период сопровождалось тенденцией использования исторических знаний как средства достижения политических целей, формирования национальной идентичности.

В 1992/93 годах вместо курсов «Рассказы по истории СССР для 5 класса» и «Рассказы по истории Казахской ССР» был предложен курс «Отан тану» (Родиноведение), учебник был издан в 1995 году. Если в советский период, несмотря на утверждение, что главным героем является народ, в учебники попадали в основном полководцы, правители (князья, цари) и большевистские лидеры, то в новых учебниках их место заняли казахские ханы и батыры. Важным событием этого периода является принятие государственной программы «Учебники нового поколения».

Второй этап (2000-2015 гг.) характеризуется появлением учебников нового поколения (УНП). УНП разрабатывались на принципиально новой методологической основе: учебники разрабатывались в составе учебно-методического комплекса (УМК), куда входили методическое руководство для учителя и рабочая тетрадь на печатной основе; весь этот книжный УМК готовился на государственном языке, а затем переводился на русский язык; отбор содержания шел на основе государственных стандартов образования. В содержательном отношении в учебниках наблюдается отказ от формационного подхода в пользу цивилизационного и культурологического подходов. Изменилась структура школьного исторического образования – был реализован переход от *линейного принципа* в пользу *концентрического*. Отечественные историки прошли трудный путь отказа от концепции превосходства культурного Запада над культурой Востока, совершили переход от марксистского классового подхода к цивилизационному, от интернационализма и русоцентризма к этноцентризму. Наметился переход от этноцентризма, евроцентризма к включению национальной истории во всемирный контекст.

Следует отметить, что в этот период новым явлением для казахстанского общества стала неудовлетворенность качеством учебников. Критика имела основания: недостатки первых учебников во многом были связаны с субъективными факторами – разрабатывали школьные учебники вузовские специалисты, переносившие профессиональный опыт работы со студентами на учащихся школ, не учитывая возрастных особенностей учащихся. Успешно реализуя принцип научности, используя последние на момент написания учебника научные данные, они не учитывали принцип доступности – содержание, которое должно быть усвоено учащимся; не учитывали время, которое необходимо для усвоения предложенного материала; недостаточно использовали новое в методике преподавания.

Основной характеристикой современного этапа (с 2015 г. и по настоящее время) является подготовка новых учебников на иной методологической основе – компетентностном подходе в рамках обновления содержания образования. В стране была проведена масштабная работа по переподготовке учителей по обновленной программе, разработаны новые типовые учебные программы и учебники, введено критериальное оценивание, предприняты попытки определения нового содержания исторического образования и внедрения в образовательный процесс передового мирового опыта преподавания истории. Однако подготовка учебников осуществлялась без глубокого анализа. К наиболее существенным негативным факторам подготовки учебников по обновленной программе относятся: отсутствие научно-обоснованных подходов к созданию стандартов и учебников; неразработанность основ диагностики качества школьного учебника; понижение авторитета отечественных школьных учебников.

Как показывает изучение, существенных изменений в учебниках нет. Остаются открытыми историческая роль и значение Золотой Орды, образования Казахского ханства и жузов, вхождение Казахской степи в состав Российской империи, проблемы национально-освободительного движения, показ целостной картины истории Казахстана без отрыва от событий в Центральной Азии, проблемы соотношения реформ и революций, преемственности между СССР и Республикой Казахстан.

Разработка учебника как сложной, многофункциональной системы, требует от автора определения позиции: является ли он сторонником формирования специальных, предметных знаний или же считает важным развитие ключевых компетенций школьника.

В настоящее время наблюдается тенденция *перехода от варианта подготовки учебника истории с большим объемом фактологических знаний (учебники первых двух периодов) к модели учебника с отражением практических и концептуальных знаний* [1-5]. Инновацией здесь является разработка **аппарата организации усвоения**. Интересны в методическом плане учебник 5 класса, где для заданий используются поля учебника [6]. Положительное значение имеет характер заданий: («Обобщи», «Выскажи свое мнение!», «Покажи мастерство», «Приведи доказательства!»), концентрация внимания «Знай!» «Это важно!»), поддержание интереса («Интересный факт», («Интересный вопрос!») [7]. Новым являются постановка целей в виде **ожидаемых результатов** изучения темы [8-11]. Инновацией является разработка учебника как сценария учебного процесса. Вместе с тем, инновационные процессы сопровождаются *сокращением собственно исторической информации*, подменой содержания исторического образования технологиями обучения, что может вызвать дополнительные трудности, так как сокращение содержания не упрощает, а усложняет обучение.

Концептуальной для нас является идея гуманизации исторического образования, соединение ее с идеей развивающего обучения на основе компетентностного подхода. На наш взгляд, реализация этих идей может быть осуществлена на основе ряда **методологических принципов**:

1. *Уважение к народам Казахстана.*
2. *Осторожность в подходе к факторам преобразования мира и общества.* Осознание этого способствует понятию цены прогресса.
3. *Рассмотрение человека как части сложной общественной системы.* Человек должен занять центральное место в историческом повествовании.
4. *Принцип объективности историка.* Чтобы быть предельно точным и гарантировать объективность предложенной информации в зависимости от своих идеологических, религиозных, политических и других взглядов, авторам целесообразно сменить акценты с перечислительных аспектов изложения истории на анализ причин событий, явлений, фактов.
5. *Принцип сопричастности.* История лучше всего воспринимается сквозь призму сопричастности, как история своей семьи, своего города, своей земли, включенная в контекст более масштабной истории.
6. *Принцип интеграции.* Историческое знание должно внушить понимание синхронности событий.
7. *Методологическая требовательность.* Необходимо убедить учащихся в возможности существования разных подходов и точек зрения.

На основе анализа новых учебников отметим резервы совершенствования учебника. Для реализации воспитательной функции нужно: усилить *воспитательную направленность* учебно-исторического материала; раскрывать историю через судьбы исторических личностей.

Для реализации образовательной функции учебника необходимо: делать акцент на *формирование предметных исторических умений*; соблюдать баланс между *содержанием и предлагаемыми способами деятельности*.

Для реализации функции развития способностей и компетенции необходимо: разрабатывать вопросы и задания с учетом *интеграционной деятельности*; предлагать учащимся *разнотипные* задания.

В методическом плане необходимо: решить проблему соответствия названий названия разделов, глав, тем, рубрик содержанию материала; включать в структуру учебника подразделы, главы, дающие возможность ориентироваться в тексте; оптимально использовать сдвоенные параграфы; оптимизировать названия тем; объяснять новые термины и понятия.

На наш взгляд, системообразующим в деятельности автора должны быть **интересы ученика**. В этом смысле автор должен «видеть» адресата и учитывать возрастные особенности того класса, для которого разрабатывается учебник, знать «язык» детей, для которых пишется учебник, учитывать деятельность учителя и ученика. Скрытые резервы совершенствования учебника лежат в учете возрастных особенностей адресата; соблюдении норм длины предложений в соответствии с возрастом учащихся; соблюдении соотношения абстрактных и конкретных понятий; отслеживании за количеством вводимых новых слов, терминов и понятий в одном параграфе.

Проблемой в нашей стране является малочисленность специальных научных исследований школьного учебника, открытым остается вопрос о написании учебников на государственном языке, в стране нет специальных исследований о принципах подготовки учебников на казахском языке.

Перспективность исследования учебника мы видим в реализации идеи соединения возможностей технологии обучения и учебных книг. При соответствующих управленческих инструментариях такой подход сделает процесс обучения и самообразования школьников эффективным.

Таким образом, содержание школьного исторического образования мы рассматриваем в единстве трех аспектов: *социальной сущности, педагогической принадлежности содержания образования и системно-деятельностного способа его рассмотрения*. Это означает, что авторы должны *раскрыть события истории, указать подходы к овладению материалом и наметить пути работы учащихся*.

Содержание учебника истории должно апеллировать не к отдельным научным фактам, а к личности ребенка, создавать условия для формирования у школьника личностных смыслов, способствующих становлению гражданина. Тогда учебник истории может стать средством воспитания социально активной личности, которая имеет возможность и желание сделать общество лучше.

Список литературы

1. Б.Е. Кумекон и др. История Казахстана: Учебник для 5 кл. общеобразоват. шк. /Б.Е. Кумекон, Т.С. Жумаганбетов, К.С. Игликова – Алматы: Атамұра, 2017. – 144 с.
2. Айтбай Р. Всемирная история: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. /Р.Т. Айтбай, А.К. Касымова, А. Ешмукамбетов. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 с.
3. Всемирная история: Учебник для 7 (6) кл. общеобразоват. шк./ Р.Айтбай, А. Касымова. – Алматы: Атамұра, 2017. – 114 с.
4. Аяган Б.Г. и др. История Казахстана (с 1946 г. по настоящее время). Учебн. для 9 кл. общеобразоват. шк. / Б.Г. Аяган, К.Б. Адиев, А.Б. Сатанов. – Алматы: Атамұра, 2019. – 224 с.
5. Бакина Н.С. и др. История Казахстана: Учебник для 7 (6) класса общеобразоват. шк./ Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакоева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 240 с.
6. Тулебаев Т.А. и др. Всемирная история: Учебн. для 5 кл. общеобразоват. шк. /Т.А. Тулебаев, Л.Б. Момынтаева, Л.А. Толбаева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 176 с.
7. Кокебаева Г.К. и др. Всемирная история: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. /Г.К. Кокебаева, Р.С. Мырзабекова, Е.Т. Картабаева. – Алматы: Мектеп, 2018. – 136 с.

8. Бакина Н.С. и др. История Казахстана: Учебник для 6 класса общеобразоват. шк./ Н.С. Бакина, Н.Т. Жанакова, К.К. Сулейменова. – Алматы: Атамұра, 2018. – 240 с.
9. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 11 класса общеобразоват. шк. В двух частях / З.Е. Кабульдинов, А. Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Часть 1. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 с.
10. Джандосова З.А. История Казахстана»: Учебник для 10 кл. общеобразоват. шк. – Алматы: Мектеп, 2019. – 256 с.
11. Каирбекова Р.Р. и др. Всемирная история»: Учебник для 11 кл. естеств.-матем. направления общеобразоват. шк. /Р.Р. Каирбекова, А.С. Ибраева, Г.Н. Аязбаева. – Алматы: Мектеп, 2020. – 288 с.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Абдрашитова Т.А.,
д-р психол.наук, профессор
Бекбулатова А.А.,
студентка 3 курса,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

СТАНОВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ – БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

Существуют различные мнения ученых о профессиональном становлении, направленности личности студентов в вузе. Например, О.А.Конопкин утверждает, что профессиональные представления – это представление о деятельности, куда значительно помещаются общепринятые субъектом цель деятельности; аспекты успешности деятельности; программы исполнительских действий; индивидуальная модификация необходимых соглашений деятельности; заключения о коррекциях налаженности деятельности. А В.Н. Обносов считает, что профессиональное представление следует рассматривать как индивидуально-своеобразную систему знаний, убеждений, переживаний человека, связываемых им с данной профессией [1].

Исходя из данных мнений, под профессиональным становлением понимается процесс развития его самосознания, который включает самосовершенствование профессионально важных качеств личности в единстве с формированием ценностно-мотивационного отношения к своей будущей профессии. Ключевой целью профессионального изучения считается получение определенной специальности в вузе или жевином профессиональном образовательном учреждении, а также приобретение определенных знаний, навыков и умений, необходимых для успешного осуществления конкретного типа профессиональной деятельности.

Ведущей формой профессионализации личности на рубеже вузовской подготовки считается как раз образование учащихся в ходе освоения ими профессиональных навыками и формирования у них способностей к выполнению определенного облика профессионального труда. При этом очень важно совмещать теоретический материал с практическим овладением знаний. Специалист, получивший конкретную квалификацию, может пройти путь к действительному профессионализму лишь только в том случае, если его профессиональное развитие включало в себя не только овладение знаний, способностей и умений, но и становление духовных свойств и установок, позволяющих ему улаживать личностную проблему перехода к активной, самостоятельной, творческой и серьезной общественной роли [2].

Формирование профессиональной направленности личности – это одно из важнейших условий изменения системы подготовки квалифицированных педагогов-психологов. В ходе своего обучения в вузе студент, педагог-психолог, должен овладеть определенными компетенциями. Понятие «компетентность» – степень соответствия требованиям профессии – определяется как сочетание психических качеств, позволяющее действовать самостоятельно и ответственно (действенная компетентность), как обладание человеком способностью и умением выполнять определенные трудовые функции. Профессиональная компетентность и профессиональные компетенции являются взаимодополняемыми и взаимообуславливаемыми понятиями. Компетенции – это одновременно и круг

обязанностей, который определяется должностной инструкцией и областью ответственности, определенная область полномочий в которой специалист должен проявить определенные знания, умения, профессиональные способности и профессионально-важные качества личности.

Профессиональная компетентность педагога-психолога проявляется в деятельности и может быть представлена как интегрированная структура, включающая:

специальную готовность, представленную специальной квалификацией и функциональной грамотностью человека, его личностной компетентностью, социальной функциональной грамотностью (результат специальной подготовки в вузе, в процессах послевузовской доподготовки и профессиональной деятельности);

квалификацию в деятельности как результат освоения технологий психолого-педагогической деятельности на практике и приобретения способности к ее рефлексии;

организационно-деятельностную компетентность, способность преобразовывать деятельность на основе результатов ее рефлексивного анализа (результат освоения механизмов развития деятельности в процессе непрерывного профессионального образования и практической деятельности) [3].

Профессионально-важные качества позволяют педагогу-психологу эффективно решать задачи, разрешать проблемы разного уровня сложности и определенности в динамических условиях профессиональной деятельности. Для успешной профессиональной деятельности педагогу-психологу требуются достаточно устойчивая и адекватная самооценка, позитивный взгляд на мир, эмоциональная устойчивость, самоуважение и уверенность в себе, а также устойчивая мотивация, ответственность, самостоятельность, рефлексивность, умение анализировать и др.

Для квалифицированного выполнения профессиональных обязанностей педагогу-психологу необходимо владеть следующими общепрофессиональными компетентностями и компетенциями:

1. Обладание общей и специальной психологической культурой, включающей знание и понимание специальных психологических понятий, теоретических подходов к психологическим явлениям и фактам, а также пользование инструментами и техниками оценки и коррекции, сформированность ценностей и норм, регулирующих профессиональную деятельность.

2. Умение планировать, проектировать, моделировать, прогнозировать собственную деятельность с учетом задач, стоящих перед системой образования, учреждением образования, а также с учетом актуальной социальной ситуации.

3. Обладание умениями и навыками просветительской работы, заключающимися в эффективном использовании и предъявлении информации, доведении ее до уровня понимания для различных аудиторий.

4. Обладание диагностическими и рефлексивными умениями (умением анализировать результаты собственной деятельности и деятельности коллег, результаты обратной связи со стороны учащихся и коллег, условия достижения цели и т. п.).

Успех развития профессиональной направленности зависит от места, которое она занимает в структуре общей направленности личности, от адекватных мотивов, профессиональных потребностей и ценностных ориентаций, большое значение имеет осознанность и обоснованность выбора профессионального пути, формирование профессиональных представлений и намерений [4].

Таким образом, профессиональная направленность студента – будущего педагога-психолога – это самостоятельное явление, одна из важнейших функций общества. По своему составу она сложна, многогранна.

Поскольку в студенческом возрасте формируется мировоззрение, соответственно происходит становление направленности личности. Под воздействием миропонимания появляется довольно стойкая иерархическая конструкция мотивационной сферы. Различие внутренней позиции учащегося от внутренней позиции подростка – это обращенность в

будущее, все реальное выступает для них в свете данной ведущей направленности их личности.

На протяжении всего периода обучения в подготовке студентов очень важно делать упор на формирование у учащихся необходимых стремлений, а именно: оказание помощи и поддержки людям, осознание и развитие собственных реальных возможностей и способностей, реализация жизненных планов. Со стороны ответственных в обеспечении образовательного процесса лиц необходима реализация комплексного сопровождения в формировании у студентов профессиональной направленности.

Список литературы

1. Донцов, А.И. Профессиональные представления студентов / А.И. Донцов, Г.М. Белокрылова // Вопросы психологии. – 2019. – № 2. – С. 42 - 49.
2. Усольцева, Т.П. Развитие личности студентов в процессе профессиональной подготовки в педагогическом вузе: дис. ... канд. психол. наук / Т.П. Усольцева. – М.: МГУ, 2018/4. – 166 С.
3. Основы психологического консультирования / Р. Кочюнас. – М.: Академический проект, 2016. – 240 с.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – М.: Академия, 2020. – 240 с.

Абдрашитова Т.А.,
д-р психол. наук, профессор
Брюхова П.К.,
студентка 2 курса
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

К ВОПРОСУ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГОВ

Синдром эмоционального выгорания – понятие, введённое в психологию американским психиатром Гербертом Фрейденбергером в 1974 году. С английского «staff burned-out» переводится как «персонал сгорел (выгорел)» и подразумевает окончание процесса, его финальную точку. Им трактуется психосоматическое состояние индивидумов, активно и плотно контактирующих с другими. Первоначально Фрейденберг отнёс в эту группу экспертов, трудящихся в стрессовых центрах с полной самоотдачей и наркологических лечебницах. Позднее в эту группу вышли все специальности, полагающие постоянное, тесное общение. Одним из открытий Фрейденбергера является феномен, который он наблюдал у себя и у своих коллег (потеря мотивации, эмоциональное истощение).

Иной основатель концепции выгорания – Кристина Маслач – социальный психолог, обозначила это определение как симптом психофизического и психоэмоционального обезвоживания, включая формирование негативной самооценки, негативного отношения к деятельности, потерю сопереживания по взаимоотношению к людям (безэмоциональность) [1].

Чтобы конкретно понять, что такое эмоциональное выгорание, оба психолога опирались на эмоции и чувства, которые свойственны людям.

Что же такое эмоции и чувства? Радость, грусть, страх, восторг – это разнообразные чувства и эмоции. Они – одно из явлений отражательной психосоматической жизнедеятельности человека. «Воздействия внешнего мира на человека запечатлеваются в его голове, отражаются в ней в виде чувств, мыслей, проявлений воли...» – Ф. Энгельс.

Эмоции и чувства бывают как положительные, так и отрицательные. Положительные эмоции и чувства (например: эмоции получаемые от занятия любимым делом) заключаются в удовлетворении потребностей человека. Отрицательные эмоции и чувства (например: вызванные недостатком сна) связаны с неудовлетворением потребностей. Кратко подытожим выше сказанное: эмоции и чувства – это личное отношение человека к окружающему миру и к самому себе.

Переживание эмоций – это есть эмоциональное состояние человека. В процессе жизни эмоциональное состояние напрямую влияет на жизнедеятельность человека, определяет уровень информационно-энергетического обмена, направленность поведения. Эмоции управляют человеком намного сильнее, чем это кажется на первый взгляд. Даже отсутствие эмоций это эмоция, а точнее, целое эмоциональное состояние. Переизбыток эмоций, эмоциональная депривация приводят к эмоциональному выгоранию.

Эмоциональное выгорание – это состояние переутомления, которое влечёт к упадку наших сил и сопутствуется потерей радости, энтузиазма по отношению к работе и жизни в целом. В нынешнем обществе симптом психоэмоционального выгорания частое явление. День за днём мы больше жертвуем эмоциями, получая взамен меньше. Нередко по общению к остальным можно ощущать агрессию, безразличие и злость. Развивается синдрома эмоционального выгорания у тех людей, у которых есть склонность к эмоциональной чёткости, предрасположенность к непрерывному переживанию негативных происшествий в профессиональной деятельности, слабая мотивация эмоциональной отдачи в работе.

Акцентируют три главных аспекта, играющие весомую роль в синдроме психоэмоционального выгорания – эмоциональное истощение, деперсонализация, редукция профессиональных достижений.

Эмоциональное истощение проявляется в ощущении апатии и ухудшении психоэмоционального настроения вследствие переутомления и ограниченности своих психоэмоциональных энергоресурсов. Например: присутствует потеря интереса как к профессиональной деятельности, так и к личностному взаимопониманию. Человек ощущает, что не может трудиться с энтузиазмом, как раньше.

Деперсонализация выявляется в равнодушном и даже отрицательном отношении к людям, обслуживаемым по роду профессиональной деятельности. Контакты с ними становятся формальными, отчуждёнными и поверхностными. Ослабевает либо пропадает сочувствие, возникает внутреннее недовольство, иногда не имеющее причины, которое со временем рвётся наружу и влечёт к конфликтам. Подобные состояния могут происходить в замкнутых рабочих коллективах, осуществляющих длительное время совместную работу.

Редукция профессиональных достижений – это сниженная трудовая производительность. Ощущается в снижении мотивации к деятельности, вследствие неудовлетворительных результатов и приводит к снижению самооценки, негативного отношения к себе как к личности.

Однако предпосылки профессионального кризиса таятся не только в постоянных контактах с трудным персоналом людей. Хроническая вялость и скопившееся раздражение могут приобретать и иные корни: единообразие повторяющихся действий, напряжённый ритм, неудовлетворительное поощрение труда (материальное и психофизиологическое), частая несправедливая самокритика, невнятная постановка задач.

В качестве примера рассмотрим проблему психоэмоционального выгорания учителей. В настоящее время эта тема актуально еще и тем, что процесс обучения реализуется посредством дистанционного обучения. Множество сказано и о диагностике психоэмоционального выгорания. По роду своей деятельности вовлеченным в длительное эмоционально трудное общение с индивидуумами разных возрастов, социального положения и статуса, преподавателям свойствен синдром профессионального выгорания (тем более во время дистанционного обучения). Динамика развития выгорания – механизм

сугубо личный, но как подчёркивает Н.Е. Водопьянова, выгорание подобно вирусной болезни, начинает распространяться и на остальных индивидумов.

Выделяют основные стадии выгорания у педагогов: на первой начальной стадии у учителей наблюдаются стирание каких-то моментов (например: заполнен ли какой-либо бланк, внесена ли доработка, осуществлён ли спрос конкретного ученика). Страх сделать ошибку чередуется с повышенным самоконтролем и психическим расстройством. На второй стадии наблюдается снижение интереса к работе, нет сил, энергии, повышенная раздражительность. Третья стадия характеризуется полнейшей утратой энтузиазма к деятельности, психоэмоциональным безразличием, бесчувствием, нежеланием видеть людей и разговаривать с ними.

Таким образом, профессиональное выгорание – это состояние физического, эмоционального, умственного истощения, это выработанный личностью механизм психической защиты в форме полного или частичного исключения эмоций в ответ на психотравмирующие воздействия. Оно возникает в результате внутреннего накопления отрицательных эмоций без соответствующей «разрядки» или «освобождения» от них. Профессиональное выгорание – динамический процесс, который возникает поэтапно. Его этапы соответствуют механизму развития стресса. Поэтому при профессиональном выгорании отмечают несколько фраз:

1. фаза нервного (тревожного) напряжения,
2. фаза резистенции (сопротивления),
3. фаза истощения.

Соответственно каждому этапу развития профессионального выгорания возникают отдельные его симптомы, которых на данный момент насчитывается более ста. Педагоги – это та категория людей, которая не имеет права болеть, ошибаться, они всегда должны быть сдержаны, показывать пример для всех. Когда начинаются контрольные работы, сессии, они просто обязаны быть на работе, не смотря на своё состояние [2].

Синдрому профессионального выгорания подвержены чаще всего люди старше 35 – 40 лет. К этому времени педагоги накапливают достаточный педагогический опыт, их собственные дети подрастают, и уход за ними требует меньшего времени, в семье устанавливается определенная стабильность. Кажется, что надо ожидать резкого подъёма в профессиональной сфере, но часто наблюдается противоположное явление. У педагогов заметно снижается энтузиазм в работе, пропадает «блеск в глазах», нарастает усталость. Бывают ситуации, когда талантливый педагог становится профнепригодным по этой причине. Иногда такие люди уходят из образования, меняют профессию и всю оставшуюся жизнь скучают по общению с детьми.

Любые неординарные ситуации приводят преподавателя к неадекватным оценкам учеников, влияют на формирование у него таких личностных особенностей, как безответственность, пассивность. Поэтому немаловажным условием здоровья детей является психологическое самочувствие учителя. Он не может увидеть себя со стороны и узнать, что происходит. Поэтому он нуждается в помощи и внимании, а не в обвинении. Тем не менее можно попытаться осуществить профилактические шаги, которые предотвратят, ослабят или ликвидируют конкретный феномен.

У большинства педагогов наблюдается значительный уровень «эмоционального выгорания». Преобладающее значение фазы резистенции с такими доминирующими симптомами, как «Неадекватное эмоциональное реагирование» и «Редукция профессиональных обязанностей» свидетельствует прежде всего о формировании профессиональной защитной стратегии и «экономичного», упрощенного стиля профессионально-педагогической деятельности. Достаточно высокие показатели фазы «истощения» с преобладанием симптомов «Эмоциональная отстраненность», «Личностная отстраненность или деперсонализация» и «Психосоматические и психовегетативные нарушения» говорят о нарастании психоэмоционального напряжения, высокой степени утомления и нарушении психофизического здоровья. В результате у испытуемых

наблюдается дистанцирование от различных трудностей и профессиональных обязанностей.

Основные профессиональные стрессы, выступающие одной из главных причин «выгорания», связаны, прежде всего, с различного рода конфликтами (с обучающимися и их родителями, а также с администрацией образовательного учреждения). Напряженная атмосфера в педагогическом коллективе (отсутствие взаимопонимания, конфликты и оскорбления коллег) часто становится источником волнений и дезорганизующим фактором успешной профессиональной деятельности. Ситуацию хронического стресса для многих педагогов создают низкий уровень заработной платы, различные финансовые затруднения и социальная неустроенность, которая при этом сочетается с постоянными профессиональными перегрузками, отсутствием свободного времени и возможности полноценного отдыха. Уязвимость к различным стрессам создает наличие такой личностной черты, как повышенная ответственность за результаты работы. Некоторые стрессы связаны с собственной некомпетентностью педагогов [3].

Если говорить про эмоциональное выгорание психологов, то психологическое консультирование и психотерапия отнесены к профессиям, требующим большой эмоциональной нагрузки, ответственности и затрат собственной энергии.

Сравнивая развитие «феномена сгорания» у педагогов и психологов исследователи выяснили, что «скорость сгорания» не связана с оплатой труда, «уровнем интеллекта» и «объективной трудностью биографии», но психолог может дольше держать себя в нормальном эмоциональном состоянии, потому что понимает это все с точки зрения психологии и может обратиться к специалисту. Преподаватели, к сожалению, не сразу пойдут к специалисту-психологу, этот процесс затянется. Многое зависит только от одного фактора – от готовности человека брать на себя или отдавать внешним обстоятельствам ответственность за все происходящее в жизни.

Любое пограничное состояние можно предотвратить во время, обратив внимание на его проявления и занимаясь профилактикой. Профилактика синдрома профессионального выгорания заключается в соблюдении нескольких правил. Это весьма обыкновенные и, в некотором роде, даже банальные советы.

Необходимо стремиться без вреда для здоровья пережить неудачу. Трудности и тяготы могут коснуться каждого, это всё естественно [4].

Позволять себе проявлять эмоции, порой полезно просто выговориться. Загонять эмоциональности внутрь, стараться их замаскировывать, чрезвычайно вредно нужно увлекаться тем делом, которое по душе. В основном эмоциональное выгорание случается, когда человек много времени уделяет нелюбимой работе. Когда вы заинтересованы и любите то, что делаете, вы удовлетворены (счастливы). Не стоит тратить собственную психологическую энергию лишь только на работу. Это и приводит к выгоранию.

Нужно заниматься спортом. К всякому стрессу, который случается, относитесь как к способности улучшить собственные навыки, убедить себя и стать лучше.

Придерживаясь приведённых советов, человек сумеет избежать появления синдрома психологического сгорания. В случае если синдром психологического сгорания считается неустранимым атрибутом персоны, необходимо обратиться к специалистам [5].

Учитывая сказанное выше и сформулировав целостное понимание синдрома эмоционального выгорания на основании теоретических источников, можно сделать вывод о том, что синдром имеет возможность играть роль своеобразной психической подавленности, однако никак не медицинской проблемы психического самочувствия. Прислушиваясь к себе к своим чувствам и эмоциям, человек на ранних стадиях может избежать этой проблемы. Будьте внимательны к себе и своему здоровью!

Список литературы

1. Шингаров Г.К. Эмоции и чувства как форма отражения действительности. – Москва: Наука, 1971.

2. Якобсон П.М. Психология чувств. – Москва: Учпедгиз, 1961.
3. Бурбо Л. Эмоции, чувства и прощение. – Москва, 2005.
4. Дружинин В. Н. Психология эмоций, чувств, воли. – Москва, 2003
5. Линдемман Х. Путь к восстановлению здоровья и работоспособности. – Москва, 1980

Абдрашитова Т.А.,
д-р психол. наук, профессор
Шибеева М.В.,
студентка 3 курса,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

ЛИЧНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Учебно-воспитательный процесс (УВП) является органическим единством процессов обучения, воспитания и развития. Эффективность УВП во многом зависит от такого важного фактора, как характер, свойства и качества личности преподавателя.

Сегодня идет XXI век – время новых возможностей, неограниченного выбора, свободы слова и реализации потенциала. Совершенно новые социально-экономические условия и духовные преобразования нашей жизни в нашем обществе, все чаще обращается внимание на развитие уникальности людей. Люди XXI века должны быть гармонично развиты во всех сферах и направлениях. Помочь людям, воспитать их может только педагог-профессионал, обладающий конкурентоспособностью, умеющий творчески работать, владеющий навыками планирования и прогнозирования педагогической деятельности и самосовершенствования в ней.

Педагогическая профессия относится к профессиям типа «человек – человек». Структура профессионально необходимых качеств педагога может быть представлена двумя блоками: объективных (профессиональные знания, профессиональные умения, психологические и педагогические знания) и субъективных характеристик (психологические позиции, установки, личностные особенности). Психологический портрет педагога имеет следующие структурные компоненты:

- 1) индивидуальные качества человека, т.е. его особенности как индивида (темперамент, задатки и т. п.);
- 2) личностные качества, т.е. его особенности как личности (социальной сущности человека);
- 3) коммуникативные (интерактивные) качества;
- 4) статусно-позиционные, т.е. особенности положения, роли, отношений в коллективе;
- 5) деятельностные (профессионально-предметные);
- 6) внешнеповеденческие показатели [1].

Как говорилось выше – XXI век – это новое время, и, как выяснилось, в связи с событиями 2020 года, достаточно непредсказуемое. Мир в 2020 году столкнулся с новым вызовом – пандемией (COVID-19). Всех ждали большие изменения. Мы рассмотрим конкретно ситуацию с преподавателями школ и вузов. Дистанционное обучение для каждого из преподавателей оказалось неожиданностью – изменился тип профессии: если до пандемии была структура «человек-человек», то во время пандемии структура изменилась на – «человек-экран-человек». Педагогу в новых условиях перестройки

учебных заведений на дистанционный формат надо многому научиться заново, а в ряде случаев и во многом переучиться. Надо научиться слушать, а главное - слышать каждого ученика, видеть его внутренние побуждения и стремления, направленность его потребностей и мотивов, уметь влиять на эту направленность через экран персонального компьютера или другого гаджета. При дистанционном обучении перед преподавателями встает задача реализовывать образовательную программу, несмотря на собственные тревоги, вызванные пандемией, эмоционально поддерживать студентов, стимулировать их мотивацию к учебе. В связи с совершенно новыми обстоятельствами жизни, многие педагоги, как и все люди в мире, оказались психологически неподготовленными. Сколько бы ни говорилось о стрессоустойчивости, эмоциональной стабильности, в первые шесть месяцев люди находились в состоянии стресса, напряжении, и очень медленно адаптировались к новым условиям. Факторами, усиливающими стресс у преподавателей, являлось отсутствие или недостаточная поддержка со стороны администрации учебных заведений, существенно возросшая рабочая нагрузка, обусловленная необходимостью искать новые средства преподавания и подготовки материалов с учетом дистанционного формата, увеличившимся объемом коммуникации с учениками и их родителями, ростом количества домашних заданий для проверки. Специфическим для исследуемой ситуации фактором стресса является новый формат работы из дома и изменившийся баланс рабочего и личного времени [2].

Преподаватель несет большую ответственность за новое поколение. И по мнению, Джапаровой Г.А.: «Миссия у преподавателя вуза одна – это подготовка студента к новому этапу его жизни». Для выполнения этого долга, педагог должен был справляться со своими обязанностями в новых условиях.

Сложно (разработать план занятия и сделать к нему интересный формат занятия например, презентацию), найти соответствующий видеоматериал, также придумать домашнее задание, которое будет интересно и очень полезно выполнять детям в заочном формате, которые позволят лучше донести учебную программу и поддержать благополучие детей. Здесь педагогам требуется большая работоспособность, креативность.

Также если в реальном времени педагог собирает тетради, проверяет письменные самостоятельные задания, устные ответы самих ребят, то в данном случае студенты присылают ответы их много каждое сообщение надо было скачать, сохранить, переименовать и только потом проверить. Помимо этого, педагогу задаются вопросы: «А Вы проверили? А почему не проверили? Я Вам в три часа ночи отправил СРС, а почему оценка до сих пор не стоит?». Такой объем работы отнимает все выходные дни. В данном случае педагогам требуется работоспособность, терпеливость, толерантность, выдержка. Самое главное – это заинтересованность в своем профессиональном деле и важность передать знания студентам воспитать настоящих граждан своей страны.

Зрительный контакт – это основа эффективной коммуникации. В учебном процессе это очень важно, особенно при передаче научного материала. В дистанционном формате этого добиться достаточно сложно. Ведь связь поддерживали через экран телефона, ноутбука или какого-нибудь другого гаджета. Не у всех студентов имелась возможность подключить свои камеры в программе, также присутствовало плохое соединение с интернетом. У преподавателей было ощущение, что на занятиях ты общаешься с пустотой или сам собой. В какой-то момент, когда объясняется материал и задаются вопросы по ходу рассказа, в ответ – полная тишина. Либо студенты не слушают, либо забывают включить звук. Ведь занимаясь дома – всегда будет присутствовать домашняя, внеурочная обстановка. Так преподаватели сами «разрывались» между домом и работой дома. Нужно было выстроить «границы». Педагог должен был сохранить свой имидж, не потеряться в семейной обстановке. Тем самым преподаватели хорошо в себе развили эмоциональную и психическую устойчивость, также лабильность, пластичность.

Положительный результат в работе преподавателей – это то, что они смогли научить, сформировать и развить в столь тяжелое время у студентов навыки научно-

исследовательской работы: самостоятельности в поиске и использовании необходимой информации, работы с текстами, подготовки аналитических материалов и т.д. [1].

Выше изложенные примеры говорят о педагогическом мастерстве преподавателей. Педагогическое мастерство – комплекс свойств личности, обеспечивающий высокий уровень самоорганизации профессиональной педагогической деятельности. Педагогическое мастерство включает в себя педагогические способности.

Под педагогическими способностями мы понимаем определенные индивидуально-психологические особенности и профессионально значимые качества личности, которые являются условием достижения его в роли педагога (высоких результатов в обучении и воспитании учеников и студентов). Так, Ф.П. Гоноболин называет следующий ряд педагогических способностей, которые и во время пандемии не потеряли своего постоянства и актуальности:

- Дидактические способности, позволяющие преподавателю успешно осуществлять отбор содержания и методов обучения учащихся, доступно излагать учебный материал, вызывая познавательную активность у самих учащихся;

- Экспрессивные способности, позволяющие педагогу найти наилучшую эмоционально-выразительную форму изложения программного материала;

- Перцептивные способности выражаются в психологической наблюдательности педагога по отношению к учащимся, проникновении в их внутреннее духовное состояние, глубоком понимании возрастных и индивидуальных особенностей воспитуемых;

- Организаторские способности, обеспечивающие дисциплину и порядок в коллективе; продуманное использование каждой минуты на занятие, создание дружного и сплоченного коллектива учащихся;

- Суггестивные или авторитарные способности – способности к внушению, сильному эмоционально-волевому влиянию преподавателя на студентов и умение на этой основе завоевать авторитет в их глазах;

- Академические способности, связаны с усвоением знаний, навыков и умений в соответствующей области науки.

Проблемой личности преподавателя в условиях пандемии занималась целая серия ученых: Петракова А.В., Канонир Т.Н., Куликова А.А., Орел Е.А., также эксперты Всемирного банка Мария Баррон, Кристоаль Кобо, Альберто Муньос-Наджар и Иньяки Санчос Киарруста. Во время пандемии, на изоляции одним из самых ценных качеств для преподавателя оказалась адаптивность. Вне зависимости от того, с помощью каких инструментов педагогик проводили дистанционные занятия, им приходилось корректировать свои привычные методы, чтобы сохранять заинтересованность учащихся. Поэтому в новых условиях стала важна и гибкость. В странах, где осознали её ценность, – например, в Эстонии, – учителям позволили самостоятельно менять учебную программу, планы уроков и количество времени, отведённого на каждую активность [3].

До начала пандемии, образовательные учреждения активно внедряли и применяли новейшие технологии в учебный процесс, например, видеоконференции, онлайн-тесты и т.д., но с изменениями условий жизни, это связано с пандемией, новые технологии на практике дистанционного формата оказались малоэффективными. В статье «Педагоги нашего времени» журнала «Коммерсантъ», взято интервью у Александра Фадеева (проректора по цифровизации Томского политехнического университета). Он считает: «Именно онлайн вернул нас к тому, что нужно снова вспоминать, чему и как мы учим, какие инструменты используем и как оцениваем качество обучения», а также какую важную роль играет личность преподавателя.

Пандемия показала всему миру (и нашей стране в частности), какое значение имеют в нашей жизни врачи и учителя. Наталья Толстых (заведующая кафедрой социальной психологии развития Московского государственного психолого-педагогического университета) в информационном журнале «Риа Новости» высказала свое время. «Во время

пандемии оказалось, что выглядящая в глазах людей как «периферийная» профессия преподавателя, важна и необходима, а что без менеджеров высокого уровня и т.д., наверное, и можно обойтись, а без педагогов и, конечно же, врачей все, мы перестаём развиваться, гибнем сразу». Она также отметила, что были времена, когда профессия педагога ценились больше в том числе, и в аспекте заработной платы. «Будет правильно, если правительства разных стран, и наше в том числе, как-то все-таки скажет «ребята, мы этим людям и платить должны значительно больше, и ценить их должны больше» ... Я думаю, что это все поняли, а теперь предстоит это воплотить в жизнь, давайте этих людей ценить намного больше», - сказала Н. Толстых. Необходимо больше говорить о проблемах и интересах преподавателей, привлекать к ним внимание.

Эксперты Всемирного банка, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ делают вывод, что опыт пандемии не должен пройти бесследно – инициативы, доказавшие свою эффективность на изоляции, можно интегрировать, внедрять в привычные образовательные процессы. Очень важно освобождать педагогов от излишней административной работы, чтобы помочь им сосредоточиться исключительно на педагогических задачах. Наконец, нельзя забывать о ментальном здоровье преподавателей – необходимо помогать им избегать профессионального выгорания [4].

Список литературы

1. А.В. Петракова, Т.Н. Канонир, А.А. Куликова, Е.А. Орел. Статья - Особенности психологического стресса у учителей в условиях дистанционного преподавания во время пандемии COVID-19
2. <https://nsportal.ru/vuz/psikhologicheskie-nauki/library/2014/12/11/psikhologicheskie-trebovaniya-k-lichnosti-pedagoga>
3. Вероники Ушаковой Журнал старшеклассников «Пять углов». https://5uglov.ru/post/16561_a_kakovo_uchitelyam_vzglyad_na_distancionku_s_drugoy_storoni
4. Статья «Риа новости» - <https://ria.ru/20201005/uchitel--1578208276.html>

Алтынай Ә.С.,
магистрант
Жолшаева М.С.,
ф.ғ.д., профессор,
Сулейман Демирель университеті
Алматы қ. (Қазақстан)

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНА САЙ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТТАРЫН ОҚИТУ АСПЕКТІЛЕРІ

Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарын оқыту жаңартылған білім мазмұнында зор басымдыққа ие. Оқушылардың шығармашылығын дамыту дегеніміз – педагогикада басымды бағыт болып есептеледі. Өркениеттің прогрессивті дамуының негізгі қозғаушы күші – шығармашыл тұлға екені де белгілі. Сондықтан оқушылардың білім алу кезіндегі шығармашыл белсенділігі, өз беттерімен білім игеру дәрежелері білім саласындағы басты мәселе болып қала береді. Жаңартылған білім мазмұны 4 дағдыны жетілдіруге бағытталған: тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу. Төрт дағды оқу бағдарламасында тығыз байланысты болумен қатар «спиральды әдіспен» салыстырылады. Оқытудың спиральды формасы дегеніміз – оқудың барлық кезеңінде күрделене түсетін материалды қайта қарастыру. Бұл қағидаттың бұрынғы дәстүрлі оқыту формаларынан артықшылығы – оқушының дамуына үлкен артықшылық береді.

Жаңартылған білім мазмұнының мақсаты – жалпы білім беретін мектеп бағдарламасын жаңарту және критериалды бағалау жүйесін енгізу арқылы мұғалімнің педагогикалық шеберлігін жетілдіру. Аталған ерекшеліктердің нәтижесі, оқушылар өз ойларын еркін айтып үйренді, әр сабақтан соң кері байланыс арқылы өз қателіктерін түзеуге мүмкіндік алды. Жаңартылған білім мазмұнының маңызды ерекшелігінің бірі-критериалды бағалау болып табылады.

Критериалды бағалау – ата-аналар мен мұғалімдердің, оқушылардың ыңғайына негізделген бағалау түрі. Бұл ретте мұғалім үшін бала мен ата-ананы кері байланысты үйретуі маңызды. Оқушының дәптеріне оқушы неге назар аударуы керек екенін жазады. Бұл ата-аналарға баланың қаншалықты жақсы оқып жатқанын оңай-ақ көруіне көмектеседі. Жалпы, жаңартылған білім мазмұны мұғалімнен үлкен шеберлікті, үнемі дамып отыруды талап етеді:

- нәтижеге жету үшін оқу мақсаттарын тұжырымдау;
- оқу материалын игеруді ұйымдастыру үшін оқу процесін құру;
- оқу мақсатына сәйкес оқу материалдарын дайындау;
- білім беру процесі үшін ақпараттық ортаның әлеуетін пайдалану;
- психологиялық жайлылық, қолдау атмосферасын құру;
- қойылған мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған ағымдағы нәтижелерді бағалау, т.б.

Мектеп бағдарламасында «Мектеп», «Арман-ПВ», «Ата-мұра» т.б. баспалар қолданыста. Бұл бөлімде баспалардың қызмет аясы мен қолданылудағы тиімділігін салыстырмалы түрде қарастыратын боламыз. Сондықтан осы ретте мектеп оқулықтарына былайша бағалау өлшемдерін қарастырсақ,

Кесте – 1

Бағалау критерийлері:

Бағалау критерийлері:	Дескриптор:	Балл:
Оқулықтың өзекті мәтіндерді оқушының жас ерекшеліктеріне қарай беруі.	- <i>тың тақырыпты көтере алады;</i>	1
Мәтіналды және мәтіннен кейінгі тапсырмаларды тиімді беру	- <i>мәтіндегі көтерілген мәселені оқушыға болжата алады;</i>	1
Тапсырмалар қатары	- <i>оқушы креативті ізденістерге бара алады;</i>	1
Оқулықтың сапалы суреттері мен бояуы, форматы	- <i>оқушының танымдық қызығушылығының артуына сеп бола алады.</i>	1

Критериалды бағалауды енгізудің мақсаты – жаңа үрдістегі оқытудың сапасын, оқулықтың сапасын арттыру. Білім алушылардың білімін, оқулықтардың бағдарламасын халықаралық стандартқа сәйкестендіру.

Жалпы, Қазақстан Республикасы Білім беру заңнамасында 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламада жалпы жаңартылған білім берудің мазмұны – оқушыларға қазіргі заман талабына сай алынған білімді іс-әрекет, яғни білік пен дағды негізінде еркін қолдана алатын, креативті ойлай алатын, шешімдерді дұрыс қабылдай алатын, интеллектуалды деңгейі жоғары, жан-жақты жетілдіріп қалыптастыру болып табылады. Осы сәтте қазақ тілін оқытуды мемлекеттік білім беру бағдарламасына сәйкес көптілді мектептер арасында заманауи үлгіде игеруді, оның тиімді тұстарын алға шығара

отырып зерделеу маңызды болмақ. Біз жаңа әдіс-тәсілдердің тиімділігі тұрғысынан жоғары болған жағдайда ғана бәсекеге қабілетті ұрпақты тәрбиелеп шыға аламыз.

Қазақ тілі сабағында тек түсініктер мен формулаларды оқытып қана қоймай, мәселелік және зерттеу әдістерін қолданып, ережелерді, анықтамалар мен заңдылықтарды оқушылардың өздері қорытып шығаратындай дәрежеге жеткізгені жөн. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Біз сауаттылығы жоғары дамыған елу елдің қатарына қосылу үшін оқушыларды мейлінше креативті ойлауға баулығанымыз дұрыс [1]» - деп болашаққа мақсат қойып, білім саласына айрықша мән беруді талап етеді.

Сондай-ақ пәнді терең түсіну қабілеті артады, алған білімдерін сабақтан тыс уақытта, кез келген жағдайларда тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді.

Креативті, сыни ойлау:

- мұғалімнің тәуелділігінен арылуы, өзіне-өзінің қызмет көрсетуі;
- жеке қызығушылықтары мен қабілеттеріне сәйкес тапсырмаларды өз бетінше таңдауы, ізденуі, белсенді орындауы;
- білімнің маңыздылығын түсінуі, қажетті әрекеттерді белсенді, өз бетінше орындауы;
- мұғалімнің көмегінсіз білім мен мәдениет құндылықтарын топтық және ұжымдық меңгеру;
- ақпарат алып қана қоймай, өз пікірін ашық жеткізе алуы және диалог құра алу;
- рухани әлеуметтік қарқынды өсу [2, 5].

Аталған аспектілер қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі талаптарға жауап бере алатын артықшылықтар.

Жаңартылған оқу бағдарламасының ерекшеліктері:

- Пән мазмұнын жеңілден күрделіге қарай береді;
- Білу, түсіне, қолдану, анализ-синтез, бағалау;
- Ортақ тақырыптардың берілуі;
- Оқу үдерісі ҰМЖ, ОМЖ, ҚМЖ жоспар арқылы жасалуы;
- Оқушыны адамгершілік-рухани қалыптастыру;
- Пән бойынша сабақтастық жүзеге асуы керек;
- Оқытудағы жүйелі әрекеттік ұстаным;
- Оқулықтағы бөлімдердің бір-бірімен байланыстылығы;
- Коммуникативтік дағдылар: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларының орындалуы;
- Бес күндік оқу күні [3].

Аталған ерекшеліктердің нәтижесі, оқушылар өз ойларын еркін айтып үйренді, әр сабақтан соң кері байланыс арқылы өз қателіктерін түзеуге мүмкіндік алды. Қазіргі түсінікте «қателік – жаман» емес, «қателік – жақсы!» деген ұстаным қалыптасты.

Жаңартылған білім мазмұнына сәйкес әр сабақтың басында сол күнгі қарастырылатын тақырып бойынша ұстаз өз тұрғысынан сабақтың мақсаттарын айқындап алып, оқушылардан қандай білім, білік, дағды, әрекеттер күтетінін жеткізеді.

Осыдан кейін барып оқушылардан сабақтан нендей нәтиже күтетіндерін құрастыруды талап еткен орынды болмақ.

Бұл әрекет оқушы үшін оның сабаққа қатысы бар екендігін айқындап береді де, олардың әрқайсысына «Сабақта мен қандай білім ала аламын? Ол үшін мен қандай жұмыс пен әрекет жасауым керек? Бұл білім маған қандай пайда береді?» деген сұрақтар әкеледі [4, 27].

Мысалы, *қазақ тілін мектептерде оқыту* – белгілі заңдылықтар негізінде адамның тілдік механизмдері (сөйлеу мүшелерімен, интеллект, ес, сезім, т.б.) мен ойлау қабілетін дамыту іс-әрекетін басқарып, тіл – ойлау – сөйлеудің өзара әрекеттестігі негізінде басқару [5, 2] деп танылады. Сондықтан қазақ тілі сабағында бірлескен жұмыстарды атқару маңызды. Атап айтқанда, *тыңдау, өз пікірін тиімді және объективті түрде білдіру,*

ортақ пікір қалыптастыру, бірге қорытынды жасау, бірлескен шешім табу, туындаған жанжалдардан шығу қабілеті.

Барлығы қызу жұмыстың нәтижесінде бір мүддеде қызмет етеді. Бұл ретте «постер» қорғау жобасын мысалға алуға болады. Әдетте, сабақтың дәстүрлі сабақтарда бірнеше белсенді оқушымен шектеліп жатады. Олар мұғалім талабымен ғана әрекет етеді де қалғандары шеттеліп жатады.

Керісінше, топтық жұмыста барлық оқушылар қатысады, өйткені бұл тапсырма бірлескен топтар арқылы жүзеге асуы тиіс. Әр оқушы өзіне берілген міндетті орындайды, бірде-бірі тапсырмадан қалыс қалмайды. Өзіне берілген идея мен тақырыпты өзіне кезек келгенде ашып айтып беруі тиіс болады.

Әдістердің жинақтау және даралау, немесе жұптау немесе біріктіру сынды түрлері көп. Мұғалім кейде оқушыны жұптап, кейде даралап, кейде топтап, кейде алшақтап жұмыс жасата алады.

Бастысы – сынып жұмысқа даярланады. Оқыту тапсырмаларына жұппен жұмыс, шағын топтағы жұмыс, аквариум жатады. Фронтальдық оқытудың жаңа технологиялардың бүкіл сыныптың бір мезгілдегі бірлескен жұмысын қамтитын әдістерді жатқызуға болады: **«аяқталмаған сөйлемдер», «мига шабуыл», «оқи отырып, үйренемін», «ақылдың алты қалтағы».**

Ойын барысында оқыту әдістеріне рольдік ойындар, драматизациялау жатады. Пікірталасқа оқыту әдісі оқыту үрдісінде оқушылардың танымдық әрекетінің маңызды тәсілі, өйткені пікірталас – даулы мәселелерді көпшілік алдында кеңінен талқылау. Бұндай әдістерге **«Ток-шоу», «Пресс» әдісі, «Бағытыңды таңда»** әдістері жатады. Оқушыларды ойлауға үйретуде, тілдерін дамытуда **РАФТ, INSERT, «Екі түрлі түсінік күнделігі», «Еркін жазу», «Дөңгелек үстел», «Қадамдық сұхбат», «Бес жолды өлең», «Эссе»** сияқты стратегиялардың тиімді де, ұтымды жақтары көп.

Оқытудың инновациялық моделінің жалпы негізінде оның қазіргі заманғы отандық жоғарғы мектепте (ЖОО) кең тараған нұсқауларына қосымша шолу жасай кетейік:

1. Проблемалық оқыту;
2. Іскерлік ойындар технологиясы;
3. Ақпараттық технологиялар;
4. Модульдік технология;
5. Контекстік оқыту.

Проблемалық оқытудың ерекшелігі – мұнда студенттердің алдына проблемалық міндет қойылады. Шешімді және шешу құралдарын студент өзі іздестіруі керек. Проблемалық оқыту жаңа құбылыс емес, тарихта белгілі адамдардың (Сократ, Руссо, Ушинский, Дтистервег, т.б.) есімдерімен байланысты.

Іскерлік ойындар технологиясы. Болашақ маманның кәсіби қызметінің пәндік және әлеуметтік мазмұнын, сол қызметке тән қарым-қатынас жүйесін модельдеу, елестету. Компьютерлік оқу/оқытуда әсіресе ұжымды басқаруға, жарнамалық кампанияларды өткізуге, келіссөздер жүргізуге үйрететін әртүрлі іскерлік ойындар кең етек алған.

Ақпараттық технологиялар – қазіргі күннің қажеттілігі болумен қатар, қарқынды интенсивті оқытудың ашық жүйелерін жасау жән қолдау. Бүгінгі қашықтықтан оқыту технологияларының барлығын осы топқа жатқызуға болады. Негізінде қашықтықтан оқытудың білім берушілік үрдісінде келесі оқыту құралдарын қолданады:

- Баспалық шығарылымдар;
- Электрондық басылымдар;
- Оқу-ақпараттық аудиоматериалдар;
- Оқу-ақпараттық бейнематериалдар;
- Мультимедиялық варианттағы компьютерлік оқытушы жүйелер;
- Тренажерлер;
- Электронды кітаптар, т.б.

Қашықтыққа ақпараттар жеткізу технологиясы бойынша қашықтықтан оқыту мынадай түрлерін бөліп көрсетуге болады:

- Баспалық материалдарды почта арқылы тарату;
- Аудио-бейнетаспаларды және CD-ROM жүйелерін тарату;
- Телеконференциялар, IRC, MOO, VUD (INTERNET жүйесі базасында) арқылы;
- Интерактивті ТВ мен бейнеконференциялар арқылы тарату;
- www арқылы тарату [6]

Соңғы кезде интернет технологиясы басқа формаларды ығыстырып шығаруда.

Эксперимент:

Жарлы мен данагөй қарт

Жарлы байғұс бірде Данагөй қартқа жолығып қалып мұңын шағып сұрапты: «Мен туғанымнан түкке жарымай келемін, мен неге кедеймін?», - депті. Сонда әлгі дана қарт былай жауап беріпті:

«Себебі, сен өзің ешкімге ештеңе бермейсің».

Жарлы: «Менің беретін ештеңем жоқ қой»

Данагөй қарт: «Сенде беретін кем дегенде 5 нәрсе бар.

Жүзің бар: күлімсіреп айналаңа шуақ сыйла. Басқаларға қуаныш сыйлау арқылы өзің бақытқа бөленер едің...

Аузың бар: адамдардың жақсы қасиетін айтып жігер бер, жылағанды жұбаттып, мейірімділік сөздер айт...

Жүрегің бар: басқаларға жүрегіңді аш, жылу сыйла, шынайы да шыншыл бол..!

Көзің бар: айналаға жанашырлық танытып, мейірімділікпен қара...

Аяқ-қолың бар: сен өзгелерге көмек беруіңе болар еді, еңбек ету үшін денің сау...»

«Міне, көрдің бе, сен кедей емессің! Кедейлік адамның жүрегінде».

Адамдар өмірде небір қиындықтарды бастан кешіп, бақытқа жетіп жатады. Ал енді біреулерге қиындықтармен өмір бойы күресуге тура келеді. Кейбір жандар кедергіні өзі жасап алады. Бұл әңгіме оқыған жанға ой салады деп ойлаймын.

https://bilimdiler.kz/oyin_sayk/kizikti/2856-zharly-men-danagoy-kart.html

- Берілген мәтінмен етістікті тауып, астын сыз;

- Көсемше мен есімше жұрнақтарын ажырат;

- Мәтіндегі етістіктерді семантикалық ерекшеліктеріне топтастыр.

Тапсырманың мақсаты: Етістіктің аналитикалық форманттары тақырыбы бойынша сыныптағы оқушылардың шығармашылық деңгейі қалыптастыру. Нәтижесінде, тест тапсырмалы, эссе, венн диаграммаларын, РАФТ әдістерін, т.б. тапсырмаларды орындай алады. Оқушының морфологиялық білімімен қатар, шығармашылық қабілетінің қалыптасуы – дарындылық деңгейге жетуі, қабілеті өз жасына лайық дамуы болып табылады.

Бағалау критерийлері.

- Күрделі етістік қызметтерімен танысады;

-Ережелерін жаттайды;

- Талдайды, салыстырады;

-Эссе жазады.

Бағалау шкаласы:

1-деңгей тапсырмалары: 1 балл

2-деңгей тапсырмалары: 2 балл

3-деңгей тапсырмалары: 3 балл

Кері байланыс:

«Екі жұлдыз, бір тілек» немесе «Рефлексия» қағидасы – кез келген тапсырма мен сабақ аяқталар алдында кері байланыс ретінде мақсатқа жеткендігін талқылау, дәлелдеу, қорытындылау қағидасы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты», Астана, 2011ж.
2. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. Бірінші ілгері деңгей, 2015 ж., 88 б.
3. Жаңа технологияны қолдану жолдары/ Х.Ж. Хамитова // «Қазақ тілі мен әдебиеті»/ – Алматы: Ата – мұра, 2011ж.
4. Білім берудегі жаңа мазмұн: жаңа технологиялық әдістерді пайдаланудың тиімділігі / С.К. Кауашев // Педагогика мәселелері. – 2012. №2. – 3-9 бб.
5. Жаңа білім беру технологиясы мен әдіс-тәсілдері <http://www.martebe.kz/> 12.05.2019
6. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Алматы. 2009 ж. – 263 б.
7. https://bilimdiler.kz/oyin_sayk/kizikti/2856-zharly-men-danagoy-kart.html
8. «Қазақ тілін оқыту методикасы» / жалпы редакциясын басқарған Құлмағамбетова Б./ – Алматы: «Мектеп», 1988. – 322 б.

Аязбаева А.Т.,

п.ғ.м., доцент,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДАҒЫ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Жастар – еліміздің жарқын болашағы, әрі әлемде өзіне баса назар аударатын халықаралық жастар қауымдастығының құрамдас бір бөлшегі болып табылады.

Жастар – бұл қоғамның бір бөлігі. Жастардың негізгі мәселелері қоғам мәселесі болып табылады. Жастарда ересек адамдарда жоқ жас ерекшелігімен шарттасқан өзіндік жеке проблемалары бар:

1. Кез келген қоғамда жастар тәуелділік идеясымен тығыз байланысты. Адам экономикалық жағынан тәуелді әрі ата-анасына тәуелді болғандықтан – ол қоршаған ортадағылар үшін кішкентай болып табылады.

2. Кез келген қоғамда жастар (оқушылар, студенттер және т.б.) өндірістік процеске еңбегендіктен, «несиеге» өмір сүреді, өзінің тұрғылықты баспанасы жоқ, аз жалақыға жұмыс істейді және т.б. Мұның салдары жастарда әлеуметтік әрі психологиялық мәселенің туындауына әкеліп соғады.

3. Кез келген қоғамда көптеген жастар өз өмірлеріне қатысты мәселелерді шешуде жеке шешім қабылдай алмайды. Жастардың ойлары мен қоғамның, туыстарының ойлары, салт-дәстүрмен, әдет-ғұрыппен сәйкес келмеуі жеке әрекеттеріне шектеу қояды.

4. Жастар әлеуметтену процесінің объектісі күйінде жүреді. Өзін қоғамның «екінші орында», «толық емес» мүшесі ретінде сезіну жастарда әлеуметтік әділетсіздікті, агрессивтілікті, ауырсыну сезімдерін тудырады.

5. Кез келген қоғамда жастар екі өмірлік маңызды сұраққа жауап іздеумен жүреді: «кім боламын?», яғни, қандай мамандық таңдаймын және «қалай боламын?», яғни, рухани әрі адамгершілік тұрғыдан өзін-өзі анықтау мәселесі. Көптеген жастар анықсыздық мәселесімен жүргенде, үлкен қоғамдық проблема пайда болады.

6. Кез келген қоғамда жас адамдар өмірлік серігін таңдау мен отбасында қанша бала болады деген сұраққа көп назар аударады.

Қазақстан – әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикасы бар қоғам құруды мақсат етіп отырған егеменді жас мемлекет. Өтпелі экономикалы барлық мемлекеттер сияқты, біздің ел де халықтың психологиялық денсаулығын жақсарту бағытында

қиындықтары бар. Оның ішінде әсіресе, жастардың арасындағы стрестің етек жаюы ерекше алаңдатады. Соңғы уақытта көптеген зерттеушілер мен ғалымдар еңбектерінде стресс туралы ойлары мен концепцияларын, зерттеу жұмыстарын кездестіру жиілеп кетті. Расында да, стресс – маңызды ғылыми мәселе, ол жастардың денсаулығына, өмір сүру сәттілігіне, еңбектің өнімділігі мен жұмысқа деген қабілеттілігіне салмақты түрде әсер етеді. Бұл мәселенің өзектілігі өмірдегі түрлі қиындықтардан туындайтын стресске жастардың қарсы тұра алу төзімділігінің төмен деңгейде болуынан туындап отыр.

Жастардың «мәңгілік» проблемасы әлеуметтік-психологиялық жоспарда болып табылады: жыныстық жетілу, құрдастарымен тым жоғары қарым-қатынаста болуға ұмтылу, жалғыздық сезімі, агрессивтілік, сабырсыздық және т.б.

Ең алғаш «жастар» деген түсініктің анықтамасын берген В.Т. Лисовский болды: «Жастар – әлеуметтену кезеңінен өтуші әрі меңгеруші адамдар тобы, ал біршама есейген шағында жоғары білімді, кәсіби, мәдени әрі басқа да әлеуметтік функцияны меңгергендер саналады» [1, 11 б.]. Кейіннен толығырақ анықтамасын И.С. Кон берді: «Жастар – әлеуметтік-психологиялық қасиеттерімен әлеуметтік орнының ерекшеліктері, жас ерекшелік сипатының жиынтығы негізінде бөлінетін әлеуметтік-демографиялық топ. Жастық шақ өмірлік циклдың биологиялық әмбебап кезеңі болып табылады. Алайда, оның нақты жас ерекшелік шегі әлеуметтік мәртебемен байланысты және әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерінің әлеуметтік-тарихи табиғаты бар. Сондай-ақ, ол әлеуметтік құрылымға, мәдениетке, әлеуметтенудің заңдылығына тәуелді».

В.А. Мальцев жастардың өмірлік маңызды мәселелерінің комплексті әрі ауқымды болып табылатынын атап өтті. Олар өзара, аймақтық әрі ұлттық-мемлекеттік мәселелермен тығыз байланыста. Оның негізінде – қарама-қарсылық жатыр. Алғашында өмірлік маңызды мәселелер қарама-қарсылықтың пайда болуымен байланысты пайда болады. Мәселелер объективті сипатта болады. Объективті жағдаяттың өзгеруі мәселелердің пайда болуы мен қалыптасуына алып келеді.

Жастық шақ – бұл адамның өзі таңдайтын болашаққа апаратын жол болып табылады. Болашақты таңдау мен оны жоспарлау – бұл жастық шақтың мінездемелік бітісі. Жас ерекшелік психологиясында жастық шақ тұлғаның әлеуметтік мәртебесінің қалыптасуы мен өзіндік саналануының құрылуы және құндылықтар жүйесінің тұрақты қалыптасу кезеңі ретінде сипатталады. Жас адамның санасы ерекше қабылдағыштық, көптеген ақпараттар қорын игеру мен реттеу қабілетіне ие. Осы кезеңде ойлаудың сынағыштығы, түрлі құбылыстарға жеке баға беруге ұмтылыс, түрлі аргументтерді іздеу, ойлаудың ұшқырлығы дамиды. Сонымен қоса, бұл кезеңде бірқатар бағдарлар мен стереотиптер сақталады. Жастардың әлеуметтік кемелденуі көптеген факторлардың әсер етуімен жүзеге асады: отбасы, мектеп, еңбек ұжымымен, көптеген ақпарат құралдарымен, жастар ұйымдарымен. Жастар тұрмыс-тіршіліктің тез өзгеріп жатқан экономикалық, саяси, рухани және әлеуметтік жақтарына бейімделіп үлгере алмауда. Қоғамдық прогресс жастардың қажеттіліктеріне, қызығушылықтарына, құндылықтық бағдарларына әсер етеді.

Қазіргі таңда жастардың бойындағы негізгі мәселелері қоғамның түрлі факторларымен тығыз байланысты. Ол факторлардың қатарына жастардың денсаулығының күрт нашарлауы жатады. Жастардағы денсаулықтың нашарлауының негізгі себебі, қоғамның дағдарыстық күйі мен оның салдары болып жалғасуда (сапасыз тамақтану т.б.). Сондай-ақ, жастардың білім алуы мен жұмыс табу аумағында да біршама кедергілер толықсып жатыр. Осы кедергілер салдарынан жастар бойында психологиялық, моральдық жетіспеушіліктер қалыптасып жатады.

Стрестің көрінуі әрдайым ауру ретінде қабылдана бермейді. Алғашында түсінікті тұлғалық немесе невротикалық реакциялар пайда болады, пациент өзінің көзқарасы бойынша дәрігерге қаралу керек деп ойлайды. Шын мәнінде, осыған ұқсас реакциялар медициналық көмекті қажет етпей-ақ өтіп жатады, яғни жақын достарымен әңгімелесу, орын ауыстыру, сергітуші жаттығулар арқылы. Стресс «таза» психопатологиялық бұзылыстарға өте аз душар ететінін ескеру керек – мазасыздану, түсіңкі көңіл күйі,

ұйқысыздық, қорқыныш. Әдетте психосоматикалық бұзылыстар жиі байқалады – ұйқы бұзылысының түрлері, алаңдаушылық, шаршау мен жалпы тітіркену, бас аурулары, бас айналу, құлақтағы дабыл, жүрек соғысының тез болуы, артериалды қысымның жоғарылауы, бұлшықеттік қысым, жүректегі ауырсыну, асқазандағы спазма және т.б. мәселелер. 25% стрестік мәселесі бар адамдарда суицидтік ойлар пайда болады екен. Л.С. Тадевоян (2002) стрессология бойынша кітабында Англияда жүргізген зерттеуін келтіреді, яғни адамдардың тек 2% ғана бақыланып жатқан симптомдарды «ауруға шалдықтыратын» немесе «өмірлік функцияны төмендететін» ретінде бағалайды. Әдетте адамдар психологқа ауру симптомдарын сезгенде де ғана барады. Адамдардың 56% симптомдардың барында қарсы шаралар қолданбайды, 10% туған-туысқандарынан көмек сұрайды, 34% ғана психологқа баратыны дәлелденген.

Кейінгі он жылдықта стресс ғылымның түрлі салаларында биология, медицина, психология және әлеуметтанудың зерттеу пәні болып отыр. Себебі стресс ХХІ ғасырдағы қауіпті дерттердің бірі. Күнделікті өмірде адам түрлі жағдайларға түсіп отырады. Олардың арасында ерекше стрессогенді жағдайларды бөліп көрсетуге болады. Стресс өзінің көрінісінде көп қырлы. Ол адамның психикалық іс-әрекетін бұзып немесе бірқатар ішкі аурулардың пайда болуына әкеліп қана қоймай, сонымен қатар кез келген аурудың бастамасы да болуы мүмкін [2, 1 б.].

Қазіргі таңдағы Қазақстан жастарының біршама өзекті мәселелері тұрмыстық өмірдің рухани-адамгершілік аумағымен байланысты. Қазақ жастарының қалыптасу процесі кеңестік кезеңнің «ескі» құндылықтарының сынықтары мен жаңа құндылықтар жүйесінің қалыптасуы жағдайында жүзеге асуда.

Психологтардың зерттеуі бойынша, қазақ еліндегі 22-29 жас шамасы арасындағы жастардың негізгі мәселелерін жалпы және мақсатты топтар үшін жеке деп бөледі.

Сурет – 1. Қазақ жастарының негізгі мәселелері

А.Л. Катков пен Б.Б. Джарбусынова өздерінің «Қазақстан Республикасының халықтарының психологиялық денсаулығы» атты монографиясында жастық кезеңдерді сипаттайтын психологиялық денсаулықтың жалпы күйін, стрестік факторлардың әсерін

сапалық талдау жүргізген [3]. Сонымен қатар, олар қазақстандағы жастардың стреске алып келуші факторларына статистикалық зерттеу 1-ші кестеде көрсетілген.

1 кесте. Қазіргі таңдағы Қазақстан жастарының стреске алып келуші фактор ретінде қарастырылатын өзекті мәселелері (2006-2018).

№	Жастардың өзекті мәселелері	рейтингі	
		%	R
1	Отбасыишілік қатынастар	9,7	1
2	Мансап	9,7	1
3	Білім	8,6	2
4	Қаржылық мәселелер	8,6	2
5	Жұмыспен қамту	6,5	3
6	Түсініспеушілік	6,5	3
7	Маскүнемдік	6,5	3
8	Нашақорлық	6,5	3
9	Сапасыз медициналық көмек	5,4	4
10	Дискриминация (жасерекшелік, этникалық)	4,3	5
11	Өзін-өзі өлтіру	3,2	6
12	Мүмкіндігі шектеулі тұлғалар үшін жағдаяттар	3,2	6
13	Салауатты өмір салты	2,5	7
14	Қысым (напряжение)	2,5	7
15	Темекі шегу	1,2	8
16	Жыныстық тәрбие	1,2	8
17	Экология	1,2	8
18	Психологиялық мәселелер	1,2	8
19	БАҚ пен мәдениеттің жағымсыз әсері	1,2	8
20	Қылмыскерлік	0,6	9

Жастардың бойындағы негізгі проблемаларға шетелдік ғалымдар да көптеген зерттеулер жүргізген. Германия елінің ғалымы, жастарға арнап зерттеу жүргізген Shell болды. Ол өз еліндегі жастардың өмірлік көзқарастары мен стреске деген икемділігін зерттеуіне арқау етті. Білімді жастар прагматикалық ұстанымда жүреді. Олар үшін жетістік, сенімділік пен билік маңызды. Ең бастысы еңбексүйгіштік пен адалдық маңызға ие. Алайда, кейде стрестің алдын-алу шараларынан бас тартқандықтан жастар бастарынан психологиялық қысымды кешіреді. Жастардың 10-15% қатты қысымды басынан кешіреді, ал 57% әрдайым елдің жалпы саясатына қанағаттанбайтындықтарын көрсеткен. Алайда, ғалым зерттеуді әр төрт жыл сайын өткізіп, жастардың психологиялық мәселелеріне талдау жасап отырады.

Сонымен, қазіргі таңдағы жастардың бойындағы негізгі проблемалары түрлі факторлардың ықпалынан пайда болады. Жастардың бойында стрестің пайда болуына әкелетін факторлар, бұл олардың бойында өмірлік берік мақсаттарының болмауы, өз өмір жолын дұрыс анықтай алмауы. Осының әсерінен жастар стреске тез түсіп, одан шығу үшін теріс стратегияларды қолданып жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Катков А.Л., Джарбусынова Б. Б. Психическое здоровье населения Республики Казахстан (по материалам комплексного исследования 2003 года). – Павлодар, 2006 – стр.
2. Щербатых Ю.В. Психология стресса. -М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 304 с.
3. Ақымбек Г.Ш., «Адамның өмірді қабылдауы мен стрестің пайда болуы арасындағы психологиялық байланыс» [мақала], Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2012 ж. – 8 б.
4. Айдарханова Б.К., Аязбаева А.Т., «Жалпы және әлеуметтік психология». Оқу құралы, ҚазҒЗУ, 2010 ж. – 220 б.

Баймуханбетова Г.Х.,

колледж Евразийского гуманитарного института
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРИМЕНЕНИЕ ДИСТАНЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

В настоящее время цифровизация характеризует практически все аспекты деятельности общества, начиная с решения технических задач и заканчивая межличностными коммуникациями. Подтверждение данному утверждению можно найти в ряде документов. Так в 2017 году стартовала Программа «Цифровой Казахстан», утверждённая Постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 [1].

Целевой посыл данной программы направлен на широкое внедрение цифровых инструментов с использованием их возможностей в системе образования.

Исследователи отмечают, что цифровая грамотность, как и общая грамотность человека, «не имеет профессии». Цифровая грамотность педагога – это такая же система базовых знаний, навыков и установок в сфере повседневного использования цифровых технологий, как и у людей других профессий. По определению ООН, «цифровая грамотность – это способность безопасно и надлежащим образом управлять, понимать, интегрировать, обмениваться, оценивать, создавать информацию и получать доступ к ней с помощью цифровых устройств и сетевых технологий для участия в экономической и социальной жизни» [2].

Вследствие пандемии коронавируса система образования Казахстана, в том числе техническое в профессиональное образование, претерпело кардинальные изменения, а проводимая последние годы реформа по цифровизации в стране испытала проверку на качество.

В условиях пандемии, как и все образовательные организации страны, наш колледж оказался в непростом положении, когда без должной подготовки нам пришлось переходить на дистанционные образовательные технологии и организовать систему обучения в формате онлайн [3].

Работа в новой для нас реальности позволила сформировать определенный опыт в организации дистанционного обучения, в которой можно выделить три основных направления: организация учебного процесса при дистанционном обучении, использование цифровых образовательных ресурсов, развитие цифровой грамотности педагогов.

В развёртывании системы дистанционного обучения мы наладили всю технологическую цепочку обучения, которая включает: улучшение материально-технической базы колледжа, увеличение интернет-трафика, разработка дистанционных курсов по предметам, подготовка и оптимизация расписания занятий, разработка методических рекомендаций, обучение преподавателей, организация обратной связи со

студентами в ходе обучения, решение типовых и нетиповых ситуаций (студенты из сельской местности, отсутствие у них средств связи и компьютерного оборудования), взаимосвязь с родителями.

Большим плюсом в переходе на дистанционные образовательные технологии послужило использование в нашем колледже в течение 2019-2020 учебного года автоматизированной системы «Платонус», что решило все вопросы по регистрации обучающихся на учебные дисциплины, организации текущей, промежуточной аттестации обучающихся, загрузке учебно-методических материалов и планирующей документации преподавателей, ведению картотеки обучающихся, сотрудников, преподавателей, загрузке и проверке своевременного выполнения студентами домашних заданий.

Первым шагом для организации дистанционного обучения был процесс выбора программного обеспечения. В течение первых месяцев для проведения вебинаров мы апробировали несколько современных и распространённых цифровых платформ: Google Meet, Zoom, Classroom, Microsoft Teams. Надо отметить, что благодаря активной работе преподавателей по созданию и использованию электронных ресурсов, контент дистанционного обучения стал более качественным и разнообразным.

Zoom у преподавателей оказался в приоритете только из-за того, что в нем отсутствует обширный функционал, его использовали только для видеосвязи (видеоконференции), а для передачи файлов уже использовали то, чем пользовались в повседневной жизни (почта, WhatsApp) [4]. Главным минусом платформы Zoom является бесплатная поддержка только на 40 минут, и для каждого вебинара требуется создание новой ссылки.

Если сравнить, то Microsoft Teams оказался сложнее, его быстро освоили продвинутые педагоги, а для всех остальных преподавателей проводились пробные вебинары на этой платформе с наглядной демонстрацией функциональных возможностей. Педагоги заходили в определённый «Зал» к обучающимся, где в «Публикациях» можно было вести диалог со студентами (как в Чате) и самое основное – это, конечно, видео-встречи, которые формируются в команды, а команды, в свою очередь, формируются в каналы [4]. Данный функционал платформы мы использовали в организации и проведении итоговой аттестации студентов выпускных групп, объединив в каналы четыре отделения колледжа, всех членов комиссии и социальных партнеров.

Анализируя работу всех сетевых систем управления обучением и изучая такие процессы, как качество преподавания и продуктивное функционирование информационно-образовательной среды, администрацией колледжа было принято конструктивное решение использовать новую программу.

В результате мы остановили свой выбор на платформе «OES» отечественных разработчиков. Это система дистанционного обучения, которая представляет собой веб-сайт, установленная на удаленный сервер, где каждый пользователь имеет возможность работать в системе с любого компьютера, имеющего выход в интернет, без установки специального программного обеспечения.

Разработчики адаптировали ее для учебного процесса в колледже, что позволило вести полный мониторинг посещаемости занятий студентами, качество учебного материала, используемого преподавателями в соответствии с типовыми учебными планами. Самое главное преимущество данной платформы – это синхронизация с нашей автоматизированной системой «Платонус»: общая базы данных, использование единых логинов и паролей студентов и преподавателей, что гарантирует идентификацию обучающихся и отсутствие возможности внешним пользователям войти на текущий вебинар.

Теперь подробнее о возможностях платформы. Для контроля за учебным процессом имеется функция просмотра активных вебинаров, которые проходят в системе на данный момент времени, причем преподаватель и студент видят вебинары, на которые был приглашен студент, а администратор видит все вебинары. С помощью кнопки «Управление» и «Текущие вебинары» есть возможность просмотра более подробной

информации о вебинаре (количество участников, ФИО присутствующих, статус, начало и завершение занятия), а «Архив вебинаров» для просмотра прошедших онлайн занятий. В дальнейшем эти функции позволили ежедневно руководителям подразделений вести полный мониторинг посещаемости занятий студентами и обеспечивать качество освоения учебного материала.

Еще одна возможность данной онлайн платформы – деление на подгруппы в разделе «комнаты» с возможностью преподавателю устанавливать удобное время для самостоятельной работы и контроля работы в группах.

В программе «OES» предусмотрена и форма завершения учебного занятия, где предлагаются различные варианты проведения тестирования, результаты которых обрабатываются автоматически. Во время проведения тестирования, преподаватель имеет возможность публикации итогов или передавать управление тестированием самим студентам.

Еще несколько полезных функций программы: видео с внешних ресурсов, «запись вебинара», в системе есть кнопка «Общие заметки», в которых могут делать пометки все пользователи, демонстрация экрана, маркерная доска и т.д. С разработчиками «OES» осуществляется тесное сотрудничество по совершенствованию функционала платформы для технического и профессионального образования. При выявлении возникающих проблем они оказывают необходимую техническую поддержку и помощь.

Стоит отметить, что колледж Евразийского гуманитарного института при переходе на дистанционные образовательные технологии показал гибкость и умение выходить из сложных ситуаций путем: выбора собственной цифровой образовательной траектории, повышения стабильности работы технического ресурса колледжа, повышения ИКТ-компетентности преподавателей.

Как показывает опыт, правильным выбором цифрового образовательного ресурса можно построить надежный и результативный учебный процесс.

Список литературы

1. Государственная Программа «Цифровой Казахстан», <http://adilet.zan.kz/ru>.
2. Инструктивно-методические рекомендации по организации учебного процесса в учебных заведениях технического и профессионального, послесреднего образования к началу 2020-2021 учебного года, 31.08.2020 г. № 5-13-4/3200.
3. «Дистанционное обучение: трудности, преодоления и приобретенный опыт» <https://bilimdinews.kz/?p=101959>.
4. Сравнение семи популярных платформ для вебинаров и конференций, <https://habr.com/ru/company/leader-id/blog/495094/>.

Балтабаева А.Т.,

п.ғ.м.,

Тынысбек М.А.,

4 курс студенті,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мектептің басты міндеттерінің бірі – барлық оқу-тәрбиелік оқушылардың өздік қабілеттерін қалыптастыру процесінің қызметі. Л.М. Фридманның тұжырымдамасы

бойынша, жаңашыл мұғалімдердің тәжірибесі бұған қол жеткізуге болатындығын көрсетеді, яғни оны құру (оқу-тәрбие процесі) принциптерінде өзін-өзі ұйымдастыру және дамыту.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімі өз бетінше жұмысты ұйымдастыруды осы жастағы балалардың жас ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып бастауы керек. Баланың жеке ерекшеліктері бұл өз кезегінде белсендіреді немесе тежейді, оның тәуелсіз ерекшелігін көрсетуді қиындатады.

Бастауыш мектепте тапсырманы орындау өздік жұмыс болып саналады, оның барысында олар жұмыстың мақсаты мен оны орындау тәртібін анық көрсетеді және мұғалімнің тікелей көмегінсіз тапсырманың бір бөлігін немесе барлық жұмысты орындайды. Өздік жұмыстың дербестігінің белгісі сонымен қатар оқушының жалпы әңгімеге (ауызша) қатысу немесе оларды жазбаша рәсімдеу (сұрақтарға жауап беру, немесе басқа мүмкін жұмыс) арқылы өз жұмысының нәтижелерін жеткізе білуі болып табылады.

Оқытудың сәттілігі мұғалімнің оқушыларға белсенді және өз бетінше оқуды қамтамасыз ететін жағдайларына байланысты болып келеді. Демек, оқу үрдісінде балалардың белсенді рөлінің, жүйелі жаттығудың тәуелсіз білім алуда және оларды жүйелі қолдануда мүмкіндігін қамтамасыз ететіндей жағдайлар жасалуы керек [1].

Оқу үдерісінде оқушылардың өздік жұмысының тиімділігі көбінесе оны ұйымдастыру жағдайларына, білімнің мазмұны мен сипатына, оларды ұсыну логикасына, білім көзіне, өздік жұмыстың осы түрінің мазмұнындағы болжамды білімнің өзара байланысына, оқушының осы жұмысты орындау барысында қол жеткізген нәтижелерінің сапасына байланысты болады. Сондықтан, зерттелініп отырған тақырып қазіргі заманғы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу мақсаты – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылармен оқу іс-әрекетінде өздік жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктерін анықтау.

Қазіргі уақытта барлық дерлік зерттеушілер оқу үдерісінде оқушылардың өздік жұмысын ұйымдастырудың маңызды рөлін атап өтуде, алайда іс жүзінде көбінесе өздік жұмыс деп оқу үдерісінде бақылаудың бір ғана түрі түсініледі және оқытудың осы формасының педагогикалық мүмкіндіктері жеткіліксіз қолданылуда.

Дамытушылық оқыту кезінде мұғалім оқушыларды өз бетінше білім алуға, мемлекеттік стандарттарға сәйкес білімнің қажетті шамалы ғана хабарлауға үйретуі керек, соның негізінде студенттер одан әрі дәлелдерді дамытып, қорытынды жасап, білгендерін тәжірибеде қолданып көруі керек.

Оқушылардың өздік жұмысының мәнін түсіну үшін «дербестік», «өздік жұмыс» ұғымдарын талдауға жүгіну қажет.

Өздік жұмыс мұғалімнің ұсынған тапсырмаларын орындаудың ең ұтымды тәсілдерін іздеумен, жұмыс нәтижелерін талдаумен байланысты бастауыш сынып оқушыларының белсенді ақыл-ой әрекеттерін қамтиды.

Оқу үдерісі барысында дербестіктің алғашқы көріністері имитациялық, репродуктивті іс-әрекетте көрінеді. Оқытудың бұл кезеңі шығармашылық белсенділікке дайындайтын қадам сияқты [2].

Оқушылардың өздік танымдық іс-әрекеті өткен ғасырда мұғалімдер мен көптеген алдыңғы қатарлы білім қайраткерлерінің назарын аудартты. Оқушылардың оқудағы белсенділігі мен дербестігінің табиғатын зерттеуде көптеген түрлі бағыттар ұсынылуда.

Бірінші бағыт ежелгі дәуірден бастау алады. Оның өкілдерін ежелгі грек ғалымдары (Сократ, Платон, Аристотель) деп санауға болады, олар баланың білімді ерікті, белсенді және тәуелсіз игеруінің маңыздылығын терең және жан-жақты негіздеді. Өз пайымдауларында олар адамның ойлауының дамуы тек тәуелсіз іс - әрекет үдерісінде ғана сәтті бола алады, ал жеке тұлғаны жетілдіру және оның қабілеттерін дамыту өзін-өзі тану (Сократ) арқылы жүзеге асады. Мұндай әрекет балаға қуаныш пен қанағат сыйлайды, осылайша жаңа білім алушының енжарлығын жояды [3].

Педагогикалық жұмыста теориялық ғалымдар философтармен, психологтармен, элеуметтанушылармен және физиологтармен бірігіп, қазіргі дәуір өкілінің жеке басының негізгі қасиеттері – бастамашылдық, дербестік, шығармашылық белсенділік – адамның жан-жақты дамуының негізгі көрсеткіштері ретінде мәселенің осы аспектісін зерттейді және теориялық тұрғыдан негіздейді.

XIX ғасырда орыс мұғалімдері Н.И. Кареев, Н.И. Рожков, Н.Г. Тарасов және басқалары әртүрлі өздік жұмыстарды табанды түрде насихаттап, енгізді. Революционер-демократтар А.И. Герцен, Н.И. Добролюбов, Д.И. Писарев, Н.Г. Чернышевский және басқалары дидактикалық ұстанымдарды қалыптастыра отырып: оқыту нақты болуы керек, оқушыны тәуелсіз ойларға итермелеуді талап етті.

30-50 жылдары өздік жұмыстарды ұйымдастыру, мұғалімдер мен оқушылардың бірлескен қызметі туралы құнды ұсыныстар пайда болды.

И.Т. Огородников мұғалімнің басты рөлі – оқушыларды дербес логикалық ойлауға ынталандыру, оларды талдауға үйрету, сабақтың танымдық міндеттері мен мәселелерін анықтау, алған білімі мен алған оқу дағдыларын, оның ішінде практикалық дағдыларды қолдану екенін атап өтті [4].

Әр оқушының зияткерлік, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, оның зияткерлік ерекшеліктерін ескеруге, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, оқу үдерісінде белсенді рөлге бағытталған сабақ қана толыққанды болып саналады. Бұл әр сабақты мұқият қарастыруды, оқу уақытына мұқият қарауды, оқушылардың жеке және жас ерекшеліктеріне сәйкес келетін үнемді әдістер мен жұмыс түрлерін таңдауды қажет етеді. Күшті білімді дамыту кері байланысты ұйымдастырудың әртүрлі түрлерін, бақылау формаларын және өзін-өзі бақылауды қолдануға көмектеседі.

Өздік жұмыс мақсатты болуы керек. Бұған жұмыстың мақсатын нақты тұжырымдау арқылы қол жеткізіледі. Педагогтің міндеті – оқушылардың жұмысқа деген қызығушылығын және оны мүмкіндігінше жақсы орындауға деген ынтасын тудыратын тапсырманың тұжырымдамасын табу. Оқушылар тапсырманың не екенін және оның орындалуы қалай тексерілетінін нақты түсінуі қажет. Бұл оқушылардың жұмысына мағыналы, мақсатты сипат береді және оның сәтті орындалуына ықпал етеді. Бұл талапты дұрыс бағаламау оқушылардың жұмыстың мақсатын түсінбей, қажет емес нәрсені жасауына немесе оны орындау барысында мұғалімге бірнеше рет түсіндіруге мәжбүр етеді. Осының барлығы уақытты ұтымсыз жұмсауға және оқушылардың жұмыстағы дербестік деңгейінің төмендеуіне алып келеді.

Өздік жұмыс – оңай, дербес, тапсырманы орындау кезінде оқушыны белсенді жұмысқа итермелегені дұрыс [5].

Алғашқы топ оқушылары өздік жұмыстың қарапайым дағдыларын қалыптастыруы керек (схемалар мен сызбаларды орындау, қарапайым өлшеулер, қарапайым есептерді шешу және т.б.). Бұл жағдайда оқушылардың өздік жұмысы барысында мұғаліммен жұмыс істеу әдістерінің көрнекі көрсетілімі, нақты түсіндірмелер, тақтадағы жазбалар болғаны ықтимал.

Өздік жұмысты ұйымдастыруда оқушылардың білімін, дағдыларын игеру үшін әр түрлі уақыт қажет екенін ескерген жөн. Мұны оқушыларға сараланған көзқарас арқылы жүзеге асыруға болады.

Жалпы сыныптың және жеке оқушылардың жұмыс барысын бақылай отырып, мұғалім тапсырмаларды сәтті орындағандарды уақытында тапсырмаларын күрделендіруге болады. Кейбір білім алушылар жаттығулар санын азайта алады. Жаттығуларды әртүрлі вариацияларда едәуір көп беру керек, осылайша олар жаңа ережені немесе жаңа заңды үйреніп, оны оқу мәселелерін шешуге өз бетінше жұмыс жасауға үйренеді. Кейбір білім алушылар тобы күрделі тапсырмалар орындауға бейім болады.

Өздік жұмыстағы ұсынылған тапсырмалар оқушылардың қызығушылықтарын, ойлау ұтқырлықтарын ояту қажет. Алға қойылған міндеттердің жаңалығы, білім алушылардың игерілуге қажетті ұсынылған тапсырмаларын немесе әдістің тәжірибеде мағынасын ашу

барысында қол жеткізеді. Көбінесе, оқушылар әрдайым өздік жұмыстарға үлкен қызығушылық танытады, сабақ барысында олар заттардың және құбылыстардың мән-мағынасын зерттейді.

Оқушылардың өздік жұмыстарын оқу үдерісінде жоспарлы және жүйелі түрде енгізу қажет. Тек осындай жағдайда ғана білім алушылар өздерінің дағдыларын қарқынды дамыта алады [6].

Білім алушылардың кез келген түрдегі өздік жұмыстарын орындау кезінде жетекші рөл мұғалімге тиесілі болуы керек. Мұғалім өз бетінше жұмыс жүйесін, оларды оқу үдерісінде жүйелі түрде енгізгені дұрыс. Мұғалім өздік жұмыстың мақсатын, мазмұны мен көлемін, оның сабақтағы орнын, әртүрлі өздік жұмыстарды оқыту әдістерін анықтайды. Оқушыларды өзін-өзі бақылауға үйретуде, сапаны қадағалау барысы білім алушылардың жеке дара жұмыс атқаруларын машықтандырады. Ал, мұғалімнің тарапынан оқушылардың жеке ерекшеліктерін зерттеп және білім алушылардың жүйелі өздік жұмыстарын ұйымдастыру қажет [7].

Өздік жұмыс мұғалімнің ұсынған тапсырмаларын орындаудың ең ұтымды тәсілдерін іздеумен, жұмыс нәтижелерін талдаумен байланысты оқушылардың белсенді ақыл-ой әрекеттерін қалыптастырады. Оқу үдерісінде қолданылатын өздік жұмыстың барлық түрлерін әртүрлі сипаттамаларға сәйкес жіктеуге болады: дидактикалық мақсатқа, оқушылардың оқу іс-әрекетінің сипатына, мазмұнына, дербестік дәрежесіне, оқушылардың шығармашылық элементіне және т. б.

Оқу материалының мазмұнын оқушылар оқу іс-әрекеті үдерісінде игереді. Оқу нәтижесі осы әрекетіне байланысты болып келеді [8].

Осылайша, біз бастауыш сыныптардағы сабақтардың артықшылығы – өздік жұмыс, ең алдымен, барлық жұмыс түрлерін (фронтальды, топтық және жеке) біріктіруге қолайлы мүмкіндіктерге ие деп қорытынды жасай аламыз. Өздік жұмыс мұғалімге оқушыны жүйелі және дәйекті түрде өзін-өзі ұйымдастыруға таныстыруға мүмкіндік береді. Өздік жұмысты дұрыс ұйымдастырудың арқасында мұғалім білім алушылардың танымдық қабілеттерін дамыта отырып оқушылардың ғылыми дүниетанымдарын қалыптастыра алады. Бастауыш сыныпта өздік жұмысты ұйымдастыру барысында білім алушылар танымдық оқу іс-әрекеттерін тәжірибе жүзінде қолдана алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Давыдов В.А. Что такое учебная деятельность // Начальная школа. – 1999. – № 7. – С. 12.
2. Лекаркина Ю.А. О возможности использования самостоятельной работы учащихся по математике // Начальная школа. – 1999. – № 3. – С. 74-76.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения.
4. Қопабаева Г. Қазақ тілі пәндерінде өз бетімен жұмыстарды ұйымдастыру жолдары. «Бастауыш мектеп», №2, 2006, 27-б.
5. Ахметов С. «Бастауыш сыныптарда білім берудің тиімділігін арттыру жолдары». – Алматы: «Рауан» 1994 ж.
6. Бастауыш сыныпта оқыту журналы, №1, 2006 ж.
7. Бастауыш мектеп журналы, №5, 1998 ж.
8. «Өзіндік жұмыс түрлерінің оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытудағы рөлі» // Бастауыш білім, №5. – 2005. – 22 б.

Болатбекова Н.Ж.,
п.ғ.м., аға оқытушы
Казалиева А.Д.,
4 курс студенті,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМЫМАҒАН БАЛАМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Тәуелсіз еліміздің ертеңгі ұрпағының рухани байлығы, мәдениеті ұрпағымыздың игерген біліміне, іскерлігіне, сөйлеу тілі мен сөйлеу мәдениетіне, ойлау қабілетіне байланысты. Осы орайда білім беруді әлемдік деңгейге жеткізу үшін сөйлеу тіліндегі түрлі дәрежедегі кемшіліктері бар балалардың мүмкіндіктерін есепке ала отырып, бала бойындағы кемшіліктерді түзету жұмыстары ұйымдастырылуы қажет. Баланың білім мазмұнын игерудің бастауы мектепке дейінгі мекемелер болып табылады. Бала осы кезеңде білімді игеруге қажетті іскерлік пен дағдыларды бойына сіңіре бастайды. Мектеп жасына дейінгі балалардың өзін қоршаған дүние көзқарастарын қалыптастыра отырып, болашақтағы алған білімінің жеткілікті дәрежеде қалыптасуының бірден-бір кепілі – сөйлеу тілінің толық дамуы.

Бүгінгі уақыттағы мектеп жасына дейінгі мекемелерде тәрбиеленетін балалардың көпшілігінде сөйлеу тілі кемістіктері, оның ішінде сөйлеу тілінің дамымауы кездеседі. Сөйлеу тілінің дамымауы - есту қабілеті мен зияты әдеттегідей дамыған балалардың дыбыстық, мағыналық жағына қатысты сөйлеу тілі жүйесінің барлық компоненттерінің қалыптасуының бұзылуынан болатын әртүрлі күрделі тіл кемістіктері. Ол жайында бірнеше ғалымдардың ғылыми-практикалық зерттеулерінен қарастыруға болады. Мысалы, Афанасьева Е.А., Барчукова С.В., Чумакова И.В., Өмірбекова Қ.Қ., Өмірбекова С.Ж., Ибатова Г.Б., сынды ғалымдар мектепке дейінгі және мектеп жасындағы сөйлеу тілі дамымаған балалармен түзету жұмысын жүргізу мәселелерін жан-жақты зерттеген болатын.

Аталған тіл кемістігіне байланысты, сөйлеу тіл құралдарының жетілмеуі танымдық пен эмоциялы- ерік аясының деңгейін төмендетеді де, мектеп бағдарламасын меңгерудегі қиындықтарға, әсіресе жазу мен оқуды игеруге кері әсерін тигізеді. Сондықтан, жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалармен мектеп жасына дейінгі кезеңде жүргізілетін түзете- дамыту жұмысын тиімді ету, оның мазмұнын белгілеу, оқытып тәрбиелеу барысында сөйлеу тілін дамыту, грамматикалық жағын жетілдіру жұмыстары жүргізілуі қажет.

Сөйлеу тілі дамымауы сияқты күрделі ақаулықтың құрылымындағы тұрақты белгісі болып табылады. Соның салдарынан сөздік операциялары сөйлеу тілі арқылы ойын айтуды туындатуда және біреудің сөйлеуін қабылдаудың әртүрлі кезеңдерінде жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі және мектеп оқушыларында да байқалады.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалармен жүргізілетін логопедиялық жұмыстың негізгі бағыттарының бірі-фонематикалық қабілетін қалыптастыру болып табылады. Фонематикалық қабілетінің қалыптаспауы дыбыс ашуының қалыптасуына кері әсерін тигізеді: артикуляциялық аппаратының қызметі мен құрылысы сақталғанымен дыбыстарды шатастыру және алмастыру, сөздің дыбыстық, буындық құрамының бұзылуы байқалады (тастап кету, артық дыбысты қосу, орнын алмастыру, дыбыстар мен буындарды қайталау). Артикуляциялық дағдыларын қалыптастыру арқылы уақытша нәтиже алуға болады. Фонематикалық қабілет қалыпты дыбыс айтуын қалыптастыруда маңызды стимул екені белгілі. Фонематикалық және лексико-грамматикалық түсініктердің өзара байланысы күмәнсіз. Фонематикалық қабілетін дамыту бойынша жоспарлы жұмыс нәтижесінде балалар сөз жалғау, жұрнақтарын едәуір жақсы айырады. Бұдан басқа фонематикалық қабілетінің жеткілікті дамуынсыз

фонематикалық процестердің дамуы мүмкін емес: фонематикалық түсінігінің, талдау мен жинақтауының толық қалыптасуы. Сонымен қатар дыбыстық талдау мен жинақтау дағдыларын қалыптастыруға арналған ұзақ мерзімді арнайы жаттығуларсыз балалар сауатты оқу мен жазуды меңгере алмайды. Фонематикалық қабілеті бұзылған балалар сөзге дыбыстық талдау жасауға қиналады. Соның нәтижесінде бала оқу мен жазуында өрескел қателер жібереді. Бұл баланың оқуда үлгермеушілігінің себептері болып табылады.

Фонематикалық қабілетін дамыту бойынша ұйымдастырған жұмыс балалардың дыбысты дұрыс айтуын меңгеруіне, мектепте ойдағыдай оқуына көп әсер етеді. Фонематикалық қабілеті жақсы қалыптасқан бала, дыбыс айтуы бұзылған жағдайдың өзінде, басқалардың дыбысты бұзып айтуын байқайды, дыбысты әріп таңбасымен сәйкестендіреді, жазуында қателер жібермейді.

М.Е. Хватцев сөйлеу тілі бұзылыстарының этиологиясын қарастыра отырып, олардың себептерінің ішінде а) сөздің фонематикалық талдауының жеткіліксіздігі; ә) біріншіреттік моторлы бұзылыстарының негізінде естудің екіншіреттік бұзылыстары; б) есту зейінінің нашар болуы. М. Зеeman дыбыс айтуының бұзылуын түзетуде пайдаланатын емдік жаттығулар принциптерінің арасында естіп бақылау принципін қолдану туралы баса айтқан. Ол жаңа дыбыстарды меңгеру немесе бұзылған дыбыстарды түзету ең алдымен фонематикалық есту қабілетін дамытуға негізделгеніне аса көңіл аударған. Г.В. Чиркина өз зерттеулерінде дыбыс айтуының бұзылуын түзету естіп қабылдауын дамытуға бағытталған мақсатты жұмыссыз жеткіліксіз деп тұжырымдайды. Мектеп жасына дейінгі балалардың дыбыс айтуындағы қателерін түзету бағдарламасын құрастырды. Осы бағдарламада логопедиялық жұмыста фонематикалық қабылдау мен дыбыстық талдау дағдыларын дамыту қарастырылған. Түзету жұмысы фонематикалық процестерінің қалыптасу заңдылықтары мен балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып белгілі кезектілікпен ұйымдастырылады.

Бұл жұмысты естіп қабылдауын (сөзсіз дыбыстарды ажырату), сөз естуін (ұқсас сөздерді, фразаларды, дыбыстық комплекстерді, дыбыстарды жоғарлығына, күшіне және тембріне қарай ажырата білу) дамытудан бастаған дұрыс деп көрсеткен. Сонымен бірге авторлар есту зейінін және есте сақтауын дамыту жұмысы қатарынан Л.С. Волкова, С.Н. Шаховский сөйлеу тілінің дыбысталуының қалыптасуында фонематикалық қабылдауының рөлі туралы деректерді талдап қорыту нәтижесінде сөйлеу тілінің бұзылысының сипатын (фонематикалық немесе фонетикалық) ескерген жөн деген ойға келді. Бұл тиімді логопедиялық көмек көрсету үшін маңызды. Л. Журованың және Д.Б. Эльконинның айтуы бойынша, фонематикалық қабылдау дегеніміз – тіл дыбыстарын ажырату және сөздің белгілі дыбыстық құрамын айыра білудің арнайы әрекеті. В.И. Бельтюков тіл дыбыстарын естуді қабылдауын, перцептивті қызметі деп қарастырған. Оның зерттеулері бойынша, балалар екі жасында барлық тіл дыбыстарын, соның ішінде акустикалық жақын дыбыстарды да ажыратуға қабілетті. Осының негізінде В.И. Бельтюков баланың есту анализаторының қызметі ерте дами бастайды деген қорытындыға келді. Бала сөйлеу тілінің даму кезеңінің басынан-ақ акустикалық өте жақын дыбыстарды ажырата алады.

Қорытындылай келе, сөйлеу тілі дамымаған балалардың мектеп бағдарламасын меңгеріп оқып кетуі көп жағдайда олардың мектепке дейінгі арнайы мекемелердегі жүргізілген логопедиялық жұмыстың сапасына байланысты болады. Ондай балалармен нәтижелі жұмыс жүргізу үшін логопед сөйлеу тілі дамымауының себептерін, логопедиялық топтарда жүргізілетін жұмысының заманауи әдістері туралы түсініктері мол болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Өмірбекова Қ.Қ., Оразаева Г.С., Төлебиева Г.Н., Ибатова Г.Б.: Логопедия, оқулық. -Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011ж. – 125 б
2. Архипова Е.Ф. Логопедическая работа с детьми раннего возраста: учебное пособие для студентов педагогических вузов / Е.Ф. Архипова. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 222 с.

3. Барчукова С.В. Логоритмические игры и упражнения в коррекции задержки речевого развития детей 3 лет / С.В. Барчукова // Логопед. – 2016. – № 3. – 118-120 с.

4. Өмірбекова Қ.Қ., Өмірбекова С.Ж. Фонетикасы, фонематикасы толық дамымаған балаларды оқыту және тәрбиелеу бағдарламасы. – Алматы, 2004. – 154 б.

5. Ибатова Г.Б. Дыбыстық талдау мен жинақтау дағдыларының бұзылуы салдарынан болған жазбаша сөйлеу тілінің бұзылысын түзету – логопедиялық жұмысы: әдістемелік нұсқау. Алматы: 2015. – 96 б.

Болатбекова Н.Ж.,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тұңғыш Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ел дамуының жарқын үлгісі туралы, болашақ тәрбиесі туралы тоқталып: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды... және ...«Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс делінген [1].

Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартының жобасында: «Мектепке дейінгі білім беру – Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесінің құрылымдық бөлімі ретінде маңызды роль атқарады, себебі оның шегінде баланың табиғилық сапалары мен ерекшеліктері анықталып, олардың даму жағдайлары қамтамасыз етіледі...» деп көрсетілген [2].

Мектепке дейінгі кезеңдегі тәрбие – адам қалыптасуының алғашқы да ең маңызды баспалдағы болса, бүлдіршіндеріміздің бойында рухани-патриоттық сана-сезімді қалыптастыру бағыты бойынша тәрбие беруде осы мәселені басты назарда ұстау керек деп есептейміз.

Балаларды отансүйгіштікке тәрбиелеу мақсатында Тәуелсіздік мерекесіне арналған «Байтақ елім – Ұлы Қазақстаным», «Тәуелсіздік – көптен күткен бақытым», «Тәуелсіз елім – Қазақстан», «Тәуелсіздік – Бақытым» тақырыптарында өткен мерекелік шараларымен бірге халқымыздың ғасырлар бойы жинақтаған адами асыл қасиеттерін ата салт пен ұлттық дәстүрлерімізді жас ұрпақтың бойына сіңіру жұмыстарын тұрақты жүргізу маңызды. Әсіресе «Наурыз» мерекесіндегі «Жыл басы – Наурыз», «Тұсаукесер», «Ата-баба дәстүрі – ұрпаққа өнеге», «Бесікке салу», «Ат қою рәсімдері», «Ұлттық киімдер көрмесі» балалар мен ата-аналардың да салт-дәстүрге деген қызығушылықтарын арттырды.

Балалардың туған жеріне, еліне, әдет-ғұрпына, мәдениетіне деген білімдерін шығармашылық ойын және бейнелеу әрекеті барысында ортаға деген белсенді қарым-қатынасының көрінуіне ықпал етудің тәрбиелік мәні зор.

Балабақша тәрбиешілері де сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең білумен қатар, балалардың бойына адамдық құндылықтарды терең сіндіріп, рухани жаны таза адамды тәрбиелеуді басты міндет ету керек. Ол рухани-адамгершілік тағылымдарды өркениетті өмірмен байланыстыра отырып, білім берудің

барлық кезеңдерінде негізге алғаны жөн. Сонда ғана, өзінің міндетін айқын сезіне білетін, мінез-құлқы жетілген саналы адам қалыптасады.

Балабақшаның балаға беретін тәлім-тәрбиесінің қаншалықты мықты болуы, сол балабақшада қызмет ететін педагогикалық ұжымға байланысты. Әдептілік, мейірімділік, қайырымдылық, ізеттілік, қонақжайлылық құндылықтары қалыптасқан халқымыздың осы асыл да абыройлы қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл-парасатына азық болады.

Мектеп жасына дейінгі баланың ұлттық мәдениетін қалыптастыру мәселесін бастамас бұрын ең алдымен «ұлттық мәдениет» ұғымын қарастыратын болсақ. «Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті – әртүрлі этностық қауымдар өнімдерінің тұлғааралық байланысында және өзара әрекетінде көрінетін тез және ешбір ауыртпашылықсыз өзара түсінушілік пен келісімге әкелетін арнайы білім мен дағдылар сондай-ақ соларға тән іс-әрекеттердің жиынтығы» - деп түсіндірме сөздікте көрсетілген [3].

«Мінез-құлық мәдениеті – бұл жеке адамда қалыптасқан әлеуметтік мәнді белгілердің, адамгершілік, этика, эстетикалық мәдениет нормаларына негізделген адамның қоғамдағы күнделікті қылықтарының жиынтығы», - деп А.Б. Қалыш өз зерттеулерінде атап көрсеткен болатын [4].

Ата-бабаларымыздың «Балаңды бес жасқа дейін хандай ұста, он бес жасқа дейін құлдай жұмса, он бес жастан кейін досыңдай көр» деген дана сөзінен баланың мектепке дейінгі кезеңінде сана-сезімінің тұрақсыздығы, танымдық ерекшеліктерінің ырықсыздығы, ересектердің мінез-құлықтарына еліктеушілігі көрінеді. Сондықтан этностық-мәдени сәйкестілікті мектепке дейінгі кезеңде қалыптастырудың маңыздылығы зор екендігін байқаймыз.

Ұлттық мәдениеттің қалыптасу процесінде баланың психикалық даму кезеңдеріне сай бірнеше кезеңдерден өтеді. Баланың белгілі бір ұлттық топқа жататыны жөніндегі алғашқы тұжырымдамалардың бірін Пиаже ұсынды, ол этникалық сипаттамалардың дамуының алғашқы кезеңін мектепке дейінгі жас кезеңіне арнады, бірақ бала алғашқы өз этносы туралы үзік, жүйелі емес білімді игереді дейді [5].

Мектепке дейінгі ұйымдарда балалардың ұлттық мәдениетін қалыптастырудың маңызды факторы – тіл. Балалардың өзара әрекетінің нәтижесінде этникалық топ өзінің этникалық тілін сақтай алады, кез келген жағдайда ұлттық тілді сақтау ұлттық-мәдени сәйкестілікке әсер етеді.

Ұлттық тәрбие – жеке тұлғаның этноәлеуметтік рольдер жүйесін игеруін мақсатты түрде реттеу. Балаларға хабарланатын білімдер жүйесінде көп ұлтты мемлекет, оған кіретін ұлттық-территориалдық немесе ұлттық-мәдени құрылымдар, федерация халықтарының өзара қатынасы, олардың мәдениеті, дәстүрлері және тілдері туралы білімдер маңызды орын алады.

Мектепке дейінгі кезеңдегі тәрбие – адам қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заман талабына лайық тәрбие білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді. Жас ұрпаққа білім беруді жетілдіру мәселесі толассыз күн сайын өзгеріп тұрған әлеммен бірге жүрері анық. Балабақшада берілетін тәрбие – барлық тәрбиенің бастамасы, әрі жан-жақты тәрбие мен дамыту ісінің түпкі негізін қалайтын орын. Бала бойындағы жақсы қасиеттер мен мүмкіндіктерді ашып олардың өнегелі, тәрбиелі болып өсуіне балабақша ошағының тигізер әсерінің маңызы зор.

Баланың бойында адамгершілік патриоттық тәрбиені қалыптастырудың негізгі міндеттері мына жайлармен түйінделеді:

- ізгілік бастамасымен тәрбиелеу. Өз отбасына, балабақшасына, туған қаласына, көшесіне сүйіспеншілікпен, қамқорлықпен қарау;
- азаматтық-патриоттық, құқықтық және полимәдениеттік;
- рухани-адамгершілік;
- өзін-өзі тану мен өзін-өзі дамыту қажеттілігін қалыптастыру;

- табиғатқа қамқорлықпен қарау;
- еңбексүйгіштік, үлкендер еңбегін құрметтеу;
- қазақ халқының салт-дәстүріне қызғушылықпен қарау;
- мемлекеттік рәміздермен таныстыру. Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу.

Балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заман талабына лайық тәрбие мен білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді.

Қорытындылай келе, ұлт мәдениетімен танысу барысында ұлттық дәстүрлерді тиімді іске асырудың шарттары мыналар болып табылады:

- мектепке дейінгі білім беру мазмұнын құрастыруға байланысты бағдарламаларды енгізу;

- ұлттық сипаттағы заттармен жұмыс істеудің базалық бағыттарын анықтау, фольклорды оның барлық көріністерін (ертегілер, ән, мақал-мәтелдер және т. б.) пайдалану, халықтық мерекелер мен дәстүрлер, балаларды халықтық декоративтік әшекеймен таныстыру, оларды ұлттық бейнелеу өнерімен сусындату;

- ата-аналар мен педагогтардың бірлескен қызметі, баланың жеке басын үйлестіруге ықпал ететін даму тараптары қозғалатын тұтас педагогикалық үдерістің талаптарын іске асыратын;

- сабақтарда, ойында, еркін іс-әрекеттерде балалардың қызметін ұйымдастырудың әртүрлі технологияларын әртүрлі құралдардың көмегімен пайдалану (әртүрлі ұлт өкілдерімен қарым-қатынас; халық ауыз әдебиеті; көркем әдебиет; ойын, халықтық ойын және ұлттық қуыршақ; сәндік-қолданбалы өнер, кескіндеме; музыка; этникалық шағын-мұражайлар).

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «*Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*» бағдарламасы, 12 қараша, 2017ж. <http://www.akorda.kz>

2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі Ережелер. ҚР МЖМБС. 001 – 2009, Астана.

3. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. — 384 б.

4. Қалыш А.Б. Қазіргі Қазақстандағы этникалық және этномәдени процестер. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 254 б.

5. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М., 1994.

Болатбекова Н.Ж.,
М.п.н., старший преподаватель,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)
Зулкарнаева Ж.А.,
М.п.н.,
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова
г. Кокшетау (Казахстан)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА КАК ОЦЕНОЧНЫЙ КОМПОНЕНТ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВУЗЕ

Несомненно, проблема формирования самосознания, воспитания личности, способной активно действовать, быть субъектом деятельности, ответственным за все результаты занимает в настоящее время значительное место в исследованиях педагогов.

Самооценка является центральным звеном произвольной саморегуляции, определяет направление и уровень активности человека, его отношение к миру, к людям, к самому себе. Самооценка представляет собой сложный по психологической природе феномен. Она включена во множество связей и отношений со всеми психическими образованиями личности и выступает в качестве важной детерминанты всех форм и видов ее деятельности и общения.

Ведущей в студенческом возрасте является учебная деятельность. Отличительная особенность человеческой деятельности – ее сознательность. Умелая осознанная и целенаправленная деятельность может быть обеспечена только достаточной сформированностью системы произвольной регулярностью своих действий, т.е. умений саморегуляции, используемых для координации арсенала психических средств при осуществлении деятельности.

Недостаточная сформированность умений саморегуляции является одной из основных причин, порождавших трудности в учебной деятельности, в различных аспектах его личностного самоопределения. Успешность овладения знаниями и необходимыми для этого умениями, связана с формированием у студентов умениями саморегуляции, применяемыми студентами при выполнении учебной программы и в повседневном поведении. В конечном счете, не столько сами по себе интересы студентов, их ориентация и мотивированность, сколько их согласованность с использованием имеющихся умений саморегуляции деятельности определяют успешность обучения.

Потребность в успешном выполнении заданий и поручений формируется и развивается вместе с совершенствованием системы саморегуляции в целом и ее отдельных компонентов. Отметим, что речь идет о понимании системы саморегуляции как совокупности взаимодействующих компонентов. Определения цели деятельности, анализа и выявления значимых условий, выбора лучшего способа и последовательности действий, оценки результатов и их коррекции.

Благодаря развитию и совершенствованию у студентов системы саморегуляции у них формируется совокупность частных, но не менее этого важных умений саморегуляции:

- ставить актуальные цели;
- анализировать условия и выделять наиболее значимые для достижения поставленной цели;
- выбирать способы и методы действий, организовать их последовательную реализацию;
- оценивать результаты деятельности, подбирая для этого наиболее подходящие критерии оценки;
- корректировать действия, путем исправления ошибок.

Явление оценивания, имея самое широкое распространение в различных сферах жизнедеятельности человека и общества, стало предметом многочисленных исследований в философии, социологии, психологии, педагогике и других науках.

В философии проблематика оценивания представлена в связи с исследованием вопросов познания и отражения человеком окружающей действительности.

В психологии имеется большое число теоретических и эмпирических исследований, в которых, так или иначе, рассматриваются вопросы оценивания: место и роль оценок в процессе мышления, саморегуляции, деятельности, в формировании самооценок, как свойств личности, изучаются возрастные, половые статусные различия в оценках, их динамика, степень адекватности различных видов оценок: выделяются критерии оценок, анализируется роль оценок в межличностном восприятии, понимании и взаимодействиях: изучаются особенности оценочного стиля личности, представляется описание оценивания как элемента системы методов научного познания.

Таким образом, в научной литературе понятие «оценивание» употребляется в нескольких смыслах; под ним понимается психологические оценивания, оценивание-рейтинг, оценочная деятельность, что определило разнообразие в подходах к описанию оценки как процесса, как совокупности оценочных способностей и умений, как оценочного действия, как оценочной деятельности.

В педагогической науке интерес к изучению оценивания актуализируется в связи с тем, что, во-первых, вся педагогическая деятельность содержит в себе оценочный компонент как необходимое условие реализации учебно-воспитательного процесса: во-вторых, концептуальная разработанность вопросов сущности, специфики, содержания, форм, методов, умений, результативности оценочной деятельности педагога требует дальнейшего развития: в-третьих, в современной педагогической науке и практике задача оценки многомерных, сложных явлений педагогического процесса приобретает особую значимость, что определяет необходимость выработки интегральных критериев оценки эффективности деятельности педагогических систем и результативности деятельности каждого из участников педагогического процесса.

Впервые и наиболее полно в психологическом плане проблема педагогической оценки применительно к обучению была разработана в 30-е годы Б.Г. Ананьевым. Уже тогда Б.Г. Ананьев подчеркивал, что педагогическая оценка является «Фактором непосредственного руководства» и что знание собственных возможностей и результатов умения есть обязательное условие их дальнейшего психологического развития.

Согласно Б.Г. Ананьеву, педагогическая оценка выполняет две главные функции: ориентирующую и стимулирующую. В первой функции педагогическая оценка выступает как индикатор определенных результатов и уровня достижений, которых добился тот или другой студент в учебной работе.

Стимулирующая функция педагогической оценки связана с побудительными воздействиями на аффективно-волевую сферу личности студента, изменения в которой вызывают существенные сдвиги в самооценке человека, в уровне его притязаний, в области мотивации, поведения, в способах учебной работы, в системе отношений между всеми участниками учебного процесса.

Под влиянием этих сдвигов ускоряются или замедляются темпы психического развития, происходят качественные преобразования в структуре интеллекта, личности и познавательной деятельности студента. Вот почему в психологическом отношении, в педагогической оценке особенно важна именно стимулирующая, побудительная а, следовательно, и воспитательная ее функция.

Богатое разнообразие оценочных воздействий, используемых педагогом, создает насыщенный эмоциональный, мотивационный и социально-психологический контекст, которым определяется общая психологическая ситуация не только опроса, но и в целом всего процесса обучения. Поэтому чрезвычайно важно, чтобы оценочная деятельность педагога протекала и осуществлялась им в интересах психического развития человека, а для

этого необходимо, прежде всего, чтобы педагогическая оценка была адекватной, справедливой и объективной.

Традиционная система контроля и оценки знаний имеет очень серьезные недостатки, поскольку не в полной мере реализует обучающие, воспитательные, диагностические и стимулирующие функции, и не всегда бывает объективной. Как известно, педагогическая оценка, под которой мы понимаем результат оценочной деятельности педагога, представляющий собой качественную содержательную характеристику объекта, субъекта деятельности, педагогического процесса. А также их различных сторон, качеств и взаимосвязей, должна быть не завышенной и не заниженной, а соответствующий уровню достижений студентов. К сожалению, имеется целый ряд причин, уводящих оценку от объективности.

Одна из причин необъективности педагогической – субъективизм учителя, порой предвзятое оценочное отношение к студенту. В момент оценки преподаватель находится под действием многих взаимодействующих влияний, в том числе, его общего отношения к оценке, сложившегося представления об успехах данного студента, настроения, физического состояния. При этом он как-то невольно выпускает из виду, что «изрядная доля субъективного отношения при оценке знаний имеет далеко идущие отрицательные последствия».

Переживание учителем различных психических состояний одна из существенных причин нарушения объективности оценки.

Кроме психического состояния преподавателя, его невольно возникающие чувства играют роль в развитии оценочных отношений между людьми.

Подытоживая можно сказать, что воспитательное воздействие обучения на личность определяется не только содержанием учебных предметов и используемыми методами обучения, но и всей системой отношений, складывающихся в процессе обучения.

Список литературы

1. Методика исследования самооценки способностей к овладению профессии у старшеклассников: Методы исследования проблем трудового обучения и профориентации. – Киев, 1993. – С. 74-78.
2. Оценка и самооценка уровня развития практической сообразительности старшеклассников: Материалы Общества психологов. – Тбилиси, 1991. – С. 567-568.
3. Феннел Мелани Как повысить самооценку / Пер. с англ. Марушкина А.С., Терентье Е.Ю. – М.: Астрель, 2004. – 289 с.
4. Агапов В.С. Сущностная характеристика Я-концепции. – М.; 2001. – С. 3-11

Волкотрубова А.В.,

к.п.н., доцент,

Международный Университет Кыргызстана

г. Бишкек (Кыргызстан)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА

Развитие познавательной самостоятельности студентов при их обучении в настоящее время продиктовано жизнью. При организации обучения, направленного на развитие у студентов желания и умения вести самостоятельную познавательную деятельность, преподаватели вуза сталкиваются с различными трудностями в силу не разработанности

данной проблемы. Самостоятельность признается исследователями одновременно и качеством личности профессионала, и средством достижения профессионализма.

Под самостоятельностью мы понимаем системное качество социально зрелой личности, позволяющее ей осуществлять деятельность, адекватную ситуации, в том числе и в условия неопределённости. Решение проблемы развития познавательной самостоятельности подрастающего поколения обеспечит обучающимся возможность приобретения глубоких, прочных и оперативных самообразовательных умений, а также сформирует у них потребность в непрерывном самосовершенствовании. Проанализировав полученные данные (в эксперименте участвовали студенты вузов г. Бишкек), необходимо определить, какая сторона познавательной самостоятельности хуже сформирована у каждого студента с тем, чтобы в последующей работе обратить особое внимание на эти «слабые места», условно распределить студентов на группы с приблизительно равным уровнем сформированности познавательной самостоятельности. Рекомендуется распределять студентов по трем уровням сформированности познавательной самостоятельности, так как это облегчает последующий подбор индивидуальных заданий. Следующий этап должен быть связан с организацией работы по развитию познавательной самостоятельности студентов на практических занятиях по различным предметам, в том числе по профессиональному иностранному языку.

На данном этапе рекомендуется:

1. При постановке целей учебно-воспитательного процесса выделить развитие познавательной самостоятельности в качестве отдельной цели и определить задачи, связанные с развитием тех компонентов, которые сформированы слабее других.

2. При отборе содержания учебного материала выделить знания и умения, наиболее значимые для овладения избранной профессией и разработать задания, обеспечивающие их усвоение; при анализе содержания учебного материала необходимо также определить ведущие для данного курса способы познавательной деятельности и разработать или подобрать из существующих учебных пособий систему заданий, позволяющих овладеть данными способами. Необходимо также включать задания.

3. При выборе методов, форм и средств обучения выявить творческие виды учебно-познавательной деятельности, к которым можно приобщить студентов на данном этапе. Особое внимание следует также уделять планированию самостоятельной работы студентов в течение семестра, в том числе по подготовке сообщений, докладов, написанию рефератов, выполнению курсовых заданий.

Стремление человека к познавательной самостоятельной деятельности одна из фундаментальных потребностей личности. Самостоятельность одно из ведущих качеств личности, выражающихся в умении ставить перед собой определенные цели и задачи и таким образом, несмотря на огромный интерес исследователей к вопросу формирования и развития самостоятельности студентов различных направлений подготовки, на сегодняшний день сохраняется актуальность поиска новых педагогических подходов к решению этой проблемы в условиях современного образования.

1. Познавательная активность студентов вуза рассматривается как целенаправленное сложное образование личности, которое приобретает, закрепляется и развивается под влиянием самых разнообразных факторов: субъективных (любопытность, усидчивость, воля, мотивация и т. д.), объективных (окружающие условия, личность преподавателя, методы преподавания).

2. Эффективное развитие познавательной активности студентов в процессе обучения в вузе опирается на интеграцию ведущих педагогических подходов: системного, деятельностного, аксиологического, личностно ориентированного, возрастного, индивидуального, обеспечивающих ориентацию на интересы и потребности, личностные предпочтения, самостоятельную деятельность студентов.

3. Педагогическая модель развития познавательной активности, включает методологическую основу организации развития познавательной активности студентов

(подходов, закономерностей, принципов, ведущих идей); цель (развитие познавательной активности студентов); программные компоненты (когнитивный, мотивационный, содержательно-операционный, процессуальный, эмоционально-волевой); систему взаимосвязанных этапов, направленных на достижение цели (подготовительный, основной, специально организованное обучение, этап индивидуализации); критерии, определяющие уровни познавательной активности (избирательность внимания и применения нравственно-волевых усилий в учебно-познавательной деятельности, механическая память, теоретическое мышление, познавательная потребность, познавательные мотивы, сформированность обще учебных умений и навыков), результат (высокий уровень проявления познавательной активности).

4. Реализации предложенной педагогической модели способствует комплекс педагогических условий: создание положительного эмоционального фона познавательной деятельности; организация учебной деятельности на основе личностно-ориентированного взаимодействия «преподаватель – студент»; применение активных методов и форм обучения, стимулирующих приемов в рамках всех учебных дисциплин; опережающая самостоятельная работа; разработка и реализация содержания спецкурса «Познавательная активность - залог успеха».

Проведенное экспериментальное обучение показало, что результаты, полученные применением экспериментальной системы организации самостоятельной работы студентов на занятиях по иностранному языку подтверждают ее эффективность в формировании знаний, умений, навыков и развитии опыта творческой самостоятельности. У студентов экспериментальных групп заметно возросли интеллектуальная активность и самостоятельность, которые в познавательной деятельности проявились в их интересе к самостоятельному овладению знаниями, в способности применять их в новых ситуациях. Свидетельством этого является успешный перенос студентами экспериментальных групп, усвоенных в предыдущем обучении знаний, умений и навыков в ситуацию, обусловленную новизной изучаемого материала. В группах, где применялись экспериментальные задания, качество обучения улучшилось: увеличился процент хороших оценок, уменьшился процент удовлетворительных.

Организуя самостоятельную деятельность студента, педагог, таким образом, реализует собственные действия, определяется в собственных действиях организационного характера. Студент, в свою очередь, также включается в процесс организации, определяя, в конечном итоге, свое направление деятельности.

Руководство процессом самостоятельной работы студентов предполагает понимание преподавателем того, что принципиальным условием их дальнейшего самосовершенствования в будущей (или уже имеющейся) профессии является развитие профессионально-значимых качеств, одним из которых является «самостоятельность», а также развитие умений и навыков самостоятельного обучения. При развитии такого качества формируется определенное отношение к себе, к своей деятельности, создаются условия для личного и профессионального самосовершенствования будущего специалиста.

Список литературы

1. Асаналиев М.К. «Проектирование технологии организации самостоятельной работы студентов»: Монография. – Каракол: Педагогика, 2002. – С.228
2. Юшко Г. Н. «Научно-дидактические основы организации самостоятельной работы студентов в условиях рейтинговой системы обучения»: Автореф. дис. ... канд. пед. наук [Текст] / Г.Н. Юшко. – Ростов н/Д, 2001. – 23 с.
3. Мирошниченко И. Н. «Развитие самостоятельности студентов в современном образовательном процессе в вузе: педагогические подходы» // Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал, 2020. № 06 (47). Режим доступа: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/razvitie-samostoyatelnosti-studentov-v-sovremennom-obrazovatelnom-protssesse-v-vuze-pedagogicheskie-podkhody>.

4. Минакова Т.В. «Развитие познавательной самостоятельности студентов университета в процессе изучения иностранного языка»: монография, Оренбург: БИБКОН, 2008 г., 190 с.

Дүйшеев Ж.А.,
т.и.к., профессор,
К.Ш. Токтомаматов атындагы эл аралык университет
г. Бишкек (Кыргызстан)

ЖОГОРКУ МЕКТЕПТЕГИ КООМДУК САБАКТАР

Коомдун трансформацияланышында коомдук-гуманитардык билимдин орду жана ролу чоң. Инсандагы коомдук аң сезимдин өзгөрүшү аталган сабактар менен тыгыз байланышта. Билим берүүнүн калыптанган советтик системасынын таасири басандап, анын ордун “демократиялык” илимдерди камтыган жаңы стандарттар басты. Ошондуктан орто, атайын орто жана жогорку окуу жайларында коомдук-гуманитардык билим берүү маселеси коом талабына ылайык жаңыланууларды күтүүдө. Кийинки учурларда кабыл алынып жаткан жаңы окуу стандарттары, тандоо курстары айрым түзөтүүлөргө муктаж. Анткени заман талабына ылайык жогорку билимди гумандаштыруу зарылдыгы көрүнүүдө. Мында маданияттын көп түрдүүлүгү, аны туура жайылтуу аракеттери да сөзсүз эске алынуучу маселелерден.

Жогорку окуу жайы бүгүнкү күндө билим берүүнүн очогу болуу менен бирге – илимге багыттоочу аянт; студенттердин пикирлерин айкалыштырган майдан; окутуучу менен студенттин илимий диалогунун (полилогунун) чордону. Мында, бүгүнкү студент адамзаттын баалуулуктарын өзүнө сиңирүүдө жогорку окуу жайына кандай даярдык менен келип жаткандыгы тууралуу да кеп кылуунун оролу келип турат.

Дүйнөлүк абройлуу окмуштуулардын пикиринче, илимий-техникалык өнүгүүнүн өңүтү гумандашууда же гуманитардык билимдерге негизденүүдө. Маселен, кыргыз басма сөзү белгилегендей, табигый илимдер тармагындагы россиялык белгилүү окумуштуу, академик Моисеев Никита Николаевич XX кылымдын соңунда: “Ушуга чейин мага физика, техникалык илимдер, математика гана айтууга арзырлык анык илимдей, анык иштей сезилчү. Кийинки мезгилде “гуманитардык” деп аталган илим жаатындагы проблемаларга кызыгуум арта баштады. Эми, минтип, өзүмдүн көп жылдык илимий да, педагогикалык да ишмердигимдин тажрыйбаларына талдоо жүргүзүп иликтеген сайын, гуманитардык багыттагы таалим-тарбия берүүнүн зарылдыгына терең ынанып калдым. Менин ушундай оюма кошулган физиктердин, математиктердин, табигый илимчилердин саны уламдан-улам арбууда. Мен келечек жөнүндө, ноосферанын болочок доору жөнүндө ойлонгон сайын, келаткан кылым – гуманитардык илимдердин кылымы болот..., адам жөнүндөгү илимдин кылымы болот дегенге көбүрөөк ынануудамын”, - деп белгилейт [1.9.]. Бул өңүттөн алганда, Кыргызстандын гуманитардык билим берүүсүнүн негизги багыттары, анын окуучуларга сиңимдүүлүгү тууралуу маселе алдыңкы орунга чыгууда. Кийинки учурларда дүйнөлүк тенденцияларга ылайык ар тараптуу “көп маданияттуу тарбия берүүнүн” колдонулушу жөнүндө көбүрөөк сөз болууда. Ал өз кезегинде төмөнкүлөрдү ичине камтыйт: “1. Көп түрдүү маданияттар жашап турган кырдаалда жеке адамдын түрдүү баалуулуктарга ыңгайлашуусу; 2. Түрдүү салттарды тутунган адамдар менен мамилеге даяр болуу; 3. Маданияттардын диалогуна багыт алуу; 4. Бөтөн улуттарга жана элдерге карата маданий-билим берүүнүн үстөмдүгүнөн баш тартуу” [2.258.]. Мында биз негизги максаты – жарандын инсанын, мамлекеттин толук кандуу өкүлүн калыптоого багытталган илимий-педагогикалык процесс менен бирге, негизги максаты – инсанды, белгилүү бир этностун

өкүлүн калыптоо болгон элдик педагогиканын элементтерин айкалыштыруубуз керек. Айрым окумуштуулар белгилегендей, этникалык тарбия берүү адамга көп маданияттуу, көп улуттуу инсандын калыптанышына негиз болуп берет [3.5.]. Анткени өзүн тигил же бул улуттун өкүлү деп сезгенде гана окуучу башка маданиятты өзүнүн салт, үрп-адаттары менен салыштыра алат. Кыргызстандын улуттук идеясында көрсөтүлгөндөй: “Соңку кылымдагы кыргыз элинин улуттук идеясы өзүн-өзү улут катары калыптандырууда жана өзгөчөлүгүн сактап калууда турат. Ал, биринчи кезекте, улуттун өзгөчө байлыгы, руханий дөөлөтү болгон тилин, маданиятын, дилин, жөрөлгөлөрүн сактап калуу менен тыгыз байланышкан. Улуттук идеянын башкы көйгөйү кылым кыйырында кыргыз элин улут катары, эл катары сактап калууда турат. Ушул идеянын өзөгүн улуттун улут катары улуттук өзгөчөлүгүн сактап калуу идеясы түзөт” [4.14.]. Учурда дүйнөлөшүү жараяны жигердүү кулач жаюуда. Анын очоктору катары саналган 1. Түндүк Америка (АКШ, Канада), 2. Батыш Европа, 3. Түштүк Чыгыш Азия өлкөлөрү, 4. Араб-мусулман дүйнөсү (ислам дини менен), 5. Кытай синдрому (соода-миграциялык демографиясы менен), 6. Евразиячылык (славян-түрк кошундусу менен) аз сандуу, салт санааларын аныктабаган улуттар үчүн кооптуу аракеттерин күчөтүүдө. Айрым коом таануучулар белгилегендей, мындай учурда майда улуттар биригип, өздөрүнчө жаңы биримдик түзүшү керек же жогорку ири биримдиктердин бирине кошулушу зарыл. Биринчи жол, албетте, татаалдыктарга бай, анткени коңшулардын дээрлик баары жетекчи позицияга ээ болууну каалашат. Экинчи жолдо евразиячыл биримдикке биригүү бир топ жеңил болоор эле. Анткени алар менен бизди тилдик жакындык бириктирип турат. Улуттук аң-сезимди өзүнө сиңирбеген, салт-санаага негизделбеген коом дүйнөлөшүү жараянынын алкагында ири маданияттар менен жуурулушуп кетээри шексиз. Азыркы учурда биздин коомдо ага жол ача турган аккультурациянын элементтери кезигерин аргасыз моюнга алууга туура келет.

Билимди гумандаштыруу окуучулар менен студенттердин ой өрүшүн кеңейтип, ойлоо жөндөмүнүн ийкемдүүлүгүн арттырып, атуулдук позициясын калыптандырып, рухий жардылыкты жоюунун бирден-бир куралы болуп калды. Түпкү маанисинде гуманитар (лат. humanitus) сөзү адам табиятына ылайык деген маанини берет. Билимди гумандаштыруу дегенде биз ушул багыттагы сабактардын сандык катышын арбытууну эмес, социализантта (окуучуда, студентте) айлана-чөйрөгө, өзүнө, өзүнүн ишмердүүлүгүнө карата оң мамиле жасоону калыптандырууну түшүнүшүбүз керек. “Гуманитардык билим берүү бул – сезимдик бөлүкчөлөрдү күчөтүү, мурун биз акыл-эс чөйрөсүн өстүрүүгө басым жасап келгенбиз. Адамдын инсанынын чордонун билим эмес, сезим түзөт”, - деп жазат педагог А. Н. Запорожец [5.6.]. Билим берүү тутумунда гуманитардык жана коомдук илимдердин изилдөө чөйрөлөрү алигиче так аныкталган эмес. Бул багыттагы түрдүү пикирлерди талдап отуруп, гуманитардык илимдерге: Антропология, Философия, Тарых, Маданият таануу, Филология, Педагогика, Искусствоведение, Адабият таануу, Психология, Журналистика, Этика, Эстетика, Археология, Графология, Лингвистика, Социология, Саясат таануу, Юриспруденция, Укук, Этнография, Науковедение (Илим таануу), Криминалистика [6]; ал эми коомдук илимдерге: Археология, Графология, Экономика, Тарых, Маданият таануу, Лингвистика, Саясат таануу, Психология, Социалдык жана маданий антропология, Социалдык-экономикалык география, Аймак таануу, Социология, Юриспруденция, Укук, Этнография [7] кире тургандыгына күбө болдук.

Жогоруда көрүнүп тургандай гуманитардык жана коомдук илимдердин изилдөө буталары менен предметтери дээрлик окшош же бир десек да болот.

Адамдын инсандык сапаттары калыптана турган курак катары 10-14 жаш эсептелет. Ушул учурда ал адам, коом, жашаган чөйрөсү, коомдук түзүлүштөрдүн (мамлекет, экономика, билим берүү системасы, маданият) негизги түшүнүктөрү менен тааныш болуусу максатка ылайык. Ушул өңүттөн алып караганда, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин 2009-жылдын 14-январындагы № 18/1 буйругу менен бекитилген “Жарандык” окуу курсу боюнча эксперименттик программасы негизинен колдоого аларлык [8.12.]. Мында коюлган тематика жогорку окуу жайында окулуучу

коомдук илимдерге негиз болуп берет десек болот. Ошондуктан жогорку окуу жайларында студенттер программада камтылган темаларды оңой өздөштүрүшөт. Бирок айрым темалар окуучулардын курактарына туура келбегендей туюлат. Маселен, 7-класс үчүн “Коом” деп аталган мазмундук линиядагы “Коом жана анын структурасы. Азыркы коом: социалдык структура жана социалдык ролдор. Адамдын социалдык статусу. Социалдык жоопкерчилик” деп аталган темалар материалдын аздыгынан жана түшүндүрүүнүн татаалдыгынан улам оорчулук келтирет деп ойлойбуз. Ошондой эле бул программа этносоциологиянын жетишкендиктерин пайдаланып, улуттар маселесин камтып кетсе жакшы болмок. Анткени Кыргызстан – көп улуттуу өлкө, ошондон улам улут түшүнүгү кеңири түшүндүрүлүп, улут аралык сабырдуулукка тарбиялоо зарылдыгы бар.

Коомдук илимдерде, асыресе социологияда “коомдоштуруу” же “социализация” түшүнүгү кеңири колдонулат. Анын назариятында биринчилик (балалык, өспүрүм, жаштык) жана экинчилик (жетилген курак) түрлөрү белгилүү[9.328.]. Маанисинде тигил же бул коомдо, коомдук топто индивид тарабынан жүрүш-туруштун, баалуулуктардын, эрежелердин, нормалардын өздөштүрүлүшү, инсандын калыптануу жараяны түшүндүрүлөт. Бул жараянда социализант (тарбиялануучу, калыптануучу) социализатор (тарбиялоочу, калыптоочу) тарабынан ар тараптуу, негизги билимдерди алууга үйрөнөт.

Учурда дүйнө ургаалдуу ыргак менен алгалоодо. Эксперименттик программада сунушталган таанып-билүүчүлүк, социалдык, инсандык өнүгүүгө багытталган компетенциялар жогорку окуу жайларында окулуучу гуманитардык илимдердин өздөштүрүлүшүнүн негизинде гана толук ишке ашат деген пикирдебиз.

Пайдаланылган адабияттер

1. Жаңы заманга – жаңы стандарт. – Кут билим. 27.02.2009;
2. Реан А. А. и др. Психология и педагогика. – М., 2008;
3. Абдиев Б. И. Народная педагогика и современный образовательный процесс. Образование и наука в меняющемся мире. Б. 2001;
4. Биримдик аркылуу өнүгүү – Кыргызстандын жалпы улуттук идеясы. Б. 2007;
5. Народное образование. № 1, 2002;
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Гуманитарные_науки;
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Общественные_науки;
8. Кут билим. 06. 03. 2009;
9. Социологический энциклопедический словарь. М. 1998.

Жандосова А.Н.,

м.х.н., преподаватель химии-биологии,
колледж Евразийского гуманитарного института
г. Нур-Султан (Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ХИМИИ В КОЛЛЕДЖЕ

Организация обучения химии в системе среднего профессионального образования имеет свои особенности. В процессе обучения химии в учреждениях среднего профессионального образования (особенно на непрофильных специальностях) следует учитывать: уровень подготовки по химии студентов 1 курса, химия – чаще всего общеобразовательный, а непрофильный предмет, недостаточное количество лабораторных занятий и практикумов по химии. Сегодня студентам не нужны знания сами по себе, им нужно их жизненное преломление. Поэтому одной из основополагающих целей урока

должен быть ответ на вопросы: «Где в повседневной жизни мы применим полученные знания и навыки?». «Потребуется ли знания химии в моей будущей профессии?» Задача педагога – формировать базовые компетенции студентов, способствующих применению навыков в реальной жизни, связывать предмет химии со специальностями студентов. Учитывая вышеперечисленные особенности преподавания химии в колледже, необходимо повышать мотивацию студентов к изучению химии через использование современных инновационных технологий:

- технологии проблемного обучения
- технология разноуровневого обучения
- технология игрового обучения
- информационно-коммуникативные технологии
- технологии интегративного обучения
- проектные технологии

Технология проблемного обучения

Проблемное обучение пронизывает весь курс химии. Каждый урок становится проблемным. Ставится проблема, студенты подводятся к её решению.

Пример изучения тем курса органической химии: Тема: «Предельные углеводороды. Алканы». В физических свойствах пропана говорится, что пропан - газ без цвета и запаха. Проблемный вопрос: пропан, использующийся при готовке еды, имеет запах. Почему?

Обучающиеся задаются этим вопросом, начинают размышлять и активно высказывают свои точки зрения, поскольку эта тема касается каждого из них, ведь все пользуются природным газом дома при готовке еды.

Ответ: в используемый в быту пропан добавляют специальные вещества- одоранты, имеющие неприятный резкий запах. Во избежание утечек природного газа в быту и взрывов.

Технология разно уровневого обучения

Эффективная организация образовательного процесса невозможна без использования индивидуально-дифференцированного подхода к учащимся. В обучении химии дифференциация имеет особое значение. Это обусловлено спецификой предмета: у одних учащихся усвоение химии сопряжено со значительными трудностями, а у других проявляются явно выраженные способности к изучению предмета. Проблему прочности знаний по химии можно решить технологией уровневой дифференциации.

Например, при прохождении темы: «Кислоты и основания» студентам даются разноуровневые задания, и подробная шкала оценивания по дескриптору.

Технология игрового обучения

Технология игрового обучения способствует повышению интереса учащихся к различным видам учебной деятельности и познавательной активности.

Например, при изучении неорганической химии на 1-ом курсе студенты закрепляют свои знания на уроке – КВН: «Периодическая система химических элементов Д.И. Менделеева»

Информационно-коммуникативные технологии обучения

Информационно-коммуникативные технологии обучения – главные технологии, используемые мной на уроках химии. Информационные технологии делают уроки яркими и содержательными, развивают познавательные способности студентов и их творческие силы. Эти задачи решаются через технологию мультимедийных уроков. Одновременное воздействие на два важнейших органа (слух и зрение) облегчает процесс восприятия и запоминания информации студентами.

ИКТ я использую на всех этапах урока: для проведения химической разминки, на этапе объяснения нового материала, для коррекции и закрепления знаний, умений, навыков. На уроках химии я пользуюсь современной интерактивной программой и интерактивной панелью ROQED Science. Панель делает изучение предмета химии легким и увлекательным. Интерактивные 3D объекты приложения ROQED Science могут раскрыть

более глубокое понимание химии студентами: виртуальная трехмерная лаборатория, свобода действий – возможность приближать, отдалять и вращать изучаемые предметы, анимировать и разбивать на составные части трехмерные объекты, возможность озвучивания темы роботом и проверять ответы студентов с помощью панели и многое другое.

Проведение уроков с использованием информационных технологий – это мощный стимул в обучении. Использование мультимедиа в образовательном процессе дает студентам больше возможностей для самостоятельной и независимой работы, а преподавателю - возможность варьировать учебную деятельность.

Интеграция как средство связи химии со специальностями студентов

Интеграцию осуществляю через межпредметные связи и возможность применения изучаемых тем со специальностями студентов колледжа. Например, при изучении таких тем, как «Галогены», «Галогенпроизводные алканов», «Теории кислот оснований» я связываю их с понятием «веществ-прекурсоров» у будущих юристов. Тема «Ядерные реакции. Радиоактивность» вызывает большой интерес у будущих учителей казахского и иностранного языков, как результат – очень интересные эссе и сочинения про Семипалатинский полигон, про мировую обстановку в сфере атома. Темы, связанные с изучением химических элементов Периодической системы Д.И. Менделеева мотивируют студентов специальности «программное обеспечение» на поиск возможностей составления различных презентаций по применению элементов в компьютерах и полупроводниках.

Технологии метода проектов

Метод case-study или метод конкретных ситуаций

Этот метод использую после изучения новой темы. Студенты, опираясь на знания, полученные ранее, находят решение различных проблемных ситуаций. Например, после изучения темы «Галогены», обучающимся был предложен на рассмотрение и решение следующий case: «В закрытом 5-тиэтажном здании, где находятся люди, был запущен ядовитый газ хлора. Двери и окна заперты и не открываются. Как могут спастись люди до приезда спасательной службы?»

Ответ: Хлор газ, тяжелее воздуха. $M_r(\text{Cl}_2) = 70$, $M_r(\text{воздуха})=29$. Соответственно, хлор будет собираться в нижних этажах здания, а воздух будет распределяться выше. Чтобы спастись, необходимо подняться на верхние этажи.

Метод проектов ориентирован на достижение целей студентов. Он формирует большое количество умений и навыков, опыт деятельности и живого интереса к предмету химии, а не нацеленность работы на оценку.

Заключение. Применение инновационных технологий при изучении химии в колледже является одним из способов развития познавательных и творческих интересов студентов к химии как к науке, и дает возможность им уже на первом курсе осознать свою профессиональную направленность обучения. Инновационные технологии способствуют повышению эффективности обучения предмету химии. О чём говорят показатели результативности.

Мониторинг

качества учебных компетенций по дисциплине

«Химия»

преподавателя Жандосовой Айжан Нурланбаевны

Группа	I - семестр 2020-2021 уч год		II-семестр 2020-2021 уч год	
	год		год	
	% качества	% успеваемости	% качества	% успеваемости
Иск-11	60%	100%	87%	100%

Список литературы

1. Ермаханов М.Н. Химический эксперимент и его роль в методике обучения химии/ М.Н. Ермаханов, Л.А. Журхабаева и др. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 1 (часть 3) – С. 398–399.
2. Манахова С.В. Современное состояние дисциплины "химия" для технических направлений подготовки бакалавров / С.В. Манахова, Л.В. Майер // Развитие Северо-Арктического региона: проблемы и решения: матер. научной конфер. профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов Северного (Арктического) федерального университета им. М.В. Ломоносова. – Архангельск: САФУ, 2016. – С. 347 – 350.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Под ред.Е.С. Полат.- М., 2017г.
4. О. М. Новузова. Педагогические технологии в образовательном процессе. Волгоград. Учитель, 2018г.
5. Овчинникова М.В. Особенности преподавания химии для непрофильных специальностей среднего профессионального образования / М.В. Овчинникова // Современные тенденции экономики, управления и образования: матер. Всероссийской научно-практич. конференции – Курский институт кооперации – Курск, 2015. – с. 167-170.

Жармуханова А.Ж.,

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің оқытушысы,
Еуразия гуманитарлық институтының колледжі

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ОРЫС ТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

«Елдің болашағы – цифрлық технологияда» – мемлекет басшысы Қ.Тоқаев айқындап бергендей, цифрландыруды кеңінен қолданысқа енгізу елімізді жаңғыртудың басты бағыты болып отыр. Біз отандық білім беру жүйесін экономиканың сұранысына лайықтап жаңғыртуға, цифрлық дәуір талаптарына жауап беретін мамандар даярлауға, болашағы бар жаңа технологияларға икемді кәсіби жүйе қалыптастыруға тиіспіз.

Бүгінгі оқытушының ең басты міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған дарынды тұлға қалыптастыру. Қазіргі білім саласында оқытудың озық әдістерін меңгермейінше, сауатты, жан-жақты тілді меңгерген маман болу мүмкін емес. Жаңа әдіс арқылы тілді

менгерте отырып оқытушы өзін-өзі дамытып, жан-жақты маман болу үрдісін тиімді ұйымдастыруы мүмкін.

Оқыту әдістерін әртүрлі өлшемдеріне қарай жекелеген топтарға және шағын топтарға бөлуге әртүрлі қырынан келуге болады. Оқыту әдістеріне қойылатын негізгі талаптарға сәйкес, оларды келесі нышандары бойынша топтастыруымызға болады: таным көздері болып табылатын әдістер (тілдік, көрнекілік, оқытудың практикалық әдістері); логикалық әдістер (талдау-жинақтау, жалқылау-жалпылау оқыту әдістері); оқыту түріне қарай (түсіндірмелі-көрнекілік, проблемалы-дамытушылық оқыту әдістері); танымдық дербестігінің деңгейіне байланысты қолданылатын (түсіндіру-қолдану, өнімді қолдану, іздендіру әдістері); проблемалық деңгейі (монологиялық, диалогиялық, эвристикалық, зерттеу, алгоритмдік, программалық әдістер); дидактикалық мақсаты мен қызметіне қарай (ынталандыру әдісі, ұйымдастыру және бақылау, бағалау әдістері); оқытушы әрекетіне байланысты (мазмұндау әдісі, баяндау әдісі, өздік жұмысты ұйымдастыру әдісі, білік пен дағдыны қалыптастыру, ізденушілік әрекетті жүзеге асыру, білімді бекіту және тексеру т.б.).

Айтылымдық және оқылымдық біліктерді дамыту үшін «жұптағы диалог», «топтағы диалог» әдістері қолданылады. Жұмысты «жұптағы диалог» әдісі арқылы жүргізу үшін топтағы оқушылар бірнеше жұптарға бөлінеді. Әр жұпқа жеке қысқаша мәтін бір парақ қағаз түрінде беріледі. Жұптағы оқушылар мәтінді оқиды да берілген тапсырма бойынша мәтін мазмұнына байланысты бірнеше үнқатымдардан тұратын диалог мәтінін құрастырып, оны өздері оқиды. «Топтағы диалог» әдісі арқылы да осындай жұмыс түрін ұйымдастыруға болады.

Жазылымдық біліктерді дамыту үшін, мысалы, мультимедиялық бағдарламада берілген мәтіннен алынған үзінділер (сөйлемдер) орфографиялық қателермен бір парақ қағазға жазылып, топтарға таратылып беріледі. Оқушылар топта ақылдаса отырып, берілген сөйлемдердегі қателерді тауып, сөйлемді қайта қатесіз жазады. Тапсырманы топта ақылдасып, орындау барысында олардың тілдесім әрекеті де жүзеге асады.

Оқушылардың тілдік серіктестер ұжымындағы өзара әрекетін коммуникативтік қарым-қатынас негізінде интерактивті әдіс-тәсілдерді тиімді пайдаланып ұйымдастырған жағдайда оқушылардың тыңдалымдық, айтылымдық, оқылымдық, жазылымдық және лексика-грамматикалық біліктерін тілдесім әрекетімен байланыста нәтижелі дамытуға болады.

Жаттығулар орындау кезінде оқушылардың ерекше ынта-ықыласы, белсенділігі, қызығушылығы байқалады. Бұл кезеңдегі оқушылардың ерекше ынта-ықыласы мен мотивациялық қызығушылығын, белсенділігін былайша тұжырымдауға болады:

✓ сабақтың мультимедиялық бағдарламамен өзіндік жұмыс кезеңіндегі жағымды психологиялық ахуал, оқытудағы жаңашылдық оқушылардың белсенді іс-әрекетін қалыптастыруға игі ықпал етеді; оқушылардың танымдық іс-әрекетке бағытталған ішкі түрткісі күшейіп, дамиды;

✓ сабақтың келесі кезеңіндегі оқу үрдісінің оқушылардың тілдік ортадағы өзара интерактивті әрекеті негізінде ұйымдастырылуы оқушылардың жоғары мотивациялық қызығушылығы мен белсенділігін туғызды; түрлі жағдаяттық, проблемалық жаттығулар мен тапсырмалармен жұмыс барысында оқушылардың ойлауы, сөйлеуі, тілдесім әрекеті дамиды;

✓ оқу үрдісін субъект-субъектаралық қарым-қатынастар негізінде құрудың нәтижесінде оқушы өзін оқу үрдісінің субъектісі ретінде сезініп, оқудың нәтижелі болуы үшін жауапкершілікті түсінеді;

✓ әр сабақтан кейін ұйымдастырылып отырған рефлексиялық іс-әрекет арқылы оқушының өз оқу іс-әрекетіне талдау жасап, баға беріп, кемшіліктер мен жетістіктерін анықтау нәтижесінде олардың өз кемшіліктерін жоюға, жаңа жетістіктерге деген ынты-ықыласы мен құлшынысы пайда болады [1].

Электрондық оқулық оқу пәнінің негізгі ғылыми мазмұнын қамтитын компьютерлік технологияға негізделген оқыту, бақылау, модельдеу, тестілеу, т.б. бағдарламалардың жиынтығы. Электрондық оқулық жай оқулықтарға өте тиімді қосымша мүмкіндіктер береді. Атап айтқанда:

- *кері байланысты іс жүзінде тез арада қамтамасыз етеді;*
- *жай оқулықтағы ақпаратты іздеу мүмкіндіктері біраз уақытты алатын болса, электрондық оқулық қажетті оқулықты табуға тез мүмкіндік береді;*
- *гипермәтінді түсіндірулерге өту барысында уақытты үнемдеуге көмектеседі [2].*

Сондай-ақ, қазақ тілі пәніне қатысты үрдістерді анимациялап көрсету, тіпті кинофильмдер мен диафильмдер үзінділерін MPEG, AVI типті файлдар ретінде сақтап, оларды гипермәтін формат арқылы электрондық оқулыққа кірістіру оқулықтың көркемдік әдістемелік деңгейін арттырады [3].

Кез келген жаңа идеяны немесе өндірілген өнімді ұсынуда презентацияның атқаратын ролі зор. Біздің мақсатымыз – презентация даярлаудың техникалық құралымен таныстыру. Презентация өткізуде көрнекі құралдар (графиктер, диаграммалар, фотоматериалдар) кеңінен қолданылады. Қазіргі дербес компьютерлердің мүмкіншіліктерінің артуы оны презентация даярлау құралы ретінде пайдалану қажеттігін туғызды.

Презентация даярлау төмендегідей кезеңдерден тұрады:

- *презентацияның мазмұнын, мақсатын жоспарлап алу;*
- *оның құрылымын даярлау [4].*

Қазақ тілін ақпараттық технологиялардың көмегімен оқытудың ерекшеліктері мен белгілері төмендегідей болып келеді:

- ✓ оқытудың техникалық құралдары санатында өзіндік орны бар жүйе болып табылады;
- ✓ дидактикалық нысандарға сәйкес келеді және объективті, субъективті факторларға негізделген;
- ✓ теория мен практиканы қатар ескеріп, қамтып отырады;
- ✓ тілдің барлық негіздері қамтылады: есту, сөйлеу, оқу, грамматикалық, лексикалық, фонетикалық бағдарлар;
- ✓ барлық қабылдау жолдары толық қамтылады (есту, көру т.б.);
- ✓ тіл үйрету, бақылау және қадағалау қызметтері қамтылады.

Компьютермен өткізілген әрбір сабақтан соң оқушы тест, бақылау жұмыстары арқылы өз білімдерін бекітеді. Яғни оқушы өз білімін өзі тексереді.

Қазақ тілін оқытуда интерактивтік технологияны қолдану. Интерактивтік оқытудың түрлері мен формалары: «Қосарлап жұмыс істеу» немесе «Алтыбақан» әдісі «Ротациялық (ауыспалы) үштік» немесе «Үш дегенім – күш» әдісі «Карусель» немесе «Сақина салу» әдісі «Аз топпен жұмыс жасау» әдісі «Мозаика» немесе «Хан талапай» әдісі «Аяқталмаған сөйлем» әдісі «Ми шабуылы» немесе «Ойталқы» әдісі «Рөлдік ойын» әдісі «Пікірталас» әдісі «Жобалау әдісі».

Қазақ тілін оқытудың ақпараттық технологиялары ретінде аудиоқұралдар, бейнеқұралдар, электрондық оқу құралдары, электрондық сөздіктер, электрондық кітаптар, қашықтан оқыту құралдары, ресурстық оқу құралдары, онлайн ресурстар, сөздіктер мен мақалалар, конференция материалдары, мамандандырылған электрондық журналдар кеңінен қолданылады. Сондай-ақ қазіргі уақытта заман талабына сай ZOOM платформасы арқылы оқыту да кеңінен қолданылып келеді.

Қорытындылай келе, білім саласындағы цифрландырудың ең басты міндеті – білім беру сапасын арттыру, яғни халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда, оның ішінде «жасанды интеллект» және «ауқымды деректер» жасау саласында бәсекеге қабілетті ел жастарын дайындау. Қазақстан цифрлы болашаққа қарышты нық қадам басуы үшін қызмет жасау біздің басты міндетіміз деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мұхамбетжанова С.Т. Мультимедиалық электрондық оқулықтар – қашықтан оқыту құралы, 2006 ж.
2. Жантелі Х. Оқытудың компьютерлік программаларын құру технологиясын жетілдіру // Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның еңбектері. – Шымкент, 2004
3. Сарбасова Қ., Омарбеков Е. Ақпараттық технология арқылы оқушылардың өздік жұмыстарын ұйымдастыру // Бастауыш мектеп, №4. 2006
4. Бейсенова Г. Жаңа ақпараттық технологияның тиімділігі // Қазақстан мектебі, №6. 2006

Закирина Г.,

мұғалім,

Т. Айбергенов атындағы № 16 орта мектеп

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ

Тәуелсіздік – ұлт ерекшелігін айқындап, оның мақсат-мұратына ерекше ықпалын тигізген құндылық. Осы уақытқа дейін ұлттық болмыстың тұрақтануына, тіпті толыққанды ұлт тұрпатын иеленуге кедергі жасап келген империялық үстемдік адам санасын бұғаулап тастағаны белгілі. Бұл жағдайда ұлттық сананың орнығып, өзіндік дербес келбетін танытуы мүмкін емес. «Әрбір адам өзінің шыққан тегін, ата шежіресін білуге ұмтылды, әрбір азамат елінің өткен жолына үңіліп, сол арқылы бүгінгі көп сауалдарға жауап іздеді. Бұл жалпыұлттық мәдениет деңгейінің жоғарылығын танытқан ғажап құбылыс еді. Өйткені болашағына үміт артқан халық қана өткенін білуге құштар. Халық өткеніне селқостық танытса, онда оның болашағынан үмітінің үзілгендігі» [1, 5]. Ұлттың қалыптасуы оның тарихымен, әлеуметтік-саяси жағдайымен, мәдени құбылыстарымен тікелей байланысты. Қазақ халқы өз тарихында қаншама қиын, зұлмат кезеңдерді бастан кешті.

Қазақ даласының әр түкпірінде жерден ығыстырылу, үстем күштердің қысымына деген наразылық бой көтеріп, одан әрі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне жалғасты. Қазақ халқының тарихында өткен сандаған күрес-қарсыласулардың ішінде бұл көтерілістің орны ерекше болды. Бұған дейін де патша үкіметінің қысымына қарсылық білдіріп келген халықты 1916 жылдың 25 маусымында Орта Азия халқынан майданға адам алу туралы жарлығы тіпті де батыл күресуге мәжбүр етті. Бұл тек бір сәттік наразылық емес, ұлттардың азаттық жолындағы тұтас халықты әрекетке шақырған көтерілісі еді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің мән-жайын баяндаған тарихи зерттеу еңбектері аз емес. Осы зерттеулерде халықтың патшаға деген тегеурінді қарсылығы мен қарулы көтеріліске шығуының себеп-салдарлары көрсетіліп, қазақ елінің бір бөлігі шет елдерге көшіп кеткендіктері туралы да айтылады. Бұған Т.Рысқұловтың А.Асфендияровтың жазған кітаптарын дәлелдеуге болады. Жетісу жеріндегі Албан көтерілісінің құжаттарын терең зерттеген ғалым Т.Жұртбайұлы мен С.Тәнекеевтің зерттеулері тарихи құбылыстардың жаңа қырларын анықтауға көмектеседі. Бұл еңбектерде патшалық әкімдердің қазақ елін қырып-жойып, оның жерін түгелдей иемденіп алуға бекінген, тұтас бір елге деген геноцидтік саясаты әшкереленген. Ұлт қайраткері Ә.Бөкейхан: «1916-ншы жылы патша сансыз жігітті соғыста өлтірді, қол-аяғы жоқ мүгедек қылды; елдің шаруасы ойрандалды, соғыста ерлер өліп, елде шаруа күйзелді, жетім бала, жесір әйел, шал-кемпір көзінің жасы көл болып, жұртта қалған ботадай боздады. Майдандағы шексіз жерде шабылмаған ел, талқандалмаған қора-қопсы қалмады», - деп елге еңсе көтертпес ауырлық әкелген кезең

көрінісін айтады [2, 84]. Еліміздің ел үшін туған арыстары өздерінің барлық саналы әрекетін елінің бостандығы мен азаттығына арнады. Елді оятуда қатар жүрген көтеріліс, күрескерлік пен рухани қозғалыс ғасыр басындағы жағдайдың күрделі, шиеленісті қалпын көрсетті. Қайткенде де ғасырдың басы адамзат қоғамына үлкен сілкіністердің, батыл қадамдардың қажеттігін аңғартты. «Ұлттық оянудың, сезінудің бастамасы біздің тарихымызда отаршылдық қысымға түсуді алдын ала сезіну мен бодандық қамыты жегілуден кейін туындаған зар заман ақындары шығармаларында өз көрінісін жан-жақты реалистік тұрыдан суреттеп берді. Ал, ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы ояну дәуірі ұлттық идеяның темірқазығына айналды» [3, 39]. Саяси-қоғамдық жағдайдағы алмағайып өзгерістер қазақ даласында көрініс беріп, төңкерістің келуі азамат соғысының аласапыраны, басқа да халық басына төнген нәубеттер ел ішіндегі ахуалға ерекше ықпал етті.

Тарих – өзінің дәуірлік ерекшеліктерін адамзатқа айқындап беретін кезең. Адам баласы тарих өзгерісінің арасында ғұмыр кешеді. Тарих белгілері тұтас күйінде де, жекелеген тұрғыда да адам баласының санасында қалып отырады. Ол көркем туынды кеңістігіне де осы болмысымен енеді. Осыған сәйкес әдеби туындылар тарихи тақырып ауқымын көркемдікпен межелеп, бейнелейді. Адам санасында тарих ерекше, маңызды оқиғаға толы кезеңдерімен қалады.

ХХ ғасырдың басы – қазақ халқы үшін жер бетінен жойылу мен тарихта қалу таразыға түскен күрделі кезең. Ел алдында жаңа дәуір табалдырығынан өскен, рухтанған түрде аттау сыны тұрды. Қазақ жерінің түкпір-түкпірінде бас көтерулер өрістеп, патша әкімдеріне қарсылық көрсетіп, оларды түрлі жағдайда жазалаған қимыл-әрекеттер бой көрсетті. Осы кезең оқиғасына көзқарас-пікір білдірген мақалалар да баспасөзде жариялана бастады. Солардың бірі «Қазақ» газеті болды. Басылымда солдат мәселелері кең көтеріліп, оның дұрыс-терістігін қуаттаған мақалалар жарық көрді. Газеттің 1916 жылдың 167-211 сандарында жарияланған мақалаларда қайраткерлердің, тілшілердің пікірлері мен басқа газеттердегі ой-көзқарастар таратыла жазылды. Бұл мақалаларда «солдат алу» хабарының елді дүрліктіріп, үкімет алдына өздерін жайсыздандырған бірқатар мәселелердің басын ашып, анықтау үшін тілек-өтініштер қозғалған. Солардың бірінде «солдат алу деген хабарға ел ақсақалдарының, атқа мінгендердің пікірі мынау: 1) бүгін закон шығарып, ертең ала бастаса, қазақ үшін өте шұғыл; 2) осы күнгі метірге жоқтықтан, қазақ жасын білу өте қиын істің бірі. Әуелі бұл жағын тәртіпке салу үшін қазақ мүфтилікке қарап, метіркелі болуы шарт» десе, келесі бір мақалада «1) қазақтан солдат алынатын бола қалса, оның тіршілік қалпы ойсырап, зиян көрмеуіне әртүрлі шаралар қылып, бұрыннан солдат беріп үйренген жұрттардан гөрі жеңілдікке жетісу; 2) қазақтан алынған әскерді өз алдына жеке ұйыстыру, бастықтарын өздерінен қою; 3) депутаттық сұрау» [4, 260]. Осы тарапты сұрау-өтініштер «Оренбургское слово» газетінде де басылып, онда: «Қазақ – момын, тыныштықты сүйетін халық. Бірақ біреу намысына тисе, кек алуды біледі, ерлігі бар. Атқа берік, шыдамды, көнбіс, қырағы. Осы айтқандарға қарағанда, қазақ халқынан жақсы әскер құруға болады», - делінген [4, 262]. Қоғамдағы мән-жайға толық қанықпаған елдің наразылығы мен әр тарапты толқыныс-көзқарастарын саралап, айқындауда, газет бетіндегі мұндай мақалалардың мәні үлкен еді. Осы жайттарды түйіндей келе, газет жарияланымдарында мұның бәрі қазақтың жай-жапсарын түгендеп, тиісті орындарға нақты жеткізе алатын адамдардың, Думада қазақтан депутаттардың жоқтығы дегенге саяды. Сөйтіп, «Петроград хаты» деген тақырыппен көлемді мақалалар басылып, не істеу керектігі айқындалады. Ұлттық басылымдардың ішінде «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде ана тілінде шығып жатқан оқулықтар, кітаптар, оқу-білім, қазақ тарихына қатысты мақалалар, елдің жай-күйін толғаған материалдар да басылып отырды. Мұның өзі ел тұлғаларының халықтың жағдайын қай тараптан да баса назарда ұстағанын әрі зиялы өкілдердің, қоғам қайраткерлерінің барынша елді тығырықтан шығару жолында әрекет еткендігін дәлелдейді. Бірқатар қайраткерлер төңкерісті қолдаса, енді біразы елді оятып ағарту мен білімді насихаттады. Ел ішіне енген серпінді жаңалықтардың қатарына баспасөздің орнығып, мерзімді басылымдардың пайда болуы, олардың халыққа қажетті мәселелерді көтергені

кіреді. Қазақ баспасөзі ел ішіне жаңалықты жеткізіп отырды. Алаш өкілдерінің әр саладағы мәнді көсемсөздері халықтың жоғын жоқтауға, болашағын айқындауға септесті. Жиырмамыншы-отызыншы жылдары осы халықтық бағыттағы бастамадан ұлтшылдық іздеу белең алды. Міне, осы кезеңде А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы сынды ұлт тұлғалары өздерінің күрескерлік рухын танытты. Елді оятып, жаңа бағыттағы қоғам құрып, оқу мен кәсіпке, ұйымшылдыққа шақырды. М. Дулатовұлының «Оян, қазағы», А.Байтұрсынұлының «Маса» жинағы халыққа жол көрсетуші болды, елдің санасын оятуға үндеді. Қазіргі қоғам осы ұлт тұлғаларының ісін, идеясын әрі қарай өрістетеді.

Тәуелсіздік алғанымызға 30 жыл толып отыр. Осы кезеңде қазақ халқы өзінің тарихын түгендеді, әлеуметтік-саяси жағдайларын саралап, еліміздің тарихына қажетті жаңа еңбектерді, жаңа идеяларды өмірге әкелді. Біз жас ұрпаққа өз елінің тарихын оқыту арқылы осы тұтас мемлекетіміздің тарихын білуге жол ашамыз. Қазақстан тарихына қажетті мәліметтер, тарихи құжаттар мектептегі пәнді тереңдей оқытуға мүмкіндік береді.

Тарихшылардың басты міндеті – қоғамдағы тарихи айғақтарды анықтау. Тарихи мүдденің нысаны – ұлт, мемлекет, мәдениет. Қай дәуірдегі мәдени-тарихи құбылыстар зерттеліп, адамзат игілігіне айналуымен бағалы. Тарихи сана адамға ұлты, мемлекеті, ел-жері туралы ұғымдарды айқындап береді. Ал, осы қасиетті ұғымдар оқушылардың санасында ертерек орнығу керек. Осы үшін де біздер, мектеп ұстаздары, әр сабағымыздың дидактикалық сипатын, әдіс-тәсілдерін жаңартып отырамыз. Тарих пәні – оқушылардың басқа дәуірге, кезеңге саяхат жасайтын сәті. Олар сабаққа оқулықтағы мәліметтерді кеңейтіп, өз беттерімен ізденіс жасап келеді. Қаламыздағы кітапханаларға, мұражайларға барып, еліміздің тарихына арналған деректермен танысады. Әр кезеңге қатысты карта сызып, тарихи шежіре тізбелерін әзірлейді. Тәуелсіздік кезеңінен кейін назар аударылған өзекті мәселелердің бірі – тұлғатану. Тұлға қоғамның ілгерішіл өкілі ретінде өзгерісті алдымен аңғарып, байыптайды. Өзінің саналы ғұмырын көпшіліктің игілігіне арнайды. Еліміздің ардақты тұлғаларына қатысты энциклопедиялар, жеке зерттеулер жарыққа шықты. Мәселен, «Абай», «Мұхтар Әуезов» энциклопедиялары, «Алаш» қозғалысы анықтамалығы тағы басқа еңбектер халыққа жетті. Тәуелсіздік – қазақ қоғамының жеткен биігі. Тәуелсіздікпен бірге келген еркіндік, ұлттық мүдде мен сананың тереңдеуі, елдің болашағына деген жауапкершілік – бәріміздің де құрметтейтін ұғымдарымызға айналуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бердібай Р. Байқалдан Балқанға дейін. – Алматы, 1996.
2. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Избранное. – Алматы, 1995.
3. Мырзахметұлы М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы, 1998.
4. «Қазақ» газеті. – Алматы, 1995.

Изакова А.Т.,
профессор, п.ғ.д.
Мұратқызы А.,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

АУДИТОРИЯДАН ТЫС ЖҰМЫСТАР СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУЫН ДАМУЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

«Студент толтырып су құятын ыдыс емес, ол факел, ал факелді жағу керек. Факелді өзі жанып тұрған адам ғана жаға алады». Бұндағы міндет оқытушылар студенттердің танымдық белсенділіктері мен шығармашылық қабілеттерін дамытуды баса назарға ала отырып, оларды ұжымдық шығармашылық іс-шараларға, сабақтан тыс жұмыстарға үнемі тартып отыруы қажет. Аудиториялық сабақтар студенттің таңдаған мамандығы бойынша білімін арттыруға, білім көкжиегін кеңейтуге негізделсе, ал сабақтан тыс жұмыстар студенттердің оқудан тыс, қоғамдық қызметке тарту, қосымша білім алуға, құзыреттілікті дамытуға мүмкіндік береді, көшбасшылық қабілеттерінің дамуына үлкен әсерін тигізеді.

Сабақтан тыс жұмыстар – бұл процесс студенттердің аудиториядан тыс уақыттарда үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін, ерекше тәсілдермен толықтырылатын іс-әрекет түрі. Бұл жұмыстар жас ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу жүйесінің негізгі және ажырамас бөліктерінің бірі, онда студенттердің өзіндік жұмысы басым болады, оның сипаты негізінен олардың мүдделері мен бейімділіктеріне қарай анықталады, оның мазмұны студенттердің оқу процесінде және өздігінен білім алу арқылы алған білімдері мен дағдыларын толықтырады және тереңдетеді.

Сабақтан тыс жұмыстардың негізгі мақсаты – студенттердің білім мен іс-әрекеттің әртүрлі салаларына деген қызығушылығын ояту, тереңдету, таланттары мен қабілеттерін ашу және дамыту, танымдық және әлеуметтік белсенділіктерін тәрбиелеу.

Сабақтан тыс жұмыстар оқу сабақтарымен салыстырғанда бірқатар жағымды жақтарға ие. Олар студенттердің бағдарламалық білімін тереңдетуге және кеңейтуге ықпал етеді, танымға жеке қажеттіліктерді дамытуға мүмкіндік береді, кәсіби дағдыларды жетілдіруге көмектеседі, өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігін дамытуға итермелейді.

Қазіргі уақытта сыныптан тыс жұмыстарды тиімді ұйымдастыру заманауи техникалық құралдардың арқасында өзін-өзі тәрбиелеу ауқымы айтарлықтай кеңейді. Қазіргі заманғы ақпараттық және коммуникациялық құралдарды білімге енгізу оқу-танымдық іс-әрекетті басқаруды және оның қарқындылығының түбегейлі жаңа мүмкіндіктерді ашты, студенттердің қабылдаған ақпарат көлемін едәуір арттыруға мүмкіндік берді.

Біз ақпараттық қоғам дәуіріне ене отырып, адам өмірімен байланысты барлық процестердің, соның ішінде білім берудің күрт үдеуін байқадық. Қазақстанда және шетелде ақпарат көлемінің тез өсуіне, шамадан тыс интеллектуализацияға және ақпараттандыруды дамытудың жоғары қарқынына байланысты оқу-тәрбие процесін интенсификациялау мәселесін шешудің жолдары мен құралдарына кеңінен іздеу жүргізілуде. Өз бетінше және шығармашылық ойлау қабілетін тәрбиелеу үшін белсенді әдістерді қолдана отырып, оқу процесін өзгерту керек, соның арқасында студент өзі қалағанына қарамастан белсенді болуға мәжбүр. Көптеген оқытушылар студенттердің танымдық белсенділігін дамытатын оқытудың әдістері мен формаларын жеткілікті білмейді. Нәтижесінде, негізінен оқытушы аудиториялық сабақтарда өзі сөйлейді, ал студенттер үнсіз және ең жақсы жағдайда материалды пассивті түрде есте сақтайды. Жоғарыда айтылғандардан қазіргі білім берудегі оқытуды қайта құрудың негізгі бағыттары оқу процесін қарқындету және оңтайландыру.

Оқу-тәрбие үрдісін интенсификациялау немесе қарқындату – бұл білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыруға көмектесетін ішкі ресурстарды қолдануға негізделген тиімді оқыту мен тәрбиелеу жүйесін құру тәсілдерінің бірі [1].

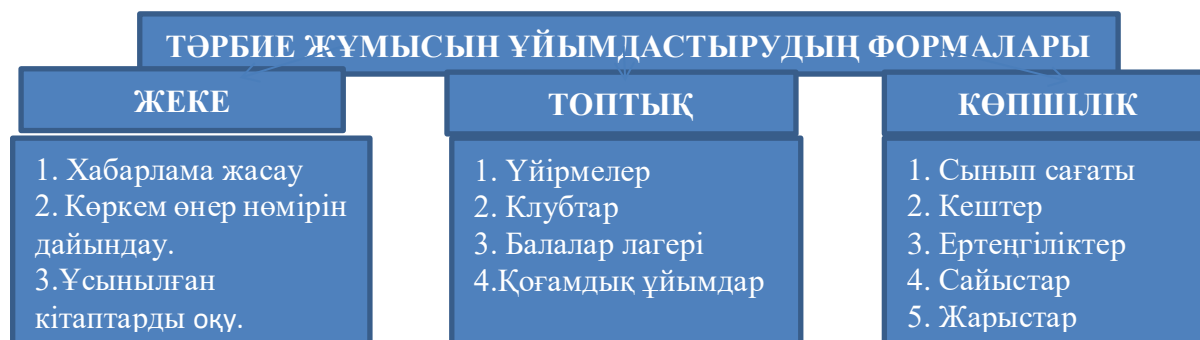
Оқу-тәрбие үрдісін интенсификациялау процесінде жаңа технологияларды, формаларды, әдістер мен тәсілдерді және құралдарды белсенді енгізу жүреді. Оқыту мен тәрбиелеу көп факторлы және көп деңгейлі. Бұл білім беру жүйесінің жаңа деңгейге өтуін қамтамасыз етеді:

- оның функционалдық рөлі кеңейеді;
- білім беру проблемаларының кең спектрі қанағаттандырылады;
- оқыту мен тәрбиелеудің барлық қойылған міндеттерін оңтайлы және неғұрлым толық шешу үшін мүмкіндіктер пайда болады;
- оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру және оның гуманистік бағытын іске асыру қағидаттары өзгереді;
- аймақтандыру және демократияландыру білім беру жүйесін дамытуда ынталандырушы рөл атқаратын жетекші білім беру қағидаттарына айналады;
- оқу уақыты неғұрлым орынды және ұтымды пайдаланылады;
- білім беру жүйесінің барлық субъектілерінің функциялары кеңейеді және белсендіріледі;
- танымдық процесс, танымға деген қызығушылық ынталандырылады, таным жігерлі және шиеленісті болады;
- ұжымдық-шығармашылық жұмыстарға қызығушылық артады [1].

Өзінің мәні бойынша, оқу-тәрбие үрдісін интенсификациялау еңбек өнімділігін күшейту және білім беру саласындағы жұмыс сапасын арттыру үшін қолданылатын бағыт болып табылады. Қарқындылық тиісті нәтиже беруі үшін оның ғылыми негізі және ақылға қонымды, сапалы менеджменті болуы керек. Оқу-тәрбие үрдісін интенсификациялау процесінің дамуы ғылыми әзірлемелермен, прогреспен, жаңа ғылыми жаңалықтарды іздеумен және әзірлеумен, жеке және әртүрлі педагогикалық топтар мен бірлестіктердің педагогтарының озық тәжірибесімен байланысты. Интенсификация процесі білім беру жүйесі үшін қажет. Оның қажеттілігін келесі критерийлермен атап өтуге болады: қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы және өмірдің барлық салаларындағы инновациялар мен білім беру жүйесін реформалауды қажет етеді.

Кезінде атақты ойшыл Әбу Насыр әл Фараби айтқандай: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» деген екен [2]. Бұл сөздің растығын өмір тәжірибесі талай мәрте дәлелдегені белгілі. Олай болса, ұрпақты оқыта отырып тәрбиелеу арқылы қоғамның өзін, елдің тірегін қалыптастыруда маңызы өте зор.

Қазіргі таңда, білім беру жүйесінде тәрбие жұмысын ұйымдастырудың оңтайлы заманауи формалары қалыптасқан.

Сабақтан тыс жұмыстар – оқу бағдарламасының шеңберіне кірмейтін және оқу кестесінен тыс өткізетін түрлі тәрбиелік іс-шаралар [1]:

САБАҚТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТОПТАРЫ	
Жетекші түрлері	үйірме, факультатив, шығармашылық бірлестік, студия;
Ілеспелі формалары	оқырмандар, ғылыми-практикалық конференция, студенттік симпозиум, диспут, әдеби, театрлық мереке;
Қосалқы түрлері	танымдық өлкетану экспедициясы, экскурсия, студенттік бірлестік, жарыс, конкурс, олимпиада.

Сабақтан тыс жұмыс – мақсаты, мазмұны және әдістері бойынша оқу үрдісімен шектеседі, оның сабақтан тыс кезіндегі жалғасы болып табылады және үнемі ерікті түрде бола бермейді. Оның жоспарлануында және ұйымдастырылуында анықтаушы рөлді педагог атқарады, ал студенттер оны жүзге асырушылар. Студенттермен сабақтан тыс уақыттарда тәрбие жұмысын ұйымдастырудың қалыптасқан негізгі түрлері бар. Бұл жұмыстар студенттердің бос уақыттарын тиімді ұйымдастыру бағытындағы іс-шаралар болып табылады. Бұл шараларды ұйымдастырудың формалары: саяхат, үйірме, сайыс, көрме, байқау, кеш, туризм, қызығушылықтар клубы, тәрбие сағаты, спорт [3, 116].

Жұмыс формаларының көптүрлілігі тәрбие ісінде оны тәжірибелік тұрғыдан әркез жаңартып отыру проблемаларын тудырады. Тәрбие ісінде оқытушылардың көпшілігі дайын сценарийлерді пайдалана салады. Бұл дұрыс емес. Әр оқытушы студенттердің жеке қызығушылықтары мен қабілеттеріне және ұйымдастырушылық іс-әрекет деңгейлеріне қарай тәрбие сағатының жоспарын дұрыс құрып, студенттерді оған талапқа сай дайындап, өткізе білуі қажет.

Сабақтан тыс жұмыстардың бірі – сынып сағаты немесе тәрбие сағаты деп аталады. Тәрбие сағаты – бұл топ жетекшісінің тәрбие жұмысын ұйымдастырудың негізгі формасы. Топ сағаттары тартымды, әрі мазмұнды өтуі үшін оны ұйымдастыру формаларын түрлендіріп отыру қажет. Мысалы, бір аптада топ жиналысы, екіншісінде әңгіме, үшіншіде саяхат және т.б. өткізу [4, 20].

Тәрбие сағаты – бұл барлық топтарда міндетті түрде ұйымдастырылатын тәрбиелік іс-шара. Кейде оны топ сағаты деп те атайды. Тәрбие сағаты аптасына 1 рет белгілі бір күнде өткізіледі [4, 20]. Тәрбие сағатының формаларын белгілеуде, оның әрқайсысының өзіндік міндеттері, мазмұны, ұйымдастыру формасы, әдістері, жүргізілу әдістемесі болатындығын ескеру қажет. Бұл ерекшеліктер педагог рөлі, оның позициясы, функциясы, қарым-қатынастың өзгеше түрін айқындайды.

Тәрбие сағаттары мен тәрбиелік іс-шаралардың түрлері:

Альманах. Арт-кездесу. Арт-сағат. Ауызша журнал. Ашық микрофон. Әңгіме-диспут. Әңгіме-ойын. Әңгіме-талдау. Әңгіме-практикум. Әдеби аукцион. Әдеби кеш. Әдеби оқу кеші. Әдеби ойын. Әдеби дилижанс. Баспасөз конференциясы. Бенефис. Библиографиялық шолу. Библиографиялық ойын. Блиц-сауалнама. Блиц-турнир. Библиографиялық кеш. Бейнекруиз. Бейнелекторий. Викторина. Викторина-ізденіс. Ғажайыптар алаңы. Ғылыми-практикалық конференция. Диалог. Дискуссия. Диалог-әңгіме. Дискотека. Диспут. Дебат. Дөңгелек үсте. Жәрмеңке. Жұлдызды сағат. Жекпе-жек. Жобаларды қорғау. Дайджест. Интеллектуалдық жекпе-жек. Интеллектуалдық аукцион. Интеллектуалдық ойын. Кітапхана кеші. Кездесу. Кездесу-сұхбат. Кездесу-презентация. Кеш-аукцион. Кеш-арнау. Кеш-реквием. Кеш-элегия. Конференция. Коктейль. Кітап бенефисі. КТС (КВН). Мамандық күні. Мини-студия. Миға шабуыл. Оқырман бенефисі. Ойын-сайыс. Ойын-саяхат. Ойын-ұсыным. Ойын-экскурсия. «Бас қатырғылар базары». «Ойын-аукцион». Оқырмандар конференциясы. Отбасылық ойын. Орман репортажы сайысы. Пресс-конференция. Поэзия кеші. Поэзиялық көңіл-күй кеші. Рөлдік ойын. Сайыс. Саяси хабарлама. Спринт-сайыс. Тақырыптық сағат. Тақырыптық ойын. Тақырыптық конференция. Танымдық ойын. Топ саяхат. Ток-шоу. Тренинг. Іскер ойын. Фестиваль. Форум. Экскурсия [4, 24].

Тәрбие сағатының қызметтері: ағартушылық; бағыттаушылық; болжамдылық; қалыптастырушылық.

Тәрбие сағатының жоспарын құрудың құрылымы:

Тақырыбы:

Мақсаты:

Міндеттері:

Көрнекілігі:

Тәрбие сағатының түрі:

Өтілу барысы:

1. Ұйымдастыру бөлімі.
2. Негізгі бөлім.
3. Қорытынды бөлімі.

Тәрбие сағаттарының өткізілу формаларын белгілеп, жоспар құру кезінде топ жетекшісі студенттердің жеке пікірін ескеруі қажет. Бірақ жоспарлау ісіне атүсті қарамай, нақты ситуацияларға байланысты қозғалу керек. Ұжымдық жоспарға енгізілмеген, бірақ қаралуы міндетті, дереу шешімді талап ететін, кейінге қалдыруға болмайтын сұрақтарға, нақты себептерге, жағдайларға байланысты да жинауға болады.

Тәрбие жұмысының мазмұнын студенттерге қызықты және тартымды ету, сапасын арттыру мақсатында бір тәрбие сағатында бірнеше форманы үйлестіріп, қолдану толымды нәтиже береді. Тәрбие сағатына дайындықты студенттермен бірлікте жүргізген дұрыс. Бұл студенттің жауапкершілігін арттырып, тәрбие сағатына қажетті материалдарды өз бетімен іздестіруге, бойындағы ерекше қасиеттерін тиімді пайдалануға септігін тигізеді. Сонымен қатар, студенттер топ жетекшісімен, өндірістік оқыту шеберімен серіктесіп жұмыс дасау мүмкіншілігіне ие болады. Тәрбиедегі мұндай қадамдар топ студенттердің арасында жағымды психологиялық климат орнатып, сенімділіктің мәнін ашуға көмектеседі. Топ өміріне қатысты тәрбие сағаттарын өткізуде студенттерге сенім білдіріп, тапсырма жүктеу – мадақтау әдісін қолданудың бір жолы.

Тәрбие сағатының түрлерін белгілеуде, оның әрқайсысының өзіндік міндеттері, мазмұны, ұйымдастыру формасы, әдістері, жүргізу әдістемесі болатындығын ескеру қажет. Бұл ерекшеліктер педагог рөлін, позициясын, функциясын, студенттермен қарым-қатынасын өзгеше айқындайды.

Бүгінгі таңда білім берудің ұлттық жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістің сатысында тұр. Оның үдемелі дамуы үшін шешуші тұлға ғылыми және техникалық білімді игереді, ойдың және рухани потенциалдың қалыптасуына ықпал етеді, өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайға қоғамның әр мүшесінің шығармашылық потенциалын жүзеге асыру қажеттілігі айтарлықтай артады. Қазіргі білім берудің көкейкесті міндеттерінің бірі – студенттердің шығармашылық қабілетін қалыптастыру, шығармашылық іс-әрекетті жүзеге асыруға дайындау. Бұндай жұмыстар сабақтан тыс уақыттарда ұйымдастырылатын жұмыстар арқылы жүзеге асады. Олардың табыстылығы педагогтың әдістемені өзі дұрыс біліп, оны талапқа сай қолдана білуінде және студенттерді осы іс-әрекет түрлеріне тарта алуы, олардың қызығушылықтарын тудыра алған жағдайда ғана табысқа жетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. – М., 1982.
2. Құрманалина Ш.Х. және т.б. Педагогика. – Астана, 2006. – 350 б.
3. Гумашева С., Отарбай А. Тәрбие жұмысының әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2011. – 244 б.
4. Курманалина Ш.Х., Жонкарбаева Ж.Ж., Мұратқызы А., Сапарғалиева С.Ш. Педагогикалық практиканы ұйымдастыру: Оқу құралы. – Астана: «Кәсіпқор» Холдинг КЕАК, 2018. – 139 б.
5. Лейман Н.Н. Интенсификация обучения как фактор повышения качества образования. – Москва: Центр развития Педагогике, 2013. – 180 с.
6. Ескалиева С. Тәрбие жұмысының әдістемесі. – Астана, 2014. – 192 б.

Какимов Б.А.,
география пәнінің мұғалімі,
Нәзір Төрекұлов атындағы №35 мектеп-лицейі
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Тұңғыш елбасы Н. Назарбаев «XX ғасыр Қазақстан халқының жұлдызы жанатын ғасыр болуына сенемін» деп айтқан еді. Ал, халықтың жұлдызы жануы үшін барлық сала иелері бірдей әрекет жасаулары керек. Біз білім беру саласының мамандары осы мақсатқа жету үшін бала тәрбиесін заман талабына сай жүргізіп, білімді де отансүйгіш азаматтарды тәрбиелеуіміз, жас ұрпаққа сапалы білім мен ұлағатты тәрбие беруіміз, жаңа өміріне жолдама алуларына барлық жағдайды жасауымыз қажет.

Білім мен тәрбие – егіз ұғым. Тәрбие жұмысы дұрыс жолға қойылған мектепте сапалы білім алу мүмкіндігі мол болады. Сондықтан да мектептегі тәрбие жұмыстарына баса назар аудару керек.

Француз ағартушысы Ж.Ж. Руссо өзінің педагогикалық еңбектерінде «Баланы табиғатпен байланыста тәрбиелеу керек, табиғат баланың ересектігінен бұрын бала болғанын қалайды» деп жазған. Сондықтан болашақ ел тізгінін ұстар, еліміздің ертеңгі иелеріне бүгінгі күннен бастап табиғат пен оның ерекшелігін, маңызын қалыптастыру, яғни экологиялық тәрбие беру өте маңызды.

Экология дегені не өзі? Экология – мекен еткен табиғи орта туралы білім деген мағынаны береді. Шынында да, экология қоршаған ортаның тазалығын сақтау, яғни салауатты өмір салтын қалыптастыру болып табылады.

Салауатты өмір салтын орнықтыру – осы ғасырдың барынша көңіл бөлетін, жауапты парызының бірі. Өйткені, салауатты өмір салты адам денсаулығының мықты кепілі. Адам денсаулығы, қоғам дамуы экологиямен тығыз байланысты. Ал, экологиялық зардаптармен зиянды әдеттердің кісі денсаулығына әкелетін зияны аз емес.

Жас ұрпаққа экологиялық тәрбие беру мәселесіне ҚР Білім туралы заңында, ҚР экологиялық қауіпсіздіктің тұжырымдамасында мән берілген. Негізінен экологиялық тәрбие бастауыш сыныптан бастап берілуі керек. Себебі бұл жастағы оқушылардың білімге деген құштарлығымен бірге қоршаған ортаға табиғатқа деген сүйіспеншілігін қалыптастыра алады. Кіші сыныптарда берілген тәрбие баланың дүниетанымының, білімдарлығының түп-тамыры болып табылады. Сондықтан экологиялық мәдениетті қалыптастыруды құштарлығы басым кезде үйрету абзал. Сонда ғана еліміздің болашақ ұрпақтарының кез келгені экологиялық сауатты, адамгершілікті, мейірбан, табиғатпен жан дүниесі үйлескен, дүниетанымы кең болып тәрбиеленеді.

Мектеп тәрбиесінің ерекшелігі – табиғатты сүйіп қана қоймай, оны қорғауға баулу. Негізінен табиғатты қорғау қарапайым істен басталады: бөлме өсімдіктерін күту, мектеп ауласын таза сақтау, гүл мен ағаштар отырғызу, оларды жұлмау, сындырмау.

Экологиялық тәрбие бір-екі сағатта немесе он-он бес сабақта беріліп қана қойылмайды. Экологиялық тәрбиені жылдың 4 мезгілінде, 12 айында, 52 аптасында, 365 күнінде, өмірдің әр сағатында үйрету керек. Өйткені, экологиялық сауатты кісі табиғатқа өз зиянын тигізбейді, керісінше оны қорғап аялайды.

Бүгінде тек тәуелсіз Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлем алдында экологиялық апат тұр. Адам ақыл-ойының нәтижесі алып ракеталар, атом станциялары, зауыттар мен фабрикалар, кейбір ғажайып көлік түрлері ғылыми прогресс жетістіктері өмірімізді байыта түсумен қатар, қауіп-қатер туғызуда.

Сондықтан жас ұрпаққа экологиялық білім беру – мектептің басты міндеті. Дүниежүзілік тәжірибелерді саралай келіп, біздің республикамыздың оқу жүйесіндегі 1999 жылы экологиялық білім берудің мемлекеттік бағдарламасы ұсынылды [2]. Оның негізгі

мақсаты – көпшілікке жасөспірімдерге үздіксіз экологиялық білім мен тәрбие беру. Ол мынадай оқу жүйесінен тұрады:

- мектепке дейінгі мекемелерге экологиялық тәрбие беру;
- мектеп қабырғасында экологиялық білім мен тәрбие беру;
- арнайы білім беретін колледждерде экологиялық білім беру;
- көпшіліктің экологиялық сауатын ашу.

Осыған орай біз орта мектеп география курсына география пәнін оқыту үрдісінде экологиялық білім беру әдістемесін жасауды мақсат етіп қойдық.

Экологиялық тәрбиенің мақсаты – жас жеткіншектердің экологиялық көзқарасын, санасын және табиғатқа үлкен парасаттылық пен жауапкершілік қарым-қатынасын қалыптастыру.

Бүгінде балалармен олардың жас, әлеуметтік, психологиялық ерекшеліктеріне, әсіресе әрбір баланың жеке өзгешелігіне назар аудармай жұмыс істеудің мүмкін емес екендігін тәжірибе көрсетіп отыр. Сондықтан біз алдымызға мынадай міндеттерді қойдық:

- мектеп география курсына экологиялық білім берудің теориялық негіздерін саралау;

- мектеп география курсына экологиялық білім берудің әдістемелік аспектілерін саралау;

- білімдерді меңгеруге көмектесетін экологиялық мазмұнның әсерін нақты көрсететін география курсының тақырыптарын таңдау;

- орта мектепте географияны оқыту кезіндегі оқушылардың экологиялық білімдерінің күйін анықтау үшін нақты зерттеу жүргізу;

- «Экологиялық мәдениет» ұғымының мәнін, құрылымын, қызметін педогоикалық, психологиялық тұрғыда ашып көрсету; оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру жүйесін негізінде сипаттау;

- оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруды жүзеге асыратын ғылыми-әдістемелік нұсқау дайындау;

- таңдалған тақырыптар бойынша географияны оқуға ынталандыруды және экологиялық компоненттердің әсерін зерттеу мақсатында педагогикалық зерттеу жүргізу.

Экологиялық тәрбие – бұл адамдардың сезіміне, санасына, көзқарастарына әсер ету әдістері. Ол азаматтардың саналық деңгейінің артуына, табиғатқа қарым-қатынасының өзгеруіне, табиғат ресурстарына ұқыптылықпен, үнемшілікпен қарауға, оның жай-күйіне жаны ашып қарауға, табиғи ортада өзін өнегелі ұстауға әсер етеді. Экологиялық тәрбие қоғамдық өмірдің барлық салаларын қамтып бірнеше деңгейлерде жүргізілуі керек.

Осындай экологияландырылған география курсы, біздіңше, оның ерекше рөлін аша түседі және табиғатты қорғау, табиғатқа деген сүйіспеншілігін арттыруға мүмкіндік береді. Түсінік интеграциясы – географиялық және экологиялық білім екі деңгейде қарастырылады, себебі «экологиялық білімнің» екі түрлі түсінігі бар.

• «Табиғат қорғау» білімі – экологияны тірі ағзалардың бір-біріне және қоршаған ортамен әсері деп түсіну;

• «Қоршаған орта» туралы білім адам мен табиғаттың бір-біріне әсері деп түсіну.

Өсімдіктердің экологиялық географиясын: түрлердің экологиясына, өсімдіктер топтарының экологиясына, ауылшаруашылық экологиясына, фитоценологияға бөледі. Әлемнің көптеген елдерінде экологияны экосистемалар (биоценоздар) туралы ғылым ретінде кеңінен таниды. Өсімдіктердің өсетін ортасы, жекелеген элементтердің қатарынан – экологиялық факторлардан тұрады. Бұл факторлар өсімдіктердің тіршілік етуіне бірден-бір қажет және оларға қандайда бір болмасын әсер етеді. Қоршаған орта тірі (биотикалық) және өлі (физикалық) факторлардан тұрады. Экологиялық факторлар өсімдіктерге тікелей (жылу, ылғалдық, топырақтың құнарлығы) немесе жанама (теңіз деңгейінің биіктігі, ауа, жел) әсер етеді.

Техниканың жедел дамуына байланысты адамның биосфераға әсері күрт өсті. Көп жағдайда оны адамның табиғатты өзіне бағындыруы деп түсінеді. Бірақ шындығында олай

емес. Техниканың алып күші, экологиялық тұрғыдан сауатсыз адамның қолында, тірі табиғаттың ғасырлар бойы қалыптасқан қарым-қатынасының тізбегінің бұзылуына және түгелдей бір экосистеманың жойылуына әкеп соқтырады. Антропогендік қауіп-қатер ХХ ғасырдың екінші жартысында жер шарының көптеген жерінде көрініс бере бастады. Әсіресе соңғы кездері мұның әсері түгелдей бір халықтың тағдырына қауіп туғызып отыр.

Алысқа бармай-ақ Қазақстанның өзінен көптеген мысалдар келтіруге болады. Тын көтеруге байланысты Қазақстанның шөлейт аймағының мыңдаған гектар құнарлы жерлері есепсіз жыртылып, нәтижесінде табиғи қалыптасқан өсімдіктер қауымдастықтарының үйлесімді жүйесі бұзылды. Оның үстіне соңғы кездері көптеген колхоздар мен совхоздардың тарауына байланысты, осы айдалған жерлердің көбісі пайдаланылмай ауылшаруашылық айналымынан шығып қалып отыр.

Соған байланысты көптеген егістік жерлер эрозияға ұшырауда. Кейбір деректер бойынша соңғы жүз жылдықта планетамыздың егін егілетін жерлерінің 23% эрозияға ұшырап, ауылшаруашылығына пайдаланудан тыс қалып отыр. Жыл сайын теңіздер мен мұхиттарға 20 млн. м³ топырақ сумен шайылып кетіп отырады екен.

Бұған Арал тағдырын, Семей, Капустин-Яр полигондарының, Байқоңыр космодромының және т.б. қоршаған ортаға тигізетін келеңсіз әсерлерін қосатын болсақ, антропогендік фактордың қоршаған ортаға тигізетін әсерінің ауқымының орасан зор екендігі ешбір талас тудырмайды.

Қоршаған ортаның шамадан тыс ластануы, адамның денсаулығына ғана әсер етіп қоймайды, сонымен бірге оның сол жерді мекендейтін халықтың генофонына да әсері үлкен болады.

Соңғы кездері әртүрлі қолы немесе аяғы жоқ, болмаса ақыл-есі кеміс мутанттардың көптеп дүниеге келуі осының дәлелі болса керек. Бір сөзбен айтқанда, антропогендік фактор аса қауіпті дерт, сондықтан да оның алдын алу жеке адамдардың шаруасы емес, ол мемлекет деңгейінде, қала берді әлемдік деңгейде қаралып, белгілі бір жоспармен жүргізілетін іс.

Экологиялық география организмдердің қазіргі таралу заңдылықтарын түсіндіруге мүмкіндігі келмеген жағдайларда тарихи биогеография мәліметтеріне сүйенеді [1].

Республикамыз дамудың жаңа жолына түскен кезеңде жас ұрпақты ізгілікке, эстетикаға, отансүйгіштікке баулитын экологиялық білім мен тәрбие берудің маңызы арта түсуде.

Себебі, «табиғат - қоғам – адам» жүйесіндегі қарым-қатынастардың шиеленісуі жылдан-жылға күшейіп, экологиялық зардаптар тіршілікке қауіп төндіріп отыр. Экологиялық тәрбие экологиялық білімділікпен тығыз байланыста қалыптасады.

Экологиялық білім беру бағытында экология ғылымында негізгі ұғымдар мен түсініктер бар, олардың негізділері: «экологиялық сана», «экологиялық сауаттылық», «экологиялық этика», «экологиялық мәдениет», «экологиялық білім», т. б. Экологиялық ұғымдардың мәнін әрбір оқушы білуі тиіс. Ұғымдарды түсіну оқушылардың табиғатқа деген көзқарасын қалыптастырады. Қысқасы, табиғатсыз тірлік те, өмір де жоқ. Сондықтан да қоршаған ортамыз – табиғатқа деген қарым-қатынас терең ізгілік пен адамгершілікке ұласуы қажет. Осымен қатар табиғат – адамдар үшін таным мен эстетикалық қарым-қатынастардың нысаны. Оның тартымды құпия сырына енудің өзі терең ғылыми көзқарастың қалыптасуына ықпал жасайды. Осыған орай, экологиялық мәдениетті адамның негізін қалаушы бастапқы, міндетті және жалпыға ортақ берілуі тиіс экологиялық тәрбиенің қажеттілігі туындайды.

Жоғарыда атап кеткендей, экологиялық сана толығымен экологиялық білімді қамтыса, оның құрамдас бөлігі эстетикалық сезімдер мен экологиялық жауапкершілік болып табылады.

Қазіргі кезде адам табиғат байлықтарын өз керегінше алып пайда ғып жаратып қана қоймай, олардың табиғи түріне ірі-ірі өзгерістер енгізуде. Сондықтан қазір адамзат алдында тұрған көкейкесті мәселенің бірі қоршаған ортаның тиімді қарым-қатынасының негізгі

ұстанымдарын қайта қарау, туған табиғатты аялап, оны қорғаудың экологиялық жолдарын ұтымды шешу.

Бүгінгі таңдағы мектеп мұғалімдерінің аса жауапты міндеттерінің бірі – оқушылардың санасына қоршаған ортаға деген сүйіспеншілікті қалыптастырып, сол арқылы туған өлке табиғатының байлығын сақтау және молайта түсуге бағытталған сезімдерін тәрбиелеу.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 14 қаңтар. – [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: http://www.akorda.kz/kz/page/page_215751
2. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – Алматы: Литера, 2000. – 96 б.
3. Кузьменок М.Н., Стрельцова Е.А., Кумачев А.И. Экология на уроках химии. – Минск: Изд. ООО «Красикоприкт», - С. 178-180.
4. Сарманова К. Химия сабағында аймақтық материалдарды пайдалану. «Келешек – 2030». – Алматы, 2002. – 79 б.
5. Винокурова Н.Ф. Теория и методика изучения глобальных экологических проблем на основе геоэкологического подхода в школьной географии: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 2000. – 30 с.
6. Усова А.В., Бобров А.А. Формирование учебных умений и навыков учащихся на уроке физики. – М.: Просвещение, 1988. – 122 с.

Кударова Н.А.,
философия докторы (PhD),
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ЖАСӨСПІРІМ МІНЕЗІНІҢ АУЫТҚУ ЖАҒДАЙЫ МЕН СЕБЕПТЕРІ

Қоғамдағы әлеуметтік, саяси, экономикалық саладағы тұрақсыздық психолого-педагогикалық және әлеуметтік-экономикалық факторлардың жасөспірімдердің девианттылығын ынталандыратын спекторларын біршама кеңейтеді.

Отбасында бала қарым-қатынастың, мінездің алғашқы дағдыларын қабылдайды, алғашқы білім «жүгі» толтырыла бастайды, алғашқы әдеттенуі қалыптасады. Қандай отбасында тәрбиеленіп жатқанына орай жасөспірімдердің рухани қажеттіліктері, (идеалдар, рухани, моральді, идеялы және танымдық қызығушылықтары) мәдени құндылықтары қалыптасады.

Г.М. Миньковский әртүрлі тәрбиелеу потенциялымен, он түрлі отбасын бөліп көрсетеді:

1) күшті – тәрбиелеуші – зерттелгендер санынан мұндай отбасын 15-20 пайызы құрайды, тәрбиелеу жағдайы оптималдыға жақын. Оның негізгі белгісі – отбасындағы жоғарғы адамгершілік атмосферасы;

2) тәрбиелі – тұрақты – бұндай типтері тәрбиелеуге тұтас алғанда қолайлы мүмкіндіктер береді, ал отбасында көрінген кемшіліктерді әлеуметтенудің басқа институттары, ең алдымен мектептің көмегімен жеңеді;

3) тәрбиелі – тұрақсыз – отбасының мұндай типі тұтастай қолайлы мүмкіндікті тудырады. Осындай отбасы типіне ата-аналардың бұрыс педагогикалық тұрғысы тән, бірақ отбасының жоғарғы салыстыру потенциялына салыстыра келе түзеледі;

4) тәрбиелі – әлсіз балалармен әлеуметтік қатынастың жоғалтуынан, әрі оларға деген бақылаудың жоқтығынан көрінеді. Ата-аналар әртүрлі себеппен балаларды тәрбиелеуге мұршасы жоқ, отбасы өз орнын құрбыларының ортасына бере отырып, бала мінезіне бақылау жоғалтқан;

- 5) тәрбиелі-әлсіз үнемі кикілжің атмосферада;
- 6) агрессивті-теріс кикілжің атмосферасымен;
- 7) маргиналды отбасылар – алкогольді және сексуалды деградациясымен;
- 8) құқықбұзушылық;
- 9) қылмыстық;
- 10) психикалық ауытқуланғандар.

Көбіне балалар отбасындағы ересектің мінезін қалыпты деп есептейді де олардың мінездерінің стереотиптерін алады. Түрлі зертеулермен өткізілген жасөспірім-құқық бұзушысын және үлгілі мектеп оқушысының зерттеуін салыстырғанда «қиын» балалардың көбі қолайсыз отбасы жағдайындағы балалар арасынан шығады. Сонымен қоса, әлеуметтенудің қолайсыз факторлары арасында толық емес отбасы, ата-аналардың теріс өмір сүру жолы, отбасының педагогикалық құрылмағаны, отбасындағы эмоционалды-кикілжің қатынастар себеп болады.

Тұтас алғанда, отбасы тәрбиесінің терістігін тереңдете түсетін, теріс құбылыстың негізгі үш тобын көрсетеді:

- отбасы өміріндегі қолайсыз материалды-тұрмыстық жағдай;
- отбасының қолайсыз әлеуметтік-психологиялық қатынас;
- ата-аналардың психологиялық-педагогикалық дайындықтарының жоқтығы.

Бұл теріс құбылыстар топтары өзара байланысты және түрлі мөлшерде жасөспірім жеке тұлғасының қалыптасуына әсер етуі мүмкін.

Жасөспірім тәрбиесінде әлеуметтік – психологиялық қатынас, психологиялық-педагогикалық ата-аналардың психологиялық-педагогикалық мәдениеттері, әлеуметтік отбасы ретінде отбасының адамгершілік бағытталуы шешуші болып саналады.

Өкінішке орай, қазіргі күні көптеген отбасылар өздерінің әлеуметтік рөлін толық түрде орындамайды, оның басты куәсі – жеке тұлғаны толық тәрбиелемеуі. Бұған әлеуметтік қауіп факторлары куә. Оған қауіптің әлеуметтік факторлары әсер етеді, олар И.А. Семашко атындағы әлеуметтік гигиена және денсаулық сақтау ұйымының ҒЗИ-да дайындалған, оларды бөліп көрсетуге болады:

- әлеуметтік – экономикалық факторлар;
- медико-санитарлық факторлар (экологиялық қолайсыз жағдайлар, созылмалы балалар аурулары және т.б.);
- әлеуметтік-демографиялық факторлар (толық емес не көп балалы отбасылар, екінші некедегі не өгей балалары бар отбасылар);
- әлеуметтік-психологиялық факторлар (жалпы білім деңгейі төмен ата-аналар);
- қылмыстық факторлар (ата-аналардың маскүнемдік, нашакорлық, теріс өмір сүрулері, отбасы жанжалдары, отбасында сотталғандардың болуы, қылмыстық әлеммен теріс мәдениетке жақын тұратындар).

Сондықтан ата-аналардың психолого-педагогикалық білім деңгейлерін арттырып отыру педагогикалық қателіктен сақтандырады, жасөспірімнің жас ерекшеліктерінің дағдарысын білмеуі жиі себепші болып жатады. Сонда ғана осы шарт орындалса, отбасы рөлінің, әлеуметтік институты ретінде, тиімді деп атауға болады.

Балалардан арақашықтықтағы мектептер. Әлеуметтеу мектебінің арасында балаларға әлеуметтік тәжірибені игеріп алуға жағдай туғызатын, ерекше орын алатын мектеп, тікелей міндеттері балаларды тәрбиелеу, оқыту, болашақ мамандықтарына қажет білім беру. Жоғарыда айтылғандармен қоса мектеп, әлеуметтік институты ретінде көрінеді.

Мектептің отбасына қарағанда, шеттетілу мен ықпалын жоғалтуға бейімделмеген балалар үшін кең таралған құбылыс. Психолого-педагогикалық мектеп дезадаптациясы

факторлары алдымен мектептің көмекші мәнінің жоғалтуы себебін іздеу керек. Сондықтан, әлеуметтік дезадаптацияның екі кезеңі бөліп көрсетілді.

Бірінші кезең – педагогикалық асқыну – отбасының жоғары референттілік мәнін сақтай отыра, әлеуметтену институты ретінде, мектептен шеттетілу және оның референттік мәнінің жоғалуымен сипатталады.

Екінші кезең, неғұрлым терең әрі қауіпті дезадаптация, әлеуметтенудің асқынуы, мектептен де, отбасынан да бала әлеуметтенудің басқа да институттарымен байланысын жоғалтып, алыстай түсуі, қылмыстық ассоциалды қылмыстардан қылмыстық тәжірибенің әлеуметтік Мауглиі бола бастайды.

Осылардың барлығы төмендегі аспектілер ретінде қарастырады:

- баланың ұжымнан алыстауы, оқу іс-әрекетінен, ұжым іс-әрекеттерінен алшақ кетуі, бөтен ортада өзіміздікі болады;

- жасөспірім одан әрі оқу орнынан алыстай отырып, тәрбие ықпалына еш берілмеген;

- бос уақыт көбейеді, ал қарым-қатынасқа деген қажеттілік жасөспірімді достарын формальді емес ассоциалы бағыттағы топтардан, яғни сырттан іздеуге итермелейді;

- отбасында, мектепте кикілжіңнің пайда болуы, осыдан келіп қаңғыбастық пайда болады.

Сонымен қатар мектеп отбасы тәрбиесіндегі ақауды толықтырады деп саналады, ол балалар мен жасөспірімдер әлеуметтенуінің бұзылуының алдын алу мақсатында отбасына психолого-педагогикалық қолдау береді.

Шағын ортада ассоциалы топтарға әсер етуі.

Ауысу емес кезеңінде жауапты өзгеріс ерекшеленетін түрі сол өзгерістер осы уақытта санада пайда болуы, олар осы уақытта өзіндік сана-сезім саласында болып жатады, яғни осы кезеңде өзіндік сана-сезім негіздері қалыптасады, өзін еңбек, қарым-қатынас, таным субъектісі ретінде елестетеді.

Өзіндік сана-сезімнің қалыптасуы жасөспірімнің айналадағы адамдармен қарым-қатынасындағы мінез-құлқын өзгертеді, ересектермен де, өз теңдестерімен де, яғни ол әлеуметтену институтының белгілі түрдегі қайта құрылуына алып келеді. Жасөспірімде ата-анадан, ересектерден дербестік, эмансипация, автономдыққа деген ұмтылыс қалыптаса бастайды. Ересектікке деген бұл ұмтылыс кездейсоқтық емес. Осындай жолмен белсенді түрде қалыптасатын сана-сезім ересектердің ықпалынан қорғанады.

Жасөспірімде құрбыларының қоғамына деген нақты ұмтылысы пайда болады, яғни осы кезеңде әлеуметтену институтының басты рөлін формальсіз бірлестік, топтар атқарады.

Құрбыларының тобы, оның нормалары мен құндылықтарына бағдарлауға жасөспірімнің әлеуметтік тәжірибені игеруінде маңызды орын алады. Жасөспіріммен қарым-қатынас сәби мен ананың арасындағы қарым-қатынастан маңызы кем емес.

Қазіргі кездегі балалардың ассоциалды ауытқуына алып келетін, қараусыздықтары, отбасы мен мектепті ықпал ету дәрежесі бойынша салыстырғанда бірінші орынға құрбыларының формальсіз асоциалды топтары шыққанда көрінеді.

Әлеуметтік бағытталу сипаттамасы бойынша, И.С. Полонский апат топтарды үшке бөледі:

- просоциалды және әлеуметті – оң;

- негізгі әлеуметтік проблемалардың тыс тұрған, шағын топтық құндылықтар жүйесінде ғана қалған асоциалдыларды;

- антисоциалды (негізгі әлеуметтік проблемалардың тыс тұрған) әлеуметтік теріс топтар 3/5, яғни зерттелген жасөспірімдер бірлестіктерінің көбі просоциалды, яғни әлеуметті оң және осы бірлестік түріне жақын болады.

Топтағы жасөспірімдерді құрбыларымен қарым-қатынасқа деген шынайы ұмтылысы, ұжыммен демалу нысанына деген ұмтылыс, көңіл көтеруге біріктіреді, әрі бұл алдын алу органдарының мазасыздануын тудырмауы қажет. Әрине, осындай қарым-қатынастар үшін клубтар, бақтар, дәмханалар ретіндегі орындар қажет. Жасөспірімде жастарды мазалаған

проблемаларға, ата-аналарын тарта отырып, үйінде пікір алысу үшін жиналуға мүмкіндігі болуы керек.

Асоциалды топтар мүлде басқа ауысуды қажет етеді, олар ең алдымен алдын алу органдарының көздерінен таса болмауы тиіс.

Осылайша, мектеп пен отбасы ықпал етуін қойған кезде, нәтижесінде жасөспірімдер формальді емес топтардың моральді құндылықтарын игерулерін қоя бастайды. Осы топтар ең соңында, кәмелетке толмағандардың жеке тұлғасын қалыптастыруда, қарым-қатынастың қолдау тапқан ортасы ретінде көріне отырып, үлкен рөл атқарады.

Барлық осы субъективті сипаттағы факторлар балалардың десоциалдық өсуіне алып келеді, олар мектеппен, отбасымен әлеуметтік қарым-қатынасты жоғалтуымен, еңбектен алшақтануымен, жасөспірімдердің нашақорлық пен маскүнемдік қоғамымен айналысуының өсуімен көрінеді.

Жасөспірімдердің мінез-құлығының ауытқуының пайда болуы әлеуметтік сипатта болуы себептерімен қатар, субъективті сипаттағы және жасөспірім кездегі дағдарыс көріністерімен тікелей байланысты себептер де бар. Ондай себептерге қиын тәрбиеленетіндердің психологиялық шарттары жатады.

Баланың барлық басынан кешірген дағдарыс кезеңі ішінде ең қиыны жасөспірім кезіндегі дағдарысы болып табылады.

Осы кезде балалықтан ересектікке баланың ағзасындағыдай, психикасындағыдай оның айналадағылармен өзара қарым-қатынасы да шындап өзгере түседі.

Сондықтан құқықбұзушылықтың алдын алу кешенді іс-шаралар кешенін ұсынады, әлеуметтік педагогикалық сияқты дәрігерлік-әлеуметтік сипаттағы, ортаны сауықтыруға, кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың мінезін емдеу және түзетуге бағытталған.

Тиімді тәрбие – алдын алу іс-әрекетінің ең басты шарты ата-аналар мен тәрбиешілердің психолого-педагогикалық білім деңгейлерінің жоғары болуы талап етеді, ол жасөспірімдердің жас ерекшеліктерін білмеуінен жиі болып жататын педагогикалық қателіктерден арылуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кулаков С.А. На приеме у психолога: подросток. – СПб.: 2001.
2. Семикашева И.А. Социально-психологическая идентичность подростков – участников территориальных группировок / Социальная норма, девиантное поведение, конфликт. Под. общ. ред. Ю.А. Клейберга. – Краснодар, 2003.
3. Абрамова Г.С. Практическая психология – М., 2002.
4. Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога /под ред. И.В. Дубровиной, – М., 1987.

Құдакелді Ұ.,
«Spectrum» балабақшасы
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ҚИЫН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ

Мектепте жұмыс істейтін педагогтар, тәрбиешілер балаларды оқытып-тәрбиелеу барысында, сабақтан көп қалатын, тәртібі нашар, білім деңгейі төмен, құрбыларымен тіл табыса алмайтын, ашуланшақ, бұзақылықтар жасайтын балаларды жиі кездестіреді. Психолог мамандар мұндай оқушыларды «Қиын балалар», «Мінез-құлқында ауытқуы бар оқушылар», «Қиын тәрбиеленуші» қатарына жатқызады. Қиын бала деген кім? Қиын баланың пайда болуына не немесе кім ықпал етеді? деген сұрақтар амалсыздан туындайды.

Қиын балалар және мінез-құлықтағы қиындық ұғымы 1920-30 жылдары П.П. Блонскийдің еңбектерінде пайда бола бастады. Оның зерттеулерінде қиын балалардың мінез-құлық тарихын мектеп, отбасы арқылы ашып көрсетеді. Қазіргі ХХІ ғасыр табалдырығын аттап отырған кезеңде «қиын балалар» мәселесі бізді әлі де ойландыруда.

Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, «балам дейтін жұрт болмаса, жұртым дейтін бала қайдан болсын». «Қиын балалар» ұғымы 1920-1930 жылдарда тәрбие мәселесінде пайдаланып жүрді. Бара-бара бұл 1950-1960 жылдары қайтадан қолданысқа енді. Қазір бұл мәселе ғылымда нақты орын алып отыр. Әрине, бұл мәселемен көптеген ғалымдар айналысқан, қиын балалар мінезін, өмірін жан-жақты зерттеген. Қазір де мұндай жасөспірімдер көп.

Қиын балалар қайдан шығады?,- деген сұраққа былай жауап берсе де болады. Ең басты себеп отбасы тәрбиесінде жатыр: ата-ананың ішімдікке салынуы немесе екеуінің біреуі болмауы. Осының бәрі баланың мінез-құлқына, ішкі жан дүниесіне әсер етеді. Кейбір тәрбиесі, мәдениеті өте төмен ата-ана баласын ұрып-соғып, жаман сөзбен балағаттап, тіпті баласына қайыр-садақа сұратқызады. Мұндай бала ертеңгі күні кекшіл, жасқаншақ, төбелескіш келеді. Сонда оның тағдыры, болашағы қандай болмақ.

А.Макаренконың мына бір сөзіне көңіл қою артық болмас еді. «Бала тәрбиесі – біздің өміріміздің саласы. Біздің балаларымыз – мемлекетіміз бен әлемнің болашақ азаматтары. Олар ертеңгі әке мен шеше, олар да өз балаларын тәрбиелейтін болады. Біздің балаларымыз тамаша азамат, жақсы әке, жақсы шеше болып өсуі керек. Бірақ мұнымен де бітпейді. Біздің балаларымыз – біздің қартайған шағымыз. Дұрыс тәрбие – бұл бақытты қарттығымыз, бұл біздің көз жасымыз, бұл біздің басқа адамдармен бүкіл ел алдындағы кінәміз». Қазіргі уақытта мінез-құлықтың бұзылу себебі түбегейлі түрде зерттеліп, жаңа сипатқа ие болуда және әлеуметтік-психологиялық, клиникалық, криминалогиялық тұрғыда қарастырады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында девиантты мінезді оқушыларға мынадай анықтама берілген: «балалар мен жасөспірімдердің әкімшілік жазалау шараларын қолдануға әкеп соғатын құқық бұзушылықтарды үнемі жасауы, оқудан, жұмыстан үнемі жалтаруы, отбасынан немесе балалардың оқыту-тәрбиелеу ұйымдарынан үнемі кетіп қалуы, сондай-ақ қоғамға қауіпті әрекеттер жасауы». Олардың әр кезеңде әртүрлі аталғаны бізге белгілі: «тәртібі нашар», «қиын», «тәрбиесі қиын» тағы басқа. Ғылыми тұрғыдан зерттегенде, дәл осы балалардың оқуға қызығуларының жоқ екені, олар мектепке де сыймай, үйге де сыйлы болмай, мұғалімдердің берекесін кетіріп, түптің түбінде олардың басым көпшілігінен дайын заң бұзушылар мен қылмыскерлер шығатыны бұрын да дәлелденген.

Әрбір оқушының өзін қоршаған ортасымен тығыз қарым-қатынаста болатынын, солардың әсерімен дамидынын ескере отырып «қиын» балалардың мінезіне отбасы, мектеп және көшенің қалай әсер ететін жағдайларына жеке-жеке тоқталып көрелік.

Бала тәрбиесіне отбасының жағымсыз әсер ету жақтарын сөз еткенде, оны үш топқа бөліп қарастыруға болады.

1. Бірінші топ – баланы қалай тәрбиелеуді біледі және дәл солай тәрбиелейді. Олар көп емес, алайда, өздерінің саналы өмірімен және сапалы іс-әрекеттерімен тек өз балаларына ғана тәрбие беріп қоймай, мектептегі қоғамдық жұмыстарға қолғабыс етіп, басқа ата-аналарға үлгі көрсетеді.

2. Екінші топ – өз балаларына өнегелі тәрбие бергісі келеді, бірақ, қалай тәрбиелеу керек екенінін білмейді. Мұндайлар ата-аналардың басым көпшілігі. Олар білмегендіктен балаларына кері әсер етуі мүмкін.

3. Үшінші топ – балаларды тәрбиелеудің жолдарын білмейді, білгісі де келмейді, педагогтерге қарсы тұратын төмендегі әлеуметтік топ. Бұлар соншалықты көп болмағанымен, «қиын» балаларды беретін отбасылар.

Енді осы факторларды тарата айталық. Халық даналығы «Ұяда не көрсен, ұшқанда соны ілесің», «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер», «Не ексең, соны орасың», десе, ұлы Абай: «Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген

нәрселерімен озады. Одан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі – ақымақшылық», - деп түйіндейді. Ал атақты физиолог И. Павлов: «әрбір баланың мінез-құлқы ата-анасының жағымды іс-әрекеттерінен үлгі алу барысында қалыптасады», - деп тұжырымдайды.

Бала отбасы жағдайында өмірдегі әртүрлі жағдайларда өзін қалай ұстауды, адамгершілік әліппесі: кішіпейіл болу, ізеттілік, сыйластық, үлкендермен және кішілермен қандай қарым-қатынаста болу сияқты тәжірибе жинақтайды және оны меңгереді. Отбасында бірін-бірі сыйлау, қамқоршы болу, бірлесіп еңбек ету секілді игі дәстүрлер қалыптасқан болса, ол ортадан қоғамға қарсы тұратын тәрбиесіз адам шығуы теориялық жағынан алғанда мүмкін емес. Бұл әңгімеміз, әрине, бірінші топтағы ата-аналарға қатысты. Моральдік жағынан азғындаған отбасында, әдетте, балаға жеткілікті көңіл бөлінбейді. Балалар ата-анасының қамқорлығы мен сүйіспеншілігін сезінбегендіктен, оларды А.С. Макаренко «ертеңгі күннің қуанышын жоғалта бастайды» деген. Сондықтан олар отбасында өздеріне алмаған жылылық пен қайырымдылықты сырттан, көшеден іздейді. Отбасы тәрбиесінде ең маңызды мәселенің бірі – ата-аналардың педагогикалық көзқарасының қалай қалыптасуында. Қазіргі кездегі аса бай отбасылардың пайда болуы, оларда бала тәрбиесінің дұрыс тәжірибесі қалыптасты деген сөз емес. Міне, осындай отбасылардың кейбір ата-аналары балаларының кез келген сұранысын қанағаттандыру, аламын деген нәрсенің бәрін сөзге келмей сатып әперу, үй тірлігіне қатыстырмауы баласының өзіншіл, тек қана тұтынушы, жалқау, басқаның есебінен жақсы өмір сүргісі келетін, арамтамақ болып қалыптасуына әкеліп соқтыратынын ескере де бермейді.

Дәл осыған қарама-қарсы әрекет істейтін ата-аналардың да түсінігі балаларын тура жолдан шығаруға итермелейді. Мұндай ата-аналар өз балаларын аса қаталдықпен тәрбиелеймін деп әртүрлі қысым мен тыйымдарды қолдану, сәл нәрсеге бола қатаң жазалау, ар-намысын қорлайтын әрекеттер жасау арқылы балаларын өздеріне қарсы қояды. Мұндай жағдайда әрине, балалар ата-анасын сыйламайды, олардың баласына айтқан «ақылы» кері әсер етеді. Осындай отбасында «тәрбие» алған баланың тәрбиелі болуы да екіталай.

Үшінші топқа жататын ата-аналар өз балаларының не істеп, немен айналысып жүргендерімен ісі жоқ, оны өзінің міндеті деп санамайтындар. Олардың балалары қараусыз қалғандай әсер береді. Бұл – ең қауіпті әрі сөз жоқ, девиантты мінезді балалардың басым көпшілігін беретін отбасылар. Мектептегі оқу-тәрбие жұмысындағы кемшіліктердің де бала тәрбиесіне кері әсер етері даусыз. Олардың бірнеше түрін атап өтсек мына төмендегідей:

1. Тәртіп бұзуға бейім тұратын балаларды дер кезінде анықтап, олармен алдын ала жұмыстар жүргізбеу.

2. Балабақша ұжымының осы мәселеде алаңсыз болуы немесе жүйелі жұмыстың болмауы. Баланың өзін-өзі басқару жұмысының дұрыс жүрмеуі. Балабақшадан тыс өтілетін іс-шаралардың сапасының төмен екендігі. Тәрбиесі қиын балалардың отбасыларымен қарым-қатынастың нашар ұйымдастырылуы.

3. Девиантты мінезді баламен дұрыс қарым-қатынас орната білмеу немесе мұғалімдер мен тәрбиешілердің кәсіби деңгейінің төмендігі.

4. Кейбір тәрбиешілердің сабақ беру әдісінің төмен болуының әсерінен балалардың сабаққа қызықпауы, үлгерімнің нашарлығы, сөзсіз балалардың тәртібін әлсіретеді және ол мұғалімдердің де беделін төмендетеді.

5. Кейбір тәрбиешілердің педагогикалық этиканы білмеуі немесе сақтамауы балаларды өзіне қарсы қоюға әкеліп соғады да, ұзаққа созылған шиеленісті туғызады. «Қиын» баланы қайта тәрбиелеу жолдары: «Адамның баласын заман өсіреді. Кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі кінәлі» деп Абай атамыз айтқандай, бала тәрбиесіне бәріміз де: мектеп, ұстаз, ата-ана, қоршаған орта, қоғам жауаптымыз. Ата-бабаларымыз бізден бұрын бала психологиясын танып, адамның жан дүниесіне үңіле білген. Ал, бұл қасиет дәл қазіргі уақытта бізге өте қажет: баланың ішкі дүниесіне үңіле білу, жан-сезімін түсініп, ұғыну, оған көмектесу. Мысалы, «Балаңды 5-7 жасқа дейін патшадай сыйла, 10-15-ке дейін күлша жұмса, 15-17 жасынан ақылға-ақыл қосар дос, жолдасындай сыйла» деген

ғибараты баланың даму психологиясын жас ерекшеліктеріне қарап, сипаттап, саптап бөліп қойғандай. Осы кезеңдердің бірінен аттап кетсек, тәрбиенің күрт бұзылуы даусыз.

Орта білім дамыту тұжырымдамасында «Қоғамымыздың іргетасын нығайту мақсатында ең алдымен адамгершілік, ізгілік, имандылық тәрбиесін көркейту керек» делінген. Бұл үшін психология, педагогика ғылымдарының жетістіктерін пайдалана отырып, нарықтық экономикаға сай дені сау, ұлттық сана-сезімі жоғары, рухани ойлау дүниесі биік, мәдениетті, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттері қалыптасқан Қазақстан азаматын тәрбиелеу – міндетіміз.

Осынау өмірдегі әрбір жасөспірімге тән қасиет яғни, көңілінің қамауы – ешкімге бағынышты болмай, қатар-құрбыларымен бірге ойнап, бірге күліп, ішкі жан сырларын да бірге бөлісіп, балалық бал дәуренін көңілді өткізу. Ол сондай-ақ тіршілік көшіне ілескісі келіп, жеке басы үшін әрқандай қам-қаракет жасайды, өзін болашаққа бағыттайды. Осындай ұмтылыс әрбір жас жеткіншектен көрінгенімен, оның сапалық дәрежесі әркімде әртүрлі болады. Мысалы, қиын балалардың болашаққа ұстанған бағыты басқа жасөспірімдерден өзгешелеу болып келеді. Тәрбиесі «қиын» балалар әдетте өмір тәжірибесінің таяздығынан, көп ретте ерік-күшінің аздығынан, берік қалыптаспауынан кездескен қиыншылықты жеңе алмай, тағдырдың тәлкегіне түсіп кете барады. Тәрбиесі «қиын» балалардың пайда болуына бірден-бір себепші болатын және жағымсыз жағдай туғызатын – отбасы тәрбиесі. Оның бастылары:

- біріншіден, баланың күнделікті жүріс-тұрыстарын қадағаламау; оның көзінше арақ-шарап ішу, дау-жанжал, ұрыс-керіс туғызу;

- екіншіден: баланы киіндіру, тамақтандыру, мұң-мұқтажын қамтамасыз ету деп санаушылық;

- үшіншіден, жастайынан еңбектену әдет-дағдыларын қалыптастырмау. Оқушының жан дүниесіне көңіл аудармау, отбасындағы ажырасу және жаңа адамның отбасы мүшесі болып енуі де себеп болады.

Отбасындағы тәрбиеден кеткен кемшіліктер мектеп жағдайында одан да бетер шиеленісе түсетіндігі айқын. Себебі мектепте де баланың жеке басын сыйламай, әкімшілік көрсету баршылық. Мектеп мұғалімдері мен қиын балалардың қарым-қатынастары «қиын» айтуымен, ұрысу ар-ожданына тию тәрізді педагогикаға жат әрекеттермен сипатталады. Мұғалімдер мен қиын балалардың арасындағы қарым-қатынастар жүйесіндегі кемшіліктерді төмендегіше сипаттауға болады.

1. Мораль белгілерімен заң нормаларын ұстамауға бейімділігі бар оқушыларды алдын-ала айқындай алмау. Мұғалімдердің кейбіреулері оқушының дара ерекшеліктеріне, адамгершілік тәрбиесі нормасынан ауытқу себептеріне толық көңіл аудармаған. Ұжым арасындағы қарым-қатынастардағы кемшіліктерді жоймау, балалардың бос уақыттарын нәтижелі ұйымдастырмау.

2. Тәрбиесі «қиын» оқушылармен тіл табыса алмай, яғни жеке педагогикалық ықпалдар жасай алмаудан барып, педагогтық этикаға жатпайтын тәсілдері: ұрсу, әрбір қылықтарын талдауға алу, орынсыз жазаламау, қандай бір жөнсіз «әрекеттер» болсын оны сол балаға жабу, кемсіту т.б. қолдану, дұрыс қолданылмаған шара жасөспірімдердің ыза-кегін туғызып, қарсылық көрсетеді.

3. Кейбір педагогтердің кәсіптік деңгейлерінің төмен болуы және психологиялық тұрғыдан балалармен жұмыс жүргізуге дайындығының жеткіліксіздігі, өз пәндерінен білімдерінің таяздығынан, тәрбие жұмыстарын өткізуде методикалық шеберліктер дәрежесі төмен болуы себеп болған. Қиын оқушылардың проблемаларын шешуде оқушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін педагогтер білулері қажет. Себебі, қандай бір педагогикалық ықпалдар жасалмасын олар баланың ішкі жан-дүниесімен сабақтасып жатуы тиіс.

4. Балаларға ықпал жасайтын басты тұлғалардың бірі – тәрбиешілер, мұғалімдер. Тәрбиешілер жүйелі жоспар құрып, шәкірттермен ақылдаса, ата-аналармен бірлесе жұмыс істеген жағдайда ғана үлкен нәтижелерге ие бола алады. Сондықтан ол әр уақытта

оқушыларының күшті және әлсіз жақтарын ескеріп, нәтижелеріне жүйелі салыстырулар жүргізіп, нақты талдау жасап отыру тиіс. Ең бастысы, әрбір ұстаз өзі атқаратын тәлім-тәрбие ісін ғылыми тұрғыдан ұйымдастырып, шәкірттерін жан-жақты білуге ұмтылған дұрыс. Оқушылардың тәрбиелік деңгейі нақты анықтау үшін үздіксіз жұмыс істеу керек

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан мектебі, 2002 ж. №1
2. Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар, 2007 ж. №5
3. Жұмабаев М. «Педагогика»
4. Немов Р.С «Психология». – Алматы, 2003, 198-201 бб.
5. Мектептегі психологиялық қызметтің жүйесінің мазмұны. – Тараз, 2002
6. Шевандрин Н.И «Психодиагностика, коррекция и развитие личности». – М, 1998
7. Жұмабаев Ә. Мектептегі психологиялық қызметтің жүйесінің мазмұны. – Тараз ж, 2002, 6 8-11 б.
8. Керимов Л.К . Трудный подросток и его перевоспитание, Алма-ата: КазГПУ имени Абая, 1991
9. Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы № 345 Заңы.
10. Специальная педагогика. Учебное пособие. – М, 2001 г.

Манарбек Г.Г.,

2 курс магистранты,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Касымова А.Х.,

п.ғ.к., доцент,

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Орал қ. (Қазақстан)

ТРЕНИНГТІК ӘСЕР ЕТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Жүргізілген зерттеудің мақсаты – жасөспірімдерде коммуникативтік қабілеттерді дамытуға бағытталған тренинг бағдарламасын әзірлеу және апробациялау болды. Тренинг Круглоозерный ЖОББМ-нің 6 - сынып оқушыларына арналған. Осы эксперимент аясында келесі гипотеза ұсынылды: дамыған оқу бағдарламасын іске асыру барысында жасөспірімдердің коммуникативті қабілеттері дамиды.

Эксперимент төрт кезеңде жүргізілді. Ұйымдастыру кезеңінде 6 «А» сыныбының сынып жетекшісімен кездесу өтті. Зерттеудің бастапқы нүктесі сынып жетекшісінің өтініші болды, ол оқушылардың коммуникативті қабілеттерін дамыту қажеттілігі бар екенін айтты. Екінші кезең – диагностикалық кезең. Бұл кезеңде таңдалған әдістеме бойынша сыныпқа тестілеу жүргізілді:

- Дж. Гилфорд пен М. Салливеннің «Әлеуметтік интеллектті зерттеу әдістемесі».

Үшінші кезең (қалыптастырушы) әлеуметтік және эмоционалды интеллектпен, сондай-ақ ұйымдастырушылық қабілеттермен байланысты қабілеттерді дамытуға бағытталған оқу бағдарламасын сынақтан өткізуді қамтыды.

Тренинг 2021 жылдың қыркүйек айында өтті. Бағдарлама жалпы ұзақтығы 42 академиялық сағат болатын 8 сабақты қамтыды. Бөлінген сағаттардың үлкен көлемі тренингте мәлімделген барлық тақырыптарды терең пысықтауға мүмкіндік берді.

Эксперимент жүргізу үшін екі топ жиналды: 12 адамнан тұратын эксперименттік топ (5 қыз және 7 ұл) және 13 адамнан тұратын бақылау тобы (5 қыз және 8 ұл).

Топтарды қалыптастыру қағидаттары: 1) эксперименттік топқа әдістемелердің көмегімен анықталған көрсеткіштері төмен сыналушылар іріктелді; 2) еріктілік қағидаты: тәжірибелік топқа тренингке қатысқысы келген оқушылар іріктелді.

Тренинг аясында түрлі техникалар қолданылды. Тренинг бағдарламасына жасөспірімдермен жұмыс жасау кезінде өте маңызды болып табылатын топты біріктіруге және сенімді ортаны қалыптастыруға бағытталған жаттығулар енгізілді. Топты біріктіру топтық динамиканы күшейтеді, нәтижесінде пайда болатын сенімді орта қатысушылардың өзін-өзі ашуына ықпал етеді. Бұл дағдыларды дамытуға, адамның қабілеттерін ашуға мүмкіндік береді [2].

Алынған мәліметтер алғашқы диагностикада анықталғандармен салыстырылды, содан кейін математикалық статистика әдістерін қолдана отырып өңделді. Мынадай критерийлер пайдаланылды: 1) Манн-Уитнидің U-критерийі (эксперименттік және бақылау топтары арасындағы айырмашылықтарды анықтау үшін); 2) Вилкоксонның T-критерийі (сыналушылардың бір іріктемесінде екі түрлі жағдайда өлшенген көрсеткіштерді салыстыру үшін; 3) Белгілер критерийі (сыналушылардың осы іріктемесіне фактордың әсерін айқындау үшін)[3].

Диагностика нәтижелерін қарастырайық.

Дж. Гилфорд пен М. Салливеннің «Әлеуметтік интеллектті зерттеу әдістемесі».

Қайта тестілеу нәтижелерді бұрын алынған нәтижелермен салыстыруға мүмкіндік береді (1-кесте).

1-кесте Тәжірибелік топта тренингке дейін және одан кейінгі әлеуметтік интеллект деңгейі.

	№1 субтест	№2 субтест	№3 субтест	№4 субтест	№5 субтест
Тренингке дейін	4,9	6,4	6,2	2,9	20,4
Тренингтен кейін	6,4	7,6	6,8	4,1	24,9

Тәжірибелік топта тренингтен кейін барлық субтесттерде әлеуметтік интеллект деңгейінің жоғарылауы байқалады.

Алынған нәтижелерді белгілер критерийі және Вилкоксонның T-критерийі арқылы математикалық өңдеуді жүргіздім. «Экспрессивті топтары» №2 субтест, «Қосымша әңгімелер» №4 субтест және белгілер критерийі арқылы әлеуметтік интеллекттің жалпы бағалауы бойынша фактордың (тренингтің) әсері статистикалық тұрғыдан сенімді екендігі анықталды.

Вилкоксонның T-критерийі бойынша №4 субтест бойынша статистикалық сенімді айырмашылықтар және $P = 0,95$ (2-кесте).

2-кесте Тәжірибелік топта тренингке дейін және одан кейін өлшенген әлеуметтік интеллект көрсеткіштері айырмашылығының сенімділігі.

	№1 субтест	№2 субтест	№3 субтест	№4 субтест	Барлығы
$T_{эмп}$	12	12,5	24	4	9
$T_{кр}$	10	8	13	8	17

Алынған мәліметтер статистикаға қатысушылардың өзара әрекеттесу жағдайларының даму логикасын және осы жағдайлардағы адамдардың мінез-құлқының маңыздылығын түсіну қабілетінің едәуір артқанын көрсетеді [4]. Кейін қайта тестілеу бақылау тобында жүргізілді (3-кесте).

3-кесте Тренингтен кейін тәжірибелік және бақылау топтарындағы әлеуметтік интеллект деңгейінің ауырлығы.

	№1 субтест	№2 субтест	№3 субтест	№4 субтест	Барлығы
Тәжірибелік топ	6,4	7,6	6,8	4,1	24,9
Бақылау тобы	5,4	5,6	4	4	19

Кестеден тәжірибелік топта барлық субтесттердің көрсеткіштері жоғары екенін көруге болады.

Манн-Уитнидің U-критерийін қолдана отырып, № 2 және № 3 субтесттер бойынша тәжірибелік және бақылау топтары арасында, сондай-ақ, 0,99 маңыздылық деңгейінде әлеуметтік интеллекттің жалпы бағалауы бойынша сенімді айырмашылықтар алынды (4-кесте).

4-кесте Тренингтен кейінгі тәжірибелік және бақылау топтары арасындағы әлеуметтік интеллект көрсеткіштері айырмашылығының сенімділігі.

	№1 субтест	№2 субтест	№3 субтест	№4 субтест	Барлығы
$U_{эмп}$	56	32,5	32,5	71,5	34,5
$U_{кр}$ (p=0,99)	35	35	35	35	35

Тренингке дейін тестілеу кезінде тәжірибелік және бақылау топтары арасында статистикалық сенімді айырмашылықтар анықталған жоқ. Алынған мәліметтер тәжірибелік топтың тренингке қатысу нәтижесінде статистикалық тұрғыдан жоғарырақ болғанын көрсетеді: логикалық жалпылау қабілеті, адамның әртүрлі вербалды емес реакцияларындағы жалпы маңызды белгілерді бөліп көрсету, адамның ұқсас ауызша реакцияларының мәнінің өзгеруін оларды тудырған жағдайдың мәнмәтініне байланысты түсіну қабілеті [5].

Осылайша, қатысушылардың кері байланысына, сондай-ақ әдісті қолдану нәтижесінде алынған көрсеткіштерге сүйене отырып, тренинг сабақтары жасөспірімдерде коммуникативті қабілеттердің дамуына ықпал етті деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Иванова Е. С. Особенности эмоционального интеллекта в подростковом возрасте / Е. С. Иванова // Образование и наука : известия Уральского отделения Российской Академии образования: журнал теоретических и прикладных исследований. – Екатеринбург: Уральское отд-ние РАО. – 2011. – № 1(80). – С. 33–41.
2. Вачков И.В. Групповые методы в работе школьного психолога: учебно-методическое пособие / И. В. Вачков. – Москва: Ось-89, 2002. – 224 с.
3. Дранков В.Л. О природе коммуникативных способностей / В.Л. Дранков, А.В. Дранков // Психология – производству и воспитанию: сборник статей. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. – С. 239–242.
4. Медникова А.А. Особенности структуры коммуникативных способностей старших подростков / А.А. Медникова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2009. – Выпуск 2 (80). – С. 120–123.
5. Игра в тренинге: личный помощник тренера / Е. А. Леванова, А. Н. Соболева, В.А. Плешаков, Г.С. Голышев. – Санкт-Петербург [и др.]: Питер, 2011. – 368 с.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ЭКОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТТА ТӘРБИЕ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуінен туындаған қазіргі замандағы жаһандық түйткілдердің бірі – табиғат пен адамдардың теріс әрекеттесуі. Сондықтан қазіргі кездегі экологиялық тәрбиенің мақсаты – оқушыда өзара ұштастырылған экологиялық сана қалыптастыру, экологиялық іс-әрекетін ұйымдастыру арқылы экобағытта белсенділікке жұмылдыру барысында жүзеге асыруға болады деген ұйғарымдамыз. Адам өмірі үнемі қоғам және табиғи ортамен тікелей байланысты. Біз талқылайтын мәселе адам мен табиғат бірлігі болып табылады. Экологиялық сана қалыптастыру – психологиялық, педагогикалық, әрі экологиялық үрдіс. Экологиялық психология – тұлғаның экологиялық санасының қалыптасу заңдылықтары мен механизмін зерттейді, ал сана адамның барша психикалық қызметіне ортақ қасиетті бейнелеудің ерекше формасы. Жалпы экологиялық сана қалыптастыруды әр қырынан қарастырған зерттеулерге шолу жасасақ, мысалы, экологиялық мәселелердің психологиялық ерекшеліктерін зерттеген ғалымдар Е.Д. Дерябо мен В.А. Ясвин пікірлерінше, экологиялық сананы антропоцентрикалық сана және эоцентрикалық сана деп екі түрге бөліп, біріншісіне адамның сыртқы ортадағы іс-әрекетін сәйкестендіріп отыратын, қоршаған ортаның бас факторларына әлеуметтік және мәдени факторлар жатса, эоцентрикалық сана адам табиғаттың бір мүшесі болғандықтан, ол тек әлеуметтік ортаға ғана емес сонымен бірге табиғи ортада да өмір сүру барысында қалыптасатын сана [1, 2].

Мектепке дейінгі балалардың табиғат әлеміне субъективті көзқарасы бірінші кезекте танымдық салада көрінеді. Дәл осы мектепке дейінгі жаста, экологиялық сана негіздері қалыптасады. Сондықтан балалар ерте балалық шақта шынайы білім алып, табиғатпен мейірімді, қамқор қарым-қатынас жасауға бағытталған практикалық дағдыларды игеруі өте маңызды.

Баланың табиғатқа субъективті қатынасы оған мектепке дейінгі жаста пайда болатын өмірлік тәжірибенің негізінде дами бастайды. Бұл біріншіден, оның жануарлармен және өсімдіктермен тікелей байланысу тәжірибесі, екіншіден, «ересектермен» қарым-қатынас жасау тәжірибесі, оның барысында бала ересектерге тән табиғат және қоршаған орта туралы белгілі бір ақпарат алады. Табиғи әлемді бала онтогенездің алғашқы кезеңдерінде нақты қатынастар объектісі ретінде ажырата алмайды. Себебі, бала өзін әлеммен сәйкестендіреді: «Мен – әлеммін» [3].

Алайда, баланың табиғатқа қатынасы жеке категорияға айналған кезде, ол басым болады. Н. Катамадзе 5-7 жас аралығындағы 500-ден астам мектепке дейінгі тәрбиеленушілердің «адамдар», «жануарлар» және «объектілер» арасында таңдау жасауы қажет болған бірнеше эксперименталды жағдайдағы әрекеттерін байқады. 50-60% жағдайда мектеп жасына дейінгі балалардың таңдаулы әрекеті жануарларға және тек 20 - 30% - адамдарға және жансыз заттарға бағытталғандығы анықталды. Осылайша, ересек мектеп жасына дейінгі кезең баланың табиғи әлемге деген ерекше бағдарымен сипатталады [4]. Қызықты эмпирикалық материалды Д.Ф. Петяева ұсынды, ол балалардың дүниетанымы негіздерінің қалыптасу мәселелерін әзірлеу контекстінде мектепке дейінгі балалардың жанды табиғат туралы түсініктерін зерттеді. Сонымен қатар, «дүниетаным» ұғымы оны «баланың сыртқы әлемге мәдени қатынасы» (Л.С. Выготскийдің) және «олардың қарым-қатынасындағы ішкі және сыртқы әлемнің ең негізгі заңдылықтарының субъективті бейнесі» ретінде (М. Лисинаның), яғни «субъективті көзқарас» ұғымына жақын мағынада түсіндіріледі.

Түсініктердің даму тенденциясын қарастырған Д.Ф. Петяева олардың формальды-динамикалық қасиеттері арқылы сипатталатынын айтады мысалы, толымдылығы – белгілер саны, тұрақтылығы – әртүрлі жағдайларда өзгеріссіз болудан, саналылығы – белгілердің құрамдас бөліктерін вербализациялаудан, тұтастығы – жекелеген компоненттердің байланыстылығы және қарама-қайшылығынан байқалады деп есептейді. Атап айтқанда, ұсыныстардың толықтығы негізінен баланың табиғи объектілермен тікелей байланысы тәжірибесі негізінде, ал тұрақтылық, саналы және тұтастық – ересектермен қарым-қатынас негізінде дамитындығын анықтады. Д.Ф. Петяеваның жұмысында мектепке дейінгі балалардың дүниетанымы негіздерінің қалыптасу үрдісінде тірі табиғат туралы түсініктері балада қалыптасатын әлемнің бастапқы бейнесі оның реттеушісі ретінде қабылданады [5].

Сонымен, мектеп жасына дейінгі балалардың барлығы дерлік, жасына қарамастан, қозғалыс белгісін басшылыққа алады. Егер 3-5 жастағы балалар қозғалатын барлық нәрселерді, соның ішінде механикалық ойыншықтарды тірі қатарына жатқызса, онда ересек мектепке дейінгі балалар өздігінен қозғалатын нәрселерді яғни іс-әрекет субъектілерін ғана тірі деп санайды. Мектепке дейінгі ересек жастағы балаларда «қозғалыс» әрқашан тірі субъектілік белгімен ұштасады және соңғысы олар үшін тірі табиғаттың анықтаушы сапасына айналады. Бала барлық тіршілік иелеріне ие болатын субъективтілік сонымен бірге балалар санасының анимизм сияқты өзіндік ерекшелігімен байланысты, ол табиғат әлемін қабылдаудың антропоморфтық сипатын, «адам» және «адам емес» арасындағы шекараны анықтайды. Осылайша, мектепке дейінгі балаға тән әлемді ұғынудың антропоморфиялық тәсілі оның табиғатқа деген модальдылығының субъективті сипатының қалыптасуына алып келеді, оның негізінде мектепке дейінгі баланың бүкіл табиғатын «адами» аясына жатқызу нәтижесінде пайда болатын «субъективті ұстаным» жатыр [4].

Мектеп жасына дейінгі бала ойлауының екінші белгісі – артификализм, яғни әлемдегі барлық заттар мен құбылыстарды адамдар өз мақсаттары үшін жасайды деген идея.

Артификализм табиғатқа деген қарым-қатынастың прагматикалық сипатын көрсетеді: «Бұл маған не бере алады?», «Көл мен оған шомылу үшін бар», «Жаңбыр мен балшықта жүргім келетіндіктен болады», т. б.

Мектепке дейінгі жастағы бала үшін әлемді қабылдау еркіндігі бойынша мұнда бәрі бірге өмір сүре алады деген көзқараспен қабылданады. Миф пен шындық бала әлемінде бір-бірімен қатар өмір сүреді: себеп-салдар байланыстары міндетті емес және тіпті мистикалық байланыстарға жол бермейді. Бала санасының бұл ерекшелігі табиғат әлемін және адамдар әлемін біртұтас, тұтас әлем ретінде қабылдауға – табиғатқа субъективті қарым-қатынастың өзіндік жинақталуын қалыптастыруға ықпал етеді.

Табиғи объектіге танымдық қызығушылық таныта отырып, бала ересектердің іс-әрекеттерін бағалауға емес, табиғи объектінің жағдайы мен әл-ауқатына өзара іс-қимыл жасағанда бағдарланады. Басқаша айтқанда, тіршілік туралы түсініктердің қалыптасуы, яғни танымдық сфераның даму деңгейі мектеп жасына дейінгі балаларда табиғи заттармен өзара әрекеттесу байланысында дами бастайды. Баланың эмоционалды-еріктік аумағының дамуы оның танымдық іс-әрекеті барысында қатар қалыптасады. Бұл А.В. Запорожецтің басшылығымен жүргізілген эксперименталды зерттеулердің деректерімен расталады. Баланың ерте балалық шақтан мектепке дейінгі кезеңге өту кезеңінде эмоционалды саласында айтарлықтай өзгерістер бар. Біріншіден, эмпатияның ерекше нысандары басқа объектінің әрекеттері мен күйлері үшін пайда болады; екіншіден, мінез-құлық құрылымындағы әсер етудің функционалды орны өзгереді, яғни қабылданған әрекеттердің салдарын алдын-ала болжайтын эмоционалды тәжірибе пайда болады; үшіншіден, эмоционалды алдын алу пайда болуы құрамына вегетативтік және моторлы реакциялардан басқа, әртүрлі танымдық үрдістер (қабылдау, есте сақтау, бейнелі ойлау, қиялдың күрделі формалары арқылы) біртіндеп қосылатын эмоциялық процестер құрылымының міндетті түрде өзгеруін болжайды [6].

Осылайша, тірі табиғат туралы идеялар дамуының жоғары деңгейі, табиғат объектілеріне деген жанашырлық, қатыстылық сияқты эмоционалды түрде айқындалған көріністерді қалыптастырудың интеллектуалды негізі яғни табиғат туралы нақты ұғымдардың іргетасы қаланады.

Экологиялық сананы қалыптастыру үшін 5-7 жастағы «сензитивті» (Л.С. Выготский, Л.М. Макарова, Т.М. Носова) кезең болып табылады. 5-7 жаста отаны туралы баланың туған жері, өзі тұратын қаласы туралы алғашқы мағыналы идеялар пайда болады. Бұл жас үшін эмпатия мен қоршаған ортаға қызығушылықтың көрінісі тән. 5-7 жастағы балаларға әлеуметтік қатынастарға қарағанда қоршаған әлемдегі қатынастарды табу оңайырақ. Табиғат логикасы оларға түсінікті. Балалар қоршаған әлемдегі ұқсастықтарды оңай анықтайды. Өзімен сәйкестендіру жеткілікті жоғары дамыған («өсімдік, жануар мен сияқты ауырады, дем алады, қозғалады»). Бұл жас қоршаған ортаға неғұрлым сензитивті болғандықтан, дәл осы кезеңде балаларда оған ұқыпты қарауды қалыптастыру, өзара тәуелділік пен теңдік сезімдерін сезіндіру маңызды.

Мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың психологиялық дамуы тек пәндерді ғана емес, олардың арасындағы функционалдық, себептік және генетикалық байланыстарды жалпылауға және тануға қабілеттілігімен, сондай-ақ зерттелген байланыстарды, тәуелділіктерді және қарым-қатынастарды жаңа объектілерге көшіру мүмкіндігімен сипатталады. Мектепке дейінгі ересек жастағы балаларға қоршаған ортаға эмпатия тән [7,8]. Мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың мазмұнды сипаттамасы (баланың психофизиологиялық, эмоционалдық, тұлғалық дамуы, сондай-ақ дамудың әлеуметтік жағдайының өзі) мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық санасын қалыптастыру үшін алғышарттар түзеді.

Жоғарыда аталған авторлардың зерттеулерін ескере келе, мектепке дейінгі жастағы табиғатқа субъективті қатынасты дамыту келесі кезеңдері (арнайы құрылған экологиялық, тәрбиелік, әлеуметтік орта) 1 кестеге сай көрсетілген.

Кесте 1. Мектеп дейінгі жастағы балаларда табиғатқа субъективті көзқарастың даму кезеңдері

Жас кезеңдері	Табиғатқа субъективті қатынас параметрлері		Негізгі сипаттамалары
	<i>модальдылық</i>	<i>өзара іс-қимыл бағыты</i>	
Сана дамуының антропоцентрикалық кезеңі. Мектепке дейінгі ерте балалық шақ (3-4 жас).	Объективті-прагматикалық	Практикалық, когнитивті	Эгоцентризм, антропоморфизм, артификализм
Сананың антропоцентризмнен эгоцентризмге дейінгі өтпелі кезеңі. Мектеп жасына дейінгі орташа жас (4-5 жас).	Объективті-прагматикалықтан субъективті-прагматикалыққа өту	Практикалық, когнитивті, перцептивті-аффективті	Субъектификация - артификализм, антропоморфизм
Сананың дамуын эгоорталық кезеңі. Ересек мектеп жасына дейінгі (5-7 жас) кезең.	Субъективті-прагматикалық	Практикалық, когнитивті, перцептивті-аффективті,	Идентификация, эмпатия, рефлексия, субъектификация (табиғи нысанды өзіндік көзқарасы тұрғысынан

		мінез- құлықтық	құндылық қабылдау).	ретінде
--	--	--------------------	------------------------	---------

Жоғарыдағы аталған зерттеулерді талдау 5-7 жас кезеңі балалардың экологиялық санасын дамыту үшін сензитивті болып табылатынын көрсетті (экологиялық-әлеуметтік-білім беру ортасына сәйкес).

Авторлардың пайымдаулары бойынша ой түйіндесек, табиғат – адамның эмоциялық, танымдық, этикалық, эстетикалық, материалдық, рухани, т.б. қажеттіліктерін өтеп отыратын тіршілік көзі болып табылады. Демек, әлеуметтің келешектегі ғана емес, бүгінгі қалыпты тіршілігін қамтамасыз ету үшін жас ұрпақ тәрбиесінде табиғат әлемімен тиімді әсерлесуге ұмтылдыратын адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға жеткілікті көңіл бөлу қажет.

Біздің көтермекші мәселеміз мектепке дейінгі балалық шақтан бастап табиғи орта құбылыстары мен заңдылықтарын біліп, алған білімді іс-тәжірибе жүзінде пайдалануға бағыттау. Осы орайда, білім беру барысында мотивациялы-психологиялық тұрғыда бала бойында әлемге, табиғатқа сүйіспеншілік, табиғи сұлулықтан ләззатану, табиғатқа қамқорлық қарым-қатынас орнату, шынайылық сияқты құндылықтардан тұратын ізгілікті-этикалық норма қалыптастыруға екпін түсіру қажеттігі туындайды. Адамда бала кезінен бастап жүйелі ізгілікті-этикалық норма қалыптасқанда, оның бойында ар-намысымен байланыста белсенді әрекетке қажеттілік туындайды және ол оптималды экологиялық бағытта белсенділік танытуға ықпал етеді. Аталған рухани құндылықтарды бала бойында кішкентайынан дамытпайынша тек теориямен шектелген білім мен тәрбие қаншалықты терең меңгерілсе де, іске келгенде дәрменсіз болып қала бермек. Жылдар бойы зерттеп жүрген ғылыми еңбегімді қарастыру барысында және жинақтаған ұстаздық тәжірибемде экологиялық мәселелерді шешуде оларды психологиялық жуықтау арқылы зерттеу маңыздылығына көз жеткіздім. Әрі экологиялық білім мен тәрбие берудің өзі ауқымды психологиялық, онымен қоса әр қырлы педагогикалық іс. Осы орайда, бүгінгі жастарда ізгілікті-рухани қасиеттерді сіңіру қажеттігін ескеріп, табиғи ортаға болған қарым-қатынаста экологиялық сана қалыптастырудың психологиялық маңыздылығын қарастыруға талпыныстар жасау мәселенің өзектілігін айқындай түспек. Экологиялық сананы қалыптастыруда мектепке дейінгі балалардың табиғат әлеміне субъективті көзқарасы бірінші кезекте танымдық салада көрінеді. Дәл осы жаста табиғат туралы нақты ұғымдардың іргетасы қаланып, экологиялық сана негіздері қалыптасады. Балалар ерте балалық шақтан бастап табиғатпен мейірімді қарым-қатынас жасауға дағдыланады деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ясвин В.А. психология отношения к природе. – М., 2000, 456 с.
2. Выготский Л.С. Вопросы детской возрастной психологии собр. соч. Т6. – М.: Педагогика, 1982.
3. Абдуллаева М. Психологические особенности детей дошкольного возраста / М. Абдуллаева / Молодой ученый – 2017. – №22. – с. 393- 395.
4. Глебов В.В. Экологическая психология: Учеб. пособие / – В.В. Глебов. М.: Рудн, 2008. – 243 с.
5. Петяева Д.Ф. Развитие представлений о живой природе у дошкольников: автореф. дисс. канд. психол. наук. М., 1991. – 98 с.
6. Закирова М.Х. Экологическое воспитание в современном детском саду // актуальные направления научных исследований: от теории к практике : материалы VI междунар. науч.–практ. конф.– чебоксары: цнс «интерактив плюс», 2015. – № 4 (6). – с. 64-65.
7. Арсентьева В.П. формирование представлений о биоценозе у детей старшего дошкольного возраста: автореферат канд. педаг. наук дис... М., 1998. – 124 с.

8. Ниязова А.А., Садыкова Э.Ф. Основные научные подходы, используемые в решении экологических проблем. Журнал. Современные проблемы науки и образования, вып № 1/2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=8234>

Муратов Т.Р.,
кыргыз тили жана адабияты окутуучусу,
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек
эл аралык университетинин медициналык колледжинин
г. Ош (Кыргызстан)

БИЛИМ АЛУУГА ЖАРКЫН ЖОЛ АЙЫЛДЫК МЕКТЕПТЕН БАШТАЛАТ

Бул макалада эгемендиктин дээрлик чейрек кылымдык мезгилинде билим бер системасын алсак, кечээки муун ыкпалдык мойнуна алоолонгон жагоо тагынып, кыпчыл келечекте космонавт болууну самаган. Бүгүнкү муун ыкпалдык мурдагыдай бир калкалык, коммунизмди куруу дегендей бир гана максатты кыздык жок, ар биринин максаты, кызыкчылыктары ар башка. Азыр жаңы технологиялар доору, бул болсо адамдардын кызыкчылыктарын жаңы нукка салууда.

Эта статья почти четверть века суверенитета во время образовательной системы, например, представители поколения вчера, сжигая его шею, носил галстук, хочет быть частью будущих космонавтов. Сегодня поколение, которое по-прежнему заниматься щит, коммунистическое КЖД одно намерение, и что интересы каждой из целей, каждая башка. новая технология возраста, это в интересах нового трека.

This article is almost a quarter century of sovereignty during the educational system, for example, representatives of the generation of yesterday, burning his neck, wore a necktie, wishes to be part of the future astronauts. Today, a generation that still engage a shield, the communist kzd one intention, and that the interests of each of the goals, each башка. the new technology age, it is in the interests of the new track.

Bright to education in rural school starts.

Яркое образование в сельской школе начинается.

Билим алууга жаркын жол айылдык мектептен башталат.

«Эртеңки ойлосоң-көрчү эк, он жылды ойлосоң-дарак эк, келчекти ойлосоң балдарга билим бер, тарбияла»- деген кытай элинин жакшы накыл кебинде айтылгандай, ылкыбиздин келечеги билимди жаштардын колунда. Учурда билим берүүнүн пайдубалы бала-бакчадан тарта тартылып келди.

Үй-бүлө жана мектепке чейинки билим берүү мекемеси мектеп курагына чейинки баланын ыңгышын бирдиктүү тарбия – билим берүү мейкендигине биригишет. Ата –энелер мугалимдер менен балдардын ортосундагы мамиледе башкы орунду авторитардык эмес, улуу киши менен баланын инсандыкка жеке багытталган өз ара аракетин ээлеп турушу керек. Бул мугалимдер жана ата – энелер пикир алышуу процессинде балага тымандык камсыз кылуу керек дегенди ташындарт

Психологиялык коопсуздукту сезүү;
дүйнөгө ишеним кырыш;
эмоционалдык туруктуулук;
жеке маданиятынын негизин тартыш;
анын жеке касиеттерин ыңгыш.

Бул жыйынтык бакча жана \й-б\льн\н ортосундагы гармониялуу \з ара аракеттеринин натыйжасында гана жетишилет [1,242-243бет].

Анын негизги б\л\г\ болгон мектепте, биз б\г\нк\ к\нд\н заман талабына жооп берген, коомдон \з ордун табуу менен базар экономикасындагы атаандаштыкка бекем туруштук бере алган, э\ негизгиси инсандык, улуттук баалуулуктарды, рухий д\ьльтт\рд\, аздектеп \рк\нд\ть билген келечек муундарын тарбиялап жатабызбы же болбосо б\г\нк\ билим бер\н\н абалы кандай?-деген суроо т\йш\лтп\й койбойт. Заман талабына ылайык жа\ы материалдык-техникалык база менен мектептерибиз камсыздалып жатабы? Бул \зг\ч\ айылдык мектептердеги негизги к\йг\й экени талашсыз.

\лк\б\зд\ь, 1680 мектеп айыл жерлеринде жайгашкан, бул республиканын мектептеринин 83 процентин т\з\т. Аларда 825991 окуучу же мектептерде окугандардын бардыгынын 71 проценти билим алышат. Бул маселелерди чеч\д\ балким биз билим бер\н\н негизги максатын аныктап алганыбыз дурустур? Тарбия билим бер\д\ь –анын негизги максаты анык болгондо гана –тарбиялоо, билим бер\ процесси жемишт\ натыйжа бер\эри талашсыз. Андыктан, келечек \элери катары биз кимди к\рг\б\з келип жаткандыгын, ага карата коюлган талап, максаттарыбызды алгач тактап алганыбыз о\дур. Чыныгы инсанды тарбиялоодо, биз кимдерди, кандай инсандарды, алардын сапаттарын, аларды к\рг\б\з келген \зг\ч\л\кт\р\ун тактап алганыбыз о\ң. Андан кийин билим бер\у\ процессинде окуучуга жала\ гана билим берип, маалымат ж\кт\т\н\ эмес, алардагы чыныгы инсандык касиет адамкерчилик, эмгекчилдик, адепт\у\л\кт\н, а\ сезимдин калыптанышын жана да, психологиялык жана физиологиялык жактан чы\ болушун пландоо маанил\у\ . Ушул \е\т\г\н алып караганда, билим бер\у\н\н максатын аныктоо кечиктирилгис иш.

Билим бер\у\н\н максаты - балдарды эрте\ки жашоого, турмушта \з ордун таба алууга даярдоо тарбиялоонун негизги принциби катары т\м\нк\л\рд\ белгилеп \тс\к болот;

- 1) Балдардагы патриоттук сезимдерди ойготуу.
- 2) Изден\у\ ж\нд\м\д\у\л\г\г\н \ст\r\.
- 3) Улуттар аралык ынтымакка багыттоо.
- 4) Этносторго, дин \к\лд\р\ун\ сый мамиле кылууга \йр\т\.
- 5) Адамдык адеп –ахлактык, жоопкерчиликти атуулдук ариетти калыптандыруу ишинде мекенчилдикти ийгиликке \йр\т\у\ боюнча такталып жазылуусу маанил\у\ .

Биз келечек ж\н\нд\ ой ж\г\рт\п жатып, э\ ж\н\к\й\д\н, келечекте кимдер менен кошуна болоорубузду же кимдер менен, кандай инсандар менен иштей турганыбызды \лестетсек, керект\у\ картина с\р\т белгил\у\ болот. Азыркы айылдык мектептердеги жалпы абалды, мугалимдердин жетишсиздиги менен бирге, даярдыгы жетишт\у\ болбогон кадрларды, кесиби мугалим болбосо да мугалим болуп иштеп жаткандардын келечекке берген о\ң же терс таасирин, мектеп психологунун же мектептеги психолог-консультанттардын, окуу китептеринин жетишсиздиги сыяктуу проблемаларды алалы [2].

Тилекке каршы, башкалардын оозун карап турган, \з алдынча ой ж\г\рт\ь албаган, \з\н\ ишеничи абдан т\м\н, жетишсиздик комплекси менен чо\ойгон, \з алдынча маселени чече албаган б\т\н адамдан жардамын к\тк\н, жардам болбой калса башын ийип тагдырына таарынган же проблеманы чеч\у\ жолдорун издебей, биле албай кыйналган мекендештерди к\р\у\, же башкалардын \г\тт\т\с\ менен эмне иш кылып жатканына к\н\л бурбай, аны эмне \ч\н кылып жатканына маани бербей айдалып кете берген т\рк\й жоломан атуулдар сыяктуу манкурттарды к\р\ь турган иш. Мустафа Кемаль Атат\рк\т\н ушул жерде дагы бир с\з\ эске т\ш\т: «ойлонбогон, башын ийген инсандардан, ойлонбогон башын ийген коом т\з\л\т, ал коомдон да ойлонбогон, башын ийген башчы чыгат» деген [3].

\лк\б\зд\н келечеги \ч\н тере\ мазмундуу, ой ж\г\рт\ь билген башканын пикирине к\з каранды болбогон, \з оюн айтып т\ш\нд\р\ ала турган \з алдынча окуп \йр\н\у\ ар кандай кырдаалдан жол тапкан, алдыга койгон ж\нд\м\ болгон, проблеманы к\р\ билген, окуяны, абалды анализдей алуу максатын таамай к\р\ь алган к\ч\н\ ээ, максаттуу, турмуштан эмне

каалаганын билген, башкаларга суктанганды же жетишпестик комплексине киргенди коюп, өз күчүнө ишенген чыгаан жаштарды, атуулдарды тарбиялоо зарыл. Ушуга жараша улуттук идеология келип чыгат же тескерисинче, улуттук идеология менен билим берүүнүн максаты дал келиши маанилүү.

Биз он, он беш, жыйырма же отуз жылдан кийин өлкөбүздө кандай атуулдарды көргүбүз келгенин азыртадан белгилешибиз, ага жараша иштешибиз зарыл.

Себеби окуу программаларында күндөлүк же учурдагы өлкөдөгү экономикалык, саясий, социалдык, практикалык маселелерге, базар экономикасынын шарттарында жашоого ылайыкталган материалдарга аз орун берилип, көбүнчө абстракттуу билимге маани берилген. Андыктан мектептерибиздин бүтүрүүчүлөрүнүн көпчүлүгү учурдагы шарттарга, базар экономикасынын эмгектик талаптарына ыңгайлаша албай, кыйналышууда. Натыйжада ишсиздер армиясындагылардын санын арбытууда, өздөрүнө ишеничин, эртеңки күнгө үмүтүн жоготуп, келечектен күткөнү жок, максатына жетүү жолдору багытталган, белгилүү бир маселени чечүүдө абдан кыйналууда, жоопкерчиликтүү иштерди аткаруудан качууда, өз укугун коргой албай, башкаларга кээ учурда «жок» дегенди билбей коркууда.

Ооба, билим берүү тарбия менен эриш аркак. Ошондой болгон соё бала боюна билимден учурдан тарбия башталары илимде да, элдик окууларда да белгил. Ошондон улам элибизде «Куш уяда эмнени кърсё, ошону жасайт»-деген даанышман сөз калган эмеспи.

Андыктан кыргыз элинин улуу инсаны, коомдук ишмер И. Раззаковдун «Сен таза болсон мен таза болсом коом таза болот»-деген сөз эркисизден эске ташт. Кайсы гана мамлекет болбосун, ал чоёбу, кичинеби билимге кыйын бурулуп, эне жана бала, мектеп жана коом, окутуучу жана турмуш сыяктуу маселелер туура жолго коюлса, анда сөз келечекке карай жылуу болот деп ишенич менен айта алам. Жогоруда айткандай кайсы гана коомдо болбосун билим алуу, тарбиялоо биринчи орунга коюлбаса ал эл кыйналышат. Ал тургай кыйын болот да шек туудурат. Бул дүйнө элинин тарыхынан белгил экендигин жакшы билебиз.

Азыркы окуучу реалдуу турмушта жашаганы үчүн ага теориялык билимден мурда практикалык көндүмдөрдү үйрөнүүсү зарыл. Себеби, баары эле жогорку окуу жайына тапшырып билимин улантууну каалабашы мүмкүн. Ошондой эле, өз жөндөмүн, эмнени каалаганын, жана проблеманы чечүүнүн түрдүү жолдорун билген бала күндүк жашоого оңой ыңгайланышат. Ар бир балага максат коюп жашоону үйрөтүү билим берүүнүн кечиктирилгис максаты болуш керек да, жалпы максаттарыбызды да кечикпестен белгилешибиз зарыл.

Кесип тандап жаткан айылдык мектептин класстын окуучулары абдан кыйналышат. Анткени бул багытта мектепте атайын программа иштебейт. ЖОЖдор менен байланыш дээрлик жок. Окуучу класста гана кесипке даярдана баштайт. Аны менен катар билим берүү программабыз теориялык билимдер ал эми жалпы республикалык тестирлөө суроолору логикалык ойлонууну талап кылат. Бул карама-каршылык окуучунун кесип тандоосуна орчундуу тосколдуктарды жаратып келет. Демек окуучуларга жергиликтүү жана приоритеттүү жумушка орношууга багыттоочу сабактардын тереңдетилиши жана атайын программанын болушу максатка ылайык.

Аны менен бул тармакта билим берүүнүн сапатын жогорулатуу үчүн сапаттуу адистерди тартуу зарыл. Анын негизи мугалимдердин социалдык абалын чындоо. Коомдогу статусун жогорулатуу. Бүгүн эл көбүздө орточо эмгек акы 12-13 миң сом. Мугалимдин ээ жогорку эмгек акысы 13000 сом. Мына ушундай абалдан билимдүү жаштар мугалимдер ташт. Эмгек акысын төмөн айылдык мектепте сабак бергендин ордуна акчасы көбүрөөк жана кадыр-барктуу башка жумуш тапканды туура көрүшөт. Маселени чечүүдө эмгек акыны жогорулатууда пайыздык кърсөткөн менен эмес балким эселеп кърсө булл тармакка болгон суроо-талап жогоруламак. Анткени байкасаёыздар башталгыч класстарга сабак берген мугалимдин эмгек акысын 80%га кърт менен ушул адистикке болгон суроо-талаптын жогорулагандыгын мен ЖОЖдун катары ишенимдүү айта алам.

Ошондуктан жергиликтүү адис гана ал жердин кыйгыйн жакшы ташын алат жана чечки аракети жасайт. Андыктан билим алууга жаркын келечекти айылдык мектептен баштообуз учурдун талабы... Ар бир жаш инсандын адаби, жогорудагы улуттук жана адамзаттык дүйнөнүн терең тамырынын үстүндө, анда калкыбыз ар кандай чоочун маданий жайылтууларга сырткы терс таасирлерге алдырбай, өз билимин дагы да жогорулатып барса, жалпы адамзаттын кызыгы татыктуу кошула алмак.

Адабияттар

1. Г.С Расулова 3түн бжашка чейинки балдарды үнөмдүү «Балалык» программасына методикалык сунуштар. V-бөлүм. Б-2018.

Интернет булактары

2. wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B8%D0%BB%D0 Билим берүүнүн максатынын тактыгы өлкөнүн кризистен чыгуусунун бирден бир жолу.

3. Wikipedia дан Др.Кадиян Бообекова

Накипбекова Р.У.,

к.п.н, доцент,

Евразийский гуманитарный институт

г. Нур-Султан (Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Новые вызовы образования и новые контексты деятельности педагога в условиях цифровой трансформации образовательной среды ведут к изменению практики ее реализации. Стремительное ускорение развития цифровых технологий создаёт новые реалии в организации процесса обучения, диктует необходимость подготовки студентов к профессиональной работе в цифровой среде, формирования новых навыков для успешного функционирования в современном быстро меняющемся мире.

Цифровая среда требует иного подхода к организации учебного процесса, приобретения необходимых компетенций для работы в цифровом образовательном пространстве. В настоящее время система педагогического образования должна обеспечить подготовку выпускника, обладающего высоким уровнем сформированности цифровой профессиональной компетентности, формирование цифровой компетентности будущих педагогов – одна из важнейших задач современного образования.

Цифровая компетентность – это умение понимать и использовать информацию, предоставленную во множестве разнообразных форматов и широкого круга источников с помощью компьютеров. Понятие «цифровая грамотность» принято связывать с именем Пола Гилстера, профессора университета штата Иллинойс (Чикаго). Его книга «Цифровая грамотность» была издана в 1997 году, и стала первой в мире монографией, посвященной проблеме цифровой грамотности. П. Гилстер выделяет в качестве критериев достижения цифровой компетентности следующие навыки: умение воспринимать информацию, выраженную в различных семиотических системах (медиакомпетентность); навыки поиска нужной информации и инструментов работы с ней, умение быстро освоить эти инструменты (информационная компетентность); навыки общения с другими пользователями (коммуникативная компетентность) [1].

К цифровым компетенциям, которые представляют составную часть педагогической компетентности преподавателей, относят:

1. компетенции, связанные с информационной грамотностью (digital fluency): способность находить, анализировать, интерпретировать и критически оценивать информацию и контент в цифровой среде;

2. умения и навыки коммуникации и сотрудничества в цифровой среде – это способность взаимодействовать посредством цифровых технологий, знание правил и норм поведения в процессе их использования и коммуникации в цифровых средах, умение адаптировать коммуникационные стратегии к конкретной аудитории, учитывать культурное и поколенческое разнообразие в цифровой среде;

3. способность создавать и редактировать цифровой контент в разных форматах, модифицировать и повышать качество информации и контента;

4. умения и навыки защиты персональных данных, устройств и цифрового контента, обеспечения безопасности физического и психологического здоровья пользователей;

5. компетенции, связанные со способностью определять технические проблемы, возникающие при работе с цифровыми устройствами, и решать их [2].

В ЕАГИ развитие у будущих педагогов цифровых компетенций в процессе обучения в вузе осуществляется на всех этапах подготовки, начиная с первого курса до работы над дипломным исследованием. Так, в процессе обучения студентов образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» мы целенаправленно используем в качестве средства формирования цифровых навыков специально разработанные задания СРС, задания практико-ориентированного характера: вебквесты, обучающие онлайн-викторины, инфографику и др.

Современный педагог должен уметь проектировать учебное занятие с использованием цифровых образовательных технологий, поэтому в ходе выполнения СРС студенты работают над подготовкой и созданием онлайн-трансляций, видео-материалов, с использованием интерактивных онлайн-платформ. Студенты образовательной программы «Педагогика и методика начального обучения» успешно разрабатывают проекты с использованием цифровых образовательных ресурсов: Kundelik.kz, Onlinemekter.kz, GoogleClassroom, BilimLand.kz. В процессе работы над материалами дипломного исследования студенты применяют облачные сервисы Google, создают онлайн-опросы и тесты посредством онлайн мобильной коммуникации, с помощью Google Форм. При выполнении групповых заданий студенты работают с программами для редактирования фото-видео- и аудио-файлов, учатся самостоятельно проектировать учебные занятия в цифровой среде.

Наш опыт использования практико-ориентированных заданий показал, что студенты проявляют высокую заинтересованность в собственных успехах в приобретении цифровых навыков, демонстрируют готовность к работе в условиях цифровой трансформации современного образования.

Список литературы

1. Теоретические подходы к определению понятия цифровой грамотности. Шариков Александр Вячеславович: Всероссийская научно-практическая конференция «Интернет и социокультурные трансформации». Москва, 21–22 апреля 2015 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ifapcom.ru/files/2015/isct/presentations/sharikov.pdf>

2. Зеер Э.Ф. Ломовцева Н.В., Третьякова В.С. Готовность преподавателей вуза к онлайн-образованию: цифровая компетентность, опыт исследования. // Педагогическое образование в России. – 2020 – №3 – с. 26-39.

Ныгыманова Н.Т.,
к.п.н., профессор,
Евразийский гуманитарный институт
Хлавнович О.Ю.,
заместитель директора по профильному
обучению школы-гимназии № 32
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРИМЕНЕНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

В наше время особое внимание уделяется работе по формированию творческой личности, ориентированной на интеллектуальную и творческую направленность. При этом в процессе обучения используются различные методы и приемы.

В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 года сказано: «Основные приоритеты образовательных программ должны быть постоянно склонными к изменениям и способствовать развитию способности к освоению новых знаний».

В связи с этим учителя начальных классов поставили перед собой следующие задачи: развитие системы обучения и воспитания с использованием новых технологий учебного процесса; подготовка духовно-грамотной, всесторонне-развитой личности с ясной перспективой; обеспечение учеников качественным, системным, четким образованием и воспитанием. В ходе реализации данных задач предмет мировоззрения имеет особое значение, который помогает учащимся понять взаимосвязь между явлениями окружающей среды.

В статье 16 Закона «Об образовании» Республики Казахстан от 27 июля 2007 года говорится: «Общеобразовательные учебные программы начального образования направлены на формирование личности ребенка, развитие его индивидуальных способностей, положительной мотивации и умений в учебной деятельности: прочных навыков чтения, письма, счета, опыта языкового общения, творческой самореализации, культуры поведения для последующего освоения образовательных программ основной школы» [7].

Развитие умственных способностей, одаренности человека в эпоху развития науки и техники является главной задачей всех сфер образования.

Основными задачами, поставленными работниками образовательных организации являются модернизация методов и приемов образования в соответствии с современными требованиями, а также освоение современных педагогических технологий.

«Технология» произошло от греческого слова *Tehne*. *Tehne* – это искусство, мастерство, чтение, образование. Кроме того, «Технология - это совокупность знаний о методах и способах ведения производственного процесса» [8].

Технология – это создание равных условий для обучающегося и преподавателя, всесторонне рассмотренная модель проектирования педагогической деятельности, организации и проведения учебного процесса.

Технология – совокупность знаний о методах реализации определенных процессов и содержательная техника реализации учебного процесса [9].

По мнению М. Чошанова, «Технология – это составная часть дидактики», а В.М. Шепель утверждал, что «Технология – это искусство, мастерство, ловкость, совокупность методов, изменение условий» [10].

Задача технологии как науки – определить подходящий производственный процесс на практике. В целях применения возникают следующие важные определения:

1. Для разработки технологии необходимо знать закономерности, характеризующие взаимосвязь и связь свойств конкретного предмета труда;

2. Знание способов обработки предмета труда;
3. Умение определять состояние предмета труда (диагностика);
4. Разработка порядка изменения условий труда (последовательность действий);

Примерами указанной технологии является технология педагогического труда. Педагогические технологии имеют отношение к области образования. Если целью образования является овладение системами образования, то и технологии оцениваются усвоением качества и объема знаний [10. 27].

Педагогическая технология – это совокупность технологических мероприятий, которые могут стать основной гарантией выполнения основной задачи в плане, обеспечивающей всестороннюю профессиональную деятельность учителя.

В трудах М. В. Кларина, педагогическая технология представляет собой систему набора, последовательность использования инструментальных, методологических средств, используемых для достижения педагогических целей [3].

Педагогическая технология – проект педагогической системы, реализуемой на практике [8.57].

Понятие «Инновация» впервые появилось в XIX веке, оно означает обновление, новизна, новое. Если обратиться к словарю С. Ожегова, то инновация является новизной, возникшей в самом начале, в ближайшее время, обновляющей место старости, внедренной в отличие от прошлого. В других странах (Нидерланды, США) термин «инновация» широко распространен, а в таких странах, как Япония, Саудовская Аравия этот термин вовсе не используется [12. 20 .c].

В 1957-1964 годах инновации в системе американского образования вошли в десятилетнюю историю как период перемен.

Среди российских ученых 90-х годов этот термин использовали Днепрова, Лазарева, Зовязинский. В их трудах термин «инновация» характеризовался как деятельность по созданию, использованию, распространению, освоению новшеств в системе образования [8.35].

В Казахстане термин «инновация» впервые был использован ученым Н.Нурахметовым. Немеребай Нурахметов, утверждал, что инновация встречается в содержании образования и методике, организации учебно-воспитательной работы, технологии и системе управления школами и выделил несколько видов:

Индивидуальный вид (несвязанный друг с другом)

Модульный вид (взаимосвязанный)

Системный вид (охватывающий полную школу).

Он выделяет четыре этапа внедрения инновационных педагогических инноваций в системе образования:

1 этап: Поиск новой идеи. Организация и информатизация инноваций, поиск новшеств.

2 этап: Организация новшеств. Первичная апробация внедрения новшеств в системе образования.

3 этап: Организация новшеств. Внедрение инновационных подходов в системе образования.

4 этап: Утверждение новшеств. Оценка результатов нововведений в системе образования [12.21].

На сегодняшний день в процессе работы с педагогическими технологиями необходимы следующие предпосылки:

Интенсификация процесса массового обучения;

Комплексное принятие мер по недопущению преемственности обучающихся.

Методологическая система образования по инновационной технологии зависит от содержания видов познавательной деятельности, позволяющей поднять на высокий уровень. При внедрении инновационных методов и приемов в систему образования идет ориентир на содержание и активность видов познавательной деятельности. В результате

двух процессов между собой определяются инновационные основы обучения, позволяющие осуществлять формирование у обучающегося уверенности в себе, творческих способностей [11].

Инновационные технологии – это методы, основанные на достижениях науки и новых информационных технологий, которые используются в образовательном процессе.

По мнению В.П.Беспалько, образование педагогических технологий связано, прежде всего, с проникновением технического прогресса в различные области теоретической, практической деятельности [1].

С изучением инновационных технологий в целях повышения качества образования делаем вывод:

Результат от выбора различных видов инновационных технологий в повышении знаний, умений и навыков обучающихся зависит от прямой компетенции, профессиональной компетентности учителя:

Для достижения успеха внедрение новых инновационных технологий должно проводиться системно, целенаправленно.

Дефицит и несоответствие современным требованиям технической, материальной базы учебных заведений, а также дефицит кадров препятствуют внедрению инновационных технологий обучения.

Основной задачей любого учителя является умение внедрять, анализировать и применять инновационные технологии, не отставая от научно-технического прогресса. Основными задачами инновационных педагогических технологий являются: Умение организовать образовательную и развивающую деятельность любого обучающегося воспитание в той степени, в какой он может найти путь к знаниям и способностям развитие и формирование навыков, с которыми каждый обучающийся может работать индивидуально; развитие у обучающегося аналитического мышления.

Основные педагогические принципы инновационных технологий:

- гуманное отношение к обучающемуся
- связь образования и воспитания
- формирование и развитие познавательных способностей обучающихся
- умение обучающегося работать самостоятельно
- развитие творческих, познавательных способностей обучающихся
- функционирование развивающихся систем обучающегося
- осознание обучающимся учебного процесса.

Причин, определяющей потребности инновационного направления в области образования является переход системы среднего образования к 12-летнему образованию и обновление системы образования.

Инновации можно разделить на три группы: комбинаторические, модификационные, радикальные.

Комбинаторические инновации – это новые разработки методических элементов, которые никогда не применялись.

Модификационные инновации – это модернизация существующих, занятие внесением изменений.

Радикальные инновации – внедрение в систему образования государственных стандартов. В системе образования государственный стандарт формирует параметры и размеры, показатели качества и уровня образования [6]. Педагогические инновации по смыслу и результатам содержания делятся на две группы:

- Инновации в системе образования;
- Инновации, относящиеся к содержанию и структуре планов и программ учебно-воспитательной работы. Инновационные технологии обучения являются исключительным видом профессиональной деятельности и для освоения инновационных технологий обучения необходимо мобилизовать большой педагогический опыт.

Разработана структурно-содержательная модель формирования готовности будущих учителей начальных классов к применению инновационных педагогических технологий.

Формирование готовности будущих учителей начальных классов к применению новых инновационных педагогических технологий осуществляется по следующим критериям:

К мотивационным критериям относится образ формирования познавательного интереса. Формирование будущих специалистов, ценностное общение, стремление будущих специалистов к развитию своего профессионального мастерства. Осознание ведущей позиции педагога в воспитании подрастающего поколения. Направленность на повышение уровня профессиональной квалификации. Стремление к инновационной деятельности.

К содержательным критериям относятся уровень общекультурной подготовки и содержательной методологической подготовки будущего специалиста, образование по специальности. Целостная педагогическая система образования, закономерности единого педагогического процесса, вооружение движущих сил с основами общетеоретических знаний.

Освоение теоретических основ единого педагогического процесса и научных основ теории личности. Знание основ теории педагогической деятельности. Кроме того, при использовании всех возможностей обучающихся необходимо осознание того, что инновационная деятельность наиболее эффективна.

Критерии адаптации включают способность будущего специалиста адаптироваться ко всем условиям: умение ориентироваться в условиях адаптивности, а также выбирать подходящие инновационные педагогические технологии в соответствии с изменениями микросреды.

Критерии адаптации отличаются осознанием специфики перехода к статусу учителя, умением использовать новые методы и приемы осуществления адаптивной деятельности.

Познавательные критерии отличаются быстрым познанием профессиональной окружающей среды, использованием эффективных методов и приемов профессиональной самореализации, интересом к инновационным педагогическим технологиям.

Профессиональное познание окружающей среды, умение применять профессиональные знания на практике, освоение и изучение инновационных педагогических технологий.

Критерии деятельности измеряются тем, что будущий специалист умеет определять цели и задачи своей профессиональной деятельности и эффективно осуществлять процесс педагогического общения. Измеряется умением владеть своей дисциплиной, владеть психологическими, педагогическими основами единого учебно-воспитательного процесса, планировать и реализовывать педагогический процесс.

Критерии технологии определяются методическими целями обучения, процессом обучения, умением определять его задачи, прогнозировать результаты обучения и владением психолого-педагогическими знаниями.

Умение эффективно организовывать занятия в едином учебно-воспитательном процессе. Умение осуществлять сотрудничество с обучающимися.

К творческому критерию относится развитие творческой ловкости, творческой активности, творческого поиска будущего специалиста.

Умение самостоятельно анализировать научно-исследовательскую работу. Стремление к повышению своих знаний, желание совершенствоваться. Внесение собственных (авторских) новшеств, изменений в использование инновационных методов. Характеризуется творческим применением новшеств. Под влиянием указанных показателей формируются знания, профессии, умения, действия, освоение, результат.

Образование делится на общее, профессиональное, техническое, специальное. А профессия – это выбор профессии, овладение профессией. Для того, чтобы получить образование и стать профессионалом, необходимо работоспособность. Работоспособность

возникает от учебных, образовательных, профессиональных, опытных, поисковых, самостоятельных работ, мероприятий и навыков. Для того, чтобы быть работоспособным, необходимо действовать. Действие состоит из действия, операции, движения. После выполнения всего процесса появляется показатель результата [12.32 с.].

А.С. Макаренко во всемирно известной «Педагогической поэме»: «Наше педагогическое производство никогда не создано в технологической логике, всегда создано по логике духовной агитации. Поэтому у нас нет всех важных разделов педагогического производства: технологический процесс, учет операций, конструкторские работы, использование оборудования, нормирование, контроль, внедрение, опровержение» [6].

О технологизации учебного процесса было сказано 400 лет назад Я. А. Коменским, по его мнению, обучение должно быть «технологичным». Смысл его таков: учебный процесс не должен быть безуспешным. Важно было поставить цель технологии, найти средства достижения этой цели, найти правила использования этих средств [4].

Технология обучения является системой методов, средств и форм обучения, обеспечивающей эффективность достижения поставленных целей на пути реализации содержания обучения.

Умение отбирать необходимые содержательные, эффективные методы и средства в соответствии с программой и поставленной педагогической задачей из определений педагогического мастерства учителя можно узнать, что «технология» *techne* – искусство, мастерство и *logos* – наука, закон, то есть технология - это наука о мастерстве (искусстве).

Изучение истории и возникновения важнейших структурных особенностей педагогических технологий В.В. Гузеева позволяет понять педагогическую структуру [2].

Анализ историко-педагогических исследований ученых показывает, что педагогическая технология является главной формой научной дискуссии на протяжении нескольких веков.

В начале педагоги не видели разницу между технологией обучения, технологией чтения и педагогической технологией. Термин «педагогическая технология» используется исключительно в связи с обучением, и технология обучения трактуется обучением техническим средствам.

Представления о педагогической технологии определяются следующим образом:

- возможности специалистов, имеющих высокий уровень теоретической подготовки и богатый опыт подготовки различных лучших педагогических технологий;
- возможности самостоятельного выбора целесообразных педагогических технологий, связанные с условиями и возможностями взаимодействия учителей и учащихся [5].

Педагогическая технология – это научное проектирование и реальное производство, приводящее к достижениям педагогической деятельности. Педагогические технологии подразделяются на внешние и внутренние, так как педагогический процесс строится на определенных системных правилах.

Любая технология зависит от мастерства учителя. Как известно, в настоящее время из литературы используется более пятидесяти педагогических технологий, которые охватывают современные направления и технологии развития образования. Поэтому необходимо знать основные цели педагогических технологий, применяемых в системе образования.

Педагогическая технология носит педагогический прикладной характер. Практическое продолжение общей дидактики и педагогики. Она развивает классическую дидактику, опираясь на следующие принципы технологии:

- а) технологические, структурные и содержательные принципы;
- б) диагностическая целесообразность, завершенность, социальная и идентичность природе, интенсивность всех процессов.

Что касается терминологического словосочетания «новые педагогические технологии», то мы знаем, что на Земле есть три основные педагогические технологии, называемые когнитивными, эвристическими, креативными.

Эвристическая технология связана с развитием исследовательских способностей учащихся.

Креативные технологии развивают творческую мысль, аккуратность, способности.

В когнитивных технологиях собрано все, что было до этой эпохи в нашем обществе [12, с. 50].

Для того, чтобы педагогическая технология была правильно спроектирована, обязательно должно быть 5 элементов:

1. Постановка цели. Учитель определяет малые цели учебного процесса. Результатом выполнения данного раздела является построение цели обучения в течение 2-5 минут.

2. Прогнозирование. Прогнозирование знаний обучающихся - это лучшая работа, направленная на уровневое обучение. Выполняется прогнозируемая работа в соответствии с каждой маленькой задачей и она будет определять выполнение небольших целей.

3. Самостоятельная внеурочная работа учащихся. Набор дифференцированных заданий в уровневом размере.

4. Логическая структура.

5. Коррекция. Здесь следует руководствоваться тремя основными обстоятельствами:

- возможные трудности в рассматриваемых вопросах;
- ошибки, часто допускаемые обучающимися;
- система мер, присущих педагогике, к уровню требований учебных стандартов обучающегося [12.52].

В ходе проведения данной исследовательской работы были приняты во внимание вопросы проведения методической и педагогической научной работы; налажены контакты с опытными преподавателями, ведущими обучение в соответствии с обновленной образовательной программой; проведена экспериментальная работа. Также в ходе исследовательской работы была проведена тесная работа с учителями начальных классов, которые проводят эксперимент; состоялась связь знакомство с трудами великих педагогов-просветителей и трудами зарубежных педагогов современного направления.

Список литературы

1. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М. – 1995.-168 с.
2. Гузев В. В. Образовательная технология: от приема до философии. – М.: Сентябрь, 1996. – 206 с.
3. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. - Рига: Эксперимент, 1998. – 161с.
4. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения. 2-том. – М.1982. – 205 с.
5. Краткий справочник по педагогической технологии. Под ред. Щурковой Н. Е. – М.: Новая школа, 1997. – 198 с.
6. Макаренко А. С. Педагогические сочинения. 5-том. – М. 1983г. – 197 с.
7. Білім туралы. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. 16 бап
8. К.Ж.Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Алматы 2004. – 208 б.
9. К.Өстеміров. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы 2007. – 144 б.
10. Қ.Ж.Бұзаубақова. Оқытудың инновациялық педагогикалық технологиясы бастауыш сынып оқушысын дамыту құралы ретінде. – Алматы «Жазушы» 2006. – 204 б.
11. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік // Қазақстан мектебі, № 4, 2006 ж. – 14 б.
12. Ф.Б.Бөрібекова, Н.Ж.Жанатбекова. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. – Алматы 2014. – 360 б.

Оспанова Я.Н.,
к.п.н., профессор
Брюхова П.К.,
студентка 2 курса,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

РАЗВИТИЕ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ (НА ПРИМЕРЕ ЕВРАЗИЙСКОГО ГУМАНИТАРНОГО ИНСТИТУТА)

Одним из важнейших факторов становления демократического правового государства является развитие гражданского общества, основу которого составляет сознательное добровольное участие граждан (в том числе молодежи) в общественной жизни страны. Формирование активной гражданской позиции тесно связано с понятием волонтерская деятельность.

Как отметил в своем выступлении Президент Республики Казахстан К-Ж.К. Токаев на открытии республиканского фронт-офиса волонтеров Birgemiz: «Все мы знаем, что сама суть добровольчества – делать что-то из благих намерений – соответствует нашим национальным традициям и ценностям. Волонтерство – это не просто бесплатная работа, а показатель ответственности граждан и готовности менять мир к лучшему» [1].

Волонтерская деятельность обладает порою более высоким воспитательным потенциалом, поскольку оставляет больше возможности для активности и самостоятельности, проявления собственной гражданской позиции и личных инициатив.

Добровольческая деятельность студенческой молодежи – это не только один из путей формирования и демонстрации гражданской позиции, но и также одна из действенных форм активизации, организации и самореализации молодежи, освоение которой проходит в учебном заведении [2]. Развитие и популяризация волонтерского движения направлены на повышение уровня социальной активности студентов и является одной из приоритетных задач учебно-воспитательной работы в вузе [3].

Мы разделяем мнение Подхомутниковой М.В. в том, что волонтерская деятельность позволяет решить ряд задач:

- создание условий для вовлечения молодежи в развитие вуза, области и страны в целом;
- создание условий для участия студентов в социально-значимых акциях;
- организация досуга студентов;
- развитие творческого потенциала и уверенности в себе;
- приобретение новых знаний и навыков;
- повышение конкурентоспособности молодых специалистов на рынке труда, имеющих навыки общественного развития [4].

В данной статье мы приводим опыт Евразийского гуманитарного института по организации волонтерской деятельности студентов, которая является одним из ведущих приоритетов Программа воспитательной работы и молодежной политики института.

Волонтерство студентов ЕАГИ, являясь организованным и неорганизованным, осуществляется в группе и индивидуально, в сотрудничестве с другими вузами, организациями, реализуется в деятельности Волонтерского центра ЕАГИ, комитета по делам молодежи, Студенческого парламента, кафедр, студенческих общественных объединений, а также по инициативе отдельных студентов и преподавателей.

Обобщение опыта волонтерской деятельности в нашем вузе позволяет выделить следующие направления:

1. Программа по адаптации студентов 1 курса к новым жизненным условиям по принципу «Равный равному».

2. Деятельность студенческого инклюзивного волонтерского клуба «Асыл жүрек», социального клуба «Zhas Qanat» и социального проекта «JQSLR».
3. Сотрудничество с Советом ветеранов.
4. Организация и проведение благотворительных концертов, тренингов для постояльцев ГУ «Медико-социальное учреждение для престарелых и инвалидов г. Нур-Султан».
5. Организация психологической поддержки детей-сирот с диагнозом ДЦП.
6. Благотворительные акции.
7. Волонтерская деятельность в Инклюзивной школе «КИТ» по работе с детьми с ограниченными возможностями.
8. Участие в проекте QazVolunteer.
9. Репетиторство по казахскому, русскому, английскому языку со слабоуспевающими учащимися.

Организованное волонтерство охватывает разные слои общества и предполагает различную деятельность, а именно: посещение инклюзивных приютов для детей с ограниченными возможностями здоровья, социальные центры для пожилых людей; оказание адресной помощи малоимущим; проведение благотворительных ярмарок, просветительских лекций.

Неоднократно студенты организовывали концертные программы для жителей Центра социального обслуживания «ШАРАПАТ» КГУ акимата г.Нур-Султан. На регулярной основе посещали Дом малютки, оказывали консультативную психологическую и юридическую помощь малоимущим слоям населения. В зимнее время проводили очистку территории от снега в Центре инклюзивного образования «Росток».

Также на базе ГКП на ПХВ «Городской поликлиники № 11» г.Нур-Султан волонтеры занимались оказанием социальной помощи детям, инвалидам и пожилым людям; проводили еженедельной зарядки с пациентами; осуществляли уход на дому за девушкой с ограниченными возможностями; оказывали помощь в организации конференций; проводили мероприятия по пропаганде здорового образа жизни и противодействию ВИЧ в школах; участвовали в организации и проведении благотворительных ярмарок.

Вместе с тем, в ГКП на ПХВ «Городской поликлиники № 6» г. Нур-Султан студенты осуществляли разъяснительную работу по профилактике и предупреждению вирусных и инфекционных заболеваний для учащихся школ, прикрепленных к данному медицинскому учреждению.

Значимым направлением волонтерской деятельности является репетиторство по казахскому языку со слабоуспевающими учениками «Школа – гимназия №30» акимата г. Нур-Султан и «Школа – лицей №8» акимата г. Нур-Султан, по английскому языку – ГКП на ПХВ «Школа – лицей №72» акимата г. Нур-Султан и ГКП на ПХВ «Школа – лицей №71» акимата г. Нур-Султан; по русскому языку с дошкольниками детского сада № 32 «Балдаурен», ТОО «Mega Kids» г. Нур-Султан, детского центра «Multi Kids» г. Нур-Султан, ясли-сада № 34 «Ақ бидай».

В качестве неорганизованного волонтерства можно отметить спонтанную и эпизодическую помощь друзьям или соседям (например, уход за ребенком; выполнение мелких поручений пожилых и престарелых людей); отклик на стихийное бедствие, помощь многодетным матерям посредством акций по сбору продуктов, вещей, книг и канцелярских товаров.

Таким образом, волонтерская деятельность в рамках реализации различных проектов позволяет студентам-волонтерам проявить реальную активность в сфере деятельности, что само по себе является важнейшим условием повышения уровня как профессионального самоопределения, так и духовно-нравственного воспитания, возрождения в молодежной среде фундаментальных ценностей, таких как гражданственность, милосердие, справедливость, гуманность, отзывчивость.

Участие в организации и проведении вышеперечисленных направлений волонтерской деятельности способствует формированию у студентов целого комплекса базовых умений и навыков, необходимых специалисту: ставить и достигать цели, определять приоритеты, формировать критическое, прогностическое и дивергентное мышление, строить конструктивное взаимодействие, создавать ситуации успеха, координировать деятельность единомышленников и оказывать социально-психологическую помощь различным незащищенным категориям населения.

Список литературы

1. <https://kazpravda.kz/articles/view/volonterstvo>
2. Богданова Е.В. Теория и практика организации волонтерской деятельности студентов. – Новосибирск: НГПУ, 2013. – 156 с.
3. Макаров А.В., Луцева И.Ю. Вузовский социум как пространство для формирования волонтерских инициатив // Молодой ученый. – 2014. – № 12. – С. 285-287
4. Подхомутникова М.В. Волонтерское движение как важный компонент процесса социализации студенческой молодежи (на примере Кубанского государственного университета) // Историческая и социально-образовательная мысль, 2012. - № 3 (13). – С. 165-168

Өтеуова Ә.О.,

2 курс магистранты,

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Касымова А.Х.,

п.ғ.к., доцент,

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Орал қ. (Қазақстан)

АРНАЙЫ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТ МӘСЕЛЕСІ

Психологиялық зерттеулер тарихында интеллект мәселесі бұл ең көп таралған, әрі әлі де зерттеліп жатқан, сонымен қатар көптеген пікірталастар бар мәселе болып табылады. Интеллект мәселесі түрлі тесттер, психологиялық нұсқаулықтар, мұның бәрі ұзақ зерттеудің нәтижесінде қалыптасқан.

«Әлеуметтік интеллект» ұғымын Э. Торндайк психологияда 1920 жылы қолданған. Оның берген анықтамасы бойынша, әлеуметтік интеллект – бұл адамдар арасындағы қарым-қатынастағы көрегендік пен парасаттылықты білдіреді.

XX ғасырдың ортасында Дж.Гилфорд әлеуметтік интеллектті өлшеуге арналған сынақ өткізді. Сол сынақ арқылы әлеуметтік интеллекттің деңгейлері анықталды: жоғары, орташа, төмен.

Психологиялық сөздікте «интеллект» сөзі (ағыл. intelligence; лат. intellectus – түсіну, таным) [1]:

1) кез келген іс-әрекеттің сәттілігін анықтайтын және басқа қабілеттің негізін құрайтын білім мен мәселелерді шешудің жалпы қабілеті;

2) адамның барлық танымдық қабілеттерінің жүйесі: сезім, қабылдау, есте сақтау, елестету, ойлау, қиял;

3) мәселелерді «ақыл-ойда» сынақпен қатесіз шешу мүмкіндігі. Жалпы ақыл-ой қабілеті ретінде тұжырымдамасы жаңа өмірлік міндеттерге сәтті бейімделумен байланысты мінез-құлық сипаттамаларын жалпылау ретінде қолданылады.

Әлеуметтік интеллект мәселесін зерттеушілер мектепке дейінгі және ересек мектеп жасында әлеуметтік интеллект мәселесіне ерекше назар аударылу керек. Себебі, осы жас аралығында баланың адамдармен қарым-қатынасы қалыптасып, оның әлеуметтік бейімделуіне әсер етеді. Адамдармен қарым-қатынас орын алмаса, онда болашақта балада дұрыс емес немесе заңсыз мінез-құлықтың болуы мүмкін екенін жазған (Мысалы: Bierman, Wargo, 1995; Walker et al, 1993; Cowen et al, 1973) [2].

Жоғарыдағы дәлелдемеге сүйене отырып, әлеуметтік интеллект балалық шақта қалыптасқан өзін-өзі бағалауына үлкен әсер етеді. Егер бала өзін-өзі дұрыс бағалай алса, онда қоғамда өзін сезіну, құрдастарымен байланыс орнату, дұрыс диалог жүргізу оңай жүзеге асады.

Ресейлік зерттеуші М.И. Бобнева «әлеуметтік интеллект» терминін алғашқылардың бірі болып сипаттаған. Ол ашық және мықты мінез-құлық қасиеттері бар адамдарды жоғары әлеуметтік интеллектке ие деп санады [3].

Әлеуметтік интеллектті әртүрлі тәсілдерімен көптеген зерттеушілер оны қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу жағдайына сәтті бейімделудің тәсілі, демек, жеке тұлғаны әлеуметтендіру тетіктерінің бірі ретінде қарастыратындығын атап өткен жөн. Осы тұрғыдан алғанда, әлеуметтік интеллект категориясы дамуында ауытқуы бар балалардың психологиясына – арнайы психологияға қатысты. Арнайы психология, арнайы педагогикамен қатар, денсаулық пен психикалық даму тұрғысынан да, қоғамға кіру, ондағы қалыптасу тұрғысынан да мүмкіндіктері шектеулі балалар мен жасөспірімдерді бейімдеу, оңалту және түзету мәселелерімен айналысады. Демек, дамуында ауытқуы бар адамдардағы әлеуметтік интеллектті зерттеу және осы білім нұсқасының компоненттерін дамытудың тиімді жолдарын іздеу арнайы психологияның теориялық және қолданбалы салалары үшін маңызды.

Арнайы психологияда әлеуметтік интеллектті дамыту мәселелері өзекті тақырып болып саналады. Дамуында ауытқуы бар балалардың әлеуметтік интеллектісін зерттеген бірқатар зерттеушілер бар, олар: О.К. Агавелян, Е.Е. Дмитриева, Л.Г. Соловьева, С.Н. Сорокоумова, Л.Ф. Фатихова. Олар дамуында ауытқуы бар балалардың барлық жағдайында әлеуметтік интеллект құрылымының жүйелі түрде бұзылысы бар деп айтқан. Дамуында ауытқуы бар балалардың қарым-қатынаста кездесетін қиындықтарына тоқталатын болсақ: мағынасы жағынан дұрыс емес сөздерді қолданулары, бір сөзді қайталап айта беруі, грамматикалық қателіктердің болуы, бұрын айтқанын қайтадан қайталап айтуы, сөйлеп жатқанда үзілістің көп болуы, басқалардың оған деген қарым-қатынасын бағалай алмауы жатады.

Дамуында ауытқуы бар балалардың ішінде сөйлеуінде ауытқуы бар ересек мектеп жасына дейінгі балаларда тілдік ауытқулардың болуы балалардың әлеуметтік интеллектісін дамытуда, яғни олардың өзін-өзі реттеу, өзіне деген сенімділік, оптимизм, өзін-өзі ынталандыру, айналасындағы адамдармен сындарлы қарым-қатынасында қиындық тудырады. Дамыту жұмысы ретінде, балаларда әлеуметтік интеллектті дамыту үшін ойын әдісін қолдануға болады. Ойын арқылы балалар құрдастарымен ортақ тіл табысады, тәрбиешілерімен оңай әрі дұрыс қарым-қатынас жасауға үйренеді. Ойын барысында балалар түрлі эмоцияларды бастан кешіреді, айналасындағы балаларға назар аударады, олардың басқалармен қарым-қатынасын байқайды. Ойынның жағымды жақтары: құрдастарымен байланыс орнатады, сезім мүшелерін жетілдіріп қана қоймай, эмпатия дағдыларын дамытады, қарым-қатынас жасай білуге үйренеді, қарым-қатынасқа ұмтылады.

Зерттеулер көрсеткендей, дамуында ауытқуы бар балалардың сау балалармен қарым-қатынас жасауы, тек дамуында ауытқуы бар балаларға ғана пайдалы болып қана қоймай, сонымен бірге сау балалардың да олармен дұрыс қарым-қатынас жасауға үйретеді.

Қазіргі уақытта арнайы психология дамуында ауытқуы бар балалардың жеке басын, олардың эмоционалды даму ерекшеліктерін, психиканың мотивациялық компоненттерін, қарым-қатынас пен тұлғааралық қатынастарды, соның ішінде психиканың әлеуметтік

интеллект сияқты интегралды ерекшеліктерін зерттеуге арналған диагностикалық құралдарда өткір тапшылықты сезінеді.

Дамуында ауытқуы бар балалардың әлеуметтік интеллектісін диагностикалауға Н.В. Микляеваның «Экспресс-диагностика социального интеллекта старших дошкольников с ограниченными возможностями здоровья» [4] әдістемесін жатқыза аламыз. Әдістеме Дж.Гилфордтың «Әлеуметтік интеллект» тестіне ұқсас, Я.И. Михайлованың мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы балалардың әлеуметтік интеллектін зерттеу әдістемесіне сүйене отырып жасалған. Әдістемелік 3 бөлімнен және 4 блоктан тұрады, әр блокта 2 тапсырмадан бар (тек 2 блокта ғана 3 тапсырма берілген). Біз осы диагностика негізінде жүргізген тәжірибе жұмысына ересек мектеп жасына дейінгі 4-5 жастағы 20 бала қатысты, соның ішінде тәжірибелік топ ретінде бар сөйлеу дамуында ауытқуы бар 10 бала, бақылаушы топқа қалыпты дамыған 10 бала алынды.

Қорытындылай келе, бақылаушы топ пен тәжірибелік топтың әлеуметтік интеллектісінің деңгейлерін анықтадық. Нәтиже бойынша, сөйлеу дамуында ауытқуы бар балалардың деңгейлері қалыпты балаларға қарағанда төмен. Өйткені, сөйлеу дамуында ауытқуы бар балалар өз ойларын сөзбен жеткізуде қиналады. Дамуында ауытқуы бар балалардың әлеуметтік интеллектісін дамыту үшін, сау балалармен өзара әрекеттесуі үшін ойын әдісін қолдану тиімді деп санаймыз. Өйткені, ойын әдісі балалардың әлеуметтік интеллектісін дамытуға көмектеседі, ойын арқылы бала ашылады, түрлі эмоцияларды басынан кешеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. https://gufo.me/dict/psychologie_dict/интеллект. Большой психологический словарь.
2. Ясюкова Л.А., Белавина О.В. Понятия социального интеллекта и методы его исследования. XIX Национальный конкурс «Золотая психология» по итогам 2017 года.
3. Емельянов Ю.Н., Активное социально-психологическое обучение / Ю.Н. Емельянов. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. – 166 с. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Психология», №2(55) 2018 г. 10 с.
4. Микляев Н.В. «Экспресс-диагностики социального интеллекта детей дошкольного возраста» // Методическое пособие. – г.Краснодар, 2020 г.

Сарсекеев Б.С.,
д.п.н., профессор,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

К ПРОБЛЕМЕ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНИКА ИСТОРИИ

Издаваемые школьные учебники истории имеют много *достоинств* – они не только хорошо иллюстрированы и оснащены картографическими материалами, но и разрабатываются как сценарии учебного занятия, с описанием цели урока, включением ключевых слов, новых понятий, имеют аппараты ориентировки и организации усвоения. Во многом это связано с тем, что в стране сложились устойчивые авторские коллективы с опытом работы в области подготовки школьной учебной литературы, что можно отнести к новым достижениям отечественной педагогической науки.

В системе школьного исторического образования нашей страны в настоящее время отказались от *линейного принципа* в пользу *концентрического*. Всемирная история и история Казахстана в современной школе изучается дважды: на первом концентре с 5 по 9 класс, с древнейших времен по настоящее время и на втором концентре – 10-11 классы.

Другой новизной в структуре школьного исторического образования можно считать отказ от школьного курса преподавания. В данной статье мы рассмотрим учебники, изданные за последние годы по программе обновленного содержания образования [1-7].

Понимание учебного материала во многом зависит от **структуры**, которая может облегчить задачу учащихся видеть в учебнике главное, увидеть систему связей между материалами, осуществлять самоконтроль. В педагогической теории учебника структура учебника представляет собой взаимосвязанную систему из текстовых и внетекстовых компонентов.

Анализ учебников показывает, что единого подхода в определении структуры учебника нет, каждый автор по-своему выделяет, обозначает единицы учебника. Рассмотрим подробнее *методическое построение учебника* истории Казахстана для 11 класса [1; 2]. Содержание учебника охватывает историю страны с древнего периода по настоящее время. Учебник состоит из двух частей (книг), поделенных на 4 раздела, 11 глав и 50 параграфов. Все параграфы *сдвоенные*. Применение *сдвоенных параграфов* оправданно, если изучаемая тема сложная и большая, и в *исключительных* случаях такой подход применим. Однако делается это в данном случае без особой надобности. Все параграфы сдвоены и в учебнике Истории Казахстана 8 (7) класса, на наш взгляд, хорошо составленном, с богатым картографическим и разнообразным иллюстративным материалом [8].

Структура учебника не совсем соответствует принципам системности и последовательности изложения материала. Так, I-й раздел «Цивилизация: особенности развития» состоит из трех глав, первые две из которых можно отнести к древнему и средневековому периоду, а третья глава XX века т.е. нет информации о периоде так называемого нового времени [1]. Информация первой главы повторяет материал Истории древнего Казахстана [3] (кочевое скотоводство, земледелие, промыслы и ремесло). Во II-м разделе «Политико-правовые процессы», рассматриваются явления XVIII-XX вв. (изменение моноэтнического состава населения Казахстана, формирование полиэтнического общества в советский период, миграционная политика РК и т.д.) [1], а в III-м разделе рассматриваются общественно-политические взгляды казахских просветителей XIX в., движение «Алаш» и политические взгляды «казахских революционеров-демократов» [2]. Как видно, здесь нарушена последовательность и системность изложения, вначале рассматривается современная история Казахстана, а затем события 100-150 летней давности.

Авторы пытаются показать всю историю в одном параграфе, что не всегда удается. Так в §1 «Развитие кочевого скотоводства и земледелия на территории Казахстана» предпринята попытка раскрыть кочевое скотоводство, но все свелось к описанию кочевого образа жизни, которое учащимся хорошо знакомо из предыдущих курсов истории древнего и средневекового периодов. Причем в учебнике повторяется иллюстративный материал [1, с. 11, 15] предыдущих курсов [3, с.56, 111].

На наш взгляд, авторы не совсем правильно подошли к раскрытию темы. Деление курса обучения истории на два концентрира – 5-9 классы и 10-11 классы, дает возможность рассмотрения уже известного материала *на более высоком методологическом уровне, с целью формирования научных знаний и научного мышления*. Перед авторами стоит задача разработки учебника не повторяющего то, что уже изучалось в первом концентре. В этом смысле *рассматриваемый учебник в содержательном плане не вышел на новый методологический уровень, предлагая 17-летним юношам и девушкам описание кочевников на уровне 5-6 класса* даже на уровне задания: «Обратите внимание: далее даны две иллюстрации – «Средневековый город» и «Караван вдоль Великого Шелкового пути». К заданию предлагается вопрос «Как эти два изображения могут быть связаны?» [1, с. 33].

На наш взгляд, раскрывая обозначенные проблемы, а ее содержание раскрывается в 4-х параграфах, не надо повторять то, что изучено в предыдущих классах и хорошо известно школьникам. Нужно акцентировать внимание на проблемах генезиса и эволюции

кочевничества, типологии местообитания, структуры традиционного хозяйства, типологии кочевого хозяйства, закономерностях организации производства, системе общественных отношений, новых подходах к изучению проблем номадизма. Это и будет изучением исторического материала *на более высоком методологическом уровне*, о чем мы говорится выше, и позволит сформировать новые научные знания по изучаемой теме.

Во всех школьных учебниках используются так называемые «ключевые слова». Это новый методический прием, позволяющий акцентировать внимание учащихся на учебном тексте, выделить для себя основные понятия, которые он должен запомнить и удержать основную нить размышления автора. Однако авторы не всегда внимательно относятся к подбору ключевых слов. В рассматриваемом §§1-2 даются ключевые слова «евроцентристская концепция», «эрозия», «иригационные сооружения» [1, с.6]. Судя по результатам контент-анализа здесь ключевыми словами должны быть «*кочевое скотоводство*» упоминаемое 11 раз, т.е. больше чем все вместе взятые ключевые слова «евроцентристская концепция» (1 раз), «эрозия» (2 раза), «иригационные сооружения» (1 раз).

Другой пример: на странице 95 к параграфу 13-14 даны ключевые слова «моноэтнический состав», «раскольники». В тексте упоминаются по 1 разу: «Так, в долину р. Бухтармы, в районы неприступных Алтайских гор бежали рабочие ближайших горных заводов, солдаты и *раскольники*» [1, с. 96]. Слово «раскольники» выделено шрифтом и курсивом для запоминания, однако из текста не ясно, что это за раскольники. На основании контент-анализа учебного текста данного параграфа мы предложили бы в ключевые слова включить «переселенческая политика», «переселенцы». Авторы не всегда внимательно подходят к отбору ключевых слов. Так, на странице 58 к §§ 9-10 «Развитие экономики Казахстана в XX веке» даны два ключевых слова «Хрущевская оттепель» и «годы застоя». В тексте же рассматриваемого параграфа говорится о крестьянской колонизации, партии «Алаш», НЭП, индустриализации и коллективизации в Казахстане [1, с. 59-77]. Эти понятия почему-то не отмечены среди ключевых слов.

Вызывает вопросы *структура параграфа*. Вместо традиционных рубрик здесь применяются так называемые КВ (ключевой вопрос). В некоторых текстах их несколько, например к §6 предложены 4, а к §15 только лишь 1 КВ, при этом авторский текст краткий - чуть больше страницы. Структура параграфа включает цели, содержание, вопросы и задания с акцентом на последних [6, с. 5-16].

Четкую связь между внутренней и внешней структурой учебника можно наблюдать в учебнике по всемирной истории 11 класса [5]. Методическая структура представлена в виде «раздел – глава – параграф». 4 раздела включают 12 глав, в составе которых 60 параграфов. Данный учебник соответствует требованиям концентрического подхода в том смысле, что учебные исторические тексты не повторяют содержание предыдущих классов, рассматривая их на новом методологическом уровне.

Содержание учебника истории является основной проблемой, которую предстоит решить автору (авторам) при подготовке учебника. Как известно, мировоззрение и нравственные убеждения школьников формируются в основном под влиянием образов тех людей, на которых они хотели бы походить. Отсюда важность задачи отбора содержания.

Между тем в учебниках наблюдается сокращение содержания. Так, среди ключевых слов §13 учебника истории 9 класса обозначены «кадровая политика», «обновление общества», «демократизация» [6]. Смысл и сущность этих понятий не раскрывается, информации мало, в параграфе мы видим 1 страницу основного текста о начале 80-х годов и около 1 страницы дополнительного текста об Апрельском Пленуме 1985 года [6, с.73-75]. Название раздела «Казахстан в годы перестройки (1986-1991 годы)», однако политика перестройки не раскрывается, само слово «перестройка» не включена в состав ключевых слов. Из параграфов раздела не ясно в чем смысл перестройки, почему была принята политика перестройки, как к ней относились трудящиеся, почему ее не удалось реализовать.

В разделе обозначены лишь политика КПСС в 80-е годы, декабрьские события 1986 г. в Алма-Ате и распад СССР [6].

В целом в школьных учебниках наблюдается тенденция перехода от подготовки учебника истории с большим объемом фактологических знаний к модели учебника с отражением концептуальных знаний. Параллельно наблюдается мозаичность учебных текстов, некоторые из них представляют собой смесь информации, вопросов, заданий, предложений обсуждения проблем, таблиц, схем и текстовых заданий. Характерным становится изменение соотношения между видами текстов, так, в учебнике истории Казахстана 9 класса из текстовых компонентов преобладает не авторский, а *дополнительный текст*, из внетекстовых компонентов господствует *аппарат организации усвоения* [6].

Проиллюстрируем это примерами: §4 называется «Общественно-политическое развитие Казахстана в период «Хрущевской оттепели» – соотношение – текстовых и внетекстовых компонентов здесь примерно 50 на 50. §9 «Демографические процессы в годы застоя» – текстовый компонент составляет менее 50 процентов. В §1 мы насчитали 28 вопросов и заданий. Многие из них требуют времени и ясно, что обсудить все 28 вопросов за 45 минут школьники просто физически не успеют. Когда и как они должны будут ответить на эти вопросы не ясно.

Более насыщенным в содержательном плане является учебник Истории Казахстана для 10 класса [4]. Методическая структура учебника состоит из 11 глав и 60 параграфов (разделов нет). По объему учебник примерно такой же, как и рассматриваемый выше учебник 11 класса [1; 2], однако без деления на две книги. Еще одним преимуществом данного учебника является малочисленность сдвоенных параграфов – 13 сдвоенных параграфов из 60 (в рассматриваемом выше учебнике 11 класса [1; 2] все параграфы сдвоенные).

В учебниках наблюдается сокращением учебного материала. Следует отметить, что *сокращение информации не упрощает, а усложняет изучение новой темы*. Факты, которые приводят авторы, требуют дополнительных сведений, например, в учебнике Истории Казахстана 8-9 класса при описании тяжелого положения рабочих говорится: «в среднем за день платили по 20-60 копеек» [7, с. 33]. Можно предположить, что школьники могут задать вопросы «много это или мало?», «а сколько другие получали?», «что можно было бы купить на эти деньги?» и т.д. Не каждый учитель сможет ответить на эти вопросы. В данном случае краткость материала увеличивает нагрузку ученика заставляя искать его дополнительную информацию.

Таким образом, переход от знаниецентрического подхода к компетентностному обусловил изменения в методическом построении учебника. В рассматриваемых учебниках мы видим тенденцию сокращения информационного материала, уменьшения доли авторского (основного) текста в пользу дополнительного и пояснительных текстов, что обуславливает задачу решения баланса между *логикой процесса обучения и логикой научного познания*.

Список литературы

1. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 11 класса общеобразоват. шк. В двух частях / З.Е. Кабульдинов, А. Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Часть 1. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 с.

2. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 11 класса общеобразоват. шк. В двух частях / З.Е. Кабульдинов, А. Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Часть 2. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 с.

3. Ежелгі Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – 2 басылым, өңделген / Т.С. Садықов, Ә.Т.Төлеубаев, Ғ.Халидуллин, Б. Сәрсекеев. Алматы: Атамұра, 2011.- 176б.

4. Джандосова З.А. История Казахстана»: Учебник для 10 кл. общеобразоват. шк. – Алматы: Мектеп, 2019. – 256 с.
5. Каирбекова Р.Р. и др. Всемирная история»: Учебник для 11 кл. естеств.-матем. направления общеобразоват. шк. /Р.Р. Каирбекова, А.С. Ибраева, Г.Н. Аязбаева. – Алматы: Мектеп, 2020. – 288 с.
6. Аяган Б.Г. и др. История Казахстана (с 1946 г. по настоящее время). Учебн. для 9 кл. общеобразоват. шк. / Б.Г. Аяган, К.Б. Адиев, А.Б. Сатанов. – Алматы: Атамұра, 2019. – 224 с.
7. К.С. Ускембаев и др. История Казахстана (1900-1945 гг.). Учебник для 8-9 кл. общеобразоват. шк. Часть 1. / К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. – Алматы: Мектеп, 2019. – 240 с.
8. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана (XVIII-XIX вв.): Учеб. для 8 (7) кл. общеобразоват. шк./ З.Е. Кабульдинов, Ж.Н. Калиев, А.Т. Бейсембаева. – Алматы: Атамұра, 2018. – 208 с.

Сарсекеев Б.С.,
д.п.н., профессор,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

КНИЖНЫЙ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ПО ИСТОРИИ

В современном учебниковедении сформирован определенный научный фонд исследования проблем учебника. В данной статье мы рассмотрим книжные учебно-методические комплексы (УМК) по истории. Выбор объекта связан с тем, что книжный УМК способствует конкретизации, дифференциации и индивидуализации обучения.

В системе среднего образования существует требование разработки учебника в составе учебно-методического комплекса (УМК). Современная устоявшаяся структура УМК в нашей стране представляет собой триаду «учебник – рабочая тетрадь – методическое руководство». Центральное место в ней занимает учебник. Последние 20 лет выпуск УМК у нас поставлен «на поток», с регулярным «обновлением» каждые 5 лет.

Рассмотрим ряд учебников, подготовленных по обновленной программе. Анализ показывает, что единого подхода в определении **структуры учебника** нет, каждый автор по-своему выделяет, обозначает единицы учебника. Традиционно в структурном отношении учебники включают введение, разделы, главы, темы, параграфы и заключения. К ним прилагаются хронологический словарь, библиографические данные, список рекомендуемой литературы и тем для исследования. Однако не все авторы придерживаются такой структуры: в одних учебниках нет глав, в других нет разделов, в одних нет сдвоенных параграфов или их немного, другие полностью состоят из сдвоенных параграфов [1; 2] и т.д.

В новых учебниках авторы обновляют **структуру параграфа**. Вместо традиционных рубрик здесь применяются так называемые КВ (ключевой вопрос). Однако количество ключевых вопросов к тем или иным параграфам разное: в некоторых их несколько, а в некоторых лишь по одному [1].

Рассмотрим более подробно структуру параграфа.

1. Исследовательский вопрос.
2. Цели урока.
3. Таблица «Временная лента».
4. Ключевые слова.

5. Понятийный словарь.
6. Задание.
7. Основной текст.
8. Вопросы и задания.
9. Обсуждение.
10. Текстовое задание с вопросами к нему.
11. Основной текст с обсуждением.
12. Задания.
13. Факты (А, В, С, Д) с заданиями.
14. Основной текст с вопросами.
15. Задания [1, с. 5-16].

Учебные тексты разработаны как сценарий учебного занятия с указанием цели параграфа и плана урока, в виде рубрики «Сегодня на уроке» [2] или «На этом уроке» [1, с. 5]. Учебные тексты соответствуют принципам научности, системности и доступности, выдержаны примерно в одинаковом объеме (3-5 страницы параграф, 5-9 страниц сдвоенный параграф). Структура параграфов близка к традиционной [2].

Однако встречаются и учебники где, на наш взгляд, учебные материалы не так выверены, мозаичны, сопровождаются вопросами и заданиями, таблицами, схемами, текстовыми заданиями и предложениями обсуждения проблем [1]. Соотношение авторского текста по отношению к дополнительному тексту и внетекстовым компонентам имеет тенденцию сокращения. Примером может быть §9 «Демографические процессы в годы застоя», где текстовый компонент составляет менее 50 процентов и §1 где насчитывается 28 вопросов и заданий [1].

Следует отметить, что сокращение учебного текста усложняет работу ученика так, как обуславливает поиск дополнительной информации ввиду ее недостаточности в учебнике. Так, например, в учебнике при описании положения рабочих говорится: «в среднем за день платили по 20-60 копеек» [2, с. 33]. Можно предположить, что школьники могут задать вопросы «много это или мало?», «а сколько другие получали?», «что можно было бы купить на эти деньги?» и не каждый учитель сможет ответить на них. В данном случае краткость материала не упрощает, а усложняет изучение материала, заставляя ученика (и учителя) искать дополнительную информацию.

К сожалению, не во всех учебниках соблюдается принцип структурности. Структурность выражается в том, что содержание параграфа излагается в связи с предшествующим, а в конце изложения закладывается база для связи с последующим материалом. Во внетекстовых компонентах можно заметить, что авторы игнорируют навыки, подготавливающие к поисковой и творческой деятельности.

Рабочая тетрадь – относительно новый жанр учебной литературы, издаваемый в составе книжного УМК как обязательный компонент. рабочая тетрадь представляет собой нечто среднее между учебником и задачником. Построенный на основе учебника и под учебник, он содержит вопросы и задания с местами для ответов. Школьники самостоятельно или под руководством учителя дают письменные ответы в специально отведенных для этого местах. Такой подход дает возможность повышать грамотность детей, способствует развитию письменной речи, умению четко и кратко делать обобщения, выделять главное.

Появление рабочей тетради относится к середине 90-х годов и связано с тем, что традиционный учебник обычно в большей мере выполнял информационную функцию, позволяя школьнику получать необходимую информацию. Аппарат организации усвоения был ориентирован на усвоение тех знаний, которые давались в учебнике. Проблема была в том, как работать с этой имеющейся в учебнике информацией – как обрабатывать ее, анализировать, делать выводы и т.д. так как в учебниках преобладали вопросы исполнительского характера. На решение этой проблемы и было направлено разработка Рабочих тетрадей на печатной основе.

Особенностями типологического подхода Рабочей тетради было то, что пособие представляло школьнику возможность организовывать свою работу, выбирать форму выполнения задания, применять свой план решения. Это способствовало пониманию специфики изучаемого предмета, давало возможность выработать специальные умения и навыки. Первые рабочие тетради в основном предлагали вопросы и задания с отведенными для ответов пустыми местами. Не останавливаясь на недостатках такого подхода, отметим, особенности разработанной нами рабочей тетради для 6 класса [5].

Структура и содержание рабочей тетради соответствовала параграфу учебника, дополняя его [5]. Смысл такого подхода состоит в том, чтобы предоставить школьникам возможность обсудить свои знания, чему способствует предложенный алгоритм действий, позволяющий усилить личностную направленность образования, обеспечить активность в образовательном процессе. Задания предполагают индивидуальную мыслительную деятельность, совместную работу в парах, групповую динамику. К каждой теме предлагаются по несколько заданий, вытекающих одна из другой. Задания даются в логической последовательности, предусматривают формирование умений применять мировоззренческие знания, а к некоторым знаниям приходиться самостоятельно [5].

Акцентирование внимания на заданиях требует диалогических способов изложения, корректирует функции преподавателя роль которого меняется с позиции источника информации на организатора учебного процесса.

Одной из важных проблем является то, что рабочие тетради не доходят до школьников. Опрос учителей и учащихся ряда школ показал, что дети занимаются только по учебнику, не имея рабочих тетрадей. Изучение показывает, что тираж издания данного пособия рассчитанного непосредственно для учащихся незначителен по сравнению с тиражом учебников. Это нарушает идею разработки книжного УМК так, как книжный комплекс разрабатывается как единая система, а информация, вопросы и задания рабочей тетради дополняют учебник и методической пособие учителя. Отсюда решением может быть либо издание рабочих тетрадей на печатной основе в достаточном и необходимом количестве, либо отказ от идеи УМК и разработка только учебников, в которые войдут материалы рабочих тетрадей.

Ключевую роль в УМК играет *методическое руководство*. Цель данного жанра – помощь учителю в планировании и дозировке учебного материала, в подборе дополнительных сведений, осмыслений места темы в учебном материале. Так, методические пособия, изданные в период СССР, были научно выверены, раскрывали каждый урок на основе тематического подхода с учетом отведенных на изучение количеством часов [6; 7]. Несмотря на разные виды (общетеоретического характера, по общим вопросам методики преподавания, по различным аспектам обучения предмету и т.д.) чаще всего методические пособия следовали за методической системой учебника, описывая урок по следующей структуре:

1. Цель.
2. План изучения нового материалов.
3. Ведущие идеи и основные понятия (здесь дается объяснение вводимым понятиям и методика их объяснения)
4. Подробно описывается новое содержание. Учебный материал пособия дополняет учебник, что создает преимущество для учителя – он может здесь найти материал, которого нет в учебнике и который не знают школьники.
5. Задание на дом [6].

Некоторые из них имели особенности, как например, методическое пособие П.С. Лейбенгруба, где дается содержательное освещение тем с вариативным обучением (вариант Б), и дополнительным материалом [7].

В отличие от советских книг для учителя и методических пособий казахстанские варианты книги для учителя называются *методическим руководством* и строятся в соответствии с учебниками. Характерным для них являются разработка сценария

проведения урока. Так, в методическом руководстве для 5 класса каждая тема расписана по схеме:

1. Цели урока (обучающая, воспитательная, развивающая).
2. Наглядность.
3. Объяснение новой темы (план урока).
4. Заключение.
5. Домашнее задание [8, с. 38-41].

Аналогичный подход с некоторыми вариациями в раскрытии содержания тем, акцентом на работу с картой, наглядные средства, опрос домашнего задания дается и в другой литературе данного жанра [9-10]. Недостаток «рецептурного» подхода состоит в излишней регламентации учебного процесса, который не столько развивает, сколько сковывают творчество учителя. В то же время проблемой является недостаточность рекомендаций по обучению дисциплине в целом.

Таким образом, в разработанных в рамках обновления содержания образования учебниках наблюдается тенденция сокращения информационного материала, уменьшение доли авторского текста в пользу дополнительного и пояснительных текстов. Учебники и УМК ориентированы на развитие способностей и компетенции школьников, о чем можно судить по аппарату организации усвоения. Вопросы и задания в них предусматривают индивидуальную и групповую работу, исследование и анализ. Думается, изменения в учебниках будут влиять на систему обучения в школе так, как в своей массе учитель учит так, как ему подсказывает учебник. Суть методических пособий состоит в том, чтобы дать ответы на два главных вопроса: чему обучать и как обучать. Именно на них зачастую нет ответа. Методические руководства в этом смысле отражают уровень методической науки, уровень осознания дидактических требований к учебному процессу. В целом отметим, что реализация идеи соединения технологии обучения и книжных учебных средств, требуют соответствующих управленческих инструментариев, что позволит сделать процесс обучения и самообучения школьников эффективным.

Список литературы

1. Аяган Б.Г. и др. История Казахстана (с 1946 г. по настоящее время). Учебн. для 9 кл. общеобразоват. шк. / Б.Г. Аяган, К.Б. Адиев, А.Б. Сатанов. – Алматы: Атамұра, 2019. – 224 с.
2. К.С. Ускембаев и др. История Казахстана (1900-1945 гг.). Учебник для 8-9 кл. общеобразоват. шк. Часть 1. / К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. – Алматы: Мектеп, 2019. – 240 с.
3. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана»: Учебник для 11 класса общеобразоват. шк. В двух частях / З.Е. Кабульдинов, А. Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Часть 1. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 с.
4. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана»: Учебник для 11 класса общеобразоват. шк. В двух частях / З.Е. Кабульдинов, А. Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Часть 2. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 с.
5. Сарсекеев Б.С. История древнего Казахстана. Рабочая тетрадь: Для 6 класса общеобразов. школы – 3-е издание, переработанное. Учебное пособие. Алматы: Атамұра, 2015.- 112с.
6. А.П. Аверьянов, В.С. Грибов, С.И. Козленко «Методическое пособие по новой истории 1640-1870: 9 кл.: Пособие для учителя. – М., Просвещение, 1991. – 272 с.
7. Лейбенгруб П.С. «Методическое пособие по истории СССР (7 класс). Пособие для учителей. – Под ред. академика М.В. Нечкиной. Изд. 3-е, испр. и доп. - М., Просвещение, 1978. – 319 с.
8. Артыкбаев Ж.О., Сабданбекова А.А., Байдолда М. Рассказы по истории Казахстана. Методическое руководство. Для учителей 5 класса общеобразовательной школы. - Алматы, Атамұра, 2006. – 168 с.
9. Нугманова Н. и др. Всемирная история: Методическое руководство. Пособие для учителей 8 классов общеобразовательных школ /Н. Нугманова, К. Кулипбаева, Р. Бекиш. – Алматы: Издательство «Мектеп», 2004. – 136 с.

Сарсекеева З.Т.,
учитель истории,
школы-гимназии № 32
г. Нур-Султан (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ МАЛЫХ ГРУПП НА УРОКАХ ИСТОРИИ

В современной школе сформирован большой методический арсенал активных форм обучения. Наиболее распространенным являются нетрадиционный урок, тренинговые формы занятий, групповая динамика, использование ИКТ. В данной статье мы рассмотрим технологию работы в группах как одну из эффективных форм формирования и развития ключевых компетенций школьников.

Групповые формы работы известны давно, однако наибольшее распространение они получили с конца 90-х годов прошлого века. Построенная на основе технологии коллективной мыслительной деятельности [1] работа позволяла школьникам самостоятельно или под руководством учителя повышать свою грамотность, способствовала развитию умений четко и кратко делать обобщения, выделять главное. Со временем групповые формы обучения стали массовым явлением во всех организациях образования.

В отличие от традиционного урока групповая работа позволяет эффективно и более углубленно работать с полученной информацией – обрабатывать ее, анализировать, делать выводы, применять и т.д. одним словом развивать ключевые способности и компетенции.

Изучение и активное использование групповой формы работы позволило нам разработать модель обучения ориентированную на самостоятельную самообразовательную деятельность школьника. Несмотря, что работа идет во временном коллективе, группе из 3-4 или 7-8 человек, непосредственная работа внутри группы требует самостоятельной подготовки каждого ученика, что обуславливает успех работы, достижения цели группы в учебной работе. Вместе с тем, групповая динамика обуславливает тесное взаимодействие участников группы: умение объединяться, распределять роли, принимать совместное, удовлетворяющее всех, решение [1; 2]. Это возлагает ответственность ученика не только за свою индивидуальную работу, но и за результат работы всей группы.

Исходя из положения, что системообразующей в любой деятельности являются цели, в основу содержательной подготовки ученика мы берем базовое понятие «компетенция/компетентность». Поэтому первым шагом в подготовке любого занятия в группах является составление списка ключевых компетенций, которые должны формироваться или развиваться на уроке истории. На основе составленного списка разрабатывается план учебного занятия: подбирается соответствующее содержание исторического учебного материала, методы и формы обучения, средства обучения. Следует подчеркнуть, что цели (компетентности) определяют отбор содержания, характер вопросов и заданий.

Работа в малых группах строится на следующих принципах:

1. Принцип активности. Каждый ученик понимает, что без его активности групповая работа не состоится. Пассивность учащихся отдельных групп может привести к неэквивалентному обмену информацией между группами.

2. Принцип развития самостоятельности мышления. Этот принцип реализуется посредством предоставления заданий к малым группам, выданным им учебным историческим текстам, анализу исторических процессов, событий, явлений, выработки своей собственной позиции к их содержанию, сравнению ее с позицией других учащихся.

3. Принцип обсуждения учебного материала. В технологии групповой работы специально отводится время для обсуждения поставленных проблем всем классом, когда каждая группа имеет

возможность выступить с наработанным материалом, обсудить предлагаемые вопросы, поставив их перед всеми группами на общей конференции.

Особенностями типологического подхода групповой работы являются:

1. Введение в проблему.
2. Работа внутри малых групп.
3. Общее обсуждение [1].

Работа в малых группах способствует пониманию специфики истории, дает возможность выработать специальные умения и навыки.

Центральным в подготовке занятия является отбор содержания по изучаемой теме и разработка заданий, по которым идет процесс обучения. Смысл состоит в том, чтобы предоставить школьникам возможность обсудить свои знания, чему способствует предложенный алгоритм действий, позволяющий усилить личностную направленность образования и обеспечить активность в ходе занятия каждого ученика. Так, при изучении темы «Версальско-Вашингтонская система» (Всемирная история, 8 класс, 21 октября 2021 г., школа-гимназия №32 г.Нур-султан) в ходе групповой работы было дано задание работы с историческими документами. При этом даются 3 задания:

1. Объединитесь в пары для работы над историческим документом. Бегло просмотрите содержание темы и определите места в тексте, где вы будете делать остановки для обсуждения.

2. Распределите ответственность в парах за обсуждение каждой части: кто из вас будет формулировать, записывать и задавать вопросы по конкретной части, а кто будет высказывать свое мнение.

3. Определите время на подготовку и презентацию результатов своей работы.

После выполнения этих заданий идет изучение текста, и затем школьники выполняют задания, данные в конце параграфа 7 учебника [3, с. 46]. Идет работа над текстом. Задания к рассматриваемой теме предполагают работу в микрогруппах:

1. Объединитесь в микрогруппы по 3 человека. Обсудите текст и сравните пометки, которые вы поставили на полях. Сравните ваши пометки с пометками других членов микрогруппы.

2. Обсудите в микрогруппе тему, разделив ее на три части: информация, которая вам известна, информация о которой вы частично знали, полностью новая информация. Подготовьте одного из членов микрогруппы к выступлению на общем обсуждении всей группы.

3. Объединитесь в микрогруппы по 3 человека. Сформулируйте вопросы к тексту. Задайте сформулированные вопросы членам микрогруппы. Подумайте, на какие вопросы своих коллег вы можете ответить. Поделитесь своими знаниями с членами группы.

Работа с учебником и документами выстроена таким образом, что к каждой теме предлагаются по 6-7 заданий, вытекающих одна из другой. Задания даются в логической последовательности и требуют выполнения каждого из них.

Акцентирование внимания на заданиях требует диалогических, интерактивных способов изложения, создающих возможности использования на занятиях методов ориентированных на развитие способностей и компетенции, что корректирует функции учителя. Роль учителя меняется с позиции источника информации на организатора учебного процесса. Учитель выступает как организатор-технолог – вводит в учебную тему, организует развивающее пространство, затем предлагает способ деятельности (прочитать учебный текст, обсудить и ответить на вопросы, выполнить задание, выступить в микрогруппе или от имени группы и т.д.). Далее учащиеся выполняют задания (индивидуально, в парах, в группах). После этого учитель организует общее обсуждение, по завершению которой школьники вносят свои записи.

Предлагаемый подход позволяет сменить акценты с «формирования» личности на создание условия для ее развития. Выполнение заданий оказывает влияние на формирование практических умений и навыков, позволяет соотносить содержание исторического материала с ранее приобретенными знаниями. групповые формы занятий ориентированы к самостоятельной деятельности ученика. Такой подход обеспечит переход от информационного знания к интегрированным знаниям, что является условием формирования ключевых компетенций школьников.

В методологии данной формы актуальной, на наш взгляд, остается проблема оценивания, выставления школьных отметок так, как в условиях работы малых групп трудно выявить вклад отдельного ученика.

Таким образом, можно сделать вывод, что реализации идеи технологии группового обучения и имеющихся средств обучения (учебников, исторических документов и т.д.) при соответствующих

управленческих инструментариях, сделают процесс обучения школьников эффективным. Работа в группах создает возможности для формирования у школьников глубоких и прочных знаний по истории, развивает способность к самостоятельной и творческой деятельности, формирует умения и навыки решения предметных задач.

Список литературы

1. Вазина К.Я. Коллективная мыследеятельность – тип развивающего обучения. Учебное пособие для слушателей ИПК. – Горький, Горьковский межобластной ИПК работников профессионально-технического образования РСФСР, 1989. –73 с.
2. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: О коллективном способе учебной работы: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 192 с.
3. Алдабек Н.А. и др. Всемирная история (1900-1945). Учебник для 8-9 кл. общеобразоват. шк. Часть 1 / Н.А. Алдабек, К.Н. Макашева, К.И. Байзакова. – Алматы: Мектеп, 2019. -216 с.

Тобагабылова И.А.,
аға оқытушы

Мырзакабыл М.,

4 курс студенті, Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ПРОГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қазақстан Республикасының кәсіптік білім беру жүйесі дамып, жаңа өзгерістерге ұшырауда. Қоғамның әлеуметтік тапсырысына және еңбек нарығына бағдардың күшеюі байқалады, кәсіптік білім беруді жаңғырту белсенді жалғасуда, ол жаңа білім беру стандарттарын әзірлеуді, көп деңгейлі білім беру жүйесіне көшуді, біртұтас білім беру кеністігі кеңейгенінде байқалады. Жаңғырту үрдістері мектепке дейінгі білім беру жүйесіне де әсер етті. Қазіргі кезеңде мектепке дейінгі мекемелер білім беру іс-әрекетінде барған сайын дербестікке ие болуда, бұл сыртқы және ішкі ортаның жағдайын талдау және болжау қажеттілігін тудырады. Сонымен бірге стратегиялық жоспарлау қызметінің рөлі артады, оны тиімді жүзеге асыру білім беру объектілерін болжау үшін болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың мазмұнын жетілдіруді талап етеді.

Студенттерді болжамдық іс-әрекетке дайындау заманауи талаптар мен тәсілдерді ескере отырып жүргізілуі керек, соған сәйкес қоғамға стандартты емес жағдайларда кәсіби мүмкіндіктерді жүзеге асыра алатын құзыретті маман қажет. Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде шетте қалмау керек.

Болжау мәселесі ғылымда әртүрлі бағытта қарастырылуда. Біз үшін ерекше қызығушылық тудырған, студенттер мен тәрбиешілерді болжамдық іс-әрекетке дайындау және білім берудегі болжау мәселелері бойынша зерттеулер болды (З.А. Абасов [1], А.Ф. Присяжная [2] және т.б.); кәсіби қызметтің жобалау құрамдас бөлігін қалыптастыру бойынша зерттеулер (Н.Г. Никокошева [3], Н.О. Яковлева [4] және т.б.); болашақ мамандарды аналитикалық әрекеттерге дайындауға арналған жұмыстар (С.Ф. Багаутдинова [5], Н.А. Катайцева [6], т.б.).

Біздің ойымызша, жоғары оқу орнындағы кәсіптік білім беру мазмұнын таңдаудың мектеп жасына дейінгі білім беру мекемесіндегі студенттерді болжамдық іс-әрекетке тиімді дайындауды қамтамасыз ету және болашақ мамандардың болжамдық құзыреттілігін қалыптастыру үшін принципті маңызы бар.

Ғылыми әдебиеттерде білім беру мазмұны әртүрлі көзқарас призмасы арқылы қарастырылады: белсенділікке негізделген (В.А.Беликов [7], В.С.Лазарев [8], т.б.), тұлғалық-бағдарлы (О.А.Абдуллина [9], И.Л. Якиманская [10] және т.б.) мәдениеттанулық (И.Я. Лернер [11]).

Жаңа буынның білім беру стандарттары құзіреттілікке негізделген, осыған орай әр түрлі деңгейдегі оқу орындарының түлектеріне қойылатын соңғы талаптар құзыреттер тізімі түрінде көрсетілуі тиіс.

Ғылымда құзіреттілікке негізделген көзқарастың таралуына қарамастан, көптеген зерттеушілер кәсіби құзыретті «кәсіби қызметке дайындық, құзыреттілік пен белсенділікке негізделген тәсілдерді біріктіру мүмкіндігін анықтау» арқылы қарастырады.

Педагогтардың болжау дағдылары, педагогикалық болжау және болжау құзыреттілігі ғылым мен білім беру жүйесі өкілдерінің қызығушылығын арттыратын объектілер болып табылады. Қазіргі заманғы шындықта, педагогикалық процесте студенттердің педагогикалық болжау құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі және осыған байланысты жоғары сапалы, жүзеге асыру әдістерін оқу тәжірибесіне енгізу мәселесі туындауда. Болашақ мұғалімдерге, тәрбиешілерге қойылатын өзекті талаптар, кәсіби іс-тәжірибедегі жобалардың деңгейін арттыруға бағытталған тапсырмалар кешенімен және оларды тез шеше білуімен ерекшеленеді. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, педагогикалық ұжымның прогностикалық құзыреттілігі кәсіби әрекеттерінде басымды ретінде қарастырыла бастайды.

Айтып кететін жағдай, білім беру жүйесінің болашақ маманы білімін ұзақ мерзімді оқыту үдерісінде жинақтайды, осыған байланысты болашақ педагог мамандардың, жоғары білім алу үдерісінде, болжамдық құзыреттілікті қалыптастыруды қамтамасыз етуді тереңірек зерттеу қажет. Кәсіби перспективада табысты жұмыс істеу үшін білім беру жүйесінің өкілдері келесі дағдыларға ие болуы керек: кәсіби іс-әрекет пен оқу процесін жоспарлау, рационализация дағдылары, оқу процесінде белсенділік тәсілін жүзеге асыру бөлігі ретінде тиімді мақсат қою және алгоритмдеу дағдылары.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесіндегі өзгерістер мен жақсаруының арқасында маманның кәсіби құзыреттілігі түрлерінің кешені түрлендіруге үздіксіз тенденциямен сипатталады.

Нақтырақ ғалымдардың еңбектеріне тоқталатын болсақ, А.Ф. Присяжнаяның [3, 75] еңбектерінде болашақ педагогтардың болжамдық (прогностикалық) құзыреттілігінің құрамдас бөліктері жіктелген. Автор келесі компоненттерді қарастырған:

1) әрекеттік (деятельностный) – бұл компонент кәсіби, танымдық және оқу іс-әрекеттерінің жиынтығында көрінеді. Ол негізі ғылыми негізделген педагогикалық болжамды жүзеге асыру үшін керек. Дәл осы компоненттің арқасында маман білім беруді қажетті нәтиже мақсаттарына сәйкес процесті дұрыс жоспарлай алады.

2) аффективті – мұнда педагогтың еріктілік сферасының, оның ойлау икемділігінің, мақсат қою дағдыларының және кәсіби ортадағы практикалық іс-әрекетті жобалаудың көрсеткіштері жинақталған.

3) танымдық – бұл компоненттің сипаттамасы көп мағыналы және көп қырлы болып табылады, ол болжам жасау қабілетін, қызмет ету ерекшеліктері туралы білімді және қажетті көлемде білім беру бағыттарының берілген бөлімі бойынша болжау қабілеттерін қалыптастыруды біріктіреді.

Осы жіктемені ескере отырып, оның негізінде білім беру жүйесі мамандарының болжамдық құзыреттілігінің 3 негізгі құрылымдық аспектілерін анықтауға болады:

1. Оқу-тәрбие процесінің барысын болжау, атап айтқанда: оқушылар білім алудың белгілі бір кезеңінде, оқу нәтижелеріне жүргізілетін аралық бақылау барысында туындайтын қиындықтар және педагогикалық құралдарды, әдістер мен тәсілдерді пайдалануды оңтайландыру мақсатында.

2. Оқушының тұлғалық дамуын болжау, яғни сыни жағдайларда девиантты мінез-құлықтың ықтимал көріністерін, сыныптастарымен қарым-қатынастағы қиындықтарды және тұлғалық қасиеттердің даму, оның мотивациялық құндылық қатынасы сипатын болжау.

3. Ұжымдық дамуды болжау. Бұл аспект оқушылардың оқу-тәрбие үдерісі барысындағы өзара әрекеттесуінің, олардың бүкіл дамуының, мұғалімдермен және басқа ересектермен қарым-қатынас жүйесін қамтиды.

В.П. Бездухов пен Ю.Н. Кулюткин өз еңбектерінде болжау процестері болашақ педагогтарды дайындаудың процессуалдық компонентіне жататынын атап көрсетеді [12]. Құзыреттілік бағыт аясында болашақ педагогикалық кадрларды даярлаудың нәтижесі болжау әрекетін тиімді жүзеге асыру, біздің ойымызша, жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді оқыту мен даярлау процесінде қалыптасатын болжамдық құзыреттіліктің жоғары деңгейі.

Қазіргі ғылыми қоғамдастықтың көзқарасы бойынша болжамдық құзыреттілік жеке тұлғаның ерекше сапасы, кәсіби білімнің, құндылық бағдарларының және кәсіби табысқа жетуге бағытталған күрделі және құрылымдық біркелкі көп функциялы жүйесі.

Ғылыми еңбектерді талдау нәтижесінде, осы педагогтардың болжау қабілетінің жоғары деңгейі жетістіктер мен келешекте тұрақты кәсіби өсуінің, инновациялық педагогикалық әзірлемелердің үлкен арсеналында бағдарлық болжамды жүзеге асырудың ажырамас буыны ретінде сипатталатыны анықталды. Осыған орай, болашақ педагогтарды дайындау барысында қоғам сұранысына сай, болжау құзыреттілігін барынша тиімді қалыптастыру бірінші орынға шығады.

Білім беру жүйесінде болашақ мамандардың болжамдық құзыреттілігін қалыптастыру үдерісін педагогикалық қамтамасыз ету мәселесі бірқатар зерттеулерде баяндалған әзірлемелердің, теориялық тәсілдер мен принциптердің жеткілікті санына қарамастан, ғылыми салада ерекше маңызды болып қала беретінін атап өткен жөн.

Сонымен қорытындылай келе, «болашақ білім беру ұйымдарының болжамдық құзыреттілігі» деп теориялық-әдістемелік, кәсіптік-практикалық және рефлексиялық-құндылық құзыреттіліктердің өзара байланысында көрінетін, қалыптасу дәрежесі білімнің белгілі бір өлшемімен көрінетін кәсіби құзыреттілік түрін түсінеміз.

Студенттердің болжамдық құзыреттіліктері, өз кезегінде, бізде болжамдық іс-әрекетке (танымдық, белсенділік, рефлексиялық-құндылық) кәсіптік дайындық мазмұнының сол немесе басқа құрамдас бөліктерін дамытуға қойылатын талаптарды анықтайтын кәсіби құзыреттілік түрлері түсініледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абасов З.А. Формирование прогностических способностей у учителей // Образование в современной школе. – 2004. № 6. – С. 50 - 55.
2. Присяжная А.Ф. Реализация акмеологического подхода в формировании прогностической компетентности будущих педагогов. – М.: МПГУ, 2006. – 153 с
3. Никокошева Н.Г. Комплекс проектов как средство формирования проектировочных умений у будущих учителей: автореф. дис. . канд. пед. наук / Н.Г. Никокошева; Уральский гос. пед. ун-т. Екатеринбург. – 2006. – 19 с.
4. Яковлева Н.О. О педагогической компетентности / А.Н. Яковлева // Специалист. - 2006. № 6. - С. 27 - 28.
5. Багаутдинова С.Ф. Направленность структурирования содержания образования на становление готовности студентов дошкольного факультета к аналитической деятельности: дис. .канд. пед. наук. / С. Ф. Багаутдинова; МаГУ. Магнитогорск, 1999. – 170 с.
6. Катайцева Н.А. Формирование готовности студентов педагогических вузов к аналитической деятельности: автореферат дис. .канд. пед. наук / Н.А. Катайцева; Курганский гос. университет. Курган, 1997. – 21 с.
7. Беликов В.А. Философия образования личности: деятельностный аспект: монография / В.А. Беликов. М.: Владос, 2004. – 357 с.
8. Лазарев В.С. Деятельностный подход к формированию содержания педагогического образования / В.С. Лазарев, Н.В. Конопина // Педагогика. 2000. – №3. – С. 27-34.
9. Абдуллина О.А. Личность студента в процессе профессиональной подготовки / О.А. Абдуллина / Высшее образование в России. – 1993. №3. -С. 165- 170.
10. Якиманская И.Л. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И.С. Якиманская. М.: Сентябрь, 1996. – 291 с.
11. Лернер И.Я. Понятие фактора и источника формирования содержания образования / И.Я. Лернер // Теоретические основы содержания общего среднего образования / под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. М.: Педагогика. – 1983. – Гл. 4, § 1. – С. 80 - 89.
12. Бездухов В.П., Культура и образование // Кулюткин Ю.Н., Бездухов В.П. Ценностные ориентиры и когнитивные структуры в деятельности учителя. – Самара: СГПУ. – 2002. – С. 66-173.

ЖЕЛЛІК КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЭТИКАСЫ МЕН ПСИХОГИГИЕНАСЫ

Қазіргі кезде киберпсихологияға академиялық пән ретінде және практикалық психологияның бағыты ретінде қызығушылық барынша дамуда. Мұның бірден бір себебі бұқаралық коммуникацияның қарқынды дамуында және инженерлік психология мен инженерлік-психологиялық жобаларды жасаудың қажеттілігінің артуында, сондай ақ «жасанды интеллект» технологиясының адам өміріне етене кіруінде. Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларға компьютерлер, планшеттер, электронды құрылғылар, ұялы телефондар мен смартфондар, басқа да девайстер мен гаджеттер (айталық, автомобильдің навигаторлары, кассалық аппараттар, смарт-сағаттар), виртуальды шынайы өмір жүйесі – интернет және басқа да желілер, қоса айтқанда мысалы, банк карталарын авторизациялау және басқа да төлем құрылғыларының үнемі пайдалану қосымшаларын да айта аламыз.

Кезінде инженерлік психологияның даму барысында интернетті қолданудың гуманитарлық бағыт-бағдарын ұсынғандар болды, олар [1, 58 б.]:

- Джозеф Ликлайдер (1915-1990) естуді қабылдау психологиясы бойынша маман, «Психоакустика» (1963ж.) ұғымын ұсынды.

- Т.Лири, интернетті қолданушыларды «желілік құрылымдағы бірлесушілер» (1960ж.) деді.

- А.А.Брудный, медиа-коммуникацияны салыстырған, хабарламаларды, медиа-маркетологтарды зерттеген, «ретиальды коммуникация» (гр. «rete»- желі) ұғымын ұсынды.

- М.Кастельс – «Желілік құрылым қоғамы» жайында сөз етеді (2000 ж.).

- Э.Тоффлер, футуролог, интернеттің дамуындағы «мәдени шок» түсініктеріне тоқталады (1997 ж.).

- Уильям Гибсон, «кеңістік» сөзінің қолдануын ұсынған болатын.

Мұндай технологиялар әрбір адамның заманауи келбетіне тән мәдениетті де жаңартуда. Бұған қоса бұл технологияларға қоғамдық мән берушілік, яғни педагогтар, медиктер және т.б., тіпті ата-аналар интернет-технологияларды қолдануы шарт және оған лайықты психологиялық жағдайлар жасауға да бағытталады. Қоғамның кез келген саласындағы мамандар да интернет-технологияның арнайы жүйесін пайдаланып жүзеге асыруы әрбір адамның күнделікті жағдайда интернет желісіне қосылған техника және технологиямен өзара байланыста екенін көре аламыз.

Компьютерді, мобильді байланыс құрылғыларын және интернетті пайдалануға тікелей байланысты жүзеге асырылатын адам әрекетін психологиялық зерттеу бағытындағы ғылыми оқулықтарда әсіресе шетелдік әдебиеттерде ғылыми атауы «Киберпсихология» деп аталады. Ал альтернативті атауы – «Интернет психологиясы», «Психология және интернет», сондай-ақ жиі қолданылатын сөздер арасында «гуманитарлы интернет», «киберкеңістік психологиясы», «Интернет-тұрғындарының психологиясы», осы атаулардың ішінде ғылыми сипаты мен негізін беретін атау «Киберпсихология» деп танылуда, осы атаумен ЖОО-да кәсіби біліктілік беретін бакалавриат пен магистратура бойынша оқу бағдарламалары дайындалып жүзеге асырылуда.

Киберпсихологияның психология ғылымының бір бағыты ретінде қойған мақсаттары мен міндеттері өте ауқымды және күрделі. Киберпсихология немесе Интернет-психология сала ретінде адамдарға интернет желісіндегі әлеуметтік қызмет көрсетулердің түрлерін, тәсілдері мен қағидаларын зерттеу теориясы мен практикасының әдіснамасын біріктіретін психология ғылымының қолданбалы бағыты болып табылады.

Компьютерлік және коммуникациялық технологиялар негізінде құрылған әлеуметтік қызмет көрсетулер адамдарды өзіне тартады, қызықтырады және олардың әрекетін жүзеге асырады. Мұндай заманауи қызмет көрсетулердің дамуына құрастырушылардан гөрі қолданушылар аса қажетсінеді, яғни құрастырушыларға тұтынушылар тәуелді, басқаша айтқанда адамдардың әрекетін жүзеге асыратын киберқұрылғыларға қажеттілік барынша қарқынды дамуда. Сондықтан да аз уақыттың ішінде бір-бірінен асып түсетін электронды технологиялардың жаңа үлгілері пайда болып жатыр, адамдар күннен күнге жаңа техникалар мен ақпараттық технологияларды меңгеруге талаптануда.

Осыған сәйкес интернет желісіне қосылған әлеуметтік қызмет көрсетулер әртүрлі және көпформатты, атап айтқанда адамдарға келесідей қызметтерді ұсынады:

- танымдық қызметтер (оқытады, үйретеді, ақпараттарды іздейді немесе анықтамаларды алып береді);

- қарым-қатынас жасау (ауызша немесе жазбаша, сол уақытта және кейінге қалдыруда, текст арқылы тікелей хабарламалармен, сурет-бейнелермен немесе әрекет өнімдерімен екеуара немесе топ арасында алмасу және т.б.);

- көңіл көтеру қызметтері (мысалы, көпшілікпен қолданып рөлдік ойындар немесе браузерлік ойындар ойнау, музыка тыңдау, фото-суреттер қарау, видео және кинофильмдер көру);

- еңбек ету мен техникалық қызметтер (әдетте, интернеттің техникалық қызметтерін басқару мен қамтамасыз ету, клиенттерге арақашықтықтан көмек көрсету, қосылған қызмет көрсетулерді жақсартып, жүзеге асыру және т.б.);

- сатып алу мен келісімдер жасау (жарнамалық және тасымалдау қызметтері, бірге әріптестік танытулар, маркетингтік әрекеттер т.б.).

Осындай әлеуметтік желілік қызметтер пайдаланушылар мен тұтынушыларды ғана қызықтырып қоймайды, өз кезегінде интернет психологиясы бойынша мамандарды (киберпсихологтарды) да өзінше тартады.

Шын мәнінде қазіргі кездегі киберпсихологиялық зерттеулер психология ғылымының ішінде кешенді бағыттарды қамтитын бөлігі болып табылады, оның құрамы мынадай сипаттар береді [2]:

- жасерекшелік психологиясында (компьютерді және интернетті пайдаланудағы ерте жастағы қабілеттілік пен қолданушының жасерекшеліктік сипаттамасын ескеру және мүмкіндіктерін қарастыру);

- әлеуметтік психологияда (компьютер және интернетпен тікелей қарым-қатынас жасайтын топтық әрекеттер, желілік бағдарламаларды ұсынудағы қоғамдық таптық өкілдердің психологиясын ескеру);

- клиникалық психологияда (интернетті және компьютерді пайдалану барысындағы адамның психикалық жай күйі немесе қобалжу мен мазасыздану деңгейі, мінез-құлықтағы аддикция, интернетке тәуелділік, қолданушы өзінің қорқыныштары мен фобияларын жету үшін виртуальды өмірлік жүйені таңдауы, т.б.);

- педагогикалық психологияда (тікелей компьютермен жеке және топтық оқуларға қатысуы, қашықтықта білім беру мен оқыту, мультимедиялық оқыту бағдарламалары, ресми және ресми емес онлайн-конференциялар мен форумдар, семинарлар т.б.);

- ұйымдастыру психологиясы (басқару мен менеджмент саласының басты құралы, еңбек биржасының жаңа формасы мен ақпараттық технологияларды қолдану жағдайындағы ұйымдастырушылық мінез-құлықтың арнайы сипаты мен ерекшеліктері, билік пен халықтың өзара байланысын қамтамасыз ету сипаттары мен ерекшеліктері, және т.б.);

- дифференциалды психологияда (интернеттегі қарым-қатынастың тікелей және жанама байланысындағы тұлғалық типтерді сәйкестендіру, интернетпен байланыс орнатудағы адамдардың мінез-құлқы мен қасиеттері, жасанды интеллект және адамзат қоғамының өзара бірлестігі және т.б.);

- когнитивті психологияда (WWW ақпараттық блогын қабылдау ерекшеліктерін, зейін көлемін шоғырландыруды зерттеу, «сыртқы» есте сақтауды жүзеге асыруы);

- қарым-қатынас психологиясы және психоллингвистика (синхронды және асинхронды қарым-қатынас, полилог форматында қатынас жасау, мобильдік байланыста сөйлесу ерекшеліктері) және т.б.

Қазіргі кездегі және болашақтағы киберпсихология жеке өзінше дамуы мүмкін емес. Қазірдің өзінде ол әлеуметтану, коммуникативтілік жағынан, информатика, саясаттану және т.б. жағынан басымдылық көріп жатыр. Бір жағынан әлеуметтік информатика (немесе компьютерлік ғылымды әлеуметте қолдану) аясында компьютерлік қосымшалар (мысалы, DamuMed, Kaspi.kz, egov.kz, т.б.) миллиондаған жазбалардың мазмұнды талдамаларын өңдеумен қамтамасыз етуде және оған блогтарды, твиттерді, посттарды және т.б. қосайық. Мұндай өңдеулердің нәтижелері өз кезегінде психологиялық мәндерге де ие. Міне осы жерде киберпсихологтар заманауи компьютерлік және коммуникациялық технологияларды қолданушылардың мінез-құлқын зерттеуші ретінде өзінің ұсыныстарымен басқа ғылым өкілдерімен іскерлік салааралық байланыстар орнатады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Носов Н.А. Виртуальная психология. – М.: Аграф, 2000. – 215 с.
2. Медийная и информационная грамотность: программа обучения педагогов. – М.: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2012. – 310 с.

М. МОНТЕССОРИ ЖҮЙЕСІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚҰМ ТЕРАПИЯСЫН БАЛАБАҚШАДА ҚОЛДАНУ

Құм-миллион жыл бұрын пайда болған. Ол бүкіл әлем бойы жайылған. Құм – өте ұсақ ақ түсті, сары, қоңыр, сұр және қызғылт түсті болады. Құм бала үшін магнит сияқты өзіне тартымды зат. Бала құмды не екенің сезінгенше қолдары сарай, қоршау т.б. Жасай бастайды. Ал оған ойыншықтар, кішігірім фигураларды қосса, онда баламен түрлі ертегілерді драмалау, ойын процесіне кіреді.

Бәрімізге таныс бұл зат жай ғана–құм. Бірақ шын мәнінде бұл таңғажайып керемет материал. Құм әр түрлі болады. Жеңіл және құрғақ, ауыр және сулы, ол әр түрге ыңғайланады. Бірақ бұл құмнан жасалған фигураларда шашылып, тіл алмай қоюы да мүмкін. Балалар сағат сайын үйлер, фигуралар жасап немесе жай ғана құмның үстімен жүруіде мүмкін. Ғаламторда құм жайлы көптеген мағлұматтар бар. Соның ішінде құммен ойын туралы 1929 жылы Англияның педиатры Маргарет Ловенфельд жазған екен. Арнайы құм салынған ыдыста балалар өздеріне ұнаған фигуралармен суды пайдалана отырып, әр түрлі композициялар жасаған. Балалар өздерінің жасағандарын «менің әлемім» деген екен және Ловенфельд өзінің техникасын «Әлемнің құрылуы» деп атапты [1].

Қазіргі заманның құм суретшілері құмнан портрет, пейзаждар, мультфильмдер жасайды. Құммен сурет салу техникасы қазір өте танымал. Құм өнері барлық әлемге кең таралған.

Құммен ойын-балалар мен ересектердің эмоционалдық хал-жағдайларына оң әсер етеді, бұл баланың өзіндік дамуы үшін тамаша құрал болып табылады. Құммен ойнау кеңестік әдіс ретінде 1939 жылы ағылшын педиатры Маргарет Ловенфельд сипаттама берген. «Құм терапиясы» концепциясының құрылуымен негізінде юнгиан мектебінің өкілдері айналысты, мысалы швейцар аналитигі Дора Калф [2].

Құмдағы ойындар - баланың табиғи әрекеті формаларының бір түрі. Сондықтан да біз, ересектер, құммен ойнайтын ойындарды оқыту және дамыту сабақтарында қолдана аламыз.

Құмнан суреттер салып, әртүрлі оқиғаларды ойлап тауып, біз бала үшін әлдеқайда қызықты түрде оған өзіміздің біліміміз бен өмірлік тәжірибемізді, қоршаған әлемнің заңдылықтары мен оқиғаларын жеткізе аламыз.

Оған қажетті материалдар мен жабдықтар:

Бала құм терапиясында тек қана қиял, көрнекі – бейнелік ойлауды, сөздік–логикалық ойлауды, көрнекі іс-әрекеттік ойлауды, шығармашылық және сын тұрғысынан ойлауды дамыта отыра процесс барысында бала өзінің ішкі қобалжуларын ішкі сезімдерін сыртқа ойын барысында фигураларды таңдау барысында толығымен өз назарын салады. Бала ойын барысында өзінің терең эмоционалдық қобалжуларын айта алады.

Құм терапиясының маңыздылығы:

- Сөзбен айтып жеткізе алмайтын ойлаумен қобалжуларды сыртқа шығаруға көмектеседі.
- Іште туындаған қиын жағдайларды, шығармашылық потенциалдарын босатады.

Құм терапиясы 3 жастан бастап әр жастағы адамдармен өткізіледі. Кейбір адамдар бұл әдісті психоанализге әкеледі деп ойлайды, бірақ біздің тәжірибе терапияның еркін әдісі екенің көрсетеді.

Қоғамда балалардың байланыстырып сөйлеуі және сөздік қорларының кемшіліктері басым болуда. Осымен қатар оларда сөйлеу тілі өте төмен дамыған олар агрессивті, бір-біріне қайырымды болмауы және бір-біріне мейірімділік шыдамдылық танытпауы басым.

Балалардың тез және жиі шаршайтындықтары, сабаққа деген қызығушылықтарының төмен болуы, байланыстырып сөйлеуін және сөздік қорларының аздығы, коммуникативтік дағдыларының дамуын тоқтады. Осындай ауытқулардың бірнеше себептері бар. Бұл экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуы және қоғамдағы түрлі мәселелер: өмірдегі және теледидардағы қатыгездіктің өсуі, дұрыс тамақтанбау және ата-аналардың денсаулыққа қайшы келетін қылықтары, қиын отбасылардың көбеюімен түсіндіреміз.

Құм терапиясының әдістерінің маңыздылығы:

Құм терапиясында стандартты өлшемде (50 x 70 x 80 см) ағаш тақтай, құм, су және ұсақ пішіндер жиынтығы қолданылады. Құмзардың түбі мен жиегі көгілдір түске боялады, ол аспан мен суды модульдеуге мүмкіндік береді. Адам қолымен және табиғатпен жасалған шынайы және мифтік, тартымды және тартымсыз пішіндер қолданылады. Шынайы заттарды пайдалану табиғатпен байланысты сезінуге қолданылады, ал қолдан жасалған заттар шындықты қабылдауға көмектеседі.

«Қиялдау-ол барлық мүмкіндіктердің анасы, онда қарама- қарсы сыртқы және ішкі дүние бірге қосылады» (К.Г.Юнг.) К.Г.Юнгпен ұсынылған белсенді қиялдау техникасы құм терапиясының теориялық негізі ретінде қарастырыла алады [3].

Бұл әдістің авторы швейцар аналитигі Дора Калф – «дербес және қорғалған кеңістікті болдыруды» деген негізгі жұмысына салынған басты принципі деп санайды, онда бала немесе ересек адам өз дүниесіндегі тәжірибесі мен қобалжуларын, жиі мазалайтын және елестейтін түсініксіз бейнелерді көрсетеді.

Құммен сурет салу – өткен ғасырдың 70 жылдары АҚШ-та пайда болып, Батыста қанат жайған жас өнер. Қас-қағым сәтте әйнек бетіне құммен салынған ғажап суреттерді үп еткен жел немесе болмашы қимыл әп-сәтте бұзып кетсе де, осынау нәзіктікті көрген жан әсерсіз қалмасы сөзсіз. Алғашында құммен сурет салу мультфильмдер, анимациялық фильмдер шығару үшін пайдаланылған еді. Осы өнерді игерем деуші адам үшін ең бастысы – шеберлік, себебі суретшіден тек әйнек бетіне бейнелерді түсіріп қана қоймай, құмды сезіне білу қабілеті талап етіледі. Бұл өнерді арнайы студиялардан үйренуге болады.

Құммен сурет салу – өте қызықты, сонымен қатар пайдалы өнер. Сурет салудың басқа да түрлері секілді, аталмыш өнер адамның қиялын, кеңістікті қабылдауын, есте сақтау қабілетін дамытып, әсіресе балалардың дұрыс жетілуіне, саусақтарының епті болуына әсерін тигізеді.

Құм терапиясы-ол адамның ойлау қабілетін дамытады, зейінін арттырады. Сонымен қатар, адамның жүйке жүйесін тыныштандыруға пайдасы зор. Жалпы әйнек бетіне сурет салуда құмнан өзге жарма, кофе, тұз сияқты басқа да ұсақ заттарды қолдануға болады. Саусақпен өрліп, құмның көмегімен бейнеленген бұл туындылар қазіргі кезде мол сұранысқа ие.

Мектеп жасына дейінгі балалар құммен сурет салғанда өзін жайлы, қорғалған күйде сезініп, шығармашылық белсенділік танытатын табиғи стимулдық орта қалыптастырады және танымдық, психикалық процестерді дамытады ол түйсік (форманы, түсті, тұтас түйсік), есті, зейінді, қиялды, кеңістік түсінікті, тактильді-кинестетикалық сезімділік пен қолдың ұсақ моторикасы дамиды.

Құм терапиясы-адамға өзінің жан дүниесіндегі өз «Менін», өзін тануға, өзіне өте маңызды, жан тебіренерлік және құпиясының ашылуына көмектеседі.

Құм терапиясы - балаларға үлкен мүмкіндік, баланың уайымдау немесе қайғыру сәтін ашып көрсете алады. Сәби құммен ойнап отырып, өзінің бойындағы ауыр сезімді ұмыта бастайды. Құммен ойнағанда бала қателесуден қорықпайды. Қарапайым ойнау әдісін іске асырады. Сурте салудың түрлі тәсілдерін меңгеруге талпынады.

Құм терапиясының мақсаты: Балалардың құм терапиясында қиял, көрнекі – бейнелік ойлауды, сөздік – логикалық ойлауды, көрнекі іс-әрекеттік ойлауды, шығармашылық және сын тұрғысынан ойлауды дамыту.

Құм терапиясын қолданудың әдіс - тәсілдері:

1. Әңгімелесу
2. Түрлі – түсті құммен сурет салу
3. Танымдық ойындар
4. Коммуникативтік ойындар
5. Пікірталастар.

Құм терапиясы негізгі принциптері:

Шығармашылық белсенділікті таныта отырып, бала өзін ыңғайлы әрі қорғалған күйде сезініп табиғи ынталандыратын орта жасау.

Абстрактылы нышандар әріптердің сандық тиімді және осы принциптің жүзеге асырылуы болып жатқан оқиғаға баланың жеке қызығушылығымен іс-әрекетіне оң мотивацияны қалыптастыруға және күшейтуге мүмкіндік береді [4].

Қазіргі таңда құм анимациясы өте танымал және сонымен қатар оған маңызды себептері де бар. Құммен сурет салу өнері –жай, қолжетімді, аса қымбат емес қызықты іс.

Әйнек бетіне құммен сурет салу таңғажайып әдемі. Терапия – емдеу деген ұғымды білдіреді, ал құм терапиясы – бұл құммен емдеу, ол жерде ешқандай дәрі де қажет емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сакович Н.А. Технология игры в песок. Игры на мосту. — спб.: Речь, 2006.
2. <http://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2014/11/03/kum-terapiya>
3. Хилтунен Е.А. Толкование детства. Из дневников Монтессори-педагогов. - Екб, «Народная книга», 2013. – 356с.
4. ҚР Білім және ғылым министірілігі «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығы «Ойнайық та, ойлайық». 2001

**ӘЛЕУМЕТТИК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР: ТАРИХ, ӘЛЕУМЕТТАНУ,
ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТИК ЖҰМЫС, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ**

**СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ,
ФИЛОСОФИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ**

Абдимиталип кызы Н.,

аспирант

Тилекова Н.Д.,

п.и.к., доцент,

Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети
г. Ош (Кыргызстан)

**МЕКТЕП КУРСУНДА ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРДЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮДӨГҮ
КИРИШҮҮ САБАГЫ**

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин кыргыз адабияты курсунун онунчу-он биринчи класстары улуттук адабияттын системалуу курсунун негизинде өздөштүрүлөт. Системалуу курс улуттук адабияттын тарыхына енгизделген курс, ушуга жараша анын бир катар өзгөчөлөнгөн жактары бар. “Программа чыгармаларды адабий тарыхый негизде үйрөнүүнү негиз кылып алды, - деген түшүндүрмө сунуш кылат, адабият программасы, - көркөм чыгармаларды тарыхый-адабий негизде үйрөнүү системалык мүнөзгө өтөт. Искусствонун турмуш менен байланыштуулук принциби жетекчиликке алынат. Класста чыгарманын эстетикалык жана адеп-ахлак проблемаларына көңүл буруу өзгөчө актуалдашат. Жазуучунун өмүр - баяны анын класста окулуучу чыгармалары менен байланышта каралат. X–XI класстардын адабият курсу обзордук жана монографиялык темаларды ичине алат. Адабий обзорлордо ошол мезгилдик тилкенин социалдык тарыхый өзгөчөлүгүн, учурдун коомдук-саясий, рухий эстетикалык таламдарынын адабияттын тематикасына жана проблемасына тийгизген таасири, чыгармалардын, адабий-көркөм процесстин мүнөздүү касиеттери кыска, так сыпатталат. Айрым этаптык мүнөздөгү урунттуу чыгармаларга кыскача токтолуп, алардын жалпы адабий өнүгүштөгү ордун белгилеп көрсөтүү максатка ылайык.

Жазуучунун таржымалын, чыгармачылык жолун талдап түшүндүрүүдө тарыхый принципти кармануу зарылдык болуп саналат. Сөз чеберинин чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн, идеялык-эстетикалык салттарын, жанрдык-тематикалык кызыкчылыктарын, көркөм ойлоо деңгээлин, ийгилик-кемчиликтерин, сүрөткердик манерасын, граждандык умтулуштарын түшүндүрүүдө, аларды ошол сөз чебери жашаган доордун жалпы рухий атмосферасы, башкы коомдук тенденциялары, социалдык-психологиялык, мезгилдин саясий, чөйрөнүн тарыхый бөтөнчөлүгү, улуттук адабий-эстетикалык өсүштүн абалы, адабий-маданий өз ара карым-катыштардын арымынын даражасы менен тыгыз бирдикте кароо керек.

Сүрөткердин өмүрү менен чыгармачылыгы жөнүндөгү аңгеменин эмоционалдуулугун, таасирдүүлүгүн арттырып, мазмунун тереңдетүүдө, жазуучу жөнүндөгү эскерүүлөрдөн, өзүнүн афоризмдеринен, күндөлүгүнөн, жеке турмушундагы, коомдук ишмердигиндеги, чыгармачыл өнөрканасындагы элдик баалардан, сейрек сүрөттөр болсо, алардан пайдалануунун мааниси чоң. Айрым жерлерде жазуучулардын туулган, жашаган, эмгектенген жерлерине крайтаануу саякаттарын уюштуруу да жакшы натыйжа берет” [1, 3-4 бб.]. Демек, мектептин он биринчи классында өздөштүрүлө турган жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун “Көк асаба” тарыхый романын окутуу ишинде программанын мына ушул талаптарын жетекчиликке алуу зарылдыгы келип чыгат.

Т.Сыдыкбековдун аталган романы (аны менен кошо жазуучунун өмүрү жана чыгармачылык жолу тууралуу да маалыматтар берилет), онунчу класстын биринчи чейрегинде эле адабияттын системалуу курсуна киришип жатып улуттук адабияттын 1960-2000-жылдардагы тарыхый обзор темасына удаа эле окутулат, буга программа 6 саат убакыт караган. Программалык талап-аннотация мындай: “Көк асаба” романында кыргыздын байыркы турмушунун чагылдырылышы. Чыгарманын каармандары. Жазуучунун тарыхый колоритти берүүдөгү көркөм чеберчилиги” [1,43-б.]. Кошумча окуу үчүн “Тоо арасында” романы сунуш кылынган. Ырас, мектептин он биринчи классында Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы негизги окуу материалы катары соңку жыйырма жыл аралыгында окутулуп келди. Эми болсо ал роман кошумча окуу үчүн сунуш кылынып, ордуна ошол эле автордун “Көк асаба” тарыхый романы окутула баштады. Программалык талап-аннотация мугалим болжолдуу түрдө мындай бөлүштүрүп алса болот:

1.Жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы, буга он биринчи класс үчүн жазылган (он жылдан бери пайдаланылып келген) окуу китебиндеги [2, 12-14 бб.] маалыматтар, жазуучунун балалык жылдары (13-14-беттер), алгачкы чыгармачылык кадам (14-16-беттер), поэзиясы (16-18-беттер), прозалык чыгармалары (18-24-беттер) маалыматтар обзор түрүндө кенен сөз кылынат, буга мугалим 1 саат караса болот.

2.”Көк асаба” романында кыргыз элинин байыркы турмушунун көркөм чагылдырылышы. Романдын темасы жана идеясы. Роман чагылдырган доор жана андагы элдин турмушу, мында маалыматтарга 1 саат жетиштүү.

3.Романдагы баш каармандардын образдарын кенен талдоо: Адылтай ажо, Эр Күлчур, Баш Тегин, Элтерес баатыр, Эр Киши, Барс, Буйлаш, Жолборс, Шап жана башкалар, буга 2 саат каралышы керек.

4.Романдын тили, жазуучунун тарыхый колоритти берүүдөгү көркөм чеберчилиги, чыгармадагы архаизм сөздөрдүн мааниси, алардын чечмелениши, буга да бир саат каралат.

5.Көркөм текст менен иштөө жана жазуу жумуштарын аткаруу – 1 саат.

Т.Сыдыкбековдун “Көк асаба” тарыхый романын мектептин XI класстарында өздөштүрүү сабактарында мугалимдин киришүү аңгемеси болжол менен төмөнкү маалыматтарды камтышы керек: Тарых сабактарынан бизге белгилүү болгондой, V – VIII кылымдарда кыргыздар Енисей дарыясынын жээктеринде жайгашып, жоокерчилик турмуш кечирген. Ошол кылымдарга тиешелүү байыркы жазма эстеликтер да тарыхтан маалым. Аларды Орхон – Энесай жазма поэтикалык эстеликтер деген түшүнүк менен окумуштуулар Малов, Кляшторный, Стелева дегендер изилдешкен. Түгөлбай Сыдыкбековдун “Көк асаба” романы дал ошол доорлордогу кыргыздын турмушун көркөм сүрөттөөгө алган тарыхый чыгарма. Т.Сыдыкбеков аталган романын тээ өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарында эле жазып бүтүп кеңири сынга коюптур. Алтымышынчы жылдардын аягы, жетимишинчи жылдардын башына романдын айрым үзүндүлөрү “Ала-Тоо” журналына да басылган экен. Жетимишинчи жылдардын баш ченинде Кыргызстан Жазуучулар Союзу муну катуу сынга алган сыяктуу. Бул роман менен кошо Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхы романы менен жазуучу С.Өмүрбаевдин “Өрттүү кечүү” романы катуу сындалган. Ошентип, роман катуу сынга кабылган чыгарма катары массалык басылып чыгуу укугунан ажырайт. Кийин гана ачык айтып, ак сүйлөө мезгилинин шарапаты менен, 1989-жылы “Көк асаба” басууга укук алды.

“Көк асаба” романын автор тарыхый роман деген жанр менен бастырган. Байыркы кыргыздардын өзүнчө хандык күтүп, өз алдынча көз каранды эмес мамлекет катары жашоого умтулуп, басмырлап чаап алмак болгон башка түрк хандыктарына каршы элдешкис күрөшкө чыгып, ар дайым жоокерчилик даярдыкта жашашкандыгы баса белгиленип сүрөттөлөт. Кыргыз хандыгынын атактуу баатыры Эр Күлчур өлгөндө анын уулу Жаш Тегинди беш жашынан баштап атка мингизип, жаа тартууга жана башка жоокерчилик өнөрлөргө үйрөткөн эпизоддорду эстесек ал замандын элесин көз алдыга тартылат. Жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков ошол замандын тарыхый жүзүн даана элестетүү максатында көп аракеттерди жасаган. Каармандардын ысымдарына, алардын сүйлөгөн

сөздөрүнө (көркөм речине), жер – суу аталыштарына чейин эски тарыхый булактардан, айрыкча, Орхон, Енесай таш жазууларындагы эстеликтерден алынгандыгы байкалат. Жазуучу өзү иликтештирип түзгөн сюжеттик өзөктөн тышкары, Угуз хан сыяктуу тарыхый инсандардын даректери менен анын башынан кечирген окуяларын, атүгүл эл байыркы замандарда алектенген улуттук оюндар: арстан жарыштыруу, аюу күрөштүрүү, төө жарыштыруу, буура менен кармашуу сыяктуу оюн-зооктордун өткөрүлүшүн көркөм сүрөттөө менен ошол замандын жалпы тарыхый колоритин эдестүү берген.

Чыгармада Элтерес баатыр (ошондогу Үч Суунун беги) кыргыздарды чаап алмак болуп кол салат. Эр Киши, Баш Тегин (мурдагы Жаш Тегин), Барс, Буйлаш, Жолборс, Күлчүр, Агыш, Урдана, Шап өңдүү кыргыз азаматтарынын ынтымактуу каршылыгынан кийин Элтерес чегинүүгө аргасыз болот. Бирок Элтерес баатыр ошону менен эле тынчып калган жок. Ошондо жалпы кыргыздын ханы Адылтай ажо эли-журту менен акылдашып, жеңилбес жоого каршы камданып, согуша турган жерин, мезгилин айттырып Элтереске элчи жиберет. Ошол салгылашуу романда айрыкча мыкты сүрөттөлгөн. Согуш ошондогу мезгилдин үнү, жоокер турмуштун тартиби менен жүрөт. Кыргыз колунун арасында мурда жылкычы болуп эле жүргөн Шап аттуу баатыр бар. Ошонун согуштук аракеттери кадимки Манастын чоролорунун согуштук аракеттерин элестетет.

Романдын сюжети ири үч бөлүмдөн турат. Анын биринчи бөлүмү толугу менен Эр Киши атуу кыргыздын мыктыларынын бири ажонун тапшыруусу менен анын уулу Жаш Тегинди саякатка алып чыккандагы окуяларына арналган. Бул жөн эле убакыт өткөрүү үчүн же болбосо, балага элди, жерди тааныштыруу саякаты эмес болчу. Ошол эле мезгилде Эр Кишинин жаш балага тарыхты таанытуу, турмуштук тажрыйба жыйноо максатын көздөгөнү белгилүү. Романдын экинчи бөлүмү толугу менен элдин турмуш-тиричилигин, каада-салтын көркөм сүрөттөөгө арналган. Ошол замандагы эл турмушунун рухун көркөм сүрөттөө үчүн жазуучу Т.Сыдыкбеков тарыхы ретроспективаларда максатуу пайдалана алган. Ал эми үчүнчү бөлүм кыргыз элинин эркиндиги үчүн, сырт душмандардан сактануу, аларга кор болбоо үчүн аттанган согуш окуяларына арналган. Мында кадимки “Манас” үчилтигинде сүрөттөлгөн баталдык (согуштук) окуялар, кыргыздын эзелки келишпес душманы Элтерес баатыр менен Эр Кишинин согуштук тактикасы менен стратегиялары, согуштук амалдары көркөм сүрөттөөгө алынат.

Романдын негизги идеясы – Адылтай ажонун максат-тилектери аркылуу берилет. Ал Жалпы журтту, кыргызды бириктирүү идеясы, бааарын бир көк асабанын астында баш коштуруп, жеңилбес күчкө айлантуу эле. Романда окуяны өнүктүргөн үч каарман. Окуя булардын өмүр тагдырлары менен шайкеш өнүгүп отурат. Алар уруу аксакалы Адылтай ажо, анын баласы Эр-Күлчүр жана небереси мураскор Жаш-Тегин - үчөө үч муундун өкүлү. Аларды баш коштуруп турган жалпы идея баатырдыкты даңазалоо, элдин көз каранды эместигин коргоо, биримдигин чыңдоо, адилеттүүлүктү сактоо.

Кыргыз элинин көөнө тарыхы, ал мезгилдердеги элдин жашоо-тиричилиги, салты менен үрп-адаттары, жоокер турмушундуга жеңиштери менен жеңилүүлөрү, кубаныч кайгысы менен трагедиялары, айтор, мезгил бүктөмдөрүндө эчак калган айрым бир бүдөмүк фактылары буга чейин оозеки адабияттын айрым гана жанрларында айтылып калганы болбосо, буга атайын кайрылуу иши колго алына элек болчу. Жазуучу Т.Сыдыкбековдун чоң ийгилиги ушул болду: ал алыскы доордун реалдуу элестерин көркөм жаратуу үчүн адам аттарын, уруу аталыштарын, аскердик титулдар, курал-жарак, ырым-жырым жана ар кандай реликвиялар сыяктуу этнографиялык элементтердин кеңири колдонуп, кызыктуу бир көркөм чыгарма жаратты. Көркөм чыгармадагы ушул сыяктуу атрибуттар кайсыл бир даражада чыгармага архаикалык мезгилдин колоритин да кошпой койгон жок. Антсе да Т.Сыдыкбековдун өзү ырабынан чыгармага “тарыхый роман” катары аныктама берилген бул романдын жанры боюнча учурда (мындан он-он беш жыл илгери деле) адабиятчылар арасында эки түрдүү көз караштын жашап келгенин айтуу керек. Айрым адабиятчылар (мисалы, профессор К.Артыкбаев) чыгарма реалисттик тарыхый роман болушу үчүн анда тарыхый-этнографиялык атрибуттардын болушу жетишсиз, эн

башкысы анда сүрөттөлгөн доордогу тарыхый дух, тарыхый атмосфера, тарыхый инсандардын катышуусу шарт деп эсептешсе, айрымдары романдын ушул турушу тарыхый чыгарма экендигин далилдешет.

Чыгарманын тилдик өзгөчөлүгү. Романда Орхон-Енисей эпитафиялык жазмаларындагы бир катар сөздөр жана тарыхый архаикалык деп эсептеген эски кыргыз көөнө сөздөрү колдонулган. Алар адам аттарын жогоруда мисалга тарттык эле, алар Күлчур, Агыш, Чагылдыр, Эрдене, Урдана. Андан сырткары жанчар, аба-бек, эди, агач, марымчы, ол, айтур, онон, кесилур, эдим дагы бир катар сөздөр. Ал эми ажо сөзү кийин азыркы кыргыз коомунда мамлекет башчыга карата колдонулуп, азыркы кыргыз тилинде пайдаланыла баштады. Романда ак сөз, ала сөз, ыйык сөз, үч сөз, бөтөн сөз, жаман сөз, арам сөз, нарктуу сөз деген сөздөр кездешет. Ак сөз – эл бир туунун алдына баш кошуп, ынтымагы ырыска шерик болуп турганда айтылат. Эгер ак сөз айтылбай, калыстык бузулса, эл ичин ала сөз аралайт. Жазуучунун ишениминде ала сөз улуттук трагедияны жаратат. Жаман сөз - ушак айтууну айыптоочу эреже. Арам сөз - жоого сатылган, чыккынчыны айыптоочу жобо. Уруну айыптоочу - бөтөн сөз. Ыйык сөз - жалпы адамзаттын жашоосундагы түбөлүктүү адеп проблемаларына болгон кыргыз элинин көз карашын чагылдырган. Улуу сөз - ата-энени, улууну сыйлоо, Мекенди ыйык тутуу. Бул туурасында адабиятчы, филология илимдеринин доктору Үмүт Култаева белгилейт.

Роман "Бир аз ашыгып, соңку кылымда болгон окуяны чарпыдык. Буга дейре болгон чоң жортуул жөнүндө сөз эми башталат", - деп аяктайт. Автордун бул теманы дагы улантууга тийишмин деп айтканы бар. "XIII кылымда Чыңгыз хандын жортуулунун кесепетинен калкыбыз башынан оор кайгы кечирди. Аманчылык болсо ошол кайгылуу мезгилдерди камтуу менен китепти аяктасам деген үмүттөмүн" [3, 523-б.], - деп эскерет, Түгөлбай Сыдыкбеков.

Эми романдан бир үзүм окуйлу: “Эр салты - жолун тоскон жоонун башын алыш?! Баш-Тегин менин жолумду тоссо, мен анын башын чабам!, - дейт да Элтерес алп табгачка деп кайраган кылычын эми кыргызга сунду. Ал колун чогултуп, жоо камын көрүп жолго чыгып калганында ой-тоону кар басты. Кыш кычырады. Кардын калың түшкөнүнөн улам Элтерес кошууну чочулады. Бул терс белги. Көк теңири бизге эскертти. Тизгинди кайра иелик, баатыр? - деп Элтереске Салим акылман кеңеш айтты. Өзү да "Бул жаман белги" деп ичтен чочулап турган Элтерес акылмандын кеңешин кабыл тутуп бул жолку жортуулдан кайра бургусу келди. Бирок бир ой жолго баштанган кол, тек чабуулсуз кайра тартышы бул да жакшы жөрөлгө эмес, аны ойлоп күнгүрөнгөн Элтерести өз башынан чочулаган Керген көкүттү:

- Жортуул башталды. Башталган жортуулду чабуулсуз кайтарыш, жебесиз жаа тарткандык. Жебесиз жаа жаа тарткандык - алптын жылдызы өчкөндүк. Жылдызың өчпөсүн Элтерес алп. Кыргызга бараар жол уусун мен билемин. Жол уусун билиш- жоонун үшүн качырыш. Ууру жолду басып, Актермелди артың, жоонду шилиден басың, алп. Арстан таамай чапчыганда атан жанталышыптыр. Жанталашканда не. Ол өлөөр. Ошентип жоон кыргын табар. Аз журтума арка болуң. Ошондо аздын беги болуп, аркандан чаң чыгарып жүрсөм эдим! - деген Кергендин кеби эки анжы болуп турган Элтерести баштап келген. Элтерес чабышта арабөк кайтам дебеди. Жоо элди тыйпыл чаап олжого батам. Күчүмдү арттырамын. Кыйраган колдун калганы тиземе бүгөт. Тизе бүккөнү жоокери. тизе бүкпөгөнү чабылар. Уулу - кул, кызы - күң Адылтайдын...[2, 310-б.]”

Сүрөткердин турмушунда "Көк асаба" романы өзгөчө тагдырдагы чыгарма болгон, ал Орхон-Эне-Сай доорундагы түрк элдеринин тарыхый басып өткөн жолун көркөм жалпылаштырууга алган, бул дал ошол тарыхыйлыгы менен тоталитардык доордун "кара сандыгына" кабылып, көп жыл окурмандарына жетпей жатып, заман бир аз оңолгондо гана 1989-жылы окурман колуна тийди дебедикпи. Анын автобиографиялык жана тарыхый, өмүр баяндык мазмундагы "Жол" (1982), "Бел-белес" (1996) романдары кыргыз эли тарабынан жылуу кабыл алынды. "Мезгил сабактары", "Табылга" (1992), "Мен миң жыл жашадым" деген китептерине анын мезгил жана адам, коом жана инсан, тарых, тил, илим-

билим, улуттук мурас, маданият ж.б. темалардагы атуулдук позициясын айкындаган макалалары жана маектешүүлөрү киргизилген.

Түгөлбай Сыдыкбековдун бир арман кылганы: Армансыз адам болбойт тура, “Көк асаба” романын эскини көксөө, улутчул деген жалаа менен көпкө чейин жарыкка чыгарбай, анын уландысы болгон “Жортуул” романын аягына чыгара албай калганын айтчу экен. Анын дагы бир арманы – жалгыз кызы Динаранын өзүнөн көп жаш улуу, болгондо да башка улуттагы Д.Брудныйга турмушка чыкканы болуптур. Кызына таарынып көктүгүн карматып бу киши көпкө аны менен катташпай да коюптур. Бирок бала деген бала, кантип кыя алат анысын, акыры чакыртып батасын берген дешет. Бирок, “аттиң, бир кыргыз уулу табылбай калганбы”, - деген өксүк-арманы калган экен. Өткөн кылымдын отузунчу – кыркынчы жылдары оору-сыркоонун азабын өзүнөн кем эмес кошо тарткан, жазуучулук оор, түйшүктүү жүктү кошо көтөрүшкөн байбичеси Асылгүлдүн 1984-жылы ооруудан соң көз жумганы да Түкөң үчүн армандын оор арманы болду...

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын программасы. Орто мектептин V-XI класстары үчүн. – Бишкек, 2017, - 43 бет.
2. Сыдыкбеков Т. Көк асаба. Роман. –Бишкек: Кыргызстан, 1991. 556 бет .
3. Сыдыкбеков Т. Өзүм, сөзүм, тилегим. Китепте: Табылга. –Бишкек: Адабият, 1991. - 686 б.

Аубакирова Қ.Ш.,

Т.Ф.К.,

Еслямова А.З.,

Г.Ф.М., аға оқытушы

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ (XX ғасырдың 20-30 жж.)

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін қазақ елінің білім беру жүйесінде түбегейлі өзгерістер пайда болды. В.И.Лениннің айтуынша, патша үкіметі қоластындағы халықтан білім мен жарықты тонап алды, біздің қазір жүргізіп жатқан күресіміздің мүшелі бөлімінің бірі – халық ағарту ісі» [1, 12 б],- деген еді. 1917 жылдың Бүкілресейлік II сиезде В.И. Лениннің ұсынысы бойынша А.С. Луначарскийдің басшылығымен Халық ағарту комиссариатын құру туралы қаулы қабылданды. 1917 жылдың 9 қарашасындағы Декрет бойынша Халық ағарту Комиссиясы құрылды. Осының төңірегінде көрнекті оқымыстылар мен алдыңғы қатарлы мұғалімдерді жинап, тәжірибе жинақтау ісі жүргізілді А.В. Луначарскийдің орынбасары М.Н. Покровский жүйелі тарихи білім берудің оң ықпалын жоққа шығарады. «... II сатыда, тіпті жұмысшылар факультетінде оқытылатын тарихты ХҮІ ғасырдағы гуманистер жазған, ал біз әлі де сол қалпында оқытып жатырмыз. Төрт жүз жыл өтті!» [1, 75 б.], - деді. Оның басшылығымен тарихтан алғашқы үлгі бағдарлама жасалынады. 1920 жылы оның «Қысқаша очерктегі Орыс тарихы» кітабы жарық көрді. Бірақ тарих жеке пән ретінде оқытылмады. Себебі, азаматтық тарихты оқытудың орнына әлеуметтану, еңбек тарихын оқыту ұсынылды. Осылайша тарихи білім беру саласында қайта құрулар басталды [2, 9 б.].

1920 жылы мектепке арналған тұңғыш бағдарлама «Тарихтың үлгі бағдарламалары» жарыққа шығады. Бірақ көп ұзамай тарих пәні дербес пән болудан қалды. XX ғасырдың 20-

жылдардың бас кезінде мектептің оқу жоспарына «Қоғамтану» пәні енгізілді. «Қоғамтану» пәнін орыс тілінде оқытатын мектептер Мәскеуден шыққан бағдарламалар мен нұсқаулар бойынша, ал қазақ, басқа да ұлт мектептері негізінен Қазақ АКСР Халық ағарту Комиссариатының нұсқаулары бойынша жүргізілді. Жалпы 20-жылдарда кейбір кемшіліктер мен қателіктерге қарамастан қоғамдық пәндерді оқыту әдістемесі жөнінде үлкен ізденістер жасалынды. Қоғамтану бағдарламасы, материалды әр жылға бөле отырып, барлық төрт жылда өтуге арналған пән болатын.

Қазақстанда тарих пәнін мектепте оқытуға қатысты пікірлері алғаш айтқандардың бірі Ж.Аймауытов болды. «Тәрбие» деген еңбегінде тарих пәнінің маңызын ерекше көрсете келіп, оны қай сыныптан бастап оқыту керек деген мәселеге тоқталады. «Тарихты оқыту бала әр тараулы білім алып, әзірленіп, жазуға, оқуға әбден дағдыланған соң, тарихи жеңіл әңгімелерді ұғынып, айтып берерлік дәрежеге жеткен кезде, төңіректегі тұрмыс пен жағырафиядан едәуір білім алғаннан кейін басталсын». Ал қандай тарихты оқыту керек деген сұраққа: «Дүние жүзі тарихы, не СССР тарихынан бұрын алдымен балаларды күнделікті өмірдің тұрмыс – салтымен, тіршілігімен байланыстыратын өз жұртының тарихын оқытудан бастау қажет. Басқа жұрттың тарихынан жергілікті тарихқа керекті, һәм қазіргі заманға қатысы бар жерлерін ғана алу керек», - деп тұжырымдайды. 4-сыныпта әдебиетті, тарихты біріктіріп «Біздің Отан» деген атпен оқыту қажет деген ұсыныс жасайды [3, 21 б.]. Оның ұсынған идеяларын кеңес дәуірінде қазақ мектептерінде толық жүзеге асыруға жол берілмеді.

30-жылдардың басында мектептің оқу жоспарларындағы тарих пәнінің рөлі, оның бағдарламалары мен оқулықтарын, оқыту әдістемесін жасау жөнінде үлкен пікірталас болды. Былайша айтқанда, тарихи білім берудің жайы өзгере бастады. 1934 жылғы 15 мамырдағы «КСРО мектептеріндегі азаматтық тарихты оқыту туралы» қаулысы еді. Қаулыда бұған дейін тарихты оқытуда орын алған кемшіліктер: үстірттік, жалаң баяндаушылық батыл сыналған болатын. Келешекте тарихты оқытуға қойылған талаптар: тарихи хронологиялық реттілікті сақтау; оқушыларға маңызды, негізгі тарихи құбылыстарды, даталарды, тарихи қайраткерлердің есімдерін берік меңгерту, берілетін білімнің түсініктілігін, көрнекілігін, нақтылығын қамтамасыз ету көрсетілді. Сөйтіп бұл қаулы жасөспірімдерге берілетін білімнің сапасын арттыру, оларды идеялық-саяси жағынан тәрбиелеу міндеттеріне жауап бере алатын тарих курстары мазмұнының қалыптасуының басы болды. 1932 жылғы 25 тамыздағы БКП(б) Орталық Комитетінің «Бастауыш және орта мектептердің оқу программалары мен жұмыс тәртібі туралы» қаулысы бойынша мектепте тарих пәнін оқытуды жақсарта түсуге, әсіресе оның бағдарламалары мен оқулықтарында, олардың мазмұнында КСРО халықтарының тарихына қатысты материалдар болуын атап көрсеткен. Осыған байланысты тарих пәнін оқытуға бөлінген сағат саны 1935-1936 жылдары оқу жылынан бастап аптасына 14 сағат орнына 21 сағатқа, ал 1940-1941 жылдарынан бастап 25,5 сағатқа дейін көбейтілді. Бұл және осы сала бойынша басқа да жасалған шаралар бүкіл елде, соның ішінде қазақ мектептерінде де тарихтан білім беруді бұрынғымен салыстырғанда жақсартуға жағдай жасады.

1936 жылы 3-4 сыныптарға арналған «КСРО тарихының курсы» жарыққа шықты, ол 1939 жылы қазақ тіліне аударылып басылып, қазақ мектептерінде пайдаланылған болатын. Бұл оқулық ішінде қазақ тарихынан аздап болса да материал енгізген тұңғыш оқулық болатын. Оқулықта 67 тақырыпша-сабақ бар.

1934 жылы Қазақстан Халық ағарту Халық Комиссариатының алқасы орта мектептің жетінші оқу жылы үшін Қазақ ССР тарихының бағдарламасын бекітті, ол 1934 жылы шыққан бағдарламалар құрамында жарық көрді. Бағдарламаның кіріспесінде автор Қазақ тарихының дүние жүзі тарихы сабақтарына қосымша өтілетінін, оны оқытуға 24 сағаттай уақыт бөлінетінін ескеріледі. 1934 жылы «Қазақстан» баспасынан шығатын оқулықтар тізіміне 6-7 сыныптарға арналған Қазақ тарихы енгізілген. Авторы С.Асфендияров, кітап жақында баспадан шығады деп белгі соғылған. Көп ұзамай оқулық баспадан шыққан, бірақ 30-жылдары бұл маңызды іс бағдарлама мен оқулық шығарудан әрі аспады, курс

мектептерде оқытылған жоқ. С.Асфендияровтың «Қазақстан тарихының очерктері» үш тараудан тұрады. I тарау: «1. Қазақстан тарихының ескі дәуірі. Орталық және Орта Азияның тарихы»; II тарау: «1. Қазақ хандығының шығу тарихы» «2. Патша өкіметінің Қазақстанды жаулап бағындыруы, оған қарсы бұқаралық қозғалыстар»; III тарау: «Қазақстан патша өкіметінің отары». Соңғы тарау үш тақырыпқа бөлінген. Олар: Патша өкіметінің жер саясаты, 1905 жылғы революция, оның Қазақстанға еткен әсері және 1914 жылғы Қазақтың халық еңбекшілерінің патша өкіметіне қарсы көтерілісі» [4].

«КСРО тарихының қысқаша курсы» тарих оқулықтарына жарияланған бәйгеде бірінші сыйлық алды. Оқулық сол атаққа, шын мәнінде лайықты болады. Оқулық тілі оқуға жеңіл, әрі тартымды. Оқулықты жазған авторлар тобының жетекшісі профессор А.В.Шестаковтың басшылығымен дайындалған «В помощь изучающим историю СССР» деген көлемді жинақтың I бөлімі КСРО халықтары тарихының ежелгі заманнан XVIII ғасырдың соңына дейінгі кезеңіндегі кейбір маңызды мәселелерді қамтыды. Осы оқулықтың екінші бөлімі, яғни XIX ғасырдың басынан бастап, XX ғасырдың 1940-жылдарына дейінгі аралықты қамтитын кітап жарыққа шықпай қалды. Ал бірінші кітап қазақ тіліне аударылмады. Дегенмен, алғашқы кітаптың жарыққа шығуы Қазақстан мектептеріндегі тарихшы мұғалімдерге Қазақстан тарихы материалдарын оқытуда көмек болатын.

Жалпы алғанда, Ұлы Отан соғысының қарсаңында кеңестік Қазақстан мектептеріндегі тарих пәнін оқытудың жайы осындай еді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кунантаева К.К. Развитие образования в Казахстане 1917 – 2000 годы. – Алматы: КазГосЖенПИ, 2001. – 208 с.
2. Журасова А.Ш. Тарихты оқыту әдістемесі. – Орал; БҚМУ баспасы, 2012. – 160 б.
3. Тұрлығұл Т.Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2003. – 256 б.
4. Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері (оқу құралы). – Алматы: Санат, 1994.

Ахметов Қ.Ә.,

т.ғ.д., профессор

Еуразия гуманитарлық институтының

оқу және ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДА САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ ІСІ ТАРИХЫНАН (XX ғ. 20-30 жж.)

Қарастырып отырған кезеңнің бір ерекшелігі – сол жылдардағы қиындықтарға қарамастан кеңес өкіметінің жаңа қоғам құру жолындағы жанкештілігі. Социалистік түрдегі мәдениет жасау жолында да табандылық көрсетіліп, қиындықтарды «революциялық ерікке» жеңгізіп, большевиктер партиясы бұқараны өз жолына бастай білді.

Сондықтан да, Қазақ АССР-і болып құрылғаннан кейін жаңа қоғамның мәдениетін жасау жолындағы күрес екпінді сипат алды. Ең алдымен, басты проблема болған жаппай сауатсыздықты жою ісіне күш салынды. 20-шы жылдардың басында әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауына байланысты сауатсыздыққа қарсы күрес жұмысы тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл РСФСР аумағында күрт төмендеп кетті.

Егер 1920-21 оқу жылында 2400 сауатсыздықты жою мектебі болса, 1921-22 оқу жылында тек 113 сауатсыздықты жою мектебі қалған [1]. Осы мәліметтердің өздері-ақ өлкеде қалыптасқан қиын жағдайдан хабардар етпей ме.

Соған қарамай, большевиктер партиясы мен Кеңес өкіметі бұл істі әрі жалғастыруға тырысты. РКП(б)-ның XII съезінде (1921 ж.) халық ағарту ісіне қаржы бөлуді ұлғайту туралы шешім қабылданады [2]. Оның алдында В.И. Лениннің бастамасымен 1920 жылдың шілде айында Бүкілресейлік сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссия (Граммчека) құрылады. Мұндай төтенше комиссия Қазақ өлкесінде де құрылды. Комиссияға өкімет тарапынан үлкен билік берілді және әртүрлі бағытта жұмыс істеді. Мәселен, жер-жерлерден статистикалық ақпарат жинаумен айналысты. Бұл іске жергілікті төтенше комиссиялар тартылды. Сонымен қатар, сауатсыздықты жою пункттерін оқулықтармен, бағдарламалармен, мұғалімдермен қамтамасыз етуді өзінің басты міндеттерінің бірі ретінде санады [3].

Орталық Төтенше комиссияның жұмысына сол кезде белсенділік көрсете бастаған қазақ интеллигенция өкілдерінің жас буыны болды. Мәселен, 1921 жылғы 6 желтоқсанда болған Орталық Төтенше Комиссия мәжілісінде сөз сөйлеген М.Әуезов қалаларда тұратын және өнеркәсіпте жұмыс істейтін сауатсыз қазақтармен жұмысты күшейту керектігін айтты. Ал, көшпелі аймақтарда хат танытуға қолайлы мезгіл жаз айлары болатынын да баса көрсетті [4].

Бүкіл қоғамдағы басты саяси, мәдени шараға айналған сауатсыздықты жою ісіне жүйелілік беріп, оны бүкілхалықтық іске айналдырған 1923 жылдың күзінде құрылған Бүкілодақтық «Сауатсыздық жойылсын» қоғамы болатын. Қазақстанда бұл қоғамның бөлімшесі 1924 жылы құрылды. 1925 жылдың ортасында қоғам мүшелерінің қазақ өлкесіндегі саны 40 мыңнан асты [5].

Сауатсыздықпен күреске жастар жағы қатты қолдау көрсетті. Қазақстанның комсомол ұйымы толығымен қоғамға мүшелікке өтті. Қоғам жұмысына мемлекет қайраткерлері С.Мендешев, С.Сейфуллин т.б. белсене араласты. Қазақ зиялылары да баспасөзде мақалалар жазып, сауатсыздыққа қарсы күресті қолдап, оқу-ағарту ісіне байланысты өздерінің оң пікірлерін білдірді, сонымен қатар қоғамдағы бөгет болып отырған кемшіліктерді де көрсетіп отырды. Мәселен, А.Байтұрсынов өзінің 1923 жылы жарық көрген «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» мақаласында оқу саласына мемлекет тарапынан бөлінетін қаржы жеткіліксіз болғандықтан шығынды халық өз мойнына алу керек деген ой айтады. Мектептер ашу патшалықтың кезінде соншалықты қиын болса, кеңес өкіметі заманында бұл істің жеңілденгенін, үкіметтің өзі қолдау жасап отырғандығын айта келіп, «ел арасындағы оқығандардың, учитель, мұғалімдердің мойындарындағы зор міндет – школды мынау реттермен ашу керек: бір ауылнай, не бір болыс ел күш біріктіріп, байға байша, кедейге кедейше үй басына салық салып, сол жиналған салық оқытушылардың һәм басқа қызметкерлердің ақысына, школдың керек-жарағына міндетті болып, жергілікті оқу бөлімдерімен договор жасап, школ ашу керек» [6] - деп өз ойын білдіреді. Осы ретте, ол мектеп ісінің мемлекет қарауында болуын, оны жергілікті басқару органдарының қадағалуы қажет екендігін де былайша ескерте кетеді: «...школды бір ауылнай не бір болыс ел болып ұйымдасып ашпаса, жеке бір кісі, яки бірнеше кісі болып ашуға болмайды. Себебі ондай школдарды ашушылар меншіктеніп, оқу-тәрбие жұмыстарын өздерінің дегенінше жүргізуге тырысып, үкіметтің школдар хақында шығарған жобаларын, тәртіптерін қолданбауы мүмкін. Соның үшін оқу бөлімдері бұл жұмысқа өте шұғыл қарауы керек» [7].

Бірақ, сол кезеңнің ерекшеліктерінің бірі – алға қойған мақсатқа жету үшін соншама тырысушылық, тіпті болмаса күштеу саясаты өз нәтижелерін осы істе де бере бастады. Архив мәтіндеріне сүйенсек, 1923-1925 жылдар аралығында республикада 40 мыңдай адам сауат ашу мектебінде оқыған [8].

Сауатсыздықты жою ісін де Кеңес өкіметі саяси мақсатқа пайдалануды көздегені шындық. Большевиктер партиясының көсемі В.И. Лениннің «пролетар мәдениеті – коммунизм» [9], немесе «сауатсыз адам саясаттан тыс тұрады» [10] - деген ойлары осы мақсатты растай түседі. Мысалы, 1925-1926 оқу жылынан бастап сауатсыздарды оқытатын мектептерде міндетті түрде саяси сауаттылық курсы да оқытылатын болды. Саяси сауаттылық курсының тақырыптарында мына мәселелер қарастырылуға тиіс болды: 1. Жұмысшылар мен шаруалар өкіметі, Еңбекшілердің мемлекетті басқаруы. 2. Шаруашылықтағы құлдыраумен күрес. Құлдыраудың себептері. 3. Революция – саяси және экономикалық құлдықтан азат етуші. 4. Ауылшаруашылығын жүргізудің үздік әдістері. 5. Жұмысшылар мен шаруалар одағы жеңілмейді. 6. Социализм және коммунизм. 7. РКП(б) бағдарламасы туралы. Сонымен қатар сауатсыздықты жою мектептерінде КСРО-ның ішкі және сыртқы саясаты жайлы, жаңа экономикалық саясат және халық шаруашылығын қалпына келтіру міндеттері туралы да әңгіме өткізу міндеттелген болатын [11]. Осы тақырыптардың өздері-ақ сауатсыздықты жою барысында Кеңес өкіметінің көздеген басты мақсатының бірі – саяси «сауатсыздықтан» құтылуға бағытталған, яғни әр тыңдаушы «социализм идеяларымен» қарулануға тиіс еді.

Сол кездердің тағы бір ерекшелігі – сауат ашу ісіне жұртшылықтың кеңінен тартылуы еді. Бастауыш мектепті, бірнеше айлық курсты бітіріп шыққан жастар, бұрынғы заманда білім алғандар сауат ашу мектептеріне мұғалім ретінде жіберілді. Кезінде белгілі кеңес жазушысы Сәбит Мұқанов 1919 жылы Омбы қаласында мұғалімдер даярлайтын курсты аяқтамай-ақ ауыл мектебіне мұғалімдікке жіберілген. Ол туралы өзінің «Өмір мектебі» атты автобиографиялық романында былай деп жазады: «Мен «Балтабай» аталатын ауылдың балаларын оқытуға тұрдым, алты ай жазға алатын ақым бір сиырдың құны, оны бала санына бөліп, күздігүні төлейді. Жұма сайын бала оқитын үйлердің бірінен біріне көшіп тұрам, тамағым көшкен үйдің мойнында болады» [12].

Міне, осындай көріністер Қазақстанның барлық облыстарына тән құбылыс еді. Осыншалықты қиындықтар мен кемшіліктерге қарамастан 20-шы жылдардың ортасында сауат ашу ісінде едәуір ілгерілеу байқалды. Мәселен, 1925-26 оқу жылында Қазақстан бойынша 39,4 мың адам оқып, жазуды үйренді. Бұл алдыңғы жылдардағы көрсеткіштен 180%-ға өскен. Республика бойынша осы оқу жылы 22,9% жетіп, 1920 жылғыдан 8,1%-ға көтерілген. Ал қазақтар арасындағы сауаттылық 6 жыл ішінде 3,1%-дан 9,1%-ға жетті, басқа халықтардың сауаттылығы 29,2%-дан 42,1%-ға өсті [13].

Бұл нәтижелерге қарамастан, Кеңес өкіметінің Қазан төңкерісінің 10 жылдығына сауатсыздықты жою міндеті орындалмады, орындалуы мүмкін де емес еді. Себебі, Қазақстанның бір-бірінен алыс қашықтықта орналасқан ауыл, селолары, қатынас жолдарының нашарлығы жағдайында, оқу-білім саласының нашар материалдық жағдайында, оның үстіне мұғалім кадрларының жетіспеушілігі де кері әсер еткен жағдайда қысқа мерзімде жаппай сауаттылыққа жету мүмкін емес еді. Осыған көзі жеткен Республика үкіметі 1927 жылы сауатсыздықты жою жөнінде Төтенше комиссияны қайтадан құруға мәжбүр болды [14]. Сауатсыздыққа қарсы күресті аяқтау 1932 жылға шегерілді [15].

Кеңес өкіметінің сауатсыздыққа қарсы күресті алдыңғы қатарға қоюының негізінен саяси астарлары күштірек еді. Басты себеп, ауылдағы Кеңес органдарында басшылыққа кедейлер өкілдерін әкелуден туындады. 20-шы жылдары жергілікті Кеңестерде көбіне билікте оқыған, хат танитын бай мен орташалардың балалары отырды. Бұл жағдай таптық идеологияны ұстанған жаңа өкіметке ұнай қойған жоқ. Шала сауатты кедейден шыққан жергілікті Кеңестердің басшылығына ұсынылғандар көп жағдайда өкімет саясатын іске асыруда қауқарсыздық танытты. Сондықтан да оқыған бай балаларын жергілікті өкімет жұмысына тартуға тура келген.

Міне, осы себепті де, большевиктер партиясы жүргізген ауылдарды «Кеңестендіру» науқанындағы басты міндеттердің бірі – «техникалық және жалпы сауаттылықты жаппай

тарату» [16] болған. Бұл істің ауыл үшін ерекше маңызы бар еді. Кейбір мәліметтерге қарағанда, тіпті 1930 жылдың өзінде ауылдағы сауаттылық 7%-ға ғана жеткен екен [17]. Оның үстіне Қазақстан аграрлы ел болып қала бергенін ескерсек, бұл істің Кеңес өкіметі үшін қаншалықты маңызға ие болғанын аңғару қиын емес. 1926 жылғы демографиялық мәліметтерге сүйенсек, қазақтардың тек 81 мыңы ғана қалаларда тұрып, 3,8 млн. ауылды мекендеген [18].

Социалистік мәдениетті жасаудағы алғашқы баспалдақ болып есептелетін сауатсыздықты жою жолындағы күрес тек ауыл-село ғана емес, өндіріс орындарын да кеңінен қамтыды. Оның ерекше себебі де бар еді. Кеңес өкіметінің басты тірегі болып табылатын жұмысшы табының сауатты болуына большевиктер партиясы ерекше көңіл бөлген. Партияның басты мақсаты тек қана техникалық сауатсыздықты жою ғана емес, ең бастысы саяси сауаттылыққа жету еді. Сөйтіп, партияның, Кеңес өкіметінің саяси бағдарын түсініп қана қоймай, оны іске асырушы, өкіметтің тірегі ретінде саналған жұмысшы табының білім деңгейінің жоғарылауы сол кезеңдегі басты мәселелердің бірі болды. Академик М.Х. Асылбековтің зерттеу еңбегіне сүйенсек, тек қана 1929-30 жылдарда ғана Түркістан-Сібір темір құрылысындағы қазақ жұмысшыларының 90%-на дейін, орыс жұмысшыларының 35-40%-на дейін хат танымайтындар болған екен. 1931 жылдың 1 қаңтары қарсаңында тек осы теміржолда 154 сауажой мектебі жұмыс істеп, оларда 4,7 мың адам оқыған. Сонымен қатар, саяси сауаттылықты, мәдениетті көтеру үшін 20 клуб, 5 вагонклуб, 71 қызыл бұрыш, 18 кітапхана, 32 жылжымалы киноқондырғы т.б. сияқты мәдени-ағарту орындары болған [19].

Жалпы алғанда, 20-шы жылдардың аяғы, 30-шы жылдардың басында республика көлемінде бір миллионнан астам адам сауатын ашқан. 1931 жылғы мәліметтерге назар аударсақ, қазақтар мен өзбектердің арасындағы сауаттылық 37 пайызға көтерілген, ұйғырлар арасында 35 пайызға жетіп, басқа халықтар сауаттылығы 70 пайызды құраған [20]. Сауатсыздықты жою ісінде біршама алға басушылық болғанымен, түбегейлі өзгеріс жасауға әлі де қол жетпеді. Оның бірнеше себептері бар еді. Біріншіден, сауатсыздықты жою міндеті «мәдени революцияның» құрамдас бөлігі ретінде тез арада іске асырылуы қажет шаралардың бірі ретінде қарастырылған болатын. Ал мәдениет саласындағы кез келген асығыстық, жеделдету шаралары оң нәтижелер бермейтіндігі мәлім болып та отырған жоқ па. Екіншіден, халық ағарту саласының мүшкіл материалдық жағдайы да, мұғалім кадрларының жетіспеушілігі де сауатсыздықты жою ісіне көп кедергілер жасады. Сонымен 1931-32 жылдардағы жаппай ұжымдастыру саясатының нәтижесінде Қазақстанды жайлаған аштық жалпы «мәдени революцияның», оның ішінде сауатсыздықты жою істерін тежеп тастады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР ОМА, 308 іс. 262-265 пп.
2. Сонда, 310 іс. 366 п.
3. Қараңыз: КПСС в революциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1972, Т.2. – 606 с. (480-481).
4. От сплошной неграмотности к вершинам просвещения. – Алма-Ата: Мектеп, 1968. – 267 с. (45).
5. ҚР ОМА, 81 қ., 1 т., 228 іс. 4,8 п.
6. ҚР ОМА, 5 қ., 19 т., 76 іс. 16-18 пп.
7. Байтұрсынов А. Ақжол. – Алматы, 1991. – 322 б.
8. Сонда, 323 б.
9. ҚР ОМА, 81 қ., 1 т., 783 іс. 2 п.
10. Ленин В.И. Шығ. Толық жинағы. 51 т. – 310 б.
11. Сонда, 44 т. 190 б.

12. Табылдиев Х. Сауатсыздықтан білім шыңына. – Алматы: Өлке, 1997. – 188 б. (84-85).
13. Мұқанов С. Өмір мектебі. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1970. – 519 б. (162).
14. Культурное строительство в Казахстане. Т.1. С. 108.
15. Советская степь, 1927. 31 января.
16. ҚР ОМА, 5 қ., 10 т., 9 іс, 31 п.
17. Культурное строительство в Казахстане. Сб. документов и материалов. Т.1. - Алма-Ата: Казахстан, 1965. – 566 с. (59).
18. Сулейменов Р.Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. – Алма-Ата, 1972. С.243.
19. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР. – М.: Госстатиздат, 19.62. – 202 с. (11).
20. Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 327 с. (98-99).

Борончиева Ш.О.,
старший преподаватель,
Международный университет Кыргызстана
г. Бишкек (Кыргызстан)

ЖЕНЩИНЫ-ПОЛИТИКИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЖЕНЩИН-ПРЕЗИДЕНТОВ КЫРГЫЗСТАНА И РЕСПУБЛИКИ КОРЕИ

Роль женщин-политиков точно такая же, как и мужчин-политиков. У них есть социальная, экономическая и политическая повестка дня, увековеченная массами. Посредством этой программы они занимают различные должности в различных отделах и создают сеть организаций для выработки политики, которая приносит пользу их имиджу, а также людям, которые голосуют за них.

Конечно, мы говорим о современном мире, в котором женщины имеют возможность стать политиками без каких-либо сексистских препятствий. С древности нам были предначертаны, а возможно и навязаны определенные роли. Через всю многовековую историю мужчинам отводилась роль добытчиков, глав семей, а потом и государств. В то время как образ женщины представлял собой хранительницу домашнего очага.

Как ни странно, первое упоминание, дошедшее до нас из истории, о женщине-политике, относится аж к XV веку до нашей эры. Египетская царица Хатшепсут стала первой женщиной-политиком. Стоит отметить, что согласно истории, в период правления царицы отмечался небывалый подъем страны во всех сферах общественной жизни. Интересный факт, что она была вынуждена носить мужскую одежду, в силу того, что египтяне верили только в мужчину-правителя. Время шло, общество постоянно развивалось, вследствие этого женщины в роли главы государства переставали быть диковинкой – царицы, императрицы, королевы, княгини. В настоящее время все чаще можно встретить женщин-правителей: депутаты, мэры, премьер-министры и даже президенты. Несмотря на равенство полов, представительницы прекрасного пола вынуждены вести постоянную борьбу, доказывая своё право быть равней мужчине. Так, совершенно ясно, что политика XXI века перестала быть исключительно мужским занятием. Женщины теперь являются не только объектом политики, как важнейшая часть электората, но и участниками самого политического процесса. Женщины могут позволить себе политическую карьеру в силу того, что они имеют все необходимое для этого:

соответствующее образование, знания, амбиции, стремление реализовать свои возможности на сложнейшей политической арене. По этой причине актуальность вопроса имиджа женщины-политика возрастает. Большинство современных женщин политиков стараются придерживаться имиджа «железной леди». Их целью является привлечение внимания к своей личности собственными достижениями и аналитическими способностями. **Первая женщина-президент Кыргызстана** Отунбаева Роза Исаковна родилась 23 августа 1950 года в городе Ош. Ее отец, Исак Отунбаев, юрист, много лет был членом Верховного суда. Ее мать, Салийка. Даниярова, была школьной учительницей. Родина – Талас. У Розы Исаковны есть сестры по имени Райхан, Гульмира, Джамалкан, Анара, Клара, Тамара и брат Болот. Когда ее отец Исак окончил учебу в Москве в 1950 году, у него родилась дочь, которую он хотел назвать Ырыскан. Взволнованный Исаак поделился своей радостью со своими сверстниками. Они сказали: «Исаак, если ты москвич, образованный человек, ты дашь дочери старое киргизское имя?» Выслушав своих друзей, ее отец назвал ребенка Розой. Роза Отунбаева провела детство в Нарыне и училась в русской школе имени Чкалова. Десять лет спустя, благодаря положению своего отца она переехала в город Ош и училась в Кировской средней школе. Она окончила школу на «отлично» и поступила на философский факультет МГУ. Позже Роза защитила диссертацию в области немецкой философии и проводила свои исследования в Восточной Германии.

В 1970-е годы Роза Исаковна работала в Кыргызском государственном университете преподавателем, доцентом, заведующим кафедрой в области философии. Ряд ее учеников стали учеными и общественными деятелями в области философии, политологии и истории. Среди них Шайлообек Дуйшеев, Аалыбек Акунов, Нур Саралаев, Нарынбек Алымкулов, Джамбила Самиева, Тынчтыкбек Чоротегин и другие. Вышла замуж в 1979 году в возрасте 29 лет. Ее муж был ученым, много лет проработавшим в Академии наук. У пары родились дочь Карачач и сын Атай. По словам Розы Исаковны, в 1987 году пара из-за недопонимания выбрала два разных пути. Она начала свою политическую и дипломатическую карьеру в 1988 году. С 7 апреля 2010 года возглавила Временное правительство Кыргызстана. С июля 2010 года по декабрь 2011 года она была президентом Кыргызстана.

Роза Отунбаева возобновила свою общественную деятельность после того, как мирным и законным образом передала свой пост своему преемнику, президенту Алмазбеку Атамбаеву. Она является основателем и руководителем общественного фонда «Инициатива Розы Отунбаевой». Как неформальный представитель кыргызской общины, она способствует укреплению международных связей своей страны, углублению многогранных культурных связей. Нужно отметить, что во время правления Розы Исаковны были проведены многочисленные решения для укрепления устойчивой политики в Кыргызстане. Прошло десять лет с тех пор как внушающие ужас столкновения в июне 2010 года между этническими кыргызскими и узбекскими общинами повергли в хаос южные районы Кыргызстана. Погибли по меньшей мере 470 человек, тысячи получили ранения, сотни тысяч были вынуждены покинуть свои дома.

Переходного периода Роза Отунбаева тогда призвала провести независимое международное расследование, чтобы выяснить первопричины этих событий. **Позитивная часть Пак Кын Хе.** Кандидат от консервативной партии Саэнури [Новые рубежи] Пак Кын Хе вошла в историю 19 декабря 2012 года, победив на президентских выборах в Южной Корее, став первой женщиной-президентом страны после победы над либеральным соперником Мун Чжэ Ин из Объединенной демократической партии на несколько процентных пунктов. Пак получил 51,6 процента голосов по сравнению с 48 процентами за Мун Чжэ Ина. Явка 76-процентная явка избирателей была признана высокой, что превзошло результаты двух предыдущих президентских выборов, несмотря на минусовые температуры по всей стране.

Пак Кын Хе впечатляет всех, кто ее встречает, и ее полная преданность своей стране не подлежит сомнению. Для Пак, которому 60 лет и который должен вступить в должность 25 февраля, это будет второй раз, когда он будет проживать в президентском Голубом доме.

Она жила там в 1970-х годах, исполняя обязанности первой леди страны после того, как ее мать была убита вооруженным преступником, поддерживаемым Северной Кореей, и никогда не была замужем. На ее отца, президента Пак Чон Хи, было совершено два покушения. Первое, в августе 1974 года, лишило жизни мать Пак Кын Хе, Юк Ён Су; вторых, в октябре 1979 г. начальник его собственной разведки убил самого президента Пака. Как дочь бывшего президента Пак Чон Хи, она зарабатывает голоса тех, кто ностальгирует по двузначному экономическому росту президента Пака».

Бывший председатель ГНП Пак Кын Хе родилась 2 февраля 1952 года и выросла в Голубом доме с 9 лет. Мать Пак приложила все усилия, чтобы предложить Пак нормальную жизнь, отправив ее в государственные школы и позволив ей кататься на трамвае, как на трамвае. другие дети. Согласно ее официальной биографии, она провела свои ранние годы, «изучая традиционные искусства и вела тихую жизнь, наблюдая за великими событиями». Ее матери приписывают то, что у Пак было лучшее образование. Услышав, как выдающийся американский посетитель Голубого дома сказал, что инженерное дело является ключом к будущему Кореи, Пак решил получить специальность инженера. Когда она окончила престижный университет Соганг по специальности инженер-электрик.

После окончания католического университета Соганг в 1974 году Пак отправился во Францию для дальнейшего обучения. В августе 1974 года ее мать была убита в северо-корейском заговоре корейского японца, который был убит тогдашним президентом Пак Чон Хи. Пак Кын Хе вернулась домой после смерти матери, и, как старшая дочь президента, Пак выполняла обязанности первой леди с 1974 по 1979 год. 26 октября 1979 года ее отец был убит своим начальником КСИА. Когда Пак Кын Хе узнала о смерти своего отца, ее первой реакцией, по-видимому, был вопрос: «С ДМЗ все в порядке?» Некоторые считают, что Пак Чон Хи готовил свою старшую дочь к президентству, хотя нет никаких доказательств, подтверждающих это утверждение. Во время последовавшего за этим режима Чун Ду Хвана личная жизнь Пак была сложной, так как она находилась в тени КСИА, и многие из ее приближенных были отправлены в тюрьмы с тяжелым режимом жизни и даже подвергались пыткам. С конца 1979 года до конца 1996 года Пак вела в основном уединенную жизнь. Она справилась с потрясением, вызванным смертью обоих родителей, и провела большую часть своего времени, пытаясь справиться со своим горем. Как глава семьи, у Пак также был ряд серьезных проблем. Ее брат страдал от серьезной наркозависимости и несколько раз подвергался арестам. В это время ее сестра пережила тяжелый развод. Пак Кын Хе в основном работала дома, хотя в то время она занимала должность председателя в университете Тэгу Ённам. В 1992 году она написала в своем дневнике: «Если бы я выбрала, я бы снова предпочла смерть такой жизни». Она провела значительную часть своего времени с Фондом Юкёна и Больницей Сэмаеум, благотворительными фондами, основанными ее отцом. Она также занимала неоднозначную позицию в качестве главы Фонда стипендий Джангсу, который был основан на акции газеты Busan Пбо, «переданной» - возможно, под давлением - в фонд основателем Busan Пбо. С тех пор, как она начала работать с девушками-скаутами Кореи в 1974 году и участвовала в различных благотворительных проектах в 70-х и 80-х годах, Пак всегда уделяла особое внимание благотворительной деятельности.

В 1996 году Пак присоединилась к партии Новая Корея (партия-предшественница Великой национальной партии) и стала членом Ассамблеи, представляющей Тэгу на дополнительных выборах в 1998 году. Она сказала, что вернулась к общественному мнению, чтобы «спасти страну». В своих выступлениях Пак говорит, что она была мотивирована экономическим кризисом 1997 года и хотела «реформировать партийную систему и общую политическую среду».

Она успешно возглавляла основную оппозиционную Великую национальную партию (ВНП) с марта 2004 г. по июнь 2006 г., что привело к удивительно хорошему результату на выборах в Национальное собрание в апреле 2004 г. и множеству побед на последующих местных и дополнительных выборах.

Пак Кын Хе подверглась нападению 20 мая 2006 года в Сеуле нападавшим с ножом для резки коробок; у нее были глубокие порезы на лице. Пак получила порез длиной одиннадцать сантиметров (около четырех дюймов) на лице, от уха до челюсти, глубиной от одного до трех сантиметров, и потребовалось наложить 60 швов. Ее широко разрекламированные первые слова после нападения были: «Я в порядке. Не реагируйте слишком остро», что помогло победить ВВП по всей стране. Атака, похоже, помогла Паку создать в корейской общественности новый имидж жесткого, но спокойного лидера. Ее популярность достигла пика после того, как, несмотря на нападение во время выступления и госпитализацию, она героически покинула больничную койку и сразу же приступила к кампании. Ее вдохновляющая работа привела GNP к безоговорочной победе на местных выборах 31 мая. Она ушла с поста председателя партии в июле 2006 года, чтобы подготовить свою кандидатуру на пост президента в 2007 году. Чистый имидж Пак и преданность своей стране как кандидата в президенты обеспечили ей прочную основу консервативной поддержки. В январе 2007 года Пак развернула свою кампанию с помощью завуалированных и не очень завуалированных атак на лидера Ли Мён Бака. Она произнесла серию громких речей, в которых изложила свою политическую позицию, и даже изменила свою фирменную прическу. Ее предыдущая прическа была такой же, как у ее матери. Ее нынешний стиль намного более современный.

Хотя быть дочерью авторитарного президента было чистым плюсом, поскольку об экономических успехах страны в 1960-х и 1970-х годах вспоминают с любовью, быть женщиной было потенциально слабым местом. Корейские избиратели считают, что нужен мужчина, чтобы противостоять выходкам Ким Чен Ира. Что касается Пак, пол не является большим препятствием для ее кандидатуры, поскольку она смогла продемонстрировать свою квалификацию, чтобы руководить - решимость и самоотверженность, - сразу же возобновив свою общественную деятельность после того, как ее ударили по лицу в мае 2006 года, что привело Пак к рейтингу одобрения 45%. Пак считается в первую очередь дочерью Пак Чон Хи, а во вторую - женщиной.

В 1975 году восемь студентов, которые боролись против правления Парка, были приговорены к смертной казни по сфабрикованным обвинениям в нарушении Закона о национальной безопасности и государственной измене. Восемь были казнены менее чем через 24 часа после суда. В 2007 году суд пересмотрел дела и признал восемь активистов невиновными. Пак Кын Хе попросили прокомментировать этот случай. Она ответила, что сейчас дело рассматривается только по политическим причинам, и она уже принесла извинения за любую несправедливость, совершенную, когда она была в Голубом доме.

Какое-то время Пак был лидером на выборах от GNP в президентской гонке в декабре 2007 года. Ее главным соперником в партии был мэр Сеула Ли Мён Бак. Но к февралю 2007 года она отставала от Ли на 20-30 очков. После того, как Ли стал кандидатом от GNP 20 августа 2007 года, он заявил, что поддержит сторонников Пак Кын Хе. Однако формирование его команды по подготовке к выборам показало, что он предпочитает лояльность исправлению партийных фракций. Неспособность Ли включить Пак и ее людей в свою администрацию вызвала много критики со стороны корейского народа. Пак испытывал глубокое недоверие к президенту Ли, усматривая уловки и махинации в каждом предложении. Но фракционные разногласия основаны на личностях, а не на политике, и поэтому существенно не препятствовали законодательной повестке дня президента. 7 мая 2009 года президент Ли и председатель GNP Пак Хи Тэ встретились, чтобы обсудить провал партии на дополнительных выборах. Эти двое публично объяснили поражение ВВП сохраняющимся расколом внутри партии между сторонниками президента и сторонниками депутата Пак Кын Хе. В качестве первого жеста, направленного на устранение этого разрыва с тех пор, как Ли с небольшим перевесом победил Пак в первичной президентской гонке партии почти два года назад, президент и Пак Хи Тэ заявили о своей поддержке кандидата в лидеры пола Ким Му Сена, давнего Пак Гын. Хе сторонник, на

внутрипартийных выборах, намеченных на 21 мая. Вражда между Ли и Паком была настолько глубокой, что примирение было невозможно.

Пак Кын Хе оставалась очень популярной фигурой в своей родной провинции Кёнсан и среди консерваторов, а некоторые говорят, что она, возможно, была самым могущественным политиком в Корее. Она предпочла хранить молчание и критиковать президента Ли только по очень конкретным вопросам, связанным с политикой. Явный фаворит, чтобы сменить Ли Мён Бака на посту президента, Пак прошла тонкую грань между поддержкой президента Ли и сохранением лояльности по отношению к членам своей фракции, многим из которых было отказано в выдвижении на выборы в Национальное собрание в 2008 году. слева - глава администрации бывшего президента Но, юрист Мун Чжэ Ин. Он получил место в законодательном органе на выборах в Пусане, втором по величине городе страны. 20 августа 2012 года правящая партия Южной Кореи New Frontier (Saenuri) выбрала Пак Кён Хе своим кандидатом в президенты. Пак начал всеобщую избирательную кампанию как консервативный фаворит. Парк получил прозвище «Королева выборов» за то, что возглавил предвыборную кампанию консерваторов. Ее последним достижением в этой сфере стала неожиданная победа партии на выборах в Национальное собрание в апреле 2012 года.

Либеральный политический новичок, казалось, должен был оказаться ее самым грозным противником на декабрьских национальных выборах. Многие левые в центре заявили, что лучший шанс победить Пака - это популярный аутсайдер и политический новичок. Он высокопоставленный профессор университета, который разбогател как предприниматель в области программного обеспечения. Ан Чеол Су не вступал ни в одну политическую партию, и если Ан будет баллотироваться как независимый, это разделит голоса левых, что еще больше облегчит Парку путь к победе. Для человека, который никогда не занимал государственные должности, оставались вопросы о позиции Ан во многих внутренних и внешних вопросах. Но 3 ноября он подал в отставку с поста президента, в результате чего гонка стала двусторонней. Все опросы до его отставки показали, что правящая партия легко выигрывает президентский пост, если два либерала борются за высший выборный пост.

Основная оппозиционная партия Южной Кореи, Объединенная Демократическая партия, выбрала бывшего юриста по правам человека и бывшего помощника президента Мун Чжэ Ина 16 сентября 2012 года. В своей приветственной речи Мун пообещал настаивать на переговорах на высшем уровне и расширении экономического сотрудничества с Северной Кореей. Кандидат от либеральной партии был главой администрации покойного президента Но Му Хёна, который в 2007 году проводил переговоры на высшем уровне с севером.

Кандидат в президенты Южной Кореи Пак Кын Хе обнародовала свою внешнюю политику 5 декабря 2012 года в преддверии декабрьских президентских выборов. Кандидат от правящей партии Сэнури предположил, что она займет жесткую позицию по историческим вопросам, но также будет вести диалог с Японией, Китаем и Северной Кореей. Пак сказал, что в Восточной Азии усиливаются дипломатические трения по историческим и территориальным вопросам. Она сказала, что никогда не позволит другим странам нарушить суверенитет Южной Кореи и будет строго решать исторические вопросы. Но Пак также сказала, что она будет консультироваться с правительствами и гражданскими сообществами Японии и Китая, чтобы преодолеть существующие трения и добиться примирения и сотрудничества. Она сказала, что такие усилия необходимы, чтобы помочь тому, что она называет правильным пониманием истории, укорениться в регионе. Пак подчеркнула, что ее страна не потерпит провокаций Северной Кореи, таких как разработка ядерного оружия и ракет. Но она предположила, что две Кореи могут открыть офисы связи в столицах друг друга, и она может провести переговоры на высшем уровне с лидером Северной Кореи Ким Чен Ыном.

Имидж президента как сильного и неподкупного лидера рухнул из-за обвинений в том, что ее давний друг Чхве Сун Сил тайно воспользовался своими близкими отношениями с Пак, чтобы вынудить корейские конгломераты пожертвовать почти 65 миллионов долларов двум сомнительным фондам, одновременно направив часть из них. фонды и прибыльные побочные контракты с компаниями, принадлежащими ей и ее друзьям.

9 декабря 2016 года Национальное собрание проголосовало за предложение об импичменте 234 голосами против 56. Два депутата воздержались, семь голосов были признаны недействительными. В заседании приняли участие 299 депутатов из 300. Представитель правящей партии Сэнури Чой Кён Хван, доверенное лицо президента Пака, присутствовал на голосовании, но не голосовал. В общей сложности 172 оппозиционных и независимых депутата высказались в поддержку импичмента, а это означало, что по крайней мере 62 депутата Саэнури, должно быть, присоединились к ним и поддержали это движение. Принятие предложения означало, что обязанности президента Пака как главы исполнительной власти были приостановлены, а премьер-министр Хван Гё Ан оставался исполняющим обязанности президента. У Конституционного суда Южной Кореи теперь было шесть месяцев, чтобы решить, должна ли Пак вообще покинуть свой пост или ее следует восстановить на посту президента. Пак был лишь вторым президентом, подвергшимся импичменту с момента создания правительства Южной Кореи в 1948 году. Бывший президент Но Му Хён был восстановлен в должности президента после того, как Конституционный суд отклонил его импичмент в 2004 году.

В успешном заявлении об импичменте Пак обвиняется в нарушении Конституции по ряду различных пунктов. В нем говорилось, что она позволила ближайшим помощникам и доверенному лицу Чхве Сун Сил вмешиваться в политику и оказывать влияние на заседаниях кабинета министров. В нем говорилось, что она заставляла частные компании давать взятки. И в нем говорилось, что она пренебрегла конституционной обязанностью защищать жизни во время крушения парома Sewol в 2014 году.

Временный председатель Верховного суда Ли Чон Ми объявил об импичменте президенту Пак Кын Хе 10 марта 2017 года, заявив, что решение восьми судей было единодушным. «Президент-ответчик Пак Кын Хе отстранена от должности. Ответчик нарушила обязанность неукоснительно выполнять свои обязанности, предусмотренные Конституцией». Главный судья Ли заявил, что Пак неконституционна, позволяя своему доверенному лицу, Чхве Сун-силу, гражданскому лицу, не занимающему официальной должности в правительстве, вмешиваться в дела государства, и что Пак злоупотребила своей властью, чтобы вступить в сговор с Чхве, чтобы вымогать деньги у конгломератов. Суд отклонил несколько обвинений в ходатайстве об импичменте, сославшись на отсутствие доказательств того, что президент злоупотребила своими полномочиями, сняв должностных лиц с их постов без веских оснований или что она назначила персонал в частных компаниях. Отсутствие доказательств также приводилось в отношении обвинения в посягательстве президента на свободу прессы, сделав выговор местным средствам массовой информации, которые сообщали о ее давнем доверенном лице Чхве Сун Сил и ближайшем окружении Чоя. Что касается катастрофы парома Севол-Хо в 2014 году, в результате которой погибли 304 человека, в постановлении говорится, что существуют трудности с привлечением президента к ответственности за невыполнение своего долга по защите жизни граждан.

Первый отстраненный демократическим путем президент страны был отправлен в тюрьму 31 марта 2017 года после того, как южнокорейский суд утвердил ордер на арест прокурора по обвинению во взяточничестве, вымогательстве и злоупотреблении властью.

Как видите, несмотря на многие препятствующие аспекты, имидж женщины-политика все равно медленно, но верно с каждым днем становится все более устойчивым. Надо полагать, что стремление женщин, кандидатов в политики, усердно работать для достижения успехов и поставленных целей, является достаточно мощным мотиватором для самих женщин и для народа, который их поддерживает.

Список литературы

1. Дергач А.А., Перелыгина Е.Б. Политическая имиджелогия: М., 2006. С 117
2. <https://euroasia-science.ru/politicheskie-nauki>
3. <https://euroasia-science.ru/politicheskie-nauki>
4. <https://rus.azattyq.org/a/chief-investigator-of-deadly-kyrgyz-uzbek-clashes-reflects-10-years-later-osh/30663762.html>
5. <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2018/04/09/756304-eks-prezidenta-yuzhnoi-korei>

Джанпеисова М.М.,

к.и.н., профессор

Габдуллин С.А.,

студент 2 курса

Евразийский гуманитарный институт

г. Нур-Султан (Казахстан)

РОЛЬ МУЗЕЕВ В ГУМАНИЗАЦИИ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Сегодня трудно переоценить роль музеев в знакомстве с богатейшим наследием человечества. Они помогают заглянуть далеко в глубь истории и увидеть, как постепенно человечество набирало многообразный опыт для настоящего и будущего [1]. Современные люди живут в окружающей среде, где сочетаются естественно-географические ландшафты с преобразованными продуктами жизнедеятельности многомиллионными поколениями людей в области материальной и духовной жизни. Уникальная часть остатков произведенных продуктов ушедшей и уходящей культур хранится, исследуется и представляется для обзора и осмысления в музеях.

Что же такое музей? Само понятие «музей, как известно, происходит от древнегреческого слова мусейон – «храм музы», «святилище». И здесь имелись в виду места религиозных ритуалов и обрядов, впоследствии в Древней Греции ставшие культурными и научными очагами. Как сегодня считают ученые, в таких точках осуществлялись социальные практики по сбору и сохранению различных оригинальных предметов, которые могли дать интересные знания об окружающем мире. К примеру, места древних святилищ становились памятниками умершим и фиксацией в человеческой памяти главных ее маркеров – пространства и времени. Об этом мемориальном начале в свое время древнеримским философом Цицероном (106-43 гг. до н.э) было замечено, что «велика сила памяти, присущая месту» [2].

Музеи стали сегодня посредниками в передаче знаний и памяти об уходящих поколениях для новых. Если первоначальные функции музея сводились к сохранению, изучению и экспозициям особенных предметов трудовой деятельности человека, искусства и др., то в результате так называемого «музейного бума» со второй половины XX века музеи постепенно стали преобразовываться в очень важный социокультурный объект с новым статусом - центр сохранения социальной памяти, институт общечеловеческих ценностей, выработанных тысячелетними практиками взаимодействия людей разных этнических, духовно-религиозных культур [3].

Время распространения информации о музеях приходится на средневековый исторический период, от эпохи Возрождения до промышленной революции. Прообразы частных собраний богатых и знатных людей античности, приобретенные в ходе победоносных войн, или в виде трофейных подарков, выставлявшиеся для обозрения

гостям, стали предпосылками формирования художественных музеев и галерей в последующие времена.

Уникальные творения человеческого духа сегодня хранятся в художественных музеях – замечательных достижениях человеческой цивилизации и являются доступными для миллионов людей. История старейших художественных музеев современности своими корнями уходит в эпоху Возрождения (музеи Уффици, Ватикана, Прадо, Лувр, Дрезденская галерея и др.). Именно в эту эпоху сложилась традиция систематического коллекционирования предметов искусства и слово «музей» приобретает современное звучание и значение.

С течением исторического времени музеи под влиянием идей Просвещения стали распространять и новые знания, систему новых культурных ценностей. Социокультурные изменения в европейских странах повлияли на возрастание интереса к коллекционированию. Именно в русле философских идей европейских просветителей о просвещении стала формироваться идея музея, равнодоступная широкой публике, и что она будет воспитывать эстетические вкусы людей. В связи с этим музеи один за другим становились публичными, то есть стали открытыми для широких слоев населения. С тех пор стала проводиться скрупулезная работа по составлению каталогов, проведению экскурсий, лекториев, каждый предмет экспозиции и выставок снабжался пояснительными табличками, содержащими краткую информацию о названии работы и ее авторе. Все это расширяло кругозор и развивало интерес.

«Биографии» мировых музеев раскрывают нам картину их формирования, завершившуюся в XIX веке. Сегодня все они играют важную роль в общественно-культурной жизни мировой общественности, оставаясь цивилизационным фундаментом взаимодействия и взаимопонимания народов разных культур и языков.

Сегодня в мире насчитывается свыше 100 000 музеев. Наиболее выдающийся Парижский Лувр был открыт для посетителей в 1793 году. В настоящее время в нем представлено свыше 400 тысяч экспонатов, среди которых находится мировой художественный шедевр – «Мона Лиза», картина Леонардо да Винчи. В Лувре размещаются семь огромных отделов (залы живописи, графики и скульптуры, искусство Древнего Египта и Древнего Востока, отдел прикладного искусства, римский зал, исламский и греческий отделы, зал культуры империи этрусков), детальный осмотр которых занимает не менее недели. Стектянная пирамида Лувра, как главный ее внешний маркер, наравне с Эйфелевой башней, привлекает ежегодно в Париж миллионы посетителей со всего мира. К примеру, в 2018 году число посетителей Лувра превысило 10 млн. человек, что стало своеобразным рекордом [4].

В развитии музеев большую роль играли факты безвозмездной помощи культурным деятелям и учреждениям со стороны влиятельных и обеспеченных людей эпохи в виде благотворительных акций, премий на основе личной инициативы. Такие факты определяются термином «меценат». И это слово к настоящему времени имеет свою историю. Она уходит корнями в 1-й век до н.э. и происходит от имени римского вельможи Гая Цильния Мецената [5], прославившегося любовью и верой в людей искусства. В его время оказывать поддержку талантливым личностям было опасно, тем не менее он продолжал оставаться верным своим убеждениям и покровительствовать творческим людям до конца жизни. С этих времен такой пример стал заразительным для других любителей искусства и постепенно в каждой эпохе в разных городах и странах в «меценатстве» появлялись новые имена щедрых покровителей и любителей искусства, вошедших в историю наравне с именами великих художников, скульпторов, поэтов. В средние века в традицию меценатства прочно вписались имена династии Медичи (XIII- XVIII), выходцы из которой долгое время правили Флоренцией. Их правление пришлось на эпоху итальянского Возрождения, благодаря их покровительству художникам, музыкантам и поэтам, Флоренция превратилась в европейский научный и культурный центр [6]. Меценатство имело место и в России, и началось с XVIII в.

Выдающимися меценатами стали братья П.М. и С.М Третьяковы. Русские купцы прославились не богатством, а бережливостью и большой любовью к живописи, потратив на них по тем временам огромное состояние. Благодаря им появилась Третьяковская галерея, уникальный музей, коллекция которой сделала ее одной из самых знаменитых в мире. Историю меценатства в России в дальнейшем дополнили имена С.И. Мамонтова, Ф. Рябушинского, С.Т. Морозова, А.А. Бахрушина, А.А. Титова.

Если обратиться к началу двухсотлетней истории музейного дела в Казахстане, то в первых фактах формирования казахских музеев, в частности «Оружейной палаты» хана Жангира, можно проследить восприятие лучших европейских традиций. По личной инициативе Жангир-хана были собраны редкие вещи, особенно оружие, представлявшие семейно-династическую и историческую ценность, которые стали основой музейной коллекции. Коллекция была собрана безвозмездно и впоследствии в основном пополнялась за счет добровольных пожертвований. Музей с самого начала носил публичный характер и стал важным элементом культурной жизни ханской ставки. Богатство и уникальность коллекции вызывали восхищение всех посетителей музея, куда входили и путешественники, и ученики местных школ [7]. Музей был «модным» культурным увлечением в XIX веке. Возникновение музеев в Оренбурге (1831), Семипалатинске (1883) и Верном (Алматы) (1897) связано с частной инициативой отдельных людей различного социального положения – от военных губернаторов, политических ссыльных до безымянных информаторов – знатоков казахского фольклора, устной степной историографии. Также формирование первых музейных коллекций связано с генерацией собственно казахских этнографов – ученых, занимавшихся собиранием и изучением традиционного быта и обычаев своего народа (Бейбута Даулбаева, Абубакира Диваева, Сахибсултана Бабаджанова) [7].

В настоящее время содержание и число участников меценатства в мире расширились. Внутри этого движения встречается немало количество фактов благотворительной деятельности, а также спонсорской поддержки и помощи, финансовые вливания со стороны государственных органов различных стран.

Музеи стали сегодня посредниками в передаче знаний и памяти об уходящих поколениях для новых. В результате так называемого «музейного бума» со второй половины XX века музеи постепенно преобразуются в очень важный социокультурный объект с новым статусом – центр сохранения социальной памяти, институт общечеловеческих ценностей, выработанных тысячелетними практиками взаимодействия людей разных этнических, духовно-религиозных культур [8].

Международные неправительственные организации, в первую очередь ЮНЕСКО (1945 г., Париж), взяли на себя большую ответственность за сохранение культурного мирового наследия. Это случилось после завершения Второй мировой войны, нанесшей катастрофические удары по мировым культурным центрам, надо было восстановить потерянное и создать обновленный облик мира культуры. В документах ЮНЕСКО ясно прослеживаются основные ее целевые установки: это защита культурных ценностей во всем ее культурном многообразии и ее права свободного перемещения с целью доступности для более широкой публики и взаимосодействия с разными историко-культурными центрами. К настоящему времени ими созданы различные Международные Советы музеев (ИКОМ, 1946) и Советы по памятникам и достопримечательностям (ИКОМОС), благодаря чему появились постоянно действующие площадки на базе музеев, на которых активизировались коммуникации с обществом через проведение научно-познавательных семинаров, тематических вечеров, концертов и выставок. В связи с кризисом в культуре, имевшим место в конце 1960-1970-гг, ЮНЕСКО, как международная организация, много сделала для усиления социально-гуманитарной роли музеев, утверждая ее образовательный статус. Отвечая на новые вызовы времени, ее советы и авторитетные представители помогли открытию музеев нового вида, как например, интегрированные музеи, экомuzeи, общинные музеи (рекомендации ЮНЕСКО «Об участии и вкладе

народных масс в культурную жизнь», Найроби, 1976). Все это реализовывало вклад и участие в музейном деле разнообразных социальных групп общества. ЮНЕСКО всегда подчеркивает свою просветительскую миссию и своей деятельностью раскрывает демократический характер музеев, как культурных и интеллектуальных центров. В 1977 году Международным Комитетом музеев был учрежден Международный день музеев – 18 мая [9]. В этот день ежегодно под разными тематиками отмечается важность сохранения и изучения культурного наследия во всех малых и крупных «очагах» культуры. По традиции, заложенной французскими музейщиками, этот день продолжается мероприятием «Ночь музея»: проходят увлекательные экскурсии и выставки, которые посещают многотысячная публика. Сегодня в этом музейном движении объединились свыше 155 стран, в их числе есть и Республика Казахстан, которая в 2021 году в 16-й раз провела «Ночь музея» в музеях страны [10]. В рамках международного сотрудничества до начала пандемии Казахстан организовал успешно проект «Шествие Золотого человека по музеям мира». «Золотой человек» за три года побывал в музеях 26 стран мира.

Исторические и культурные ценности, представленные в многочисленных музеях, разместившиеся в разных точках нашей планеты, стали важнейшим фактором, вызвавшим развитие международного культурно-познавательного туризма. Такой вид путешествия по странам с одной стороны, углубляет познание культуры других народов, их культурного наследия; с другой – подталкивает сообщества к бережному восстановлению и всемерной охране памятников и символов прошлого; с третьей – и это очень важный результат – происходит диалог культур. В результате таких прямых контактов людей с достижениями других, представители разных народов знакомятся с оригинальным опытом выживания, расцвета конкретных этносов, религиозных общин, с опытом восхождения или падения индивидуальной личности. К примеру, в мировых рейтингах авторитетных средств массовой информации Нукусский музей искусств им. И.В. Савицкого занимает первые позиции среди экстраординарных международных туристических направлений. Возросшая в последние десятилетия его популярность, характер и масштабность коллекции позволяют проводить аналогию и называть его «Лувром в пустыне». По мнению экспертов этот музей является крупнейшим художественным собранием авангардного искусства нач. XX века в Центральной Азии. По этой причине город Нукус (Каракалпакстан) по количеству запросов туристических направлений занимает четвертую позицию после всемирно известных городов Узбекистана – Бухары, Самарканда, Хивы [11]. Такие процессы развития углубляют систему человеческих ценностей и жизненных приоритетов, формируют мировую коллективную память.

Как сегодня феноменальные мировые памятники объединяют мир? В начале XXI века поистине революционным в истории музеологии выглядит постановка ЮНЕСКО вопроса о роли музея как агента социальной инклюзии, а также дальнейшее продвижение принципов мультикультурализма (на основе идей Школы музейных исследований Лестерского университета, Великобритания). Сегодня появились виртуальные музеи. Интернет и социальные сети создали колоссальные возможности доступа к уникальным экспонатам музеев многомиллионной аудитории любителей и ценителей искусства. Касаемо периода 30 лет независимого Казахстана, то оно сопровождается активным развитием разных программ брендинга культурных объектов для повышения узнаваемости локальных мест, больших и малых регионов страны. И сегодня целый ряд объектов культуры Казахстана – информационных мест памяти, вызвавших большой интерес у миллионов людей – были продвинуты как ее бренд через различные программы культурного наследия по линии ЮНЕСКО. В список Всемирного наследия ЮНЕСКО по культурным и природным критериям вошли несколько объектов Казахстана: Мавзолей Ходжа Ахмеда Яссави (признан шедевром человеческого наследия, 2003), петроглифы археологического ландшафта Тамгалы (2004), объекты Великого Шелкового пути в Чаньянь-Тань-Шанском коридоре: Каялык, Карамерген, Талгар, Актобе, Акыртас, Кулан, Костобе, Орнек (2014). По природным критериям вошли Сары Арка (степи и озера

Казахстана, 2008), объекты Западного Тянь-Шаня (Каратауский, Аксу-Жабаглинский, Сайрам-Угамский заповедники, 2016) [12].

Современные исследователи в последнее время все чаще поднимают вопрос о «местах памяти», какое значение имеет, привязанное к пространству и времени события, коллективная память: «Реальный ландшафт проходит символизацию изображением и становится знаком, а текст и изображение могут помещаться в ландшафт и становятся объектами... Физическое пространство хранит в себе след события – индекс. Это реальный след, отпечаток прошлого в настоящем... Знание события, произошедшего в определенном месте, изменяет наше восприятие места» [13, с. 252]. В качестве примера можно вспомнить, как сохраняется память о мировом кумире в области художественного искусства Сальвадоре Дали. Чтобы прочувствовать лучше всего наследие великого художника-сюрреалиста, со всех концов планеты миллионные потоки туристов устремляются к предместью Барселоны (Испания), в местечко Фигерас недалеко от Жироны, которое является малой исторической родиной художника [14]. Здесь располагается знаменитый на весь мир Театр-музей Сальвадора Дали, посещение которого дает всю полноту его гениальности. Этот символ творчества Сальвадора Дали воспринимается посетителями со всех концов планеты как лучший авторский шедевр. Такое приближение к физическому пространству историко-культурного факта становится лучшим проявлением коллективной памяти человечества и способствует духовному сближению людей мира, которым дорого идеи мира, гуманизма, толерантности и любви.

Таким образом, в современном мире глобализации пространства возрастает роль музеев, как социокультурных институтов, участие в процессах которого позволяет идентифицировать себя с гуманным человеческим сообществом, подсказывая пути преодоления культурных разобщенностей. Яркими и узнаваемыми чертами такого сообщества являются активное историческое сознание, культурная и коллективная память, утверждающие духовные приоритеты.

Список литературы

1. Типы музеев // <https://studopedia.info/11-29753.html>.
2. Бонами З. Как читать и понимать музей. Философия музея. – М.: Изд-во «АСТ», 2018. – 224 с.
3. Социально-культурные функции музеев // <https://helpiks.org/2-16334.html>
4. История самых известных музеев мира. История создания музеев // <https://tattoo-club.ru/istoriya-samyh-izvestnyh-muzeev-mira-istoriya-sozdaniya-muzeev-muzei-v-drevnie/>
5. Меценатство https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/3065/%D0%9C%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE
6. Википедия – свободная энциклопедия: Медици // <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%B8>
7. Основные этапы музейного дела Казахстана. [https://vuzdoc.ru/189955 / kultura/osnovnye_etapy_istorii_muzeynogo_dela_kazahstana](https://vuzdoc.ru/189955/kultura/osnovnye_etapy_istorii_muzeynogo_dela_kazahstana)
8. Социально-культурные функции музеев // <https://helpiks.org/2-16334.html>.
9. Добрыкина М. Международный день музеев – 18 мая, все о празднике // <https://pozdrav.a-angel.ru/prazdniki/mezhdunarodnyj-den-muzeev.html>
10. Как в Казахстане отмечают Международный день музеев // https://www.inform.kz/ru/kak-v-kazahstane-otmechayut-mezhdunarodnyy-den-muzeev_a3651082.
11. Бабаназарова М. Возвращенные имена. С.184-217. Бесконечное время «после». Искусство как инструмент осмысления культурной памяти и травмы в постсоветском Казахстане. В кн.: Живая память. Сталинизм в Казахстане-Прошлое, Память, Преодоление. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. С. 184-217
12. Масанов М. Сразу 8 казахстанских памятников истории и культуры получили статус объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО // https://vlast.kz/zhizn/srazu_8

kazhstanskikh_pamjatnikov_istorii_i_kultury_poluchili_status_obektov_vsemirnogo_nasledija_j_unesko-6139.html

13. Кадырханова А. Бесконечное время «после». Искусство как инструмент осмысления культурной памяти и травмы в постсоветском Казахстане. В кн.: Живая память. Сталинизм в Казахстане-Прошлое, Память, Преодоление. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019.- 252 с.

14. Театр-Музей Сальвадора Дали в Фигерасе // Источник: <http://www.mirdali.ru/museum.html>.

Джаныбекова И.А.,

к.м.н.,

Международный Университет Кыргызстана

г. Бишкек (Кыргызстан)

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЛИЯНИЯ СЕГОДНЯ

Экологический фактор на сегодня приобрел невероятную актуальность благодаря тем изменениям в природе, которые мы уже ощущаем ежедневно, ежегодно.

То, что казалось вечным, неизменным, постоянным, пришло в движение просто «в одночасье». Меняется Гольфстрим, меняются другие океанические течения. Меняется скорость вращения Земли, магнитные поля Земли.

Например, климатические изменения просто «бушуют» сегодня. Смерчи, торнадо, песчаные бури, ураганы, наводнения, ливни, сезонные аномалии повсюду. Это не может не сказываться на здоровье населения, особенно метеочувствительного, которого сегодня достаточное количество. Кроме этого, это оказывает влияние на психологическое состояние людей. Люди нуждаются в эвакуации, в безопасности, питании, жилище, одежде и других гуманитарных мерах помощи.

Геомагнитные бури, колебания различной интенсивности порой зашкаливают за короткий промежуток времени, «встряхивая» сердечно-сосудистое здоровье населения планеты.

Благодаря климатическому потеплению исчезли и исчезают многие ледники мира, тают айсберги, что накладывает серьезнейший отпечаток на многие природные процессы Земли. Так, прогнозируется исчезновение многих видов растений, птиц, животных, особенно в полярных зонах.

Все мировые лидеры обеспокоены происходящими изменениями, так как повышается уровень мирового океана и некоторые крупные города могут исчезнуть под водой.

Загрязненность воздуха, особенно в городах всего мира, регистрируется Ассии Check повсеместно с присвоением порядкового номера. Так, на первые места вышли Бишкек, Дели, что вызывает серьезную озабоченность о здоровье населения, проживающего там, так как определенные системы, органы организма, как легкие, печень, почки обладают фильтрующей функцией и ультрафильтруют взвешенные частицы на клеточном уровне.

Таким образом, уже нужно вводить в МКБ экологические болезни, которые осложняются заболеваниями легких, органов дыхания, аллергиями, нефропатиями, гепатозами.

Надо составлять экологические клинические протоколы по предупреждению осложнений, так как определенные химические вещества можно вывести только с помощью комплексонов. А это в свою очередь требует отслеживания концентрации этих веществ в воздухе в различных зонах, особенно на дорогах с большим числом машин в так

называемые часы «пик» и, соответственно, выработки мер по снижению предельно допустимых величин.

Таким образом, понятие «экологическая безопасность» расширяется как критерий оценки здоровья населения.

Пожары также представляют риск угрозы здоровью населения. Пожары торфяных мест, лесных массивов имеют не только локальное воздействие на флору и фауну, здоровье проживающей популяции, но и отдаленное за счет розы ветров.

Так, если барьерные рифы проявляют чувствительность к различным химическим реагентам, в том числе косметическим химическим соединениям, особенно против загара, то и весь живой мир чувствует и чужд всему искусственному и может погибнуть от искусственных химикатов, таким образом, нуждаясь в защите.

Гибель косяков рыб, стай китов, дельфинов, нерп, птиц и других – показатель каких-то может быть пока невыясненных неблагоприятных экологических ситуаций, возникающих спонтанно или внезапно, когда животные рыбы не могут быстро сааптироваться к изменяющимся условиям водной привычной среды.

Поэтому, бережное отношение к природе – гарант сохранения экологичности проживания человека.

Вопрос относительно экологичности фруктов, овощей, пищи, продуктов не вызывает никаких сомнений.

Генетически модифицированные (ГМО) фрукты, овощи, пища, продукты конечно имеют красивый товарный вид, большую урожайность, устойчивость к различным вредителям, но не могут полностью заменить натуральные эквиваленты. Поэтому, экологические сорта пшеницы и другое остаются в мировом тренде на международном рынке.

Натуральные чай, кофе, какао и др продолжают пользоваться большим потребительским спросом.

Натуральные растительные препараты также популярны в развитых странах мира, как США, Европы, Япония и др.

Натуралистические тенденции медицины, в том числе традиционная медицина, обслуживает все больше и больше пациентов.

Сушеные абрикос, виноград и др. становятся часто рекомендуемыми врачами добавками и даже лекарственными средствами для больных, которые можно приобрести в аптеках и даже по рецепту.

Причем более лучшими, чем биологические добавки, так называемые БАДы.

Стремление к экологическому отдыху, туризму также становится приоритетом при планировании каникул, путешествий, отпуска. Так как целительные силы природы оказывают позитивное благотворное влияние на энергетику организма.

Поэтому «зеленые» организации приобретают авторитет вплоть до политического и могут влиять на законодательство стран.

Многие благотворительные фонды, группы также стараются обращать внимание свое и общественности на экологические цели, направления.

Таким образом, экологичность окружающей среды, природы стало тем фактором, от которого отмахнуться просто невозможно и без которого планирование будущей хозяйственной деятельности человека также нереалистично.

Даже с трибуны ООН призывают остановить нерачительное использование природы и влияние на нее.

Мы дети природы и , наверное, должны помнить об этом всегда.

Список литературы

1. [Декада экологии: экология природы - экология души](#). Долгова Л.В. [География и экология в школе XXI века](#). 2017. № 7. С. 48-53.

2. [Влияние экологии культуры на экологию природы](#) Басюк А.А. В сборнике: VII Всероссийская культурологическая конференция «Лихачёвские чтения». Сборник материалов конференции. 2016. С. 16-18.
3. [На х международном форум «экология» замминистра сергей ястребов расскажет о ходе реализации нацпроекта «экология»](#) [Международный научный журнал Альтернативная энергетика и экология](#). 2019. № 7-9 (291-293). С. 127-128.
4. [Общая экология и экология транспорта](#) Павлова Е.И., Новиков В.К. Учебник и практикум / Москва, 2016. Сер. 68 Профессиональное образование (5-е изд., пер. и доп)
5. [Проблемы экологии томской области \(общие вопросы экологии, экология человека, экология природных комплексов\)](#). Тезисы докладов региональной конференции / Томский государственный университет им. В.В. Куйбышева; Геоэкологический центр; Институт биологии и биофизики; ответственный редактор: В.П. Парнашов. 1992.
6. [Социальная экология и экология человека в свете современных экологических проблем](#) Газизов Д.А., Фахрутдинова Е.В. В сборнике: Актуальные задачи управления качеством и конкурентоспособностью продукции в современных условиях. Материалы международной научно-практической конференции. Под ред. Насретдинова И.Т., 2016. С. 271-273.
7. [Экология образования как часть экологии культуры](#) Попкова Н.В. [Педагогика и просвещение](#). 2017. № 1. С. 57-65.
8. [Экология природы и экология культуры](#) Дербышев А.П., Шарипов С.З. В сборнике: VII Всероссийская культурологическая конференция "Лихачёвские чтения". сборник материалов конференции. 2016. С. 129-130.
9. [Экология сквозь призму библии \(психологические аспекты экологии\)](#). Розенберг Г.С., Мозговой Д.П., Мозговая О.А. [Бюллетень Самарская Лука](#). 2003. № 13. С. 5-26.

Еслямова А.З.,

г.ғ.м., аға оқытушы

Аубакирова Қ.Ш.,

т.ғ.к.,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ХІХ ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН ХХ ғ. БАСЫНДАҒЫ ОҚУ АҒАРТУ-ІСІНІҢ ДАМУЫ (Ақмола облысы деректері негізінде)

ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Ресей империясының халыққа білім беру ісі мен мектеп жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктері Қазақстандағы бүкіл ағарту жүйесіне көп дәрежеде өз ықпалын жасады. Оқу-ағарту ісі айқын таптық сипатта болды, оның Қазақстандағы айырмашылығы ұлттық ерекшелікке орай жүргізілді. Аталмыш шара патша үкіметі тарапынан екі бағытта жүргізілді. Біріншісі – үкіметтің отарлау, қоныстандыру саясатына орай қазақ жеріне ағылып келген қоныс аударушыларды мектептермен, арнаулы оқу орындарымен қамтамасыз ету, осы арқылы кеңселерде іс-жүргізушілер, аудармашылар, халық арасында патша саясатын насихаттаушылар дайындау.

Патша өкіметі және Қазақстанды басқаратындар қазақ халқының мәдениетін, оқу-ағарту дәрежесін көтеруді ешқашан мақсат етіп қоймады. Сондықтан жергілікті халықтың көп бөлігі біз қарастырып отырған кезде әлі де болса сауатсыз болды. Соның ішінде халық ағарту ісі мен білім берудің даму жағынан біз зерттеп отырған аймақ, яғни Ақмола облысы да артта қалған болатын.

Өйткені, патша өкіметі қазақ халқының білім деңгейінің жоғары болуын көздемеді. Сондықтан қазақ халқының халық-ағарту ісі мен білім беру жағдайы және деңгейі патша өкіметінің саясатымен жүргізіліп отырды. Бұл жайлы ұлттық демократиялық интеллигенцияның көрнекті өкілдерінің бірі – Қошке Кеменгерұлы өзінің «Қазақ тарихынан» атты зерттеуінде: «Орыс үкіметі әртүрлі мектептер ашу арқылы қазақ халқын оқытып жан-жақты білім беру мақсатын көздеген жоқ, керісінше, аз ғана білім алып, болыстың кеңсесінде аудармашы дәрежесіне жетсе болды деген саясат ұстады. Ал білім беру саласындағы патшалықтың басты мақсаты оқушы қазақ балаларын Ресей империясына қалтықсыз қызмет ететіндей етіп тәрбиелеп шығару болды. Бастауыш білім беру жүйесінің оқу бағдарламасының мазмұны патша әкімшілігінің талап-тілектеріне сай жасалып, қазақ халқының экономикалық және мәдени даму үрдістерін, оның мүддесін мүлдем қарастырмады» [1, 51 б.], – деп жазған болатын.

Ресей отаршылдарының алдында тұрған екінші мәселе, ол отар елді басқару үшін отаршыл әкімшілікке жергілікті халық ішінен білімді чиновниктер қажет еді. Міне, мұндай чиновниктерді дайындау үшін өлкеде оқу орындары ашыла бастады. Қазақстан территориясындағы бірінші орыс үкіметінің оқу орны «Омбы азият мектебі» болды, оған қазақ балалары да қабылданды.

Сонымен қатар, қазақ жастары жергілікті жерлерде ашылған төменгі мектептерде білім алып, негізінен қалаларда ашылған орта арнаулы білім беретін және әскери училищелерге, Омбы және Орынбор кадет корпустарына түсуге рұқсат етілді. Сол кездің жағдайына қарағанда кадет корпустары ілгері жылжуда еді. Оқушылар бұл білім ордларынан әскери сабақтардан басқа жалпы білімнің әр саласын игеріп шығатын. Бірақ кадет корпусында қазақтың санаулы ғана жастары оқыды. Олар көбінесе сұлтандар мен аға сұлтан қызметін атқарған қара қазақтың балалары еді.

1867-1868 жылдардағы «Уақытша Ереже» қабылданғанға дейін Сібір қазақтарының облысы, яғни Ақмола және Семей облысында қазақ балалары үшін білім алуға болатын тек қана бір оқу орны ол Омбыдағы орыс-қырғыз училищесі болатын. «Бұл училищеді жартысы орыс, жартысы қазақ балалары оқыды, мысалы, 1868 жылы училищеді жалпы 40 оқушы оқыған. Олардың 20 қазақ, ал 20 орыс балалары еді» [2, 19 п.].

«Орыс–қазақ училищесін ойдағыдай аяқтап, аттестат алған оқушылар мемлекеттік және әлеуметтік, үкіметтік, соттық қызметке орналасуға рұқсат етілді» [3, 20 п.].

Ал 70-шы жылдардың басында облыста оқу-ағарту ісі біршама жандана түсті. Облыста бастауыш мектептер, ер балалар және қыздарға арналған гимназиялар мен прогимназиялар, мұғалімдер даярлайтын семинариялар, ер балалар оқитын приходтік училищелер, округтік әскери училищелер, станциалық және поселкелік мектептер, фельдшерлік мектептер, ауылшаруашылық мектептер ашыла бастады. Мәселен, Көкшетау қаласында қазақ-орыс училищесі ашылса, Қотыркөл станицасында ауылшаруашылық мектебі жұмыс істей бастады [4, 261 б.]

Осы жылдары облыста барлығы 76 оқу орны болған. Онда 2 767 оқушы білім алған; олардың ішінде 1 қазақ мектебі (27 оқушы), ер балалар оқитын 4 татар (231 оқушы), қыздар оқитын 3 (44 оқушы) мектеп болған. Яғни, XIX ғасырдың аяғында Ақмола облысында оқу орындарының саны біршама көбейе бастағанын байқауға болады.

Жалпы алғанда, Қазақстанда XIX ғасырда білім берудің екі бағыты болды: бірі – діни, екіншісі – азаматтық (светский). «Орта Азия халқы ислам дініне кірген кезден бастап мұсылман мектептері мен медреселері байырғы ұлттардың балалары мен жастарына білім беру және оларды тәрбиелеу жүйесінің негізі, ал оны Ресей отарлап алғанға дейін бірден-бір буыны болды» [5, 123 б.]. Яғни, діни бағыттағы білім беру мектеп, медреселерде жүргізілді. Мұндай оқу орындарында араб алфавитінің негізінде оқылатын еді.

Мектептер – бастауыш білім беретін оқу орны. Мектептерде 8-ден 17 жасқа дейінгі балалар оқыды. Оларды араб, татар және құранның сүрелерін жатқа айтуға, түрік тілдегі поэтикалық шығармаларды оқуға үйретеді. Оқу мерзімі оқушылардың білім деңгейіне байланысты еді. Мектептерде 1 кейде 2 оқытушы білім береді.

Медреселер – орта білім беретін мектептер. Медреселерде мектепте білім алған және білімдерін әрі қарай тереңдетуге тілек білдірген адамдар оқыған. Мектептер мен медреселерде негізінен діни білім беру міндеті қойылғанымен, оқу бағдарламаларында өзге де пәндер, мәселен, «медреселердегі оқу бағдарламаларына пәндердің мынадай топтамалары (циклдары) енген: 1) араб тілі – грамматика, морфология, синтаксис, этимология, араб риторикасы, араб тарихы, Құран оқу туралы ғылым және мәдени-ғылыми пікірсайыстар; 2) дін ілімі мен заң тану – Құранның мазмұны мен маңызы, құқық, діни ережелер, мұраны бөлу тәртібі туралы ілім, заңтану негіздері; 3) философия, логика, математика, география, астрономия, химия және жаратылыстану ғылымы» [5, 19] оқытылған болатын.

Ауылдық жерлердегі медреселер қарапайым қазақтардың тұрғын үйлерінен еш айырмашылығы жоқ, төбесі тегіс етіліп, қабырғалары шымнан немесе күйдірілмеген кірпіштен салынатын, ал терезелері кішкентай ғана болатын. Ауылдық медреселерге қарағанда, қалалық жерлерде олар біршама жақсы ғимараттарда орналасты. Оларды қалалық үлгідегі мектептерге ұқсатып салды. Дегенмен, кейбір облыстарда медреселер тек қана қалаларда болатын. Мысалы, ол Ақмола және Семей облыстары болатын.

1906 жылы бұратаналарға арналған училищелер туралы ереже қабылданды. Ереже бойынша Халық ағарту министрлігі мектептер мен медреселерді өз байқауына алды, оны мұсылман халықтары ұната қойған жоқ. Өйткені олар қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, өмірінен беймәлім болатын және бұл ереже мұсылман оқу-ағарту саласындағы қажеттеріне сай келмеді [6, 2-6-пп.]

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресейде капиталистік қатынастардың дамып, олардың ұлттық шет аймақтардың шаруашылық өміріне тереңдей енуіне байланысты балаларды мектептер медреселерде оқытудың жаңа әдісі жолындағы қозғалыс пайда болды. Ондай оқу орындары «жаңа әдістегі» мектептер мен медреселер деп аталды. Бұл туралы Н. Сабитов былай деп жазады: «Мектеп – медреселерде «жаңа әдіске» көшу ағымы Қазақстанда XX ғасырдың бірінші онжылдығында басталды. Бұл ағымды жақтаушылар қатарында Қазан, Орынбор, Бұқара және тағы басқа қалаларда «жаңа әдістегі» мектеп-медреселерде білім алған молдалар мен мұғалімдер болды» [7, 28 б.]. Алғашында мұндай оқу орындары Қазақстанның үлкен қалаларында ашылып, кейін елді-мекендерге де тарады.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Ресей империясының халыққа білім беру ісі мен мектеп жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктері қазақ халқының білім беру ісі мен бүкіл ағарту жүйесіне көп дәрежеде өз ықпалын жасады. Орталық және Солтүстік Қазақстан территориясында жоғарыда айтқан мектеп-медреселерден басқа алғаш орта білім беретін әкімшіліктің оқу орындары ашылды:

1) Бастауыш білім беретін оқу орындары: оған толықтырылмаған гимназия, қалалық училище, приход мектептері, орыс-қазақ және орыс-түземдік училищелер мен мектептер, ауыл мектептері;

2) Орта білім беретін оқу орындары: қыздар мен ер балалар гимназиясы және реалдық училищелер. Мұғалімдер дайындайтын семинарияларды да орта білім беретін оқу орнына жатқызуға болады, бірақ семинарияның білім беру деңгейі төмендеу болды;

3) Арнаулы маман даярлайтын оқу орындары: мұғалімдер дайындайтын семинариялар, ауылшаруашылық және фельдшерлік мектептер ашылды [8, 31 б.].

1868 жылы «Уақытша ереже» шыққаннан кейін 11 жылдан соң, яғни 1879 жылы Ақмола облысында қазақ балалары үшін орыс-қазақ мектептері ашылды. Ақмола облысындағы мұндай оқу орны мектеп-интернаттар деп аталды. 1883 жылы уезд орталығы Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл қалаларында осындай екі мектеп (ерлер мен қыздарға арналған) ашылған болатын.

Жалпы, 1898 жылы Ақмола облысында тек қана 160 орта білім беретін оқу орны болған (соның 22-сі халық-ағарту министрлігінің қарауында), бұлар да 7 381 оқушы, олардың ішінде 2 282 оқушы халық ағарту министрлігінің мектептерінде оқыған. 75 мың

тұрғынға 28 қалалық мектеп, ал 603 888 тұрғынға 132 ауылдық мектептерден келген. Жалпы облыста 678 957 адам болса, 1 мектепте 243 адам оқыған, яғни 99 тұрғынның 1 ғана оқыған, ол халықтың 1 пайызын ғана құрайды. Егер де облыста 61 106 мектеп жасындағы балалар болса, олардың тек қана 12 пайызы мектептерде білім алған. Ал 54 047 бала (88 пайыз) оқымаса, олардың 27 434 қыз бала немесе 94 пайызы мектепке бармаған [8, 268 б.].

Дегенімен, мұндай көрсеткіштер ғылым мен білімге құштар қазақ халқы үшін құмға тамған тамшыдай ғана болатын. Сол кездегі оқу-ағарту мәселесі жайлы Ә.Бөкейханов былай деп қынжыла жазған еді: «Число казахских детей, обучающихся в городах, совершенно ничтожно, в средних учебных заведениях университетат их очень мало, - окончивших высшее образование можно говоря фигурально перечислить по пальцам...» [9, 50 б.].

Сонымен қатар, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ жастарының білім алуына елеулі мүмкіншілік ашылды. Оқу-білімге деген қалың қазақ елінің ыстық ықыласы өрістеді. «Қазақтың әр бір ауылы мүмкіндігі келгенше мұғалім ұстауға тырысты, елдің ауқатты адамдары намысқа салып қайдан болсын бір сауатты адамды ауылда ұстады. Ауыл мектебін оқығандар одан әрі болыстық, уездік оқу орындарында білімін жалғастырды. Терең білім алғысы келгендері Казан, Уфа, Орынбор сияқты қалаларға мұсылман-медреселеріне, не Ресейдің университеттер мен институттарға асықты» [10, 254-255 б.].

Яғни, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ халқының мәдени өміріндегі түбірлі өзгерістермен ерекше болды. XIX ғасырдың бірінші жартысында Орынбор мен Омбы кадет корпустары ашылып, бұл оқу орындарына қазақ бай шонжарларының балалары қабылданды. Ал XVIII ғасырдың соңғы ширегінде ашылған азиялық мектептер қатарына хатшылар мен тілмаштар даярлайтын арнаулы мектептер, зайырлы мектептер, қалалық училищелер, орыс-қазақ мектептері қосылды. Еуропалық үлгіге ұқсас болған бұл оқу орындарында білімін сусындатқан қазақ жастары кейін өз білімін қараңғылықта жүрген қазақ халқының өмірін жақсартуға күш-жігерлерін аямай жұмсады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кеменгерұлы Қ. Таңдамалы. – Алматы: «Өлке», 2002. – 240 б.
2. ООМА. 3-қор, 6-т, 7932-іс, 19-п.
3. ООМА. 3-қор, 6-т, 7932-іс, 20-п.
4. Әбуев Қ.Қ. Қазақстан: тарих және тағылым. – Көкшетау, 2006. – 298 б.
5. Пірманов Ә., Қапаева А. Қазақ интеллигенциясы. – Алматы
6. ҚР ОММ. 64-қор, 1-т, 3425-іс Св 226. 2-6-пп
7. Сабитов Н. Мектебе и медресе у казахов: Историко-педагогический очерк. – Алма-Ата, 1960.
8. Тажигаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX вв. - Алма-Ата: «Казгосиздат», 1962. – 507 с.
9. Бөкейханов Ә. Шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 478 с.
10. Қазақ қоғамы XIX ғасырдың екінші жартысында. Ғылыми еңбектер жинағы. - Қарағанды, 1994. – 268 б.

Жумабаева М., Султаналиева А.,
Тешебаева М., Бакиева С.,
магистранты,
Ошский государственный университет
г. Ош (Кыргызстан)

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ КОНЦЕПТА

В последнее время в лингвистике большое внимание стало уделяться вопросам концептологии. До середины 20-го столетия понятие «концепт» не считалось термином в научной литературе. В российской лингвистической науке термин «концепт» появился в то время, когда на место господствовавшей сциентистской (от лат. *scientia* – наука, абсолютизация роли науки в системе культуры, в идейной жизни общества), системно-структурной и статической парадигме пришла антропоцентрическая, функциональная парадигма.

В это время человеческое мироздание стало предметом интереса лингвистов. Тогда же усилился интерес к условиям использования языка человеком, а не к его структуре, как это было ранее. Концепт позволяет каждому человеку войти в культуру своего социума и оказывать влияние на неё, таким образом, являясь смежным звеном между языком и культурой. Лишь к концу 20-го века лингвисты поняли, что носитель языка – это носитель определённых концептуальных систем. Большой энциклопедический словарь даёт следующее определение понятия «концепт»: «*Концепт (от лат. *conceptus* – мысль, понятие) – смысловое значение имени (знака)*». Иначе говоря, это содержание понятия, объект которого есть предмет (денотат) этого имени [2, 94]. Однако термин «концепт» или «понятие», или – по средневековой литературе – «универсалии», в лингвистике нельзя назвать новым.

Теория концептуальной картины мира в русской лингвистике стала активно разрабатываться с конца 80-х годов прошлого века. Её основоположниками были Н.Д. Арутюнова, А.Г. Бабушкин, Т.Б. Булыгина, А. Вежбицкая, В.В. Колесов, Г.В. Колшанский, Д.С. Лихачёв, В.И. Поставалова, Б.А. Серебренников, Ю.С. Степанов, И.А. Стернин, А.Д. Шмелев и др. Однако ещё в 1928 году С.А. Аскольдов-Алексеев выделил «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределённое множество предметов одного и того же рода» [2, 42]. Основополагающей составляющей концепта С.А. Аскольдов-Алексеев считал мысленное образование. Именно эта сторона концепта, по его мнению, помогает понять языковую природу концепта и ставит его в разряд познавательных средств.

В современной лингвистической литературе мы встречаем десятки различных определений концепта. Так, Н.Д. Арутюнова рассматривает концепт как понятие практической (обыденной) философии, где взаимодействует друг с другом ряд факторов. К примеру, такие, как *национальная традиция, жизненный опыт, религия, идеология, фольклор, образы искусства, ощущения и система ценностей*.

Таким образом, концепты образуют «своего рода культурный слой, и являются посредником между человеком и миром» [1].

Исследователь М. В. Пименова определяет концепт следующим образом: «Концепт – это национальный образ (идея, символ), осложнённый признаками индивидуального представления» [5, 8].

В.А. Маслова определяет концепт как термин, который служит объяснением ментальных или психических ресурсов нашего сознания и является информационной структурой. Он может отражать знание и опыт человека. Концепт – оперативная содержательная единица памяти ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отражённой в человеческой психике [4, 42].

Иную позицию занимает Д.С. Лихачёв, который в центр ставит человека как активного строителя концептосферы национального языка. Под концептосферами Д.С. Лихачёв понимает совокупность потенций словарного запаса отдельного человека и всего языка в целом: «Концепт не непосредственно возникает из значения слова, а является результатом столкновения словарного значения слова с личным и народным опытом человека». Учёный считает, что концепты не существуют сами по себе, а функционируют в определённой человеческой «идеосфере» и зависят от национального богатства и личного опыта человека. [3, 42].

Важными для развития концептуальной теории являются следующие выводы Д.С. Лихачёва:

1) концепт замещает одно из словарных значений слова, что определяется контекстуально;

2) каждый концепт может быть по-разному расшифрован в зависимости от контекста и культурного опыта, культурной индивидуальности концептоносителя;

3) концептосфера русского языка – это концептосфера русской культуры [4].

Известный российский учёный-филолог, семиотик Ю.С. Степанов пишет: *«Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек ... сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на неё. Концепты не только мыслятся, они переживаются»* [5].

Национальная специфика концептов находит своё проявление тогда, когда при сравнении в разных культурах выявляются различные признаки одного и того же концепта. Кроме того, национальная специфика может быть выявлена при наличии концептов, характерных лишь для одной отдельно взятой культуры. Такие концепты называют уникальными, эндемичными. В случае с концептами, анализируемыми в близких культурах, национальная специфика всё равно проявляется: при сопоставлении оказывается, что концепты имеют пусть и незначительные, но вполне определённые дифференциальные признаки, которые отличают содержание концепта. Как известно, в межкультурной коммуникации крайне важно выявить именно дифференциальные когнитивные признаки, свойственные национальным концептам. Однако в вопросе выявления национальной специфики при сравнении концептов большое значение играет ещё и полевая организация, поскольку ядро и периферия одного и того же концепта в разных языках и лингвокультурных сообществах могут быть различными, иметь свои специфические особенности. Проявления национальной специфики проявляются и в различиях образного компонента, интерпретационного поля, в присутствии разных когнитивных классификаторов и их различном статусе в категоризации денотата – одни классификаторы важнее и ярче в одной культуре, другие – в другой, в разной оценке и т.д. [4].

В природе не существует простых концептов. В концепте всегда есть составляющие, которыми он определяется. Следовательно, в нём имеется некий шифр. Соответственно, нет концептов, состоящих всего лишь из одной составляющей. Каждый концепт отсылает к некой проблеме. Значит, нет проблем, без которых концепт не имел бы смысла. Они могут быть выделены или поняты лишь по мере их выявления. Это проблема множественности субъектов, их взаимоотношений.

На первый взгляд, лексическое значение слова можно назвать концептом. Однако к настоящему времени считается уже доказанным, что значение слова в словарной статье представлено «недостаточным, узким, далёким от когнитивной реальности и даже неадекватным». С этим утверждением трудно не согласиться, поскольку в каждой отдельной культуре одно и то же понятие может иметь своё значение и смысл. Это деление происходит в зависимости от истории и культуры отдельно взятого народа.

ЧАКАН ШААР ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ

Экономикалык реформанын жана базар экономикасына өтүү мезгилинин шарттарында, ар кандай деңгээлдеги, анын ичинде Кыргыз Республикасынын чакан шаарларынын бирдей эмес старттык мүмкүнчүлүктөрүнөн улам, алардын социалдык-экономикалык өнүгүү параметрлеринде жалпы өзгөрүүлөрдү аныктаган өзгөрүүлөр болду. Республиканын чакан шаарларынын учурдагы абалынын, жарым-жартылай алардын экономикалык жана жаратылыш ресурстардын потенциалынын, анын ичинде демографиялык өлчөмдөгү потенциалдын көрүнүшү менен аныкталып калды.

Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан учурда региондорду өнүктүрүү жана санариптештирүү концепциясы кабыл алынды, ал туруктуу жана туруктуу өнүгүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын бири катары аныкталды.

Эгемендүүлүккө ээ болуп, командалык-административдик экономиканы талкалагандан кийин, Кыргыз Республикасынын калктуу конуштарынын, чакан жана орто шаарларынын жашоосун жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жакшыртуу боюнча ондогон прогрессивдүү экономикалык программалар кабыл алынган. Мына ошондуктан орто мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү өнүгүү программалары пландары жана иш-чаралары аныкталды.

Көз карандысыздык мезгилинде калктуу конуштарда, анын ичинде чакан шаарларда социалдык-маданий кызмат көрсөтүүлөрдүн көптөгөн түрлөрү, социалдык-маданий объектилердин жараксыздыгына жана талап-тонолушуна байланыштуу, калктын көпчүлүгү үчүн жеткиликсиз болуп калды. Оорунун көбөйүшү, ичүүчү таза суу менен камсыз кылуу жана башка көйгөйлөр пайда болуп, шаарлардын абалы кескин начарлап кетти. Республиканын чакан шаарларында социалдык мүнөздөгү кээ бир оорулардын - кургак учуктун, бруцеллездин, ичеги-карын инфекцияларынын, баштын биттеринин ж.б. курчоосунда калгандай абалга келип калды [3, 56].

Бүгүнкү күндөгү рыноктук экономиканын шартында чакан шаарлардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн мамлекеттик жөнгө салуунун белгилүү бир топтолгон тажрыйбасын эске алуу менен ири өнөр жай объектилерин реконструкциялоонун натыйжасында негизинен талап кылынбаган жогорку квалификациялуу адистерден турган жергиликтүү калктын интеллектуалдык потенциалынын даярдыгын эске алуу максатында, мамлекеттик бюджеттин каражаттарынын тартыштыгынын шартында чакан шаарларды өнүктүрүү стратегиясын аныктоо, анда негизги басым чакан шаарлардын жергиликтүү экономикалык өнүгүүсүнө багытталып жасалышы керек.

Жалпысынан Кыргыз Республикасында чакан шаарлардын жана калктуу конуштардын өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн көрүнүшүнүн талдоосу өнүгүүнүн үч негизги түрүнө туура келет. Калктуу конуштардын биринчи категориясы же тобу - шаардык инфраструктурасы жакшы шаарлар, шаардын өнүгүшү туруктуу. Бирок ортодо урбанизация мүнөздүү көйгөйлөр, ресурстардын жетишсиздиги, экологиялык кысым ж.б.

Экинчи түрү - салыштырмалуу жакында эле шаарлардын категориясына айланган, чечилбеген социалдык-экономикалык көйгөйлөрдүн бир бөлүгү бар, шаардын инфраструктурасы начар чагылдырылган чакан шаарлар, андыктан алар ири айыл менен чакан шаардын ортосунда жайгашкан.

Үчүнчү топко же категорияга, адатта, Советтер Союзу учурунда курулган ири өнөр жай ишканаларынын пайда болушунан улам пландуу экономиканын шартында жана тоокен казып алуу же кайра иштетүү тармактары өнүккөн мезгилде түзүлүп, учурда «кир»

ишканалары өнүккөн, кен байлыктарды кустардык негизде (тирүү калуу үчүн кол эмгеги менен) өндүрүп жаткан калктуу конуштар кирет.

«Чакан шаар» түшүнүгүн аныктоонун жөнөкөй жана логикалык жолу баарынан жогору ушул шаарлардын бөлүнүшү көрсөткүчтөрдүн олуттуу санына карабастан, жашоочулардын санынын көрсөткүчтөрү боюнча аныкталат. Кыргызстандагы үч категориядагы шаарлардын ичинен, б.а. ири, орто, чакан, эң чоң үлүштү чакан шаарлар ээлейт.

Чакан шаарлардын экологиялык абалын баалоодо экологиялык тобокелдиктин факторлору жана деңгээли аныкталууга тийиш:

- шаардын жана ага жакын жайгашкан аймактардын жаратылыш алкагына адамдын иш-аракетинин таасиринин терс факторлору;

- тоолуу аймакта стихиялык түрдө кыйратуучу процесстер, бул экологиялык жана социалдык-экономикалык мүнөздөгү кошумча коркунуштарды жаратат.

«Административдик экономиканын натыйжасында пайда болгон ресурстарды көп талап кылган, негизсиз экономикалык иш-аракеттер кайтарылгыс процесстерге айлануу менен өсүп кетүү коркунучу, шаарларда жана жалпысынан республикада экологиялык абалды олуттуу начарлатып, бир катар көрсөткүчтөр боюнча кризистик көрүнүштөр менен мүнөздөлөт» [5,77].

Ошентип, шаардык өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүнүн жок болушу, адам өмүрүнө түздөн-түз таасирин тийгизген суу ташкыны, сел, жер көчкү жана башкалар сыяктуу табигый кырсыктар көбүнчө ар кандай шарттарга алып келет.

Биздин жана бир катар шаардыктардын ою боюнча, чакан шаарларды өнүктүрүүдөгү жана стратегиядагы негизги нерсе туруктуу өнүгүү долбоорлоруна мамлекеттик субсидиялар аркылуу инвестицияларды өнүктүрүү, орто деңгээлдеги өнөр жайлык кайра иштетүүнү (айыл чарбасын кайра иштетүү тармактарын), атайын маалыматтык-логистикалык борборлорду түзүү, ички изоляцияны жоюу үчүн маалыматтык инфраструктураны комплекстүү өнүктүрүүнү киргизүү керек..

Бул процесстер зарыл, анткени республиканын чакан шаарлары шаарлашуу жана отурукташуу тутумунун негизги таянычы болгондуктан, алар экономикалык жактан жигердүү калктын басымдуу бөлүгүн топтошот жана регионалдык шартта алар орточо деңгээлде көлөмдүү ишканалары менен экономикалык өсүү борборлоруна айлана алышат.

Жаңы телекоммуникациялык технологияларды жайылтуунун эң маанилүү натыйжасы - бул жөнөкөй маалыматты жайылтуу эмес, бул шаар ичиндеги жана эл аралык байланыштардын кескин көбөйүшү жана жергиликтүү багыттагы долбоорлор болуп саналат. Бул республиканын чакан шаарларына ички изоляцияны жоюуга жана экономикалык мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү менен шаар көйгөйлөрүн мыкты чечүүгө мүмкүндүк берет [7, 36].

Туруктуу өнүгүү жолундагы регионалдык саясаттын негизги өзгөчөлүгү экономикалык өсүү көрсөткүчтөрүнүн жогорулашы менен жергиликтүү калктын жагымдуу табигый-экологиялык чөйрөсүнүн негизинде жашоо деңгээлин теңдөө болушу керек.

Чакан шаарлардын жана шаар тибиндеги калктуу конуштардын өнүгүшү жана жашоосу - бул ошол аймактагы иштеп жаткан өндүрүш кубаттуулугунун базасында өнөр жай өндүрүшүнүн көбөйүшү, кайра профилдөөчү өндүрүш, чакан жана жеке ишканаларды уюштуруу, орто бизнес жана чакан ишканаларды өнүктүрүү, фермердик чарбаны түзүү, айыл чарба продуктыларын өндүрүү жана аларды кайра иштетүү боюнча чарбаларды көмөкчү компанияларды жандандыруу зарыл болуп саналат.

Өнүгүү мүнөзү боюнча чакан жана орто шаарларды үч негизги түргө бөлүүгө болот. Калктуу конуштардын биринчи тибине шаар тибиндеги инфраструктурасы орнотулган шаарлар кирет (Кара-Балта, Кара-Суу, Таш-Көмүр, Кызыл-Кыя ж.б.). Алардын негизги көйгөйлөрү: инфраструктуранын начарлашы, экономикалык төмөндөө, шаардык бюджеттин тартыштыгы ж.б.

Экинчи түргө, буга чейин негизинен айыл чарба өндүрүшүнө багытталган шаарлар кирет (Кочкор-Ата, Шамалды-Сай, Кемин, Кайыңда, Орловка, Айдаркен, Токтогул ж.б.). Алардын негизги көйгөйлөрү - калктын өсүшү, шаардык инфраструктуранын начар өнүгүшү жана тең салмактуу экосистеманын жоктугу.

Үчүнчү түргө борборлоштурулган пландуу экономиканын мезгилинде курулган ири өнөр жай объекттеринин айланасында пайда болгон калктуу конуштар кирет (Кадам-Жай, Каджи-Сай, Ак-Түз, Көк-Жаңгак ж.б.). Мындай ишканалардын өндүрүшүнүн токтоп же кескин басаңдашы менен, алардын отурукташуу түзүлүштөрү да чирип кетти: шаарлар жана спутник айылдарына айланып калды.

Туруктуу өнүгүү максатында мамлекеттик деңгээлдеги чакан шаарлардын экологиялык жыргалчылыгын ийгиликтүү жүзөгө ашыруу жана алдыга жылдыруу үчүн башкаруу жана каржылык башкаруу принциптерин өзгөртүү керек.

Пайдананылган адабияттар

1. А.А. Карашев, О.С. Тарбинский Современное состояние местного самоуправления в Кыргызской Республике Бишкек 2002

2. Бактыгулов Дж.С., Момбекова Ж.К. История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней. Бишкек — 2001г

3. Дылдаев М.Н. Эколого-экономическая оценка устойчивого развития урбанизированных систем Кыргызской Республики. Дисс. на соискания ученой степени доктора географических наук. Бишкек-2019.

4. Концепт проекта «Содействие инициативам для малых городов и поселков городского типа в Кыргызской Республике» «Сорос-Кыргызстан» - www.soros.kg .

5. Национальный диалог по водной политике в Кыргызстане в сфере интегрированного управления водными ресурсами процесс и результаты за 2008-2013-гг. Бишкек -2013.

6. Национальный доклад Кыргызской Республики «по жилью и устойчивому развитию городов и населенных пунктов Кыргызстана» за 2014-2024 годы.

7. Эмиль Насритдинов: Деурбанизация: На руинах советского модернизма в шахтерских городах Кыргызстана. *Ruins of Modernity*, Duke University Press Yurchak, Alexey (2006) *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press

Заирова Н.М.,

Окутуучу,

Ош мамлекеттик университети

Ош қ. (Кыргыз)

КЫРГЫЗ ЭПОСТААНУУСУНДАГЫ ФОЛЬКЛОРДУК СЕМИОТИКА МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА

Фольклористика илиминде фольклордун жаралуусу, өзүнчө жандык спецификасы, фольклор менен адабияттын өз ара карым-катнаш өзгөчөлүгүнүн түрдүү этаптарда өнүгүүсү жөнүндө көп айтылат. Ушул суроолордун айланасында бир нече макалалар, китептер жарыяланып, түрдүү конференцияларда, басма сөз беттеринде талаш-тартыштарды пайда кылган.

Учурда фольклордук жараян солгундоодо, бул адамдардын көркөм-эстетикалык талаптарын канааттандырууда көптөгөн адабий формалардын келип чыгышына байланыштуу десек болот. Мурда көчмөн цивилизацияда жана дээрлик сабатсыз жашаган

элдин кийинки кылымдарда жазууну колдонуп, сабаттуу болушу менен кесипкөй адабият ылдам өнүгүүгө жетишти. Акыркы он жылдыктардагы компьютердик технологиялардын өнүгүшү менен электрондук маалымат алмашуу аз убакытта маалыматты тез жеткирүүгө жетиштик. Ушул сыяктуу тез ылдамдыктагы коомдук өнүгүүлөрдүн натыйжасында биз кааласак да, каалабасак да фольклордук процесстердин, т.а. элдик оозеки адабияттын солгундоосу - мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Түрдүү элдерде байыркы доорлордон эле фольклордук чыгармаларды аткарууда миметикалык каражаттар кеңири колдонулган. Бул ырдалып, же сүйлөнүп жаткан текстти эмоционалдуу коштоого негизделип, тексттин маанисин угарманга, көрарманга жеткиликтүү түшүндүрүүгө багытталган. Миметикалык каражаттарга, маселен, элдик дастандарды (поэмаларды), эпосторду айтууда эпос айтуучулар колдонгон кол шилтөө, ымдоо, жаңсоо, бет түзүлүшүнүн эмоционалдык өзгөрүшү (жылмаюу, сурдануу, түнөрүү ж.б.). Бул чыгармадагы психологиялык жагдайларга байланыштуу аны чагылдыруудагы эпос айтуучунун актердук жөндөмүнө байланышкан. Фольклор биринчи кезекте, даяр материал эмес, ал көп убакытка созулган элдин жашоосундагы идеялардын жыйындысы, ошондуктан ар тексттерде ар башкача чагылдырылган [5]. Фольклор бир эле нерсени билдирет – эпосту, дастанды, жомокту айтуу үчүн, ырларды аткаруу үчүн, табышмакты жандыруу үчүн, ошондой эле алардын угуучулары болуусу керек. Белгилүү бир фольклордук текст ар кандай аудиторияда түрдүү мааниге ээ болушу мүмкүн. Мисалы, түрдүү аудиториядагы түрдүү угуучу маалыматты ар кандай мааниде кабыл алышы мүмкүн. Мунун баары жетиштүү окшойт. [5]. Бирок, уламдан-улам жаңы тырышчаактык менен чогултууга карабастан, фольклордук тексттерге, алардын маанисине өтө аз көңүл бурулган.

Фольклордук семиотикада мифология менен реалдуулуктун байланышы, символдор, алардагы улуттук критерийлер (менталитет, жүрүм-турумдун фольклордук этнографиянын башат катары келиши ж.б.), адамдын жүзү, жаңсоо, ымдоо кыймылы проксемика сыяктуу маселелер каралат. Жалпы эле семиотика илимин изилдөө окумуштуулардын арасында кызыгууну жаратып, аны изилдөөчүлөр белгилер системасы боюнча ой пикирлерин айтып келишет.

Ал эми XVII кылымда окумуштуу Джон Локк окууларында «Белги жана белгилер системасы» тууралуу чечкиндүү ойлорун айтып, «белги» терминин киргизүү менен семиотика илимин аныктаган. Ал: «Тил - кудай тарабынан жаралган», - деген идеяны четке кагып, лингвистиканын өнүгүшүнө салым кошкон. Анын окууларынын негизги максатында акыл менен нерсени түшүнүү үчүн, же башка адамдар менен байланыш түзүү үчүн жана билим берүү үчүн белгилерди колдонуу маанилүү ролду ойноору айтылган [5]. Семиотика илиминин өнүгүшүнө жана калыптанышына америкалык ойчул жана математик Чарльз Пирс (1839-1914), швейцариялык тилчи Фердинанд де Соссюрдун (1857-1913) эмгеги чоң. Алардын пикири боюнча, «семиотика» терминин «Адам, акыл, сүрөт, баян» деп эсептешкен. Фердинанд де Соссюр: «Коомдун ичинде белгилердин өмүрүн изилдеген илим катары семиотика жаралды. Белгилер коомду жөнгө салат, ал эле эмес мыйзамдарды бизге ачып берүү үчүн да кызмат кылат» - деп баса белгилеген [5].

Сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо, үндүн түрдүү угумдары сыяктуу белгилер жана алардын коммуникативдик кызматы, семантикалык таасири, орду тууралуу алгачкы маалыматтарды Ч. Дарвин, В. Вундт, Г. Штейнталь, Н.Я. Марр, Ш. Балли, Ф. Де Соссюр, Е. Поливанов, В. Гумбольдт, А. Дандес сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринен кезиктирүүгө болот. 19-кылымдын башында тилдик текст менен адамдын сезим-туюмун билдирген ымдоо-жаңсоо каражаттарынын өз ара карым-катышы жана тилди адам аң-сезими менен бирге иликтөөнүн зарылдыгы тууралуу Ф. фон Гумбольдт айтып кеткен [2].

Бирок ымдоо-жаңсоо белгилеринин лингвистикалык, психологиялык табияты тууралуу иликтенген барандуу эмгек В. Вундтка таандык.

Ал тил менен ымдоо-жаңсоо белгилеринин карым-катышын иликтөө менен кыймыл-жаңсоо белгилеринин синтаксисин, этимологиясын, диалектилик өзгөчөлүктөрүн

биринчилерден болуп түзгөн. В. Вундтун көз карашы боюнча, адамдын аң-сезиминдеги психологиялык өзгөрүүлөр ар түрдүү кыймыл-жаңсоолор менен коштолуп турат, тил – бул бир гана үн угумдар эле эмес, нечендеген сезим-туюмду билдирген кыймыл-жаңсоо белгилери болуп саналат. Азыркы мезгилдеги ымдоо-жаңсоо белгилерин изилдеген окумуштуулардан айырмаланып, В.Вундт бул белгилерди: 1) **адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр**, 2) **ымдоо-жаңсоо белгилер** 3) **ички кыймылдар** деп үчкө бөлүштүрүп, аларга дем алуу, кан басымдын ал-абалынан пайда болгон белгилерди да кошо киргизген [3]. Ш.Балли өзүнүн «Общая лингвистика и вопросы французского языка» деген эмгегинде бул маселеге олуттуу мамиле жасаганын көрөбүз. Ал: «Сүйлөшүүдө колдонулган **ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы, адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр** жана башка белгилер айкалышып келген тилдик эмес белги»– деп баса белгилейт [4].

Ошондой эле ал азыркы учурда оозеки сүйлөшүүдө кеңири колдонулган «оозду сөөмөй менен жабуу» кыймыл-жаңсоосун таш бетиндеги жазмалардан жолуктурганын эскерет [1.]. Байыркы таш бетиндеги жазмалардагы белгилердин ой туюндуруу мүмкүнчүлүгү тууралуу Л. Жусупакматов “Саймалы Таш сүрөт жазма сырлары” китебинде жолуктурууга болот. Бул багытта илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү чоң мааниге ээ. Фольклордук семиотикада байыркы кыргыздардын ой-туюму, дүйнө таанымы, турмуш-салты жана жүрүм-турум өзгөчөлүгү чагылдырылган. Андыктан бул белгилердин фольклордук чыгармачылыктагы, анын ичинде, эпостордогу ой билдирүү мүмкүнчүлүгүн, коммуникативдик маанисин чечмелөө азыркы фольклористиканын башкы милдеттеринен болуп саналат. Ошондуктан, эң оболу, семиотикада, семиотикалык каражаттар деген эмне, алардын курамына эмнелер кирет жана эпостук текстте кандай маанилерди туюндура алат ж.б. деген сыяктуу маселелер каралат.

Байыркы грек мифологиясында падыша Эгей менен уулу Тесейдин өз ара келишиминин негизинде кемедеги ак жана кара түстөгү парустардын белги туюндурушу мисал боло алат. Эгерде, кемеге ак түстөгү парус байланса-Тесейдин аман-соо экенин, Афинага жеңиш менен келгенин билдирген, ал эми кара түс болсо, тескерисинче, жеңилгенинен, Тесейдин өлүмөнөн кабар берген. Тилекке каршы, Тесей атасы менен болгон келишимди унутуп, ак түстөгү парусту байлабай калат. Падыша Эгей алыстан кара түстөгү парусту көрөрү менен баласынын өлгөнүн сезип, күйүтүнө чыдабай деңизге боюн таштайт. Ошентип, Тесейдин атактуу жеңиши атасынын өлүмү менен аяктайт.

Кыргыз элинин оозеки сүйлөшүүсүндөгү ымдоо-жаңсоо белгилеринин системасын, этикет эрежелерин, жүрүм-турум чен-өлчөмүн жана алардын улуттук өзгөчөлүгүн тактоо - кыргыз таануунун башкы максаттарынан болууга тийиш. Өз ара сүйлөшүүдө колдонулган ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы сыяктуу белгилер, кыргыз элинин улуттук аң-сезими, байыркы дүйнө таанымы, жашоого болгон көз карашы менен тыгыз байланышта каралат. Этикеттин кошумча каражаттары болгон ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ал-абалы тил сыяктуу эле улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Ар бир элдин этноэтикетиндеги бул айырмачылыктар улуттун маданиятын түптөп турат.

Ошондой эле семиотика фольклористика илиминде да кеңири изилдөөгө муктаж десем жаңылышпаймын. Ошол эле белгилердин пикир алышуудагы өзгөчөлүгү айрыкча фольклордук чыгармаларда да арбын кездешет. Фольклор менен адабиятты, тилди салыштырып, бул маселеде изилдөө жүргүзүү - келечектин иши.

Пайдаланылган адабияттар

1. Жусупакматов У. Ноодогу кат.- Б. 1992.
2. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа. В кн: Язык и философия культуры.- М., 1985.14-стр.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов. В кн.: История языкознания 19-20-веков в очерках и извлечениях. Часть-1.-М.: Просвещение, 1964. 170-174-стр.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.-М.,1955. 48-53 стр.

Заидов А.М.,
1-курстун магистранты
Чыныкеева Г.Э.,
т.и.к., доцент
г. Ош (Кыргызстан)

ИСХАК РАЗЗАКОВ - МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕР ЖАНА ЧЫНЫГЫ ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ

Адамзат тарыхында өмүрү өткүчө адамгерчиликтин, адеп-ахлахтулуктун өрнөгү болуп жашап өткөн адамдар болгон. Алар таза жашоо кечиришип, жашаган доорундагы адамдарга болушуча нур болуп беришкен. Алтургай, алардын бул нуру кийинки доорлорго чейин жарыгын чачып келет. Биз сөз кылчу инсан да дал ушундай сапаттарга ээ жан деп билем. Кыргыздын көсөмү, сөзмөрү, чыныгы атуулу атыккан мамлекеттик ишмер жана чыныгы интернационалист, улуу инсан Исхак Раззакович Раззаков жөнүндө сөз кылуунун өзү бир сыймык билген жанага. Кыргыз улуттук советтик мамлекетинин бекемделишине, анын экономикалык жактан чыңдалышына, калкыбыздын жашоо деңгелинин жогорулашына, маданияттын өсүүсүнө ошондой эле илимдин өнүгүүсүнө зор салым кошкон мамлекеттик жетекчилердин арасында Раззаков Исхак Раззакович өзгөчө орунда турат.

Коомдук жана саясий белгилүү ишмер Исхак Раззаков Баткен областына караштуу Лейлек районунун Коросон айылында жашаган Берк уулу Раззак жана Сайып кызы Жамийланын үй-бүлөсүндө 1910-жылдын күз айларында жарык дүйнөгө келген. Сүйүнүчтөрү койнуна батпаган жубайлар уулуна Ысак деген ысым ыкоюшкан. Бирок, кийин балдар үйүнө кабыл алынып, документ жазылганда, анын аты Исхак деп жазылып, анын аты Исхак деп жазылып, ошол бойдон сакталып калган [1;37]. Мына ушундан улам билсек бочудай орусташтыруу саясатынын кесепеттерин. А бирок, адам баласын анын ысымы эмес, а балким ысымды адам көтөрөрүн Исхак Раззаков да далилдеп жатат.

Ал кездеги жашоонун оорчулугун, жон териси менен тарткан Раззак бүт мүмкүнчүлүгүн үй-бүлөсү, ымыркайы Исхакка арнаган. Бал тили чыгып, ата-энесинин кубанычы болгон үч жашар кезинде Исхак апасынан айрылган. Энесинин элеси эсинде калбаган Исхакты атасынын эжеси Гүлхан багып калат. 1918-жылдагы түшүмсүздүк, элдин жашоосун оорлотуп ачарчылык каптап эптеген турмуш кыйынчылыгы башталат. Мындай кыйынчылык Коросон айылынын жашоочуларынын башына да түшүп ар үй-бүлө жан багуунун айласын издеп туш тарапка чилдей тарашкан. Жашоосу оорлогон Раззак апасы Сараны, эжеси Гүлхан, анын кызы Жаңылай, уулу Исхакты алып Ташкент областындагы Курама айлында жашаган таякеси Абдулла молдонукун көздөп жөнөгөн. Исхак Раззаков жазган күндөлүгүнө караганда баруучу жер өтө эле алыс эле. Алар Ходжентке жетип, Сыр дарыядан өтүп, бөксө тоолорду ашып, Курама айлына жетишмек.

Ошентип кыйынчылыкка карабастан Раззактын чакан үй-бүлөсү жолго аттанган. Алар жол азабын тартып тилемчилик кылып эптеп Исфасар айылына жетишет. Жолдогу оорчулуктан атасы Раззак катуу ооруп калат. Ошол аймактагы кичине мечитке жайгашып, атасынын абалы жакшырганча күтүп калышат. Жабышкан оору, ажалга айланып Раззак 8 жашар уулун таштап, жарык дүйнө менен кош айтышат. Гүлхан кызын, апасын алып Коросонго кайтат, ал эми Исхак Раззаков жолдон кошулган тилемчи менен Ходжентти көздөй беттеген. Тилемчи Гүлханга Исхакты таякеси Абдулла молдого жетируүгө убадасын

берген. Үч күн жол жүрүп, жолдогу жолуккан адамдардын кайрымдуулугунун аркасында Исхак Раззаков жана тилемчи Ходжентке жетишкен. Исхактын эскерүүсү боюнча алардын ал акыбалын начарлыгын сезишкен пахта заводунун жумушчулары байкап, алардын кайдан келе жатканын жана кайда бараарын сурашкан. Турмуштун оорчулугун жаштайынан көрүп ага бышыгып калган тири карак Исхак болгон окуяны толугу менен жумушчуларга такылдап баяндап берет. Жумушчулардын бирөөсү, Исхакты ээрчитип Ходженттеги жетим балдар үйүнө алып келет. Жетим балдар үйүнө кабыл алынгандан баштап Исхактын жашоосунда чоң өзгөрүүнүн башаты башталган.

Москвадагы окуусун ийгиликтүү аяктагандан кийин ал Өзбекстанга жөнөтүлүп республиканын мамлекеттик пландоо комитетинин бир бөлүмүн жетектейт. Бир нече айдан кийин Фергана областынын мамлекеттик пландоо комитетинин төрагасы болуп ишмердүүлүгүн уланткан. Бир жылдан кийин Өзбекстан республикасынын мамлекеттик пландоо комитетинин төрагасынын орун басары андан кийин анын төрагасы болуп республикалык масштабдагы чоң кызматка которулган. Бул мезгилде өзүнүн ишмердүүлүгүн, билимин, жөндөмүн көрсөтүп республиканын экономикалык өсүшүнө ири салымын кошкон. Албетте, бөтөн элде болсо да, алардын тилин, динин, салтын сыйлап, өздөштүрүп, ошол өлкөнүн өнүгүүсү үчүн эбегейсиз салым кошуу албетте чыныгы интернационалисттин гана колунан келет болчу. Исхак Раззаков дал ушундай чыныгы интернационалист жана мамлекеттик ишмер инсан болчу.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Раззаков Өзбек республикасынын эл агартуу комиссары, ошол эле мезгилде Өзбек ССРинин Эл комиссарлар Советинин төрагасынын орун басарлык кызматын да аткарган. 1944-жылы Өзбекстандын БК КП(б) пропаганда жана агитация иштери боюнча секретарь болуп иштеген. Баш аягы Өзбекстандагы 10 жылдык ишмердүүлүгү анын коомдук жана мамлекеттик ишмер катары калыптандырып чыныгы лидердик сапатын айкындады. Дал ошол мол тажрыйбасын, иш билгилигин кыргыз эи үчүн жумшап, жан дили менен берилип иштеди. Анткени, өз жерине, өз элине жумушка орношуп келгенде мекендин топурагын жыттап канча чоң кубаныч менен иш алып баргандыгын тарых барактары айкындайт.

1945-жылы 4-ноябрда КПСС БКнын Саясий бюросунун чечими менен Совет өкмөтү Исхак Раззаковду-Кыргызстандын Министрлер Советинин төрагалык кызматына жөнөткөн. Ал ошол мезгилде 35 жашта болгону менен мамлекеттик масштабдагы табылгыс ишмер, эл чарбасын өнүктүрүүдөгү чоң тажрыйбага ээ болгон жетекчи, чыныгы элдик уул эле. Согуштан кийинки эл чарбасынын абалы оор эле. Исхак Раззаков болгон күчүн, билимин, таланттын республикабыздын экономикалык өнүгүп-өсүшүнө жумшады.

Согуштан кийин, эл чарбасын кайра калыбына келтирүүчү беш жылдык план кабыл алынды. Алдыдагы милдеттерди аткаруу багытында иштөөгө бардык эл жапа тырмак киришти. Ал кезде патриоттук аң-сезим калк ичинде күчтүү болуучу. Мына ушундай олуттуу иштин башында Исхак Раззаков турган. Раззаков күнү-түнү тыным албастан иштеп бардык маселелерди пландаштырып республиканын чар тарабындагы жүргүзүлүп жаткан иштерге өзү барып көз салып турган. Элдин кайратман эмгеги, республиканын жетекчиси Раззаковдун кайратмандыгы өз жемишин берди. Кыргызстанда өнөр жайдын 1483 мамлекеттик жана 818 кооперациялык ишканалары иштеген. Беш жылдык план өнөр жайы ашыгы менен аткарылган [2;149]

Исхак Раззаковдун жетекчиликтеги ишмердүүлүгү жогору бааланып 1950-жылы Кыргызстан КП БК биринчи секретарлыгына көтөрүлүп, 1961-жылга чейин республиканын партиялык уюмун жетектеп турду. Бул мезгилдерде да эл үчүн кам көргөн жетекчинин тыным албай иштеши, иштин илгерилешине өбөлгө түздү. 1953-ж союздагы эң оор тоолуу аймактагы Фрунзе - Ош авто жолу курула баштады. Республикада оор өнөр жайы гана эмес айыл чарбасында да ири жетишкендиктер болду. Буга мисал 1956-жылы айыл чарбасындагы ири жетишкендиктер үчүн биздин республикабыз биринчилерден болуп Ленин ордени менен сыйланган.

Раззаков билим берүү тармагынын да өнүгүшүнө өбөлгө түздү. Мектептердин саны өскөн, орус тилдүү мектептерде кыргыз тили окутула баштаган. Ушул мезгелде билим берүү тармагында кыйла жектишкендиктер камсыз болгон. 1953-1954-окуу жылынан баштап республиканын шаарларында милдетүү орто билим берүү киргизиле баштаган. Бирок, 1955-жылы республикада 20 миңден ашуун бала мектептеги окууга тартылбай калган. Албетте, ага ошол кездеги социалдык-экономикалык турмуштун түздөн-түз тиешеси бар десек болчудай. Ал эми 1958-окуу жылынан тартып жети жылдык билим берүүнүн ордуна сегиз жылдык билим берүү киргизилген. Орто мектептерде окутуу мөөнөтү 11 жылга созулган. 1951-ж. Ош, 1952-ж. Кыргыз кыз-келиндер институту, 1953-ж. Пржевальск педагогикалык институту ачылып, республикада педагогикалык кадрларды төрт жылдык мөөнөт менен даярдоо иши жолго коюлган [3;10]. Айтор, 1960-1961- окуу жылында Кыргызстандын 8 жогорку жана 27 атайын орто окуу жайында 22,2 миң студент окуган, алардын 10,8 миңи жогорку окуу жайларынын студенттери болгон. Негизинен, 50-жж. чейин республика үчүн жогорку билимдүү адистерди негизинен өлкөнүн борбордук шаарларынан даярдалып келген. Ал эми Раззаковдун мезгилинен тарта ЖОЖ дор өзүбүздүн жергебизде ачылып кыргызстандыктар үчүн көптөгөн мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн. Ошону менен бирге мектептердеги иштеген мугалимдердин 22 миң мугалимдин 33,1 проценти гана жогорку билимдүү болушкан. Калган мугалимдерди атайын орто билимдүүлөр же жөн гана мектепти бүтүргөндөр түзгөн. Бул болсо мектептерде өтүлгөн сабактардын сапатына тескери таасирин тийгизген. Ооба, баашында албетте жогорку квалификациясы жок болгон мугалимдердин себебинен ушундай бир көрүнүштөр байкалса, бирок биздин элдин аз да болсо сабатсыздыгы жоюлгандыгы албетте биздин утуш деп ойлойм. Анан да элибизде көч бара бара түзөлөт демекчи акырындап олтуруп борборго көз карынды болбой өзүбүздө ЖОЖдордун ачылуусу, мектептеги мугалимдердин жогорку билимдүүлүгүнүн көбөйүүсү албетте көз кубантарлык көрүнүш болгон.

Кыргыздын жаштарынын жогорку квалификациялуу билим алышына күйүп жанып аракеттенген инсан эле. Маселен, биздин азыркы ордендүү ОшМУнун өнүгүсүнө да, башкы корпусун касеттүү Сулайман-Тоонун астынада жайгашып калусуна да Исхак Раззаковичтин түздөн-түз катыштыгы бар. 1960-жылдын күз айы. Ош мамлекеттик педагогикалык институттун студенттери ардактуу жана Кыргыз ССРинин Компартиясынын Борбордук комитетинин биринчи катчысы Исхак Раззаковду күтүп турдук. Саат 10 до Компартиянын Ош областтык комитетинин биринчи катчысы Бусс менен Исхак Раззаков машинадан түшүп жөнөштү. Исхак Раззаков өзүнүн сөзүн мындай деп баштады: “Урматтуу студенттер, Силер биздин өлкөнүн келечегисиңер, мен ушул жаңы институттун имаратын Ош шаарынын кайсыл жерине курсак деп, Ош облусунун жана Ош шаарынын жекчилеринен сурасам темир жолдун жээгине деп айтышты эле, мен ага макул болгон жокмун. Орто Азияда ортосунда тоосу бар бир гана Ош шаары бар. Ошондуктан ушул институтту Оштун ортосундагы Сулайман-Тоосунун күн чыгыш түбүнө куралы. Биздин өлкө тоолуу өлкө, ал эми ушул институтка өзүбүздүн тоолуу жаштар келип, окушат. Алар танаписке чыкканда өздөрү жашаган тоолорун көрүп, өздөрүнүн айылын элестетип окуп жүрсүндөп, ушул жерди өзүм тандадым. Эми ушул жерге институт курулат”, - дегенде, залдагы бардык окутуучулар жана студенттер ордуларынан тура кол чапканбыз [4; 94]. Байкалып тургандай Исхак Раззаков ар бир ишке көңүл коюп, акыл калчап иш кылганын баамдоого болот. Азыркы учурда дал ошол сөз болгон имаратта нечендеген келечектин жетекчилери, мекенчил кадрлар өсүп, билим алып жаткан кез. Мен да ошондогу Исхак Раззаков өзү тандаган жерде салынган университетте окуганым үчүн ары сыймыктанып, ары улуу инсандын көсөмдүгүнө там берип, мекендин эртеңи үчүн сыймыктана билим жолунда кадам таштайм.

Бүгүнкү күндө “мен деле президент, мен деле премьер-министр боло алат экем” деген түшүнүк күчөп, жетекчиликке, эл башында туруучу кызматтарга иштөөчү адамдарга болгон талап төмөндөп кетти. Мурда мына ошол Исхак Раззаковдой киши иштеп кеткен кызматка башкалар даап келе алчу эмес, алар эң мурун “менде да ошондой тажрыйба,

билим барбы? Мен ошол кишичилик кызматка мамиле кыла аламбы?” деп ойлочу. Исхак Раззаковдун инсандык тазалыгы жогорку ролду ойногон, ал өзү эң таза, билимдүү, тажрыйбасы бийик киши болгон. Бүгүнкү күнү “мен деле президент, мен деле премьер-министр боло алат экем” деген түшүнүк күчөп, жетекчиликке, эл башында туруучу кызматтарга иштөөчү адамдарга болгон талап төмөндөп кетти. Албетте мындай көрүнүштөр көпчүлүктү өкүндүрөт. Аттиң өткөндөн сабак алып, өмүрү өрнөк инсандардан үлгү алсак болбойбу?

Раззаковдун түздөн түз катышы менен 1954-жылы Илимдер Академиясы ачылып кыргызстандын жаш окумуштууларынын өсүп өнүгүшүнө өбөлгө берди. Кыргыз тарыхына да көңүл борборунда болуп 1956-жылы ири окумуштуулар катышкан кыргыз элинин этногенези жөнүндө илимий конференция болгон. Маданият тармагы болуп көрбөгөндөй өсүш жолунда болду. Анын айкын мисалы, 1958-жылы октябрь айында Москва шаарында кыргыз маданий ишмерлеринин декадасы болуп Совет эли кыргыз элинин ири маданияты менен таанышкан. Көп улутуу калкыбыздын бардык тармактар боюнча алдыга чыгышына, албетте акылман жетекчинин ишмердүүлүгү менен гана байланыштырууга болот. «Элден эр туулат, эр элди багат» деген накыл сөздүн жөн-жайы Раззаковдун жетекчилик ишмердүүлүгү менен айкалышып тургандай сезилет.

Кыргыздын чыгаан уулу Исхак Раззаков Кыргызстанда гана эмес, жалпы Борбор Азиядагы төбөсү көрүнгөн мамлекеттик ишмер, кыраакы саясатчы болгон. Ал кыргыз, өзбек, тажик жана орус тилдеринде так сүйлөгөн СССРдин мамлекеттик пландоо комитетинин 20 жылдыгына карата жазган макаласы аркылуу анын дүйнтаанымы сүрөттөлөт. Ал макаласында Өзбекстанда пландоо органдары чоң тажрыйбалуу жолду басып өтүп, эң сонун пландоочу-экономисттер өсүп чыккандыгы айтылат. Өзбек элинин өзүнөн квалификациялуу кадрлардын өсүп чыкканын факт катары белгилөө менен, анын ичинен жетекчи орундарга да келишкендиги жакшы көрүнүш катары бааланат. Аны менен катар бир топ жетишпегендиктерге да жол берип жатканына өкүнөт. Пландарды аткарууда системалуу текшерүү жана аны терең, ырааттуу, ар тараптуу талдоо зарылдыгын белгилейт. Ошону менен катар алдыда маанилүү милдеттерди турганы эскерилет. Алардын бири катары колхоз-совхоздордун комплекстүү өнүгүүсүнүн планын иштеп чыгуу. Ал үчүн жергиликтүү пландоо комиссиясында иштегендер өздөрү иштеген аймактагы, райондогу, областагы экономиканы, жаратылыш байлыгын, колхоз өндүрүшүнүн экономикасынын деталдарын терең билүүсү зарылдыгын айтат. Экинчи жагынан областтык, шаардык, райондук мекемелердин пландоо комиссияларына болгон мамилесин өзгөртүү керектигин белгилейт. Анткени пландоо комиссиялары түздөн-түз жумушчу аппарат болуп саналат. Ошондуктан жергиликтүү партиялык, советтик органдар менен тыгыз иш жүргүзүш керектигин айтат. 1941-жылы Алишер Навои атындагы музейди куруу боюнча кеңешме өтүп ал маселени колго алып ишке ашырууда И.Раззаковдун ролу чоң болгон. 1941-1942-жылдардагы окуу жылынын милдеттери жөнүндөгү жалпы мугалимдердин жыйынында жалпы перспективалуу максаттар жөнүндө баяндама жасайт. Мында ал билим берүү тармагын жакшы билген адис катары таанылат. Бул тууралуу Н.А. Мухитдинов минтип белгилейт: “Исхак Раззаковдун эл агартуунун, маданияттын өнүгүүсүндөгү кошкон салымы зор. Кан күйгөн согуш маалындагы эмгегин эске алсак, элдин көбү фронтто болсо ал мектептеги окуучулардын үзгүлтүксүз окуусуна, жаш илимпоз кадрлардын даярдыгына, аспирантуранын өнүгүшүнө, басма иштеринин өркүндөшүнө көп көңүлүн бурган” [5.47-6]. Ошентип, И.Раззаковдун Өзбекстан ССРинде эмгектен жылдары аны “эки элдин тең ишенимдүү уулу” катары таанытат. Борбордук Азия чөлкөмүндөгү республикаларда аны чыныгы мекенчил, интернационалист катары баалап келишет. Ооба, балким өзбек, тажик жана орус тилдерин билүүгө жана так сүйлөөгө ошол бала чактагы катаал турмуш себепкер деп жыйынтык чыгарсак да, андан башка да улуттарга өзгөчө көңүл буруп, колдон келген жардамын аяган эмес. А түгүл ошол элдердин алкышын алып, али күнгө чейин айтылып эскергенип калган учурлар кездешет. Сөз куру болбос үчүн тарыхый факт менен айтайын. 50-жж. башында кыргыз эл акыны Ясыр Шиваза башында турган дунган окумуштуулар

тобу Кыргызстан КП Борбордук комитетинин орус графикасынын негизинде дунган жазуусун киргизүүгө көмөк көрсөтүүсүн өтүнүп кат менен кайрылышат. Бул демилге кыргызстан КП Борбордук Комитети, жеке Исхак Раззаков тарбынан колдоого алынып, 1952-жылдын орто ченинде СССР Илимдер Академиясы орус графикасынын негизинде дунган жазуусун киргизүү максатында СССР Илимдер Академиясынын чыгыш таануу, тил жана этнография институттарынын окумуштуулары кирген комиссия түзүү боюнча токтом кабыл алат. 70-жж. дунган бөлүмүнүн кызматкерлери Исхак Раззаковдун максатын ишке ашырып, Орто Азия жана Казакстандын мектептерине окуу куралдарын басып чыгарууну 10-класстын денгээлине чейин жеткиришти [6:138]. Мындан тышкары да өзүнүн жардамысынын орус улутунда болуусу, өмүрлүк жубайы да башка улуттан болгону деги эле адамдарга мамиле кылганда телегейи тегиз бирдей ымалада болуусу айтор айтып олтурса оголе көп маалыматтарды фактыларды жазса болмок, бирок кудум эле Күндүн жарык чачып жатканын, анын жогорку температурада экенин айтпасак да жалпыга белгилүү болгондой эле улуу инсан Исхак Раззаковичтин мамлекеттик ишмер жана чыныгы интернационалист экени анын баскан жолунан жана кылган жумуштарынан да ачык айкын көрүнүп турат. Биз жана келечек муун улуу инсандын адамгерчиликтүү асыл сапаттарын, мекен үчүн күйгөн мекенчилигин жана да чыныгы интернационалистигинен үлгү алсак балким 1990-жылы жана 2010-жылкы болуп өткөн улуттар аралык чыр-чатактар чыкпас беле? Бири-бирин жек көргөн улутчул ары жасалма мекенчилдер ойлонмок беле? Демек, залкар инсандын жок эле бир ушул интернационалисттик саптын алсак, адамдарды рассага бөлбөй, улутка ажырайтпай, уруу-уруу болуп талашпай бир гана расса бар, бул – адамдардын рассасы деп бөлүп-жарбай чыныгы адам катары өмүр сүрүп, жашоодогу өз миссиябызды аткарсак деймин.

Жыйынтыктап айтканда Исхак Раззаков мамлекеттик ишмер жана чыныгы интернационалист катары деги эле эл-жерге күйгөн мекенчил катары нечендеген алгылыктуу иштерди жасап кийинки урпактарга чыныгы үлгү болуп бере алган өз доорунун чыныгы инсаны катары белгилүү. Албетте, кээ бирки жагдайларга байланыштуу (карантин “Таажы” ылаңы) Улуу инсандын 111 жылдык маарекеси өз деңгелинде өтпөй жатуусу адамды ойлондурбай койбойт. А бирок, ушул сыяктуу илимий конференциялар же шан-шөкөтүү чоң той-маарекелер дегиле эскерүүлөр ушул эле же белгилүү жылдары гана өткөрүп, башка жылдары эстен чыгарып койсок, анда мындан өткөн уят жок. Анткени, улуу көсөмдүн эли үчүн ак аткарган иштери, даанышман сөздөрүн ар дайым турмушат колдонуп да, жадыбалдай жаттап да алсак жаман болбос эле. Мына ошондо элдин акчасын жеп тойбогон жемекорлор, акча үчүн ата-баба мурас кылган жерин саткан намысы жок маңкурттар, эл камын эмес өз камын гана ойлогон ары жердешчил, ары улутчул, ары жасалма мекенчил болгондордун саны азайып, өлкөбүз өнүгүүгө өзгөчө кадам таштамак.

Колдонулган адабиятар

1. Смадияров С., Солтоев., Рыскулов К. “Өмүрү өрнөк инсандар” Ош-2007. 60-б.
2. Ө.Ж. Осмонов., А.С. Мырзакматова “Кыргызстан тарыхы: Урунттуу учурлар. Бишкек- 2008. 285-б.
3. Саалаев Өскөн Кыргыз элинин тарыхый инсандары Бишкек 2018 151-б.
4. Арстанов Сабыркул “ Ош мугалимдер институна башталган жол” Ош – 2014. 142-б.
5. Улуу инсан. Эскерүүлөр. – Б.: “Учкун”, 1996. – 280-б.
6. Улуу инсан. Эскерүүлөр. – Б.: Сушанло Мухамед Ясызович 1996-ж. 280-б.

Иманбаева С.Ж.,
докторант
Сарсенова А.Б.,
PhD, аға оқытушы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ. (Қазақстан)

ЖЫНЫСТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қоғамның жыныстық (сексуалдық) мәдениеті біраз ғылыми пәндердің, соның ішінде әлеуметтік ғылымдардың да танымал объектісіне айналып келеді. Соңғы кездері жыныстық мәдениет проблемасын зерттеумен түрлі сала мамандары мен зерттеушілері айналысуда. Жыныстық мәдениеттің мәнін бірқатар ғылым саласының мамандары адамның сексуалдылығы мен оның мәдениетінің өзара әрекетін зерттеу тұрғысынан түсіндіреді. «Сексуалдылық» термині «секс» сөзінен шыққан, «жыныс» дегенді білдіреді. Бұл ұғым адамның репродуктивтік қызметімен, яғни ұрпақ жалғастыруымен байланыстырылады.

«Жыныстық мәдениет» ұғымы – күрделі және көпқырлы құбылыс. Өткен ғасырдың ортасынан бастап әлемнің дамыған елдерінде адамдардың сексуалдық мінез-құлқында жаһандық өзгерістер орын алып, ол «жыныстық революция» деген атқа ие болғаны мәлім. Бұл өзгеріс кейбір елдерде әлі жалғасып келеді. Жыныстық революцияның мәні сексуалдық қатынастар саласында бұрыннан қалыптасып қалған дәстүрлі нормаларды, шектеулер мен тыйым салуларды түбегейлі өзгертуге әкеп саяды.

XX ғасырдың ортасында алғаш рет жыныстық революция тұжырымдамасының негізін салушы австриялық психолог, әлеуметтік ойшыл Вильгельм Райх енгізген болатын. Бұл революция өздерінің сексуалдық белсенділігін жүзеге асыруды талап еткен жастардың өзгеріске ұмтылуымен байланысты болды. Райхтың пікірі бойынша, сексуалдық күш-қуат бүкіл адамзаттың іс-қылықтарын айқындаушы фактор болып табылады. 1928 жылы Райх Венада сексуалдық зерттеулер мен сексуалдық мәселелер бойынша кеңес берудің Социалистік қоғамын құрды. Бұл кезеңде оның дәрігерлік тәжірибесі мен психоанализден сабақ беруі қоғамдық дамудағы сексуалдылықтың ролін зерделеумен байланысты болды, ол «балалар мен жасөспірімдердің табиғи махаббатқа деген құқығын» қорғауға ұмтылды. Сонымен қатар, фрейд-марксизмнің негізін салушы «жастардың сексуалдық проблемалары негізінде, таза қоғамдық сипаттағы проблема» болып табылатындығын атап көрсетті.

Бұдан ары қарай «жыныстық революция» ұғымын дамытуға үлес қосқан неміс және американдық философы, әлеуметтанушы Герберт Маркузе болды. Ол Хоркхаймердің «Болашақ мәдени революцияда жұмысшы табының ролін кім ойнайды?» - деген сұрағына жауап беруге ұмтылды. Оның ойынша, бұл рөлге жастардың радикалды топтары, феминистер, қара нәсілділер мен гомосексуалистер лайықты. Яғни Батыс мәдениетін төңкеретін «жаңа пролетариат» осы аталғандар болмақ. Маркузе төсек ләззаты мен есірткі күшті қару болады деп сенді және өзінің «Эрос және өркениет» атты еңбегінде «ләззат қағидасын» ұсына отырып, «соғыспен емес, махаббатпен айналыс!» - деген ұран тастаған болатын. Сөйтіп оның бұл идеясын жастар жақсы қабылдап, ол жастардың бұл мәселеде табынатын тұлғасына айналды [1].

Жалпы сексуалдылық мәселесі медицина мен психиатрияның проблемасы ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында кеңінен зерттелді. Ол Р.Крафт-Эбинг пен Эллистің еңбектерінде инстинкт және қажеттілік ретінде анықталды. Ары қарай бұл идеялардың дамуы З. Фрейдтің, А. Адлердің, К. Юнгтің, Э. Фроммның психологиялық талдауларында өзінің жалғасын тапты. Сексуалдық қатынастардың әлеуметтік-мәдени маңыздылығына қатысты мәселелер О. Конт пен Э. Дюркгеймнің еңбектерінде көрініс тапты.

Ресей әлеуметтанушысы В.Ф. Ануринің көзқарасы бойынша, жыныстық революция - жаһандық индустриалдық революция тәрізді орасан зор феноменнің ажырамас бөліктерінің

бірі және нәтижесі. Оның пікірінше, революциялық өзгерістер жүйелі түрде қоғамдық өмірдің барлық жақтарына енеді, әсіресе, индустриалдық революция орын алған елдерде бірқатар саяси, мәдени революциялар болып жатыр, бұл жағдай ең консервативті саналатын институттар – неке-отбасы институттарына да қозғау салуда. Сөйтіп ол жыныстық революцияға түрткі болған негізгі факторларды атап көрсетті:

1. Дәстүрлі қоғамда отбасы негізгі шаруашылық бөлігі рөлін атқарды. Некеге тұру себептері тұтастай алғанда іскерлік келісім-шарт түрінде болды және оның өзіндік бір экономикалық астары болды. Отағасы тек отбасының асыраушысы және өндіруші ғана емес, сонымен қатар өндірістік кәсіпорынның басшысы болған. Бұл шаруаларға да, қолөнершілерге де, көпестерге де қатысты болды. Қазіргі заманғы технологиялық және бюрократияланған өндіріс отбасын оның көне өндірушілік ипостасынан ығыстырып шығарды. Еңбекті ұйымдастырудың үстемдік етіп тұрған фабрикалық түрі тұсында өндірушілік функцияны орындайтын үй шаруашылығын жүргізу де, сондай-ақ отбасын өнеркәсіптік (қолөнершілік) қызмет өрістейтін позицияларға ауыстыру да мүмкін емес.

2. Керісінше, әйел өзіндік өндірістік үдеріске белсене араласады, ол қалай болғанда да ресми түрде ер адаммен бір қатарда тұруға ұмтылады. Өндірісті механикаландыру, кейін автоматтандыру жұмыскерден бірінші кезекте физикалық күш талап етілетін өндірістік секторларды біртіндеп қысқартады (бұл көптеген мыңжылдықтар бойына биологиялық негізделген ерлердің құзыретінде болған). Нәтижесінде әйел біртіндеп, тарихи өлшемдер бойынша салыстырмалы түрде жылдам болса да, белгілі экономикалық дербестікке ие болады. Айта кетейік, бұл парадоксалды түрде моногамдық отбасының тұрақсыздығын (оның тарихи қалыптасқан түрлерінде) күшейтуге елеулі үлес қосады.

3. Индустриалдық қоғам тарихта тұңғыш рет отбасына деген мүмкіндігінше көп бала туудың қажеттілігі бойынша жасалатын қысымды алып тастады. Бала санын шектеу үрдісі, тіпті кейде қатаң тәсілдермен болса да нығайтылды. Әйелдердің жаппай популяциясы үшін алғаш рет сексуалдылық жүктілік пен бала туудың ескі ортасынан бөлініп шықты. Бұған көбінесе тиімді контрацептивтік құралдардың кеңінен таралуы ықпал етеді. Жыныстық акт барған сайын гедонистік ұмтылыстармен біріккен рекреациялық функцияларды жиі иеленеді.

4. Индустриалдық қоғамға тән секуляризация үдерістері жыныстық қатынастар мен жыныстық рөлдерді реттеудегі діни-адамгершілік догмаларын кейінге ығыстырып шығарады [2].

Белгілі британдық әлеуметтанушы Э. Гидденс те сексуалдық қатынастардың өзгеруіне жаһандандудың тигізген ықпалын зерттеген болатын. Осы проблемаға арналған әртүрлі ғылыми еңбектерді, соның ішінде Э. Гидденстің еңбектерін талдау дәстүрлі моногамдық неке институтына енгізілген өзгерістерден басқа, осы феноменнің мынандай ерекшелікті белгілерін атап көрсетуге мүмкіндік береді:

- 1) жыныстық моральда қос стандартты жою;
- 2) сексуалдылықты ұдайы өсіп-өну функциясынан бөлу;
- 3) әйелдердің жеке сексуалдылығы мен ләззат алу құқығын тану;
- 4) жыныстық саланың ашықтығын күшейту;
- 5) сексті коммерцияландыру;
- 6) некеге дейінгі жыныстық байланыстарға төзімділікті арттыру;
- 7) жыныстық акт жасаудың дәстүрлі емес нысандарына төзімділікті арттыру;
- 8) гомосексуалдық қатынастарға төзімділікті арттыру;
- 9) жаппай ауқымда жыныстық практиканың алуан түрлілігін кеңейту.

Осы аспектілердің барлығы белгілі бір дәрежеде және әртүрлі себептермен Гидденс кітабында қозғалады. Гидденстің пайымдауы бойынша, жаһандану үдерісінің біздің өміріміздің ең интимді және жеке жақтарына тигізіп жатқан ықпалы оның қоғам өмірінің экономикалық, саяси және идеологиялық салаларына тигізіп жатқан ықпалынан кем түсіп отырған жоқ [3, 98 б.].

Ресей әлеуметтанушысы, философ, әлеуметтануда тұлға және жастар когортасы өкілдерінің проблемаларын зерттеумен айналысқан ғалым И.С. Конның атап көрсеткеніндей, «жыныстардың өзара қарым-қатынасы мен гендерлік стратификацияның дәстүрлі жүйесінің өзгеруінің жаһандық үдерісі жүріп жатыр. Еркектер мен әйелдердің қоғамдық және жеке өмірдің барлық салаларындағы қарым-қатынастары барған сайын демократиялық сипатқа ие болып, олар бір-бірімен тең бола түсуде, ал маскулиндік пен феминалдык стереотиптерінің бұрынғыға қарағанда кереғарлығы азаюда. Бұл әлеуметтік-құрылымдық және мәдени ілгерілеулер жыныстық-эротикалық құндылықтар саласында көрініс табуда» [4, 481 б.].

XX ғасырда жыныстық, гендерлік және отбасылық-некелік қатынастар саласын ырықтандыру 60-жылдардағы жыныстық революциядан бастап, кеңестік қоғамда әртүрлі топтардың сексуалдылығының эмансипациясына түбегейлі әсер етті. Ғасырлар тоғысында жыныстық мәдениет мәселесі күнделікті өмірдің күн тәртібіне, бұқаралық ақпарат құралдарына, құқықтық және саяси риторикаға белсенді түрде енді. XXI ғасырдың басында сексуалдылық мәселесі мәдени формалардың, өмір стильдерінің, дәстүрлердің, қоғамдастықтардың, тәжірибелердің, дискурстардың алуан түрлі нақышында көрінді. Қоғамның жыныстық мәдениетіндегі өзгерістер әсіресе жастарға елеулі әсер етті, оларда интимдік қарым-қатынастар мен эротикалық-эмоционалдық мінез-құлықтың жаңа түрлері пайда болып, тәжірибеден өткізіле бастады. Күрделі әлеуметтік-мәдени кеңістікке тоғысқан қазіргі заманғы адамның жеке сезімталдық саласы ретінде анықталатын сексуалдылықтың динамикасы жан-жақты эмпирикалық зерттеуді және теориялық тұрғыдан пайымдауды талап етеді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының берген анықтамасы бойынша «сексуалдылық – индивид өмірге келгеннен бастап ол өмірден өткенге дейін адамзат болмысының негізгі аспектісі» болып саналады. Бұл ұғым жыныс, гендерлік идентификация, гендерлік роль, сексуалдық бағыт-бағдар, эротизм, ләззат, интимділік, репродукция сияқты түсініктерді де қамтиды. Адамның сексуалдылығы төмендегідей факторлардың өзара әрекетіне байланысты болып келеді: биологиялық, психологиялық, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси, этикалық, құқықтық-рухани, діни және т.б. Ол жеке адамның ғана емес, сондай-ақ қоғамдық өмір мен мәдениеттің де маңызды құрамдас бөлігі.

«Жыныстық мәдениет» терминінің екінші компоненті «мәдениет» ұғымының өзі. «Мәдениет» ұғымы әлеуметтанудың маңызды категорияларының бірі. Себебі, адам мен қоғамның өмірінен бөліп қарауға болмайды. Мәдениет ұғымында адамзатты жануарлар әлемінен ажыратып көрсететін барлық сипаттамалар көрініс тапқан. Мәдениет – ұдайы өндірудің және әлеуметтік өмірдің барлық өзгерістерін қамтамасыз ететін адамның тіршілік-қызметінің биологиялықтан жоғары бағдарламаларының тарихи дамыған жүйесі [5]. Мәдениет қоғамның тарихи тұрғыдан жинақталған әлеуметтік тәжірибесін сақтайды және ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. Осы жерде адамның тіршілік-қызметі – мәдени нормалар мен ережелер бойынша іске асырылатын ұйымдасқан белсенділік болып табылатындығын айта кеткен жөн.

Мәдениет қандай да бір әлеуметтік топтарға тән нормалардың, құндылықтар мен мәндердің үлгілерінің жиынтығы ретінде жеке және ұжымдық өмірдің әртүрлі салаларына қозғау салады. Соған байланысты зерттеушілер мен ғалымдар әртүрлі өлшемдер бойынша мәдениеттің түрлері мен типтерін бөліп көрсетеді. Соның ішінде сексуалдық өзара әрекеттер саласы үшін – сексуалдық мәдениетті де бөлек зерттеп қарастырады. Соған сәйкес жыныстық мәдениет адамзат өмірінің көбіне эмоционалдық- сексуалдық жақтарын қозғайтындықтан жалпы мәдениеттің бір бөлігі болып табылады. «Жыныстық мәдениет» термині аталмыш проблема бойынша алыс-жақын шетелдік әдебиеттерде, бұқаралық ақпарат құралдарында барынша жиі қолданылатын терминге айналды.

Соған сәйкес жыныстық мәдениетті біз жеке адамның интимділігі, эротикалығы, сезімталдығы, дене бітімі мен білімінің әлеуметтік-мәдени белгілерін білдіретін

нормалардың, құндылықтардың, мінез-құлық үлгілерінің кешені ретінде түсіндіреміз. Осылайша, қалыптасқан дәстүрлі түсіндірмеге сәйкес сексуалдық мәдениет мынандай негізгі құрылымдық элементтерді қамтиды: аксиологиялық, когнитивтік, нормативтік және мінез-құлықтық. Осы көрсетілген элементтер бірыңғай жүйе – жыныстық мәдениетті құрайды.

Сексуалдық мінез-құлық тұрғысынан алғандағы мәдениет социум мен жекелеген әлеуметтік қауымдастықтардың дамуында реттеуші роль атқаратын, қоғамның адамға деген талаптарының, нормаларының, үміттерінің жүйесі. И.С. Кон адамдардың жас және жыныс ерекшеліктері мәселелерін зерттей келе «жыныс», «гендер», «жыныстық мәдениет» категорияларына ерекше назар аударған болатын. Әлеуметтанушы ретінде сексуалдық қатынастар мәселесінде И.С. Конды қызықтырғаны – жыныстық мәдениетке қатысты әлеуметтік факторлар, үдерістер мен құбылыстар болды. Ұғымдық аппаратқа назар аударатын Кон «сексуалдық» ұғымы мен «жыныстық мәдениет» ұғымдарының бір-біріне ұқсас ұғымдар екендігі және өзара бір-бірін алмастыратын ұғымдар екендігі туралы қорытындыға келді. Оның пікірінше, «сексуалдық мәдениет» ұғымын жыныстық мәдениет тарихы, құндылықтар, ережелер, көзқарастар және т.б. тарихы сияқты макроәлеуметтік құбылыстарды сипаттауда қолдануға болады [6, 154 б.].

Әлеуметтану ғылымы тұрғысынан алғанда жыныстық мәдениет сексуалдық қатынастар саласындағы нормалардың, құндылықтардың, ережелердің жиынтығы және соларға сәйкес келетін сексуалды мінез-құлықтың үлгілері ретінде қарастырылады. Сексуалды мінез-құлық адамның биологиялық, психофизиологиялық, психикалық және эмоционалдық реакцияларының, күйзелістерінің, іс-қылықтарының жиынтығы болып табылады. Сексуалды мінез-құлық – әлеуметтік мінез-құлықтың бір нұсқасы, индивидтердің өзара әрекетінің формасы, адамның сексуалдылығын іс жүзінде саналы түрде ұғыну.

Жыныстық мәдениет проблемасы қазіргі кезде біздің елімізде де өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл қазақстандық қоғамның моральдық, оның ішінде жыныстық мораль дағдарысын бастан өткеруімен байланысты. Егер аға ұрпақ өкілдері көптеген ғасырлар бойы жыныстық қатынастарды реттеген нормалар мен ережелермен өмір сүріп келсе, ал кейінгі жыныстық революцияның әсерімен қалыптасқан жас ұрпақ отбасында да, мектепте, де, ЖОО-да жыныстық тәрбие алмағандықтан «бәріне рұқсат ететін», «екі жақты мораль», «полигамия» сынды ұғымдарға сендіретін жыныстық моральдің жаңа нормаларын жиі басшылыққа алады.

Жыныстық мәдениетті, оның ішінде жастардың жыныстық мәдениетін әлеуметтану ғылымы тұрғысынан талдау өте маңызды. Отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде жыныстық мәдениет тұтастай алғанда әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Көбінесе жеке тұлғаның жыныстық проблемалары медициналық-биологиялық тұрғыдан зерттелген. Алайда, жастардың жыныстық мәдениетін әлеуметтанулық зерттеуге арналған жұмыстар мен зерттеулер теориялық және практикалық тұрғыдан жеткіліксіз екенін атап өткен жөн.

Сонымен қорытындылап айтар болсақ, жыныстық мәдениет жетілген қоғамның өнімі болып табылады, онда адамзаттың жыныстық тәжірибесі, қоғамның жыныстық моралі орнығады және беріледі, сонымен қатар мүдделерді білдіру мен келісімге келтіруді, жыныстық өзара әрекетке түсу барысындағы жалпы ережелер мен шешімдерді қабылдауды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тетіктер жасалады. Онда көрініс табатын әлеуметтік және табиғи сәттердің бірлігі мәдениетке жаңа сапа береді, тұлғаға ықпал етуге мүмкіндік жасайды. Бұл адамның, тұлғаның белгілі бір типін қалыптастыруда, оның жыныстық сапаларын қалыптастыру мен дамытуда көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Мәдени революцияның қоғамдық процестерге ықпалы». <https://saigez.kz/1272-m-deni-revoliutsiianny-kogamdyk-protsessterge-ykpaly>.

2. Анурин В.Ф. Сексуальная революция: двойной стандарт. Гендерные исследования. <http://ecsocman.hse.ru/data/810/890/1216/012.ANOURIN.pdf>
3. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. СПб: Питер, 2004. – 208 с.
4. Августин А. О супружестве и похоти // Философия любви: В 2 ч. – Ч.2. – М.: Политиздат, 1990. – С. 479-490.
5. Степин В.С. Гуманитарный портал. www.gtmarket.ru/concepts.
6. Панкратова Л.С. Сексуальная культура современного общества: взгляд социолога // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия Философия. – 2011. №1 (7).

Койчуманова Г.К.,
ф.и.к., доцент,
Ош мамлекеттик университети
г. Ош (Кыргызстан)

ФИЛОСОФИЯЛЫК ПОЭЗИЯНЫН ТАБИЯТЫ ЖАНА ГЕНЕЗИСИ

Киришүү. Философиялык поэзия – дүйнө менен адамдын философиялык маанисине жана лирикалык каармандын философиялык көз караштарына багытталат. Философиялык поэзиянын мүнөздүү белгилери:

- болмуштун, убакыттын жана мейкиндиктин орчундуу маселелерин таанып-билүүгө көркөм багыт алуу,
- логикалык жалпыланган образдардын басымдуу болушу
- реалдуулукту лирикалык түшүнүүнүн жолу катары медитация, субъективдүү ойдун спецификалык кеңейиши
- көркөм убакыттын жана көркөм мейкиндиктин максималдуулугу
- онтологиялык конфликтке жана ой менен сезимдин дуализмине, спецификалык концепцияларды жалпы түшүнүктөрдүн астында жалпылоо
- кардиналдык экзистенциалдык карама-каршылыктарды түшүнүү жана сезүү, өткөн, азыркы жана келечектин биримдиги
- кандайдыр бир ойдун же чындыктын сезимдик конкреттештирүү жана образдуу далили
- актуалдуу чыгармачылык тажрыйбанын чоң ролу катары каралып келет [1].

Кээде философиялык поэзия илимий поэзия деген түшүнүк менен да дал келет. Бирок илимий поэзияны чыгармачылыктын өзүнчө, өз алдынча түрү катары түшүнүү керек, анткени мындай чыгармаларда алар, адатта, илимий жетишкендиктерди, поэтикалык ой жүгүртүүлөр жасалган жаңы ачылыштарды жайылтат. Ошондой эле, илимий поэзия кандайдыр бир деңгээлде тематикалык классификациянын катаал алкагына кишенделген, ал эми аяттын философиялык деп аныкталышы бир катар белгилерди көрсөтөт: сүрөтчүнүн психологиялык типинин өзгөчөлүктөрүнөн баштап, поэтикалык мейкиндиктин масштабына чейин.

Учурда философиялык поэзия дидактикалык поэзия менен байланышы жок болгону менен алар байыркы доорлордун тарыхый өнүгүү жолунда (Гесиод, Ксенофан, Парменид, Эмпедокл, Лукреций) бир түшүнүктө болгон, Адабиятта философиялык поэзиянын генезиси (Ведалар, байыркы жапон жана кытай поэзиясы (Ли Бо, Ду Фу), орто кылымдардагы италиялык адабият (Ф. Петрарка, Д. Алигери) [2], 30-жылдардагы немец поэзиясы (али жетиштүү изилдене элек) ар кайсы доорлордо поэзиянын белгилүү бир бөлүгү философиянын башаты жаралаары ачыкка чыгаары анык.[3]

Украин адабиятында философиялык лирикага биринчилерден болуп Григорий Сковорода кайрылган. XIX жана XX кылымдарда философиялык адабияттын, биринчи кезекте, эки стилдик агымдын ичинде жаңы активдешүүсүнөн: бири мазмундун жана экспрессиянын жашырынбаган татаалдыгына, күндөлүк эмес лексикага, татаал композицияга жана хронотопко басым жасайт (Новалис, В. Уитман, Р.-М. Рилке, Ц.С. Елиот, алгачкы П. Тычина, Б.-И. Антонич, П. Селан), ал эми экинчиси баса көрсөтүлгөн жөнөкөйлүккө кыскартылган татаалдык катары, тунук туюнтма ыкмасына багытталган (Ж.В. фон Гёте, В. Свидзинский, Л. Биринчи май, Н.Зеров, маркум Н.Бажан) [4].

Философия менен философиялык поэзиянын катышы

Философиялык поэзияда турмуштук тандоонун курч суроолору сезилет. Идеологиялык концепциянын ачылышы негизинен ассоциативдик таасирге негизделет. Философиялык поэзияда так жооптор, формулалар жок. Ал таанып-билүү логикалык аң-сезимдин алкагына туура келбеген дүйнөнү өзгөчө кабыл алуу аркылуу ишке ашырылат. Философиялык поэзия көбүнчө өлүм жана өлбөстүк, руханий дүйнөнүн бөтөнчөлүгү тууралуу маселелерди атайын талдап, бейрасмий философиянын бир түрү катары каралат. Философиядан айырмаланып, философиялык лирика акындын поэтикалык дүйнөгө болгон поэтикалык көркөм кабылдоосун, көз карашын билдирет. Ушундай универсалдуулугуна карабастан, философиялык лирика улуттук дүйнө таанымдын түпкү өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Философиялык поэзияда искусствонун иррационалдуулугу менен дүйнөлүк кагылышууну философиялык жактан рационалдаштырууга умтулуусун чагылдырат, бирок философиялык лириканы изилдөөчүлөрдүн көбү андагы рационалдык жана эмоционалдык принциптин гармониялуу жанаша жашоосун белгилешет.

Философиялык темадагы ырлардагы көркөм каражаттардын арасында жандуу метафоралар басымдуулук кылат. Антитеза ыкмасы көбүнчө колдонулат (мисалы, кыш – жай, суук – ысык, оору – кубаныч оппозициялары). Поэзияны бүтүндөй кабыл алуу үчүн окуунун субтексттик мааниси чоң. Философиялык лирика ар кандай жанрларда (сонет, рубаи, очерк, өзгөчө изилдөөлөр, гном, элегия, эклог, эпитафия ж. б.) көрүнөт.

«Поэзия адамзаттын универсалдуу жана кеңири тараган насаатчысы болгон жана ал бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет. Демек, поэзиянын табиятын, атап айтканда, анын лирикалык жанрын философиялык-эстетикалык жактан түшүнүү коомдук өнүгүүнүн көркөмдүк-танымдык жана практикалык тарбиялык муктаждыктары менен шартталган. Поэтикалык искусствонун жан дүйнөсүн түзгөн лирика - субъект менен объекттин ортосундагы өзгөчө мамилени чагылдыруусу менен аны көркөм түшүнүүсү менен айырмаланат. Бул жерде субъект-акындын өзүн-өзү ачууда аң-сезимине, анын индивидуалдык акыл-эс ишмердүүлүгүнө, фактыларга, өзүнүн көз карашы аркылуу инсандыгын ачуусуна таянат. Субъект-акын жашоонун кубулуштарын эмоционалдык кабыл алуу аркылуу терең сиңирүүчү формада туюнтуп, башынан өткөргөн абалынын кайталангыс жеке субъектисине басым жасайт.

Жыйынтыктар жана талкуулар. Философиянын негизги изилдөө объектилеринин бири адам экендиги байыртадан эле белгилүү. Адам проблемасы философиянын толук чечиле элек фундаменталдуу темасы. Байыркы ойчулдардын адам, анын дүйнөдөгү ролу жана орду жөнүндө ой жүгүртүүсүн карап көрөлү. Грек философу Протагор “Бардык нерсенин өлчөмү – адам” деген сөздү айтса, байыркы кытай философу Лао Цзы “Башкаларды тааныган – акылдуу, өзүн тааныган – акылман” деген. Индия философиясынын окуулары буддизм адамдарды азап-кайгыдан куткарууну көздөйт [5]. Ойчулдар да адам жана анын тарыхый өнүгүшү, философиялык концепциялары, идеялары проблемасына кайдыгер караган эмес. Мына ушул калыптанган түшүнүктөрдүн, идеялардын, образдардын негизинде философия менен мифологиянын диалогунун натыйжасында Адамды философиялык түшүнүүнүн пайдубалы түптөлгөн. Байыркы замандардан баштап даанышман-ойчулдар акыл-эсибизге акылман ойлорду сиңирип, өздөрүнүн руханий дүйнөсү, атуулдук көз карашы, элинин турмушу, турмуш жолун

поэтикалык тил аркылуу билдирүүгө аракет жасашкан. Алардын руханий дүйнө таанымы – өзгөчө сыр, орду толгус баалуулук. ойчул-даанышман катары анын философиялык борборунда Адам проблемасы турган. Поэтикалык Адам өзүнүн атуулдук милдетин сезип, аң-сезимдүү түрдө жаңы ачылыштарды, өзгөчө аракеттерди жасаган, адам таануу илиминде көптөгөн жаңылыктарды ачкан. Поэзиядагы Адам философиясынын негизги максаты – адамды эң жогорку деңгээлге жеткирүү жана кемелдүүлүктүн онтологиялык жана аксиологиялык маңызын ачуу. Улуу окумуштуу М. Ауэзов Абай Кунанбаевдин поэтикалык “Менин” изилдеп келип, «Абайдын педагогикалык жана коомдук талаптарынын негизги максаты – жеке адамдарды жамандыктан арылтуу, ошону менен өз доорунун коомун, адамдарын өзгөртүү»- деген тыянак чыгарган. Философ акындын адеп-ахлактык тарбияга кайра кайтуусунун себебин, ага негизделген моралдык философияны ачып берет. Философ акын өз элинин өткөнү менен бүгүнкүсү, келечеги, салт-санаасын жана руханий маданиятын өркүндөтүүнүн жолдорун, жаштарды адептүүлүккө тарбиялоону тынымсыз ойлогон. Философ акындын ой жүгүртүү маданиятын, менталитетин, болмуштун табиятын, анын тубаса кемчилигин кантип жоюу маселесинин тегерегинде болгон. Ал адамдан өзүнүн бүткүл жан дүйнөсүн, билими менен турмуштук тажрыйбасын, поэзиясы менен прозасын, ой-пикирин, философиясын таба алган. Ал өзүнүн кулк-мүнөзүн, билимин, даанышмандыгын өлкө камын көрүү үчүн гана эмес, адамзаттын максат-мүдөөсүн ойлогон, дүйнөгө дүйнө көз карашы менен караган адамды тарбиялоого жумшаган. Улуу генийди өзгөчө адам өмүрүнүн мааниси, жашоосу жана табияты, ар-намысы сыяктуу маселелер кызыктырган. Ал айтат: Жаратылыш өлөт, адам өлбөйт, бирок кайтып келип ойнобойт, «мен» менен «меники» адашканын билбейт, аны «өлдү» дейт [6].

Философиялык поэзиянын түбөлүктүү темасы Адам тууралуу түрдүү концепцияларды алып караганыбызда, анда позитивдүү жана негативдүү ойлорго бай экендигин байкайбыз [7]. Демек, Адам - жандуу маңыз, өзгөчө талаптарга туш келген, аң-сезими аркылуу аны кайра жаратуу менен жаңы жашоосун түзүп, кайра аны өзгөртө да алууга жөндөмдүү. Философиялык поэзиянын негизги аспекти да ушундай өзүн кайра жаратуучу, кайра түзүүчү, же кыйратуучу мүнөзгө ээ чыгармачыл адамдын: өлүм менен өмүрдүн ортосунда жашоо, кайра жаралуу, жөнүндөгү поэтикалык ой-тутумдары аркылуу талдоого алат. Ушул айлампадагы суроого жооп табуу үчүн акындын жашоосун гана эмес, анын эмне үчүн, ким үчүн жашап жаткандыгы тууралуу философиялык маселенин тегерегинде сырларын ачууга, ак менен карасын ылгоого, адамдык сапаттарын аныктоого аракет жасайт, ой толгойт. Демек, философ акын өзүнүн рухий дүйнөсү аркылуу өзүнүн жана өзүн курчап турган чөйрө тууралуу саясий, диний, моралдык, психологиялык жактан өз алдынча баа берүүгө далаалат жасайт [8]. Ошондуктан анын поэзия аркылуу өзүнүн тарыхын түзгөн, өзгөрткөн, өнүктүргөн маңызга ээ болгон, жан дүйнөсүн аңтарган аналетикалык ойлор, тыянактар, кеп-кеңештер, акыл-насааттар менен кайрылат. Акын рухий дүйнөсүн чагылдырууда өз өлүмүн өзү сезген, ал гана эмес ал аркылуу жашоосунун чийинин чыгып, көркөм дүйнөсүн да жарата алып.

Корутунду. Ошентип акын жашоо-турмушу аркылуу да өзү жараткан белгилүү бир тартипке баш ийет. Акыл-эс аркылуу аңдалган жол-жоболорго көп учурда баш ийбейт. Акын баардыгын таанып билет, талдайт, түшүнөт. Акындын ой-түшүнүгү, жасаганы табият берген касиеттерге жараша болот. Анда адамдын жекечелиги, тагдыры, жан-дүйнөсү, тажрыйбасы жогору коюлат. Адам маселеси, анын өзгөчөлүгү, эркиндиги бааланат. Ошондуктан акында акыл-эске баш ийбеген, эркеккө көнбөгөн, түшүнүксүз сезимдерге багынган акындын жан дүйнөсү ачылат. Акын өзү жараткан адам образы аркылуу өзүнүн адамдык парзын аткарат, табиятынан берген талантынан сырткары транска кирүү аркылуу поэтизацияланат [9].

Философ акын – рухий-денелик бир бөтөндүккө ээ болгон, кайталангыс бирдик, өзгөчө адамды мүнөздөгөн, «Мен» аң-сезимине ээ, жашоодогу иш-аракеттин субъектиси, өз алдынчалуулукка, эркиндикке, өз жашоосуна өзү жоопкер. Акын табияты өзүнчө субъективдүү жашоосунун автору, идеал, максатынын, ойлорунун субъектиси адабияттын

өзгөчө түрү. Ал адам жүрөгүнүн тереиндеги сырларды, жүрөктүн назик кылдарын чертет. Ырдын канчалык таасирдүү экендиги аны жазган авторду турмушту канчалык билгенине, турмуш чындыгы менен адам мүнөзүн канчалык ача алганына байланыштуу. Акындын идеалы канчалык жогору болсо, турмушту канчалык терең түшүнсө, аны ошончолук таасирдүү жана ишенимдүү сүрөттөйт. Акындын рухий кызыкчылыгы канчалык бай болсо, турмуштук тажрыйбалардан ошончолук туура корутунду чыгарат, типтүү окуяларды, образдарды жаратат, баарынан башкысы анын жазгандары элдин кеңири массасына түшүнүктүү, таасирдүү болот. Бөлөк жанрга караганда адамдын аң-сезимин ойготууга лирика көбүрөөк жардам берет. Анын артыкчылыгы да ушунда, бирок аны түшүнүүнүн кыйынчылыгы да ушунда.

Философиялык поэзияда акындын гана эмес окурмандын да деңгээлин кеңейтет, ички дүйнөсүн байытат, кыска, так, образдуу сүйлөөгө көнүктүрөт, сөз өнөрүнүн күчү кандай жана эмнеде экенин көрсөтөт. Мына ушундайча автордун окурманга түздөн-түз кайрылып, эски сырды досу катары жамандык-жакшылык, кайгы-кубаныч, күйүнүч-сүйүнүчүн бөлүшкөнү, баарлашып сырдашканы алардын ортосунда жакындык, ишенимдүү атмосфера түзөт.

Адабияттар

1. Азарова Н.М. Язык философии и язык поэзии – движение навстречу (грамматика, лексика, текст). – М.: Логос / Гнозис, 2010. – 496 с.
2. Зайцев А.И. Философская поэма греческого Запада // Древние культуры Евразии и античная цивилизация: Краткие тезисы докладов научной конференции. 10-13 мая 1983 г. – Л., 1983. – С. 58-59.
3. Мандзоли П.А. Философская поэма Пьер-Анджело Мандзоли «Зодиак жизни». Пер. А.Х. Горфункель. //Филос. науки. 1977. № 3.
4. Серебряков И.Д. О философской поэме «Сунесар». // В кн.: Бахтавар. Сунесар. М., 1976. – С. 3-18.
5. Лебедев А.В. Западногреческие философские поэмы и гомеровская традиция: преемственность или разрыв? // Индоевропейское языкознание и классическая филология: Чтения памяти И.М. Тронского. СПб., 2010. – С. 101-110.
6. Ма И.С. Критическое прочтение философских поэм Роберта Фроста // Труды Дальневосточного государственного технического университета. 2007. № 147. – С. 198-200.
7. Лукашев А.А. Соотношение существования и несуществования в философской поэме-трактате Махмуда Шабистари «Гулшан-и раз» («Цветник тайны»). // «История философии» № 14, М.: ИФ РАН, 2009. – С. 64-84.
8. Столович Л.Н. Философия в поэзии и поэзия в философии // Вопросы философии. 2009. № 7. С. 67-77.
9. Данильчик О.А. Интерпретация жанра философской поэзии в Италии конца XIX в. // Веснік БДУ. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2015. № 3. С. 5-8

Койшубаева М.А.,
докторант,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Телебаев Г.Т.,
д.филол.н., профессор,
Казахский национальный университет
г. Нур-Султан (Казахстан)

СУФИЙСКАЯ ФИЛОСОФИЯ КОЖА АХМЕТА ЯСАУИ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВ ТАРИКАТА НАКШБАНДИ

Метод обучения Кожа Ахмета Ясауи, известный под названием Ордена Яссауи, является частью традиции исламского мистицизма. Основатель, создавший духовное движение, которое за короткое время повлияло на мировую историю, с представителями, которых он обучал в центре города Яссы (Туркестан), Кожа Ахмет Ясауи, это не просто очень духовный человек, это культовый лидер. Невозможно понять и осмыслить все качества Ясауи как человека, поэта, мыслителя, игнорируя его мистическую функцию.

Рассматривая наследие Ахмета Ясауи турецкой родине как человека, на первый план выходят два элемента:

1) Муршиды Ясауи: Прежде всего, это мастера Ясауи, которые передавали Орден Ясауи из поколения в поколение, с руки, держащейся за верность, в руку, протянутую за верность, и довели ее до наших дней.

2) Орден Яссауи: Это правила и ритуалы, которые показывают методы и процедуры, которые эти муршиды будут применять в своей деятельности.

Орден Яссауи, который веками распространялся и жил благодаря огромным духовным сбережениям Ахмета Ясауи, является «первым орденом, основанным турком среди турок» Этот Орден не только зажег сердце тюркского народа и украсил его душу духовными удовольствиями, но также на протяжении веков ставил новые цели и задачи для тюрков. Завоевания несли свое влияние как источник. Широко распространенные Ордена Накшбандийа и Бекташи происходят из Ордена Ясауи и напрямую связаны с Кожа Ахметом Ясауи с точки зрения линии Пути (сулук), а также другие местные ордена, приписываемые суфиям турецкого происхождения, такие как Кубревийе и Шиштие, могут быть распознаны в этой структуре.[1, 141-142]

Рассмотрим известную нам на сегодняшний день преемственность Ордена Накшбандийа. В этой золотой цепи, уходящей в эпоху Баязида Бистами (суфийский тарикат «Бистамийя» или «Тайфурийя») 10м звеном идет муршид Абдул Халик Гиждувани, который принял духовное наследие от Юсуфа Хамадани (Шейх Ахмет Яссауи). С приходом Гиждувани Орден назывался «Тарик Хаджеган» (Хаджеганийя). Сделав зикр «тихим» Гиждувани выдвинул 11 принципов тариката. Таким образом, громкий зикр Ахмета Ясауи проложил путь в Междуречье Амурдарьи и Сырдарьи, в то время как путь Гиждувани проложил в Хорезме и Хорасане.

Именно Абдул Халик Гиждувани и его 11 принципов положили основу в существующем Ордене Накшбандийа. Будучи духовным учителем Бахауддина Накшбанди, Гиждувани оказал влияние на тот факт, что Накшбанди, несмотря на то, что учения ясавитов Халил Ата и Касим Шейха были не в меньшей степени значимы, отверг практику громких зикров, странствий дервишей и публичных собраний с песнями и танцами.

И если рассмотреть основу учения ордена Накшбандийа, то из 11 принципов, первые 3 сформулированы Бахауддином Накшбанди, а остальные переданы Абдал Халиком Гиждувани:

1. Дорожить временем и рассчитывать каждый свой миг;
2. Концентрация на произнесении зикра, главное не количество произнесенных зикров, а их качество;

3. Сконцентрированность сердца и помыслов на произнесении зикра, не оставляя места ни для чего другого;
4. Ощущение близости Аллаха;
5. Обращение своего взора на кончики пальцев ноги, оберегание взгляда на запретное;
6. Отдаление от людей и приближение к Богу;
7. Затворничество среди остальных людей, занятие мирскими делами с обращенным к Богу сердцем;
8. Поминание Аллаха языком вместе с сердцем;
9. Чтение зикра с мыслями только об Аллахе;
10. Защита сердца от вторжения посторонних ощущений;
11. Познание глубины ощущений в духовной практике и необходимость защиты достигнутого состояния возврата к Богу [2, 29-43].

Таким образом, можно отметить, что мировоззрение Ордена Накшбандийя – это соединение городского тариката Гиждувани и кочевого – Ясауи [3, 608].

Говорят, что Накшбандийя по общим чертам он мало чем отличается от Ясавизма и что он нашел почву для своего распространения в Средней Азии за короткое время, благодаря духовной и культурной среде, подготовленной Ясавизмом за два столетия. Известно, что шейх М. Назым Кыбрыси, один из ведущих мастеров современного Накшбанди, также с уважением вспомнил Ахмета Ясауи в одной из своих бесед, подчеркнув, что он был из его собственного тариката.

Естественно, в течение истории тарикатов были распространены критики и противопоставления между пламенным (громким) и легким (тихим) зикрами двух орденов. Однако вводная глава книги Решехат, которая является одним из основных классических произведений Накшбанди, была посвящена таким последователям, как Ахмет Ясауи и Занги Ата, где показана тщетность этих усилий по разделению. После чего кажется немного странным, что некоторые теологи, идущие по стопам востоковедов, настойчиво придерживаются утверждений противопоставления.

Говоря о наследии Ясауи, важно рассмотреть Диуани - и – Хикмет, который принадлежит, несомненно, к суфийской философской традиции, где высказаны идеи, которые стали основой, в том числе, и для тариката Накшбанди.

Суфийская философская традиция была непосредственным контекстом, в котором формировалась философская теория Ясауи. Концепции «совершенного человека», ступеней эманации, «пути» и «остановок» есть, несомненно, общесуфийские философские парадигмы и их «следов» в учении Ясауи, конечно, великое множество.

Аскетизм в суфизме, как известно, принял форму целой системы, в которую вошли такие элементы, как: строжайшее и беспрекословное следование сунне в повседневной жизни; многократные дополнительные молитвы и посты; отрешение от всего мирского; предание себя божьей воле (тауекел); стойкое перенесение страданий и лишений (сабыр) и культ бедности.

В суфизме нашло выражение и развитие учение об экстазе. Причем у Ясауи преобладающее место занимают практические аспекты экстаза. Ясауи, как известно, стал создателем специфического вида суфийского экстаза – «громкого зикра», или «зикра пилы». Необходимо подчеркнуть, что в данном случае в тарикате Накшбанди в противоположность приняты «тихий зикр».

Для Ясауи Любовь выступает в качестве основного метафизического чувства, поскольку влечение к богу, стремление с ним соединиться, порыв сблизиться с ним и есть, во-первых, онтологический процесс восполнения ущербности бытия посредством возвращения к исходной полноте Абсолюта; во-вторых, способ соединения, а, следовательно, гармонизации отношений бога и мира; в-третьих, наиболее достоверный путь познания человеком бога, мира, самопознания. Ясауи выражает это в поэтической форме: «Сүймейінше, Алла, сені танып болмас, Жасаған, не істесең де, ғашық қылшы (Без

любви тебя, Аллах, нельзя понять, Создатель, как угодно, но сделай меня влюбленным)» [4, с. 77].

Ясауи приветствует также любовь к женщинам, полагая, что в их прекрасных ликах отражается божественный свет. Вот как пишет об этом сам Ясауи: «Тәңірім соның бергей бүкіл тілегін, Махаббатпен жалындатқай жүрегін (Пусть Тенгри исполнит все желания, Любовь воспламенится в его сердце)» [4, с. 20].

Стремление к богу, Любовь к нему достигаются, по Ясауи, путем экстаза, достигаемого в состоянии опьянения, сочинения стихов, чтения зикр, либо испытания страданий, материальных лишений, физической боли и др. Однако наиболее верный путь соединения с богом – смерть. Ясауи полагает, что окружающий нас видимый мир есть иллюзия, потому надо стремиться слиться с богом, раствориться в нем. Известно, что в 63 года (возраст, до которого дожил пророк Мухаммед) Ясауи стал жить под землей, в пещере, отказавшись видеть дневной свет, общаться с бренным миром. В своей книге он подробно рассказывает, как он отрекся от бренного мира и добровольно заточил себя под землю [4, с. 45-49, 72-73].

Общесуфийские корни концепции человека Ясауи обнаруживаются, прежде всего, в теории «совершенного человека». «Совершенный человек», в суфизме, - это тот, на кого устремлен взор божества, это «залог существования Вселенной», «столп мироздания». Конечно, большинство людей на земле не подходят под определение «совершенного человека», их можно назвать «животные – люди». Понятие «совершенный человек» может быть применено к пророкам и, прежде всего, пророку Мухаммеду. Сущность Мухаммеда – прототип «человечности». «Совершенные люди» есть и среди современников, полагали суфии. Это те, кто достаточно совершенствовался в божественном знании, в ком воплощается в данный момент «сущность Мухаммеда». Такого человека в суфизме называли «Кутб» - «совершенный человек». 20, 21 и 23 хикметы «Диуани хикмета» полностью посвящены прославлению пророка Мухаммеда, например, такими словами: «Он сегіз мың бұл ғаламға сардар болған Мұхаммед, Отыз үш мың сахабаға арман болған Мұхаммед (Сардаром восемнадцати тысяч миров бывший Мухаммед, Мечтой для тридцати трех тысяч соратников бывший Мухаммед)» [4, с. 74].

Ясауи в своей концепции утверждает, что «совершенный человек» это тот, кто в качестве творения бога несет в себе печать его присутствия. Тенденция к усилению этических аспектов учения о человеке проявляется в представлениях о том, что стремление к совершенству, к нравственной чистоте, к избавлению от недостатков, к творению добра может приблизить человека к определению «совершенный человек». Для Ясауи, тот, кто делает зло, не сможет никогда освободиться от вины, а тот, кто творит добро – любим богом.

Принимает Ясауи и суфийское различие понятий «шаригат», «тарикат» и «хакикат». «Тарикат» – путь жизни отдельного человека, полный страданий, заблуждений, непонимания, невежества, путь трагический по самой своей сути. А «хакикат» - это путь истины, путь веры, путь любви к богу, на котором суфий отказывается от земных радостей и тревог, от семьи и родственников и предает себя воле Всевышнего [4, с. 54-55, 62, 74, 85, 121-122].

Для антропологических идей Ясауи характерна также общая для суфизма интенция непосредственного обращения к Всевышнему. «Индивидуалистическая» установка была обусловлена «персонализированным» характером суфийской модальности веры и подкреплялась еще несколькими основаниями: общей экзальтированностью, при которой только непосредственное обращение могло соответствовать эмоциональному накалу суфия; склонностью к преувеличениям, при которой допускалась известная «фамильярность» в отношении к Абсолюту; наконец, приверженностью к «экстремальным» формам выражения своего отношения в богу (у Ясауи встречается множество выражений типа «захлебнулся кровью», «сгорел в огне», «повесился», «погиб» и т.д.), что, конечно, предполагает индивидуализированную семантику.

Особое внимание уделяет тюркский мыслитель обличению такого порока, как невежество. Пятнадцатый хикмет в «Диуани хикмет» посвящен полностью невежеству, его пагубности, следствиям, к которым оно приводит и причинам его, определению видов невежества. Причем сам автор прямо призывает читателей его труда, учеников последовать его советам, побороть невежество, найти путь к истине. И выражается это в предельно эмоциональном ключе: «Ей, достар, жолдас болып қас наданмен, Өлдім де – өз қадырым жойдым міне. (Эй, друзья, если выбрали в товарищи полного невежду, Вы погибли – потеряли уважение к себе)» [4, с. 60].

Этический максимализм Ясауи имеет и социальное измерение. Так, в 46 хикмете он изобличает дервишей, мулл, муфтиев, кази, имамов, акимов, которые вместо истинной веры погрязли в мздоимстве, погоне за богатством, веруют на словах, а не на деле. Следующие слова Ясауи сказаны как будто сегодня: «Арам әкім араны бітеу жұтып параны, Өз бармағын, өкініп, өзі шайнап қалады (Нечестный аким от алчности целиком проглотит взятку, Будет потом, сожалея, кусать локти)» [4, с. 108].

Другая интенция, ставшая отличительной чертой суфизма Яссауи и воспринятая им из тюркской мыслительной традиции – идея тщетности человеческого бытия.

У Ясауи есть несколько хикметов, в которых сожаление о прожитой жизни, неудовлетворенность собой, печаль и горе становятся доминантными настроениями. Так, в 30 хикмете он восклицает: «Көзім – жас, көңілім – қайғы, жаным – жалын, Қайтсем-ай, не етерімді білмен, достар. Қан жұтып, бұл қасіреттен арылмадым, Қай жаққа кетерімді білмен, достар (В глазах – слезы, в сердце – тоска, в душе – огонь, Что делать мне, не знаю, друзья. Кровью захлебываюсь, не могу избавиться от этого горя, Не знаю куда уйти, друзья)» [4, с. 82]. А в 45 хикмете констатирует: «Дүниеде не бар дейсің мәңгілік, Олар да ертең міскін болар қаңғырып (Думаешь в мире есть что-то вечное, И они завтра бедняги станут бродягами)» [1, с. 107]. В 61 хикмете сожалеет: «О, дариға, өтті өмірім, қайраным (ах, как жаль, прошла жизнь, бедная моя)» [4, с. 132].

При этом акцент делается именно на временности пребывания человека на земле, на относительности человеческого существования, на краткости жизни, на сожалении о неповторимости и невозвратности человеческого бытия. Потому превалируют мотивы грусти, тоски, печали, сожаления. Подтверждение этому строки из «Диуани хикмет»: «Басынан әр кімнің бұл жалған өтер, Баянсыз – жатпай жиған мал да бекер. Қарындас, атаң-анаң қайда кетті? Ағаш ат әлі-ақ бір күн саған жетер (Этот обманчивый мир преходящ для всех, Не утешайся тем, что много скота, его тоже не будет, Куда ушли (покинув этот мир) твои отец и мать, сестры? И ты уйдешь внезапно, когда смерть придет)» [4, с. 50].

Тюркские мотивы явственно слышны также в оборотах, используемых Ясауи, особенно при обращении. Например: «уа, дариға!», «ей, достарым!», «уа, құдырет!» «ай, жарандар!».

Подводя итог, можно отметить, что в концепции Ясауи причудливым образом сочетались идеи, ставшие основой его антропологии: аскетизм как способ существования и экстаз как путь к богу, любовь как порыв к Абсолюту и смерть как подлинное слияние с ним, «совершенный человек» как идеал «человечности», этический ригоризм и тщетность индивидуального человеческого существования. Идеи Ясауи оказали большое влияние на центрально-азиатскую суфистскую традицию, в частности на школу Накшбанди.

Список литературы

1. Dr.Nayati Vice. Pîr-i Türkistan Носа Ahmed Yesevî. Ankara. 2016 – 400 p. P.141-142
2. Рашахат ‘Айн аль-хайат, Стамбул. 1291, стр. 29-43;
3. Али-Заде А.А. Накшбандиты / Исламский энциклопедический словарь – М. Ансар, 2-7 – С.608.
4. Иассауи Қожа Ахмет Диуани Хикмет. Даналық кітабы. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2009. – 312 бет.

Матаева С.Ш.,
старший преподаватель,
Международный Университет Кыргызстана,
г. Бишкек (Кыргызстан)

ВЛИЯНИЕ COVID-19 НА ПОЛОЖЕНИЕ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Пандемия резко изменила динамику трудовой миграции в Кыргызстане и Центральной Азии. В результате многочисленных локальных карантинных мер, как в посылающих, так и в принимающих странах, а также сохраняющихся ограничений на передвижение, тысячи мигрантов из региона оказались в ловушке в принимающих странах, не имея надлежащего доступа к медицинским учреждениям и гарантированной работой, а также в условиях значительной социальной изоляции. Те, кому удалось вернуться на родину, столкнулись с еще более мрачными условиями, с разрушенной национальной экономикой, а в случае с Кыргызстаном – с драматическими политическими потрясениями. Последствия пандемии для кыргызских мигрантов до сих пор в основном остаются сложными.

Будучи небольшой, не имеющей выхода к морю страной с относительно высоким уровнем бедности и зависимой от денежных переводов трудовых мигрантов, работающих в соседних странах, Кыргызская Республика сталкивается с рядом неотложных и сложных вызовов.

Кризис COVID-19 отрицательно сказался на трудовых доходах населения Кыргызстана – главном факторе сокращения бедности. Многие наши трудовые мигранты в 2020 году потеряли работу в принимающих странах, в основном в РФ. Мигранты особенно пострадали от условий «локдауна» и экономического кризиса. К середине марта 2020 года РФ и страны Центральной Азии стали одна за другой закрывать границы на въезд, для того чтобы поставить преграду распространению пандемии.

Трудящиеся мигранты, а также члены их семей, принявшие решение о возвращении в свои страны, поневоле оказались в ситуации в странах назначения и не смогли вернуться, сформировав собой новую уязвимую группу. Другие, не имея возможности вернуться в страну происхождения, на фоне экономического кризиса в стране назначения, столкнулись с такими проблемами, как потеря работа и дохода; отсутствие экономической «подушки безопасности»; скученность проживания, а значит – большая эпидемическая уязвимость; осложненный доступ к системе здравоохранения; недостаточная информированность об эпидемиологической ситуации.

Наши мигранты потеряли свои рабочие места, и в связи с тем, что они в основном были заняты в тех сферах, которые оказались больше всего затронуты «локдауном», (ресторанный бизнес, общепит и кафе, службы такси и перевозок, курьерские службы, строительство).

Пандемия показала, что наши мигранты не были готовы к таким ударам судьбы. Многие остались без работы, вскрылась проблема отсутствия трудовых договоров, в связи с чем, что не выплатили зарплату. Многие наши соотечественники остались без жилья. Несмотря на то, что многие из них живут в съёмных квартирах по 3-4 семьи, даже сложив свой капитал, они не смогли оплатить жилье, были и такие ситуации, когда семьи оказывались на улице.

Несмотря на трудности, в стране произошел небывалый всплеск товарищества и волонтерства. Финансирование всех мероприятий по оказанию помощи осуществлялось за счет частных пожертвований граждан и кыргызской диаспоры по всему миру. И наши мигранты не остались без помощи, силами Посольств, Генконсульств и диаспор, персональная продуктовая помощь оказывалась полутора тысячам кыргызских семей, проживающих в РФ. Также был создан штаб, который консультирует мигрантов по разным вопросам, в том числе касающимся медицинских и социальных аспектов. При штабе

работают врачи-волонтеры. Однако за поддержкой и помощью обращаются не все, кто в них нуждается. Некоторые наши соотечественники в виду отсутствия информированности и неосведомленности о своих правах не обращаются за помощью. Даже несмотря на то, что делались объявления по всем чатам, группам, соцсетям многие кыргызстанцы боятся обращаться за медицинской помощью. Они думают, что за лечение им придется платить.

По официальным данным, с начала пандемии COVID-19 в Кыргызстан из-за границы вернулось около 60 тысяч граждан из примерно 60 разных стран мира. Большинство их приехало из городов Российской Федерации.

Таким образом, пандемия COVID 19 оказала существенное отрицательное влияние на экономическую активность во всех странах. Как известно, в Кыргызской Республике трансферты трудовых мигрантов составляют около 30% ВВП. За годы независимости Кыргызстан превратился в поставщика рабочей силы в Россию. Как итог – денежные переводы мигрантов стали одним из главных источников поступления наличности в Кыргызстан. 98% всех денежных переводов в Кыргызстан осуществляется из России.

Влияние переводов огромное – от них зависят не только официальные экономические показатели, но и реальное благосостояние населения. Падение объема денежных переводов приведет к резкому обеднению кыргызстанцев. Мигранты присылают столько же, сколько зарабатывает бюджет Кыргызстана. Сумма переводов составляет примерно треть объема экономики страны, по этому показателю Кыргызстан является одним из лидеров в мире.¹

Правительство Кыргызской Республики предприняло важные шаги для преодоления кризиса COVID-19, но еще больше предстоит сделать. Правительство должно рассмотреть дальнейшие варианты политики для укрепления системы здравоохранения страны, стимулирования роста за счет устойчивых микропредприятий, и поддержки возвращающихся мигрантов.

Правительство Кыргызстана также одобрило Концепцию миграционной политики на 2021–2030 годы, являющейся долгосрочным видением по управлению миграционными процессами. В ней утверждены основные приоритеты страны по решению проблемы миграции и ее направлению на благо развития Кыргызстана. В стратегическом документе, в том числе подчеркнули важность создания специальной программы помощи для обеспечения возвращения и устойчивой реинтеграции возвращающихся мигрантов, особенно женщин и детей.

Список литературы

1. Влияние пандемии COVID-19 на миграцию и управление миграцией в Кыргызстане <https://osce-academy.net/ru/events/full/46.html>
2. Из-за пандемии пошла в рост безработица. За счет вернувшихся мигрантов. <https://rus.azattyk.org/economics>
3. Денежные переводы из России резко упали. <https://rus.azattyk.org/a/30611906.html>
4. Привлечение потенциала трудовых мигрантов к процессам развития в Кыргызстане: презентация результатов исследования. <https://www.kg.undp.org/>

1916 ЖЫЛҒЫ БҮКІЛХАЛЫҚТЫҚ КӨТЕРІЛІС ЖАЙЛЫ КӨЗҚАРАСТАР

Қазақ халқы өз тарихында көптеген азаттық көтерілістерді бастан кешіріп, елдігін, ерлігін таныта білген. Соның бірі бүгінде **105 жыл толып отырған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс**. Тарихымыздың тереңіне бойласақ, тәуелсіздікке жету жолында қазақ халқының бірнеше жүздеген азаттық көтерілістерге шыққаны белгілі. Соның барлығы толығымен зерттеліп, әділетті тарихи бағасын алды деп айта алмаймыз. Осы мақаламыздың міндеті де осы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске тағы да тоқталып, айтылмай келе жатқан тұстарына тоқталып, ақиқатқа жету үшін өз талпынысымызды білдіру. Әрине, ол үшін отандық белгілі тарихшы-ғалым ағаларымыз М. Қозыбаев, Т. Омарбеков, М. Қойгелдиев т.б. еңбектеріне басты назар аудару.

1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының тарихындағы толып жатқан көп ғасырлық ұлт-азаттық қозғалыстар ішінде ерекше орын алады. Бұл көтерілістің патша өкіметінің отаршылдық саясаты мен империалистік соғысына қарсы бағытталған кең байтақ өлкенің көп бөлігін қамтыған жалпыұлттық ауқымда көрінген тарихи қозғалыс. Бүкілхалықтық сипат алғандығына ешкім де бұл күнде күмән туғызбауы тиіс. Кейін көтеріліс жеңілгеннен кейін патша үкіметінің отаршыл әкімшілігі қазақтарды тыл жұмысына шақыруды күштеп жүргізді. Олар 260 мың адамды еріксіз тыл жұмысына айдап әкетсе, 10 мың адамды өлкедегі өнеркәсіптік және әскери жұмыстарды істеуге қалдырды [1,170 б.].

Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш зиялыларының аталмыш мәселеге байланысты көзқарастарын жақсы білген, алайда 30-ы жылдар басында кеңестік жүйенің жетекші қайраткерлерінің біріне айналған С.Асфендияровтың 1935 жылы жазған «Қазақстан тарихы» атты еңбегінде 1916 жылғы көтерілісті төңкеріс (революция) ретінде батыл атап көрсетпей, оның мазмұнынан «ұлттық азаттық, ұлттық бірігу (қалыптасу) үшін» ұмтылысты іздегенін де естен шығаруға болмайды. Бұл тарихи шындықты мойындау еді. Дегенмен де, оның «қазақ ұлттық революциялық қозғалысын» «Ресей пролетариатының революциялық күресіне тығыз тәуелді етуге» ұмтылысын тарихи шындықтан ауытқу ретінде қабылдауға тура келеді. Өзінің еңбегін сталиндік таптық көзқарастармен сәйкестендіруге барынша күш салған С.Асфендияров өзінен бұрын 1916 жылғы көтеріліске әділетті баға беруге талаптанған Т.Рысқұловтың және М.Тынышбаевтың көзқарастарын «маркстік емес, тікелей меньшевиктік» пиғыл ретінде сынға алды» [2, 218-219 бб]. Бұл әрине, уақыт сынына төтеп бере алмайтын, ақиқатты белінен басқан қате пікір еді.

«Мұстафа Шоқай көтеріліс туралы мақала жазған. Оның мақаласы «1916 жылғы көтеріліс туралы большевиктердің өтірігі» деп аталады. Қазір біз сол өтіріктен көтерілістің шындығын ашып алған жоқпыз. Мұстафа Шоқай «ұлт-азаттық» сөзін қолданбайды [3].

Ол, «ұлт-азаттық» дегеннен арылуымыз керек дейді. Бұл – патша үкіметіне, оның отаршылдығына қарсы бағытталған ұлттық қозғалыс еді. Ешқандай ұлт-азаттық күрес емес дей отырып М.Шоқай: «1916 жылғы көтерілістің баса назар аударатын ең маңызды тұсы қайсы?» деп сұрақ қойып, мақаласын өрбітеді. Бұл сұраққа 1916 жылғы қозғалыс жалпы алғанда ұлттық қозғалыс еді, онда таптық күрестің елесі де жоқ еді деп жауап береді.

Тарихшы-ғалым ағамыз Талас Омарбек мазмұнды да, өзекті тақырыптарды қозғап, осы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті біздер тәуелсіздік алған алғашқы кезеңде аңызға айналдырдық деген ойларын да айтады. Бізде бұл тұжырыммен келісіп, мына мәселелерге тоқталып кетсек дейміз.

Тағы да алаш зиялыларының көзқарасына тоқталсақ. Өйткені олар көтеріліске байланысты жағдайды көздерімен көрді, жандарымен сезінді, көтеріліс жөнінде пікірлерін жазып қалдырды. Ия, рас, олардың көпшілігі көтеріліс басталғанда оған қарсы ұстанымда болды, қарулы әскерге қарсы тұру елге бүліншілік әкеледі деп түсіндірді. Оқиғалар ағымы бұл ұстанымның негізсіз еместігін де көрсетті.

М.Дулатұлы 1916 жылды тарихи жыл деп бағалап, «өткен жыл бізге ұмытпастай сабақ берді. Сырымызды ашты. Бұл күйде тұра берсек, мұнан кейінгі заманда тағы да осындай оқиғалар болмасына кім кепіл?», - деп жазды. Төңкерісті пайдаланып, жеке бас мүддесін күйттеп, билікке қол жеткізу алаш зиялыларына жат нәрсе еді. Дулатов аталмыш оқиғадан арада 10 жыл өткеннен кейін «Еңбекші қазақ» газетінде 1926 жылы жазған мақаласында былай деп жазған екен: «Төңкеріс жолында қазақ жұрты құрбан болып-ақ кетсін деуге дәтіміз шыдамады. Сондықтан, біз екінші жолды қаладық – көну керек дедік». Осы мақаласында 1916 жылғы қазақтан қара жұмысқа жігіттер алу туралы маусым жарлығы шыққаннан кейінгі ауыр ахуал жағдайындағы қазақ интеллигенциясының дағдарысты көңіл-күйін төмендегідей бейнелейді: «...бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете түсті. Бұл жарлықтың бізге жайдың оғындай көрінуі – қалың қазақ еліне оның әсері қандай болатындығын сезгенімізден еді. Бұл жарлықтың қазақ арасына қалай тарайтыны, қазақ елі не күйге ұшырайтыны көз алдымызға елестей қалды» [3, 211 б].

...Өз өмірімізде басымызға тумаған ұлы дағдарысқа ұшырадық. Қайтпек керек? Не істейміз? Елге не айтамыз? Біздің басшылығымыз қандай болмақ керек? Елдің ризалықпен көңісі келмейтіні, балаларын бергісі келмейтіні, «соғыс», «солдат» деген сөздерден өлердей қорқатыны, патша өкіметіне сенімі жоқтығы белгілі. «Көнбе, берме» дейміз бе? Оның түбі не болады? Немізге сеніп, «Көнбе» дейміз? Көнбейтін күшіміз қайда? Біздің ұйымда күш жоқ. Барар жер, басар тауымыз белгілі... Жеңілдің астымен, ауырдың үстімен қалқақтап келе жатқан надан қазақ, орыс өкіметінің табанында езіліп келе жатқан бишара қазақ көнбеймін десе қор болмай ма? Көнгені дұрыс па екен? Екеуінде де зиян бар екен. Екі зиянның қайсысы жеңіл болар екен?

Міне, біздің басымызды даң қылған, миымызды ашытқан, ұлы дағдарысқа қалдырған сұраулар осылар еді. Қайткенде бізге бұл жолдың біріне түспеске болмады» [3, 63-64 бб].

Таптық ұстанымдағы алғашқы қазақ тарихын жазған Санжар Асфендияров болса өзінің 1916 жылға байланысты зерттеуінде М.Тынышпаевтың, Б.Қаратаевтың және Ж.Сейдалиннің осы мәселеге байланысты пікірлеріне шолу жасай отырып, қазақ ұлттық интеллигенциясының 1916 жылы ұстанған бағытына «қорқақтық», «сатқындық», «орыс монархтары алдындағы жиіркенішті жағымпаздық» – деген тәрізді сорақы айыптауларға негізделген біржақты бағалар берді [3, 289-290 бб.].

Алайда мұндай көзқарастардың тарихи шындықтың терең тамырларынан бастау алмайтыны, сондықтан да біз әңгімелеп отырған мәселе тарихын қаз-қалпында сипаттай алмайтындары Алаш қозғалысына қатысқан қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің өздерін тыңдағанда айқындала түседі.

Иә, міне бүкіл қазақты тығырыққа тіреген мәселе шындығы! Кезінде осындай қыспақтан шығар жол таңдаған Міржақып, Әлихан Бөкейхан және Ахмет Байтұрсыновпен бірігіп жоғарыдағы дағдарыстан шығудың төмендегідей бағытын ұсынған еді: патша шешіміне «көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде шаруаға кемшілікте келер, барған жігіт қазаға да бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас (қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді) – Көнбегенде көретін ауырлық: бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, үкімет құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер...

Міне, біздің екі ауырлық дейтініміз осы. Бірі – барса шаруаға кемшілік келіп, алынған жігіттер аз қазаға бейнетке ұшырағаны, екіншісі бармаймын деп қарсылық қылса, елге

келетін зор бүліншілік. Осы екі ауырлықтың жұрт қай жеңілін таңдауы керек. Біздің білуімізше, жеңілі – көнген».

1929 жылы Мәскеудегі Бутырька абақтысында отырған А.Байтұрсынұлына елдегі жағдайды меңзеп, тергеуші Павловтың «азамат соғысы бастала қалған күнде қолдарында қару жоқ, қалай қорғанбақсындар?» деген сұрауына А.Байтұрсынұлы «1916 жылы қазақ халқы қарусыз-ақ көтеріліске шықты ғой, демек оның тағы да қарсылық көрсетуге күші бар деп айтуға болады» деген ойын білдіреді. Бұл оның орталықты қазақ халқының пікірімен санасуға шақыруы еді.

Ұлт-азаттық қозғалыстың бірден жанданып басталуына ақ патшаның «соғысып жатқан армиялар ауданына қорғаныс құрылыстары мен тыл жұмыстарына Орта Азия мен Қазақстанның және ішінара Сібірдің ер адамдарын шақыру туралы» [4, 638 б.] 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы себеп болды. Бұл жарлық бойынша аталған аудандардан 19 бен 43 жасқа дейінгі еңбекке жарамды «бұратана халықтарынан» ер адамдарды қорғаныс жұмыстарына алынуға тиіс еді.

Соғыстың алғашқы екі жылында ауыр шығындарға ұшыраған Ресей мемлекеті соғыс қажеті үшін еріксіз шақырылғандарды соғыс жүріп жатқан аудандарда қорғаныс құрылыстары мен әскери байланыс жолдарын салу, соғыс жүктерін тасымалдау жұмыстарына пайдаланды. «Бұратана халықтарға» арналған жарлық бойынша Қазақстан мен Орта Азиядан 400 мыңнан астам адам шақырылуы керек болатын. Соның ішінде қазақтар мекендеген барлық облыстарынан 240 мыңға жуық және Жетісудан 87 мыңнан астам адам алу жоспарланды [4, 638 б.].

«Бұратана халықтарға» қазақ, қырғыз, өзбек, тәжік, түркімен, дүнген, ұйғыр халықтары жатқызылды. Әскери мобилизациядан жергілікті патша әкімшілігінің басшылық органдарында отырған мемлекеттік қызметкерлер, діни қызметкерлер, жоғары және орта оқу орындарының студенттері, ақсүйектер мен «құрметті азаматтар» босатылды. Бұның өзі жалпыұлттық қозғалыстың екіге бөлінуіне әкеп соққан факторлардың бірі болды. Өйткені қазақ қоғамының жоғарыдағы жеңілдіктерді пайдаланушы топтары мобилизацияны жүзеге асырушыларға айналды.

Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары сол кезде «Қазақ» газетінің төңірегіне топтаса отырып, газет арқылы да, ел аралап жүріп те қарулы көтерілістің еш нәтиже бермейтінін, күштің тең еместігін, босқа қан төгілетінін және ең алдымен, қарапайым халық зардап шегетінін дәлелдеуге тырысты. Ұлттық интеллигенция мобилизацияны кейінге шегеріп, оны арнайы дайындықтардан кейін жүргізуді ұсынды. Қазақ жастарын жарлыққа көніп, тыл жұмыстарына баруға шақырды. Ондағы ойы, егер соғыс жеңіспен аяқталса, болашақта ұлттық автономия құрылса, өзінің дербес ұлттық әскерін жасақтаса міндетті түрде өз пайдасын тигізеді деген үмітте болатын. Кейін қазақ жігіттері майданға алынғанда Ә.Бөкейхан, М.Дулатов бастаған зиялы азаматтар Минск, Киев аймағында тыл жұмысында жүрген жігіттердің ортасына барып, олардың әскери тәртіпке бейімделіп кетуіне көмек көрсетті. Онда тілмаштық қызмет, дәрігерлік көмек пен ас-ауқаттың дұрыс берілуіне ықпал ету, мәдени шаралар ұйымдастыру сияқты қызметтер атқарды. Бұл қазақ зиялыларының ой-пікірлерінің тек сөз жүзінде ғана қалдырмай, оны нақты істерімен дәлелдеп отырғандығын көрсетеді.

Ә.Бөкейханның өмірінде 1916 жылдың қарулы көтерілісі мен майдандағы қара жұмысқа алынған қазақ жастарына көрсеткен азаматтық қызметі ерекше орын алады. Ә.Бөкейхан көтеріліске байланысты «алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мінбейді, бұғаудан босамайды, ері құлдықтан, әйелі күндіктен шықпайды, малына да, басына да ие болмайды» деп жазады.

Таптық ұстанымдағы алғашқы қазақ тарихын жазған Санжар Асфендияров болса өзінің 1916 жылға байланысты зерттеуінде М.Тынышпаевтың, Б.Қаратаевтың және Ж.Сейдалиннің осы мәселеге байланысты пікірлеріне шолу жасай отырып, қазақ ұлттық интеллигенциясының 1916 жылы ұстанған бағытына «қорқақтық», «сатқындық», «орыс

монархтары алдындағы жиіркенішті жағымпаздық» - деген тәрізді сорақы айыптауларға негізделген біржақты бағалар берді [3, 289-290 бб.].

Бір кездері тіпті «1916 жылы оқиғасына байланысты ғылыми әдебиетте болашақ Алаш партиясының негізін қалаған қазақ интеллигенттерінің «сатқындық» ролі туралы пікір қалыптасқаны айтылды» [5,27 б.],- дейді ғалым М.Қойгелдиев. Бұл пікірдің сыңаржақ тұжырым екендігін өмір өзі көрсетіп берді,- дейді ғалым ағамыз. Алаш көсемдері көтерілісшілерге де, майданның қара жұмысына шақырылғандарға да ешқандай сатқындық жасаған емес. Қайта қазақ көшбасшылары қасіретті кезеңде басты міндет халықты астан-кестен болып жатқан өзгерістерден қорғап, оның этникалық тұтастығын сақтап қалу деп білді. А.Байтұрсынов ол туралы 1913 жылдың өзінде-ақ, «қазақ ұлтының өмір сүруінің өзі өткір проблемаға айналды», - деп жазған болатын [6, 104 б.].

Мәмбет Қойгелдиевтің пікірі бойынша «...1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс революция деңгейіне көтерілуі үшін қоғамдағы негізгі саяси күштердің, ең алдымен оның мақсат-мүддесін анықтап, бағыт-бағдар бере алатын интелегенцияның қолдауын алу керек еді. Хандардан, батырлардың емес, яғни ұлттық интелегенцияның қолдауы керек екен. Кез келген ұлт-азаттық революцияның түпкі мақсаты болады. Сондықтан, бұл көтеріліс революция бола алмайды... », - дейді.

Манаш Қозыбаев 1916 жылғы көтеріліс туралы: «...Бұл қозғалыс көтеріліс деңгейінен шығып, революция дәрежесіне көтерілген тарихи оқиға», - деп баға берді.

Т.Омарбеков «... Бұл – ешқандайда ұлт-азаттық емес, рулық қозғалыс. Қозғалыс күші – қазақ рулары. Неге бытыраңқы болғанының себебі, Қарқара көтерілісі – Албан көтерілісі. Торғайдағы көтерілісте екі хан сайланды. Мысалы, қыпшақтар Әбдіғапарды хан сайлады. Бұл – рулық қозғалыс болғанын айтуымыз керек. Халықты азат етудің орнына олар хан сайлады. Ру-руға бөлінгендіктен, орталықтан басқаратын адам болмады. Яғни, бірлік болмады. Ұлт-азаттық көтеріліс болса, оны неге Алаш азаматтары басқармады. Ал Алаш қайраткерлері бұл көтерілістің ұлт-азаттық сарынға ұласа алмайтынын білді. Қазақтың жеңіске жете алмайтынын түсінді. Бұл жай ғана жергілікті жерлердегі көтеріліс болып қана қалады. «Азаттық» деген сөзді Кеңес үкіметінің тарихшылары шығарған. Ру-ру болып Ресей отаршылдығына қарсы күресті. Бірақ, біріге алмады», - деп тұжырымдайды [7].

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында былай деп жазған еді: «...Тарих бәрін де сыйға тарта алады, бірақ ішкі еркіндіктің формасы ретіндегі тәуелсіздікті сыйға алуға болмайды. Тәуелсіздік – бұл тарих толқынында субъект болу құқығын түсінетін және осы үшін жауап беретін халық болмысының бірден-бір формасы...» [8, 277 б.].

Қорытындылай келе айтарымыз, 1916 ж. бүкілхалықтық қозғалыс барысында өкімет құрылымы, қарулы күштер, басқару аппараты құрылды. Ауқымдылығы мен қатысушыларды қамтуы және зардаптары жағынан алғанда, ол империя құрамындағы отаршылдық құлдықтың бүкіл кезеңіндегі азаттық күресінің шырқау шыңы болды. Шын мәнінде, 1916 жыл XX ғасырдың соңында қазақ халқының қолы жеткен саяси тәуелсіздігі мен ұлттық мемлекеттігі үшін күрестің бір белесі болып, тарихта өз орнын алды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мұхамедов М.Б., Сырымбетұлы Б. Қазақстан тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Қарасай», 2009. – 344 б.
2. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). – Алматы, 1993. – 292-293 бб.; М. Шоқай 1916 жылғы көтеріліс туралы большевиктердің өтірігі. // М. Шоқай Таңдамалы. – Алматы, 1998. 1 т. – 218-219 бб.
3. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы, 1991; Қаһарлы 1916 жыл (күжаттар мен материалдар жинағы). – Алматы, 1997. Т.2. 63-64 бб.); Омарбеков Т. 1916 жыл: ұлт зиялыларының көзқарасы. <https://adyrna.kz/post/5478>. 02.07.2016.
4. Қазақстан тарихы. (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 б.

5. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
6. Брайнин С., Шафино Ш. Алашорда тарихы жөніндегі очерктер. – А., 1935 ж.
7. Омарбеков Т. 1916 жылғы көтеріліс жан-жақты зерттеле қойған жоқ. http://www.inform.kz/kz/talas-omarbekov-1916-zhylgy-koterilis-zhan-zhakty-zerttele-koygan_zhok_a2957620. 2016 ж. 10 қазан.
8. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында, «Атамұра», 1999.

Рахимжанова Г.Ж.,
м.е.н., старший преподаватель,
Евразийский гуманитарный институт
Мусекина Т.С.,
методист по инновационной деятельности
ГККП ясли-сад № 7 «Аққу»
Козырь И.А.,
методист по инновационной деятельности
ГККП ясли-сад № 9 «Нұршашу»
г. Нур-Султан (Қазақстан)

ВЕРТИКАЛЬНЫЕ ФЕРМЫ КАК ОДНО ИЗ РЕШЕНИЙ ЭКОЛОГИЧЕСКИ УСТОЙЧИВОГО ГОРОДСКОГО ХОЗЯЙСТВА В Г. НУР-СУЛТАН

Основу экономической безопасности любой страны составляет способность национального хозяйства обеспечить население достаточным количеством продуктов. По прогнозам ООН к 2050 году 80% населения будет жить в городских районах, что вызовет существенный рост спроса на продовольствие [1]. Поэтому тема обеспечения экологически устойчивого питания в городах будет актуализироваться. Новый метод, который был предложен для решения проблемы удовлетворения растущего спроса на продовольствие в городах, заключается в разработке и внедрении вертикальных агропромышленных зданий вертикальных ферм [2]. Вертикальное земледелие это концепция, городского хозяйства в высотных зданиях призванного обеспечить население продовольствием в городских районах, где существуют проблемы с земельными ресурсами, пространством и сложные климатические условия земледелия. В настоящее время мы становимся свидетелями внедрения подобных комплексов в городах по всему миру где они являются неотъемлемой частью современного городского хозяйства XXI столетия. Объем исследований и проектов по теме вертикальных ферм от одиночных объектов до целых городских кварталов и урбанистических трансформаций городских ландшафтов огромен [3].

Население Нур-Султана за период ее существования увеличилось в 5 раз, превысив 1 миллион [4]. По данным Министерства сельского хозяйства, астанчане ежедневно потребляют 635 тысяч тонн социально значимых видов продуктов. Из них 22 процента производятся в самом городе, 35 процентов приходится на долю продовольственного пояса столицы. Оставшиеся 43 процента доставляются из регионов, расположенных за пределами пояса. Уже из этого видно, сколь непростой задачей является обеспечение продуктами питания более чем миллионного населения [5]. Учитывая тенденцию роста численности населения столицы, Елбасы Н. Назарбаев в 2008 году поручил акимам Нур-Султана и Акмолинской области, министру сельского хозяйства создать продовольственный пояс вокруг Астаны. Сегодня обеспечение соответствующими видами продукции рассматривается как одно из главных направлений развития города. Несмотря на развитое сельское хозяйство, мы до сих пор ввозим из-за рубежа имеющиеся у нас мясо, колбасу, овощи и фрукты. Сейчас акимат города на системной основе работает над реализацией

поручений Елбасы. Сегодня в рамках продовольственного пояса вокруг главного города работают около тысячи предприятий, занятых производством и переработкой в продовольственной сфере. На прилавки столичных рынков бесперебойно поступают 33 вида социально значимых продуктов питания, такие, как мясные, молочные, мучные изделия, масло животного и растительного происхождения, овощи, фрукты и т.д. Овощи, фрукты и ягоды в основном доставляются из Акмолинской и Карагандинской областей. Расположенные на более отдаленном расстоянии хозяйства и предприятия несут значительные затраты при перевозке продукции, испытывают трудности с предотвращением ее порчи. Немало хлопот доставляют и неблагоприятные погодные условия. Поэтому производителям сельхозтоваров требуется дополнительная поддержка. Создание объединенных логистических центров, крупных хранилищ, тепличных хозяйств и других востребованных производств способно придать новый импульс не только продовольственному обеспечению столицы, но и экономическому развитию региона [5]. Для круглогодичного обеспечения Астаны фруктами и овощами в городе построено 8 хранилищ такими предприятиями, как ТОО «Астана Агро», ТОО «Астана-Агро-АА», ТОО «АгроНива», ТОО «Картофель и овощи», ТОО «Arul communication», ТОО «Целинсельмаш». Общая вместимость восьми хранилищ составляет около 45 тысяч тонн [5]. Отсюда на рынки столицы поступает по меньшей мере 40 процентов фруктов и 20 процентов овощей. В настоящее время стоит проблема в обеспечении теплицами и хранилищами для стремительно растущего города. Поэтому обеспечение населения РК экологически чистыми продуктами питания, не содержащими гербициды и пестициды, а также бесперебойная доставка и хранение является актуальной проблемой.

К 2100 году население Земли составит около 11 млрд жителей, и все они будут нуждаться в еде. Одна из передовых технологий сельского хозяйства – вертикальные фермы, которые переживают настоящий бум [1].

Большую обеспокоенность вызывают климатические изменения, которые в Казахстане имеют тенденцию к повышению температуры, засухливости климата и в некоторых районах даже несут угрозу опустынивания [6].

Перечисленные проблемы могут быть сняты активным внедрением достижений биотехнологий по выращиванию сельскохозяйственных культур в мегатеплицах или вертикальных фермах. Вертикальное сельское хозяйство – обобщённое название высокоавтоматизированного агропромышленного комплекса, размещенного в специально спроектированном здании, а также название самого здания. Главное отличие вертикального сельского хозяйства от традиционных тепличных хозяйств и животноводческих ферм – это интенсивный подход к использованию территории, вертикальное многоярусное размещение насаждений. Термин и идея принадлежат Диксону Деспомье [1]. Вертикальное фермерство предполагает интенсивное использование имеющихся территорий и ресурсов. Многоярусное расположение растений позволяет увеличивать производительность в сотни раз и экономить 70-95% воды, по сравнению с традиционным выращиванием различных культур. Главной причиной появления таких «многоэтажных теплиц» считают постоянный рост населения на планете, что в будущем спровоцирует нехватку территорий для ведения сельского хозяйства, информируют Экономические Новости.

Несмотря на сложные технические и практические проблемы при применении вертикальных ферм, сегодня они существуют и производят различные виды сельскохозяйственных культур в Китае, Южной Корее, Японии, Сингапуре, Объединенных Арабских Эмиратах, Голландии, Италии, Великобритании, США и Канаде. В России есть компании (как Fibonassi), занимающиеся строительством вертикальных ферм, интерес и потенциал Российского рынка в данной области огромен. Очевидно, что сегодня гидропоника – это сектор процветающей промышленности по всему миру, благодаря которой, выращивается продукция, практически, в любом месте на планете. Вертикальные фермы захватывают города, тоннели и даже пустыни [7].

Технологическая структура современной вертикальной фермы может состоять из нескольких секторов с разными технологическими приёмами выращивания: 1) аэропоники – выращивание в воздушной среде без использования почвы. Благодаря аэропонике можно выращивать многие культуры. А вертикальный способ выращивания экономит площадь, таким образом, что под аэропонику можно отвести совершенно разные помещения, даже подвалы и склады; 2) гидропоники – выращивание в искусственной среде без почвы; 3) аквапоники – выращивание в водной среде. Эти сектора подпитываются альтернативными источниками энергии, повышая экологичность продукта.

Таким образом, предпосылкой для разработки подобных проектов послужил постоянный рост населения планеты, который в обозримом будущем приведет к нехватке территорий сельскохозяйственного назначения. Большинство действующих проектов предназначено для сооружения за чертой города, однако, необходимым условием является расположение мегатепплицы именно в городах, тогда неоспоримым преимуществом таких сооружений могут стать следующее:

1. Доступ городского населения к работе по выращиванию сельхозпродукции;
2. Создание на базе этих мегатепплиц крупных научно-производственных центров, что позволяет вести непосредственный контроль и быстрое внедрение инновационных технологий;
3. Не требуется отводить большое количество земель под выращивание ряда сельскохозяйственных культур, предотвращая процессы деградации почвы;
4. Не требуется транспорт для транспортировки готовой продукции в город, а также не требуется сельхозтехника и затраты на ее обслуживание;
5. Рациональное использование воды;
6. Большие возможности для энергетической независимости, так как можно использовать солнечные батареи, ветровую энергию, энергию биогаза, от сбраживаемых остатков вегетативной части растений после сбора урожая.
7. Экологически чистая продукция, свободная от многих заболеваний растений, от содержания пестицидов и нитратов;
8. Производство сельскохозяйственной продукции независимо от времен года с высокой производительностью.
9. Независимость производства сельхозпродукции от климатических факторов;
10. Решение проблем утилизации отходов при выращивании сельскохозяйственной продукции за счет эксплуатации единого комплекса, объединяющего разные биотехнологические методы.
11. Сооружения мегатепплиц являются экологичными, то есть не наносят вреда окружающей территории, поэтому могут стать объектами архитектуры с современным городским дизайном.
12. Процесс выращивания растений стабильный и управляемый.

Безусловно за такими сооружениями будет большое будущее. Вероятно, многим странам придется прибегнуть к этим технологиям уже в ближайшее время. В республике Казахстан, несмотря на большие земельные ресурсы, мегатепплицы также могут решить целый ряд социально-экономических, так и экологических проблем.

Список литературы

1. От Чикаго до Дубая: обзор вертикальных ферм: <https://ifarmproject.ru/verticalfarmingworld>
2. Иконописцева О.Г. Эко-дизайн энергоэффективной архитектуры. Анализ основных направлений и тенденций высотного строительства: http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia_hum/2018/2018_1_41_51.pdf
3. Иконописцева О.Г. Экоархитектура вертикальных ферм как новая типология агропромышленных зданий городского хозяйства будущего / Иконописцева О.Г. //

Известия Самарского научного центра РАН. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. – 2018. – № 3. – С. 34-41.

4. Процессы урбанизации в мире и в Казахстане: тенденции и перспективы: <https://strategy2050.kz/ru/news/51974/>

5. Kheir Al-Kodmany The Vertical Farm: A Review of Developments and Implications for the Vertical City: https://www.researchgate.net/publication/322938761_The_Vertical_Farm_A_Review_of_Developments_and_Implications_for_the_Vertical_City

6. От садов Вавилона до НАСА — чем гидропоника покорила мир? <http://aggeek.net/ru/technology/id/ot-sadov-vavilona-do-nasa-chemgidroponika-pokorila-mir-744/>

7. Вертикальная ферма. Despommier Dickson. The vertical farm / Feeding the world in the 21st century. NY, USA: Thomas Dunne Books / St.Martin's Press, 2010. Pp. 135 – 138.

Солтанова Б.Т.,

п.ғ.м., аға оқытушы,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

АДАМГЕРШІЛІК-РУХАНИ БІЛІМ БЕРУ – «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ

Барлық ғасырларда адамдар адамгершілік-рухани тәрбиені жоғары бағалаған. Адамгершілік-рухани даму мәселелері ҚР-ның 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында, ҚР Президентінің Жолдауларында, барлық білім беру ұйымдарында оқыту процесінің тәрбиелік құрамдасын күшейту жөніндегі үлгілік кешенді жоспарда көтеріледі. Қазақстандық қоғамның даму басымдықтарын айқындайтын жоғарыда аталған бағдарламалық құжаттар аясында білім беру саясатының негізгі бағыты ұлттық білім беру жүйесіндегі адамгершілік-рухани негіздердің рөлі мен маңыздылығын күшейту аспектісінде педагог кадрларды даярлау жүйесін жетілдіру болуға тиіс.

Еліміз қоғамдық сананы жаңғыртуда жетекші орын алатын прогрессивті даму жолымен жүріп келеді. Қазіргі заманғы қоғам ұлттық сәйкестікке, мәдени мәнмәтінге, өзін-өзі дамытуға, өз бетінше білім алуға және жоғары кәсібиліктің, құзыреттілік пен тәрбиенің рөлін, отбасылық әлеуетті арттыруға негізделген табысты шығармашылық жеке тұлғаның моделін сақтай отырып, Қазақстан азаматтары мінез-құлқының жаңа әлеуметтік-психологиялық стандарттарына мұқтаж.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінің алдында жаңа міндеттер тұр: «Рухани жаңғыру» бағдарламасының қоғамдық сананы жаңғыртудың негізгі бағыттары контекстінде адамның тұлға және субъект ретінде даму, тұлға ретінде өсу процесін басқаруды білдіретін нысаналы білім беруді іске асыру.

Бүгінгі таңда аксиома болатын – бәсекеге қабілетті адами капиталы бар елге апаратын жол, жалпыға ортақ еңбек қоғамына апаратын жол, өмірдің мүлдем басқа сапасына апаратын жол – ұлттың рухани-адамгершілік жаңғыруы, қазіргі жастардың қоғамдық санасын жаңғырту, білім беру ұйымдарының білім беру процесін ізгілендіру арқылы ғана мүмкін болады.

Ұлы ойшыл және гуманист Әл-Фараби: «Адамға, ең алдымен, тәрбие қажет: онсыз алған білім адамзатқа зиян тигізеді», - деп баса айтты. Білім берудің басты мақсаты – адамгершілік қасиеттерді дамыту, қоғамдағы адамгершілікті нығайту.

Заманауи жастармен жұмыстың басты мазмұны білім беру процесінің тәрбиелік әлеуетін арттыруға, оқыту мен тәрбиелеуді интеграциялауға, «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясына тәрбиенің әдіснамасын, мазмұны мен құрылымын, отбасылық тәрбие

құндылықтарын жаңартуға, сондай-ақ оқу және тәрбие процестерін интеграциялауға бағдарлануы тиіс.

Білім берудің рухани-адамгершілік және интеллектуалдық аспектілерінің бірлігіне негізделген оқу орындарында жастардың жеке тұлғалық дамуының тиімді жүйесін құру үшін мынадай міндеттерді шешу қажет:

- оқу пәндерінің мазмұнына құндылықтарды интеграциялау арқылы оқытудың тәрбиелік әлеуетін күшейту;

- әлеуметтік, қайырымдылық жобаларды әзірлеу және орындау;

- волонтерлікті дамыту;

- педагогикалық консилиумдар, ата-аналар институты;

- рухани – адамгершілік тәрбиенің рөлін күшейту ;

- білім беру мекемелерінде рухани-адамгершілік тәрбие сапасына мониторинг жүргізу;

- рухани-адамгершілік тәрбие аясында қосымша білім беру жүйесінің мүмкіндіктерін кеңейту.

Елбасының бастамасымен қолға алынған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы – бұл шын мәнінде ұлттық деңгейдегі ауқымды жоба. Ол қоғам өмірінің барлық салаларын қамтитындығымен бірегей. Қоғамдық сананың жаңаруы жалпы әлеуметтік кеңістікте тұратын халықтың қазіргі заманның қарқынды өзгеретін жағдайларына сәтті бейімделу қажеттілігімен тікелей байланысты.

Бұл ретте Қазақстан азаматтарының қоғамдық санасының мазмұны олардың мүдделерімен, идеяларымен, құндылықтарымен және перспективаларымен тығыз байланысты, мәдениетті, мінез-құлық практикасын, әдет-ғұрып пен дәстүрді, ғылымды, адамгершілік императивтерін қоса алғанда, рухани негіздерге сүйенеді. Қазіргі заманғы әлем өзгеріп, өмір ырғағы мен стилі өзгеретіндіктен, ұлттық дәстүрлер жаңа мазмұнмен толығып жатқандықтан, қоғамдық сананы жаңғыртудың маңызы мен өзектілігі арта түсуде.

Біздің ата-бабаларымыз айтқан: «Адамның басшысы – ақыл, шолушысы – ой, жетекшісі – талап, қорғаушысы – сабыр, сынаушысы – халық, таусылмайтын – арман, ең қымбаттысы – ар сақтау, бәрінен ардақтысы – өмір сүру, соның ішіндегісі ең тәттісі – сыйластық», - деп. Мүмкін, адам баласы осы қасиеттерге негізделіп өз өмірінде басты қағида ретінде ұстанып, бақытты болу, өмірде өз орнын табу, қолайлы отбасын құруды бойына қалыптастырады. Әрине, осыдан да балалардың тәрбиесіне көп көңіл бөлінеді, олар болашақта үйдің берекесі, отбасының қамқорлығы, лайықты ана және адал жар болатын азамат болып өседі.

Әлемдік білім беру кеңістігіндегі баланың жеке басына үндеу білім беру мазмұнын жаңартудың негізгі бағыты болып табылады. Ол адамның өзін-өзі бағалауы мен әлеуметтік беделінің негізін құруға бағытталған. Жастардың өсіп-өніп, дамып келе жатқан қоғамдағы өмірге дайын болуы және сол өзінің қоғамын дамытуына үлес қосуы – қоршаған ортасына қажет үрдіс.

Ұлттық білім беру жүйесін дамытудың басым бағыты адамның жеке әлеуетін барынша ашуға бағытталған адамгершілік-рухани білім беру болып табылады. Адамға физикалық, психикалық, рухани, әлеуметтік және шығармашылық дамуда үйлесімділікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін адамгершілік-рухани білім нақты білім беру тәжірибесінде әртүрлі жолдармен және, ең алдымен, оқу процесінің өзі арқылы жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 24 шілдедегі № 460 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

2. «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру жағдайындағы тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері // Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2019 жылғы 5 қыркүйектегі бұйрығына қосымша

3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпандағы № 191 қаулысымен мақұлданған «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы Мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы

4. «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Тәуелсіздік. Келісімі. Болашағы біртұтас ұлт». – Астана, 2016, 26 сәуір.

Тилекова Н.Д.,
педагогика илимдеринин кандидаты,
Кыргыз-Өзбек университети
г. Ош (Кыргызстан)

ТАРЫХЫЙ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Тарыхый роман жанрынын көрүнүктүү өкүлү Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романы кыргыз мектептеринде окутула баштаганына отуз жылдан ашты. Бул убакыт аралыгында аздыр-көптүр тажрыйба топтолуп калышы керек эле, тилекке каршы, романдын мектептердеги окуп-үйрөнүлүш абалы жакшы эмес. Салтка айланган супсак сөздөр менен романдын мазмунун кайталоо, айрым эпизоддорго учкай токтолуп, пикир алмашуу, андагы каармандардын оң же терс экенин белгилөө ж.б. Мындай штамп сабактардан мугалим өзү да, окуучулары да тажап калгандай.

Адабият мугалимдери белгилегендей, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романы чынында эле сюжеттик, идеялык-тематикалык курулушу эң бир кыйчалыштуу, татаал чыгарма. Терең философиялуу маанай, эстетикалык эбегейсиз зор жүктү аркалап турушу аны өздөштүрүүнү кыйындатат жана чыгарманын ички маани-мазмунун, идеялык-көркөмдүк бөтөнчөлүгүн окуучулардын аң-сезимине жеткирүүдө чоң жоопкерчиликти талап кылат.

«Сынган кылыч» Т.Касымбековдун роман жазуудагы алгачкы тажрыйбасы, анын романчы катары биринчи чыгармасы болду. Эгер адабий коомчулук авторду мурда мыкты аңгемечи, повестчи катары таанышса, эми ал өзүн дасыккан романчы катары көрсөтө алды. Романды жазууда автор улуттук рамкадан чыгып, окуя бирде кыргыз жергесинде өтсө, бирде өзбек жергесиндеги Кокон ордосундагы окуялар баяндалат. Т.Касымбековдун тарыхый роман жанрынын классиги катары чебер калеми мында буга чейин дүйнө элине белгисиз кыргыз жергесин аалам борборуна айландырып, Сарыбай, Теңирбердиге окшогон жөнөкөй эмгек адамдарын жалпы Жер планетасындагы тирүүчүлүктүн таяныч-түркүгү сымал сүрөттөй алганынан улам көрүндү. Арийне, терең философиялуулук, глобалдуулук маселелери сөзсүз эле улуттук рамкадан чыгуу, бөтөн эл-жерди чагылдыруу менен эле чечилип калбайт. Окуя жалаң кыргыз жергесинде өткөн күндө деле роман так азыркысындай нарк-баага татыры анык болучу.

Романды адеп окуп баштаганында, эгер окурман азыркы учурдун көңүл өйүткөн проблемаларынан кабарсыз болсо, түшүнүүгө кыйын, өздөштүрүүгө мүмкүн эместей туюлушу ыктымал. Мындай абал, тилекке каршы, жогоруда белгилегендей жеке эле өспүрүм, мектеп окуучуларынын мисалында эмес, алардын башкы жана негизги устаты, жогорку билимдүү адабият мугалимдеринин арасынан да көп кездешет.

Адабият мугалиминин «Сынган кылыч» романын окутуудагы колдонуучу усулдары жана сабакты актуалдаштыруу кандай болушу керек? Мугалимдер үчүн жазылган «Адабиятты орто мектепте окутуунун маселелери» (М.: Просвещение, 1985) деген китеп

окутуу ишинин практикасында өтө кеңири таралган усулдары тууралуу сөз кылат. Алар төмөндөгүдөй:

I. Маалымдоонун булагына карата усулдар. Алар үчкө бөлүнөт: 1) сөз, 2) көрсөтмөлүүлүк, 3) практикалык усулдар. **Окутуунун сөз усулуна** баяндоо, лекция, аңгемелешүү кирет. Булар теориялык билимди өздөштүрүү, факт-маалыматтарын топтоо, логикалык ой жүгүртүүнү, эсти, сөз өстүрүүнү, таанып билдирүүчү кызыкчылыкты, жөндөмдү, эркти, эмоцияны өнүктүрүү ишинде өзгөчө натыйжалуу. **Окутуунун көрсөтмөлүү усулдарына** иллюстрация менен демонстрация кирет. Буга картина, иллюстрация, схема, таблицаларды колдонуу, пластинка, магнитофондук жазууларды уктуруу, диафильм, слайд жана кинофильмден фрагменттерди демонстрациялоо сыяктуу иштерди колдонууга болот. Ал эми **окутуунун практикалык усулуна** бардык оозеки жана жазуу көнүгүүлөрү, практика жүзүндөгү балдардын машыгууларын кошууга болот.

II. **Окуу информациясын өздөштүрүү логикасына карата усулдар:** 1) индуктивдик, 2) дедуктивдик болуп экиге бөлүнөт. Ал эми адабият сабагында көбүнчө индуктивдүү усул колдонулат. Окуучу текстти үйрөнөт, конкреттүү фактыларга байкоо жүргүзөт, ошондон соң гана ал ой жүгүртө алат, өз алдынча ой-корутундуларды чыгарат.

Дедуктивдик усулда мугалим тема боюнча жалпы мүнөздөмө берет, анан аны конкреттүү көркөм чыгармалардан алынган фрагменттер, жазуучунун өмүр баянынан алынган фактылар, адабий сын материалдар менен бекемдейт.

III. **Окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн мүнөзүнө жараша усулдар төрткө бөлүнөт.** 1) чыгармачылык менен окуу, 2) эвристикалык, 3) изилдөө, 4) репродуктивдүү. Адабиятты окутууда колдонулуучу мындай усулдарды М.Н.Скаткин менен И.Л.Лернердин классификациясына негиздене отуруп окумуштуу-методист Н.И.Кудряшев иштеп чыккан. Ал эми бул топтор профессор Ю.Бабанскийдин классификациясы боюнча эки бөлүккө: 1) репродуктивдик, 2) проблемалык изденүү усулу болуп бөлүнөт. Булардан башка адабиятты окутууда өз алдынча иштөө усулу бар. Буга класста жана класстан тышкары окулгандар бүт кирет. Демек, бала китеп, көркөм чыгарма, сын макала, окуу китеби менен өз алдынча иштей алышы керек. Окуучу көркөм текстти өзүнчө талдай алууга тийиш. Ал эми мугалимдин ушундай эмгекти уюштура билиши окуучулардын өз алдынчалыгын калыптандырат. Бирок кайсы усул болсо да окуучулардын китепкөйлүк ышкысын жандандырууга тийиш.

«Сынган кылыч» романын окутууда жогоруда аталган усулдардын негизинен баары эле колдонулат. Болгону ар бирин өтүлчү сабактын өзгөчөлүгүнө, иштин ыңгайына жараша пайдалана билүү зарыл.

Окутуудагы актуалдаштыруу (бул боюнча кең-кесири материалдарды М.Махмутовдун «Педагогика», 1981, «Современный урок» деген эмгегинен табууга болот) сабактын дидактикалык структурасы төмөндөгүдөй компоненттерден (же этаптардан) турат:

1. Окуучулардын мурда алган билимдерин, аракет-ыкмаларды актуалдаштыруу.
2. Жаңы түшүнүктөрдү, аракет-ыкмаларын калыптандыруу.
3. Билимди колдонуу аркылуу жөндөмдү жана машыккандыкты калыптандыруу.

Албетте, сабактын бул структурасы дайыма эле удаалаш жүргүзүлбөйт. Ал мугалимдин максатына жараша өзгөртүлүшү мүмкүн. Ошондой эле сабактын типтерине (1-тип – жаңы материалды үйрөнүү, 2-тип – алган билимди, жөндөмдү өркүндөтүү, 3-тип – аралашма сабак, 4-тип – билимди жана жөндөмдү контролдоо – коррекциялоо) карата ылайыкташат.

Ал эми билимди, аракет-ыкмаларды актуалдаштыруу деген эмне? Актуалдаштыруу – керектүү учурдун өзүндө билимди актуалдуу кылуу, же болбосо, мурдагы эсте калган билимдерди, аракет-ыкмаларын жандандыруу, ойготуу, ошондой эле актуалдаштыруу окуучулардын психо-логиялык жактан даярдыгын жүзөгө ашырат: темага (проблемага) болгон кызыгууну ойготот, таасирдүүлүктү күчөтөт, ар бир окуучууну жаңы мате-риалды кабыл алууга даярдайт. Актуалдаштыруу убагында окуучуларды суроо, бет ачар аңгеме,

белгилүү нерсени кайталоо, мурда өздөштүрүлгөн билимди жаңы кырдаалга жараша түшүнүү, проблеманы жана проблемалык жагдайды түзүү аракетке кирет. Демек, жаңы материалды түшүнүүгө уютку болуп берүүчү таяныч билимдер актуалдаштырылат.

Мугалимдин «Сынган кылыч» романын окутуудагы негизги усулдук таянычтары – жалпы жонунан алганда мына ушулар.

Тарыхый романдын автору Төлөгөн Касымбековдун өмүрү, чыгармачылыгын жана «Сынган кылыч» романын XI класста окутууга учурда колдонууда турган адабият программасы 4 гана саат убакыт караган [1,52-53 б.] Бул 4 сааттык окуу материалын сабак-сааттарга төмөндөгүдөй бөлүштүрүүгө болоор эле:

1. Т.Касымбековдун өмүрү жана чыгармачылык жолу. «Сынган кылычтын» тарыхый роман катары ээлеген орду. Кыргыз элинин бир кылымга жакын тарыхын көркөм анализден өткөрүү. Кокон хандыгынын тушундагы карапайым элдин абалынын, сарбаздардын, бийлик төбөлдөрүнүн, ордо өкүлдөрүнүн жашоо тиричилигинин, салт-адаттарынын, руханий дүйнөлөрүнүн кеңири ачылышы – 1 саат.

2. Ордодогу бийлик оюндары, анын курмандыктары. Бийлик жана эл темасы. Романдагы окуяларга негиз болгон тарыхый-документалдык булактар. Россия аскеринин басып кириши үчүн түзүлгөн шарттар жана баскынчылык саясатынын ашкерелениши – 1 саат.

3. Романдагы каармандардын көптүгү жана алардын чыгармадагы биримдиги: Сарыбай, Айзада, Бекназар, Нүзүп, Мусулманкул, Исхак (Полотхан), Мадыл, Теңирберди, Абил бий, Шералы жана Кудаяр хан. Бул каармандардын мүнөздөмөсү жана көтөрүп турган эстетикалык, таалим-тарбиялык жүгү – 1 саат.

4. Каармандардын образын ачууда, тарыхый учурдун колоритин берүүдө Т.Касымбеков колдонгон көркөмдүк каражаттар. Чыгарманын тили». Тарыхый чыгарма жөнүндө түшүнүк – 1 саат.

Жогорудагы бөлүштүрүүдөн ачык көрүнүп тургандай, «Сынган кылыч» романынын өзөк окуялары менен тааныштыруу, талдооо жумуштары 1- сабакта – тарыхый жазуунун устаты, чебер сүрөткер Төлөгөн Касымбековдун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу лекция-баянга удаа эле (ошол сабакта) жүргүзүлүп баштайт.

Бул сабактардын адепки экөө репродуктивдүү усулдун жардамы менен жүргүзүлгөнү оң. Себеби, роман тууралуу жалпы түшүнүк берип, тереңдеги көркөмдүк, философиялык баалуулуктарын баланын ой-сезимине өз нарк-кунунан түшүрбөй, толук жеткирүү үчүн мугалимдин адабиятчы катары эмнеге жөндөмдүү экени, билими талап кылынат. Кийинки сабактын натыйжалуулугу, кайтарымдуу болушу ушул лекция усулунун канчалык жемиштүү пайдаланылганынан түздөн-түз көз каранды.

Мында окуучулар билимди мугалимдин лекциясынан же анын кириш сөзүнөн, окуу китебинен, колдонмолордон, илимий-популярдуу китептерден, сын макалалардан жана да башка булактардан даяр түрүндө алат. Бирок *«репродуктивдүү усул – бул догматикалык өздөштүрүү эмес, окуучуларга тааныштырылган билим-маалыматтын өзүнүн өзгөчөүү мүнөзү механикалык эстет калууну эмес, аң-сезимдүүлүк менен өздөштүрүүнү талап кылат. Ошондой эле алынчу билимдин бекемдиги окуучулардын эске тутуу билүү жөндөмүнө гана эмес, ой-жүгүртүү ишмердүүлүктөрүнүн канчалык тез, жемиштүү аракетке кирүү мүмкүнчүлүгүнө да түздөн-түз байланыштуу [2,71-72б.]*. Окуучулардын ойлоо жөндөмдүүлүгүнүн өсүп-өнүгүшүнө материалдын проблемалык негизде ортого салынышы көмөкчү болот.

Репродуктивдүү усулду колдонууда мугалим бул же тигил маалыматты айтуу менен чектелип калбайт, мында ал керектүү көндүмдөргө ээ болуунун жолдорун иш жүзүндө көрсөтөт. Мисалы, ал анча чоң эмес чыгарманы, же эпизодду, же каармандын мүнөзүн анализдөө үлгүсүн сунуш кылат, андан соң ушуга окшогон жумушту окуучуларына өз алдыларынча аткаруусун тапшырат [2, 73 б.]. Кыскасы, окуучулар «Сынган кылыч» романынын репродуктивдүү усулдун жардамы менен үйрөнүүдө жеке чыгарманын өзүн тереңдетип өздөштүрүү менен эле чектелбей, ар бир учур үчүн өзүнүн пикири, ой-

корутундусу болуп, чыгарманы адабий туунду катары талдай билүү көндүмдөрүн иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн алышат. Демек, бул сабактар үчүн окутуу усулу катары репродуктивдүү усулдан тандалып алынышы эң бир туура жана мыйзамченемдүү.

Мугалимдин «Сынган кылыч» романы тууралуу кириш аңгемеси бо-лушунча чакан, кыска курулуп, бул ченелүү убакыт аралыгында чыгарманын жазылып, басылып чыгуу, аны жаратуудагы автордун берейин деген ою, адабий көркөм туунду катары нарк-куну, маани-мазмуну, көтөрүлгөн проблемалар тууралуу маалыматтар айтылат. Киришүү аңгемесинин өтүлүү зарылдыгына эч бир күмөн жаралбашы абзел. Себеби, ал окуучуну чыгарманын өзү менен алгач тааныштырат жана негизги материалды кабылдоого психологиялык, эмоционалдык жактан даярдайт. *«Кириш баяндын натыйжалуу болушунун маанилүү шарттарынын бири – кыскалык жана мазмундуулук. Мындагы башкы максат тексттин өзүн үйрөнүү экенин мугалим эсинен чыгарбашы зарыл, ал эми кириш аңгеме сабактын негизги бөлүгүнө даярдык катары болушу керек. Мугалимдин кириш сөзү терең мазмундуулугу, өзүнүн көлөмү жана маалыматтарынын жыштыгы менен чыгарманын өзүн үйрөнүүгө залакасын тийгизбеши керек»* [3, 43 б.].

Мугалимдин «Сынган кылыч» романы тууралуу киришүү баяны төмөндөгү материалдарды камтышы ыктымал:

Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романынын биринчи китеби 1966-жылы, экинчи китеби 1971-жылы жарыкка чыккан. Идеялык-тематикалык проблематикасы боюнча башкаларга окшобогон бул роман 1971–1983-жылдардагы партиялык пленумдарда социалисттик идеологиянын куугунтугуна алынып, «...эки жолу тагдыры башка кылычтардын мизине коюлуп, эки жолу катуу чабуулга кабылып, эки жолу «сынып түшүп», эки жолу кайра бүтөлүп, эки жолу кайра ордуна келген» [4, 310 б.]. Көрсө, бул чыгарма мезгилинен эрте жаралган экен. Тулку боюна кыргыз улутунун элитардык маданиятын, улуттук дымагын, тарыхтан ээлеген ордун, рухий кудуретин, салт-санаасын, үмүт-мүдөөсүн сиңирген бул тарыхый роман 1998-жылы кайра басылды. «Сынган кылыч» романынын тагдыры кыргыз элинин улуттук эркиндиги менен тагдырлаш экендигине окурмандар дагы бир ирет ынанды көрүнөт. Бешинчи басылышында романдын сюжеттик окуялары дагы бир топ кошумчалар менен толукталган. Бул роман кыргыз элинин улуттук тарыхындагы өзүнчө бир доор – Кокон хандыгы мезгилиндеги элдин коомдук абалын көркөм сүрөттөгөн тарыхый роман. Чыгармада айрым коомдук өнүгүүнүн терең катмарларына жасалган тарыхый экскурстарды эске албаганда да, Алим хан такка олтурган 1801- жылдан Исках-Болот хан даргага асылган 1876-жылга чейинки 75 жыл ичиндеги элдин башынан өткөн окуялар чагылдырылган. Бир кылымга жакын бул убакытта элдин күрөшү, мүдөөсү, ойлоп тапкан амалы бир максатка багытталган. Ал – өз алдынча, көз карандысыз мамлекет куруу, улуттук намыстын туусун бийик кармоо, улуттук эркиндикти эңсөө. Жазуучу эркиндиктин, көз карандысыздыктын символу катары канаттуунун падышасы – бүркүттү тандаган. Элдин эркиндиги хандык тарабынан тушалып, журт кыйналган мезгилдин жеке көрүнүшү колунан бүркүтү учуп, кайра өзүнө кол салып, көзүн оё чокуган Сарыбай мүнүшкөрдүн трагедиясы аркылуу берилген. Жазуучу өзү тутунган бул идеяны ишке ашыруу үчүн Сарыбайдын трагедиясы менен гана чектелбейт. Жалаң салык салуу менен элди сокур Сарыбайдай жүдөтүп, карайлаткан Кокон хандыгын кулатуу үчүн болгон күрөштө эл ичинен суурулуп чыккан кол башчы Исках-Болот хан «Бүркүт план» түзөт. «Бүркүт план» менен элдик көтөрүлүштүн күчү көркөм сүрөттөлөт. Ошону менен бирге Исках колго түшөөр күнү кароол таштын үстүнө чыгып, өз «ааламын» тегерете тиктеп турганда кайдан-жайдан бүркүт учуп келет. Бүркүттөй эркиндикти эңсеген Исках-Болот мындай дейт: «Оо кайран баатырдыктын, бийиктиктин кырааны. Сөөлөтүн кара, келбетин кара...» «Баатыр куштун шаңшыганынан «Кел, кайран эр, учалы! Пастык, ыпластык жок жайларга, чагылгандуу кара булуттун нары үстү жайнап турган жарык күнгө чабыт кылалы. Жүр, кайран эр» – деген чакырык уккандай чөккөн көңүлү көтөрүлүп, эркиндикти самоо, тилөө, арзуу толгон жүрөгү лак-лак согот». Чебер сүрөткер Т.Касымбеков чыгармада жогорудагыдай эпизоддор аркылуу «Элдик турмуштун жан сырын» – негизги элдик мүдөөнү чагылдырган. Балким, кайра жаралган

эгемендүү Кыргызстандын гербиндеги бүркүттүн сүрөтү эркиндик жөнүндөгү кылымдар бою калыптанган элдик түшүнүктөн улам орун алган чыгар...

Чыгарманын тарыхый роман катары кийинки муундарга берүүчү нравалык сабагы арбын. Анын кийинки 1998-жылкы кайра басылышында мурдагы «Сынган кылыч», «Келкел» романдарындагы түндүк–түштүк кыргызды бириктирүү идеясын чагылдырган Алымбек жана Курманжан даткалардын саясий ишмердүүлүгү тууралуу окуялар жөнүндөгү автордук ой дагы тереңдетилди. Улуттук биримдиктин зарылдыгы, анын куну чыгармада түбөлүккө баш кошуп мамлекеттин кичинекей бөлүкчөсү болгон бир үй-бүлө ээлери датка жубайлар Алымбек датка менен Курманжан датканын саясий ишмердүүлүгү аркылуу берилиши да (анын тарыхый негизи да чындык) символикалуу. Жазуучу түндүк–түштүк кыргыздардын ынтымагынын наркын жогорку чеберчиликте сүрөттөй алган. Романдын «Сынган кылыч» деп аталышы да бекеринен эмес. Окурманга белгилүү, чыгармада кылычка сыйынат, кылыч менен курмандык чалынат, кылыч менен адам башы кесилип, топтой томолонот, кылыч байланып сапарга аттанышат, кылыч белекке берилет. Бул жөнүндө жазуучу өзү мындай дейт: «Кыргыз элинде «назарын сындырба», «шагын сындырба» деген сөз бар. Мындай сөз көбүнчө кичүү менен улуунун ортосундагы мамиледе көрүнөт. Улуу адам кичүү киши бир нерсеге умтулуп, үмүт кылганда ага камкордук кылып шагын сындырбоо керек. Ал эми бул роман – кыргыз рухунун тебелениши, улуттун өз жеринде өзүнүн кор болушу, саны аз улуттун көп сандуу улуттар тарабынан басмырланышы».

Анткен менен, «Сынган кылыч» – өзүнүн көркөм аянты, идеялык-тематикалык проблематикасы, образдар системасы, структуралык түзүлүшү жагынан татаал чыгарма. Анда тээ тарыхтын терең катмарында жаткан санжыраларга жасалган экскурстар менен бирге Алтынбешиктен тараган 13 муундун тагдыры, Ферганага бий болгон Теңирияр, андан туулган мыкты уул Нарбото бийдин улут үчүн болгон демилгеси, анын баласы Алим хандын Кокон хандыгына биринчи хан болуп шайланышы, XIX кылымдагы кыргыз элинин коомдук-саясий абалы, анын жашоо шарты, экономикасы, башка элдер менен болгон байланышы, маданияты, нарк-нускасы, дини, салт-санаасы эпикалык кеңири планда сүрөттөлөт.

Романда байыркы чыгыштын дидактикалык маанайдагы санат–насыят ырлары (Календердин ыры) элдик көркөм чыгармачылыктын өзгөчө түрү болгон кошоктор (Курманжан датканын кошогу), улуттун кайгы-кубанычын үч кылына сыйдырган комуз күүлөрү (Сарыбай черткен күүлөр) аркылуу лирикалык ой толгоолор чагылдырылган.

Улуттун тагдырына туш келген опурталдуу тарыхый шарттагы саясий карама-каршылыктардын жүзүн ачуу үчүн чебер прозаик Т.Касымбеков Шералини ак кийизге олтургузганда чалынган адам курмандыгынан баштап далай жүрөк титиреткен ички карама-каршылыктарды: Нүзүптүн башынын алынышы, Алымбектин башын кыя чабуу, кыпчактарды кыруу сценасы, Мусулманкулдун өлүмү, Болот-Искахтын дарга асылышы сыяктуу эпизоддордо драма жанрына таандык курч диалог, реплика, кайым айтышууларды кеңири пайдаланган.

Бала туулганда кулагына азан айтып ат коюудан баштап, адам дүйнө салганда аш берүү (Жаманкулдун ашы) салтына чейин улутка таандык каада салт, үрп-адат, атадан балага, энеден кызга калуучу азем буюмдар, кийген кийим, ичкен тамак тууралуу этнографиялык материалдар кеңири берилген.

«Сынган кылыч» романынын автордун өз чыгармачылыгынын жанрынын чегин кеңейтүүдөгү алган орду, андагы көтөрүлгөн проблемалар, сюжеттик курулуш өзгөчөлүгү жөнүндөгү материалдар кириш аңгемеге удаа айтылат. Мына ушундан кийин гана чыгарманын өзү, тексти менен тааныштыруу жумуштары башталат. Романдын негизги өзөк окуяларын жакындан, тереңдетип өздөштүрүүдө андагы сюжеттик линияларды кынтыксыз билүү окуучулардын ишин кыйла жеңилдетип, андан ары карай чыгарманын өзүн талдоого өтүүсүнө көмөкчү болот. Романдын сюжеттик өзөк окуялары менен тааныштыруу сабагы тарых предмети менен интеграцияланганы талапка ылайык. Мугалим тарыхый он тогузунчу кылымдагы тарыхый маалыматтарды кеңири пайдаланат.

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин V–XI класстары үчүн. – Б., 2011. – 52–53 б.
2. Кудряшев Н.И. Методика обучения литературе. Китепте: Методика преподавания литературы (под ред. З.Я. Рез) – М., Прос., 1977. 72 – 73 б.
3. Смирнов С.А. Методика литературного чтения. – М.: Учпедгиз, 1950. – 43- б.
4. Даутов К. Тарыхый романдын тагдыры. Китепте: Мезгил сыны жана мен. – Б.: Бийиктик, 2004. – 310- б.

Тлеубаева Н.Д.,
2 курс докторанты,
Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы қ. (Қазақстан)

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ БІРЫҢҒАЙ ПЛАТФОРМАСЫН ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Соңғы онжылдықта қоғам уақыттың келуінен ғана емес, әлемдегі COVID-19 пандемиясы сияқты жағдайларға байланысты да электрондық форматқа көшуге мәжбүр болды. Бұл жағдай барлық адамдарға кейбір елдер, үкіметтер мен әкімшіліктер әлі де қашықтықта жұмыс істеуге дайын емес екенін көрсетеді. Сонымен қатар, әлеуметтік қолдау мен мамандардың көмегіне мұқтаж адамдарға әр қалада және елде оқшауланған режимге байланысты емделуге қиын болды. Мұндай жағдайда біз электронды үкіметті қарастыра аламыз, ол миллиардтаған адамдарға үйде болуға және әлеуметтік қызметкерлерден көмек алуға арналған тұрақты құрал болды. Дегенмен, электрондық үкімет ұсынатын әлеуметтік қызметтер тізімі ақпаратты қабылдау мен қолжетімділік шектелген. Осылайша, әлеуметтік қызметтердің дәстүрлі ұйымдар мен мемлекеттік басқарудан электрондық қызмет түріне көшуінің маңызы зор. Шет елдердің тәжірибесіне сәйкес, барлық мүгедектер немесе олардың туыстары қызметке жүгінетін бір орынға ие болу жақсы болар еді.

Зерттеудің негізгі мақсаты – бұл біздің тұрғындар үшін ыңғайлы ма, жоқ па, соны білу үшін басқа елдердің тәжірибесін салыстыру. Сондықтан біздің елде жаңа платформа құру туралы түсінікке ие болу үшін осындай сайттарды табу, оларды қарау және зерттеу, күшті және әлсіз жақтарын салыстыру міндеті тұрды.

Бұл тақырып соңғы жылдары электронды үкіметпен танымал болу үшін өзекті. Себебі электронды қызметтердің барлығы дерлік электронды Үкіметте қолжетімді. Бұл жаңалық электрондық үкіметтен басқа платформаға көшу болып табылады, онда барлық әлеуметтік қызметтерді миллиондаған қағаздарсыз және кезексіз шынымен мұқтаж адамдар қабылдай алады.

Уақыт өте келе цифрландыру саласындағы көптеген зерттеушілер пайда болады, олар цифрлық технологиялардың адамдардың өміріне қалай әсер ететіні туралы жазады, бұл желіде бірыңғай қолайлы платформа құрудың негізгі себебі болып табылады.

Жалпы, электронды жүйеде әлеуметтік қызметтер мен қызметтерді ұсыну процесін түсіну және түсіндіру үшін әлеуметтанулық ойдың шетелдік классиктері П.Бергер, П. Блау, Г. Блумер, Т. Лукман, Джонның жұмыстары маңызды. Мида, Джордж Ритцер, Н.Смелзер, А. Шуц, Я. Щепански және т. б. қоғамдағы әлеуметтік институттардың рөлі мен орнын талдаумен байланысты. Әлеуметтік қызмет көрсету мәселелерін түсінуде В.С.Барулин, Л.П. Буева, В.И. Жуков, В.Н. Иванов, В.Н. Ковалев, Г.И. Осадчей, Г.В. Осипов, Ж.Т. С.Н. Тощенко, ғылыми еңбектері маңызды болып табылады. шавель, онда «әлеуметтік сала» ұғымы ашылады. Олардың күш-жігерінің арқасында қоғамның ерекше құбылысы

ретінде әлеуметтік саланың тұжырымдамалық-категориялық аппаратын анықтауға бірнеше тәсілдер жасалды.

Осы мәселенің жекелеген мәселелерін әзірлеуге айтарлықтай үлес қосқан зерттеушілердің ішінде шетелдік және отандық ғалымдарды атап өткен жөн: У.Сомбарт, Дж.Роулз, Джон.Смит, В.А.Белоусов, И.А. Григорьев, И.К. Ларионов, Н.М. Римашевский және қоғамдағы әлеуметтік саясатты дамытудың басқа да дамып келе жатқан процестері.

Бұл барлық мүмкін қызметтер мен ұйымдармен бірге жаңа бірыңғай платформа құру ретінде зерттеу мақсатын қамтамасыз етеді. Мысалы, e-devlet kapisi, Түркия құрған платформа, онда барлық қызметтер, төлемдер, салықтар және тіпті Интернет-банкинг бар.

Бұл ғылыми мақала ірі тұрғындар қолданатын қоғамда жаңа тақырып болу үшін және «Цифрлық Қазақстан – 2020» сияқты мемлекеттік бағдарламаларға және жаһандық өзгерістер дәуіріндегі цифрландыру процесіне байланысты.

Зерттеу жұмысының күтілетін нәтижесі кейс-стади, салыстырмалы талдау және басқа елдерде анықтау және дамыту материалдарын жинау ретінде сапалы әдіснаманы қолдана отырып, жаңа платформаларды құрудың мүмкін әдістерін анықтау болып табылады.

Негізгі бөлімі

Ресейлік зерттеуші Студеникин өзінің «Сандық технологиялардың әлеуметтік қызметтерге әсері: Ресейдегі әлемдік тәжірибе мен перспективалар» атты ғылыми мақаласында соңғы бірнеше жыл ішінде Ресей экономика мен қоғамдық өмірдің барлық салаларын «цифрландыратынын» атап өтті – егер бұрын бұл үрдіс қоғам мен корпоративті сектордан шыққан болса, онда 2017 жылдан бастап «Ресей Федерациясының цифрлық экономикасы» мемлекеттік бағдарламасы түрінде жаңа мемлекеттік саясат қабылданды [Заборовская, 2019]. Сонымен қатар, ол 2017 жылы Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі әлеуметтік қызметкерлердің бірінші форумында әлеуметтік саланы цифрландыру стратегиясын ұсынған жағдай туралы жаза отырып, цифрландыру процесін қазақстандық тәжірибемен салыстыруға әрекет жасады. Саланы ақпараттандыру мақсатында әлеуметтік-еңбек саласы үшін «қызметтерді алушылардың жеке электрондық карталары», «жоспарлау», «қызметтерді жеткізушілер», «келісімшарттар жасасу», «Персонал» және «Мониторинг» бағыттарын дамытуды көздейтін Бірыңғай ақпараттық жүйені әзірлеу жоспарлануда. Әлеуметтік қызметтердің бірыңғай ақпараттық жүйесін анықтамалық стандарттарды, деректер базасын, сондай-ақ орталық және жергілікті билік органдарының ақпараттық жүйелерін қолдайтын ақпараттық жүйелермен біріктіру жоспарлануда [1].

Дегенмен, бұл процесс автордың әртүрлі әлеуметтік қызметтердің жалпы орталықтандырылған базасы туралы негізгі идеясы үшін жеткіліксіз және бұл әлеуметтік қызмет саласын дамытудағы мүмкін ұсыныстар.

Данилов сонымен қатар әлеуметтік саладағы цифрландыру туралы жазды және оның зерттеуіне сәйкес цифрландыру процесі өзекті, өйткені бұл үкіметті модернизациялаудағы және болашақ дамудағы басты қадам. Әлеуметтік саланы процесс ретінде ақпараттандырудың мақсаты, автордың пікірінше, ақпараттық процестер субъектілерін ақпараттық қоғамды құруға үздіксіз трансформациялау және бағдарлау болып табылады, оның тартымдылығы әртүрлі пайдаланушылар топтары үшін ақпараттық қызметтер мен өнімдер өндірісі болып табылады [2].

Архипова мен Панкованың идеологиялық мақсаты Даниловтың ғылыми зерттеулеріне жақын: олардың барлығы модернизация жағдайында және модернизация түрі ретінде әлеуметтік саланы цифрландыруды зерттеді [Архипова, Панкова, 2015]. Бірақ басты айырмашылық кейс-стади болды. Данилов сандық ауысудың теориялық аспектісін жазды, ал қалған екі ғалым өз жұмыстарын Екатеринбург тұрғындарының сауалнамасымен және олардың сұхбатқа негізделген сауалнамасымен байланыстырды.

Электрондық әлеуметтік қызметтер порталында басқа елдерде қандай жағдайлар бар? Бизнесмен бастап әлеуметтік көмекке дейін толық қызмет көрсететін электрондық порталдардың бірнеше мысалдары бар.

«Барлығы бір» деп түсіндірілетін портал – Миннесота штатының АҚШ-тағы веб-сайты[www.mn.gov]. «Жауап беру ресурстары», «Тұтынушылық және қаржылық», «Денсаулық сақтау», «Заңды», «Табиғи ресурстар», «Қоғамдық қауіпсіздік», «Әлеуметтік қызметтер», «Салықтар», «Көлік», «Еріктілік», «Дауыс беру және сайлау» сияқты қызметтер бар. Әр субпозицияда олар көрсететін қызметтердің тағы бір тізімі бар. Мысалы, әлеуметтік қызметтер «Мүгедек әлеуметтік көмекке жүгінетін» көмек бағдарламаларын «қарастырады», «Балалар мен отбасыларға» – балаларды қорғау, асырап алу, төлемдер мен қолдау туралы, «Мүгедектер үшін» мүгедектік түрлеріне бөлінеді, ал соңғысы «Қарттар үшін» медбикелер, ережелер және жауапты адаммен байланыс туралы ақпаратты көруге бағытталған.

Ақырында, түрік электрондық үкіметі bog one порталын «e-devlet kapısı» деп атады (мысалы, «электрондық үкіметтің есігі»), онда олар барлық қызметтерді, әлеуметтік қызметтерді ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік қызметтерді, салықтарды, төлемдерді, Қала туралы ақпаратты, картаны, интернет-банкингтерді, метро мен автобустарға арналған онлайн карталарды, кез келген адам сұрай алатын анықтама бюросын, адамдарға сұрауға немесе өтініш беруге көмектесетін арнайы мәзірді, сондай-ақ пайдаланушылар сол жерде тапсырыс беріп, ол үшін дереу Бұл портал қытайлық «WeChat»-қа ұқсас, бірақ басты айырмашылық – қызмет көрсету моделі. Түрік бағдарламасы тек компьютерде веб-сайт ретінде қолжетімді, ал қытай бағдарламасы мобильді қосымша ретінде жасалған және смартфонды бар кез келген адам оны пайдалана алады. WeChat-бұл WhatsApp және Instagram сияқты әлеуметтік медиа қызметі, оны тұрғындар интернетте сөйлесу және бөлісу үшін пайдаланады.

Алайда, платформаны құру мәселесі қаржыландырудың шектеулі болуына, жергілікті әкімшіліктің қолдауының болмауына және экономикалық олқылықтарға байланысты шешілуі мүмкін [3]. Екінші жағынан, халықтың цифрлық сауаттылығы әр қызмет электронды түрде болуы керек платформаны жоспарлау кезінде де проблема болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Осы ғылыми жұмысты жазу және әртүрлі онлайн-платформалар мен порталдарды зерттеу барысында электрондық қызметтермен және тәжірибемен байланысты пайдаланушылардың пікірлері, оларды болашақта пайдалану ниеті немесе қаламау туралы көбірек білу. Ғылыми мақала барысында электронды Үкімет, оның қалыптасуы мен даму тарихы туралы түрлі материалдар, аналитикалық сайттар мен мақалалар зерттелді.

Зерттеу жұмысының гипотезасы: «Барлық әлеуметтік қызметтер үшін бірыңғай платформа құру бізге қаржылық нәтижелерді, уақытты үнемдеуге көмектеседі және оны пайдалану ыңғайлы болады». Атап айтқанда, пайдаланушы мүгедектік дәрежесін алу үшін өтініш беруі керек болған кезде, ол алдымен ауруханаға баруы керек. Бұл қалыпты процесс. Ол өзінің шынымен мүгедек екенін дәлелдеу үшін жергілікті әкімшілікке жүгінуі керек, ауруханада айтылғандай, қызмет көрсету орталығына барып, құжаттарды рәсімдегеннен кейін уақыт кетеді. Егер ол жай ғана өтініш бере алса және порталда барлық процестер аяқталғаннан кейін, ол рұқсат немесе бас тартқаннан кейін. Бұл Интернеттің «тұрғындары» үшін өз білімдерін кеңейтуге және уақытты үнемдеуге арналған «жем» сияқты.

Ғылыми жұмыста қолданылатын әдістер туралы айта отырып, сапаны атап өткен жөн. Зерттеу жұмыстары материалдар жинау және әртүрлі елдер мен қалалардың веб-сайттары мен порталдарының визуализациясын салыстырмалы талдау арқылы жазылды. Сайтта қолжетімді қызметтер тізіміне және осы жерде пайдаланушылардың жазбаша пікірлеріне талдау жасалды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан жаңалықтарына сәйкес «Inform.kz», Ақтөбе облысында әлеуметтік қызметтер порталының пилоттық нұсқасы құрылды. Демалыс және әлеуметтік қорғау министрінің орынбасары ретінде [www.inform.kz] Светлана Жақыпова: «1 шілдеден бастап біз бірінші кезеңді бастаймыз, ол кезде адам әлеуметтік қызмет көрсететін ұйымды өзі

таңдай алады. Ол Ақтөбе қаласында іске қосылады. Неліктен бұл қала? Бүгінгі таңда бізде көптеген сандық шешімдер бар, онда қызметтер отбасына жан-жақты ұсынылады. Бұл аз қамтамасыз етілген отбасы ма, әлде ерекше қажеттіліктері бар баланы тәрбиелеп отырған отбасы ма, әлде мүгедектігі бар еңбекке қабілетті мүшесі бар отбасы ма, маңызды емес. Әлеуметтік карта қабылданған барлық жобаларды жүзеге асыруда өте маңызды рөл атқарады. Ақтөбе облысы E-halyk ақпараттық жүйесін енгізуге дайындығын көрсетті. Осы факторларды ескере отырып, Ақтөбе облысы мақұлданды». Сонымен, бұл жобаның басқа қалаларда қалай жұмыс істейтіні туралы пікірталастар болды, бірақ бұл үшін нәтижелер әлі дайын емес. Алайда, шет елдердің тәжірибесімен салыстырғанда, платформа моделі жеткілікті тәжірибе болып табылады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, алдағы ғасырларда цифрлық технологиялардың қалай дамитыны маңызды емес, бірақ бұл процестің мәні адамдарды жеңілдету және олардың өмірін мүмкіндігінше жақсарту болып табылады. Әртүрлі веб-сайттарды, қосымшаларды және электрондық қызметтерді пайдалану адамдарға өз мәселелерін шешуге, қажетті құжаттарды алуға және ұзақ және шексіз болғандықтан бұрын проблемалы болған қағаз мәмілелерін жасауға көмектесуі керек. Осылайша, ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесі басқа елдер құрған әртүрлі кезеңдер мен веб-сайттарды салыстырмалы талдауды, Қазақстандық бағдарламаның түсіндірілген нұсқасын және негізін қалауға себепші болып табылатын электрондық үкіметтің зерттелуін қамтитын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Студеникин Н.В. Сандық технологиялардың әлеуметтік қызметтерге әсері: әлемдік тәжірибе және ресейлік перспективалар. ЭОЖ 32: 004.738.5
2. Данилов С.Д. Әлеуметтік саланы ақпараттандыру оны жаңғыртудың шарттарының бірі ретінде. Философия. Әлеуметтану. Саясаттану. ЭОЖ 316.4
3. Аманда Тейлор. Әлеуметтік жұмыс және цифрландыру: білімдегі олқылықтарды жою. 9 тамыз 2017 жыл. Әлеуметтік жұмыс саласындағы «Білім» халықаралық журналы
4. Архипова Ю. Б., Панкова С. Н. Жаңғырту үдерістері жағдайында әлеуметтік саланы ақпараттандыру. Омбы университетінің хабаршысы. «Экономика» Сериясы. 2015. № 3. с. 226-231

Хаджамбердиев И.Б.,

к.м.н., старший преподаватель,

Высшей школы медицины Международного ун-та Кыргызстана

г. Бишкек (Кыргызстан)

CULTURES CHAIN KYRGYZ-HINDU-ARABIC ON MEDIACL BASIS

High Medical School students representing several cultures: from India (induist religions 84%, Muslim Sunny 12%, Christians 6%); arabic - from Pakistan (Moslem Sunny); from Kyrgyzstan. We study interrelation of the above mention groups, and peculiarity of formation of micro-groups formation in the cultural lies. Precise follow-up was running for the past two years. The example of culture-basic sources (of course, it may use English sources only):

1) Kyrgyz National World biggest volume poem (Guinness Book) which consists of heroic winners, but additionally with the advice of injury result and treatment, and with inter-relation problem (contemporary direct translation being attempted by a scholar in Seattle). Our idea in Common Ecology is to bring into focus a similarity among Central Asia classic authors

(Balasaguni, Furkat, Firdousy, Kaligul, MoldoKlich). Foreign students are highly interested in Kyrgyz tradition and take part in national celebrations.

2) Muslim interpretation: “Khima” = “natural reserve areas”, “Kharim” strictly non-touching territory = wildlife/biosphere, and successfully use for public outreach several Islamic documents and others. Medical skills and diagnosis of internal processes are connected with Classic Medieval Arabic authors: Abu-Ali ibn Abdullah al Hussein (Avicenna) – he is the authority for both Synni and Shi’ah. He wrote 40 books (Kanon of Medicine, XI century), which were published in 54 languages in XIX-XXth centuries. 18 volumes were published in Tashkent in Uzbek and Russian; and in 1973 in New York in English.

3) Indian culture basis is Rig-Veda, breathes a lively natural feeling, warm love for nature, The Atharva Veda is displaying recommendations on wealthy lifestyle, care on child, some contemporary prescription of medical grass, etc. Numerous hymns of the Atharvaveda are prayers and incantations wishing a child or loved one to get over some sickness and become healthy again, along with comforting the family members. The Vedic era assumption was that diseases are caused by evil spirits, external beings or demonic forces who enter the body of a victim to cause sickness. Hymn 5.21 of the Paippalāda edition of the text, for example, states,

“Heaven our father, and Earth our mother, Agni the men-watcher, let them send the ten days fever far away from us. O fever, these snowy mountains with Soma on their back have made the wind, the messenger, the healer for us, Disappear from here to the Maratas. Neither the women desire you, nor the men whosoever, Neither a small one, nor a grown-up weeps here from desire of fever. Do not harm our grown-up men, do not harm our grown-up women, Do not harm our boys, do not harm our girls. You who simultaneously discharge the balasa, cough, udraja, terrible are your missiles, O fever, avoid us with them”.

Atharvaveda 5.21, Paippalada Edition, Translated by Alexander Lubotski

The classical era of Ayurveda begins with the medical treatise of Caraka -the

Carakasam.hita which is written in Sanskrit and dates to about the first century CE, though its foundations most likely go back to the much earlier time. Carakapresents the first systematized medical theory of Indian antiquity, formally dividing medicine into eight branches (Skt. as.t. a'nga):

1. K ayacikitsa (on general medicine).

2. 'S al'akya (on surgical treatment of body parts above the shoulders).

(S u 30.28) presents the first systematized medical theory of Indian antiquity, formally dividing medicine into eight branches (Skt.as.t. a'nga).

3. 'Saly apahartr.ka (surgery).

4 Vis.ra'sama (on toxicology).

5. Bh utavidya (on the treatment of possession by various supernatural be-ings).

6. Kom arabhr.tyaka (on pediatrics).

We extracted medical advice from the sources and implemented on the subject as the experiment. The subjects are: ecology, common biology, med chemistry, pathophysiology, surgery, pharmacy, history of medicine.

Results achieved are: students use common life stile in dormitory, and town-inhabitants interaction, ethnic-religions tolerance ingrained.

References

1. Bannerman, Robert H., John Burton, and Ch'en Wen-Chieh. Traditional Medicine and Health Care Coverage: a Reader for Health Administrators and Practitioners. WHO, Geneva, 1983. Brass, Paul. The Politics of Ayurvedic Education. In L. H. Rudolph and S. I. Rudolph, eds., Education and Politics in India, Oxford University Press, New Delhi, 1972, pp. 342–71, and 452–59. Chattopadhyaya, Debiprasad. Science and Society in Ancient India. Research India Publication, Calcutta, 1979. Reprint of original 1977 edition.

2. Авиценна Канон врачебной науки. Книга 2. Учение о "простых" лекарствах, их природе, их испытании. Приведены 811 средств растительного, животного и

минерального происхождения с указанием их действия, способов применения, правил сбора и хранения. Книга 5. Описание "сложных" лекарств, а также ядов и противоядий. <http://www.avicenna-sina.narod.ru/kanon.html> Авиценна Поэма о медицине. Урджуза (краткое изложение в стихотворной форме, в рус переводе). <http://www.avicenna-sina.narod.ru/urdzhyza.html> Аюрведа и ахарваведа <https://ru.wikipedia.org/wiki/Атхарваведа>; <http://scriptures.ru/vedas/atharvaveda.htm> избранные мандалы в рус переводе.

Халяпина Н.В.,

к.и.н.,

Международного Университета Кыргызстана
г. Бишкек (Кыргызстан)

КОНСТРУКТИВИСТСКИЙ ДИСКУРС В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ СТРУКТУРИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Спектральный анализ, подразумевающий изучение спектров взаимодействия материи с волновым информационным излучением, новой геополитической реальности, контурно обозначившейся к началу 20-х годов XXI века на всех уровнях земного геопространства, начиная с регионально локального и заканчивая глобальным, неумолимо свидетельствует о появлении качественно иных факторов и мегатрендов в международно-политическом взаимодействии народов и стран современного мира. Исследованию одного из ведущих методов дискурса, а также специфики запуска самого механизма трансформации или модификации жизненного пространства в процессе его искусственного геополитического конструирования или моделирования, и посвящена данная тезисная статья.

Важно подчеркнуть тот факт, что с момента появления на рубеже XIX – XX вв. геополитики в качестве автономного научного сегмента «политической географии» Фридриха Ратцеля (1844 – 1904 гг.) и Рудольфа Челлена (1846 – 1922 гг.), открытый ими и их идейными последователями т.н. «геополитический диспут», изначально приобрел формы и все характерные черты эксклюзивного профессионального дискурса, во многом предопределившего вектор и общие параметры развития международной политики и дипломатии европейских стран. Особенно ярко и значимо геополитические концепции и идеи, дискурсивно излагаемые Карлом Хаусхофером (1869 – 1946 гг.), К. Шмиттом (1888 – 1985 гг.), Ф. Науманном, Хайдеггером, Юнгером и др. учеными на страницах популярных немецких изданий, в немалой степени повлияли как на процесс идеологической разработки и принятия военно-политической стратегии, так и на дипломатическую тактику внешнеполитических действий правящих кругов Веймарской республики и нацистской Германии.

В Великобритании, сэр Хэлфорд Дж. Макиндер (1861 – 1947 гг.) с его невероятными версиями геополитического деления географического пространства на Heartland («Сердце мира») и World Island («Мировой остров»), по заверению А. Дугина, «почти полвека активно и успешно участвовал в создании английской стратегии в международных вопросах», сыграв немаловажную роль «в подготовке Версальского договора, основная геополитическая идея которого отражала сущность воззрений Макиндера» [2].

Геополитические идеи и концептуальные гипотезы в качестве особого инструментального средства достижения национальных интересов на международной арене также оказали немаловажное влияние на процесс принятия в пред- и поствоенный периоды внешнеполитических решений политическим истеблишментом Франции (Видаль де ля Блаш, П. Галлуа), США (А.Т. Мэхэн, Н. Спайкмен) и даже эмигрантской России (Н.С.

Трубецкой, П.Н. Савицкий). При этом ошибочно было бы полагать, что продвигаемые отцами-основателями геополитики и их идейными преемниками доктринальные научно-практические разработки в основе своей не носили ярко выраженный дискурсивный характер, учитывая тот факт, что одновременно с появлением геополитических школ, в Европе возникают и динамично развиваются такие направления творческой мысли в сфере языкознания как социолингвистика, семантика, социальный конструктивизм, структурализм, этносемантический анализ и, собственно, введение Эмилем Бенвенистом (1902 – 1976 гг.) в научно-понятийный оборот «дискурс».

Следует заметить, что при всём многообразии палитры существующих научных трактовок слова дискурс, в данной статье под термином «дискурс» этимологически понимается ничто иное как особым образом составленная устная или письменная речь, целенаправленная на достижение намеченных задач и решения конкретных проблем.

Одними из ведущих первопроходцев, осознавших первостепенную роль дискурса в механизме модельной модификации или вариативной трансформации предзаданной геополитической реальности в целостную пространственно-временную систему, были представители школ конструктивизма и структурализма, из онтологических анналов которых в 90-х годах XX века сформировалось современное направление конструктивизма в международных отношениях (Николас Онуф, Кэтрин Сиккинг, Питер Каценштейн, Элизабет Кир, Марта Финнемор, Александр Вендт и др.).

Ключевая парадигма конструктивистов основывается на аксиоме изначального отсутствия какой-либо событийной реальности вне гносеологического конструирования ее сознанием человека. То есть сам процесс гностического познания окружающей действительности воспринимается в качестве когнитивного построения субъектом репрезентативной интерпретации определенной картины (модели) мира, но никак не рефлекторное её отражение или воспроизведение. Как замечал С. Цоколов в своём «Дискурсе радикального конструктивизма», «знание принципиально не может соответствовать объективной реальности или «отражать» ее, поскольку единственный доступный индивиду «реальный мир» представляет собой конструкцию (систему конструкторов), порождаемую самим индивидом в процессе познания на основе сенсорного опыта» [4, с. 158].

Более того, т.н. социальные конструктивисты, начиная с Л.С. Выготского (1896 – 1934 гг.) и заканчивая Дж. Раскиным (Jonathan D. Raskin), настаивали на перспективности и общей необходимости целенаправленного сотворения социальной реальности путём вовлечения в общественные отношения (коммуникацию) социальных акторов с синхронным созданием базисного идеократического конструкта проектируемой социетальной действительности.

В свою очередь структуралисты, у истоков которых стояла структурная лингвистика Фердинанда де Соссюра (1857 – 1913 гг.), разработали концепцию «знаковых систем», семиотику – науку о коммуникативных системах, символов и знаков, используемых в процессе общения. В рамках структуралистского подхода, картина (образ) мира или социальный мир репрезентативно объясняется «не в терминах индивидуального действия, а через отношения и отношения между отношениями; целое образуется как их дифференциальная артикуляция». При этом, структуры (взаиморасположение и связь элементов и компонентов системы) понимаются как «скрытые, бессознательные или глубинные основания, которые согласно кодам, логике или законам порождают поверхностные явления и события» с преобладанием синхронии над диахронией, «горизонтальных или пространственных отношений над социальными изменениями или трансформациями, которые определяются структурными правилами» [3, с. 210].

Так, например, опираясь на теоретические постулаты конструктивистов и структуралистов, немецкий профессор Александр Вендт (1958 г.), являющийся на сегодняшний день одним из авторитетнейших мэтров современного направления конструктивизма в международных отношениях, настаивает на том, что «структуры

человеческого сообщества определяются, прежде всего, общими идеями, а не материальными силами, и самобытность и интересы целевых субъектов определяются этими общими идеями, а не природой» [2].

Поразительная интенсивность динамики развивающихся на наших глазах процессов глобализации и повсеместной цифровизации народов и стран постиндустриального мира, происходящая на фоне всё более отчётливого проявляющихся контуров нового миропорядка, предопределила неизбежность трансформации традиционных методов и технологий ведения политического дискурса в сфере геополитики, которая, в свою очередь, также претерпевает характерные изменения, постепенно утрачивая ценность и общую значимость классических догм и незыблемость традиций «политической географии». Всё большую популярность приобретает геофилософия с дискурсом трансферного преодоления «географического детерминизма» и построения нового многомерного коммуникационного геопространства, способного снизить или вовсе нивелировать степень культурно-цивилизационных противоречий путем создания взаимосвязанных сетевых трансграничных основ глобального транснационального сообщества [1]. Так, инициированный ещё Видалем де ла Бланшем в начале XX в. конструктивистский дискурс по превращению спорных пограничных земель Эльзас и Лотарингия в зону взаимного франко-германского сотрудничества, постепенно привел на рубеже XX – XXI веков к появлению новой интеграционной модели «Европа регионов» – принципиально иной формы европейского регионализма.

В заключение хотелось бы обратить внимание на тот факт, что стремительно формирующееся в настоящее время новое интеграционное объединение – Тюркский совет, который после Стамбульского саммита 12 ноября 2021 г. стал именоваться Организацией тюркских государств (инициатива переименования исходила от президента Кыргызской Республики Садыра Жапарова, впервые официально озвученная им в ходе неформальной встречи лидеров Совета сотрудничества тюркоязычных стран 31 марта 2021 г.), проходило именно в рамках конструктивистского дискурса. В отличие, от Европейского союза, равно как и от Евразийского экономического союза (ЕАЭС), главным объектом конструктивистского дискурса Тюркского совета стало отнюдь не детальное обсуждение с последующим утверждением статусных институциональных основ создаваемого интеграционного объединения, а методичное дискурсивное взаимодействие в идеологическом ракурсе культурно-исторического наследия, посредством которого и происходило сотворение структурного контекста, оказывающего обратное формирующее воздействие на участников интеграционного сообщества, конструируя тем самым дискурсивное поле общей этнополитической идентичности и вектор геополитической направленности. При этом первостепенную роль главного системного организатора и интегратора Тюркского совета сыграл первый президент Казахстана Нурсултан Назарбаев.

Список литературы

1. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? Раздел «геофилософия» / Пер. с франц. Зенкин С.Н. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 1998
2. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: «Арктогея», 1997
3. Уэст Д. По ту сторону субъекта: структурализм и постструктурализм / Континентальная философия. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015
4. Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма в современной философии и теории познания. – Munchen, 2000
5. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge: Cambridge University Press. – 1999

Шокатова А.К.,
магистр, аға оқытушысы
Ахмедов С.,
4 курс студенті
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ФРАНК ИМПЕРАТОРЫ КАРЛ МАРТЕЛЛДІҢ ІШКІ САЯСАТЫНЫҢ МӘНІ

Бұл мақалада Корольдық, одан кейін императорлық таққа алып келген Пипинидтер күш-қуаты Пипин Геристальскийдің ұлы Карл Мартелден басталады. Оның жарқын болашағын жастық шағында ешкім болжаған да емес. Ол тіпті, заңды мұрагер де болмады, Пипиннің заңсыз некесінен туылған еді. Бірақ тағдырдың талабы солай, майордомның заңды некеде туылған екі ұлы да қайтыс болып, тек немерелері ғана қалады. Немерелерінің атынан мемлекетті Пипиннің жесірі билегісі келеді, осыны көздеген Плектруда Карл Мартеллді зынданға қамайды. Қиын жағдайға түскеніне қарамастан, Карл түрмеден қашып, айналасына өз жақтастарын жинап, Плектруданы әкесінің байлығы мен билігін беруге мәжбүр етеді. Карлдың басқа магнаттармен де күресі сәтті болды. Біреулерді жері мен суверенитетінен айырып, екіншілерін өзіне бағындырған ол, франктердің ортақ майордамы (814-841) болғанын бәріне мойындатады. Бір уақытта бірнеше сыртқы жорықтарды жүзеге асырған Карл, Рейн мен Галлия аймақтарындағы жоғалтқан жерлерін қайтарады. Аквитанияға басып кірген арабтарды жеңеді (Пуатье түбіндегі шайқас 732 ж.).

Франк мемлекетінде жүргізген аграрлық төңкерістің нәтижесінде басталған феодалдық қатынастардың тез дамуы, феодалдық меншіктік формалардың өзгеруі, феодалдандырылып жатқан қоғамның саяси заңдық мәртебесіне өзгерістер енгізуді талап етті. Аллодтық меншік феодалдық меншіктің неғұрылым жетілген түріне орын беруге тиісті болды. Мұндай меншіктің түрі бенефиция еді.

Карл Мартеллдің бенефициялық реформасының мәні мынада болды. Бұрын Меровингтер жерді аллод ретінде толық жеке меншік етіп сыйлыққа берген болса, енді оның орнына феодалдық жер иеленудің жаңа шартты түрі орнатылды. Бұл – «бенефиция», яғни сыйлық деп аталынды. Бенефиция белгілі бір қызметтерді атқару үшін, көбінесе атты әскер қызметін атқару шарты бойынша мәңгі пайдалануға сыйлық ретінде берілді. Екі жақтың бірі, яғни жерді сыйлыққа беруші немесе алушы қайтыс болған күнде, бенефиция меншік иесіне, оның артында қалған мұрагерлеріне қайтарылып берілетін болды. Сондықтан бенефиция мұрагерлікке жатпайтын сыйлық еді. Егер де бенефицияның қойған шарттары орындалмаса немесе жерді сыйлыққа алушының шаруашылығы кедейленсе, онда бенефиция қайтарылып алынатын болды. Уақыт өте келе бұл ережелерді сақтау тоқтатылып, бенефиция мұрагерлік жолмен пайдалануға айналды және IX-X ғасырлар шенінде феодал, яғни әскери қызметінің міндеттерін атқарумен байланысты жерді мұрагерлік жолмен ұстаушылық сипатын ала бастады. Карл Мартелл жерді сыйлыққа үлестіріп беруді мейлінше кең қолданды [1, 43].

Карл Мартелл әскерге жауынгерлерді алу жолын жаңартты. Буленвилье өзінің «Histoire de l'ancien gouvernement de la France» («Францияны билеу») атты кітабында келесі тұжырымды береді: «Каролингтік деп аталған екінші династияның басшысы Карл Мартелл, бірінші династия корольдарынан жоғары көтерілді және екі тәсіл арқылы олардың тағдырларының иесіне айналды. Бірінші: оның әскерді шетелдіктерден немесе француздардан құрастыратын жаңа тәсілі. Ежелгі заңдардың сақталуы, гүлденуі олардың жеке тағдырын қаншалықты тиіп өтсе, соншалықты сол заңдарды, мемлекетке жалпы ешқандай қатысы жоқ бола отырып ұстанды. Екінші тәсіл Марс алаңдарында жиналыстарды тоқтатудан тұрды, онда оған дейін әскербасшылардың сайлауы, қызметтерді тарату және белгілі бір әскери операцияны жүзеге асыру жөнінде халық жиналыстары өтетін» [2, 252-253]. Карл Мартеллдің саясаты левдерді өзіне қарату үшін

бағытталды, яғни жауынгерлерді, ерлерді пайда арқылы өзіне тарту. Нәтижесінде ол өзінің қолында мықты әскери күшті шоғырландырды.

Карл Мартелл жүргізген әскери реформаның әлеуметтік маңыздылығы да зор болды. Өйткені жер бенефициарийлерге бос емес, қоныстарымен берілетін еді, яғни ол жерлерде басыбайлы шаруаларға айналған тәуелді адамдар отырды. Осылай, әскери міндеттер атқаратын адам жер меншігіне де, жұмысшыларға да ие болды, нәтижесінде кейін олардан рыцорлық сословие қалыптасты. Рыцорлық сословие орталық биліктің ірі феодалдарға қарсы тірегіне айналды.

Сонымен, бенефициялық реформаны жүзеге асыру арқылы Карл Мартелл орталық өкіметтің позицияларын нығайтуға тырысты.

Біріншіден, ол ұсақ және орташа феодалдардың қалыптаса бастаған тобын нығайтты, бұлар маманданған жауынгерлер ретінде атты әскер жасағының, тіпті бүкіл әскери ұйымның негізі болып табылды. Олар болашақ рыцарлардың негізін құрушылар еді. Сонымен бірге франктердің ертедегі жаяу жасағының негізін құрған шаруалар енді негізгі әскери күш ретіндегі маңызынан айырылды және мемлекеттегі құқықтық жағдайы да айқын байқалды.

Екіншіден, жерді сыйлыққа берудің мейлінше кеңінен тарауы феодалдық жер меншігін барынша нығайтып, шаруаларды одан әрі басыбайлыларға айналдырды.

Үшіншіден, бенефициялық тартулар, бенефицияны беруші мен алушының арасындағы жер мәселесі жөніндегі байланыстарды және олардың арасындағы вассалдық қарым-қатынастарды орнатуға көмектесті. Сонымен, феодалдық мемлекеттің бенефициялық реформасы франк қоғамын феодалдандырудың нәтижесі бола тұра, қоғамдағы феодалдық қатынастардың нығаюына мүмкіндік туғызды.

Ал енді сыйға берілген жерлерге келсек, оны Карл Мартелл қайдан алды деген сұрақ туындайды. Әрине, ол өз жерлерін, яғни Пипинидтер-Арнульфингтер иеліктерін таратуға болатын еді. Бірақ ол ондай қадамнан бас тартты. Өйткені Карл өзіне дейінгі билеушілердің дәл осындай қадамы, оларды кедейлікке алып келгенін есінен шығармады. Сондықтан басқа жол табу қажет болды. Мұндай жол табылды: шіркеу жерлерін тәркілеу.

Карл Мартеллдің мұндай қадамының өз тарихы бар. Ертеректе, Рим империясында пайда болған жаңа христиан діні, тез қарқынмен қуғындалған діннен үстем дінге айналғаны белгілі. Үстемдік алғаннан бастап шіркеу өз жер иеліктеріне де ие бола бастады. Және мұндай жер иеліктері күннен-күнге өсу үстінде де еді. Ерте ортағасырлар кезеңінде Батыста шіркеу жерлерінің үлесі бүкіл өңделетін жерлердің үштен бір бөлігін құрады. Дәл осындай жерлерді майордом тәркілей бастады (секуляризация). Оның бұл қимылына қарсы болған шіркеу иелеріне ол келесідей түсіндірді: Ертеректе корольдар мен майордомдар шіркеулер мен монастырларға жер иеліктерін мәңгілікке емес, уақытша пайдалануға берді. Иеліктер мемлекетке қажеттілігі туындағанда қайтарылуы керек. Мемлекетті қорғау және күшейту үшін әскер қажет, ал оны ұстау үшін қорлар керек, сондықтан шіркеу осыны қамтамасыз етуге міндетті, өйткені дәл сол шіркеу алғашқылардың бірі болып қорғауды қажет етеді [3, 223]. Осылай, секуляризация бенефициялық бағдарламаның екінші сырт жағына айналды.

Әрине, мұндай қадамдарды шіркеу элитасы ықыласпен қарсы алған жоқ, мемлекет билеушілерінің түсіндіруін де олар қажет етпеді. Көптеген прелаттар Австразияның шет аймақтарына қуылды; Ошер Орлеанский, мысалға, Кёльнды паналады. Бізге дейін әртүрлі сатыдағы шіркеу иелерінің Карлға қарсы жазған іс-қағаздары да жеткен. Фонтенель монахтарының «тонады» деген шағымдары, операцияның кеңдігі жөнінде түсінік береді.

Дегенмен, секуляризациямен қатар Карл шіркеудің беделін көтеру мақсатын да көздеді. Фризияны жаулап алғаннан кейін, ол осы елде миссионерлік қызметті кең жолға қойды. Бұл саясатты майордом Аламанияда, Тюрингияда, Баварияда және басқа да герман жерлерінде жүзеге асырды. Сонымен қатар, шіркеулік иерархияның құрылымын реттеді. Бұл бағытта оның көмекшілері мен агенттері жұмыс істеді, солардың ішінде ерекше англосакс Винифридті атап кетуге болады (кейін ол Рим папасының рұқсатымен Бонифаций

деген атқа ие болған). Бонифаций бұл істе белсенділік көрсетті, герман жерлерінде көптеген жаңа монастырлар мен бірге епископтықтар ашты (олардың қатарында – Вюрцбург, Эрфурт, Зальцбург, Регенсбург және Пассау). Жаңа апостол майордомның бұл істе маңызды рөлін жар қылып жүрді: «Франк билеушілерінің қамқорлығысыз – деді ол, – мен шіркеу қызметшілерін басқара алмайтын едім, оның бұйрығысыз дін адамдарын қорғай да алмайтын едім, мен тіпті пұтқа табынушылыққа тиім сала алмайтын едім» [4, 128].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұмағұлов Қ.Т., Мырзабекова Р.С. Орта ғасырлар тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 245 б.
2. Henri de Boulainvilliers. Histoire de l'ancien gouvernement de la France, t. 1-3, La Haye - Amst., 1727. – P. 280, Part II, pp. 252-3
3. Лебек С. Происхождение франков. М.: Скарабей, 1993. – 348 с.
4. Lutz E. Bonifatius. Missionar und Reformier. München: Beck 2003. – 128 S.

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Абенова Қ.,
Т.Айбергенов атындағы №16 орта мектептің мұғалімі
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ

Ұлттық таным – адам баласының кемелдігінің көрінісі. Әр адам өзінің мінез-қасиетін, болмысын, тұлғасын биіктетіп, рухани жағынан жетіліп отырады. Осы ретте Абайдың шығармашылығы – қазақ халқының тұтас бір дәуірінің ақыл-ой, парасатының, жаңа арнада өріс алған мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің шыңы. Қазақтың ұлы ақынының 175 жылдығына арналған мақаласында Қазақстан Президенті Қ.Тоқаев оның тұлғасы мен мұрасының қазіргі қоғам үшін маңызын ашып көрсетті: «Ұлы ақынның шығармалары бүгінгі күні де өте өзекті. Абайдың идеясы біздің бәрімізге рухани азық. Сондықтан да ақынның еңбектерін қайта ой елегінен өткізу қажет-ақ» [1].

Ақыл-парасаты терең кемеңгерлікке ұласқан ақынның бұл мақсат-мүдделері оның мән-мағынаға, көркемдікке толы шығармалары арқылы жетті. Абай шығармаларында өз дәуірінің келелі мәселелері шынайылықпен суреттелді. Өз кезінің алуан түрлі мәселесі қамтылып, өзі өмір сүріп отырған қоғамның шынайы сырын ашты. Абай өз шығармаларында көркем сөздің, өлеңнің қадірін жете түсініп, өлең жазуға арнайы талаптар қояды. Абайдың поэзиясында сөз ұғымының барша қырынан айқындалатынын, өлеңге, поэзияға қоятын ақын талабының бастысы ең алдымен сөздің қадір-қасиетіне байланысты екенін аңғарамыз.

Абайдың ой-өрісі мен интеллектісі тек бір ұлттың айналасында ғана шоғырланбаған. Ақын қазақ елінің басындағы әлеуметтік жағдайларды бақылай отырып, тұтас адамзаттың бостандығы, еркіндігі, болашағы туралы толғанады. Бүгінгі күні жаһандық өркендеу алға шықты десек те, адамның болмысы, адамның қолымен жасалған құндылықтар мәңгі қалады. Абай өзінің саналы ғұмырында қазақтың, ұлттың, жалпы адамзаттың болашағын көздеп, жоғын түгендеп кетті. Бұл саладағы қайраткерлік әрекетін Абай сөз өнерінің қадір-қасиетін, эстетикалық болмысын асқақтату арқылы дәлелдеді. Поэзия – адамның ойы мен сезімін біріктіреді. Ақынның терең, дербес ой-сезімі біздің сезімімізде өзінің ізін қалдырады. Поэзия сұлулық пен әсемдіктің алғашқы бейнесін жасайды. Абай қалдырған әдеби мұра – терең мағыналы ізгі ойларға толы, шебер тілмен өрнектелген көркем туынды. Абайдың көп қырлы шығармашылығы, адами болмысы алаш тұлғалары еңбектерінде, М. Әуезовтің еңбегінде ғылыми және шығармашылық тұрғыда зерттелді. М.Әуезов Абайдың поэтикалық мектебі туралы ғылыми идея көтерді, сол арқылы ақынның дүниетанымы, әдісі мен стилі зерттеліп, оның ақын шәкірттерінде жалғасын тапқан дәстүрі қоса айқындалды [2]. Абай өзінің кіршіксіз жүрегін тебіrentкен сансыз ойларын тамаша шығармалары арқылы маржандай төкті.

Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған,- деген Абай қазіргі таңда да өзінің жарқын бейнесімен, пайымы терең өлеңдерімен бізбен бірге біте қайнасып келеді [3, 89]. Ұлы ақынның мұралары – туған халқы үшін сарқылмайтын құндылық.

Өнер алды – қызыл тіл. Адамдар бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынас жасайды. Сол тілдің негізгі байлығы – сөз, ал сөз байлығы – ұшан теңіз мұхит, міне сол мұхиттың түбінде маржандай жарқыраған асыл дүние – поэзия. Поэзия – өнердің ерекше түрі. Ол адамның ойы мен сезімін біріктіреді. Ақынның терең, дербес ой-сезімі біздің сезімімізде өзінің ізін

қалдырады. Поэзия сұлулық пен әсемдіктің алғашқы бейнесін жасайды. Абай қалдырған әдеби мұра – терең мағыналы ізгі ойларға толы, шебер тілмен өрнектелген көркем туынды.

Әр халықтың елдік сипаты, жарқын қасиеттері ең алдымен сол халықтың әдебиетінде тереңінен көрінеді. Әдебиеттің негізі поэзия десек, поэзия – адам баласының мәдениетін дамытудағы ең қуатты, құдіретті құралдардың бірі.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, Қиыннан қиыстырар ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы, - [3, 102],- деп Абай өлеңге көркемдіктің шартын қойып, эстетикалық тұрғыда жаңа норма ұсынған. Адамзат баласы айтып келген сөздің асылы – өлең, поэзия екенін биік бағалап, оны төмендететін кемшіліктерді де айтады. Мұнда Абай тек поэзияны ғана емес, жалпы сөз өнерін, көркем әдебиетті айтып отыр. «Сөз сарасы» деу арқылы ол поэзиядағы айқындықты бәрінен жоғары қоятындығын көрсетеді.

Іші – алтын, сырты – күміс сөз жақсысын

Қазақтың келістірер қай баласы? [3, 102] – деп, ақындықтың арзанға түспейтінін ескертеді. Ақынның да ақыны бар, іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын ердің ері, дананың данасы, ақынның ақыны табатынын жеткізеді.

Абайдың досы да, сырласы да осы қазақтың қара өлеңі болды. Сол себепті де, өлең мен Абайды егіз ұғым ретінде қараймыз. Қазақ өлеңі Абайды туғызды, Абай қазақтың өлеңін туғызды.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер дененің [3, 128], - дегендей, Абай өлеңмен бірге туды, бірге жер қойнына кірді. Оның өзі өлсе де, артындағы мол мұрасы – өлеңі ешқашан өлмек емес. Керісінше, уақыт өткен сайын жаңарып, жаңа мәнге ие болып отырады. Бұл – Абайдың ақындық рухының ұлылығы.

Абай қазақтың өзіне дейінгі және өзімен тұстас өлең сөзіне қатаң талап қойып, кей сәттерін сынап да отырған. Ол көркем шығарманың шын шабыттан, шын тебіреністен тууын шарт етіп қояды. Өйткені, сондай шығарма ғана оқырман жүрегіне жетіп, оның рухани жағынан жаңғыруына үлесін қосады. Абай көркем сөздің, поэзияның қуат-күшін аса жоғары бағалаған. Оның айтуынша, шын шамырқанған, толассыз ізденіп, қисынын тапқан адам қандай қиын құбылысты да суреттей алады. Абайша айтсақ: «қандай тағыны да жетіп қайыра алады». Абай поэтикасы – қазақ өлеңінің бұрынғы көркемдік дүниесінің синтезі ғана емес, жаңа кезеңнің, классикалық жазба әдебиеттің бастамасы, кейінге жол салған үлгісі.

Абай поэзияны тудырушы ақынның идеалдық тұлғасын биік адамгершілік және жоғары эстетикалық қасиеттердің иесі және сол өнегені адам жүрегіне ұялата білетін тәлімгер-тәрбиеші ретінде бейнеледі. Ол өзінің ақындық мақсатын былайша жеткізеді:

Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ,

Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.

Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,

Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ [3, 48].

Абай өмір жолын тануды білімге, ғылымға негіздеу керек дейтін қағиданы ұстанаған Абайдың білімге, ғылымға шақырған өлеңдері – өз алдына бір сала. Абай өз заманындағы жас ұрпаққа, «көкірегі сезімді, көңілі ойлы» адамдарға үміт артып, олардың жүрегін оятып, өзінің озат мақсат-мұраттарына тартуға ұмтылды. Жастардың өнімді еңбек етіп, ғылым мен білімге ұмтылуы, алға қойған мақсатқа жетуде табандылық көрсетуі – міне, осындай асыл қасиеттерді ақыл-өсиет түрінде жеткізу – Абайдың бүкіл шығармаларының негізгі идеялық-тақырыптық жүйесі. Абайдың өлеңдеріндегі осы жүйе бүгінгі тәуелсіз еліміздің, оның Мәңгілік құндылықтарды дәріптеген бағытымен өзектес.

Мәңгілік Ел идеясы – қазақ әдебиетінің қай кезеңінде де өрістеп отырған. Сонау фольклор мұраларынан бүгінгі сөз өнеріне дейін жалғасқан бұл ұғым үнемі кемелдене түскен. Осы қастерлі ұғым мәңгілік ел, азаттық пен халық тағдырын кемел қозғаған тұлға – Абай шығармашылығы арқылы да кең көрініс берді.

Абай ақын ғана емес, ұстаз да. Ұлы ойшыл өлең ғана шығарып, халқын сөз құдіретінің қадір-қасиетін түсінуге ғана емес, әрбір сөздің мәніне үңіліп, оның ар жағындағы ойды тануға, түсінуге жетелейді. Әрі қалай түсініп, қалай қабылдау керектігін анықтап береді. Ендеше, Абайдың өлеңдерінің әрқайсысы адамды ойға, ойлануға жетелейді.

Білімдіден шыққан сөз,
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын білуге,
Көкірегінде болсын көз [3, 71].

Ақын білімді айтқан сөздің көпке емес, талаптыға кездесуін қалап тұр. Себебі, көпке айтқан сөздің «жартасқа айтқан жаңғырық» сияқты өзіне қайтып келетінін біледі ақын. Ал, ойшылға керегі сол сөзді талапты адамның ұғып, түсініп, әрі қарай жалғап әкетуі, одан бір нәтиже шығаруы. Ақынның «көкіректегі көз» деп отырғаны – ой. Яғни жақсы, ұғымды сөзді тыңдап қана қоймай, оны көкірекке мықтап түйіп, бекітіп, ойға салу, түсіну. Ой – адамның рухани серігі.

Абай халық ішіне мықтап енген әртүрлі мінез-әдетті көре отырып, одан арылудың жолдарын, тәсілдерін айтады. Ол тек насихат емес, байлауы, мәні терең ой-тұжырымдар. Сол арқылы халқымыздың сөзді қасиеттеген, сөзге тоқтаған болмысын да әйгілеп отыр. Абай өнегесі – жас ұрпаққа терең өнеге. Бүгінгі қоғамдағы жастардың тәрбиесі, мінез сипаты, еңбек пен кәсіпке бейімділігі, адамгершілік қасиеттерді ардақтауы – осылардың бәрі Абайдың өлеңдерінен табылады. Ендеше, Мәңгілік Елдің идеясы – бейбітшілік пен ынтымақтастық, ата-баба дәстүрінің ұлықталуы, саналы, еркін ойлы, ұлттық руханияттың иесі – жас ұрпақтың да берік ұстанымына айналуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан. www.akorda.kz
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.
3. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.

Алимбаев А.Е.,
философия докторы (PhD), доцент,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ЕЖЕЛГІ ЖЫР-ДАСТАНДАРДАҒЫ ЕЛДІК ПЕН ҚАҒАРМАНДЫҚ

Әлем жаралғаннан бері өмір сүру үшін күрес – тоқтаусыз жүріп жатқан үдеріс. Күштілер жеңеді, әлсіздер жеңіледі. Бұл жаратылғандар жасағанша жасай беретін күрес. Тіпті жер бетінен жойылудың алдында тұрған дүниелердің өзі уақыт өте гүлденіп, құлпырып қайта жаңғыруы мүмкін немесе бүгін гүлденіп, жайнап тұрған дүние ертең түбірімен жоқ болып кетуі ғажап емес. Бар болуды немесе жоқ болуды, жеңуді немесе жеңілуді анықтайтын нәрсе – соғыс, жарыс т.б. Тасқа қашап жазылған туындыларда соғыстың басталу себептері, не үшін соғысты, нені сақтап қалу үшін соғысты деген сауалдарға жауап табуға болады. Гүлденіп, алып империя болу үшін де соғысудың керек екенін көреміз. Соғыста жеңіліп барып, қайта жеңудің озық үлгілерін мәңгі тасқа қашалған жазулардан көруге болады.

Жаратушы адамзатты жер бетіне қоныстандырып, жерді бөліп, бір-біріне ұқсамас үшін, әртүрлі тілдер, киімдер, түрлі терінің, көздің, шаштың түстерін жаратты. Ал адамзат осы бөліністердің негізінде мемлекеттер құра бастады.

Күшіне сенген мықтылар, өзгелердің жері кең, құнарлығы мол екенін түсінгенде, тартып алу, өзгенікін иемдену тілегі туындады, сол себепті олар өздеріне ұқсастарды жойып жіберу қаруларын жасап үйренді, уақыт өте келе бұл қарулар одан да қорқынышты, одан да мейірімсіз бола түсті. Мұның салдары ел мен елдің жау болып, соғысуына алып келді. Жерді кеңейту, шексіз билікті мақсат еткен соғыстар басталды.

Тек соғысты мақсат тұтып, елді қирату – түркілердің мақсаты болмағанын тастағы жырлардан байқаймыз. Көк түркілердің елдік мұрат пен бейбіт өмірді сүйегіндігін төмендегідей дастандарда көрініс табатынын аңғарамыз.

Сақ патшасы «Тұмар патша» туралы аңыз – солардың бірі. Ғалым А. Қыраубаева «Ежелгі әдебиет» еңбегінде Геродоттың «Тарих» атты кітабынан үзінді келтіреді. Тұмар патшаның он алтыдан асқан ұлын бір шайқаста Кирдің әскері тұтқынға алады. Тұмар Кирге сәлем жолдап: «Сен менің тұтқындағы ұлымды қайтар, аман-сауында еліне кет. Бұл айтқанымды тыңдамасаң, қанға тоймас басыңды қанға тұншықтырам!» дейді [1, б. 10]. Тұмар патшаның Кирге сәлемдеме жолдауының өзі түркілердің бейбітшілікті, тыныштықты сүйетініне дәлел. Әскер күші жағынан кем түспейтін Тұмар патша ескертусіз-ақ Кирдің басын алуына болар еді, дегенмен ескерту жасап барып шайқасқа аттанады.

Мұндай отансүйгіштік қасиеттерді Дарий әскерін алдап, шөл далада қырғынға ұшыратып, өзі мерт болған Шырақ батыр жайлы аңыздардан да көреміз. Жалпы, елін, жерін қорғау үшін – ел басқарушының да, батырдың да, қатардағы кісілікті азаматтың да бас қасиеті деп саналған.

Құланның үйірін қуып жүрген түркілердің арулары жау қоршауында қалып қойып, Мидия патшасының баласы – ханзаданың қолына түскен Зарина сұлу жайлы аңыздарда бұл идея айқын көрінеді. Тұтқындағы Зарина ханзададан қашып бара жатқанда патша баласы жетіп алып, қыз екенін көріп, ғашық болып қалады. Қыз да жігітті ұнатып, бірақ ел, жер, атамекен тағдырын ойлаған қос ғашық қосылмайды. Бұның себебін Заринаның сөзімен келтірсек: «Мен сені ғана ұнатамын. Бірақ әйелің бола алмаймын. Оның себебі, екеуміз қосылсақ, сен хан боласың, мен ханым боламын. Менімен қоса артымдағы елім де саған бағынышты болады. Мен сүйгеніме қосылып, бақытты болғаныммен, елім тәуелсіздігінен айырылып, бақытсыз болады. Мен үшін елімнің еркіндігінен артық ештеңе жоқ. Қош, сүйіктім» [1, б. 12]. Бұдан түркілердің елі мен жері үшін жеке басының пайдасынан гөрі елдік мұратты жоғары қоятынын байқаймыз.

Ел мүддесін бірінші орынға қоятын тағы бір тарихи тұлға – Мөде батыр. Батыр жайлы аңыздар тарихи деректерде көптеп кездеседі. Мөдемен жауласқан көршілері Мөдеден әкесі Түмен ханнан қалған, күніне мың шақырым жүгіретін тұлпарын сұратады, ел тыныштығын ойлаған Мөде тұлпарды беріп жібереді. Бұған тоймаған жаудың билеушісі Мөденің бір ханымын сұратады. Халықтың жайын ойлаған хан бір ханымын беріп жібереді. Үшінші рет жау мың шақырым болатын жерін сұрайды. Сонда Мөде «Жер – елдің байлығы. Өз байлығымды берсем де, ел байлығын бермеймін», – деп жауға шабады [1, б. 12].

Осыдан-ақ халқымыздың ата-бабадан мұраға қалып, тарихи сабақтастықта жетілген жеке тұлғалық қасиеттер, елдің гүлденуіне, оның экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани жетілуіне бірден бір әсер етуші фактор екенін түсінуге болады.

Көне түркі қаһармандық дастандарындағы тарихи тұлғалар, яғни батырлар мен ел билеушілерінің бойындағы асыл қасиеттер данышпан, еңсегей бойлы, қақпақ жауырынды, өткір көзді, түсі суық, шашы ұзын, білектерінде бұлшықеттері ойнаған, хас батыр сынды сипаттаулар ортақ болып келеді. Мысалы: Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде Алып Ер Тоңға жайлы:

Ол әр данышпан, әрі ержүрек болуға міндетті еді,

Өйткені билікті онсыз нығайту мүмкін емес...

Хас батырлар туралы айтқан жақсы сөз:

«Қиын түйінді нағыз ерлер ғана шешеді».

Ел әміршісі қашанда айбарлы болу керек:

Өйткені тек үрейлі арыстанға ғана

құлан мойынсынады [2, б. 78].

Ал Күлтегін ескерткішінің үлкен жазуында қағандар мен бектер туралы былай деп жазады:

Білге қағандар екен.

Алып қағандар екен.

Әміршілері де бірге болған екен,

Алып болған екен.

Бектері де, халқы да

Сенімді екен.

Сол үшін де елін сонша (ұзақ) билеген екен,

Ел ұстап, төрелік еткен,

Өздері қаза болған [3, б. 49].

Бұл аталған екі қаған тұсында көк түрк елінің атақ-даңқы артып, елдің іші де, сырты да бейбіт өмір сүргендігін көреміз. Бейбіт өмір сүру салты түркі халықтарының ата-бабаларынан, яғни сақтар заманынан бастау алса, қазақ халқы тарих сахнасына Мәңгілік Ел идеясы ретінде жалғастырып келеді.

«Күлтегін», «Тоныкөк», «Білге қаған» т.б. жырлар Ұлы Түрк империясының тарихи шежіресі екені анық. Осы туынды арқылы қатпар-қатпар тарихтың жұмбақ беттерін ашуға болады. Әдеби туынды деп қараған күннің өзінде шығарманы оқи отырып, шығарма кейіпкерлерінің іс-әрекетінен, я болмаса автордың өз жанынан эмоциялық көңіл күйін білдіретін тұстарын кездестірмейміз. Алайда көркем шығарма емес деп те айта алмаймыз. Бұл тасқа қашап жазылған шығармалар әдеби туынды ма, туынды емес пе деген тартыс түркология саласында бұрыннан келе жатыр.

Қазақ халық ауыз әдебиетіндегі соғыстар не үшін болғанына көз жүгіртіп шықсақ. Батырдың соғысқа аттануының бірнеше себептері бар: жар іздеу, бауырларын құтқару, елдікті сақтау және т.б.

Батырлық жырларда соғыс барысы фантастикалық сюжеттерден құрылған. Мұнда қиял-ғажайып көріністер, батырдың жер астына түсуі, батырдың адам қолынан келмейтін іс-әрекеттер жасауы жиі кездесіп, көбіне батырлардың жекпе-жек күрестері баяндалады.

«Қобыланды батыр» жырында:

«...Артымда жау қалдырман,

Берсе құдай несіпті», – деп

Мініп алып атына

Қызыл ерге келеді,

Келіп те сөйлей береді:

«Қобыланды келді шықсын» деп,

Дауыстап хабар береді.

Шықпағасын Қызыл ер

Жүгіріп үйге енеді.

Төсекте жатып Қызыл ер

Қобыландыны көреді.

Аяғыммен күрес деп

Бір аяғын береді.

Алпыс құлаш ала арқан

Қызыл ердің ілулі

Босаға да тұр еді.

Іліп алып аяққа,

Мініп алып торы атқа

Дүрілдетіп жөнелді.

Қызыл ерді сүйретті,

Сүйреткі қылып үйретті.

Ішінде шеңгел-тікенге

Өкпе, бауырын түйретті,
Тақымға салып сүйретті,
Қабырғасын күйретті,
Менсінбеген дұшпанды
Ақыл тауып үйретті [4, б. 20].

Таңғұттарға қарсы күрес жырларында батырлардың жекпе-жек күрестері:

Таңғұт жау тиді айлалы,
Қатұнсін тісін қайрады,
Жайратпай жауын таймады,
Бауыздап жанын қинады.
Тұрмады бектер алдасып,
Жекпе-жек шықты арбасып,
Қылыштың жүзін қан басып,
Қынабына қайта сыймады.
Домалап жаудың бастары,
Иықтан түсіп қашқаны,
Әлсіреп дұшпан сасқаны,
Қылыштар қанға малынды [5, б. 32].

Екі үзіндідегі айырмашылық, ерекшеліктерді бірден байқамаймыз. Шайқас үстіндегі қимыл-қозғалыс, жауды жеңуі, қарсы жақтың қалай жеңіліп жатқанын егжей-тегжейлі баяндау екі жырда да бар.

Батырлардың жауды жеңуін жырларда «сүйретті», «түйретті», «күйретті», «айлалы», «қайрады», «таймады», «қинады», «сасқаны», «қашқаны», т.б. бейнелі сөздермен суреттеледі. Ал Күлтегін жырында ел билеушілер жан-жағындағы елдерді жаулап алып, бейбіт, тату ел құрғандығы туралы баян етіледі. Бұл жырда қиял-ғажайып оқиғалар болмайды. Тек наным-сенімге, дәстүрге қатысты жөн-жоралғылар баяндалады.

«Төрт тараптағылар қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірдік, тізеліні бүктірген [6, б. 69].

Жалпы түркілер бірінші болып, соғыс ашпаған ел. Бейбітшілік пен халықтар арасындағы татулықты сақтауға тырысқан империя. Бұл туралы «Шырақ батыр», «Шора батыр», «Томирис», т.б. аңыздармен қатар мысал келтіріп отырған Күлтегін жырының басталуы да дәлел бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.
2. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары): зерттеу. – Астана: Елорда, 2000. – 288 б.
3. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Астана: Күлтегін, 2012. – Т. 1. – 521 б.
4. Батырлар жыры / құраст. О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы. – 1977. – Т. 1. – 456 б.
5. Әдеби жәдігерлер: 20 т. / құраст. Ш. Ахметұлы, А. Әлібекұлы және т.б. – Алматы: «Таймас» баспай үйі, 2007. – Т. 1. – 504 б.
6. Сартқожаұлы Қ. Қазақ қолжазбалары. Көне түркі жазба әдеби үлгілері: Орхон мұралары. – Алматы: Ел-шежіре, 2011. – Т. 2. – 340 б.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ МОДЕЛЬДЕУ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Модельдеуді жалпы ғылыми әдіс ретінде ғана емес, сонымен бірге жалпы мәдени әдіс [1] ретінде де қарастыруға болады. Себебі, модельдеу әдісі мәдениеттің түрлі салаларында кеңінен қолданылады. Модельдеу әдісінің жалпы әдіснамасы Г.П. Щедровицкийдің «Таңдамалы еңбектер» («Избранные труды») [2], ал ғылыми әдіснамасы Ю.А. Гастевтің «Гомоморфизмдер мен модельдер. Модельдеудің логикалық және алгебралық аспектілері» («Гомоморфизмы и модели. Логико-алгебраические аспекты моделирования») [3] еңбектерінде зерттелген.

Ал, көркем шығарманы модельдеу алғаш рет Ю.М. Лотманның «Көркем мәтін құрылымы» («Структура художественного текста») [4], «Модельдеу жүйелері қатарындағы өнер» мәселесіне тезистер» («Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем») деп аталатын еңбектерінде қарастырылған [5]. Ғалым «Көркем мәтіннің тілі өзінің мәні бойынша әлемнің белгілі бір көркемдік моделі болып табылады және осы мағынада оның бүкіл құрылымы «мазмұнға» жатады, яғни ақпаратты тасымалдайды. Тіл арқылы жасалған әлем моделі хабарлама моделін құруда жекеліктен гөрі біршама жалпылық сипатқа ие екенін бұрын да атап өткен болатынбыз. Ендігі кезекте мына мәселені айтқымыз келеді: көркем хабарлама қандай да бір нақты құбылыстың көркем моделін қалыптастырады, көркем тіл әлемнің жалпы мазмұны бола тұра нақты заттар мен құбылыстар үшін тіршілік пішіні болып табылатын жалпы категорияларының универсумын модельдейді. Осылайша, өнер туындысының көркем тілін зерттеу тек эстетикалық қарым-қатынастың жеке нормасын беріп қана қоймайды, әлем моделінің жалпы мағынасындағы көрінісін жаңғыртады. Сондықтан, белгілі бір көзқарас тұрғысынан, көркем тіл типінде таңдалған ақпарат айтарлықтай маңызды» [4, 26] деген тұжырымға келеді. Ғалым Ю.М. Лотманның сөзіне сүйене отырып, көркем шығарма әлемнің көркем моделін ұсынады деген тұжырымға келеміз.

Зерттеуші Ю.А. Гастевтің анықтамасына сәйкес, модель бұл – «белгілі бір жағдайда олардың «орынбасары» немесе «өкілі» ретінде қолданылатын нысанның немесе нысандар жүйесінің (осы модельдің «түпнұсқасы») бейнесі (шартты немесе ойдағы кескін, сипаттама, сызба, сурет, кесте, жоспар, карта және т.б.) немесе түпбейнесі (үлгісі)» [6]. Зерттеуші Н.И. Астрахан Ю.А. Гастевтің жоғарыда ұсынған анықтамасына сәйкес модельдерді екі топқа бөлуге болатындығын айтады: «біріншісі модельге қатысты бастапқы «табиғатты» бейнелейтін бар нәрсенің «имитация» идеясын жүзеге асырады; екіншісі, керісінше, олардың нақты көрінісі болатын нысандарға қатысты бастапқы идеалды прототип ретінде әрекет етеді. Егер ғылыми модельдер оларды құру мақсатына сәйкес бірінші немесе екінші топқа жататын болса, онда өнер туындысы екі топтың белгілерін парадоксалды түрде байланыстырады» [7].

Көркем модельдің ғылыми модельден айырмашылығы – көркем модель фрагментке емес, нақты нысанға, нысанның жиынтық, тұтастық, толықтығындағы шындыққа бағытталады. «Шығармада болмыстың толықтығы туралы айтылмайтыны түсінікті, – деп атап өтеді М.М. Гиршман, – бірақ шығарма болмыстың тұтастығының семантикалық негіздерін анықтай отырып, оны өзінің ішкі көрінісінде жаңғыртады: бастапқы бірлік, дамып келе жатқан жеке тұлға, болмыстың барлық құбылыстарының, тараптардың және бағыттардың терең тұтастығы: әлем, қоғам және тұлға, ғалам мен адамзат, халық пен табиғат, мен және басқалар» [8, 465].

Модель ұғымы кейінгі жылдары көптеген ғылым салаларында, соның ішінде әдебиеттану ғылымында зерттеу әдісі ретінде қолданылып келеді.

Әдебиеттану ғылымында көркем шығармадағы қаланың көркем моделін анықтау үрдіске айналып отыр. Мәселен, орыс әдебиеттануында зерттеуші Т.И. Васильева әдебиеттану ғылымы тұрғысынан қаланың 4 моделін көрсетеді: «Органикалық және технократиялық парадигмалар ХХ ғасырдың поэзиясы мен прозасында әлемдік әдебиетте белгілі қала модельдерінің бірқатарын өзектендірді. Олардың кейбіреулеріне тоқталайық: 1. «Қала – мәтін», «қала – кітап». 2. «Қала – бақ». 3. «Қала – антидүние». 4. «Қала – балаған».

1. «Қала – мәтін», «қала – кітап». ХІХ – ХХ ғасыр басында модернистер шығармашылығында қала «өлең аналогы – артефакт, кітап аналогы» ретінде көрсетіледі. Қалалардың нақты белгілерін, сәулетін, жеке көрінісі мен сипатын қайта құру арқылы суретшілер қаланы мәдениеттің орталығы, адамзаттың ең үлкен жетістігінің жүзеге асуы ретінде көрсетеді. Осыдан келіп, гранит жағалаулар мен салтанатты сарайлар, аспанмен таласқан биік ғимараттарға деген сүйіспеншілік туды. Мәселен, орыс әдебиетінде Петербург жайлы жазылған шығармалар қаншама! (Достоевский, Гоголь, Чехов, т.б.).

2. «Қала – бақ». Өндірістік роман – социалистік реализм әдебиетінің негізгі жанры. Бұл романдар мемлекетке аянбай қызмет ету идеясын ұсынады, қала бірлескен еңбектің көрінісі, тұрмыстың келеңсіз жақтарын ығыстыратын мінсіз кеңістік ретінде суреттеледі. Орыс әдебиетіндегі В. Катаев, А. Малышкин, М. Шагинянның өндірістік романдарында қаланың негізгі белгілері ретінде өнеркәсіптік ғимараттар: зауыт және фабрика қабырғалары, су электр станциялары алынады.

3. «Қала – антидүние». Қала – басқа бір әлем ретінде суреттеледі (Е. Замятиннің «Біз» («Мы»), немесе Л. Добычиннің «Эн қаласы» («город Эн») туындыларындағы қаланың суреттелуі).

4. «Қала – балаған, күрке». Қаланы сауық – сайран орыны ретінде қабылдау. Орыс әдебиетінде М. Булгаков, К. Вагинов, В. Иванов, Н. Заболоцкий, М. Зощенко шығармаларындағы «карнавал мотиві» (жәрмеңкелік балаған)» [9].

Қазақ тіл білімінде лингвист ғалым А.С. Адилова «Көркем мәтіндердегі «дала», «қала» бейнесі» тақырыбындағы мақаласында қазақ көркем мәтіндеріндегі «қала» концептісінің когнитивтік моделін төмендегідей жіктейді: «1. Қала – астана. 2. Қала – жат менталитет. 3. Қала – суық. 4. Қала – тас мекен. 5. Қала – қапас. 6. Қала – адамдар. 7. Қала – техника, сауда мекені. 8. Қала – сайқал әйел. 9. Қала – даңғаза. 10. Қала – асқақ. 11. Қала – ару. 12. Қала – гүл» [21]. Мақалада зерттеуші поэзиялық шығармаларды талдағанын ескерте келе, «прозалық мәтіндерде аталған жұп концептінің вербалдануы өзгеше болатыны сөзсіз, бұл олардағы психологиялық (субъективті), географиялық (қала, ауыл, дала, табиғат), тұйықталған кеңістік (баспана, бөлме, палата, көлік) психологиялық-концептуалды қызмет атқаратынымен байланысты» [10, б. 17], – деп тұжырым жасайды.

Орыс әдебиеттануы мен қазақ тіл біліміндегі ғалымдардың ұсынған қала модельдерінің ұлттық менталитетке тікелей қатысы барын байқауымызға болады. Мәселен, орыс әдебиетінде елес-қала кейінде көрінетін қала моделі қазақ әдебиетінде әзірге байқалмайды. Керісінше, қазақ әдебиетіндегі астананың рөлі «қала – астана» моделінің тууына себепкер болып отыр. Елімізде сәулеті көз тартатын жаңа астананың салынуы қала туралы суреттеулерді тереңдете түсті.

Жоғарыда келтірілген ғалымдардың модель туралы ұсынған түсініктемелеріне сүйене отырып, қаланың көркем моделі – бұл әдеби шығармаларда автордың танымы арқылы көрініс табатын қаланың вербалды бейнесі болып табылады деген тұжырымды ұсынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Порозов Р.Ю. Моделирование как культурологическая проблема // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – №387. – С. 105-113.

2. Щедровицкий Г.П. Избранные труды. – М.: Школа культурной политики, 1995. – 800 с.

3. Гастев Ю.А. Гомоморфизмы и модели: логико-алгебраические аспекты моделирования. – Москва: Наука, 1975. – 152 с.
4. Лотман Ю.М. Структура художественного текста // В кн.: Об искусстве. – СПб.: Искусство – СПб, 2000. – С. 14-287.
5. Лотман Ю.М. Тезисы к проблеме «Искусство в ряду моделирующих систем» // В кн.: Об искусстве. – СПб.: Искусство – СПб, 2000. – С. 387-399.
6. Гастев Ю.А. Модель // В кн.: Большая советская энциклопедия: в 30 т. – М.: Советская энциклопедия, 1974. – Т. 16. – С. 399-400.
7. Астрахан Н.И. Художественное моделирование: теоретико-литературный аспект // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2014. – №11(152). – С. 16-21.
8. Гиршман М.М. Литературное произведение: теория художественной целостности. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 560 с.
9. Антология художественных концептов русской литературы XX века / под ред. Т.И. Васильева, Н.Л. Карпичева, В.В. Цуркан. – М.: Флинта, 2013. – 356 с.
10. Адилова А.С. Көркем мәтіндердегі «дала», «қала» бейнесі // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. – 2016. – №2. – 2016. – Б. 11-18.

Батан С.,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

МҮСІЛІМ БАЗАРБАЕВ – ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚТЫ ЗЕРТТЕУШІ

Қазақ әдебиеттану ғылымда дәстүр мен жаңашылдық мәселесін тыңғылықты зерттеген ғалымдарың бірі – Мүсілім Базарбаев. Ол Қ. Жұмалив, З. Ахметов сынды ғалымдардың зерттеу әдісін негізге ала отырып, қазақ поэзиясының арғы тарихын терең ақтарып, қазірі поэзиядағы жаңалықтарды іздеді. Бұл мақалада әдебиет зерттеушісі М. Базарбаевтың қазақ поэзиясын дәстүр мен жаңашылдық төңірегінде зерттеу еңбектерін сөз етеміз.

Алдымен әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық мәселесіне қысқаша түсіндірме бере кетсек. Дәстүр мен жаңашылдық – әдебиеттің даму барысында сабақтастық пен жаңғыртуды, бұрынғы мен соңғының байланысын білдіретін ұғым. Дәстүрге ғасырлар бойы қалыптасып, сұрыпталған әдет-ғұрыптар, жол-жобалар көзқарас түсініктер жатады. Жаңашылдық – өткен өмірдің, кешегі күннің тәжірибесі мен жемістерінің ішінде мән-мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман талабына жауап беретін аса маңызды ізденіс-эрекеттер. Дәстүр мен жаңашылдық – диалектикалық бірлестікте болып, ескі мен жаңаны байланыстырады. Дәстүр мен жаңашылдық әдебиетте ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, жаңа заманның талап-тілегіне сай келу қағидасын қажет етеді. Тұрмыстың, қоғамдық тіршіліктің өзгеруіне, адамның өмір танудағы жаңа ұғым-түсініктеріне байланысты әдебиетте мазмұн мен түр жағынан жаңашыл шығармалар туады. Бұл тұрғыда кейбір дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталумен қатар жаңаша суреттеу, бейнелеу, сөз қолдану амалдары пайда болады. Әсіресе, жаңа өзгерістер мен құбылыстарды аңғаратын соны бейнелеу құралдары жасалады. Бұл – әдебиеттегі жаңашылдықтың белгісі. Дәстүр мен жаңашылдық тек түрді, сыртқы өзгерістерді білдірумен қатар, ішкі мазмұнды, мағынаны білдіреді, түр мен мазмұнды бірдей қамтып, шығарманың идеялық-көркемдік немесе ұлттық сипатын жаңа сатыда елестетеді. Енген жаңалық әдебиетке сіңіп, дәстүрге айналып кетуі де мүмкін.

Өткен ғасырдың екінші жартысында әдебиеттану ғылымында жекелеген жанрлардың поэтикасына ерекше көңіл бөліне бастады. Бұл жылдары қазақ поэзиясы жөнінде көптеген

зерттеулер жарық көрді. Поэзия жанрын зерттеуде Ә. Тәжібаевтың «Өмір және поэзия», М. Базарбаевтың «Образ человека труда в казахской поэзии», «Живые традиции», «Әдебиет және дәуір», «Национальные традиции и новаторство в казахской поэзии», «Өлең – сөздің патшасы, сөз – сарасы», «Көрікті ойдан көркем сөз», «Казахская поэзия: художественные искания», Ә.Нарымбетовтың «Қазіргі қазақ поэзиясы, Қазақ совет әдебиеті», «Дәуір және поэзия», «Қазақ совет поэмасы елу жылда», «Қазақ совет поэмасы», «Қазіргі қазақ поэмасы», «Қалихан Бекхожин творчествосы», «Қалихан Бекхожин» атты монографиялық еңбектері әдебиеттану ғылымына қосылды. Осы аталған еңбектердің барлығына ортақ бір жайт бар. Ол – қазіргі қазақ поэзиясын өткен тархымен тұтас бірлікте қарау. Осылайша қазақ әдебиеттану ғылымында дәстүр мен жаңашылдық мәселесі кез келген зерттеу еңбектеріне арқау болды.

Дәстүр мен жаңашылдықты бөліп қарауға болмайды. Себебі, оған дейінгі жаңалықты айту үшін оған дейінгі қалыптасқан дәстүрді сөз ету қажет. Қ. Бекхожиннің «Дәстүр мен жаңашылдық», Ә. Дербісәлиннің «Дәстүр мен жалғастық», З. Ахметовтің «Современное развитие и традиции казахской литературы», А. Нұрқатовтың «Жалғасқан дәстүр», А. Шариповтың «Традиции и новаторство в казахской литературе» атты еңбектерінде поэзиядағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі қоса сөз болады. Мүсілім Базарбаев зерттеулері дәстүр мен жаңашылдық төңірегінде болды. Оның «Живые традиции», «Әдебиет және дәуір», «Национальные традиции и новаторство в казахской поэзии», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Эстетическое богатство нашей литературы», «Казахская поэзия: художественные искания» (к традициям Абая) еңбектері осы сөзімізге мысал бола алады. Ғалым еңбектерінің бәрінде жаңалықты тек мазмұн мен түрден ғана іздемей, жекелеген ақындардың стильдік ерекшеліктері мен жетістіктерін көрсете білді.

Қазіргі қазақ поэзиясын дәстүр мен жаңашылдық мәселесі төңірегінде зерттеген ғалым «Өлең – сөздің патшасы, сөз – сарасы» деген монографиясында әдебиеттер арасындағы байланысқа ерекше назар аударған. Поэзия жайында айтылған бұрынғы және кейінгі ғылыми тұжырымдар мен зерттеулерді мұқият қараудың негізінде өлеңнің тегі, тарихы, құрылысы, теориясы жайындағы алғашқы Аристотель, Леонардо да Винчи, Буало, Лессинг, Шеллинг, Чернышевский, Белинский зерттеулерінен бастап қазақ поэзиясы жөніндегі Ш. Уәлиханов, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев еңбектерінде өлеңнің теориясы, құрылысы, құрылымы сынды мәселелерді нысанаға алып отырған. Аталған еңбекте М. Базарбаев ұлттық ерекшеліктер көрінісін Қыз-Жібектен бастап, Т. Молдағалиевке дейінгі аралықтан түгелдей келтіреді. Ол ұлттық дәстүрді әдет-ғұрып, мінез-құлықтан іздейді.

1959 жылы 15-19 маусым аралығында Тіл және әдебиет институтында «Қазақ әдебиетінің негізгі проблемалары» атты ғылыми – теориялық конференция өтеді. М. Базарбаевтың конференцияда жасаған «Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық жайында» деген баяндамасында қазақ поэзиясына Абайдың әкелген жаңашылдығын, оның кейінгі кезде дәстүрге айналғандығы сөз болды. Сәкеннің қазақ поэзиясына алып келген жаңа мазмұнды өлеңдеріндегі сарын, үн, форма жаңалығы, С. Мұқанов, Т. Жароков, Ә. Тәжібаев, Ғ. Ормановтардың қазақ поэзиясына қосқан жаңалықтары нысанға алынды. Ол 20-30 жылдардағы қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесін айта келіп, бір көктемнің сан алуан жырлануын С. Мәуленов, Ғ. Қайырбеков, Т. Молдағалиев өлеңдерін талдау арқылы дәлелдейді. Қазақ поэзиясындағы ұлттық дәстүр мен жаңашылдық мәселесінде дұрыс тұжырым жасау үшін зерделі зерттеу қажеттігін ұсынады. «Қазақ поэзиясының өткен жолын сөз еткенімізде ғасырлар бойы дамыған халық поэзиясынан соң туып, соң дамыған жазба поэзияның басқа ұлттар поэзиясынан өзгеше, айырып аларлық белгілерін айтуымыз керек» [1, 66].

«Өлең – сөздің патшасы, сөз – сарасы» еңбегінде ғалым қазақ поэзиясындағы дәстүрлік жайларды мынадай мәселелер төңірегінде қарасыру керектігін ұсынады:

1. Тақырып өзгешелігі
2. Философиялық ой-толғаулар

3. Дидактика, уағыз, ғибрат сөздер
4. Таптық мазмұн, бағыт
5. Сурет жасау тәсілі мен бейнелеу амалдарының біркелкілігі
6. Ауыз әдебиеті үлгісінің басымдығы [1, 81].

Ал «Казахская поэзия: художественные искания» (к традициям Абая) еңбегінде әдебиет зерттеушісі қазақ поэзиясындағы ұлттық дәстүр мен жаңашылдықты үш негізде қарастырады:

1. Қоғамдық орта, уақыт
2. Мазмұн мен түр

3. Көп ұлтты кеңестік әдебиеттің байланысы [2, 251-292]. Қазақ поэзиясын орыс және шығыс әдебиетімен салыстыра зерттеу сол кездегі қазақ әдебиеттануының жетістігі болғандығын айтуымыз қажет.

М. Базарбаев зерттеулеріндегі негізгі арна қазақ жазба поэзиясының негізін салушы Абай Құнанбайұлы жырлары төңірегінде. Ол қазақ поэзиясының қай дәуірін сөз етсе де Абайға жүгініп отырады. Мәселен, «Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық» деген зерттеуінде дәстүр мен жаңашылдықты уақыт өлшеміне қарай ажыратуға болады. «Өйткені бір енген жаңалық, мейлі форма жағынан болсын, мейлі мағына жағынан болсын, әдебиеттің қаны мен жанына дөп келсе, дәстүрге айналып кетуі де мүмкін. Ойымыз түсінікті болу үшін бірден Абайды мысалға алғымыз келеді. Қазақ поэзиясына Абай енгізген жаңалық шетсіз де шексіз. Сол жаңалықтар арқасында ол үлкен дәстүр қалдырды. Реалистік, халықтық дәстүр Абайдан кейінгі қазақ поэзиясынан мықты орын алды» [3, 151-177],- дейді ғалым. Абай енгізген жаңалықты қазақ ақындары қалай жалғастырып отыр? Оны С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Қ. Әбдіқадыров, С. Дөнентаев, Ғ. Орманов, Ж. Сыздықов, Т. Жароков, Ә. Тәдібаев, Қ. Аманжолов, Ж. Саин, Д. Әбілов, Ә. Сәрсенбаев, Қ. Бекзожин, Ғ. Қайырбеков т.б. ақындардың поэмаларындағы түр, мазмұн жаңалықтарымен түсіндіреді.

«Өлең – сөздің патшасы, сөз – сарасы» еңбегінде ғалым Абайдың жекелеген өлеңдеріне талдау жасау арқылы фольклорлық поэзия мен жазба поэзия арасындағы дәстүр жалғастығы олардың мазмұн мен түр ерекшеліктері арқылы дәлелдейді. Бейнелеу дәстүрі жағынан ұқсас болғанымен, Абай өз поэзиясында қазақтың тілдік қорында бар сөздерінен жаңа тіркес жасау арқылы образды бейне жасағанын айтады және өз ойын «Абай дәстүрін кейінгі қазақ ақындары ілгері дамытты. Оның өлең кестелерін, сөз бедерлерін, бейне жасау тәсілін батыл қолданып, өз заманындағы құбылыстарды жан-жақты, терең талдап зерттеуге мүмкіндік алды» [1, 63],- деп тұжырымдайды

Жалғастық пен ізденіс – қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықтың айқын дәлелі. Казахская поэзия: художественные искания (к традициям Абая) атты еңбекте зерттеу нысанына алынған Ш. Құдайбердиев, М. Жұмабаев, А. Тоқмағамбетов, Ж. Молдағалиев поэзиясындағы Абай дәстүрінің жалғасуы салыстырулар негізінде түйінделіп, жаңа тұжырымдар ұсынылған. Ол қай ақынның еңбегін сөз етсе де салыстыра отырып түйін жасайды. Аталған еңбектегі дәстүр ұласуы жөнінде әдебиет зерттеуші С. Негимов былай дейді: «Зерделі ғалым М. Базарбаев Ыбырай, Абай поэзиясындағы ұлттық сипаттарды дәл таразылап безбендейді. Бұларды қоршаған ортаның, туған табиғаттың, сұлу жаратылыстың, көшпелі, базарлы тіршіліктің миуа жемісі екенін ерекше екпінмен жазады. Әрі әлем мәдениетінің жұлдыздары Эсхил, Аристофан, Гесиод, Лафонтен, Сервантес, Данте, Шекспир шығармаларының рухымен сырлас екендігін түсінеміз» [4]. Абай дәстүрінің жалғасы мен жаңашылдық мәселесіне әдебиеттанушы ғалымдардың барлығы назар аударды. Ал мұны жанр бойынша зерттеуге Мүсілім Базарбаев сүбелі үлес қосты деп айта аламыз. Мүсілім Базарбаев – қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдықты Абай поэзиясы негізінде түбегейлі зерттеген көрнекті ғалымдардың бірі.

Қорыта айтқанда, әдебиетте дәстүрлер шебер суреткерлердің жаңашылдық ізденуі арқасында толысып, түрленіп отырады. Әдебиеттегі дәстүр туралы сөз – бүкіл әдебиеттің

тарихын қозғайтын күрделі мәселе. Бүгінгі қазақ әдебиетінің көркемдік жетістіктерін аға буын қаламгерлердің қажырлы еңбегінсіз пайымдау мүмкін емес. М. Базарбаевтың әдеби процестің де басты қозғаушы күші болған дәстүр мен жаңашылдық турасындағы зерттеу еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымында қашан да құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әдеби мұра және оны зерттеу (Ғылыми-теориялық конференция материалдары) – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы. – 1961. – 374 б.
2. Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы, сөз-сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
3. Базарбаев М. Казахская поэзия: художественные искания (к традициям Абая). – Алматы: Жазушы, 1995. – 208 б.
4. Базарбаев М. Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық. Социалистік реализм туы астында. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1960. Б.151-177.
5. Негимов С. Зерделі зерттеулер // Алматы ақшамы, 1996, 29 қараша.

Беркмаматова А.Т.,
Улук окутуучусу, аспирант,
Асакеева Д.Ж.,
филология илимдеринин доктору,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
г. Бишкек (Кыргызстан)

КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЗАМАНБАП ЖАЗУУЧУСУ МО ЯНЬДИН «КЫЗЫЛ ГАОЛЯН» ЧЫГАРМАСЫНЫН АКТУАЛДУУ МАСАЛЕЛЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

1939-жылы 9-август күнү бандит тукуму болгон менин атам ошол убакта 16-жашында легендарлуу баатыр командир Юй башчылык кылган отряд менен ээрчиген. Кебезди ийинине ыргытып чоң эне аларды ээрчий айылдын четине жөнөдүк. Мындан ары барба деген Юй башчы буйрук берди. Ал эми байбиче барган жок атасы баласы Доугуанга багып алган атаңа баш ий деди. Юй башчы жүрү балам деп атамды ээрчитип кетти. Алардын басканы алыстап баратты. Атам Юй башчыны кармап кулап кетпейин деп акырындап кайыкка отурушту. Ошентип, атам өзү өскөн жериндеги Гаолян кызыл талаасынын үстүндө азыркы аты аталбаган бейитке карай шашып баратышты. Бейитте чөптөр шыбырашып жатат, бир жолу жылаңач эшек минген бала бул жерге аппак эчки алып келди. Эчки чөптү жайбаракат тиштеп жатты, кичинекей бала бейиттин үстүнө туруп, ачуусу келип заара кылып, анан өпкөсүнөн чыгарып ырдады: Гаолян түшүп, япондор келишти! Биз аларды замбиректеп атабыз деп ырдап жүрдү. Кээ бирөөлөр мени ушул койчу ушул кичинекей бала дешти. Бирок ал баладан көп нерсе билчү. Гаоми Дунбей окуругун бүт жүрөгүм менен сүйчүмүн. Гаоми жер жүзүндөгү эң кооз жана эң коркунучтуу жер экенин түшүндүм. Бул жерде эң уулу жана эң жөнөкөй, эң кир, эң көп баатырлар жана бейбаштар да өткөн. Бул жерде алар шарап ичкенди жана сүйгөндү гана билишкен. Бул жерде жашаган улуу муундар гаолянды тамака колдонушкан жана көп санда эгишкен. Августтун ортосунда эбегейсиз зор Гаолян талаалары чексиз кандуу деңиздерге айланган. Гаолян талаалары күнгө жылтылдап, назик бирок кайгылуу шыбырап Гаолян сүйүүсүн ойготту. Күздүн муздак шамалы согуп, күн ысып көк ак булуттар асманда калкып, алардын көчкүн көлөкөлөрү Гаолян талааласынын үстүнөн жылып жатты. Отряд түз тизилип бара жатты. Алар өлтүрүп, тоноп өз мекени үчүн курмандыктарга бара жатышты. Алардын максаты биз урпактарга татыктуу корүнүшүбүз керек деген уран менен бара жатышты. Айылдын ары жагында жүрүшкө кошо

бара жаткандар кууш жол менен жылып, жолдун жээгиндеги чөптүн шыбырты менен кадамдардын дабышы кошулду. Таң калыштуу коюу туман тынымсыз формасын өзгөртүп турду. Атамдын бетине нөшөрлөгөн тамчылар чогулуп, чачы баштын терисине жабышып калган. Талаа жалпысынын жытына жана Гаолядын таттуу жытына көнүп калышкан. Алар туманда жылып баратышканда атам жалпыз менен Гаолян жыттарын деле сезбей жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө катылган эскерүүлөрдү эскерип бара жатты. Бир жумадан кийин августтун башында күз майрамы башталды. Акырындык менен толгон ай көтөрүлүп бүт жер жүзү боюнча тынчтыкта тургандай сезилди. Жаркылдаган айдын жарыгында, мурунга жагымсыз жыт күчөдү. Командир Юй атамды колуна жетелеп жөнөдү, ал жерде айылдаштарынын үч жүздөн ашык өлүгү жанаша жаткан жана алардын жаңы каны гаолянды сугарып, жер сууну астына сиңирип алган жерге келип буттары тытылып тыгылып калышты. Жагымсыз жыт дем алууга мүмкүн болбой, адам этин жегени келген иттер үйүрү менен четте карап турушту. Талаада атасы менен Юй башчы тапанчасын сууруп атып баштады, эки иттин көзү чыгып кетти, иттер үргөнү менен чачырап, алыста отуруп алышып, өлүктөргө ынтызарлык менен карап, ызылдап, уулуп жатышты. Эй, жапон иттери! Акмак жопондор - деп кыйкырды Юй башчы. Жагымсыз жыт күчөдү. Итерди толугу менен четке чыгарды, ошол учурда алар шамал болуп учуп кетти. Гаоляндун тереңдигинде айдын жарыгына карай жылышты. Талаага төгүлгөн кандын жыты атамдын жан дүйнөсүнө сиңип, андан кийин дагы каардуу, ырайымсыз мезгилдерде дайыма анын жүрөгүн эзип турду.

Туманда гаолян жалбырактары шыбырап, Мошуихе – бул саздуу жай аккан Кара дарыя шарылдады, үн күчөп, анан басаңдады, уламдан-улам жакындап көрүндү. Алар отрядды кууп жетип келишти, эми атам ар тараптан шуулдаган кадамдын үнүн жана оор дем алуусун укту. Биринин бутунун астында сөөктөрү кычырап кеткенде коркуп кетти. Алдыда бирөө катуу жөтөлүп, жөтөл абдан тааныштай көрүндү. Бул чоң тунук тор кулактар Ван Вэндин өзгөчөлүгү болуп саналат. Бою кичинекей, чоң башын көтөргөн ийиндерине кысып турган. Атасы жакшылап караса, коюу туман анын көздөрүн тешип, Ван Вэндин чоң башы жөтөлүп жатканын көрдү. Атам Ван Вэн парадда кантип сүзүшкөнүн жана ошол кезде анын башы кандай аянычтуу титиреп жатканын эстеди. Ван Вэн жаңы эле командир Юйдун отрядына кошулган. Адъютант Рен ага жана башка чогуу жүргөндөргө: – Баргыла! Ван Вэйге деп кыйкырды. Каякка кайрыларын билбей, жаткан Ванвей кубанычы койнуна батпай жатты. Командир Ю учуп келип, Ван Вэньини тээп жиберди.

- Эмне жөтөлдүң? «Командир» Ван Вэни жөтөлүн басууга аракет кылды. - Тамагым кычышып жатат деп жооп кайтарды. Кычышып койсун, жөтөлбөйсүң! Бизге чыккынчылык кылсаң башымды жулуп алам! деди Юй башчы.

- Ооба! Ван Вэн убада берди, бирок ошол замат кайра жөтөлдү. Атам Юй командиринин бир кадам алдыга кадам таштаганын сезип, Ван Вэнди желкесинен бекем кармап алды. Кекиртегинен ышкырык чыгып, бирок жөтөлбөй калды. Командир Юй колун бошотту, атасына Ван Вэнди мойнунда жана манжасынын тактары бардай көрүндү, анын муңканган көздөрүндө ыраазылык аралаш таарыныч балбылдап турду. Отряд тез эле Гаоляндун калың токойлоруна кирип жок болду. Атам алардын түштүк-чыгыш тарапка жылып баратканын сизди. Бул жол менен гана кыштактан Мошуихе дарыясына түз барууга мүмкүн болгон. Күндүз кууш жол кубарып көрүндү – адегенде нымдуу кара топурак бар болчу, бирок ал эбак эле тебеленип, бетинде уй менен эчкинин туяктарынын изи басылган башка жолдой көрүндү. Атам бул жолду көп басып, кийин Япониянын көмүр кенинде маңдай тери менен ак иштегени анын көз алдында кайра-кайра тартылды. Калың туман козгогон атамдын жан дүйнөсүндө керосин чырагы күйгөндөй болду. Калай капкактын астынан түтүн чыгып жатты. Жарык алсыз күйүп, айланадагы караңгылыкты үч метрге гана таратып жиберди. Чырактын жарыгында бышкан өрүк сымал саргайып, бирок бир секундга гана болуп, андан кийин жылдыздуу асманды чагылтып агып жатты. Атасы менен Лохан таякеси самандан жамынган пальтолорун кийип, чырактын жанында дарыянын акырын, араң угулбай жаткан үнүн угуп отурушту. Дарыянын эки өйүзүндөгү

чексиз гаолян талааларынан маал-маалы менен түгөй издеген түлкүлөрдүн толкунданган кыйкырыгы угулат. Крабдар жарыкка сойлоп кирип, чырактын айланасында чогулат. Атасы менен Лохан байке жердин сырын ызаат менен угуп, тынч отурушту. Баткак түбүнөн толкун болуп сасык жыт чыкканы билинип турду.

Бүркітбаева К.Е.,
қазақ тілі мен әдебиет мұғалімі,
Т. Айбергенов атындағы №16 орта мектеп
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚИТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Қазақ тіліндегі тілдік құбылыстарды оқыту жолдары мен әдебиет және тарих пәндерін сабақтастыра оқыту, байланыстыра түсіндіру оқушы санасы мен тілінің дамуына ерекше ықпал ететіндігі шындық. Орта буын оқитын сыныпта тілдік құбылыстар және оны оқыту жолдарын оқыту мәселесін қоршаған ортамен байланыстыру қажеттілігін тілші ғалымы Фаузия Оразбаева төмендегіше түсіндіреді: «Тілдегі құбылыстарды және оның жасалу жолдарын оқыту – орта буын сынып оқушыларын мәдениетке баулудың бірден-бір жолы. Сонымен қатар, тілдегі құбылыстардағы сөзжасамдық жолдарын түсіндіру – оқушы бойындағы эмоциялық сезімдердің тұрақтылығына әкелері даусыз. Оқушыларды мәдениеттілікке тәрбиелеу және эмоциялық әсерлердің жақсы тұстарын дамыту әдістері мен құралдарын пайдалануда әрбір пәннің дүниетанымдық идеясын ашуда, қоғамдық құрылыстың өмірмен байланысына, оқушылардың танымдық белсенділігін, өз бетінше жұмыс жасауын дамытуға ықпал етеді. Әсемділіктің, жақсы-жамандықты ажырата білу мүмкіндігін арттыруға тәрбиелеу функциялары оқушыларда диалектикалық-материалистік дүниетанымды, дұрыс дүниеге көзқарасты қалыптастыруды көздейді. Қазақ тілі мен әдебиет, тарих сабақтарының ерекшеліктерін ашып, ондағы адамның рөлі мен орнын көрсетед» [1].

Осыған сәйкес Орта буын оқитын сыныпта оқушыларына тілдегі құбылыстардың сөзжасамдық ерекшеліктерін және оның жасалу жолдарын оқытуда білім және тәрбие берудің, дүниетанымын қалыптастырудың аса маңызды құрылымының бірі – шығарма тіліндегі қазақи қарапайым сөздер мағынасының қолданысын меңгертудегі пәнаралық байланыс болғандықтан, сөзжасамды оқыту жолдарын басқа пәндермен сабақтастыра оқытудың негізгі міндеттері:

Оқушылардың сөз таптарын, соның ішінде тілдік құбылыстар мағынасын меңгеруді оқыту процесінде қазақ тілімен, тарих пәнімен сабақтастыра оқыту ерекшелігін түсінуіне, танымдылық белсенділігін арттыруға қалыптастыру жұмыстарын ұйымдастыру;

Оқу процесінде қазақ тілімен, тарих пәнімен сабақтастыра отырып, оқушыларға тілдік құбылыстар мағынасын түсіндіріп өту барысында – білім мен тәрбие беру, пәнаралық байланыс орнату мүмкіндіктерін айқындау мақсатында білім беретін орта мектептің оқу жоспары мен бағдарламаларына талдау жасау. Барлық мұғалімдердің пәнаралық байланысты практикалық қызметінде әрдайым пайдалану;

Мектептен тыс және сыныптан тыс жұмыстардың тілдегі құбылыстарды оқыту процесін пәнаралық байланыста жүргізілуі. Бұл міндетті шешу озық тәжірибелерді жинақтауды, жұмыстың неғұрлым тиімді түрлерін практикада пайдалануды қажет етуі;

Мұғалімдердің оқушыларға тілдегі құбылыстарды оқытуда пәнаралық байланыс негізінде білім мен тәрбие беру дайындығын және қандай жағдайда екендігін білуі.

Мәселен 6-сыныптағы қазақ тіліндегі дидактикалық жүйелеп оқытуда қиындық тудыратын кезең – мәтінді оқыту кезеңінде сөйлемдерден тілдік құбылыстар мағынасын көрсету және олардың жасалу жолдарын анықтау. Орта буын мектеп оқушыларының жеке

тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда дамушы жеке бастың психологиялық құрылымының ішіндегі, оның тұқымқуалаушылық арқылы берілетін қасиеттер, нақты айтқанда, көңіл-күй, ерік, зейін, сол сияқты қоғам тәжірибесі, білім, білік, дағдылар, әлеуметтік бағыт, қызығушылық, қабілет, түрткі, сенімдермен бірге сөйлеу тілі яғни қазақ тілі, әдебиет, тарих пәндері де ерекше құрылым бөлігі ретінде саналады. Орта буын оқитын сыныптарда қазақ тілі мен әдебиет, тарих пәндерін байланыстыра оқытудың басты құралы – мұғалім тарапынан болатын іс-әрекет табылады.

Қазақтың көрнекті қоғам қайраткері, бастауыш мектептің дамуына зор үлес қосқан ғұлама А.Байтұрсынұлы қазақ тілін дүниетаным пәнімен байланыстыра оқытуға көп көңіл аударған. Ғалымның назар аударғаны пәнаралық байланыс негіздері еді. Ол балалардағы дүниетанымның қалыптасуы қоршаған ортасын танудан басталатындығын айта келе, соны танып-білуде ақыл-ой мен білім қажеттілігін анықтап көрсетеді. А. Байтұрсынұлы – қазақ тілін оқытудағы пәнаралық байланысқа назар аудара отырып, ұлттық рух, халықтық дәстүр, ата-баба тағылымы, ұрпақтар сабақтастығы мәселелерін қамтыған, бастауыш мектеп жасындағы балалардың дүниетанымын қалыптастырудың нақты жолдарын көрсетіп кеткен ойшыл ғалым. Әсіресе, ана тілі арқылы ұлттық өркендеу, дамудың маңыздылығын дүниетанымдық, мәдени-әлеуметтік тұрғыда түсіндіру кезінде туған ананың ақ сүтіне, туған халқының кәусарына, өз ұлтының өмір салтына қанбаған адамның қадірсіз болатындығын анық көрсетіп жазған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жампейісова М. Қазақ тілін оқытудағы жаңа технологиялық методикалар. – Алматы, 2000.
2. Оразов С. Қазіргі қазақ тілінің мәселелері. – Алматы, 2001.
3. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілі. – А., 1994.

Галымжанов Б.Г.,
докторант,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

МӘСЕЛЕНІҢ ШЕШІМІ – АДАМНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕСІНДЕ (Мәшһүр Жүсіп мұраларындағы ұлттық құндылықтар негізінде)

Мәңгілік елге айналу – халықтық мінезде, халықтық намыста, халықтық құндылықта екенінде дау жоқ. Халықтық мінез бен халықтық намыс қайдан келеді? Қоғамның негізі, болашағы – ұлттық құндылығы ұлттық тәрбиеге тәуелді. Ұлттық тәрбие болмаса, қоғамдық ортада кісілік қалыптаспайды. Кісілік жоқ қоғам мемлекетке, оның болашағы ұрпаққа қажетті құндылықтарды бере алмайды. Бұндай орта ұлттың бойындағы рухани дүниелерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге, мемлекет мүддесін қорғауға дәрменсіз болады. Сондықтан да, өркениетті мемлекеттің бет-бейнесі оның мәдениеті, әлеуметтік ортада адам бойындағы кісілік қасиеттердің орын алуымен көрінеді. Елдің елдігін ұстар басты мәселелердің бірі осы ұлттық құндылықтарда екенінде дау жоқ. Өмірдегі кез келген мәселенің шешімі – адамның рухани дүниесінде екені ақиқат.

Құндылықтарды тануда нағыз құндылықтарды жалғанынан ажырата білу кейде қиындық тудыратыны бар. Негізінен адамға қызмет ететін нәрсе ғана нағыз құндылық бола алады [1, 55].

Тақырып ерекшелігіне және жұмыс мақсатына байланысты мақалада салыстырмалы, сипаттамалы талдау әдістері қолданылды. Теориялық тұрғыдан мақаланы жазуда

М.Жүсіптің 20 томдығын басты дерек көзі ретінде пайдалана отырып, зерттеуші ғалымдардың мынадай еңбектеріне арқа сүйедік: М.Жүсіптің Шығармалар жинағы 20 том, [Павлодар «ЭКО» 2013ж], Д.Аңсабаев «М.Жүсіп шығармаларының тәрбиелік мәні» [«Ізденіс- Поиск» 2003ж], С.Қабдиева «М.Жүсіп шығармаларындағы адамгершілік мәселесі» [Қазақстан мектебі 2005 ж], С.Негимов Шығармалары II том, [Астана, «Фолиант», 2015ж], С.Негимов Шығармалары 5 томдық, [Астана, «Фолиант», 2018ж], т.б.

Қазақтың дүниетанымы, көзқарасы, менталитеті, ақыл-ойы, тағылымдық ұлағаты мен өнегесі жылдар бойы үздіксіз қалыптасты. Осы ғасырлар бойғы қалыптасқан ұлттық тәрбиенің құнарын бір арнаға түсіріп тәрбие мәселесінде үздіксіз пайдалану – бүгінгі таңдағы ең басты қажеттіліктердің бірі де, бірегейі екені анық.

Біз сөз еткелі отырған Мәшһүр Жүсіп мұраларында болашақ ұрпақ бойына сіңуі тиіс ұлттық құндылықтар көптеп кездеседі.

Ақын: «Ғалымды бұзатын дүниеге деген махаббат» – дейді. (50 мәтін) Оқымаған «әліпті таяқ деп білмеген» наданды жүрегінің ғыллатсыздығы ғалым қылады. Қанша ғылым иесі болса да, жүректе ғыллат болса, ол ғыллат ғылымды жоқ қылып жібереді» – деген. «Жүректе болатұғын ғыллат не?» - десең: дүние махаббаты. Кімде кімнің көңілінде дүние махаббаты болса, онда ғылым-білім бар деп ойлама. «Кімде кімнің көңілінде дүние махаббаты болмаса, ғылым-білім сол көңілде», - деп ойла, – дейді [2,101]. Ақын бұл тұста да ұрпақты таза білім алуға үндейді. «Қызмет аламын, шен аламын», - деп оқыған білімнің түбі жақсы емесін меңгейді.

«Өлең және қара сөз ғибраты» шығармасында: Бұл шығарма адамзат үшін өте маңызды шығармалардың бірі. Өн бойы философиялық ойға тұнып тұр. Ұлттық құндылық деп осыны айтуға негіз бар.

Адам қалай қылғанда адам болады? Ұшқан құстан, жүгірген аңнан ғибрат алып, солардың мінезімен мінезденбесе, аш арыстан жүректі болып келсе, палуан жолбарыс білекті болып келсе, досы көп болып, дұшпаны жоқ адамнан осы екеуінің жүрегі табылады. Бұл екі хайуанның мінезінен шапағат табылады [2, 103].

«Қарға табанымен басып жейді, сұңқар шашып жейді» деген қазақта мақал бар. Қарға ешкім көріп қоймасын деп жан-жағына жалтақтап, табанымен басып жегені – жасырғаны. Ал сұңқар өзінің жегенін ешқашан мақсат қылмайды, саркытымды кім болса, сол жесін деп, жан-жағына шашып отырады екен. Қазақтың «Қарғаға балшық, сұңқарға талшық» дейтіні содан болса керек. Бұл сөзден үлкен насихатты көруге болады. Бал жинайтын ара қандай ұя жасайды... Адам «менің қолымнан ештеңе келмейді» деп қарап отырмай, барынша өнерге тырысуы абзал. «Өнерлі өрге жүзеді» дегенді атам қазақ бекерге айтпаса керек-ті.

Мысық жануары бір тышқанды ұстап жесе, аузы-басын қайта-қайта сүртіп, жаланып, өзін-өзі таза ұстауға тырысады. Сол үшін оның өзі арам емес, тазалықты мұнан ғибрат алуға жарайды. Кішкентайлығына қарамай мысық қайратты. Өзі кіп-кішкентай болып, зор нәрседен қорықпайды. Қараңғы түнек жерге хайуаннан қорықпай жетіп баратын – мысық.

Әліне қарамай өзінің қаралдысынан едәуір үлкенді құмырсқа көтереді. Ол үмітінің зорлығынан үмітті болуы мұнан ғибрат алуға жарайды.

Ер жігіттің қырағылығы бүркіттей болсын. Зерек, байқампаздығы байғыздай болсын. Жүрісі білінбейтін маймылдай болсын. Он екі қырлы, бір сырлы, отыз аяқты болсын. Бұлай дегені – басқан ізін білдірмей, жүрген ізін кісіге сездірмейтін болсын дегені. Орнына қарай мінез қылсын. Сонда адам болып, адам қатарына кіреді...

Адам мінезді қайдан үйренем десе, түйе деген малдан ғибрат алу керек. Түйе жануары сондай ірі, биік болса да, бір тышқанның құйрығына байлап қоя берсе, еріп жүре береді. Өзі шөлге шыдамды. Көрінгенді қорек қылып, еш нәрсені талғамай жеп, қанағат қылып жүре береді. Күштілігі қандай болса, көнгіштігі де сондай. Бала шөгерсе де, шөгіп жатады. Байлап қойған жерден қозғалмайды. Оның жалғыз-ақ құмары – тұз. Тұз жалаған сайын жаны кіреді. «Түйе тұзға тоқтайды, жігіт қызға тоқтайды» деген мақал осыдан қалса керек..

...Жапалақ деген құс өзі он жұмыртқа тапса да, соның бәрін бірден жарып ұшырмайды екен. Екі-екіден жарып, бала қылып ұшырады. Бәрін бірден жарып бала қылсам, тамақ

жеткізе алмасын деп ойлайды екен. Өзі намаздыгерден биік, бесіннен төменірек бір мезгіл ұшады. Сол мезгілде алса бір тышқан алады, алмаса - алмай қалғаны. Сонда да құстың сезімі болады. Себебі қанағаты мол болғаннан. Адам қанағаты содан ғибрат алса керек-ті [2,101-107].

Қазіргі таңда біз кімбіз? Әрекетіміз неге көбірек ұқсайды, қарғаға ма, сұңқарға ма? Бал арасына ма, шыбынға ма? Мысықтың қайратындай қайрат бізде қазір бар ма? Өзінің қаралдысынан үлкенді көтере алатындай құмырсқадай халіміз бар ма?

Бізде қазір бүркіттің қырағылығы, байғыздың зеректігі қалды ма? Түйенің шыдамдылығындай шыдам бар ма? Жапалақтың қанағатындай қанағат бар ма? Байғыз құстың ақылындай ақыл қалды ма? Жұтқын тамақтың соңынан қалмай ереміз деп не болып барамыз? Шығарма тұнып тұрған адами құндылық деп айтуға толық негіз бар.

Мәшһүр Жүсіп: Өзің жаман болма! (54 мәтін) «Білмегеннің бәрі надан. Кім өте дүниеқор болса, жаманда сол жаман. Ендеше біреудің надан екендігін, біреудің жаман екендігін біліп тұрып, өзің надан, өзің жаман болма!» – дейді. [3]. Бұл тұста да әулие ақын жаманнан жиренбесең, оның қателігінен сабақ алмасаң, үйренбесең сенің жақсы болмағың қайсы? дегенге келтіреді. Әр нәрседен ғибрат алуға үндейді. Осындай құндылықтарды бойымызға сіңіріп, адам болып, адамдықтан азаматтыққа жеткен жағдай да ғана тәуелсіздігіміздің баянды болатынын, тәуелсіздік – жасампаздық рухта екенін айтады.

Философ Мәшһүр Жүсіп: Қайыр-садақаны орнын тауып бер! (55 мәтін) «Қайыр-садақаны орнын тауып бермесең, өзіңе жаман болады. Орнын тауып бер! Құр тіленші екен деп, тіленшілікті оңай кәсіп көріп кеткен иттерге дәнеме берме, ондайға бергендігің Құдай нығыметін қорлағандығың болады!» - дейді. [3]. Жалпы адамды қайыршы болмауға, еңбек етіп нан табуға үндей отырып, ондайды кәсіпке айналдырмауды ескертеді. Сонымен қатар, садақаны шын мұқтажға беруге үйретеді. Жатып ішер масылдар көбейсе елдің бұзылатындығын астарлап түсіндіреді.

Қорытынды. Біз мысалға алып отырған мәселелердің бәрі де ұлттың бірлігін жасауға негіз болатын құндылықтар екені рас. Тәуелсіздіктің бар негізі – ұлттың өзегінде, қанында, мәдениеті мен құндылығында.

Ұлттың амандығы дегеніміз – халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, жол-жоралғысы мен мәдениеті, тілі мен ділі, әдебиеті мен тарихы, ұлттық коды, тәрбиесі мен өнегесінің сақталуы. Жаны таза, рухани бай, болмысы ақынжанды, көңілі ақжарқын, шешен, батыр, өнерлі, көреген халқымыздың жылдар бойы қалыптасқан ұлттық болмысы мен тәлім-тәрбиелік әдеттері, ғұрыптары және салт-дәстүрлері ұрпақтың санасына әсер етіп, ата тегінің қанымен, ананың ақ сүтімен, шыр етіп дүниеге келген туған жердің қасиетімен бойға дарыса, ұлттық болмысты сіңірген, сол арқылы мәдениет пен парасатты игерген, иманжүзді, инабатты ұрпақ жалпы адамзаттық асыл қасиеттердегі игіліктермен тоғысуына мүмкіндік алатыны сөзсіз. Біз қарастырып отырған мәселенің де негізгі өзегі осы болса керек-ті.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сәрсенова Ж. Әлеуметтану / Ғ. Тәңірбергенова. – Алматы, 2000. – 79 б.
2. Көпеев М Ж. Шығармалар жинағы. – 2013.- 2-том. – 101-107 бб.
3. Артықбаев Ж. Мәшһүрдің ғибрат сөздері – (Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы «Хикмет» телерадиостудиясының аудиожазбасы) [Электронды ресурс] – қолжетімділік режимі: [https://www.youtube.com/playlist?list= PLH3E0ClA CsgqKU24 ir 73l UARDrJZ401z](https://www.youtube.com/playlist?list=PLH3E0ClA CsgqKU24 ir 73l UARDrJZ401z)

Дәуренбекова Л.Н.,
ф.ғ.к., доцент,
Бұғыбай А.М.,
4 курс студенті,
Еуразия гуманитарлық студенті
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫ (Ш. Айтматовтың шығармашылығы негізінде)

Әлем әдебиетінде өзіндік орны бар, қырғыз халқының көрнекті жазушысы Шыңғыс Айтматов ХХ ғасырда әлемге танылды. Оның шығармалары бүгінгі күнге дейін 191 тілге аударылып, 40 миллион данамен таралған екен. Қазірдің өзінде қазақ оқырмандарының сұранысына орай, Ш. Айтматов туындылары қайта жарияланып, аударылуда. Ш. Айтматовтың шығармашылығы көптеген ғалымдар мен жазушылардың, әдебиеттанушылардың назарын аудартып, оның шығармашылығы бойынша газет-журналдарда жүзден аса мақалалар жарияланып, монографиялық зерттеулер жарық көрді. Бұның барлығында да Ш. Айтматовтың Орта Азия жазушыларының ішінен шығып, әлем әдебиетіне танылып, «Адамзаттың Айтматовы» атанғандығын айғақтайды.

Ш. Айтматов шығармалары бойынша көптеген көркем фильмдер де түсірілді. «Бірсыпыра шығармаларының желісімен жасалған драмалық туындылары «Шынарым менің, шырайлым менің», «Боранды бекет», қазақ драматургі Қалтай Мұхамеджановпен бірігіп жазған «Көктөбедегі кездесу» пьесасы Қазақстанның республикалық, облыстық театрлары сахнасынан берік орын алды. Қазақ ақыны Мұхтар Шахановпен бірігіп жазған «Күз басындағы аңшының зары» атты эссе кітабы да оқырман назарына ұсынылды. Сондай-ақ, М. Шахановпен бірге жазған «Сократты еске алу түні немесе мифұла терісі үстіндегі сот» атты пьесасы Ғабит Мүсірепов атындағы балалар мен жасөспірімдер театрында қойылды.

Ш. Айтматовтың шығармаларына деген қызығушылықтың басымдығы жазушы шығармаларындағы көтерілетін проблемалардың қай кезеңде болсын өзекті екендігінде. Жазушының төл туындылары бірқатар аудармашылардың еңбектерінің нәтижесінде қазақ халқының төл туындысына айналып отыр. Ш. Айтматов шығармаларын қазақ тілінде сөйлеткен З. Қабдолов, Ә. Кекілбаев, Ш. Мұртаза, Қ. Мұхамеджанов, Қ. Нұрмахановтар жазушы шығармаларын қазақ халқының рухани игілігіне айналдырып қана қоймай, екі ел арасындағы әдеби байланысты нығайта түсті. «Аудармашы тек қана әдебиет тарихын білуі тиіс емес, сонымен бірге автордың шығармашылық болмысының да даму тарихын білуі тиіс», – деген шарт орыс аударматануында да, қазақ аударматануында да жиі айтылады. Аудармашылар Ш. Айтматовтың шығармашылығымен толық танысумен қатар, оның табиғи болмысын, шеберлік қырларын, шығармадағы айтар ойын жеткізу тәсілін, кейіпкер сомдау жүйесін, стильдік-тілдік қолданыс ерекшелігін, композициялық құрылым жасау тәсілдерін терең меңгергендіктен, аудармада түпнұсқадағы мазмұнның, семантикалық-стилистикалық, функционалдық ақпаратты дәл береді.

Ш. Айтматов – биллингвист жазушы. Орыс тілін, мәдениетін еркін меңгерген қаламгер өз туындысын қырғыз тілінде ғана емес, орыс тілінде де жазады. «Мен шығармаларымды қырғыз және орыс тілдерінде жазамын. Егер шығарма қырғыз тілінде болса оны орыс тіліне аударуға тырысамын. Немесе алғашында орыс тілінде жазсам, керісінше қырғыз тіліне аударамын. Мен үшін осылай жазу қызықты. Бір жағынан стилін жақсартады және тіл байлығың дамиды» деуінен жазушының биллингвистік қыры мен сыры айқын аңғарылады.

Көркем әдебиеттегі әйелдер бейнесін сөз еткенде қырғыз жазушысы Ш. Айтматов шығармашылығына тоқталмай кету мүмкін емес. Көрнекті қаламгер шығармашылығына тән басты сипаттардың бірі – қарапайым, еңбеккер, қиындыққа мойымайтын рухы биік

әйелдер образын көркемдік-эстетикалық тұрғыда шеберлікпен пайдаланылуы дер едік. Әйел адам – адамзат баласы мәңгібақи іңкәр болатын, «шыр» етіп дүниеге келгенде құштар болатын, қанына, жанына дарыған сұлулықтың символы. Жазушы шығармаларындағы әйелдер образы да жаныңды разы қылып, жүрегінді тебірентеді. Олардың тұрмыс талқысына мойымайтын қайсар мінезі, бір-біріне ұқсамайтын өзіндік тумыс-бітімі, көркемдік бейнелеу құдіреті адам жанын еріксіз өзіне баурап алады [1]. Әлем әдебиеті тарихында «Тургенев әйелдері», «Әуезов әйелдері», «Бальзактың бикештері» деген тіркестер термин болып қалыптасты. Осының қатарына Ш. Айтматов шығармаларындағы әйелдер галереясында қосуға болады. Ш. Айтматовтың «Бетпе-бет», «Құс жолы», «Жәмила» повестеріндегі Сейде, Толғанай, «Жәмила» көркем образ дәрежесінде биік суреттелінді. Жазушы көркем туындыларындағы әйелдер бейнесін сан қырынан беруді мақсат тұтады. Ең бастысы, соғыс уақытындағы ерекше еңбек еткен, қайсар мінезімен адамгершілік биігінен табылған әйелдер галереясын жасап шығарды.

Ш. Айтматовтың «Құс жолы» («Саманчи жолун») шығармасын аударған Қ. Нұрмаханов: «Шыңғыс – қарапайым жазушы. Оның қарапайымдылығы сонда күнделікті үйреншікті өмірден дүниенің асылын тауып, оны өзінше, Шыңғысша бере білді. Ол адамның қарапайым-дылығынан оның данышпандығын іздейді. Оған мысал – «Құс жолы» повесі» [2, 20] - деп жазған екен. Аударма сәтті шығуы үшін, аудармашы ең алдымен аударып отырған ұлт тілінің тұрмысын, салт-дәстүрін, өмір сүру ерекшеліктерін, адамдардың психологиясын жете білуі шарт, сонда ғана автордың айтпақ ойын түсінеді. Бұл тұрғыдан алғанда, Қ. Нұрмахановтың аудармалары төлнұсқадай шығары сөзсіз. Себебі, қырғыз тілін, ділін жетік білетін аудармашының тәржімасы жанына жақын, ұғымға жеңіл болып келеді. «Құс жолы» повесін оқығанда соғыстың кесірінен шуақты күндері қайғы-қасіретке ұласқан ауылдың тыныс-тіршілігі көз алдымызға келеді. Шығарманың негізгі мотиві – соғыс қасіреті. Соғыстан зардап тартқан ана қасіретін, жар қасіретін берген бұл шығармада терең трагизм бар.

Ананың адамгершілік ұлы қасиетін, рухани құдіретін ашқан өршіл трагизм. Автор Жер-ана мен әйел – ананың диалогтері арқылы өткен оқиғаларға шегініс жасай отырып, бірі – ерінен, екіншісі – ұлынан, енді бірі әкесінен айрылған жетім-жесірлердің қажырлы еңбектерін әсерлі бейнелеген. Толғанай – соғыс дәмін татқан аналардың жиынтық образы. Жер-ана мен Толғанайды лирикалық кейіпкер деуге болады. Академик З. Ахметов лирикалық шығармалардың ерекшелігін айта келіп: «Лирикалық қаһарманның ой-сезімі, тағдыры өз заманының арман-мүддесі, тілек-талаптарымен неғұрлым терең байланысты суреттелсе, соғұрлым ол типтік қасиеттері мол, сомдап жасалған ірі тұлғаға айналып, дәуірдің көрнекті өкілі болып шығады» [3, 2018] – деп жазады. Яғни жазушы соғыс өртіне шалдыққан жердің мұңы мен адамның мұңын ұштастыра келіп, әділетсіз майданның ащы шындығын алдына жайып салады. Жалпы, «Құс жолы» шығармасы Толғанай мен Жер-Ананың сырласу диалогынан тұрады. Автор бір отбасының қасіреті арқылы соғыс трагедиясының адамзатқа тигізген зауалын ашып береді. Күйеуінен, үш ұлынан, келінінен айырылса да Толғанай қайсарлығынан танбаған ақылды әйел болып бейнеленеді. Хикаятта Толғанай мен Жер-Ананың еске түсіруімен айтылатын бірнеше сюжет бар. Әрбір сюжет арқылы автор соғыс қасіретін ашып береді. «Ш. Айтматовтың балалық, жастық шағы кешегі соғыс жылдарына тұспа-тұс келіп, адам, азамат ретінде қалыптасу кезеңі ел ішінде өтті. Осынау ауыр жылдардың ауыртпалығын Шыңғыс өз басынан өткеріп, өз көзімен көріп, өз жанымен сезініп өсті. Шыңғыс шығармаларындағы шындық қиялдан құрастырылып, ойдан шығарылмаған, нақты өмірдің өзі екендігіне басты дәлел осы». Демек, жазушы туындыларынан соғыс кезіндегі жесір қалған әйел, жетім қалған бала, өзегін жарып шыққан баласынан айрылған ана образы шынайы көрініс табады. «Құс жолы» шығармасында Толғанайдың Субанқұлмен танысуы, екеуінің өмірлік жар болып қосылуы, өмірлік мақсат-мұраттары айтылады. «Жер-су елге ортақ болса, біздің де шұкитын жеріміз болса, біз де жұрт қатарлы жер жырттып, егін егіп, қырман айдасақ – бақыт деген сол. Онан артықтың бізге керегі не, Тоқан? Диканның еншісі – сепкен егінде» [4, 65] - деп қарапайым

халықтың еңбексүйгіштігін де көрсету, автордың басты идеясы. Десек те, соғыстың кесірінен көксеген армандарына жете алмаған бір ғана Толғанай мен Субанқұл тағдыры арқылы өмір шындығын алдымызға жайып салады. Басты кейіпкерлердің өмірге деген күйініші мен сүйініші яғни, эмоциясы шығарманың мазмұнымен біте қайнасып, оқырманына эстетикалық ықпал етеді. Ендеше, шығармадағы өмір шындығын бейнелейтін, эмоционалды-логикалық құрылымдарға қысқаша тоқтала кетейік. Тракторшының оқуына ауылдан сауатты ешкім шықпай қалғанда, Субанқұл бригадирлігін тастап, оқуға ден қойып, трактор жүргізушісі болады. Субанқұл мен Толғанайдың үш ұлы ержетіп, Қасым тракторшы, сосын комбайыншы жұмыстарын атқарады. Ортаншы ұлы оқуға құштар Майсалбек мұғалімдікті оқу үшін қалаға кетеді. Кенже ұлы Жайнақ – комсомолдың хатшысы болып ұйымдастырушылық жұмыстар атқарады. Соғыс басталғанда Субанқұлдан бастап, үш ұл бірінен соң бірі соғысқа аттанады. Толғанай мен келіні Қасымның жары Алиман ел-жұртқа бас болып, табандылықпен еңбек етеді. Бригадир Толғанай колхоз жоспарын орындап, егін егіп, майдандағы әскерлерге азық дайындаумен қатар, ауылдағы халықты аштықтан аман алып қалу үшін қосымша бос жатқан тау етегіне тұқым сепкізбекші болады. Бірақ, себетін тұқым жоқ. Колхоздың қамбасынан түйір дән ырымға табылмайды. Толғанай ел-жұртты жинап, жағдайды түсіндіріп, үйлерінде қаптың түбінде қалған астықтарын тұқымдыққа сұрап алады. Бірақ, соғыстан қашқан Жексенқұл Толғанайдың ауылдан уыстап жиған тұқымын ұрлап, артынан қуған Толғанайды мерттіктіреді. Жексенқұлдың тірлігін суреттей отырып, жазушы соғысқа аттанғандардың ішінде жан сауғалап қашқандардың да образын шебер береді. Хикаяттың ең бір шарықтау шегі Алиманның әскерден келген, балалы-шағалы шопан жігітке алданып қалғандығы. Алиманның толғағы қысқанда өмір мен өлім белдесіп, ақырында анасы жан тапсырып, сәбиі жарық дүние есігін ашады. Осы сәтті автор «соғыс ең ақырғы өшін алып та тынды» деп сипаттайды. Толғанай келінінен қалған тұяқ Жанболатты ешкінің сүтімен асырап, ер жеткізеді. Автор Толғанайдың басына түскен ауыртпалықты «Жер-Анамен» бөлістіре отырып, әрбір оқиғаны ширықтыра түседі. Ежелгі түркі халықтарының табиғатқа табынуы негізінде мифтік образдар туындағаны белгілі. «Тәңір – аспан, Ұмай – Жердің анасы» деп, тылсымға сыйынып, құрмет көрсеткен. Осындай мифтік бейнелерді поэтикалық тәсіл ретінде қолдану Ш. Айтматов стиліне де тән. «Суреткер қашанда мифтік аңыз-дауларды жоғары сатыға көтере мазмұндай отырып, бүгінгі күнге терең түсінікпен назар аударуды көздейді» [5, 80], – дейді әдебиеттанушы В.В. Агеносов. Демек, аталған шығармадағы «Жер-ана» – ұлттық дүниетаным негізінде жасалған көркем образ. Жазушы әдебиет теориясындағы параллелизм әдісімен ел мен жердің тағдырын жанастыра отырып, шығарма мазмұнына тереңдейді. Соғыс – адамға ғана емес, табиғатқа жасалған қысастық екенін жерге тіл бітіріп монологтармен нақтылай түседі. «Әй, адамдар, дүниенің төрт бұрышында өмір кешкен адамдар, сендерге не керек – жер ме?! Мына мен – Жермін, мен барлық адам баласына бірдеймін, маған таласуларыңның керегі жоқ, маған ынтымақ керек! Еңбек керек! Бір дән тастасаңдар, жүз дән етіп беремін, шырпы тастасаңдар, шынар қылып беремін, бақ отырғызсаңдар, мәуелетіп беремін, мал жайсаңдар, шөп болып беремін, там тұрғызсаңдар, дуал боламын, үрім-бұтақтарың көбейсе, бәріңе жай боламын! Мен таусылмаймын, мен қабағымды шытпаймын, мен кеңмін, бәріңе де жетемін!» [4, 86]. Бұл – шығарманың негізгі мотиві. Адам пейілінің бұзылғандығынан, ынтымақ, бірліктің жойылғандығынан, өзімшілдіктің үстемдігінен туындаған жерге таласу соғысқа, қантөгіске алып келетіндігін меңзеп тұр. Шығармада адам мәселесі ғана емес, адам адам болып жаратылғалы жерге таласып, соғыс сойқанын салып келе жатқандығын автор Жер-Ананың сөзімен бере отырып, адамдардың ынтымақтасып жерді бірдей пайдаланса ғана тыныштық, береке болатынын астарлай жеткізеді. Жалпы, жазушы сұрапыл соғыс жылдарындағы майдан даласын емес, соғыстан тыс өмірді көрсетуді мақсат етіп алған.

Бұл хикаяттан қандай қиындықты бастан кешсе де ананың балаға деген махаббатымен қатар, қырғыздың дәстүрлі отбасындағы ене мен келін арасындағы сыйластық шынайы бейнеленген. Адам мәселесі ғана емес, адам адам болып жаратылғалы жерге таласып, соғыс

сойқанын салып келе жатқаны Жер-Ананың сөзімен бере отырып, адамдардың ынтымақтасып жерді бірдей пайдаланса ғана тыныштық, береке болатынын астарлай жеткізеді. Демек, Қ. Нұрмаханов «Құс жолы» шығармасындағы Ана мен Жер-Ана образын жоғары деңгейде аударған. Қ. Нұрмахановтың аудармадағы басты ұстанымы: «шығармада көрсетілген кейіпкерлердің ұлттық ерекшеліктерін, олардың бойындағы, санасындағы жазушы баса көрсеткен дара қасиеттерін сол күйінде бұзбай, бұлжытпай жеткізу» [6, 21]. Демек, аудармашы түпнұсқа мәтінінің мән-мазмұнын толықтай берудің нәтижесінде, автор мен аудармашы, аудармашы мен қазақ оқырманы арасында тілдік коммуникативтік қарым-қатынас орнатып, нәтижесінде «Құс жолы» хикаятын қазақ халқының рухани игілігіне айналдырды.

Әдеби байланыстың үлкен бір саласы – көркем аударма. Жазушы, қаламгерлеріміз қай кезеңде болсын көркем шығармалар тудырумен қатар, көркем шығарма аудару ісіне араласып, қазақ оқырмандарының жата жастана оқитын сүбелі туындылар ұсынды. Ш. Айтматов шығармаларының мән-мағынасын, маңыздылығын терең түсініп, идеялық, көркемдік және эстетикалық сапасын бұлжытпай жеткізу арқылы Ш. Айтматовтың ұстанымын өз деңгейінде жеткізді. Жазушының айтқысы келген ойын ғана емес, оқиғаларды суреттеудегі қолданған поэтикалық тәсілдерін сақтап, шұрайлы тілмен шығарманың көркемдік құндылығын арттырады.

Әлем әдебиетінің классигі Ш. Айтматовтың қай прозасын алсақ та, адамгершілікке, имандылыққа, ізгілікке, адамдықтың барлық жақсы қасиеттеріне баулиды. Оның әрбір шығармасы барлық халықтардың көкейкесті мәселелерін қозғап, түйткілді мәселелердің шешімін меңзей алуымен ерекшеленеді. Сондықтан да, оның шығармалары дүние жүзінің көптеген тілдеріне аударылды. Оны туындыларында адам бойындағы рухани тазалық, мейірім мен қатыгездік, ұлы отан соғысы жылдарындағы тылдағы өмір, қайғы мен қасіретті арқалаған аналар бейнесі шеберлікпен сомдалады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбуталиева А. Қазақ тарихи романындағы әйелдер бейнесінің жасалу ерекшеліктері (1960-80 ж.ж.). Канд.дисс.авторереферат. – Астана, 2006.
2. Әбдіразақов Б. Айтматов шеберлігі. – Алматы: Жазушы, 1996. – 250 б.
3. Ахметов З. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы, Жазушы, 1996. – 250 б.
4. Айтматов Ш. Жәмілә. – Алматы: Жазушы, 2005. – 2001 б.
5. Агеносов В.В. Советский философский роман. – М., 1989. – 241 с.
6. Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 233 бб.

Жумсакбаев А.Т.

м.п.н., старший преподаватель,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан (Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ МОНОЛОГИЧЕСКИХ И ДИАЛОГИЧЕСКИХ РЕПЛИК В ДРАМАТУРГИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ А.П. ЧЕХОВА

Новаторские пьесы «Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестры», «Вишневый сад» перевернули зрительское представление о театральном искусстве в России и оказали значительное влияние на дальнейшее развитие мировой драматургии. Литературовед Л.А. Иезуитова пишет: «До Чехова главенствующее место в русском театре принадлежало А.Н. Островскому. В его драмах действие строилось на основе борьбы человеческих воль,

оно концентрировалось вокруг одного или нескольких – общих или действующих лиц – событий и было направлено на достижение ими определенных целей. Развитие драматического действия осуществлялось через диалог и протекало в форме столкновений характеров – столкновений, рождавших перипетии на почве любви-женитьбы, бедности-богатства, честности-хищничества – разного рода противоречий из области социальной морали. Чехов остро чувствовал необычность своих пьес в сравнении с общепризнанными образцами сценического репертуара» [1, с. 323].

В каждом драматургическом тексте огромную роль в психологической характеристике персонажей играет их речь (реплики). Герои чеховских пьес разговаривают особым языком. С одной стороны этот язык приближен к разговорному, с другой – символичен, поэтичен, многозначен. Например, проанализируем первые реплики пьесы «Три сестры»:

«Ольга. Отец умер ровно год назад, как раз в этот день, пятого мая, в твои именины, Ирина. Было очень холодно, тогда шел снег. Мне казалось, я не переживу, ты лежала в обмороке, как мертвая. Но вот прошел год, и мы вспоминаем об этом легко, ты уже в белом платье, лицо твое сияет. (*Часы бьют двенадцать*). И тогда также били часы.

Пауза

Помню, когда несли, то играла музыка, на кладбище стреляли. Он был генерал, командовал бригадой, между тем народу шло мало. Впрочем, был дождь тогда. Сильный дождь и снег.

Ирина. Зачем вспоминать!» [2, с. 397].

Действительно, воспоминания Ольги кажутся неуместными (особенно в день рождения сестры). Однако чеховская реплика раскрывает всю суть положения. Для Ольги, как для старшей сестры, прошлое имеет большое значение. Ирина, напротив, устремлена в будущее. Ей всего двадцать, у нее все впереди, поэтому возникает такая объяснимая реакция: «Зачем вспоминать!»

«Чехов – несравненный мастер таких фраз, сказанных невпопад, но так точно невпопад, что они чудодейственно попадают в самое сердце читателя и зрителя» [3, с. 187], – подтверждает З.С. Паперный.

Что касается диалогов, то они создают лишь иллюзию общения. Часто бывает так, что коммуникативная функция в них отсутствует. Диалоги выступают не как единое целое, не как разговор героев об одном и том же. Скорее, это разговор персонажа с самим собой. Наглядно это демонстрирует фрагмент пьесы «Три сестры»:

«Андрей. Если бы ты слышал как следует, то я, быть может, и не говорил бы с тобой. Мне нужно говорить с кем-нибудь, а жена меня не понимает, сестер я боюсь почему-то, боюсь, что они засмеют меня, застыдят... Я не пью, трактиров не люблю, но с каким удовольствием я посидел бы теперь в Москве у Тестова или в Большом Московском, голубчик мой.

Ферапонт. А в Москве, в управе давеча рассказывал подрядчик, какие-то купцы ели блины; один, который съел сорок блинов, будто помер. Не то сорок, не то пятьдесят. Не упомяну.

Андрей. Сидишь в Москве, в громадной зале ресторана, никого не знаешь и тебя никто не знает, и в то же время не чувствуешь себя чужим. А здесь ты всех знаешь и тебя все знают, но чужой, чужой... Чужой и одинокий.

Ферапонт. Чего?» [2, с. 412].

Диалог здесь предстает как ряд параллельных самовысказываний. Андрей признается, исповедуются, пытается найти ответ, но слова не получают отклика. По этому поводу З.С. Паперный заметит: «Чеховский диалог – это настойчивое «дайте же мне ответ!», остающееся безответным [3, с. 230]».

Несогласованность реплик, следующих в чеховских пьесах друг за другом, часто свидетельствует о непонимании персонажей (или нежелании понимать). Однако, это не совсем так. В своей статье «Жизнь экспромтом» С.В. Голова замечает: «В драме Чехова

герои не стремятся всецело выразить себя в слове, поэтому они становятся виртуозами взаимопонимания и часто улавливают на лету глубинный смысл невинных намеков. Так, молчавший все действие Тригорин неожиданно заговаривает: «Для меня нет больше наслаждения, как сидеть под вечер на берегу и смотреть на поплавок», – и Нина, поняв – это единственный способ назначить ей свидание в присутствии Аркадиной, Дорна и других – будет проводить вечера с Тригориним на озере – так начнется их роман» [4, с. 791].

Чеховские герои говорят и существуют в той реальности, где трудно уловить истинное значение сказанных слов и их значений. Например, в «Трёх сёстрах» реплика Маши «У лукоморья дуб зеленый, золотая цепь на дубе том» (которая повторяется ею неоднократно) не сразу наводит на мысль, что героиня чувствует себя прикованной, несвободной. Однако в строчке из пушкинских стихов подразумевается движение по кругу, и Маша, твердя эти слова, осознает безысходность своего положения.

Чехов строит реплики куда больше направленные на раскрытие внутреннего мира героев, чем на связность и логико-психологическое построение диалога. Например, разговор в пьесе «Вишневый сад»:

«Любовь Андреевна. Вам понадобились великаны... Они только в сказках хороши, а так они пугают.

В глубине сцены проходит Епиходов и играет на гитаре.

(Задумчиво.) Епиходов идет...

Аня *(задумчиво)*. Епиходов идет...

Гаев. Солнце село, господа.

Трофимов. Да.

Гаев *(негромко, как бы декламируя)*. О, природа, дивная, ты блещешь вечным сиянием, прекрасная и равнодушная, ты, которую мы называем матерью, сочетаешь в себе бытие и смерть, ты живишь и разрушаешь...

Варя *(умоляюще)*. Дядечка!

Аня. Дядя, ты опять!

Трофимов. Вы лучше желтого в середину дуплетом.

Гаев. Я молчу, молчу» [2, с. 470].

Случайные фразы, самостоятельные речевые темы и авторские отступления замедляют ритм действия пьесы и возвращают к внутренней атмосфере уходящего времени. Ожидается скорое несчастье. Мухтар Ауэзов в своей научной статье «Драмы Чехова» писал по этому поводу: «Все герои Чехова чувствуют над собой влияние, захватывающую силу общего для всех настроения, которые рождают сумерки жизни, внешняя обстановка и внутренние переживания каждого. Поэтому эти люди слишком хорошо понимают друг друга не только через слова, которые произносят, но главным образом интуицией. Общность переживаемых ими настроений позволяет понимать им даже молчание. Этим и объясняется кажущая иногда бессвязность разговоров между отдельными лицами чеховских пьес и частые паузы в разговорах каждого из них: уходя в себя, прислушиваясь к внутреннему голосу, одновременно слушают молчание другого» [5, с. 32].

В речи чеховских героев прослеживаются три типа реплик: 1) явно направленные на другого; 2) внешне обращенные к другому, на деле – о себе и для себя; 3) явно обращенные к себе.

В тексте чеховской драмы произносимые слова далеко не напрямую или даже совсем не выражают отношения героев или раскрывают суть происходящих действий. По этому поводу З.С. Паперный делает вывод: «Каждая фраза – не высказывание, а недосказанность. Слова перестают значить то, что они непосредственно означают, а говорят о другом, прямо не обозначенном» [3, с. 132]. Таким образом, Чехов создает эмоционально-лирический тон самыми разнообразными лексическими и синтаксическими особенностями языка. Монологические и диалогические реплики задают не только тон произведению, но и характеризуют персонажей, выражают их внутреннее, эмоциональное состояние.

Список литературы

1. Иезуитова Л.А. Комедия А.П. Чехова «Чайка» как тип новой драмы // Анализ драматического произведения. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – С. 323-346
2. Чехов А.П. Полное собрание пьес в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2017. – 797 с.
3. Паперный З.С. «Вопреки всем правилам...»: Пьесы и водевили Чехова. – М.: Искусство, 1982. – 285 с.
4. Голова С.В. Жизнь экспромтом // Антон Чехов. Полное собрание пьес в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2017. – С. 790-796
5. Ауэзов М.О. Драмы Чехова // М.О. Ауэзов. Полное собрание сочинений в пятидесяти томах. – Т. 17. – Алматы: Жибек жолы, 2014. – С. 22 – 32.

Жунушова Г.М.,
ф.и.к., ага окутуучусу,
Эл аралык университет
г. Бишкек (Кыргызстан)

МАХМУТ КАШГАРИНИН ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ФИЛОСОФИЯСЫ

Атактуу аалым, лингвист-энциклопедист Махмут Кашкари Барскан шаарында мындан 950-1000 жыл илгери Карахандар доорунда жашап өткөн инсан. Улуу аалым биздин күндөргө жеткен «Түрк тилдер сөз жыйнагы» аттуу белгилүү сөздүктү жараткан. Биз сөз кыла турган бул чыгарма орто кылымдагы түрк элдеринин этнографиясы, маданияты, лингвистикасы тууралуу маалымат берген баа жеткис эмгек болуп эсептелет. XI кылымда түрк элдеринен чыккан аалымдар эмгектерин араб же фарсы тилдеринде жазып, түрк элдеринин этнолингвистикасы жана тарыхы жөнүндө кеңири маалымат берген. Араб тилиндеги илимдердин жетишкендиктерине таянып, орто кылымда жашаган түрк элдеринин маданий байлыктарын, тилин илимий түрдө үйрөнүүгө чоң аракет жумшаган. Орто кылымда жашаган улуу аалымыдар Махмуд Кашгари жана Жусуп Баласагын түрк дүйнөсүнүн чыккан чолпон жылдыздар эле. Алардын рухий дүйнөсүнөн жаралган “Кут алчу билим”, “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” аттуу чыгармалардын атагы алыска кетип, көптөгөн чыгыштаануучулардын, лингвистердин илимий изилдөөлөрүнүн объектиси болуп калды. Орто кылымда жазылган М. Кашгаринин атактуу «Дивани лугат ат турк» чыгармасы - илимий лингвистикалык эмгек. Сөздүк төмөндөгүдөй артыкчылыктарга ээ:

- биринчиден, түрк тилдеринин грамматикасын, лингвистикасын, лексикографиясын изилдеп, диалектикалык өзгөчөлүктөрдү аныктап жазган.
- экинчиден, алгачкылардан болуп түрк тилинин сөздүгүн түзүп туруктуу колдонулуп жатакан 7500 сөз бирдиктерин жазган, аларга түшүндүрмө берген.
- үчүнчүдөн, сөздүк тектеш түрк тилдерин лингвистикалык, тарыхый-этнографиялык, философиялык жактан изилдеп үйрөнүүдө баа жеткис илимий материал, булак болуп бере алат.

Демек аалымдын бул “Сөздүгүн” жогорудагы аспектилерден алып караганда илимий чөйрөдөгү аксиологиялык ордуу баа жеткис деп айтсак болот. Чыгаан илимпоз М. Кашгари түрк тилдеринин лингвистикалык энциклопедиясын түзүүгө бел байлагандыгын баатырдык катары бааласа болот. Себеби, энциклопедия түзүү эң түйшүктүү изденүүчүлүк багыт, бул үчүн атайын даярдыгы бар, илимий кудурети жете турган окумуштуу болушу керек. М. Кашгари бул милдетти эң мыкты өтөгөндүгүнө мезгил өзү күбөө болууда. Ал эми колубузда турган “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” лингвистика, этнография илимдери үчүн гана баалуулук болбостон, философиялык, маданий мааниси да белгилеп кеткибиз келет.

Философия илиминин лингвистикалык философия деген тармагы бар. Бул тармак XX кылымдын башында Батыш Европада жаралган.

Лингвистикалык философиянын идеалык булактары Мурдун философиясы жана кийинки Л. Витгенштейндин көз караштары болгон. Лингвистикалык философия неопозитивизмдин мектептеринин бири болгондуктан философиянын дүйнөтааным мүнөзүн жерийт жана салттык философиялык проблемаларды тилди ой жүгүртүүлөргө терс ориентир катары таасир тийгизген жалган проблемалары деп эсептешет.

Лингвистикалык философиянын негизги максаты – табыгый тилди, күнүмдүк турмушта колдонулуп жаткан жөнөкөй тилди (обыденный) атайын методдордун жардамы менен анализге алуу. Алгач философиялык мааниге ээ болгон “жамандык”, “жакшылык”, “билим” ж.б. концепттердин түпкү маанисин аныктоо жана алардын жөнөкөй тилде колдонулушун аныктоого негиз делген. Лингвистикалык философиянын белгилүү өкүлү Л. Витгенштейн тил менен кыймыл-аракеттин биригишин “тилдик оюн” деп атайт. Ар бир “тилдик оюн” бүтүн коммуникативдик система катары “жашоонун формаларына” жооп берет. Тилдин когнитивдик же ой жүгүртүү менен тыгыз байланышкан функциясын эмес, инструменталдык б.а. кыймыл-аракет менен байланыштуу жагын изилдеген.

Түрк элинин аалымы лингвист, энциклопедист М. Кашгари ар бир сөздү жазып ага карата мисал келтирип, маанисине түшүндүрмө берген, бир сөздүн ар кайсы аймакта ар кандай колодонуларын белгилеп, алардын диалектикалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган. Албетте, М. Кашгари аналитикалык философия тууралуу түшүнүгү жок болсо дагы түрк элдери күнүмдүк практикасында колдонулуп жаткан сөздөргө анализ жасап, алардын маанилерине түшүндүрмө бергенин баалабай койсок болбойт. Аалым ар бир баптарды атоочтор жана этишет боюнча бөлүштүргөн. Ошондой эле буга чейинки Халилдин “Китабуль айн” ыкмасына салып колдонуудан чыккан сөздөрдү да кошууну ойлойт, бирок туруктуу пайдаланылып жүргөн сөздөрдү гана жазууну максатка ылайык деп табат.

Сөздүктүн автору “эч ким колдонбогон жана эч кимге маалым болбогон ыкма менен түздүм. Түшүнүксүз, илдеттүү сөздөргө түшүндүрмө бердим” дейт. Өзү кыдырып чыккан түрк элдердин негизгилерин “Дивандын” кириш бөлүмүндө санап бергени абдан маанилүү. Бул үчүн аалымга өзгөчө ыраазылык билдирсек болот: «Мен өзүм алардын (б. а. түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге, түрк, түркмен-огуз, чигил, йагма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнагымды) тартибин өтө татынакай сымбат кат кылдым» – деп белгилейт. Демек, орто кылымда түрк элдеринен чыккан лингвист жана энциклопедист М.Кашгари тил илиминин өнүгүшүнө зор таасир тийгизген. Лингвистика – тил жөнүндөгү илим. Негизги тармактары; фонетика, морфология, синтагматика, синтаксис, лексикология, стилистика, диалектология. Тил илими биздин замандан бир нече кылым мурда эле Индия жана Грецияда өнүгө баштаган. Индияда көбүнчө грамматика (морфология) менен фонетика иштелген. Тил илими Байыркы Грецияда адегенде практикалык зарылчылыктан улам изилденген. Теориялык жалпылоолорго кийинчерээк логиканын негиздери иштелип чыкканда алынган. Системалуу түрдө Аристотель тарабынан б. з. ч. 4-кылымда иштелип чыккан. Тил илими Римде грек Тил илиминин таасиринде өнүккөн. Рим тилчилеринен Донат (б. з. 4-кылым) менен Присциандын (б. з. 6-кылым) грамматикасы өзгөчө мааниге ээ. Мисалы, Донаттын грамматикасы Европада орто кылымда латын тилин изилдөөдө колдонулуп, жаны европалык тилдердин грамматикасын түзүүдө үлгү катары пайдаланылган. Тил илимине да жаңы идеялар, илимдин башка тармактарындагыдай эле Кайра жаралуу доорунда кирген. Бул доордо жана андан кийинки мезгилдерде тил илимин изилдөө үч багытта жүргөн: 1) классикалык тилдер деп аталган латын, айрыкча, байыркы грек тили түп нускасы боюнча изилденген; 2) илимпоздор араб, еврей, сирия илимдери, асыресе филологиясы менен иликтенген; 3) Батыш Европа элдеринин учурдагы тилдерин изилдөө ишке ашырылган. Бул багыттардагы изилдөө иштеринин натыйжасында ар башка

уядагы көптөгөн тилдерден материалдар чогултулуп, тилдерди салыштырып изилдөөгө кадам ташталган.

Ал эми М.Кашгари түрк тилдеринин грамматикасын, лексикографиясын изилдеген алгачкы илимпоз-турколог. Төптөш тилдерди салыштырма, структуралык методдун жардамы менен изилдеген. “Сөдүктүн” дагы бир өзгөчөлүгү түрк элдеринин этнографиясы, тарыхы, аскердик жортулдар, тамак-аш, медицина, астраномиялык билимдер, поэзия, дидактикалык багыттагы ырлар, колдонулуучу буюмдар тууралуу кеңири маалыматтарды топтолгондугунда.

Колдонулган адабияттар

1. Диван лугат ат-түрк. Т.1
2. Диван лугат ат-түрк. Т.2, 2011ж.
3. Ж. Жеенбеков, Т.Аскараров, Н.Кулматов. Кыргыз философиясы.Ош, 2006, 111-б.

Жусуева С.К.,
к.ф.н., доцент,
КУМУ им. Б.Сыдыкова
г. Ош (Кыргызстан)

ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ КОЛДОНМО ЖАНА КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКА ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

Тил адам баласынын коомдук турмушунда өтө чоң ролду ойнойт, мына ошондуктан тилдин ички сырын билүү маселелери адамдарды байыркы замандардан тартып кызыктырган. Адамдар тилдин табиятын жана закондорун үйрөнүүгө багытталган байкоолорун миңдеген жылдардан бери жүргүзүп келишүүдө.

Тил жөнүндөгү илим тил илими же лингвистика (лат. “lingva” - тил) деп аталат. Тилди изилдөө көп тараптуу жана татаал процесс. Лингвистика негизинен үч глобалдык изилдөө багыттарына ээ. Алар: теориялык, сүрөттөмө жана прикладдык (колдонмо) [2]. Бул үч багыт бир эле объектиге ээ болгон менен, алардын моделдерин түзүүдө ар кандай структурага ээ.

Колдонмо лингвистика - коомдун муктаждыктарынын чагылдырылышын билдирген илим [2; 18]. Бул илим - бир гана тилчилердин эмес, ар кандай илимдердин өкүлдөрүнүн биргелешип жүргүзгөн иш-аракеттерин өзүнө камтыйт. Ошону менен бирге өтө маанилүү практикалык маселелерди чечүү менен алектенген тилдин жаңы бөлүмү. Ал өзү менен тыгыз иштөөчү аймактарга ээ. Алар:

- Лингводидактика - тил үйрөтүүнүн жалпы теориясы. Терминди 1969-жылы М.Н. Шанский негиздеген;
- Лексикография - тил илиминин сөздүк түзүү практикасы менен теориясы жөнүндөгү бөлүмү.
- Практикалык стилистика;
- Которуунун теориясы;
- Терминология;
- Жасалма тил теориясы;
- Прикладдык риторика;
- Текстология;
- Тилди пландаштыруу жана стандартташтыруу;
- Адабият теориясы ж.б.

Прикладдык лингвистика (колдонмо лингвистика) бул - түрдүү кесип ээлеринин (математика, информатика, программист, котормочу, тилчи) биргелешип иштөөсүн көрсөткөн укмуштуудай зор өзгөчөлүгү менен айырмаланган тилдин азыркы этабы болуп саналат [5; 24]. Бул маалыматты автоматтык түрдө иштеп чыгуунун оозеки жана сүйлөө, жазуу ишмердүүлүгүн көзөмөлдөйт. Колдонмо лингвистика - тилдин функцияларын изилдөөдөгү адамдардын иш-аракеттерине байланышкан жана ал тилдин илимий гана түшүндүрмөсүн эмес, теориялык түшүнүгүн дагы берген илим. “Прикладдык лингвистика” термини кенен жана тар маанисинде каралып келет. Бул ар кандай тилдин өзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша белгиленет. Мисалы: Батышта - (*анг.applied linguistics*) биринчи кезекте чет тилдерди окутуудагы практикалык теория катары эсептелсе, СССРде “прикладдык лингвистика” деген түшүнүк өз маанисине жана кеңдигине 1950-жылдарда ээ боло баштаган. Ал компьютердик автоматтык текстти иштетүү системасынын ачылуусу менен байланыштуу. Ошондуктан бүгүнкү күндө бул терминдин ордуна орус адабиятында “компьютердик лингвистика”, “эсептөө лингвистика”, “автоматтык лингвистика”, “инженердик лингвистика” деген терминдер колдонулат. Бирок кандай аталса дагы ал бир гана колдонмо лингвистиканын алкагында өзүнүн кең маанисине ээ болот [1;12].

Колдонмо лингвистика өз алдынча илим катары 1920-жылдары калыптанган. Анын калыптанышы менен бирге андагы айрым көйгөйлөр бар экендиги даана байкалган. Бул маселе тилдерди оптималдаштырууда тексттерди окуу жана түшүнүү салтын сактоо керектиги, ошону менен бирге ар түрдүү элдердин ортосундагы байланышты камсыз кылуу. Прикладдык лингвистика өз ичине майда милдеттерди камтыйт. Маалыматтык байланыштарды жана коомго таасир этүү милдеттерин карайт. Анын бир бутагы болгон гносологиялык милдети - тил системасында билимдерди сактап жана өткөрүп берүүнүн бир жолу катары көрсөтүлгөн. Ошондой эле улуттук көз карашта дүйнөнү чагылдырып берүүнүн бир ыкмасы катары каралган. Ал эми когнитивдик (таанып билүү) милдети болсо, тилдин жашоо аймагын жана андагы адамдардын ой жүгүртүү, кабыл алуусу менен байланышта каралат. Адам баласынын дүйнө таанымын, дүйнөгө болгон көз карашын, анын билимдерин чагылдырууда тилдин жана тилдик бирдиктердин негизги курал катары аткарган кызматын системалуу изилдөөгө алуу максатында тил менен аң-сезимдин, тил менен ойломдун ортосундагы карым-катышты, байланышты изилдөө когнитивдик лингвистика илимий багыты менен тыгыз байланышкан. Когнитивдик лингвистиканын негизин тилдин, тилдик бирдиктердин адамдын аң-сезиминдеги топтолгон маалыматтарды объективдештирүүгө материал катары, курал катары колдонулуш мүмкүнчүлүктөрү түзөт. Бул өзгөчөлүктөн алып караганда, тилди бир гана лингвистиканын өзүнө тийешелүү изилдөөнүн объектиси деп айтууга болбойт. Когнитивдик илимдин өзү адамдын мээсинде менталдык процесстер менен башкарылуучу жалпы принциптер жөнүндөгү илим катары каралат. Когнитивдик ишмердиктин натыйжасында адамдын дүйнө жөнүндөгү ойлонуусуна жана билимине ылайык көптөгөн маанилердин системасы түзүлөт. “Дүйнөнүн тилдик сүрөтү” түшүнүгү адамдын өзгөчөлүгүн жана анын болумушунун дүйнө менен болгон мамилесин, дүйнөдө жашоонун негизги шарттарын туюндурган фундаменталдык түшүнүк болуп саналат. Е.С. Кубрякованын пикирине ылайык, дүйнөнүн тилдик сүрөтү – бул “дүйнөнү таанып билүүгө дайыма катышкан жана кабыл алынган нерселердин түшүндүрүү үлгүлөрүн бере турган, өзгөчө түзүлүш. Ал биздин дүйнө кабылдообузга, ага берген баабызга ар кандай эле кырдаалдар менен окуяларды тилдик жана тажрыйбалык каражат аркылуу көрө турган, тажрыйбаны бөлүштүрүүгө катышкан, ошондой эле номинациялардын көптөгөн бөлүгүн эле камтыбастан, тилди өздөштүрүүгө ээ болуу менен биргеликте, белгилүү деңгээлде алардын түзүлүү жана кызмат аткаруу эрежелерин да өзү ичине камтыган, өзгөчө типтеги сүрөт болуп саналат” [3; 3].

Дүйнө сүрөтү ар кандай формада түркүн каражаттар аркылуу туюнтулушу мүмкүн, алардын ичинен тил өзгөчө орунду ээлейт. Анын жардамы менен адам дүйнөнү, коомду жана өзүн өзү түшүнөт. Тил маалымат алуу, топтоо жана жалпылоонун үнөмдүү каражаты, сөздө камтылган “коллективдүү эс - тутумду” сактоо жана өткөрүп берүү механизми болуп

саналат. Дүйнөнүн жалпы сүрөтүн тилдин жардамы менен элестетүүнү вербалдык же дүйнөнүн тилдик сүрөтү деп аташат. Мында курчап турган чөйрө тууралуу маалымат бере ала турган, ар кандай тилдик каражаттардын жардамы менен туюнтулган, белгилүү бир тартиптеги белгилердин социалдык маанидеги моделин түшүндүрөт. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилди алып жүрүүчүлөрдүн демейки аң – сезими тарабынан чагылган жана тилдик категориялар аркылуу кыйыр түрдө берилген, тактап айтканда, тил аркылуу дүйнөнүн өзгөчө образын билгизет.

“Көпчүлүккө когнитивдик илимдин өзүн адамга ар түрдүү каналдар менен кирип турган маалыматтарды иштеп чыгуу жана билимдерди сактоо жөнүндө илим катары көрсөткөн аныктамасы кабыл алынат”. “Когниция” түшүнүгү – адамдын ойлому, ой жүгүртүүсү жана алар менен байланышкан менталдык процесстер, абалдар изилдөөнүн объектиси катары эсептелген илимий багыт. Ал - билимдер жана таанымдар жөнүндөгү, адамдын ишмердиги аркылуу дүйнөнү кабылдоо жөнүндөгү илим. “Когниция” түшүнүгүнө ылайык адам маалыматтарды иштеп чыгууну система катары терминдерде, түшүнүктөрдө, алардын ички абалында баяндоо жана түшүндүрүү катары изилдеп үйрөнүүсү керек. Когниция - адамдык рухту түзгөн билим, акыл-эс, ойлом, ой жүгүртүү, чыгармачылык, логикалык бүтүм, маселелерди чечүү, ойдон чыгаруу өз кучагына алат.

Когнитивизм - адамдын акыл-эсин жана алар менен байланыштуу болгон менталдык процесстерди иликтөөчү илим болуп саналат. Азыркы учурда илимде “когнитивдик төңкөрүш” тууралуу сөз болууда. Америкалык белгилүү лингвист Н. Хомский: “Когнитивдик төңкөрүш акыл-ой менен мээнин байланышын, алардын адамдын когнитивдик болмушуна, таанымына, билимине, угуусуна, түшүнүгү менен кабыл алуусуна кандай таасир эте ала тургандыгын изилдейт” деп жазат. Когнитивдик лингвистиканын негизги куралы: эсте сактоо бирдиктери - тааным, тилдик түйшөлүү жана башкалар болуп саналат. Функциялык көз караштан алып карай турган болсок, прикладдык лингвистика академиялык дисциплина катары аныкталышы мүмкүн. Ал кошумча тилдини максаттарын изилдеп тилдин ар кандай чөйрөлөрүндөгү иштелип чыккан жолдорун оптималдаштырууда таасирин тийгизет. Баарлашуудагы же маалымат жеткирүүдөгү анын ролу өтө чоң. Ага - которуунун теориясы жана машиналык которуу, өз жана башка тилдерди окутуунун теориясы жана практикасы кирет. Гносеологиялык функциянын негизги милдеттеринин бири болуп лексикография эсептелинет. Анын курамына, тилдеги терминология жана терминография, корпустук лингвистика, маалыматты издөө системасынын теориясы жана практикасы, жасалма тилдерди түзүү жөнүндө маалыматтар кирет. Акыр аягы когнитивдик лингвистиканын негизги максаты болуп тилдик криминология, компьютердик лингвистика, психолингвистика саналгандыгын көрүүгө болот.

Когнитивдик жаңы илимдер болуп когнитология, когитология саналат. Алардын изилдөө объектиси- адамдын билиминин түзүлүшү менен кызматы эсептелет. Когнитивдик илимдердин негизинде билимге негизделген жасалма интеллект аппараттары пайда болду.

Когнитивдик лингвистиканын алдына койгон максаттары болуп:

1. Дүйнөнү таануу процессиндеги тилдин ролу;
2. Дүйнө тууралуу маалыматты алуу, жайгаштыруу жана оңдоо;
3. Билимди концептуализациялоо, тилдик категоризациялоо;
4. Концептосфераны жасай турган заманбап концептилерди иштеп чыгуу;
5. Тилдик дүйнөнү таануу проблемасы.

Когнитивдик лингвистика тилдик талдоолорду, белгилүү бир лексемаларды колдонгон контексттерди, концеп катышкан фразеологизмдерди, макал- лакаптарды, афоризмдерди, алардын сөздүктөгү маанилерин талдоо менен толукталат [4; 472].

Прикладдык лингвистиканын методдорун (ыкмаларын) ар түрдүү аймакта жашаган тилдер менен салыштырып кароого болот. Ар бир колдонмо дисциплина өзүнүн уникалдуу ыкмаларына (методоруна) ээ. Бирок, булардын ар бирин айырмалып кароо керек. Бул методдордун бардыгы жалпысынан колдонмо илимине мүнөздүү. Методикалык колдонмо куралдарды теориялык жана практикалык лингвистиканы салыштырып жатканда айрым

методдор ачык- айкын көрүнөт. Сүрөттөмө тил илиминин милдети- маалыматты баяндоо болуп эсептелет. Теориялык лингвистика тилдин концептуалдык моделинде байкалаган фактыларды баяндап гана эмес түшүндүрүп да берет. Башкача айтканда, тилдик фактылардын лексикасы жана теориялык лингвистиканын концептуалдык модели кандай уюшулгандыгын талап кылат. Прикладдык лингвистика – моделдөө методун да колдонот. Бирок, прикладдык лингвистиканын тапшырмасы болуп тилдин функциясынын оптимизациясы саналып, оптимизация болсо конкретүү тапшырма менен аныкталбагандыктан прикладдык лингвистикада таанып билүү орнотуусу кеңири таралган. Бул орнотуунун негизги өзгөчөлүгү катары “бардык нерсе негизинен кандай жайгашканын эмес, конкретүү тапшырманын чечилиши болуп саналат”. Прикладдык лингвистиканын методдорунун негизги милдети болуп чечимди талап кылган тапшырманын конкретүү бөлүгүнүн көбүнүн чечилиши саналат, бирок, бул нерсе шарттуу түрдө талап кылынбайт. Прикладдык моделдер менен теориялык баяндоонун айырмачылыктарына токтолгонубузда, прикладдык моделдер белгилүү бир тилге багытталгандыгын айта алабыз, жалпы тилге эмес. Колдонмо модель- колдонмо материалдар менен иштөөнү тандайт. Ал ошол колдонмо материалдарды өзү жасап чыкпайт. Башкача айтканда экстралингвистика менен лингвистикалык аспектилердин, семантикалык түшүнүктөрдүн ортосундагы өз ара окшош, айырмачылыктардан издейт. Прикладдык моделдер өзүнө бир канча даражаларды камтыйт [2; 23]. Акырында келип прикладдык моделдер эч кандай олуттуу чектөөлөрү жок моделдөө деп жайынтык чыгарууга болот.

Жыйынтыктап айтканда, тил илими өзүнүн жаңы багыттарына ээ болуп, ошол багыттарды заман талабына ылайык изилдөөнүн натыйжасында тил илиминин жаңы салаалары негизделип жатат. Коомдогу адамдардын ортосундагы пикир алышуу, маалымат жеткирүү, кабыл алууда тилдин мааниси өтө чоң, мына ошол тилдик маалыматтарды заманбап каражаттар менен жеткирүү жаңыча багытта өз маанисине ээ болуп олтурат. Ал жогорудагы иликтөөдөн көрсөтүлгөндөй лингвистикада прикладдык (колдонмо) лингвистика деп атап, түрдүү кесип ээлери биргеликте иштеген кылымдын жаңы тилдик багыты деп эсептеп, төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болот:

- Прикладдык лингвистика тилдик каражаттардын көркөм тексттин тилинин көркөмдүүдүк дараметин артырууда, көркөм текстке эстетикалык көрк берүүдө, адамдын жан дүйнөсүнө ырахат тартуулоочу касиетин талдап берүүдө кызмат аткарат;

- Котормонун теориясы жана анын табиятын аныктайт;

- Көркөм текстке анализ жүргүзүүгө каражат болуп саналат;

- Көркөм текстте автор колдонгон тилдик каражаттарды окурманга ачык көрсөтүп, талдоого көмөкчү тилдик бирдик болуп кызмат көрсөтөт.

Колдонулган адабияттар

1. Звегинцев, В.А. Прикладная лингвистика [Текст] / В.А. Звегинцев. – М., 1988. -12 б
2. Кибрик, А.Е. Прикладная лингвистика [Текст]/ А.Е. Кибрик. - М., 1992
3. Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / Е.С.Кубрякова. - М., 1999. - 3-б, 8-б, 23-б.
4. Масалова, В.Н. Когнитивная лингвистика [Текст]/ В.Н.Масалова. - М., 2011. - 472-б
5. Тагаев М.Ж. Когнитивдик лингвистиканын маселелери [Текст]/ М.Ж.Тагаев. - Б., 2003.- 23-24-бб

КЫРГЫЗ ЭПОСТААНУУСУНДАГЫ ФОЛЬКЛОРДУК СЕМИОТИКА МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА

Фольклористика илиминде фольклордун жаралуусу, өзүнчө жанрдик спецификасы, фольклор менен адабияттын өз ара карым-катнаш өзгөчөлүгүнүн түрдүү этаптарда өнүгүүсү жөнүндө көп айтылат. Ушул суроолордун айланасында бир нече макалалар, китептер жарыяланып, түрдүү конференцияларда, басма сөз беттеринде талаш-тартыштарды пайда кылган.

Учурда фольклордук жараян солгундоодо, бул адамдардын көркөм-эстетикалык талаптарын канааттандырууда көптөгөн адабий формалардын келип чыгышына байланыштуу десек болот. Мурда көчмөн цивилизацияда жана дээрлик сабатсыз жашаган элдин кийинки кылымдарда жазууну колдонуп, сабаттуу болушу менен кесипкөй адабият ылдам өнүгүүгө жетишти. Акыркы он жылдыктардагы компьютердик технологиялардын өнүгүшү менен электрондук маалымат алмашуу аз убакытта маалыматты тез жеткирүүгө жетиштик. Ушул сыяктуу тез ылдамдыктагы коомдук өнүгүүлөрдүн натыйжасында биз кааласак да, каалабасак да фольклордук процесстердин, т.а. элдик оозеки адабияттын солгундоосу - мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Түрдүү элдерде байыркы доорлордон эле фольклордук чыгармаларды аткарууда миметикалык каражаттар кеңири колдонулган. Бул ырдалып, же сүйлөнүп жаткан тексти эмоционалдуу коштоого негизделип, тексттин маанисин угарманга, көрарманга жеткиликтүү түшүндүрүүгө багытталган. Миметикалык каражаттарга, маселен, элдик дастандарды (поэмаларды), эпосторду айтууда эпос айтуучулар колдонгон кол шилтөө, ымдоо, жаңсоо, бет түзүлүшүнүн эмоционалдык өзгөрүшү (жылмаюу, сурдануу, түнөрүү ж.б.). Бул чыгармадагы психологиялык жагдайларга байланыштуу аны чагылдыруудагы эпос айтуучунун актердук жөндөмүнө байланышкан. Фольклор биринчи кезекте, даяр материал эмес, ал көп убакытка созулган элдин жашоосундагы идеялардын жыйындысы, ошондуктан ар тексттерде ар башкача чагылдырылган [5]. Фольклор бир эле нерсени билдирет – эпосту, дастанды, жомокту айтуу үчүн, ырларды аткаруу үчүн, табышмакты жандыруу үчүн, ошондой эле алардын угуучулары болуусу керек. Белгилүү бир фольклордук текст ар кандай аудиторияда түрдүү мааниге ээ болушу мүмкүн. Мисалы, түрдүү аудиториядагы түрдүү угуучу маалыматты ар кандай мааниде кабыл алышы мүмкүн. Мунун баары жетиштүү окшойт [5]. Бирок, уламдан-улам жаңы тырышчаактык менен чогултууга карабастан, фольклордук тексттерге, алардын маанисине өтө аз көңүл бурулган.

Фольклордук семиотикада мифология менен реалдуулуктун байланышы, символдор, алардагы улуттук критерийлер (менталитет, жүрүм-турумдун фольклордук этнографиянын башат катары келиши ж.б.), адамдын жүзү, жаңсоо, ымдоо кыймылы проксемика сыяктуу маселелер каралат. Жалпы эле семиотика илимин изилдөө окумуштуулардын арасында кызыгууну жаратып, аны изилдөөчүлөр белгилер системасы боюнча ой пикирлерин айтып келишет.

Ал эми XVII кылымда окумуштуу Джон Локк окууларында «Белги жана белгилер системасы» тууралуу чечкиндүү ойлорун айтып, «белги» терминин киргизүү менен семиотика илимин аныктаган. Ал: «Тил - кудай тарабынан жаралган», - деген идеяны четке кагып, лингвистиканын өнүгүшүнө салым кошкон. Анын окууларынын негизги максатында акыл менен нерсени түшүнүү үчүн, же башка адамдар менен байланыш түзүү үчүн жана билим берүү үчүн белгилерди колдонуу маанилүү ролду ойноору айтылган [5].

Семиотика илиминин өнүгүшүнө жана калыптанышына америкалык ойчул жана математик Чарльз Пирс (1839-1914), швейцариялык тилчи Фердинанд де Соссюрдун (1857-1913) эмгеги чоң. Алардын пикири боюнча, «семиотика» терминин «Адам, акыл, сүрөт, баян» деп эсептешкен. Фердинанд де Соссюр: «Коомдун ичинде белгилердин өмүрүн изилдеген илим катары семиотика жаралды. Белгилер коомду жөнгө салат, ал эле эмес мыйзамдарды бизге ачып берүү үчүн да кызмат кылат» - деп баса белгилеген. [5].

Сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо, үндүн түрдүү угумдары сыяктуу белгилер жана алардын коммуникативдик кызматы, семантикалык таасири, орду тууралуу алгачкы маалыматтарды Ч. Дарвин, В. Вундт, Г. Штейнталь, Н.Я. Марр, Ш. Балли, Ф. Де Соссюр, Е. Поливанов, В. Гумбольдт, А. Дандес сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринен кезиктирүүгө болот. 19-кылымдын башында тилдик текст менен адамдын сезим-туюмун билдирген ымдоо-жаңсоо каражаттарынын өз ара карым-катышы жана тилди адам аң-сезими менен бирге иликтөөнүн зарылдыгы тууралуу Ф. фон Гумбольдт айтып кеткен [2].

Бирок ымдоо-жаңсоо белгилеринин лингвистикалык, психологиялык табияты тууралуу иликтенген барандуу эмгек В.Вундтка таандык. Ал тил менен ымдоо-жаңсоо белгилеринин карым-катышын иликтөө менен кыймыл-жаңсоо белгилеринин синтаксисин, этимологиясын, диалектилик өзгөчөлүктөрүн биринчилерден болуп түзгөн. В.Вундттун көз карашы боюнча, адамдын аң-сезиминдеги психологиялык өзгөрүүлөр ар түрдүү кыймыл-жаңсоолор менен коштолуп турат, тил – бул бир гана үн угумдар эле эмес, нечендеген сезим-туюмду билдирген кыймыл-жаңсоо белгилери болуп саналат. Азыркы мезгилдеги ымдоо-жаңсоо белгилерин изилдеген окумуштуулардан айырмаланып, В. Вундт бул белгилерди: 1) **адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр**, 2) **ымдоо-жаңсоо белгилер** 3) **ички кыймылдар** деп үчкө бөлүштүрүп, аларга дем алуу, кан басымдын ал-абалынан пайда болгон белгилерди да кошо киргизген [3]. Ш. Балли өзүнүн «Общая лингвистика и вопросы французского языка» деген эмгегинде бул маселеге олуттуу мамиле жасаганын көрөбүз. Ал: «Сүйлөшүүдө колдонулган **ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы, адам жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр** жана башка белгилер айкалышып келген тилдик эмес белги»– деп баса белгилейт [4].

Ошондой эле ал азыркы учурда оозеки сүйлөшүүдө кеңири колдонулган «оозду сөөмөй менен жабуу» кыймыл-жаңсоосун таш бетиндеги жазмалардан жолуктурганын эскерет [1]. Байыркы таш бетиндеги жазмалардагы белгилердин ой туюндуруу мүмкүнчүлүгү тууралуу Л. Жусупакматов “Саймалы Таш сүрөт жазма сырлары” китебинде жолуктурууга болот. Бул багытта илимий изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү чоң мааниге ээ.

Фольклордук семиотикада байыркы кыргыздардын ой-туюму, дүйнө таанымы, турмуш-салты жана жүрүм-турум өзгөчөлүгү чагылдырылган. Андыктан бул белгилердин фольклордук чыгармачылыктагы, анын ичинде, эпостордогу ой билдирүү мүмкүнчүлүгүн, коммуникативдик маанисин чечмелөө азыркы фольклористиканын башкы милдеттеринен болуп саналат. Ошондуктан, эң оболу, семиотикада, семиотикалык каражаттар деген эмне, алардын курамына эмнелер кирет жана эпостук текстте кандай маанилерди туюндурат алат ж.б. деген сыяктуу маселелер каралат.

Байыркы грек мифологиясында падыша Эгей менен уулу Тесейдин өз ара келишиминин негизинде кемедеги ак жана кара түстөгү парустардын белги туюндурушу мисал боло алат. Эгерде, кемеге ак түстөгү парус байланса-Тесейдин аман-соо экенин, Афинага жеңиш менен келгенин билдирген, ал эми кара түс болсо, тескерисинче, жеңилгенин, Тесейдин өлүмөнөн кабар берген. Тилекке каршы, Тесей атасы менен болгон келишимди унутуп, ак түстөгү парусту байлабай калат. Падыша Эгей алыстан кара түстөгү парусту көрөрү менен баласынын өлгөнүн сезип, күйүтүнө чыдабай деңизге боюн таштайт. Ошентип, Тесейдин атактуу жеңиши атасынын өлүмү менен аяктайт.

Кыргыз элинин оозеки сүйлөшүүсүндөгү ымдоо-жаңсоо белгилеринин системасын, этикет эрежелерин, жүрүм-турум чен-өлчөмүн жана алардын улуттук өзгөчөлүгүн тактоо - кыргыз таануунун башкы максаттарынан болууга тийиш. Өз ара сүйлөшүүдө колдонулган ымдоо-жаңсоо, тулку-бойдун ал-абалы сыяктуу белгилер, кыргыз элинин улуттук аң-

сезими, байыркы дүйнө таанымы, жашоого болгон көз карашы менен тыгыз байланышта каралат. Этикеттин кошумча каражаттары болгон ымдоо-жаңсоолор, тулку-бойдун ал-абалы тил сыяктуу эле улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Ар бир элдин этноэтикетиндеги бул айырмачылыктар улуттун маданиятын түптөп турат.

Ошондой эле семиотика фольклористика илиминде да кеңири изилдөөгө муктаж десем жаңылышпаймын. Ошол эле белгилердин пикир алышуудагы өзгөчөлүгү айрыкча фольклордук чыгармаларда да арбын кездешет. Фольклор менен адабиятты, тилди салыштырып, бул маселеде изилдөө жүргүзүү - келечектин иши.

Пайдаланылган адабияттар

1. Жусупакматов У. Ноодогу кат.- Б. 1992.
2. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа. В кн.: Язык и философия культуры. - М., 1985. 14-стр.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов. В кн.: История языкознания 19-20-веков в очерках и извлечениях. Часть-1.-М.: Просвещение, 1964. 170-174-стр.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.-М.,1955. 48-53 стр.
5. Алан Дандес ФОЛЬКЛОР: семиотика и/или психоанализ Сборник статей Москва Издательская фирма «Восточная литература» РАН 2003, 7- стр. 72-стр.

Исина Н.У.,
к.ф.н., доцент
Молдагулова Г.М.,
магистр,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПОЭТИКА ПОВЕСТИ «ЗАПИСКИ НА МАНЖЕТАХ» М. БУЛГАКОВА

Литературное наследие М. Булгакова, несмотря на обилие исследований, по-прежнему остается объектом внимания филологической науки.

Среди ранних сочинений М.Булгакова наибольший интерес представляет повесть «Записки на манжетах», написанная им в 1922-1923 гг. Известно, что повесть нравилась автору, отчего он пытался повесть отдельной книгой. При жизни писателя она практически не публиковалась, а часть текста и вовсе была утеряна. По воспоминаниям М. Булгакова, эту повесть у него купило берлинское издательство, обещав выпустить в 1923 году. Но повесть так и не была опубликована.

«Записки на манжетах», по признанию М. Булгакова, представляет собой «что-то вроде мемуаров». Это «и горькая повесть о том, как складывается при новой жизни судьба культуры и судьба интеллигенции».

Сюжет повести «Записки на манжетах» М. Булгакова составляет история молодого человека, оказавшегося заложником драматических событий начала XX века. Повествование ведется от лица рассказчика Миши, который вместе с беллетристом Юрий Слезкин планирует открыть подотдел искусств в газете. Заведующим литературной частью (завлито) становится сам рассказчик. Все последующие события связаны с ним. Окрыленный первым успехом, молодой человек начинает активную литературную деятельность, пишет статьи, пьесы, рассказы. На своем пути он встречает немало интересных людей, участвует в диспутах, литературных вечерах, выступает с докладами. К примеру, в главе «Камер-юнкер Пушкин» повествуется о диспуте, посвященном Пушкину. Рассказчик яростно защищает классика от нападок оппонента, предложившего «Пушкина

выкинуть в печку». В повести упоминается визит на Кавказ Рюрика Ивнева и Осипа Мандельштама. Рассказчик выступает с докладом «О чеховском юморе», за что получает предложение написать статью о Пушкине. Но его преследует неудача: литературные вечера запрещают. По предложению помощника присяжного поверенного, герой-рассказчик пишет революционную пьесу из «туземной жизни». Получив солидный гонорар, он мечтает уехать за границу, но ему не удается осуществить мечту. Молодой человек путешествует по Кавказу, возвращается в Москву, где получает должность секретаря в Лито. В конце повести он окончательно теряет работу. Таков в общих чертах сюжет повести «Записки на манжетах».

Центральная тема повести М. Булгакова – судьба русской интеллигенции в послереволюционную эпоху. Главный герой, талантливый литератор, мечтает реализовать свой творческий потенциал. Как и все творческие люди, он нуждается в материальной поддержке. Драматизм его положения усугубляется тем, что герой пытается выжить в условиях разрушения привычного уклада жизни и становления нового миропорядка. Писателю удалось показать трагические последствия революции и гражданской войны для русской интеллигенции.

Повесть «Записки на манжетах» М. Булгакова глубоко автобиографична. На это указывают и место действия, и история рассказчика, за которым угадывается сам автор. Но Булгаков – не мемуарист, и «Записки...» – это не мемуары. *«Это – стилизованное под мемуары, написанное на подлинном материале, но всё же художественное произведение, в котором автор произвольно сдвигает время, иначе излагает события. Словом, смотрит на своего героя как бы со стороны»* [1, с. 96]. О булгаковской способности к перевоплощению писал ранее К. Паустовский: *«Существовал мир, и в этом мире существовало – как одно из его звеньев – его творческое юношеское воображение»* [2, с. 328].

Поэтика повести «Записки на манжетах» М. Булгакова не исчерпывается автобиографизмом. В сюжетном повествовании имеют место мистические элементы. Например, в главе «Неожиданный кошмар» повествуется о том, как однажды утром герой-рассказчик, придя на работу, не находит Лито, а на стенах видит надписи – цитаты из повести Н. Гоголя «Нос». Элементы мистики присутствуют и в других эпизодах повести. Как утверждает исследователь Р. Джулиани, категорию демонического в повести М. Булгакова следует воспринимать «как подкласс «магического», т.е. центрального элемента булгаковской поэтики» [3, с.274]. По мнению исследователя, магический элемент – это литературный прием, с помощью которого автор передает всю нелепость и абсурдность социального устройства. Это становится вполне очевидным при чтении произведений позднего периода творчества писателя («Роковые яйца», «Собачье Сердце», «Мастер и Маргарита»).

Можно предположить, что в «Записках на манжетах» М. Булгакова наметились художественные приемы и средства, определившие поэтику всей прозы писателя. В этой связи обратимся к статье Т. Алпатовой, посвященной проблеме эволюции повествования в прозе писателя. Сопоставляя два произведения писателя – «Записки на манжетах» и «Записки покойника» – исследователь определяет выстраивание текста в виде письма как общую творческую установку. Однако, по словам Т. Алпатовой, *«и в Записках на манжетах», и в Записках покойника повествование строится таким образом, что итога в нем нет и не может быть»* [4, с. 137].

Повесть «Записки на манжетах» М. Булгакова отличается своеобразной композицией. Условно в ней можно выделить три части: в первой части события развиваются во Владикавказе, во второй герой-рассказчик пребывает в Тифлис и Батуме, в третьей части повествуется о возвращении его в Москву.

На протяжении всей повести главный герой проходит испытания, не принимает идеи революции, не приемлет новую действительность, сопротивляется, спасается бегством от неё. Однако, отчаявшись и не найдя выхода из ситуации, молодой человек смиряется.

Художественное пространство в «Записках...» М. Булгакова имеет достаточно четкие внешние очертания: действия происходят на Кавказе и в Москве. Но наряду с внешним пространством в повести изображается внутреннее пространство героя, его мысли, переживания, настроения. В сознании булгаковского героя внешний мир делится на *своё* (былое, родное) и *чужое* (незнакомое, враждебное). Внутренний мир его хаотичен, разорван. Отсюда и болезненные галлюцинации, которые преследуют молодого человека. Болезнь становится для героя единственным способом избавления всего, что его пугает, преследует. Мечта вернуться домой, обрести душевный покой приводит героя в Москву. Но и здесь герой не находит покоя. Происходящие вокруг фантастические перемены вызывают у него страх и мучительные переживания.

Художественное время в «Записках на манжетах» М. Булгакова имеет реальные очертания. События происходят в послереволюционное время. Герой-рассказчик наглядно созерцает эти перемены. Однако некоторые события представляются герою абсурдными, нелепыми, непонятными, что вызывает у него раздвоение сознания. Герой мучается, пытаясь найти объяснение происходящему. В его болезненном сознании возникают странные видения, неожиданные исчезновения предметов, лиц.

Мотив болезни является главным и определяющим поэтики повести М. Булгакова. Болезнь героя-рассказчика оказывается, с одной стороны способом избавления от мучительных переживаний, с другой – попыткой понять и объяснить происходящее.

Подводя итоги анализа, обозначим основные положения и выводы:

- повесть «Записки на манжетах» М. Булгакова, безусловно, представляет собой автобиографическое произведение. В ней нашли отражение некоторые факты и события, совпадающие с биографическими сведениями самого автора;

- автобиографическая повесть сочетает в себе элементы жанров путевой прозы. Название «Записки на манжетах» указывает на фрагментарность, эпизодичность, отрывистость и краткость записей;

- сюжет повести составляет судьба русской интеллигенции в послереволюционное время, главным героем является молодой талантливый человек, который своеобразно воспринимает и оценивает происходящее вокруг него;

- художественное пространство и время характеризуются своеобразным отражением реальной действительности в сознании героя-рассказчика;

- ведущим в повести выступает мотив болезни, скорее душевного состояния главного героя, нежели физического.

Список литературы

1. Лаврова А. Своеобразие хронотопа в «Записках на манжетах» М.А. Булгакова // https://imwerden.de/pdf/bulgakov_i_ego_vremya_2012.pdf

2. Паустовский К. Булгаков и театр. В кн.: Северная повесть: Повести, рассказы, портреты, воспоминания – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 384 с.

3. Джулиани Р. Демонический элемент в "Записках на манжетах" М.А. Булгакова // https://www.persee.fr/doc/slave_00802557_1993_num_65_2_6458

4. Алпатова Т.А. От «Записок на манжетах» до «Записок покойника»: эволюция повествования в прозе М.А. Булгакова. [Электронный ресурс] <http://bulgakov.lit-info.ru/bulgakov/kritika/alpatova-ot-zapisok-na-manzhetah.htm> (Дата обращения 20.12.2020).

Исина Н.У.,
к.ф.н., доцент
Мельничук Ю.С.,
магистр,

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан (Казахстан)

ЛИТЕРАТУРНОЕ ТВОРЧЕСТВО С.ДОВЛАТОВА: АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Сергей Довлатов – известный русский писатель второй половины XX века, представитель третьей волны русской эмиграции. В литературу он пришел в 1960 годы. Это был период возрождения новой литературы, появлялись новые темы, герои, жанры и направления. На страницах литературных журналов стали печататься ранее запрещенные авторы (Е. Замятин, А. Платонов, М. Булгаков). Наметилось своеобразное противостояние официальной (казанной) и «возвращенной» литературы. Обновлялась художественная проза: в ней появлялись жанрово-стилевые направления: «военная», «деревенская», документальная проза. По-новому звучала поэзия: «громкая», «эстрадная», «тихая». В литературу, наряду со зрелыми писателями-фронтовиками, вступали молодые начинающие поэты и прозаики. И одним из них был Сергей Довлатов.

Произведения С. Довлатова выходили в печати крайне редко. Редакции тогдашних журналов зачастую ему отказывали в публикации. Поэтому такие произведения, как «Зона», «Компромисс», «Пять углов», были напечатаны самиздатом.

Писательскую славу С. Довлатов обрёл будучи в эмиграции. Его рассказы публиковались в престижном американском журнале «Нью-Йоркер». О нем писали критики и литературоведы И. Серман, Г.Владимов, А.Генис и др.

Литературное наследие Сергея Довлатова вызывает широкий научно-исследовательский интерес, о чем свидетельствуют публикации последних десятилетий. В 1996 году вышла монография И.Н. Сухих «С. Довлатов: время, место, судьба». Чуть позже опубликован сборник статей «С. Довлатов: творчество, личность, судьба» под редакцией А.Арьева. Материалы о жизни и творчестве писателя включены в учебные пособия по русской литературе XX века Н.Л. Лейдермана и М.Н. Липовецкого, Е.Ю. Зубаревой.

Интерес к творчеству С. Довлатова в начале нового тысячелетия переживает новый подъём. Диапазон исследований достаточно широк и разнообразен. В этом ряду можно отметить диссертационную работу Плотниковой А.Г., посвященную проблеме традиций русской классики в творчестве писателя. Ученый утверждает, что Довлатов в своем творчестве «опирался на творческий опыт А.С. Пушкина, Н.В. Гоголя, Ф.М. Достоевского, А.П. Чехова» [1, с. 9].

Более предметное изучение творческой индивидуальности писателя, эволюции поэтики представлено в работе Мотыгиной Ж.Ю. Объектом её исследования оказываются личность писателя, авторское присутствие в тексте, художественный мир произведений. В творчестве С. Довлатова исследователь условно выделяет три этапа: 1) первый – период формирования писательской манеры, 2) второй – период формирования мировоззрения автора, определения основных тем, 3) третий – период смены авторской позиции и творческих ориентиров писателя [2, с. 6].

Изучению поэтики произведений С.Довлатова посвящены исследования Малыгиной Н., Генис А., Курганова Е., Шафранской Э. и др. Оригинальным представляется анализ художественного мира С. Довлатова в сравнительно-историческом аспекте. В частности, сопоставляются произведения С. Довлатова и Э. Лимонова, Вен. Ерофеева, в ходе которого выявляются сходство тематики и проблематики, авторской позиции в изображении действительности.

Литературное творчество С. Довлатова, безусловно, тесно связано с традициями русской классической литературы. Писатель сознательно ориентируется на образцы

русской словесности. Исследователи отмечают сходство эстетической позиции С. Довлатова, А. Пушкиным. О близости поэтики современного писателя с художественным миром А.П. Чехова, Л.Н. Толстого, М. Булгакова пишут многие исследователи. В художественном мире Довлатова царит хаос и беспорядок. Абсурдными предстают поступки и действия героев. В этом ряду следует упомянуть статью Доброзраковой Г.А. «Творчество С. Довлатова в контексте традиций русской литературы» [3], в которой дан обзор исследований, посвященных проблеме влияния традиций русской классики на творчество писателя.

Литературное творчество С. Довлатова представляет интерес и в аспекте поэтики жанра. С его именем связано появление в литературе XX века направления, получившего название «новый автобиографизм». Проза С. Довлатова глубоко автобиографична: события, о которых повествует автор в своих произведениях, имеют реальную основу и совпадают с фактами его биографии. Главным источником сюжетов произведений писателя была *«собственная жизнь и жизнь тех, с кем сводила его судьба. Эти рассказы – и книги, в которые они складывались, – воспринимались как едва ли не автобиографические: именно в этом стремился уверить читателя автор»* [4, с. 533].

Рассказ – ведущий в прозе С. Довлатова жанр – принимает разные формы, и чаще всего, форму анекдота. Выбор автором этого жанра не случаен: в анекдоте наиболее ярко проявляется абсурдность реальной действительности, алогизм действий и поступков персонажей.

Центральный герой прозы С. Довлатова – рассказчик, мировоззрение, гражданская и эстетическая позиция которого близки автору. Поступки и действия персонажей, окружающий мир изображаются через восприятие рассказчика. Образ рассказчика, по словам Власовой Ю.Е., *«не совпадает с образом героя: он (рассказчик) смотрит на происходящее отстраненно, со стороны, в то же время живо воспринимает, эмоционально оценивает людей и события, <...> но не осуждает, предпочитая позицию наблюдателя»* [5]. На этом основании прозу С. Довлатова можно с полным правом назвать автобиографической.

В создании образов героев С. Довлатов следует традициям русской классической литературы. Герои и персонажи рассказов С. Довлатова – «маленькие» и «лишние» люди одновременно. Это представители разных социальных слоев и профессий: творческие личности, эмигранты, заключенные... Они оказываются лишними в обществе, потому что не вписываются в рамки общепринятой морали. Не понятые обществом, они влачат жалкое существование, при этом духовно возвышаясь над всеми.

Осмыслению феномена игры в прозе С. Довлатова посвящена работа Головиной Е.П. Отталкиваясь от традиционного понимания литературной игры как художественного приема, исследователь раскрывает механизм языковой игры писателя. *«Его языковая игра, основанная на житейском абсурде, уникальна своей лаконичностью, универсальностью, логичностью и четкой структурой. Известно, что С. Довлатов придумал для себя правило – слова в одном предложении не должны начинаться с одинаковых букв – и четко следовал ему»* [6, с.3]. Как утверждает исследователь Головина Е.П., *«игра в прозе С. Довлатова сводится к трем творческим началам: Довлатова-творца, Довлатова-личности и Довлатова-персонажа»* [6, с.27]. Каждому из них соответствует определенный уровень: биографический, социокультурный и художественно-экзистенциальный.

Попытки изучения мотивной структуры прозы С. Довлатова предприняты в статье Орловой Н.А. По мнению исследователя, *«архетип превращения реализуется у писателя в основном «в подтексте», исподволь – через переодевания и подмены»* [7]. Наиболее распространенным вариантом архетипического мотива превращений в прозе Довлатова являются переодевания. Этот мотив, как известно, восходит к русской фольклорной традиции ряжения. Анализируя рассказы цикла «Компромисс» С. Довлатова, Орлова Н.А. приходит к выводу о том, что писателю было *«важно создать ощущение подмены – не*

только людей и костюмов, но и слов, понятий. В окружающем автора мире меняются местами правда и ложь, смысл и бессмыслица, жизнь и смерть» [7].

Таким образом, анализ научных трудов, посвященных изучению литературного наследия С. Довлатова, подтверждает многоаспектность подходов современных исследований. Несмотря на множество публикаций, творчество писателя остается недостаточно изученным.

Список литературы

1. Плотникова А.Г. Традиции русской классической литературы в творчестве С.Довлатова Автореферат дисс.канд.филол.наук. Специальность 10.01.01 – Русская литература. М., 2008. – 21 с.
2. Мотыгина Ж.Ю. С.Довлатов: творческая индивидуальность, эволюция поэтики. Автореферат дисс.канд.филол.наук. Специальность 10.01.01 – Русская литература. Волгоград, 2001. – 20 с.
3. Доброзракова Г.А. Творчество С.Довлатова в контексте традиций русской литературы // Педагогика и психология. Филология и искусствоведение. – 2000.- № 6. – С 1533-1541.
4. Карпов А.С. Сергей Довлатов. В кн. Литература русского зарубежья (1920-1990). [Электронный ресурс] : учеб. пособие / под общ. ред. А.И. Смирновой. – 2-е изд., стер. – М.: Флинта, 2012. – 640 с.531-543
5. Власова Ю.Е. Жанровое своеобразие прозы С.Довлатова [Электронный ресурс]: // <https://www.dissercat.com/content/zhanrovoye-svoeobrazie-prozy-s-dovlatova>.
6. Головина Е.П. Игровые стратегии в прозе С.Довлатова [Электронный ресурс]: <http://www.bigpi.biysk.ru/diplom/file/www>
7. Орлова Н.А. Архетипический мотив превращения в прозе С.Довлатова [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetipicheskiy-motiv-prevrascheniya-v-proze-s-dovlatova>.

Исмаилова Б.Т.,

ф.и.к., доцент,

Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек

г. Ош (Кыргызстан)

АДАБИЯТ ТАРЫХЫНА КАЙРЫЛГАНДА

Адабий көркөм дүйнө, анын табияты, жаратылыш мыйзамдары жөнүндөгү маселелер кыскача аныктама менен түшүндүрө салчу оңой-олтоң нерсе эмес. Анын узак тарыхы бар. Ар мезгилге жараша адабият жөнүндөгү түшүнүк да, талап да ар кандай болуп келген.

Дүйнөлүк адабияттын, жазуу маданиятынын тарыхы биздин заманга чейинки үчүнчү миң жылдыктардан, тактап айтканда, Байыркы Шумер, Байыркы Египет маданияттарына таандык, жаралыш мезгили биздин заманга чейинки XXVII-XXVI кылымдар менен белгиленген жазма көркөм тексттерден башталат. Маселен, “Дүйнөлүк адабияттын тарыхынын” (“История мировой литературы”) биринчи томдугундагы Шумер адабияты тууралуу бөлүмдөн Урук менен Киш аттуу эки шаардын башчылары Гилгамеш менен Агганын өз ара согушун баяндаган баатырдык ыр б.з.ч. XXVI кылымдан кеч эмес жазмага түшүрүлгөндүгү жөнүндө маалымат алабыз. “В этой песне-сказаний нет фантастических сцен и образов, сюжет её, по всей видимости, совпадает с действительными историческими событиями. Образ главного персонажа Гильгамеша

значительно отличается от его образа в иных памятниках, где Гильгамеш паделен волшебнo-сказочными чертами. Возможно, что сказание было сложено в честь победы Урука над Кишем, и мы имеем основание считать, что оно было записано не позже XXVI в. до н.э., времени правления первой династии Урука, возводившей свою родословную к Лугальбанде и Гильгамешу” [3: т.1, с. 92-б.].

Ал эми Европа маданиятынын эң байыркысы эсептелген грек адабияты өз тарыхын биздин заманга чейинки VIII кылымдан, легендарлуу азиз аэд Гомер тарабынан айтылган деген “Иллиада” менен “Одиссея” эпосторунун жазмага түшүрүлүшүнөн, Гесиоддун “Теогониясынан” баштайт. Орус адабияты өз тарыхын биздин замандын XI кылымынан, коңшуларыбыз өзбектер өз адабиятынын тарыхын XV кылым, Алишер Навоиден, казактар XIX кылымдагы Абайдын, Ибрай Алтынсариндин чыгармачылыгынан башташат. Ал эми кыргыз адабиятынын тарыхы советтик мезгилде эч кандай кылчактоолорсуз Октябрь революциясынын жеңиши, Совет өкмөтүнүн орношу менен бирге жаралды деп тастыкталып келген. Себеби XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында өз чыгармаларын жазма түрүндө жаратып, жайылтуу аракеттерин колго ала баштаган Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо сыяктуу жазгыч акындардын чыгармачылыгы панисламисттик реакциячыл чыгармачылык катары бааланып, окууга тыюу салынгандыгына байланыштуу алар улуттук адабият тарыхынан чийилип, адабий изилдөөлөргө тартылган эмес.

Албетте, түрк тилдүү бардык элдер, анын ичинде кыргыздар да өздөрүнүн жазма маданиятынын тарыхын жазууда VI-X кылымдардагы Орхон-Енисей байыркы түрк жазууларын, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари баштаган XI-XV кылымдардагы орток түрк адабий мурастарды адабий өнүгүүгө катышы бар булак катары эскерип өтүшөт.

Бирок, батыш-чыгыш дүйнөлүк адабияттын тарыхын карап көргөнүбүздө, жазуу пайда болгондо эле өз алдынчалыктуу жазма адабий чыгармачылык жаралып калбайт экен. Алгач чарбалык эсеп-кысап, тарбиялык эреже-тыюулар, “тарыхый” маалыматтардын катарында элдик оозеки чыгармачылыктын айрым үлгүлөрү же жазганды билген “чымыны бар” адам тарабынан ошол оозеки үлгүдө жазылган чыгармалар кагазга түшүрүлө баштайт. Жазма түрүндө жарала баштаган чыгармачылык узак мезгилдерге чейин оозеки чыгармачылык менен катар жашап, андан дээрлик айырмаланбай бирин-бири толуктап, коштоп жүрүп отурат. Жазма түрүндө жаралган чыгармалар деле окуу үчүн ылайыкталбай, үн чыгарып айтуу, музыканын коштоосунда аткаруу сыяктуу оозеки аткаруучулукка негизделип жаратылат.

“Литература” в точном и полном значении этого слова – сравнительно новое явление. Возникновению литературы в собственном смысле предшествует фольклор, который даже еще не является искусством слова как таковым, ибо подлинное живое бытие народной песни, сказки, былины неотделимо от музыки, танца, пантомимы, обряда. На почве фольклора в развитом обществе складывается позднее искусство слова, однако и древность, и средневековье еще не знают литературы в современном смысле – как принципиально письменного явления. Искусство слова вплоть до нового времени с необходимостью выступает в качестве исполнительного искусства” [6: т. 4, 220 с.].

Таптык коомдун пайда болушу, эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн шартында эл ичинен жагдайга жараша азыноолак жамактатып сөз кураганга, жомок айтууга жараган уйчу, койчу, дыйкан, уста ж.б. кесип ээлеринен сырткары айтуучулук же ырдап аткаруучулук ыңгайда оозеки көркөм чыгармаларды жаратуучулукка атайы адистешкен, мисалы, байыркы гректердин аэддери менен казак, кыргыздардын төкмө ырчылары, манасчылар сыяктуу таланттуу адамдар да бөлүнүп чыга баштайт. Алар өз чыгармаларында ар кими өз мүмкүнчүлүгүнө жараша үй тиричилигин жакшы аял менен жаман аял кандай жөндөөрүнөн, мүнөздөрү кандай болоорунан тартып, падыша, хандар кайсы учурда жакшы же жаман деп бааларына, кумурскадан пилге, бетегеден чынар терекке чейинки жан-жаныбар, өсүмдүктөр кандай болоору, кантип өсөөрү, кайсынын эмнеге дарылыгы бары, тигил же бул уруу кайсы атадан тарагандыгынан бул дүнүйө

кандайча болуп жаралгандыгына чейин саймедиреп, кошуп ырдай берүүгө акылуу болгон. Элдик оозеки чыгармачылыкка байыртан эле мазмундук жактан да, формалык жактан да көп тармактуу синкреттүүлүк мүнөздүү болуп келген. Мындай мазмундук синкреттүүлүк жалаң эле оозеки чыгармачылыкка таандык болбостон, Кайра жаралуу дооруна чейинки көптөгөн жазма адабий тексттерге да таандык болгон. Поэтикалык чыгармачылык ишти ал доор тарых, философия, мамлекеттик идеология, дин, коом таануучулук, табият таануучулук атайын изилдөөчүлүк (илимий) багыттардан бөлүп карашкан эмес.

Коомдук аң-сезим өнүккөн сайын андагы гуманитардык, табият таануучулук, диний багыттар акырындап өз-өзүнчө бөлүнө баштап, алар өз жолун таап алганга чейин ал багыттардын өкүлдөрү көркөм сөздүн баяндоо ыкмаларын, каражаттарын пайдаланышкан. Поэтикалык ыкманы таасирлүү, жагымдуу деп эсептешкен айрым илим адамдары кийин деле өзүлөрүнүн илимий жоболорун ыр түрүндө жазып жүрүштү.

Атайы көркөм поэтикалык чыгармачылык багытындагы кызыктуу “поэтикалык окуяны” поэтикалык кооз формада баяндап жазган батыштын пасторалдык, рыцардык романдары, поэмалары, чыгыштын эпикалык, лиро-эпикалык дастандары, таанытуучулук багыттагы мисалы, байыркы доор адабиятынан Гесиоддун “Теогониясы”, Лукрецийдин “Нерселердин табияты жөнүндө” поэмасы, Горацийдин “Пизондорго каты”, Лао-цзы, Конфуцийдин жана алардын көптөгөн шакирттеринин ырлары, притчалары, орто кылым адабиятынан кечил Нестордун “Өтмүш жылдар баяны” аттуу прозалык баяны, сапар-наама, насаат-наама китептер пайда болуп, аларда маалыматтык кабар, таанып-билдирүүчүлүк максат, функция биринчи орунда туруп, көркөмдүүлүк, поэтикалык образдуулук коштоочу каражаттык кызмат аткарган учурлар арбын. Мындай көрүнүш качан гана коомдук аң-сезимдин ар кыл тармактары, илимий багыттар жик-жикке бөлүнүп, ушундан улам көркөм адабият дагы өзүн иштиктүү адабияттардан өзгөчөлүктүү, суверендүү көркөм өнөр катары толук тааныганга чейин уланат.

Дүйнөлүк көптөгөн элдердин адабиятынын жаралуу жана өнүгүү процессинин мисалында такталып, тастыкталган мындай мыйзам-ченемдерден кыргыз адабияты да четте калбайт. Албетте, мыйзам ченемдүүлүктөр менен катар тарыхый, географиялык, коомдук-экономикалык шарт-жагдайларга байланыштуу жергиликтүү адабий өзгөчөлүктөрдүн болоору да мыйзамченемдүү.

Ошентип, адабияттын да адабияты болот! Кыргыз адабиятынын тарыхына келе турган болсок, анын XX кылымдын 20-жылдарынан тартып үзгүлтүксүз өнүгүү жолуна түшкөн мезгилге чейинки тарыхы анчалык деле узак эмес. Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Осмонаалы молдо Сыдык уулу – булардын чыгармачылыгы XIX кылымдын акыры XX кылымдын башына туура келет. Ал эми Орхон-Енисей жазуулары, Махмуд Кашкари, Жусуп Баласагындын чыгармалары жөнүндө айта турган болсок, “бул адабий мурастар, маселен, орустун XVII кылымдагы, анан XIX кылымдагы улуу орус адабиятына табигый түрдө келип кошулгандай, жогоруда аталган орток мурастар, кыргыз элинин XIX кылымда пайда боло баштаган кол жазма адабиятына кадыресе негиз боло алган жок. Анткени, таштагы түрк жазуулардан жана Махмуд Кашкариден, Жусуп Баласагындын тартып XIX кылымга чейинки аралыкта кыргыздын өнөрүнө тиешелүү элдик, улуттук жазма сөзү, басмасы болгон жок” [5: 24-б.]. Анын үстүнө жазма, басма болгон күндө деле, инсандык индивидуалдуулукка, автордук индивидуалдуу дүйнө таанымга негизделген, сөздүн толук маанисиндеги адабият жаралыш үчүн коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир деңгээли, белгилүү бир адабий-эстетикалык, коомдук-тарыхый өбөлгөлөр шарттар зарыл. Ошентсе да, улуттук жазма адабиятыбыз өнүкпөгөн күндө да, көпчүлүк батыш-чыгыш элдериндей адабияттын Кайра жаралуу доору, Агартуу доору, буржуазиялык коомдун Жаңы адабият доору деген сыяктуу доорлордун баарын болбосо да, бирөө-жарымын басып өтпөгөн менен XIX кылымдын соңу, XX кылымдын башында кыргыздын оозеки

поэтикалык чыгармачылыгы өзүнүн жогорку бийиктигине көтөрүлүп, Сагымбай, Токтогул, Жеңижок сыяктуу күчтүү таланттардын чыгармаларында жеке чыгармачылык башталмалар басымдуу орун ээлеп, жеке адам маселесин жекелештирип кароо багытында да аракеттер жүрө баштагандыгын белгилей кетүү зарыл.

Пайдаланылган адабияттар

1. Жигитов, С. 20-жылдагы кыргыз адабияты. Монография. [Текст]/ С.Жигитов.- Фрунзе, 1984
2. Ибраимов, О. История кыргызской литературы 20 века:т.1-2. [Текст] / О.Ибраимов.-Бишкек, 2012.
3. История всемирной литературы. В девяти томах. [Текст].- Москва, 1983-1991.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы:Жети томдук. [Текст].- Бишкек, 2002.-6-том.
5. Кыдырбаева, Р, Асаналиев К.Кыргыз адабий илиминин терминдердин сөздүгү. [Текст] / Р.Кыдырбаева, К.Асаналиев.-Бишкек, 2004.
6. Краткая литературная энциклопедия. В девяти томах. [Текст].- Москва, 1963-1978.

Кенжемұратова С.К.,
ф.ф.к., доцент,
Еуразия гуманитарлык институту
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

КЕҢЕСТІК ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

Кеңестік дәуірдегі қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуын 1930 жылдардың басы мен 1990 жылдар аралығы деп нақты айтуымызға болады. Өйткені 1930 жылы Мәскеу қаласында ұлт тілдеріндегі терминология қалыптастыру мәселесі Бүкілодақтық партия мәжілісінде басты мәселе ретінде сөз болды. Мәжілісте ұлт тілдерінде термин жасау үшін басты қағидаттар талқыланып, белгіленді. Ал аталған қағидатта жаңа орыс әліпбиіне көшу керектігі міндетті түрде анық айтылғаны баршамызға белгілі. Ол қағидаттар кейін де тілші- ғалымдарымыздың еңбектерінде жалғасын тауып жатты. Тілші- ғалымдарымыздың қандай еңбегін алып қарасақ та, термин жасау мен оны қалыптастыруда алаш зиялыларының дәстүрі өз жалғасын таба алмады. Сонда өзіміздің ұлттық тілімізде термин жасау аталған кезең үшін өзінің мүмкіндігін бере алмағанын көреміз. Олай болудың да белгілі себептері бар еді, мәселен, аталған уақыт аралығы қазақ ғалымдары үшін қорқыныш пен үрейге толы аумалы-төкпелі кезең болғанын бүгінгі ұрпақ толығымен мойындайды. Сол себепті қазақ зиялылары амалсыздан сол кездегі одақ көздеген мүдде мен мақсаттан, темірдей жоспарланған шынжырлы міндеттерден шығуды ғана мақсат етті. Тәуелсіздігімізді алған кезеңнен бастап зерттеуге түскен еңбектерден солқылдақ саясаттың аласапыран кезеңінде еңбек еткен ғалымдардың еңбектерін талдау, ұстанған ұстанымдарын бағалау кезінде де еріксізден мәжбүр болуына әкелген кезең болғаны анық айтылуда. Сол кезеңде қазақ тілі жаңа сөздер жасау, оның ішінде термин жасау, тілінде жоқ жаңа ұғымдарға атау беру дәрежесінен, өзіміздің көне сөздерімізді айналымға енгізу, оларды естен шығармау мүмкіндігінен айырылды. Ақыр соңында еліміздегі ұлттық тілімізді қолданушы қандастарымыздың өзінің байырғы, көне терминдерін білмейтін тілді қолданушылар қатарын кеңейтуіне алып келді.

Тоқ етерін айтқанда, сол кезеңде зардап шеккен бағыттардың бірі – ұлттық тіліміз бен ұлт терминологиясы болды. Ұлт терминологиясы өз мүмкіндігін мейлінше шектеумен, жаңа терминдер шығармауымен, жаңа сөз жасау қабілетінен айырылуымен көрініс береді. Нәтижесіне келгенде, бүгінгі ұлт тілінің, яғни, қазақ тілінің қоғамымызда құйған

калыптан шыға алмай жатқан аударма тілге айналуы сол кезеңнің салған ақтандақ ізі екендігіне ешкім дау келтіре алмасы сөзсіз.

1931 жылы латын графикасы негізінде жасалған «Атаулар сөздігі» баспадан шығарылған болатын. Оның шығуына Қазақ ССР-нің Халық ағарту комитеті жанындағы әдістемелік бюро ұйытқы болды. Сөздікте барлығы 800 термин сөздер болса, оның 100 халықаралық терминдерден құрастырылды. Сол себепті, бұл кезең - қазақ тілінің қоғамдық-саяси терминологиясының пайда болу және қалыптасу кезеңі болып бағаланады. [1, 13-б.].

Алаш зиялылары ұсынған термин қағидаттары қазақтың ұлттық терминологиясын қалыптастырып, дамытуда жоғары деңгейде болса да, ол кеңестік ғылым үшін қолданылмады. Өйткені олар кеңестік саясатқа қарама-қайшы болғандықтан ұнамады және қолданысқа енгізілмеді. Жоғарыда айтып өткен алаштық ұстанымдардың жүзеге асуын айғақтайтын «Атаулар сөздігінің» де қатаң сынға алынып, қайта шығарылуына тыйым салынғаны белгілі. Солай бола тұрса да, осы сөздіктегі терминдер көптеген ғылым саласының өрісінде қолданыс тауып, олардың біршамасы қазіргі қазақ терминдердің қатарын құрауға септігін тигізді.

Ал 1935 жылы Мәдениет қызметкерлерінің сиезінде Мемлекеттік терминология комиссиясының ұсынуымен қазақ әдеби тілі терминологиясының төмендегі қағидаттары бекітілді.

1. Ұлт тілдеріне аударылмайтын халықаралық терминдер қазақ тіліне аударылмай, қабылдансын.

2. Ұлт тілдеріне аударылатын халықаралық терминдер қазақ тіліне аударылсын. Егер терминнің қазақ тілінде баламасы болмаса немесе баламасы түсініксіз болса, онда тиісті орыс сөзі қабылдансын.

3. Түрлі пәндерде белгілі бір мағынада немесе бір-біріне жақын мағыналарда қолданылатын терминдер бірдей белгіленсін.

4. Түрлі жағдайларда әр түрлі мағына беретін терминдер бір пән үшін сол түрінде қабылдансын, екіншісі үшін аударылсын.

5. Халықаралық терминдер орыс әдебиетінде қалай жазылса, сол түрінде қабылданады.

6. Қазақ тілінде аударылған терминдер ғылыми мазмұнын сақтап, грамматикалық заңдылықтарын ескеріп, терминді түсініксіз ететін жасанды сөз жасау амалдарын қолданбау керек.

7. Есім және етістік-есім формасында берілген терминдер сол күйінде қабылдансын.

8. Қазақ суффикстері мен алмастырылмайтын **ист,изм, контр, син, ре** т.б. аффикстер енгізілсін.

9. Авто сияқты терминдердің қысқарған түрлеріне қазақ сөздері қосылып жазылсын

10. Қазақ тіліне орыс тілінде кеңінен қолданылып жүрген қысқарған күрделі сөздер енгізілсін.

Бұл қағидаттардың жасалып, қолданысқа енуі сол кезеңде терминология комиссиясының төрағасы болған көрнекті тілші-ғалым, профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың есімімен тығыз байланысты болатын. Көрнекті ғалымның ұсынған қағидаттары жөнінде өз ойларын білдірген ғалымдар - А.Әбдірахманов, Ә.Қайдаров, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ш.Біләлов, Ш. Құрманбайұлы және т.б. Бүгінде аталған қағидаттардың кеңестік кезеңде кеңінен қолданысқа ие болып, идеологиялық ағымға сәйкес іске асырылуына басымдық көрсетілгені белгілі. Бұл осыған дейінгі зерттелген А. Әбдірахманов, М. Балақаев, Н. Сауранбаев, Х. Әбішев, Х. Рахимов, І Кеңесбаев, С.Бәйішев сынды белгілі ғалымдардың терминологияға байланысты жазған еңбектері мен ғылыми мақалаларынан, қабылдап, қолданыста енгізген терминдерінен де көрініс табады. Тәуілсіздік алғанға дейінгі термин қалыптастыру ұстанымдарына сәйкес жазылған ғылыми еңбектер мен мақалалар, сөздіктер мен пайдаланылған терминдер - осы кезеңнің ерекшелігінің дәлелі.

Өкінішке орай профессор Қ. Жұбановтың жасаған қағидаттары отызыншы жылға дейін ұлт тілінде термин қалыптастырудың негізі болған алаш зиялыларының бастаған дәстүрін жалғастыра алмады. Бірақ біз ұлтымыздың ұлы перзентін ол үшін кіналай алмаймыз, өйткені бұл қағидаттар сол кезеңге сай жасалып, қолданысқа түскен ұстанымдар болатын.

Бәрімізге белгілі профессор Қ.Жұбановтың 1935 жылы бекітілген он қағидатының 90-шы жылға дейін басшылыққа алынып келгендіктен ұлттық терминқордағы терминдеріміздің жартысынан көбісі басқа тілден қабылданған терминдер қатарымен қалыптасып жатты. Сонда кешегі кеңестік дәуірде ұлт тілінде термин жасауға, оларды қабылдауға ыңғай танытылса да мүмкіндік болмады деген сөз. Ол кезеңнің салқындық саясаты ана тіліміздің ұлт танымы мен психологиясының, ұлттық дүниетанымы мен әлеуметтік хал-ахуалының, тілдік білімінің өркендеуіне мақсат еткен жоқ. Бұл біздің тілдік ойлауымызға қатты әсер еткен ащы да болса шындық екені ақиқат. Мәселен, аталмыш қағидаттардың қалыптасып, дамуын өздерінше зерттеп, көзқарастарын білдірген ғалымдарымыздың пікірлеріне тоқталсақ. Айталық, Ш. Біләлов «Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері» еңбегінде сол кезеңде – қабылданған қағидаттардың екеуінен басқасымен келіспейтіндігін айта отырып: «Бұл қағидалар орыс тіліндегі атаулар жасау негізін басшылыққа алған. Әр тілдің өз ерекшеліктері, өзіндік даму жолы есепке алынбаған. Ғылыми тұрғыдан дәйекті түрде тиянақталмаған, түбегейлі зерттелмеген мәселені жаппай міндеттеу орынды іс емес, әрине. Бірақ мемлекет, қоғам даму бағыты осы жолды еріксіз таңдауға мәжбүр еткен іспетті. Сонымен, мемтерминком бекіткен атау жасау қағидалары ұлт тілінің даму аясын барынша тарылтып, оның еркін дамуына нұқсан келтірді», - дейді [2, 92-102-б.].

Ал, академик Ө.Айтбайұлының да айтар ойы осы орайлас. Академик «Профессор Қ.Қ.Жұбанов және қазақ терминологиясының кейбір мәселелері» мақаласында: «Қазақ тілінің даму, қалыптасу заңдылықтары мен ерекшеліктерін мейлінше терең білетін тіл білімпазының өзі ұлттық терминологияны ұлттық негізде жасауға кесірін тигізетін ұстанымдарды басшылыққа алуға мәжбүр болған сыңайлы. Әйтпесе, интернационалдық терминдер мен орыс тілінде қалыптасқан үлгілерді олардың қазақ тілінде баламасының бар-жоқтығына қарамастан бұлжытпай қапысыз қабылдай берейік деудің қисынға келе бермейтінін өмірдің өзі дәлелдеді», - дейді [3, 64- б.].

Ғалым ағаларымыздың пікірлерінен байқағанымыздай көрнекті ғалым Қ.Қ.Жұбановтың сол кезеңнің «қатаң тапсырмасын» амалсыз орындауға мәжбүр болғандығын мойындауға тура келеді. Бірақ, аталған «қатаң тапсырманың» амалсыз болса да орындалуы ана тілімізге орыс сөздерінің, орыс тілі арқылы шетел сөздерінің дерт сияқты дендеп енуіне алып келді. Тәуелсіздік алғаннан бері тілші-ғалымдарымыз бен сала мамандарының тынымсыз еңбегінің арқасында сол терминдерді ана тілімізге аудару ісі өз жалғасын тауып, нәтижесін беріп жатқанын атап өткеніміз орынды болар.

30-жылдардан бастап Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін қазақ терминологиясының дамуындағы қарқынды жүрген жұмыс, соғыс жылдары тоқтап қалған болатын. Ал, 1948-1950 жылдары академик Н. Сауранбаевтың редакторлығымен «Терминология сөздігінің» екі томдығының жарық көруімен тоқтап қалған жұмыс өз жалғасын тапты. Сөздікте берілген терминдер бүгінде бәрімізге белгілі он тармақтан тұратын қағидаттар негізінде жасалды. Анығында халықаралық болып саналатын, терминдік мәні бар сөздердің барлығы дерлік аударылмай орыс әдеби тіліндегі қалпында алынды. Қазақ тілінде ешқандай баламасы жоқ терминдер де аударылмай, орыс тілінде алынды. Аудармасыз алынған халықаралық терминдер зат есімнің жалғаусыз атау қалпында (номинатив) алынды. Олардың бірнешеуі туынды түрінде алынды. Атау қалпындағы туынды сөздермен бірге «изм», «ист», «ция» сияқты жұрнақтар: «бей», «аэро», «ре», «де» халықаралық сөзалды қосымшалары (префикстер) да қазақ тіліне еніп отырса, аударылмай сол қалпын сақтап алынған терминдер қазақ тілінің емле-ережелерінің принципіне сәйкес орыс тіліндегі формасы сақталып жазылды. Бұдан шығатын қорытынды 1935 жылғы

сиезде қабылдаған қағидаттардың термин қалыптастыру ісінде дұрыс бағытта екенін нақтылай түскендей. Дәл осы кезең аралығында аталған қағидаттар негізінде әртүрлі салалық терминологиялық сөздіктер жарық көре бастады. Ғалым А.А. Әбдірахманов «О принципах составления русско-казахских терминологических словарей» атты мақаласында «Орысша-қазақша салалық терминологиялық сөздіктерді» жасауда төмендегідей заңдылықтар негізге алынғандығын айта отырып, «Ғылыми терминологияны жасаудың негізгі тәсілдерінің бірі- ұлт тілінің грамматикалық амал-тәсілін және лексикалық байлығын қолдану. Сондықтан, ғылым мен өнеркәсіп салалық терминологиясына халықтың он жүз жылдар бойы жасаған ана тілінің ұлттық терминдерін енгізу қажет», - дейді [4, 195-200-б.]. Бұл жерде ғалымның салалық терминологияға ана тілінің ұлттық терминдерін енгізу керек, ғылыми терминология ұлт тілінің негізінде жасалу керек деген пікірі дер кезінде айтылған. Өйткені, сөз етіп отырған уақыт аралығында қабылданып, жасалған қағидат пікірлердің барлығы дерлік қазақ ғылыми терминологиясының негізін орыс тілі мен орыс тілі арқылы енген шетел сөздері қамтығандығын және оларды аудару дұрыс емес деген көзқарас қалыптасқан кезең болатын.

Жалпы алғанда бүкіл одақтық мәжілістің терминологиялық жұмыстың келешектегі міндеттерін анықтауда үлкен маңызы болғаны сөзсіз.

Ғалымдар ұлт тілінде дәл баламасы табылып жатса, шет тілінен енген сөздерді аударуға болатындығын айтады. Бұл пікір - бұдан бұрын айтылған «халықаралық мәндегі терминдерді аудармай сол қалпында қабылдауымыз керек» деген сияқты үзілді-кесілді пікірлерге қарағанда орынды айтылғанын байқауға болады. Осы мәселеге қатысты ойларын ғалымдар А. Қайдаров пен А. Әбдірахманов өздерінің «Казахская терминология» атты мақаласында көрсете білді.

Терминология мәселесіне қатысты қомақты мақала жазып, өз ой-пікірін білдірген ғалымдардың бірі - Әбен Сатыбалдиев. Ғалым өзінің «Терминология принциптері туралы» атты мақаласында тіліміздегі терминдік атауларды тек шет тілдерінен алу арқылы байыта аламыз деу сыңаржақтық көзқарас екендігін, халықаралық терминдерді біздің әдеби тіліміздің сіңіре алатындығын, осының бәрін біле-көре отырып кез келген терминді ана тілімізге аудару беру дұрыс емес екендігін және одан ештеңе шықпайтындығын атап өтеді.

Ғалым әрбір тілдің өзіндік ерекшелігін ескере отырып, шет тілі сөздерін жаңа термин жасағандай, ұлт тілі сіңіріп әкететіндей қалыпқа келтіріп қабылдау керектігін айтады.

Шындығында осындай солақай саясаттың үстемдік құруы ата-бабаларымыз қалдырған ұлттық мұраның жойылуына әкелді, осының садарынан туған елінің тарихы мен тілін, мәдени және әдеби мұраларын оқып, тағлым ала білмейтін тоғышар жандардың көптен өсіп шыққанын, ал мұның өзі бізде ғылым, білім, мәдени мұра қалған емес, қазақ ғасырлар бойы қараңғы, надан халық деген тәрізді біржақты көзқарастың қалыптасуына әкеліп соқтырғанын жасыруға болмайды. Дәл осы кезеңдегі ғылым тілінің жағдайы туралы М.Әуезов қазақтан шыққан ғалымдардың, дәрігерлер мен инженерлердің, биологтар мен математиктердің өз еңбектерін ана тілінде жаза алмауы кешірілмес күнә дей отырып, олардың міндеті ғылымның әр түрлі салаларындағы терминдерді қазақ тілінде қалыптастыру екенін атап көрсетеді. Алайда сол жылдары аталған мәселені шешуден гөрі кеңестік тіл саясатының дұрыстығын жақтаушылар басым болғаны белгілі. Бұл кезеңге ғалым Ш.Білалов «ғылым тіліндегі ұлттық тіректің шайқалу кезеңі».[5,75] деп әділ баға береді.

Қорыта келгенде, 1937-38 жылдары ұлт зиялыларын ұлтшыл деп танып, қуғын-сүргінге ұшыратып, көздерін жойды. Кеңестік идеология қоғам өмірінің барлық саласында үстемдік етті. Орыс тілі ортақ тілге айналып, күшейе түсті. Бұл туралы Ш.Құрманбайұлы «Ұлт тілдері айқасып, ортақ бір тілге айналып кетуі мүмкін (ол әрине, орыс тілі болуы керек еді) орыс тілінен өзге тілдердің ерекшеліктерін ескермейтін кеңес үкіметі өзінің

ұлтсыздандыруға бағытталған идеологиямен де, одан алдана қоймағандарды тегеурінді күшімен де тәрбиелеуге көшті».[6,152].деп жазды.

Тілде, терминтану ілімінде белгілі терминолог-ғалымдардың өзі көрсетіп жүргеніндей, термин тілдік, ғылыми ойлау логикасы, соның негізінде пайда болған ғылыми атау тұжырымы (концепт) мен тілдік бірліктің (лингвистиканың) арасынан туындап, қалыптасады екен. Тұжырым – сөзсіз ғылыми ойлау тілінің жемісі. Осы тұрғыдан келгенде, тіл арқылы көрініс табатын кез-келген ойлау формасы да, ғылыми ойлау формасы да қай тілді ойланса, сол тілде тұжырым жасауға бейім болып тұрады. Сондықтан қалай болғанда да, тілдік сана өзгерісі – қазіргі терминологияның ұлт тілінде қалыптастыруына ықпал етуші сыртқы факторлардың бірі болып табылатындығы анық. Кеңестік дәуірдегі қазақ терминологиясының осындай аумалы-төкпелі жылдарда бастау алып, негізгі қағидаттары қабылданды. Бұл тарихи кезеңнің шындығы болып табылады. Сол себепті осы кезеңдегі қазақ терминологиясының қалыптасып, дамуына әлеуметтік лингвистикалық, психолінгвистикалық тұрғыдан зерттеу жүргізу бүгінгі күннің басты мәселерінің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясының дамуының ғылыми қағидаттары. Астана, 2004
2. Жұбанов Қ. Исследования по казахскому языку. А,1966
3. Урекенова Р.А. Образование терминов в казахском языке. АлмаАта:Наука, 1980. – 128с.
4. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселері. Алматы: Санат, 1996. – 426б.
5. Айтбаев Ө. Профессор Қ.Қ. Жұбанов және қазақ терминологиясының кейбір мәселелері // Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Астана, 1999. – 464б.
6. Әбдірахманов А.А. О принципах составления русско-казахских отраслевых терминологических словарей // Вопросы терминологии. – Москва: Наука, 1961. – С. 195-200.
7. Қайдаров А.Т., Әбдірахманов А.А. Казахская терминология // Развитие терминология на языках союзных республик СССР / Отв.ред. профессор К.Мусаев. – Москва,1987 – С.29-49.

Кожобекова Г.С.,
ага окутуучу,
Тумонбаева М.Ж.,
ф.и.к., Ph.D.,

Кыргызстан эл аралык университети
г. Бишкек (Кыргызстан)

Ч. АЙТМАТОВДУН АКТУАЛДУУ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ОРДУ

Ч.Айтматов - таланттуу жазуучу, кайталангыс инсан, өз доорундагы белгилүү коомдук ишмер экендиги талашсыз. Жазуучунун атасы өз мезгилиндеги көрүнүктүү коомдук ишмер катары Чыңгыз жеткен бийиктиктердин себепкери болгондугу жалпы журтка маалым. Балалык кезден тартып көргөн кыйынчылыктары Чыңгызды сындырбастан, тескерисинче көптөгөн ийгиликтерге жетүүгө бирден-бир түрткү болгон. Залкар жазуучунун жанында көп убакытта бирге жүрүп, Чыңгызды толук билген адам катары белгилүү адабиятчы А. Акматалиевди айтууга болот. Ал өзүнүн калемине таандык

эмгегинде Айтматов тууралуу минтип айткан жери бар: ”Дүйнөлүк адабияттын мейкинине назар салсак, жылдыздар өтө эле көп, бирок төгөрөктүн төрт бурчуна тегиз көрүнгөн, жаркырап жанган жаркындары саналуу. Улуу устаттардын калеминен жаралган не бир баа жеткис көркөм нарк өзүнчө, ал эми алардын өмүрү, бири-бири менен өз ара байланышы ар башка. Баарынан мурда алардын ар биринин баскан жолу, жекече айлана-чөйрөсү жалпы окурмандар үчүн кандайдыр бир кызыгууну туудурбай койбойт. Алар жөнүндө жетишээрлик маалыматтар болсо да, дагы тереңирээк билүүгө ынтызарбыз. Бүгүнкү күндө ошондой жер шаары куштарланып, сыймыктанып көңүлүнө түнөткөн адамдардын бири-Чыңгыз Төрөкулович Айтматов. Адабиятчылар Ч. Айтматовдун дүйнөлүк адабияттагы ордун, чыгармаларынын кайсы мезгилде болбосун ар убакта актуалдуулугун белгилешип келет. Айтматовдун дүйнөлүк жазуучу Габриэль Маркестин чыгармачылыгы, өмүр таржымалы менен окшоштугун баса белгилешип, чыгармаларындагы проблемалардын актуалдуулугу жана идеяларынын курчтугу боюнча Айтматовдун романы өзгөчө орунда тураарын тастыкташат.

Жазуучу жөнүндө ушул мезгилге чейин өтө көп талкууланып, бир канча көрүнүктүү адабиятчылар, окумуштуулар тарабынан изилденип талданып, миңдеген макала, илимий эмгектер жаралып, бүгүнкү күндө да актуалдуу мүнөзгө ээ болуп келет. Анткени Айтматов темасы-бүтпөс тема. Кылымдан кылым, доордон доор алмашса да жер жүзүндө кыргыз барда “Манас” менен “Айтматов” темасы өчпөйт деп ойлойм. Анткени бул эки баалуулуктар кыргыз деген атты океандын ары жагына чейин жеткирип, дүйнө жүзү бизди Чыңгыз жана “Манас” эпосу аркылуу таанып билет.

Айтматовдун эң бир өзгөчөлүгү катары олуялыгын айткым келет. Анткени мындан 60-70 жыл мурда эч кимдин түшүнө “космос” түшүнүгү кирбесе керек. Ал эми бүгүнкү күндө жазуучунун көрөгөчтүк менен жазган чыгармаларындагы космостук түшүнүктөр бүгүнкү күндө реалдуу нерсе болуп саналат. Чындыгында ошол мезгилдеги сабатсыз кыргыз элинин оюна илимий-техникалык прогресстер үч уктаса түшүнө кирбесе керек. Жазуучунун чыгармасындагы образдар системасы, тагыраак айтканда Жамийланын образы да буга далил. Анткени, ошол кездеги кыргыз элинин менталитети бүгүнкү күнгө салыштырмалуу такыр башка болгон. Ал кездеги кыргыз жаштары бирдиктүү жүрүм-турум эрежелерине баш ийип, коомго жат көрүнүштөрдү жасоого батынган эмес. Жазуучу ошол мезгилде бүгүнкү күндөгү жаштардын жүрүм-турум маселесин олуялык менен сезип, Жамийланын образы аркылуу алып чыккан. Ал кезде Жамийланын жасаган кылык-жоругу коомго терс таасирин тийгизгени менен, бүгүнкү күндө мындай нерсе нормалдуу көрүнүш катары эсептелип калгандай. Коомдогу абалдын ушундай деңгээлге жетээрин Ч. Айтматов мындан бир канча жыл мурун сезип, чыгармаларында образдары аркылуу негизги идеяны чагылдырганы-анын улуулугу. Ушул себептерден улам жазуучунун чыгармаларын бүгүнкү күндө да актуалдуу деп айтууга болот.

Чыңгызды изилдөөчү жаш окумуштуу Разия Сырдыбаева өзүнүн эмгегинде мындай деп айтат: “Заманбап профессионалдуу адабий искусстводо Чыңгыз Айтматов улуу классиктердин катарында турат. Анын үстүнө ал түрк маданияты, түрк сөзү, түрк окурмандары менен терең байланышта болгон. Айтматовдун үнүнүн интонациясы бай жана ар түрдүү. Эмнеси болсо да жазуучу өзүнүн чыгармаларын актер катары эмес, ”жазуучу катары“ окуйт, ал угуучуларына сырткы көрүнүшүн эмес, өзүнүн сөздөрүнүн терең ойлорун жеткирүүгө умтулат. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын актуалдуулугу катары-каармандарынын бүгүнкү күндөгү адамзаттын образы менен айкалышкандыгын айтууга болот. Анткени, бүгүнкү күндө аялзаты түмөн түйшүктү мойнуна алып, кээ бир эркектер жасай албаган ишти аткарып жаткандыгында. Баланы чоңойтуу, тарбия берүү, үйдөгү көр тирилик, андан калса иштеп үй-бүлө багуу маселеси-бүгүнкү күндө коомчулукта аялзатынын ролу катары эсептелип калгандай. Ушул сыяктуу проблемаларды Айтматов алда качан иликтеп, чыгармаларындагы каармандары аркылуу коомчулукка даңазалаган. Мисалы, “Саманчынын жолу” повестиндеги Толгонайдын элеси аркылуу жазуучу согуштун оор сыноолорун майышпай көтөргөн карапайым кыргыз аялынын типтүү

образын түзгөн. Бул трагедиялуу боектор менен жазылган зор оптимисттик күчкө ээ болгон Толгонайдын образына күчтүү драмалык чыйралыш, терең психологизм, эпикалык кеңири масштабдуулук мүнөздүү. Мындан сырткары “Бетме-бет” повестиндеги Сейденин образы да жогоруда айтылган ойлорго мисал боло алат. Анткени, Сейде ошол кездеги согуштун кыйынчылыгына карабай, балдарын жалгыз багып түйшүк тартып, керек болсо Ысмайылды да жер төлөгө бекитип алып баккандыгы буга күбө. Айтматовдун “Ак кеме” повести жазуучунун чыгармачылыгында бөтөнчө мааниге ээ. Бул чыгармада адам тагдырынын не бир катаал жактарын изилдөөдөгү жазуучунун кыраакылыгы, интеллектуалдуулугу, ийкемдүүлүгү көрүнөт. Повесттин гуманисттик пафосу баштан аяк адамдын бийик сапаты жана нравалык тазалыгын даңазалайт. Повесттеги “балык” болуп сууга агып кеткен баланын образы, куулук-шумдугу жоктугу, ак пейилдүүлүгү менен айырмаланып, адамды ар кандай бузукулукка, арамдыкка, зомбулукка каршы активдүү күрөшүүгө чакырат. Бул маселе бүгүнкү күндө да актуалдуу.

Ч. Айтматовдун уникалдуулугун бир нече окумуштуулардын миф жөнүндөгү илимий эмгектериндемындайча баяндалат “А.Исенов” Заманбап прозанын психологиясы: Чыңгыз Айтматовдун материалдарынын негизинде”, Ф.Г. Поляков “Чыңгыз Айтматовдун” Ак кемедеги “Мүйүздүү Бугу эне жөнүндө уламыш” ж.б.у.с. атасак болот: философиялык изденүү, поэтика жана стиль, жазуучунун эстетикалык көз караштары. Батыш жана Латын Америкасынын мифтерин жаратууга арналган бир нече илимий эмгектердин бар экендигине карабастан, “токтоп калган” муундагы жазуучулардын чыгармачылыгындагы мифологизм көйгөйү азыраак изилденген бойдон калууда. Ч. Айтматовдун прозасынын мифологиялык аспектиси жазуучунун чыгармачылыгына сын-пикирлерди илгертен жаратып келгендигине карабастан, ушул кезге чейин атайын изилденбей келгендиги менен аныкталат. “Күн кылымга тете” (198). Өзгөчө көңүл кыргыз жазуучусу Ч. Айтматовдун мифтерин жаратуудагы, айрыкча анын мифологизм поэтикасына бурулат. Ч. Айтматовдун прозасында мифологизмди изилдөө, көркөм текстти чечмелөө методдорунун татаал тутумун колдонуу менен жүргүзүлөт”.

Айтматов ошондой эле публицистикалык очерктердин, адабий сын макалалардын, эссе жанрынын чоң чебери. Жазуучунун ар кайсы жылдары жарык көргөн макалаларынын топтомдорунан түзүлгөн “Жер, суу менен авторлош” (орус тилинде), “Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат” (кыргыз тилинде) жыйнактары тематикасынын кызыктуулугу, проблеманы терең ачып бере билүү чебердиги, көркөмдүгү менен анын көркөм жанрдагы чыгармаларынан кем эмес окурмандарды өзүнө тартып турат. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы улуттук адабият үчүн эле эмес улуттук искусствонун башка түрлөрүнүн өнүгүүсүнө да өзүнүн зор таасирин тийгизди. Анын чыгармаларынын негизинде музыкада чакан обондуу ырдан тартып симфонияга чейин жазылды, көркөм сүрөт искусствосунда ондогон, жүздөгөн эмгектер жаралды, театралдык спектаклдер, кино-фильмдер коюлду.

Юнесконун билдирүүсү боюнча Ч. Айтматов бүгүнкү күндө чыгармалары көп басылган классиктердин бири. Анын чыгармалары дүйнөнүн 165 тилине которулуп, бир нече ирет чоң тираж менен (1998-жылы жалпы саны 67,5 млн экз.) кайталап басылган. “Айтматов таануу” деген илимий атайын дүйнөлүк адабий процессте кеңири колдонууда. 1989-ж. Бишкекте Эл аралык Айтматов клубу (негиздөөчүсү жана президенти окумуштуу А. Акматалиев) түзүлгөн. Ошондой эле Бишкекте “Айтматов чыгармаларынын китепканасы”, 1993-жылы Эл аралык коомдук Айтматовдун академиясы уюштурулуп, анын анык, ардактуу академиктери шайланган.

Бүгүнкү күндө Айтматов деген ысымдын ордуна “Айтматов ааламы” деген сөз эл арасында көбүрөөк колдонулат. Мындай улуу даражалуу сөзгө татыктуу болушуна бирден-бир себеп-Айтматовдун чыгармаларынын актуалдуулугу жана дүйнөлүк адабий аренадан орун алгандыгы болуп саналат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында жаамы адамзаттын алдында турган ири маселелер, көйгөйлүү проблемалар көтөрүлөт, көбүнчө адамдын ыйманы талданып, этикалык

жагдайлар алдыңқы планга чыгып, канткенде адам уулу адам боло алат?”- деген соболго жооп изделет да, мунун баары бийик гуманисттик-философиялык деңгээлде чечилет.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы, жазган аңгемелери, повесттери, романдары жөнүндө толгон-токой китептер, макалалар, илимий изилдөөлөр жана диссертациялар жазылды. Айтор, Ч. Айтматовдун китеп дүйнөсү универсалдуу жана бүгүнкү күндө баарына жеткиликтүү экендиги айдан ачык. Жазуучунун жазган ар бир чыгармасы бүгүнкү күндө актуалдуу мүнөзгө ээ болуп, окурмандардын китеп текчесинен түшпөй келет. Айтматовдун чыгармалары кыргыз адабиятында гана эмес, чет өлкөлүк окурмандардын да кызыгуусуна ээ экендиги белгилүү.

Адабияттар

1. А. Акматалиев. Чыңгыз Айтматов. -Б.:Бийиктик,2008.
2. Сырдыбаева Р.М. Чингиз Айтматов и музыкальное искусство: Монография,- Б.: Алтын Принт , 2013
3. Акматалиев А.А. Значение творческой активности Ч. Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур. – Б.: Илим 1995
4. Акматалиев А.А. Кыргызская литература: история и эпоха (Кыргыз адабияты:тарых жана мезгил). – Б.: Илим - 20104.
- 5.Лузанова Е.С. Об историко-культурных категориях творчества Чингиза Айтматова // Вестник Кыргызского государственного университета унив-та им, И. Арабаева. –Б., 2010
6. Тумонбаева М.Ж., Мырзакматова М.О., Бакенова Ж.Б. Мифология тюркоязычных народов и его роль в глобализации (“Легенда о манкурте” по роману Ч.Айтматова “И дольше века длится день”)//Вестник “МУК” -Б. №2 (43) 2021. Стр 410-415
7. Мырза-Ахмедова П.М. Национальная эпическая традиция в творчестве Чингиза Айтматова. – Ташкент: 1980.
4. Акматалиев А.А. Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур. – Б.: Илим , 1991

Кауыскызы Н.,
музыка пәні мұғалімі,
Зейноллаева Ж.А.,
қазақ тілі және әдебиет пәні мұғалімі,
«№22 жалпы орта білім беретін мектеп-лицейі
Семей қ. (Қазақстан)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНШІ-КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Абайды әлемге танытқан Мұхтар Әуезов десек, Абайдың әндерін қазақ даласында шырқатқан – Теміржан Базарбаев. Олай дейтініміз Теміржан Базарбаев «Жаз», «Күз», «Қыс», «Көктем» өлеңдеріне жазылған хорлары композитор шығармашылығының жаңа қыры мен ауқымын, құлашын кеңге салғандығын да білдіреді. Екіншіден, Теміржан Базарбаев Абай салған сара жолдан сабақ алып, өнерін қарыштай түсті.

Теміржан Базарбаев шығармашылығы арқау жібінің бір тіні Абайдың ән қайнарымен арқаулас. Абай әлемі оның көптеген шығармаларында не ойлық өзектен, не үндік дауыс шағынан бір тіл қатпай кетпейді. Ол – Абай әлеміне ынтық жан. Үнемі онымен үндес, сырлас әрі шәкірт және үйренуші, ұғынушы ғана емес, өз өнерінің әуен өрімінде өзінше өрнектесіп, тың тыныс, соны үн табушы. Сонысымен тыңдаушыға Абай әлемін ашып жеткізуші, айқындаушы, жаңғырта түйіндеп түсініктеуші де.

Теміржан Базарбаев Абайдың драмалық, элегиялық мұң сарындарына барынша үйір. Онысы да заңды көрінеді. Өйткені Абай әлемінің басым үні – мұң, аңсау, сағыныш, қыстығу, ызалы ашу. Махаббат, сүйіспеншілік сезімі өзегінің өзінде «тәтті мұң» басым.

Теміржан Базарбаев Абайдан сусындап, шығармаларына ән жазса, келесі Семейдің атақты композиторы Теміржан Базарбаевтан білім алған – Төлеген Мұхамеджанов. Симфония, опера, камералық шығармалардың, театрлық қойылымдарға жазылған музыкалардың, кең таралған әуендік аспаптарға арналған әндер мен романстардың авторы, әрі ақын, жиырмадан астам кинофильмдерге музыка жазған, бүгінде әндерін қазіргі қазақ сахнасында шырқалып жүрген белгілі композитор.

Әнмен қатар ол «Алдар Көсе» операсы мен «Жерұйық» атты рок опера, екі музыкалық комедия, Абай мен қытай ақыны Ли Бонның өлеңдеріне вокалды циклдер, екі симфония, «Махамбет» симфониялық поэмасын, симфониялық оркестр мен хорға арналған пьеса, кең таралған аспаптық музыкаға үш альбом, екі ішектегі квартет, фортепьянолық трио, фортепьянолық квинтет, аспаптық пьесалар жазған. Халық назасының әнұранына айналған әйгілі «Заман-ай» әнінің авторы.

Шығыс өңірінде жүзден жүйрік саңлақтардың шығуына тағы себепкер, қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаевтың топырағына тағзым етуі, Абайдың ақындығына ақындар өлеңмен ізін жалғастырса, Абайға арнап композиторларымыз әнін арнады. Соның біртуар композиторы – Абайдың туғанына 150 жыл толуына арналған 4 бөлімді үрлемелі мыс аспаптарына арналған квинтет Абайдың туғанына 150 жылдығына орай өткен халықаралық байқауда Бас жүлдені жеңіп алған, ШҚО, Зырян ауданындағы Лесная селосында дүниеге келген – Джанияров Олег Саиндыльдинович. Шығармалары: 2 опера, 3 балет, Си минор симфониясы, 3 симфониялық поэма, үлкен симфониялық оркестрге арналған уветюра, 2 фортепиано мен симфониялық оркестрге арналған концерт, Фагот пен камералық оркестрге арналған концерт, фортепиано мен үрлемелі мыс аспаптар оркестріне арналған соната, «Микельанжело мемориалы», «Менің ойыншықтарым», «Ивашка» атты вокалды циклдар. Бірнеше кванталар мен хорға арналған ірі шығармалар. «Қалқаман – Мамыр» атты музыкалық драма, драмалық спектакльдерге арналған музыкалар, әндер, хорлар, камералық шығармалар, үрлемелі аспаптар оркестріне арналған пьесалар, аспаптық шығармалардың авторы.

Семей облысының Үржар ауылының тумасы белгілі композитор – Омархан Несіпханов. Шығармашылығында жаңа интонациялар, қазақ фольклоры айқын көрінеді. Негізгі шығармалары: автордың либреттосына жазылған «Мен сенемін» атты опера Н.Әбдіров ерлігіне арналған симфониялық поэма, қазақ ұлт аспаптар оркестріне арналған уветюра – дифирамб, кларнет, фагот және фортепьяноға арналған Триптих, кларнет пен фортепьяноға арналған сюита, ішекті квартет, «Балалық шаққа саяхат», әндерінің авторы.

Тағы бір Үржар ауылының талантты тумасы – Даукенова Гүлнар Жұмайқызы. Халыққа кең тараған және жұртшылық жүрегінен берік орын алған «Сағындым сағым жылдар», «Қайран, уақыт», «Аппақ қарлар», «Қош енді қош бол, күрең күз», «Шындағы шынарым», «Анашым», т.б. ән-романстар мен күй-поэмалардың авторы. Қазақ радиосының «Ән таңдайық» хит парадында «Шындағы шынарым», «Жан сырым», «Құштар көңіл» әндері лауреат деп танылған. Ж.Даукенова қазақтың белгілі ақындары М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ф.Оңғарсынова, Ш.Сариев, А.Асылбеков, Ә.Нілібаевтардың өлеңдеріне шығарған өлеңдерін қазақтың белді әншілері шырқатып жүр. «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» спектакліне музыка жазған.

Абай топырағынан нәр алған композитор, әнші, оқытушы – Досымжанов Қадыр. Семей облысы, Ақсуат ауданы, Қызылкесек ауылында дүниеге келген. Қазақ халық аспаптар оркестріне арналған: «Отан таңы», «Жанпида» поэмалары, «Шәкірт Абай», «Көктем сыры», «Семей сазы», «Ана тілім – қазынам», күйлері, домбыраға арналған дуэт «Сайран», «Серпін», «Дәурен», «Жас қайың», «Самал сазы», «Өрмекшінің торы», «Барқыт бел», «Атамұра», «Атам айтқан ертегі», гобойға арналған «Аружан», скрипкаға арналған «Жанел» пьесалары, «Самғау», «Назерке», «Есіл – өзен қоңыржай» күйлері, кларнетке

арналған пьеса «Аяжан серуенде», «Нұр Астана» симфониялық поэмалары «Қанатты Қазақстан!», «Түркістан туралы аңыз», скрипкаға арналған концерт «Мұтылғанның өмірі», т.б. жиырма шақты әндері бар.

«Өнер – тәңір сыйы» десек, бойға біткен қасиетті танып, оны дамыту, жан дүниені тебіrentкен ерекше сезімнен туған ән ырғағын тыңдаушыға жеткізіп, көкірек көзін ояту екінің бірінің қолынан келе бермейді. Ал әнші бола жүріп, поэзияны жанына серік етіп, көкейдегі сансыз сұрақтарды жыр жинағынан іздеп, ән тілеп тұрған тебіреністі ырғақтарды музыкаға айналдырып, тыңдаушысын тәнті ету тылсым дүниедегі үндестікке қосылу болса керек. Өздеріңізге «Сәби болғым келеді» әнімен танымал сазгер әрі белгілі әнші Тұрсынғазы Рахимов, міне, осындай өнер иесі еді.

Тұрсынғазы өз жүрегіндегі әдемі сезім иірімдерін тыңдап, ойын мазалаған әсем әнге ұластырды. Табиғатынан жаны дарқан, ақкөңіл де аңғалдығымен сенгіш, аса бауырмал ол – сауықшыл халықтың өнерінен нәр алып, шырқау биікке көтерілетін асқақ әндердің иесі еді. Ән шығару үшін де әншіліктің қыр-сырын жете меңгеру абзал. «Үш бақытым» деп Мұқағали жырлап өтсе, «үш ұстазым бар» деп Тұрсынғазы әркез мақтанышпен айтады. Өнер жолында үш дарын иесінен тәлім-тәрбие алғаны жайлы бізге берген сұхбатында былай деп еді: «Мен Жүсіпбек Елебековтің шәкірті болғаным бақыттымын. Ол кісі үнемі «сен сазгерлікпен айналысаың» деп айтатын. Ол кісінің көрегендігі ме, мен он жылдан кейін ән шығара бастадым. «Сені асырайтын – қара домбыраң», дейтін марқұм. Екінші ұстазым – Есімхан Обаев. Ол маған талай рөл беріп, сахнаға шыңдады. Сахнаға шығу үшін де шеберлік керек. Үшінші ұстазым – композитор Теміржан Базарбаев. Ол кісі 1979 жылы алғаш «Сәби болғым келеді» әнін жазғанда-ақ батасын беріп, көп тәрбиелеген тәлімгерім еді...».

Иә, әнге деген аңсарлы ынтызарлықты, халық үшін талмай еңбек етуді, төзімділікті, өнерге деген адалдықты Тұрсынғазы өз ұстазы Жүсіпбек Елебековтен үйренді. Жүсекең әр шәкіртінің болашағын болжап отыратын. Сол кезде шәкіртіне: «Балам, сен халқын еркелеткен асқақ әнші, ән шығаратын композитор боласың», – деп ақ батасын берген.

Қызығы мол студенттік шақтың соңғы күндерінің бірінде Жүсіпбек: «Тұрсынғазы, сен өнер жолыңды Керекуден баста, ол жерде атақты Жаяу Мұса, Майра Уәлиқызы, Естай, Байғабыл әншілер дүниеге келген. Қасиетті жердің топырағы сенің әнші болып қалыптасуыңа көп септігін тигізеді», - дегені бар. Шындығында да, шәкірт ұстаз ақылын тыңдап, өнер жолын табиғаты сұлу Кереку өңірінде бастап, көршілес облыстармен қоса, Ресей жеріндегі қазақтарды өнер сапарларымен жиі аралап, сауық-сайран құрды.

Кешегі өткен Біржан, Абай, Ақан әндерінің, Жүсіпбек, Дәнеш, Мәдениет, Болат пен Жәнібектердің дауысынан нәр алып, әр орындаушының шеберлігін, әдемі иірімдерін өз өнеріне үлгі еткен Тұрсынғазы орындаушылық шеберліктің шыңына жеткен. Әсет атасындай аңыратып ән салып, жоғары биік үнді алғанда қиналмай, еркін шырқайтын шеберлердің бірі. Сол елдің сазгері Арғынбек Ахметжановтың «дауысы қанша созса да еркін самғайтын әнші» деуі – шындық.

Тұрсынғазы Рахимов Алматыға келсе, достары ақын Несіпбек Айтов пен жазушы Тұрсын Жұртбаевты, жезтаңдай әнші Жәнібек Кәрменовті іздейтін. Кейін Жәнібектен көз жазып қалған шақта Несіпбек екеуі «Ақбөкен» әнін шығарса, бертінде Есенғали Әділбековтің өлеңіне «Әнің қайда, Жәнібек» әні туды.

1992 жылдың желтоқсан айында бір топ семейлік әнші өнерпаздар Алматыда өтетін Тұрсынғазы Рахимовтің есеп беру концертіне қатысады. Үш сағатқа созылған шығармашылық кештің соңында небір өнер адамдарының ішінде Қазақстанның Халық әртісі Асқар Тоқпанов та бар еді, ол кісі аса тебірене сөйлеп, ақ батасын береді.

Сонда айтқан бірер ауыз шумағы әлі есінде:

Жолы көп өмірдің бұралаң, қиясы,

Ел үшін тірнектеп асылын жиясың.

Тәңірім сақтасын, кеудеңе орнаған,

Жезтаңдай бұлбұлдың шүпірлі ұясын, – деп берген батасы қабыл болып, Тұрсынғазы Рахимов «Қазақстанға еңбегі сіңген мәдениет қызметкері» деген атаққа ие болған.

Тұрсынғазы ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың «Нені аңсаймын», «Дариға, домбырамды берші маған», «Дұшпаның бар ма дейсің», «Қырықта дәнеңе жоқ», «Аягөз ару», «Санаулы күн», «Ғашықпын», «Я, жаратушы Аллам», «Қазағым-ай» сынды бірнеше өлеңдеріне ән жазды. Ал енді Мұқағали поэзиясына деген ерекше ықылас қай кезден бастау алды. Ол жайлы сазгер:

«Менің ағайым болды, ол кісі де жас кетті. Мұқағали 1967 жылы біздің Аягөзге келді, ағам ақиық ақынмен дос еді. Өкпет деген қасиетті тауымыз бар», - дейді.

Теміржан Базарбаевтай ән шығарудағы майталман композиторымыз қамқорлығына алып, сазды әндердің сырын ашқан ұстазы бар Тұрсынғазы шынында да бақытты. Теміржан – үлкен талап қоя отырып, білгенін аямай үйретіп, Тұрсынғазының сазгерлік өнерін бір ізге салған тәлімгер еді. Оның үстіне, Мәдениет Ешекеев бастаған Дауыл Хайруллин, Амангелді Жікенов, Баян Сағымбаева, Келденбай Өлмесекөв, Санақ Әбеуов сынды халық әншілерімен бір ортада тәжірибе бөліскен Тұрсынғазы үлкенге еркелеп, кішіге қамқор бола білген жан еді.

Тұрсынғазы Рахимовтің «Нені аңсаймын» деген ән-жинағы жарық көрді. Ән – сазгердің жүрек лүпілі, өмір жолы десек, осы жинақта ақын-журналистердің Тұрсынғазы Базарбаев жайлы жазған туындылары орын алды.

«Еркелеу етіп сені елің,
Ән менен жырға бөледің,
Ерітіп жанды әуенің,

«Сәби де болғың келеді», – деп жергілікті ақын жырлағандай, шығармашылық толысқан шағында Жүсекеңнің әншілік мектебінің қасиетін ұрпаққа үйретіп, Семейдегі Мұқан Төлебаев атындағы музыка колледжінде ұстаздық еткен Тұрсынғазы Рахимов – өнер шырағын келер ұрпаққа жеткізген тәлімгер еді.

Оны өмір көші озған сайын «осы бір қамшының сабындай ғұмырда не тындырдым» деген ой оны әркез қатты толғандыратын. 2016 жылдың 18 ақпан күні өнер иесінің ауыр науқас үстінде екенін ескеріп, жерлестері Тұрсынғазы Рахимовтың әндеріне «Қазағым-ай» атты байқау ұйымдастырып, облыс әкімі сый-сияпаттарын жасады. Көзі тірісінде көрген соңғы құрметі осы болды. Қос ғасырдың алтын көпіріндей болған арқалы әнші бақытын өнерден тапқан жан еді.

Секен Кәрімұлы Тұрысбеков (12.03.1961 ж., Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданында дүниеге келді. 1-май а.) – қазақ композиторы, домбырашы, күйші. Семей музыка училищесінде оқып, содан кейін, Алматы консерваториясын (қазіргі Қазақ ұлттық консерваториясы, М.Әубәкіров жетекшілігімен) бітірді. Консерваторияны бітіргеннен кейін «Сазген ансамблі» құрамында еңбек етті. 2001 ж. Еуразия университеті жанындағы «Қоңыр қаз» ансамблінің көркемдік жетекшісі болып тағайындалды.

«Ақ жауын», «Көңіл толқыны», «Ақжарма», «Балауса», «Дарабоз» күйлерінің және «Аққу сазы», «Ерке құсым», «Көктемім менің», «Қоңыр қаз», «Шағала» әндерінің авторы.

Шығыстың шайырларының бірі 1965 жылы Абай ауданының Қарауыл ауылында дүниеге келген, композитор – Кентау Назарбек. 1972 жылы Абай атындағы орта мектеп табалдырығын аттап, 1982 жылы осы мектепті бітірген. Әскери борышын өтеп келген соң 1986 жылы Семейдің Шәкәрім атындағы педагогикалық институтының көркемсурет факультетінің студенті атанып, 1991 жылы аяқтайды. 1992 жылы облыстық жастар комитетіне қызметке тұрып жастар өміріне белсене араласады. 1994 жылы қалалық мәдениет басқармасын басқарады. 1996 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін полиция қызметкері. 1993 жылы өткен «Үкілі үміт» атты Республикалық сазгерлер байқауының жүлдегері. Абайдың 150-жылдық мерейтойына арналған қалалық, Республикалық сазгерлер байқауының жүлдегері. Сазгерлік өнер жолын Жұмабике Егімбаевның «Анамның тілі» өлеңі сөздеріне ән жазудан бастаған, қазір 60-қа жуық әннің авторы. 1980

жылдан бері қара домбырасын серік қылып өнер жолында еңбек атқаруда. Әндері Республикаға және танымал әншілердің репертуарынан берік орын алған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бағысбек Қуат. Қазақстан композиторлары: Анықтамалық. – Алматы: «Сансам», 2011. – 216 б.

2. Агейкина М.В. Байхонов С.М. Туған жер әуендері: сборник произведений композиторов ВКО, Региональные творчество, – 2005 г. – 200 б.

Қуанышов А.,
магистрант
Аймұхамбет Ж.Ә.,
ф.ғ.д., профессор,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

РУХТЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ПІШІНІ

Ғылыми және танымдық жазбаларға сүйенсек, «Рух» сөзінің мағынасы «жан», «күш» деген ұғым, түсініктерге келеді. Көпше түрі «әруак». Бұл көне мифтер мен жазушылардың шығармаларындағы кейіпкерлердің ішкі әлемін, олардың жан дүниесін, санасын, жадын, қиялының кеңістігін зерттеуге мүмкіндік берген. Бұл туралы ғалымдар адамның философиялық мәселесінің тамырын, екінші жағынан уақыт пен кеңістік қатынасын тануға мүмкіндік береді деп пайымдайды. Себебі, адамның өткені мен қазіргісі, тіпті болашағы түйсетін нүктесінде суреттеліп, оның ішкі әлемінде тарихи мезгілмен, мифтік бірлікте қарастыруға мүмкіндік береді. Негізі мифологиядағы рух категориясы ерте қоғамдағы рухани бастауларға қарсы, бірақ қоғам дамуының кері әсері тигізген жат құбылыстарды айқындауда көркемдік қызметі басым. Бұған алғашқы діни сенімдерден бастап, бүгінгі бірқұдайлық діндерге деген сенім әсер етті ме, әлде осы рух мифологиясы дінді туғызып, оны өркендете түсудің тәсіліне айналады ма, әлде адамзаттың парасатты ой-санасы бұдан басқа жолда таба алмай келе ме, әлде бұл адам санасы мен ойлауының ажырамас қасиеті болып табыла ма? деген сауалдар осы тұста маңызды болып шығады. Осы ретте мифологиядағы рух категориясы мәселесін ғылыми тұрғыдан қарастырып, оның қаламгерлер шығармаларындағы ерекшелігіне салыстырулар жасап, мифологизм мәселесіне арналған соңғы еңбектерге талдау жұмыстары жасалды.

Ғылыми мақала жазу барысында салыстырмалы зерттеу тәсіліне жататын тарихи талдау, топтау және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Рухқа байланысты мәселелер шешімін ғылыми тұрғыдан және әдіснамалық тұрғыдан зерттеуде қазақ және шетел зерттеушілері мен шығыстанушы ғалымдар мен тарихшылардың еңбектері басшылыққа алынды. Әлемдік фольклортану ғылымында мифті зерттеушілердің еңбектері көптеп жарыққа шықты. Мифологиядағы рух кейіпкерін зерттеушілердің қатарына Л.Н. Меньшиков, К. Королев, Е.М. Мелетинский, Ю.М. Медведев, Даниель Коэн, Гэри Ферраро, Майар Фортс, Э.Б. Тайлор т.б. есімдеріне ерекше атауға болады. Атап айтқанда, Ш. Уәлиханов, Досым Омаров, Б. Сағындықов, Бағдат Бейсенов, Юань Кэ, Джудит Цэйтлин, Розмари Эллен Гуили, Пак Чен О, С. Қасқабасаов, С.А. Токарева, Б. Ибраев, Р. Нұрғали, Х. Досмұхамедов, Қ. Алпысбаева, Ш. Ибраев, Ә. Қаба, П.Т. Әуесбаева, т.б. ғалымдардың зерттеулеріне сүйендік.

Әйгілі антрополог Майар Фортс «Дін, Адамгершілік және Адам: Галенци религиясы бойынша эсселер» [1,68-69] атты еңбегінде: «рух – көзге елестейтін әлдене; адам, жануар

немесе жансыз денелердің тұрпатына ие, алайда аталған объектілердің ешқайсына жатпайтын, адамдарға да жануарларға да тән емес ерекше қасиет иесі, мәлімет тасымалдаушысы жоқ кескін» - деген анықтама береді. Ал ғалым Гери Ферраро өз еңбектерінде әріптесінің берген анықтамасына сілтеме жасай отырып, рухқа сену адамдар арасында кең тараған, бұл сенімдер кей халықтарда ата-баба рухтарына табынумен ұласып жатыр деп пайымдайды [2, 211-217].

Жоғарыдағы аталған ғалымдардың пікірлеріне америкалық ғалым, фантастика жанрының жазушысы Даниель Коэн де тұжырымымен толықтырсақ. Ол рух тақырыбына қатысты «Ұлы Рухтар», «Жас рухтар», «Рухтар энциклопедиясы», «Шыңырау рухтары», «Теміржол рухтары», «Әлемге әйгілі рухтары» т.б. сынды көптеген танымал еңбектер жазған. «Рухтар энциклопедиясы» атты 1978 жылы жазылған еңбегінде [3, 8]: Рух – көзге елестеп көрінетін әлдене, тірілер әлемінен гөрі, өлілер әлемімен көбірек байланысты жандар. Дегенмен көбіне рух деп – қайтқан адамның жанын айтқанмен, жануарлар мен жансыз рухтары туралы көптеген сенімдер мен мифтік баяндар барын айтады.

Ағылшын этнографы, антрополог ғалым Эдуард Тайлор «Алғашқы кездегі мәдениет» атты еңбегінде [4, 205]: «Анимизм (лат. anima, animus – «жан» және «рух») – жан мен рухтардың бар екендігіне, бүкіл табиғаттың анимациясына деген сенім. Анимистік көріністер барлық діндерде кездеседі. «Анимизм» термині ұйымдасқан дін мен ежелгі нанымдардың арасындағы айырмашылықты көрсетеді». Бір сөзбен айтқанда, анимизм – рухани әлемге деген сенім. Ол бұл еңбегінде анимистік нанымдарды екі бағытта дамытады.

Бірінші қатар – ертедегі адамның ұйқы, елес, дерт, өлім жөніндегі ойлануларының нәтижесінде, сонымен қатар транс пен галлюцинацияларын бастан кешіру барысында пайда болды. Бұл күрделі құбылыстарды дұрыс түсіндіре алмаған «алғашқы қауымдық адам» адам денесінде болатын және кейде одан шығып кетіп отыратын жан туралы ұғымды, кейінірек бұған қарағанда күрделірек, дене өлген соң жанның өмір сүретіндігі жайлы, жандардың жаңа денелерге көшетіні туралы, о дүние жайында түсініктер қалыптастырады.

Екінші қатары – қоршаған ортаны кейіптеу мен рухтандыру сияқты алғашқы адамдарға тән талпыныстан туындайды.

Анимизм – алғашқы қауымдық құрылыста пайда болып, антропоморфизм мен дуализм негізінде алынған. Әлем тірілер және өлілер немесе бұл дүние және о дүние болып бөлінеді. Өлілер әлемі, о дүниеде рухтар мекен етеді. Алғашында бұл рухтар осы тірілер әлеміндегі қасиеттердің бәріне ие болған. Бертін келе рух, жан дегендер материалдық емес денелер деген ұғым орныққан.

Эдуард Тайлор тұжырымы бойынша, жан – жын, шайтан, албасты, мыстан секілді түрлі рухани мәндер тобына жатпайды. Алғашқы қауымдық құрылыс кезінде адамдарға өлім мен ұйқының маңызы зор болған. Олардың түсінігінше ұйқы – рухтың тәннен шығып серуендеуі және қайтып тәнге оралуы, өлім – керісінше, серуенге шыққан рухтың тәнге қайта оралмауы болып табылды.

Алғашқы қауымда адамдар рухтарды жақсы және зұлым деп бөледі. Анимистік тұжырым бойынша зұлым рухтардан сақтану үшін жақсы рухтардан жәрдем сұрап рухтарға табынады. Нәтижеде «анимизм» деген «дін» пайда болған деп тұжырымдайды.

Корейлік фольклортанушы ғалым Пак Чен О «Рух жайлы корей ертегілерін зерттеу» атты монографиясында рухқа мынадай анықтама береді: «Жалпы рух – адамның мүмкіндіктерінен асып түсетін ерекше қабілетке ие, сонымен қатар адамдарға беймәлім тылсым дүние [4, 112-187] – дейді. Бұл ретте неміс ғалымы Ницше өзінің «Так говорил Заратустра» атты еңбегінде: адам бойындағы рухтардың түрленіп кезең-кезеңге өтіп отыратынын баяндайды.

Ницшенің рух түрленісінің символикалық үш кезеңін бөліп көрсетеді [6, 22].

Біріншіден – шөлге шыдамды, жүрген жолында жүк қалдармайтын түйе кейпіндегі *төзімді рух*. Бұл ретте Заратустра есімінің түп-төркін мағынасы «кәрі түйелі кісі» дегенді білдіретінін де ұмытпаған жөн; сонда ол өздігінен «төзімді рухтың иесі» болып шыға келеді.

Екіншіден – жапан дүз, қу медиенді билеп төстейтін арыстан бейнесіндегі *еркін рух*. Жұлдызнамаға сәйкес, Зодиак шеңбері бойындағы Күнді сипаттайтын ең қуатты, ең қызу шоқжұлдыз Арыстан екені мәлім. Олай болса, Күн мен отқа табынуды әспеттеген зараостризмнің салтына Ницше бұл жерде де сүйенген.

Үшіншіден – төзімді рух пен еркін рух жаңа құндылықтар жасау құдіретіне жету үшін бала келбетіндегі *пәк рухқа* айналуы қажет. Бұл – рух түрленісінің ең жоғарғы сатысы; содан соң ғана тәңірі – тұлғалыққа қарай адым ашуға болады. Себебі, сәбидің санасы ғана – таза, табиғи, сәбидің сезімі ғана – елгезек, елтігіш, сәбидің сөзі ғана – адал, аңғал... бала барлық бастаудың басы...

Профессор Бек Ибраев «Космогонические представления наших предков» атты мақаласында : «Рух адамның тәнін өлерден қырық күн бұрын тастайды. Сөйтіп, құсқа (көгершінге) айналып, ұшып барып бәйтеректің жапырағында өз адамының есімі жазылған бұтаға қонады. Мұнда адамның аты жазылған қисапсыз жапырақтар көктеп-солып, алма-кезек ауысып тұрады. Жан адам өлгенде шыбын бейнесінде денеден шығып, үй ішінде ұшып жүреді. Тек қырық күннен кейін барып, үйді біржолата тастайды. Бәйтеректің дiңгегі арқылы әлгі жан жерге түсіп, не жерге шығып жүреді де, мезгілі болғанда әйелдің құрсағына қонады, сөйтіп, жаңа өмір пайда болады. Жануарлар да, өсімдіктер де дәл осылай өмірге қайта келеді»[7]. Рухтың құсқа айналуы туралы аңыздар көптеп кездеседі. Солардың бірі:

Баяғыда бір адамның рухы өте күшті болыпты. Ол кейде өзінің ұлына: «Сен періштенің немесе Құдайдың, шайтанның немесе перінің қызына да үйлендіруге шамам жетеді ...» - деп айтып отырады екен.

Біраз жылдан соң жігіт жасына жеткен әлгі бала шеңбер сызса, сол шеңберде ару қыз пайда болады. Ол соған үйленіп, кәдімгі әйелдей тұра бастайды. Содан бір уақыттарда әкесі қатты ауырып, түс көреді. Түсінде: «Қызды еркіне қоя берiңдер. Ол періштенің қызы!» деген аян беріледі. Бұл жаздыгүні болған. Қыз киіз үйде отырған. Ол кенет құсқа айналып, ұша жөнеледі [11, 177].

Бегім ана туралы аңызда: «Жанкенттің әміршісі Санжар хан нөкерінің ғайбатына сеніп, күнәдан пәк Бегім сұлудың оң қолын шауып, оң бұрымын кесіп, оң танауын тіліп жазықсыз жазалайды. Бегімнің әкесі атақты Қарабура әулие қанішер ханға «Қызым ақ болса шабылған қолы, кесілген бұрымы, тілінген танауы қалпына түседі» дейді. Әділдік үстем шығып, Бегімнің дене мүшелері қалпына келеді. Қызының нақақ жәбір көргеніне назаланған әулие Санжар ханды қарғапты. Құдіреттің күшімен аспаннан іші ордалы жыланға толы мес түсіп, хан бағыныштыларымен бірге ажал құшыпты. Қаланың халқын жылан шағып өлтірген. Бегім сұлу ақ құсқа айналып көкке ұшып кетіпті. Қонған жеріне керемет Бегім ана мұнарасы пайда болыпты», – делінеді.

Осы тұрғыдан ел арасындағы наным-сенім бойынша егер бір кісі қайтыс болса оның үстіне қайшы қойылады. Өйткені қайшы қойылмаған мүрденің үстінен мысық аттаса өлген кісі мыстанға айналып немесе рухы мазардан ұшып кетуі мүмкін. Бұдан рухтың тазазалығын аңғарамыз.

Рух пен жанды ажырата білмеу жөнінде Шәкәрім Құдайбердіұлы «Жаралыс басы – қозғалыс» атты өлеңінде былай дейді:

Дiн айтты: «Маған нан», – дейдi,

Адасқан дiндi пән дейдi.

Мағынасын анық бiле алмай,

Рух деген сөздi жан дейдi,

Осыдан жаман әуре жоқ [8, 213].

Сонда рух жанды Тәңірден бөлетін денесі және онымен қарым-қатынасқа түсетін «құралы» тәрізді. Турасын айтсақ рух – жанның денені басқаратын күші, қуаты, сондай-ақ өмірдің түрлі былғаныштарынан сақтайтын қорғанышы тәрізді.

Шаманизм дәуірінен бастап рухтар екіге бөлінеді, - дейді Мурат Ураз. Олар: 1. Иелер (адамдар, жаратылыс және өсімдіктерге иелік еткен рухтар); 2. Тау, су, топырақ, ағаштарға иелік еткен рухтар.

Кез келген мифологияда негізгі мәдени объектілердің бірі – от. Моңғолдар жер ананы «Этугэн эх», оттың рух – иесін «Отхан, Галайхан», бақсы әйелді «Удған», отқа ие болатын кенже баланы «Отчигин», жұлдызды «Од» деп атайды. Өзара үйкелеп, от шығарып алатын ағашты «Уд мод» (Уд ағаш) деген. «От ұрлағалы шамды айнала ұшып жүр» деп аңыздалатын көбелекті «удған эрвэхий» (удған көбелек) дейді. Ал шумерлер от құдайын «Уту» деп атаған. От сөзінің ежелгі тек-тамырында ортақ негіз бар екендігін осы мысалдардан-ақ байқауға болады. Моңғолдағы «Etugene eke, otegen eke», түріктердегі Ұмай ана сияқты, жер-ана бейнесі, көк Тәңірдің зайыбы. Ол ана мен баланың, өсіп-өнудің қамқоры. Моңғолдың отты мадақтау жырында оның есімі аталады: «От ананың бұлтқа түтіні, Этүгенге жылуы жететіні» дәріптеледі. Біздің ойымызша, Этүгэн сөзінің түбірі түріктің «Отана», «Отхан» деген сөздерінен бастау алуы ықтимал. Өйткені, көне мәдениетте от пен ошақтың рух – иесі көбінде әйел бейнесінде болатыны ғылымда дәлелденген. Белгілі ғалым Д. Банзаров: «Богиня огня у монголов носит турецкое название ут или от, т.е. огонь», – деп жазады [9, 72]. Моңғолдар оттың рух - иесін Отхан», ал ошақ дегенді «голомт» дейді, бұл түрік тіліндегі «қоламта» сөзімен парапар.

Сонымен, алғашқы қауымның рух – иелік мифологиясында әлемнің әр бөлшегі жеке жаралып, әрқайсысы өз қызметін атқарады. Ең әуелі су болады, ал ол қайдан пайда болғаны беймәлім, миф оны айтпайды. Судың бөлшегі сияқты жер судан бөлінеді, жерден аспан ажыратылады, солармен қатарлас Ай мен Күн жаратылады. Жарататын, – көп жағдайда, жасампаз қаһарман. Ол Күн мен Айды жаратып қана қоймайды, сонымен қатар олардың қызметін де анықтап, Күн күндіз жарық беруін, Ай түнде жарық болуын белгілейді. Демек, рух – иелік мифологияның аясында әлемді алғаш реттеудің бастамасы аңғарылады.

Түркілік мифологияның айқын типологиялық байланысы Кельттер мифологиясымен де орнап жатыр. «Түркілермен өмір сүру салты, ғұрып-рәсімдері, жауынгерлік рухы, рухани болмысы жақын келетін кельттерді жақындата түсетін тағы бір нәрсе – бұл екі халықтың да гиперборейліктер болып аталуы» [11]. Кельт мифологиясы мен түркілік мифологияны тұтастай қарастыру мақсатымыз болмағандықтан біз тек жер асты әлемі мен ондағы тіршілік иелеріне назар аудардық. Кельт мифологиясын әлеммен үндестіріп жатқан – Жерұйық немесе Аваллон секілді мотивке айналған «ғажайып мекен» ұғымы. Кельттердің бір түсінігінде ол мекен тірілер әлемінде емес, өлген соң ғана тап болады. Осыған қатысты мына пікірге ден қояйық: «Кельттер мифологиясында ғажайып мекен қатарында айтылатын мекеннің біреуі – Донның үйі. Мифтік таным бойынша «Донның үйі» – аралда орналасқан о дүниеліктер мекені. Ол төбелермен қоршалған. Дон – осы кеңістіктің патшасы. Ең алғаш о дүниеге кеткен адам» [11]. Демек, «Дон үйі» дегеніміз о дүниеліктер мекені болса, Донның өзі – рух. Яғни өлілер әлемінің рухы болмақ. Ол – ең алғаш өлілер әлеміне кеткен адам және өлілер елінің патшасы. Көркемделген жүйелі алтай түріктерінің аңызында Дон секілді ең алғаш өлілер еліне кеткен (қуылған) жанды – Еркілік. Түркі аңыздарында адамдар мен жан-жануарлар жер бетінде бейбіт өмір сүріп жатыпты. Олар көбейіп, өсіп-өне берген соң жер тарлық ете бастайды. Өйткені өлімді ешкім, ешқашан білмеген. Сонда Жоғарғы құдіретті Көк Тәңірі өмірдің ақыры туралы жарғы шығарады. Осылай өлім жаралған соң өмірдің ақыры келгенде адамдар жер бетінен жердің астына қоныс аударады. Ол жерде құдіретті Көк Тәңір қуып жібереген сайтан-құдай, ең алғаш жаралған «жанды» – Еркілік билік жүргізді. Еркілік – үш Құрбыстанға тиесілі он сегіз тозақтың билеушісі. «Үш Құрбыстан оған өлгендердің жандарын сотқа тартып, жазалауды тапсырды. Осылайша, барлық өлгендер тағдыры Еркіліктің қолына көшті» [12, 36]. Еркіліктің жер астында өз сарайы бар, ол сарайды Жұтпа дейтін су құбыжықтары күзетеді. Еркілік құрғақта көк қасқа бұқамен, суда ескексіз қара қайықпен жүріп, билік жүргізеді. Жердің бетіндегі адамдардың жанын аулап әкелуге Алшы атты жүз мың жаналғыштарын жұмсайды. Еркегі шұтқыр, ұрғашысы шұлмыс деп бөлінетін бұл жаналғыш бейнелер бір

кездері жер бетінде күн кешкен адамдар болған. Олар кісі өлтіріп, ұрлық жасап, жақсылықтан ада болғандықтан, өлген соң Еркіліктің малайларына (қара-неме) айналған.

Нұртас Дәндібайұлы Оңдасыновтың «Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Қазақ тіліндегі араб сөздері» сөздігінде: «рух – 1) филос. шындықты, ақиқатты танып білуге түрткі болатын сана, ойлау сияқты психикалық ерекшеліктер. 2) ауыс. күш, қуат, жігер, дем. 3) жан. 4) елес. 5) өмір. 6) діни. аруақ, құдірет.

«Ескі қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде» [10, 25-26] рух сөзіне анықтама береді. «Рух» төркіні араб тілінен шыққан. Араб тілінде (дух, дума) сөзі қазақ тіліндегі «рух» түрінде қалыптасқан. Ал аруақ осы рухтың көпше түрі аруахұн деген сөз. Бірақ 1984 жылы жарық көрген «Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте» көрсетілген «арабтікі» дегені сөздікті құрастырушылардың сауатсыздығынан болған қателік екені айтылады. Кей ғалымдар рух сөзінің қазақ тіліне ислам дінімен бірге парсы тілінен келгенін дәлелдейді.

Егер арабша сөздікке сүйенетін болсақ жанның жеке түрі – рух, көпше түрі – аруақ болғаны. Яғни, «аруақ» қазақшаға «рухтар» болып аударылады. Мәселен, ата-баба аруағы қорғай көр дегеніміз, ата-баба рухтары қорғай көр деген ұғымды береді.

Қорытындылай келе, «Рух» сөзінің мағынасы «жан», «күш» деген ұғым, түсініктерге келеді. Көпше түрі «әруақ». Бұл көне мифтер мен жазушылардың шығармаларындағы кейіпкерлердің ішкі әлемін, олардың жан дүниесін, санасын, жадын, қиялының кеңістігін зерттеуге мүмкіндік берген. Бұл туралы ғалымдар адамның философиялық мәселесінің тамырын, екінші жағынан уақыт пен кеңістік қатынасын тануға мүмкіндік береді деп пайымдайды. Рух халық наным-сенімдерінде жиі айтылатын «ата-баба рухы», «ата-баба культі» ұғымдарымен тығыз байланысты. Осы ретте салыстырмалы талдаулар мен терең зерттеулерді талап ететін «рух деген кім?» деген сауалға нақты анықтамасын қалыптастырдық. Рух ұғымының түп төркінін, этимологиясы жөніндегі пікірлерді бір жақты еттік. Сондай-ақ, рух бейнесінің мифтік баяндардағы кейіпкерлер бойынан кездестіру мен мифтік сюжеттердегі ерекшеліктерін зерделей отырып реалды анықтамаға жету жолындағы баспалдағын салдық деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Meyer Fortes. Religion, Morality and the Person: Essays on Tallensi Religion. – CUP Archive, 1987. – 372 p.
2. Gary Ferraro. Cultural Anthropology: An Applied Perspective. – 325 p.
3. Daniel Cohen. Encyclopedia of Ghosts. – London: Michael O Mara Books, 1994. – 278 p.
4. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
5. 박종오. 韓國의 鬼神說話 研究 (A study of Korean Ghost Folktales). – 서울: 전남대학교, 2008. – 300 p.
6. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – М.: МГУ, 1990. – 247.
7. Ибраев Б. Космогонические представления наших предков// Декоративное искусство СССР. №8.–1980. – 58 с.
8. Құдайбердиев Ш. Шығармалары (өлеңдер, дастандар, қара сөздер). – Алматы: Жазушы, 1988. – 360 б.
9. Банзаров Д. Собрание сочинений. Издательство Академии наук СССР, 1955. – 373 б.
10. Ескі қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк пресс, 2011. – 773 б.
11. Аймұхамбет Ж. (2017). Түркі мифологиясы: Типологиялық сипаты, ортақ мотивтер және кейіпкерлер // Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi / Turkish world, Journal of Language and Literature Issue: 43 (Bahar-Spring 2017) - ISSN: 1301-0077 Ankara, TURKEY DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk
12. Жанайдаров О. (2006). Ежелгі Қазақстан мифтері. – Алматы: Аруна.
13. Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы. – Алматы: Аруна, 2006. – 252 б.

КӨРКӨМ ТЕКСТТИ ИЛИКТӨӨДӨ АДАБИЯТ САБАГЫНЫН МААНИСИ

Көркөм текстке иликтөө жүргүзүү маселеси көп кырдуу өзгөчөлүктөргө ээ. [Мусаев С.Ж. – Б., 2000.]. Анда бир нече жагдайларга көңүл буруу зарыл. Маселен, көркөм адабият сабагы – көркөм адабият таануу сабагы. [Т.С.Маразыков, Б., 2020.] Көркөм адабиятты окутуу окуучуларга адабият таануу илиминин тиешелүү илимий-теориялык маселелерин, түшүнүк-категорияларын үйрөтүүсүз болбойт жана болгон да эмес. Анткени көркөм текстке иликтөө жүргүзүү көркөм адабият таануунун түшүнүк-категорияларынын негизинде ишке ашат. Ансыз көркөм адабияттын табият-сырын, өзгөчөлүктөрүн окуучуга түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан көркөм адабият сабагында, окуучу кайсы куракта болбосун, максатка ылайык ага көркөм адабий теориялык жана адабий тарыхый маселелер эриш-аркак үйрөтүлөт [Рыбникова М.А. 1963.].

Сабакта көркөм чыгарманын табиятын аныктаган **адабий тек** маселеси, чыгарманын тулкусун, өзөгүн түзүп турган **сюжет** (сүрөттөлгөн окуялар жыйымы) жана **композиция** (чыгарманын түзүлүшү), **көркөм образ**, **башкы жана типтүү каарман**, **көркөм сүрөттөө ыкмалары**, **көркөм сөз каражаттары**, **пейзаждык** (жаратылыш көрүнүштөрүн), **предметтик** (турмуш-тиричилик нерселерин) **сүрөттөө**, **диалог жана монолог**, **көркөм чыгарманын мазмуну**, **чыгармада айтылган түпкү кыйытма**, **каймана ой** (подтекст), **жазуучунун стили**, **адабий агындардын стили**, **көркөм адабияттагы салтуулук жана жаңычылдык** маселелери, **көркөм адабияттагы форма жана мазмун**, алардын кыймылы (динамикасы), **телчигүүсү** (эволюциясы), **көркөм адабий тарыхый маселелер** ж.б. **тууралуу маалыматтар берилет**. Бул маселелер тууралуу окуучуларга маалымат берилбей туруп, көркөм адабият сабагын туура багытка бурууга жана аны жаңы сапаттык баскычка көтөрүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан мугалим **байыркыдан азыркыга чейин өнүгүп келген көркөм адабий кубулушту** (процессти), анда **форма менен мазмунду өзгөртүүгө түрткү болгон себептерди**, **тарыхый**, **коомдук** (социалдык), **саясий-идеологиялык жагдайларды** (факторлорду) **билүүгө милдеттүү**. Ансыз мугалим окуучуга конкреттүү көркөм чыгарманы илимий негизде тарыхый жактан терең түшүндүрүп, иликтеп бере алышы күмөн.

Көркөм адабият сабагы – көркөм сөз каражаттарын үйрөтүү, окуучуларга текст ичинде сөздөрдүн көп катмарлуу табиятка ээ болуп колдонулушун таанытуу сабагы. [Т.С.Маразыков, Б., 2020.] **Көркөм текстте сөздөр көркөм ой жүгүртүүнүн мыйзам ченемдерине**, категорияларына ылайык кубултулуп колдонулат. Кадыр эсе эле сөз ошондо көркөм сөзгө айланат. Көркөм адабият сөз өнөрүн чагылдырат. **Сөз көркөм адабияттын тулкусун, өзөгүн түзөт**. **Сөз – көркөм чыгармадагы каймана**, олуттуу ойду, образдарды ачып берүү максатында колдонулган жазуучунун негизги куралы. **Көркөм чыгарманын түпкү мазмунун жазуучунун сөзү жана анда катышкан каармандардын сөздөрү аркылуу түшүнөбүз**. Ошондуктан ар бир көркөм чыгарманын өзүнө мүнөздүү тили жана дүйнөнү көркөм чагылдыруу стили болот. **Көркөм чыгармада адамдардын кулк-мүнөзү, адамдар ортосундагы мамилелер, карым-катыштар, карама-каршылыктар** (конфликтер) **көркөм чагылдырылат**. Бул жүрүш жазуучунун чеберчилигинин негизинде **көркөм сөздүн контексттеги миң кубулма өзгөчөлүктөрү аркылуу ишке ашат**. Ошондуктан көркөм тексттеги сөздөрдүн көп жактуу, ар багыттуу маанилик өзгөчөлүктөрүн кылдат иликтөөсүз көркөм адабият сабагын элестетүү мүмкүн эмес. Демек, **көркөм адабият сабагы тил таануу, сөз таануу, сөз аркылуу дүйнө таануу сабагы да болуп эсептелет**. Анткени көркөм тексттеги сөздөрдүн артында бүгүндөй дүйнө, андагы миң түркүн өзгөчөлүктөр камтылган. Аны

көркөм адабий тексттин тулкусунда колдонулган сөздөрдүн табиятын иликтөө аркылуу таанып билебиз.

Көркөм адабият сабагы – адамзат тарыхына, андагы өзгөчөлүктөргө саякат жасоо (экскурсия) сабагы. [Т.С.Маразыков, Б., 2020.] Кандай гана көркөм чыгармада болбосун, анда тиги же бул элдин, коомдун башынан өткөргөн кайсы бир тарыхый жолу, андагы өзгөчөлүктөр, урунттуу учурлар көркөм сүрөттөлөт. **Көркөм чыгарма тарыхый негиздерсиз, доор мыйзамы үстөм болгон көрүнүштөрсүз болбойт. Көркөм образ тарыхый доорго байланыштуу түзүлөт. Ар бир образ ошол өзү жашаган доордун элесин, өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Ошондо гана ал көркөм образ адамзат маданиятын толуктай алган чыныгы (реалдуу) образга айланат.** Ар бир тарыхый доордун өзүнө мүнөздүү табият-белгилери, рух-дараметтик, акыл-парасаттык, ыйман-сезимдик артыкчылыктары жана чектелүүлөрү болот. **Көркөм адабият сабагында тарыхый доор маселелерине байланыштуу татаалдашкан көрүнүштөрдү окуучуларга үйрөтүү көркөм тексттерди тарыхый нук-жолдо (принципте) жана көркөм-эстетикалык мыйзам-ченемдерге ылайык кылдат иликтөө аркылуу гана ишке ашырылат.** Ошондуктан көркөм адабият сабагында элдин башынан кечирген тарыхы, андагы бүтүндөй карама-каршылыктар, уруш-жаңжал, азап-жыргал менен коштолгон көрүнүштөр, тарыхый доордун адамдын жан дүйнөсүнө, ой-кыялына, умтулууларына, үмүт-тилегине, тагдырына тийгизген таасирлери, андагы себеп жана натыйжалык жагдайлар көркөм тексттин тутумунда, кыртышында ар тараптан иликтенет. Ошентип, көркөм адабият сабагы көркөм чыгармалардын негизинде тарыхтан, өткөндөрдөн сабак алуу ишине айланат.

Көркөм адабият сабагы – адам таануу сабагы. [Т.С.Маразыков, Б., 2020.] Бул сабак – көркөм чыгармалардын негизинде окуучуга адамдардын кулк-мүнөзүн, маанайын, кыял-жоругун, турмуштук образын таанытуу сабагы. **Жакшы көркөм чыгарма – өзгөчө бир дүйнө.** Анда адамдардын, элдин бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, сезими, кыялы, ой-тилектери, салт-санаасы, тиричилик көйгөйлөрү, ички карама-каршылыктары ж.б. тууралуу көркөм-эстетикалык маалыматтар берилет. Ал көркөм маалыматтар окуучунун сезимине (эмоциясына), көңүл буруусуна, эс тутумуна, кызыкчылыгына жана кулк-мүнөзүнүн калыптанышына өз таасирин тийгизе алат. Ошондуктан окуучунун жалпы аң сезими, акыл көрөңгөсү, алардын өнүгүшү биз сунуштаган маалыматтарга да тыгыз байланыштуу болот.

Көркөм адабият сабагында инсан менен коомдун ортосундагы карым-катнашты, карама-каршылыктарды, андагы өзгөчөлүктөрдү иликтөө чоң мааниге ээ. Бул маселе азыркы ургалдуу өнүгүү демин башынан кечирип жаткан коомдогу окуучунун аң-сезимин калыптандырууга, түшүнүк-туюмун кеңейтүүгө, анын адамдарды ар тарабынан таанып билүүсүнө көмөк көрсөтөт. Бул жагынан алганда, окуучунун окула турган көркөм адабий чыгарманы түшүнүүсүн, ал тууралуу ой жүгүртүүсүн, кабыл алуусун, ал көркөм дөөлөттү кабыл алуу даярдыгын так аныктап алуу абдан маанилүү. Деги эле кайсы сабак болбосун, окуучу менен майнаптуу, таасирдүү жана пайдалуу иш алып баруу үчүн, биринчи кезекте, аны ар таптан иликтеп байкоо, кылдат таанип-билүү зарыл экени белгилүү. [Голубков В.В., М., 1962.] Инсан менен коомдун ортосундагы байланышта, мында эле эмес, турмуштун баардык жагдайларында ой жүгүртүү чоң мааниге ээ. [Алымов Б., Ф.: Мектеп, 1981.] Анткени адам ойлогонуна жараша адам болот. Көркөм адабият сабагында көркөм текстти иликтөө маселесинин түпкү философиясы, негизги максаты – окуучунун ой жүгүртүү маданиятын өнүктүрүү, турмуштук кандай кырдаал-шарттарда болбосун, анын оң (позитивдүү) ойлорду ойлоп, калган маселелерди жөндөп кетүү көндүмдөрүн калыптандыруу. Окуучунун терс ойлордун жетегинде кетип, тунгуюктарга кептелип калуу маселесин ар түрдүү турмуштук кырдаалдарды көркөм сүрөттөгөн көркөм тексттерди көп кырдуу иликтөө аркылуу чечүүгө болот. **Дүйнөдө жаман же жакшы нерсе жок, аны жакшы кылган да, жаман кылган да биздин ой жүгүртүүбүз, кабыл алуубуз. Мына ушул**

чындыкты балага жеткире түшүндүрүү оң (позитивдүү) ой жүгүртүүгө жасалган негизги кадам болуп саналат. Адамды ой жүгүртүүсү аркылуу да тааныса болорун көркөм чыгармалардын материалдарында далилдеп көрсөтүү – көркөм адабият сабагынын өзөктүү маселелеринин бири.

Адамды белгилүү бир турмуштук шартта, конкреттүү тарыхый кырдаалда таанып билүүгө аракет кылуу көркөм текстти окууда, иликтөөдө, түшүнүүдө окуучунун тарыхый билимин жана ошого байланыштуу турмуштук элестөөлөрүн, ой жүгүртүү тажрыйбаларын жогорулатат. [Иманалиев К., Ф.: Мектеп, 1976.]

Көркөм текстте каармандар жана алардын бүтүндөй табият-өзгөчөлүктөрү сөз менен туюндурулат. Сөздө туюндурулгандар аркылуу адам таануу, адам таанытуу жөрөлгөсү да – көркөм адабият сабагында негизги жолдордун бири. Жазуучунун каарманды сүрөттөгөн сөздөрү жана каармандардын жекече сүйлөгөн сөздөрү аркылуу адамдарды таануу, таанытуу жолу, биринчиден, окуучулардын сөз маанилеринин көркөм тексттеги кубулма касиеттерин өздөштүрүшүнө көмөк көрсөтсө, экинчиден, алардын көркөм сөз каражаттарын, көркөм сөздү түшүнүү, кабылдай алуу деңгээлин да көтөрөт. [Т.С.Маразыков, Б., 2020.]

Көркөм сөз маанилери окуучунун көркөм ой жүгүртүүсүн да, түшүнүктүк ой жүгүртүүсүн да өнүктүрүүгө салым кошо алат. Ой жүгүртүүнүн аталган эки түрү бири-бири менен диалектикалык карым-катнашта болору белгилүү. Маселен, көркөм тексттеги көркөм сүрөттөөлөр, көркөм образдар аркылуу көркөм ой жүгүртүүнүн негизинде окуучунун көркөм кабылдоосу, чыгарманын маңызын түшүнүп, иликтөөсү ишке ашат. Ал эми ар кандай көркөм ой жүгүртүү – турмуштук, түшүнүктүк ой жүгүртүүнүн кыртышында болуучу көрүнүш. Көркөм сөздөгү бул ой жүгүртүү кубулуштарына окуучунун дүйнөнү сезимий (эмоционалдуу) кабылдоосу өз таасирин тийгизет. Окуучунун дүйнөнү сезимий (эмоционалдуу) кабылдоосу – терең психологиялык көрүнүш. Турмуш-тиричиликте сүйлөнгөн сөздөр жана жазуу түрүндө туюндурулган маалыматтар адамга ар тараптан таасир этет. Окуучунун дүйнөнү сезимий (эмоционалдуу) кабылдоосу турмуш-тиричилик чөйрөсүндө башталып, телчигет. Дүйнөнү сезимий (эмоционалдуу) кабылдоо мыкты көркөм чыгармалар аркылуу жогорку эстетикалык сапатка жете өнүгөт. Ой жүгүртүү менен сезим (эмоция) адамдан бөлүп алууга мүмкүн болбогон, бир эле учурда анда кошо жарыш жашаган көрүнүш болуп саналат. Көркөм текстти иликтөөдө кыйма-чийме, бири-бири менен эриш-аркак, бекем, диалектикалык байланыштагы ушул маселелерге көңүл буруу абдан зарыл. Мугалим качан болсо да, окуучунун ой жүгүртүүсүнө, сезимине, кызууларына, шык-жөндөмүнө, чыгармачыл жигерине таянышы өтө маанилүү. Ошондо көркөм адабият сабагы адам таануу сабагына айланат. Адам таануунун бир жакшы касиети башка адамдарды таануу аркылуу адам өзүн өзү таануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Өзүн өзү тааныйт. Көркөм адабият сабагы – окуучунун өзүн өзү таануусун ишке ашыруучу сабак.

Көркөм адабият сабагы – таалим-тарбиянын башаты, окуучуга билим менен кошо таалим-тарбия берүү сабагы. [Т.С.Маразыков, Б., 2020.] Мыкты көркөм адабий чыгармаларда окуучунун жалпы өнүгүүсүнө негиз болгон жөрөлгөлөр, көрүнүштөр кошо камтылган болот. Ошентип, мыкты көркөм текст окуучунун ой жүгүртүүсүн, акылын жана сезимдерин калыптандыруу менен бирге анын таалим-тарбиясын, адамдык ички маданиятын түзүп, калыптандырууга да активдүү катышат.

Ар кандай таалим-тарбиянын өзөгү адамдын өз алдынча болуусуна бекем негизделген. Окуучунун өз алдынча ой жүгүртүп, өз алдынча иштөөгө, эмгектенүүгө көнүгүүсү, ар нерсеге өзүнүн түшүнүк-баамы, өз көз карашынын болушу анын таалимине, жүрүш-турушуна, башка адамдарга болгон мамилесине, ишеним-ынанымдарына таасирин тийгизет. Окуучунун окуу материалдарынын негизинде өз алдынча иштөөсү, өз алдынча билим алууга аракет кылуусу, өзүн өзү агартуусу, убакытты туура бөлүштүрө билиши, ага жүктөлгөн милдеттерди өз учурунда аткара алуусу абдан маанилүү. Улуу окумуштуу Ньтондун сөзү менен айтканда, «Генийдин

формуласы – бир пайыз талант, 99 пайыз эмгек». Ушул көндүмдөрдүн баары окуучуга мектепте, жогорку окуу жайында үйрөтүлүшү кажет. **Окуучуну өз алдынча иштөөгө үйрөтүү азыркы учурда мектеп үчүн да жана жогорку окуу жайы үчүн да чоң мааниге ээ.**

Негизги маселе – окуучунун туура багытты таап, өз алдынча болгонуна, өз алдынча эмгектене билүүсүнө көмөк көрсөтүү. Бул маселе окутуу иши жүрүп турганда түбөлүктүү маселенин катарына кирет. Бизде эле эмес, дүйнөлүк деңгээлде караганда деле, **азыр окуучуга турмушка, таалим-тарбияга үрөтүүчү билимдерди (муну трансформациялык билим деп да атап жүрүшөт) берүү абдан маанилүү жана актуалдуу.** Окуучунун курагына, билгичтигине, көндүмдөрүнө, ой жүгүртүү деңгээлине туура келген мыкты көркөм текст – окуучуга таалим-тарбия үрөтүүчү билимдердин бир булагы.

Жакшы көркөм чыгарма адамдын дүйнө көз карашын, сезимин (эмоциясын), умтулуусун калыптандырат. [Өмүралиева С., Б., 1999.] **Адамдын ким экени анын умтулуусунан байкалат, умтулуусунан билинет.** Ошондуктан биздеги негизги маселе – **көркөм адабий чыгармалардын негизинде окуучуну мээнетчилдикке, нарктуулукка, аруулукка умтулууга тарбиялап, аны өнүктүрүү.** Азыр окуучуга илим-билимдүү, эмгекчил, чындыкка, адилеттикке умтулган, маданиятуу, креативдүү ойлонгон, көп нерселерге жетишкен бакубат, алдыңкы адамдарды үлгү кылуу (идеал тутуу) маселеси абдан актуалдуу, күн тартибинде турган курч маселелердин катарын түзөт. Ошентип, **турмушта окуучунун умтулуусу – анын келечек тагдырын, өнүгүүсүн же кыйроосун аныктоочу, өтө чоң мааниге ээ болгон маселе.** Умтулуу окуучунун акыл казынасына (интеллектуалдык жөндөмүнө), турмуштук, эмгектик, мамилелик тажрыйбаларына, **өзүндөгү шык-жөндөмгө, өнөргө таасирин тийгизет.** Демек, **окуучу кайсы багытка умтулганына жараша анда ошондой адам калыптанат.** Мектеп окуучунун болочок тагдырын аныктайт. **Окуучунун умтулуусун оң (позитивдүү) багытка буруп тарбиялоо – азыркы мектептеги, деги эле билим берүү саясатындагы негизги маселе.** Көркөм адабият сабагы бул ишти орундатууда олуттуу таасирге ээ.

Окуучуну окутуу, тарбиялоо ишиндеги өзгөчөлүктөрдү, мийзам-ченемдерди эске алганда, ага **туура мамиле кылуу жана туура маалымат берүү окуучунун билгичтигин, көндүмдөрүн, чыгармачылыгын, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн, өзүндө бугуп турган шык-жөндөмүн, өнөрүн жакшыртат, өнүктүрөт.** [Муратов А., Б.: «Турар», 2013.] **Ар кандай өнөрдүн өзөгү чыгармачыл ой жүгүртүүгө негизделген.** Ошондуктан көркөм адабият сабагында мыкты көркөм тексттерге ар тараптуу иликтөөлөрдү жүргүзүүнүн негизинде **окуучуну чыгармачылыкка, чыгармачыл ой жүгүртүүгө үрөтүүгө, тарбиялоого болот.** Окуучунун ар кандай кырдаалдарга ыңгайлаша алышы, мыкты сүйлөй да, жаза да, окуй да, иштей да билиши анын ийкемдүү, чыгармачыл ой жүгүртүүсүнө өтө тыгыз байланыштуу. Ошентип, жогоруда белгиленгендей, эгерде талапка ылайык, чыгармачылык менен өткөрсө, **көркөм адабият сабагы – ичинде миң түркүн булактары салаалап агып турган, түркүн түстөгү сабак.**

Адабияттар

1. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000
2. Маразыков Т.С. Көркөм текст: иликтөө жана окутуу маселелери. Б., 2020
3. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. М., 3-е изд.1963.
4. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. – М., 1962.
5. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. ЖОЖдун студенттери үчүн окуу китеби. – Ф.: Мектеп, 1981
6. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. – Ф.: Мектеп, 1976.
7. Өмүралиева С. Ч.Айтматовдун көркөм чыгармаларына лингвистикалык илик. – Б.,1999.

8. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: териясы жана практикасы. – Б.: «Турар», 2013.

Мусаева Ч.Ж.,
Бишкекский государственный университет
имени Кусейна Карасаева
г. Бишкек (Кыргызстан)

ТЕРМИНЫ РОДСТВА МУЖСКОГО ПОКОЛЕНИЯ В РУССКОМ И КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Патронимия (от греческого *patronymia* род. п. *pater* – отец, и греч. *опута-имя*)

Локализованное ядро патроним одновременно является ядром группы тесно связанных между собой больших и малых семей. Патронимия характерна для позднепервобытных и раннеклассовых обществ. Впервые выявлено в 1931 и изучена 1950-1960-е гг. М.О. Косвенем на кавказском материале. [Косвен, 1963. 329].

«Патрилинейность» – счет происхождения, родства и наследования по отцовской линии. [БРЭ, 2012].

М.О. Косвен в своей работе «Патронимия и ее роль в истории общества» пишет: «Как известно, основную общественную единицу в эпоху патриархально-родового строя составляет большая семья, или семейная община (задруга у южных славян). Обладая большой устойчивостью, эта форма, трансформируясь, сохраняется в быту сельского населения и при классовом строе. Когда такая семья разрастается, она сегментируется или делится. Образовавшаяся от этого разделения семья сохраняет между собой более или менее глубокую и прочную связь. Таковую произошедшую от раздела одной большой семьи группу больших или малых семей, сохраняющих между собой хозяйственную, общественную и идеологическую связь, мы называем – патронимией» [Косвен, 1963. 329].

Понятие «патронимия» было предложено ими впервые в 1931 г. и затем развивалось в различных частных и общих работах авторов.

Патронимию нетрудно найти в отдельном и совсем недавнем прошлом, а также и в настоящем у многих народов. У всех народов, где она выявлена, патронимия обозначается особым термином, иногда на местном языке, иногда заимствованным термином из другого языка. У славянских народов в разные времена патронимия могла обозначаться различными терминами: «род», «братство», «племя», «печище», «дворище» и др.

М.О. Косвен полагает: «что термин «вервь» Русской правды и Полицкого статуса обозначал родственную группу, представляющую собой не что иначе, как патронимию». [Косвен, 1963. 330].

Синхронно-сопоставительная, а именно типологическая. Объектом данной статьи является план содержания лексико-семантического поля терминов родства (патронимов) в киргизском и русском языках.

Поскольку каждая семья, разросшись, может сегментироваться или делиться и давать начало новой патронимии, в результате чего сама патронимия может разрастаться и делиться на части, возникает сложная структура родственных между собой малых или больших семей, составляющих меньшие и большие, подобные концентрическим кругам, группировки. Эти родственные малые и большие группы патронимии имеют у разных народов и в разных местностях различные наименования. Примеры можно найти в племенной терминологии динарских сербов. Наименьшую ячейку составляет у них большая семья, именуемая различно: «породица», «дом», «фамилия», «опнище», «дым», «верига», и пр. Меньшее или большее число этих больших семей, родственных между собой, образуют группу, именуемую «род», «куча»,

или «близика». Эти группировки объединяются в «братство», и наконец, некоторое число «братств» составляет племя.

Патронимию, состоящую из семейных общин, М.О. Косвен называл патронимией первого порядка. Патронимию более сложную, образованную из меньших патронимий, он называл, патронимией второго порядка» [Косвен, 1963. 332].

Патронимия в архаическом прошлом, по-видимому, всегда занимала отдельное поселение, какого бы размера оно не было. Древние постоянные поселения были, таким образом, по своему составу чисто родственными. Но и более позднее время, а подчас и в недавнем прошлом, патронимические поселки составляли широко распространенную форму поселения. У некоторых народов и в некоторых местностях они встречаются и в настоящее время, в том числе и у киргизов.

По мнению Г.Ц. Цыбикова патронимия существовало не только у оседлых народов, но и у кочевых и полукочевых народов, представляя собой группу родственных семей, имеющих общие места кочевания и совместно кочующих. Типичные кочевые патронимии- улусы – встречаются и поныне по всей Монголии. Улус состоит из 5-8, редко 8-12 юрт, преимущественно связанных близким родством и постоянно кочующих совместно [Цыбиков, 1981, Т2. 428].

Как было упомянуто, одну из специфических и отличительных черт патронимии составляет ее наименование – производное от собственного имени ее предка. В славянских языках это имена с окончанием ичи, овичи и др. Таковы же имена с окончанием у латинск. *anī*, англо-германск. *ing, ung*, переходящее в *ingen, ungen*, скандин. *son*, древнерусск. *та*, иранск. *заде* и т. д. Все эти окончания и приставки означают не что иное, как, сыновья или дети.

Таковы славянское братство или племя, иранское тохум (тухум)-семья, монгольское сеок – «кость», тюркское кьок(кьук) – корень, основа, арабское насыл (нэсл, несил, эсил) от наслун-поколение, потомство, арабское жинс (джинс)- род порода, иранское арха - хребет, спина и др: тот же характер имеет выражение карындаш-единоутробные у балкарцев или гарындаш у туркмен-нохурли, сходное тууган от туу - рожать у киргиз.

Обозначение патронимии имеет часто описательный характер, указывая, в свою очередь, на единство происхождения от одной семьи или одного хозяйства. Таковы болгарское одна кровь или один корень, киргизское бир атанын балдары – дети одного отца, туркменское бир ата – один отец, адыгейское – братья одного дома, хевсурское – из одного огня вышедшие или осетинское - от одного огня разошедшиеся; сюда же относится монгольское ухта от архаического, вышедшего из употребления слова утогонь, обозначающего происходящие от одного огня (или очага). Заметим, что киргизы тоже употребляли схожий термин түтүн (дым, очаг), подразумевая одну семью.

В статье рассмотрены и выявлены семантические особенности патронимов старшего поколения (ПСП), целью которого является, во-первых, общая характеристика, что существует в области терминологии «родство», и, во-вторых, определение специфики каждого языка в пределах этой лексико-семантической группы.

В «Толковом словаре киргизского языка» [КТС., 2011. 880] в приложении указывается порядка двадцати наименований, как по верхней, так и по нижней вертикали. Само собой разумеется, что данные названия являются сборными и диалектными, не претендующими порядковому обозначению.

Основной вариант дается в словарном гнезде «Жети ата»: 1. Ата (отец) 2. Чоң ата (дед) 3. Баба (прадед) 4. Буба (прапрадед) 5. Куба (прадед-5) 6. Жото (прадед-6) 7. Жете (прадед-7) [КТС., 2011. 880].

Таким образом, патронимов старшего поколения русского и киргизского языков можно представить в следующей схеме:

руск.	он(а)	кирг.	ал, он(а)
	отец		ата
	дед		чоң ата
	прадед		баба

прапрадед	буба
предок	куба
пращур	жото
	жете

На основе выше сказанного можно сделать следующий **вывод**:

Лексема «отец» и «ата» в основном своем значении совпадают, но русский термин родства «отец» имеет несколько синонимов «папа», «бадя»; в обоих языках термины родства старшего поколения многозначны и многофункциональны; лексем в киргизском языке, обозначающие термины родства старшего поколения больше, чем в русском языке; наличие множества лексем на киргизском языке обусловлено тем, что киргизы четко соблюдали иерархию как по вертикали, так и по горизонтали (уважение и почитание семи поколений); в обоих языках лексем имеют фразеосочетания Отчизна, отцов земля, отец народа, ата журт, атадан калган туяк и т.д.; на «пять» лексем русского языка, обозначающие термины родства старшего поколения приходится «восемь» и более лексем киргизского языка.

Список литературы

1. Абдуллаев Э.Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ф.: Мектеп 1969. 450с.
2. Большой российский энциклопедический словарь. / - М.: 2012.
3. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. 329-332с.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. / Б.: AVRASYA PRESS, 2011. 880с.
5. Манас. Киргизский героический эпос. Книга 1. / М., Гвардия редакция восточной литературы издательства «Наука» 1984. 216с.
6. «Манас» энциклопедиясы. / Б.:1995. 223с.
7. Сыдыков А.Н. Сакральное число «семь» в киргизской этнолингвистике. / Вестник БГУ №1(51) 2020. 9-11с.
8. Цыбиков Г.Ц. О центральном Тибете, Монголии и Бурятии. / - Издательство: Наука. Т. 2. 1981. 482с.
9. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь в двух книгах. / - М.:1985.
10. Юдахин К.К. Русско-киргизский словарь. / -М.: советская энциклопедия.,1965

Оспанова Э.М.,
аспирант,
МГУ им. М.В. Ломоносова
г. Москва (Россия)

ИДЕЙНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ КРИТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «КОМЕТА» В.К. КЮХЕЛЬБЕКЕРА И В.Ф. ОДОЕВСКОГО

А. Глассе отмечает, что 20-е годы XIX в. в истории русской литературы ознаменованы значительным интересом к критике, сознанием необходимости упрочить ее место в журналах. «Критики», «Взгляды», «Нечто», «Антикритики», письма к издателю начинают наводнять все журналы, так что в своем «Обзрении русской литературы в 1824 году» Н.А. Полевой писал: «В прошлом году критика занимала по крайней мере третью часть пространства наших литературных журналов» [1]. Особенно многочисленны были полемические статьи и заметки, в которых между прочим обсуждалась и современная литература. «Представьте себе, – описывал Полевой такую типичную полемическую

схватку, – что кто-нибудь написал какую-нибудь статейку и поместил ее в журнале; другой на эту статейку делает замечание; первый отвечает, оправдывается, острится, выписывает слова своего противника, опровергает их – другой отвечает тем же, и так далее, пока антикритика или литературный мячик не превратится в камень, и тогда начинают бросать его уже не в статейку, а в самого сочинителя: вот изображение большей части журнальных переговоров прошлого года – и подобным переговорам конца не было!» Литературные и политические разногласия и личные счёты литераторов, принимающих участие в полемике, придают определенный тон современным журналам, превращая их в воинствующие лагеря. «Большая часть их журналов, – писал П.А. Вяземский, –... напоминает мне Олимпийские игры, из коих изгнаны Музы и где остались одни бойцы» [2]. По мнению А. Глассе, образовалась ситуация, при которой писатель и критик либо не желал печатать свои произведения в журнале своих противников, либо не верил в беспристрастность издателей и не надеялся увидеть свое произведение напечатанным в таком журнале. Приходилось обращаться к издателям посредственных журналов, до того времени не привлекавших к себе интереса.

На фоне литературной борьбы этого времени особый интерес представляет попытка В.К. Кюхельбекера и В.Ф. Одоевского найти выход из создавшегося положения, придать некоторую последовательность полемике, создать порядок, ограничить личные выпады и в то же время предоставить возможность выражать в печати самые противоположные точки зрения и подходы к литературе. В 1824-1825 гг. Кюхельбекер и Одоевский издавали альманах «Мнемозина», вокруг которого разгорелась бурная полемика. Разборы альманаха и антикритики печатались во всех журналах, и сами издатели возражали в статьях и заметках, помещая их не только в журналах, но и в особых приложениях к альманаху. Перед издателями сразу же возникла проблема: каким образом представить современному читателю полную и объективную картину борьбы, наглядно показав несправедливость и даже недобросовестность нападок критики. Вначале издатели хотели внести хоть какой-нибудь порядок в полемические распри. В черновике статьи «Обозрение критик на «Мнемозину» Одоевский, нарисовав печальную картину современной критики, предлагал довольно оригинальный выход из положения.

Одоевский писал: «Уже с давнего времени люди благомыслящие с негодованием смотрели на употребляемый у нас способ критики; с некоторого времени и журналисты стали в том соглашаться; все утвердительно говорят, что большая часть наших критиков руководствуются не любовью к истине, но пристрастием, раздражительностью, желанием вступить за друга, или отблагодарить похвалою за похвалу, или наконец желанием отвечать на брань бранью <...> Но до сих пор еще никто не взял на себя труда разобрать подробно и беспристрастно какую-либо литературную борьбу и по окончании оной посмотреть, какими правилами руководствовались воюющие той и другой стороны. Такие разборы были бы, по моему мнению, весьма полезны и немало бы способствовали к уничтожению в нашей словесности тех скучных и бесполезных споров, в коих основательность заменяется эпиграммами, а самый предмет рассуждения – вещами посторонними. Я бы даже желал, чтобы литераторы, согласясь, выбрали между собою Ревизора, награжденного от природы необыкновенным терпением и аккуратностью, которого должность состояла бы единственно в описании литературных споров, по окончании каждого.

Журнальные статьи читаются и забываются; надеясь на это, господа критики позволяют себе иногда противоречить собственным словам своим, выписывая доказательства противника, пропускать или прибавлять запятые, точки и даже целые слова, наконец выбирать между доказательствами противника слабейшие и оставлять другие без внимания, одним словом позволяют себе все маленькие военные хитрости. Ни одна из таковых хитростей не должна была бы укрыться от взоров ревизора; но чтобы отнять у него совершенно возможность быть пристрастным, то законом надлежало бы положить, чтобы г. ревизор не произносил собственного своего суждения о споре им описываемом, а просто

представлял бы обстоятельства дела, оставляя на волю читателей, которого из воюющих за употребление средств недостойных литератора наградить полным презрением» [3]. В качестве примера беспристрастной критики Одоевский предлагал представить публике все стороны полемики вокруг «Мнемозины» и взять на себя в данном случае роль ревизора. А. Глассе делает вывод, что Одоевский, по-видимому, не выполнил своего намерения – возможно потому, что создание «ревизора» было трудно осуществимо практически.

Н.В. Гусев отмечает, что критические отзывы на альманах «Мнемозина», а также опыт различных журнально-полемических дискуссий этого времени навели Одоевского на мысль о неудовлетворительном состоянии современной литературно-художественной критики, ее задачах и возможностях ее совершенствования [4]. Предполагая издавать «Мнемозину» и в 1825 г., издатели решили подойти к этой проблеме с несколько другой стороны. В 1825 г. «Мнемозина» должна была выходить в двух частях, которые бы включали «произведения по всем отраслям ума человеческого в отношении к *Изящному*» [5]. Кроме этих двух частей, должны были издаваться «Прибавления к «Мнемозине»». Предполагалось, что «Прибавления» будут в целом состоять не менее как из 24 печатных листов и будут посвящены «благонамеренной и здравомыслящей критике». Н.В. Гусев пишет, что Одоевский готов был предложить, по сути, совершенно новую модель издания – своеобразный бюллетень, который должен был выходить по мере поступления критических материалов в редакцию. Соответственно, «Комета» представляла бы собой «некоторый род летописи наших успехов в просвещении», должна была давать обзорные различные мнения относительно всего многообразия текущей культурной жизни. Одоевский объяснял необходимость такого периодического издания в «Плане «Мнемозины» на 1825 год» таким образом:

«Весьма часто случается, что ученые споры, столь необходимые для успехов просвещения, многим остаются непонятными от двух причин: 1-е – оттого, что критика и возражение на оную, будучи напечатаны в двух различных журналах, не попадают в руки одного и того же читателя; 2-е – оттого, что, поелику книжки журналов выходят в определенные сроки, то возражение опаздывает и все относящееся к критике между тем забывается.

Издатель, желая отворотить сии два недостатка, избрал для того средства следующие: он приглашает всех состязующихся присылать для помещения в „Комете“ спорные статьи, по всем отраслям человеческих познаний». А. Глассе делает вывод, что во время обсуждения плана «Мнемозины» возникла идея просто издавать отдельный журнал, полностью посвященный критике. В плане «Мнемозины» слова «Прибавление к «Мнемозине»» зачеркнуты и надписано: «Комета» [6].

Польза такого образа издания Критического Журнала может быть неисчислима: вышесказанные условия доставляют всем вообще читателям способ сличать мнения состязующихся, отнимают возможность толковать по воле слова своего противника, ссылаясь на него неверно, и прочее.

Сверх того сей журнал, заключая в себе все, или по крайней мере важнейшую часть ученых споров, происходящих в России, составит как бы некоторый род летописи наших успехов в просвещении.

Для разнообразия Комета разделяется на два отделения: 1-ое будет состоять из разборов сочинений, ответов на оные разборы и вообще из спорных статей. 2-ое под названием Смеси будет заключать в себе то, что не могло войти в состав первого; как-то краткие повести, анекдоты, выписки, замечания и мелкие стихотворения [7]. Стоит отметить, что решался вопрос даже размере журнала («не менее 24-х печатных листов») [8]. К сожалению, всем этим замыслам не суждено было осуществиться по ряду причин различного характера.

Список литературы

1. Московский телеграф, 1825, № 3, с. 259.

2. Письмо из Парижа. — Там же, № 19, с. 261.
3. Обозрение критик на «Мнемозину», изданную кн. Одоевским и В. Кюхельбекером. — ИРЛИ, ф. 392, № 1, л. 6—7.
4. Гусев Н.В. В.Ф. Одоевский - издатель, редактор и журналист: 1820 - 1848 гг.: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.10 / Гусев Никита Владимирович; [Место защиты: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – Москва, 2013. – С. 40.
5. План периодического издания под названием «Мнемозина» на 1825 год. — ГПБ, ф. 539, оп. 2, № 47.
6. Гласе А. Критический журнал «Комета» В.К. Кюхельбекера и В.Ф. Одоевского // Литературное наследие декабристов. – Л., 1975. – С. 280–285.
7. ГПБ, ф. 539, оп. 2, № 49.
8. Сакулин П. Н. Из истории русского идеализма. Князь В.Ф. Одоевский. Мыслитель. Писатель, т. I, ч. 1. С. 111.

Райнбекова Г.С.,
п.ғ.м., доцент,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

МҰХТАР ШАХАНОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Стиль – әдеби дамудың деңгейі мен бағыт-бағдарын тануда көркем шығармашылықты бағалауда ерекше орны бар ұғым. Стиль термині әртүрлі ғылым саласында: әдебиеттану, өнер, тіл білімі, әдениеттану, эстетика т.б. қолданылады. Эстетикалық категория ретінде стиль, Ю. Боровтің пікірінше, «шығармашылық процестің көркемдік ойлау процесінің, көркемдік қарым-қатынастың, туындының факторы [1]. Көркем әдебиеттегі стиль туралы сөз қозғағанда, оның қаламгер қолтаңбасын дараландырып тұратын поэтикалық сипатына үңіле қарамас бұрын, ол туралы айтылып аксиомаға айналған пікір тұжырымдарға назар аударғанда, Гегель еңбегін айналып өтуге болмайды. Өзінің әйгілі «Эстетикасында» Гегель мәнер, стиль және дара ұғымдарын бір-бірімен тығыз байланыста қарап, белгілі бір қорытындыға келеді. Сондай-ақ көркем туындыдағы стильдің көрінбеуін өзіндік бейнелеу тәсілін қолдануға қабілеттің жетпеуі, болмаса заңды талапқа бағынғаннан гөрі, өзінің қыңырлығына салынып, стильдің нашар мәнермен алмастырғысы келетіндігінен болады деп түсіндіреді [2]. Гегель мәнер, стиль, даралық мәселелерін сөз еткенде ойларын қорытындылай келіп, стильге ерекше мән береді. Қазіргі таңда, Р. Нұрғали атап көрсеткендей, «байыбына бармай шатасып жүрген мәселенің бірі – стиль мәселесі».

Стильді әдебиеттану ғылыми тұрғысынан эстетикалық категория ретінде қарастырғанда, оның шығарманың тұтас құрылымымен, бүкіл болмысымен қарастыру бірден-бір дұрыс жол. «Стиль – суреткер талантының даралық қуатын көрсететін сапалық белгі» екенін ескерсек, стиль мәселесін сөз еткенде көркем туынды тұтастай назарға алынбақ.

Стиль туралы алғашқы түсініктемелердің қатарында А. Байтұрсынов еңбегін атауға болады. Ғалым стиль мен стилистиканың өзара қатынасын дәл аңғарып, «Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне қосады» деп көрсетеді. Стиль турасындағы еңбектердің ішінде ерекше айтатымыз – Қажым Жұмалиевтің «Стиль – өнер ерекшелігі» атты зерттеу еңбегі. Ғалым аталмыш еңбегінде стильдің терминдік түсініктемесінен бастап, оның бүкіл тарихына тоқталады. Әдебиеттегі стиль дегеніміз – әр жазушының өзіне тән ерекшеліктерін

ұғыну екенін айта отырып, «Стиль ұғымына жазушының тілі, сөйлем құрылысы, мәнері, шығармаларының композициясы, оқиға дамыту әдістері, тақырып таңдаулары, жанрлық ерекшеліктері, тағы басқа компоненттер кіреді. Ең алдымен, орталық мәселе – идеялық мазмұн – деген тұжырым жасайды. Теоретик ғалым жазушы стилінің бір күнде, не бір жылда ғана қалыптаса алмайтынын ескертеді.

Стиль туралы З. Қабдолов Қ. Жұмалиевтың пікірін ары қарай тарата отырып, «Идеялық – көркемдік негіздің тек сол жазушыға ғана тән ерекшеліктерін аңғарамыз. Мұндай ерекшелікті жазушы творчествосының мазмұны мен пішініне қатысты басқа жайлардан да іздеп таба беруге болады. Міне, стиль – әр суреткерге тән осындай творчестволық ерекшелік» – дейді. Академик сондай-ақ, жазушының шығармашылық ерекшелігін тілден, тақырып пен идеядан, көркем бейне жасау тәсілінен аңғаруға болатынын айта отырып, «Суреткерлік ерекшелік оның шығармасындағы белгілі бір бірлікке әкеледі», - деп, осы бірліктерді атап көрсетеді: идеялық бірлік, тақырып ерекшелігі, мінез бірлігі Мұхтар Шахановтың шығармашылық ғұмыры даму, жетілу сипатымен көрінеді.

М. Шахановтың «Өркениеттің адасуы» романында көтерілген «Компьютербасты жарты адамдар» осындай маңызды мәселелерге сын көзбен қарап, шұғыл түрде қарсы тосқауыл қоймасақ, үлкен ұтылысқа түсетінімізді ескертеді. Әлемдік ақпарат тасқынының, техникалық жедел дамудың, кәсіптік мамандардың тар шеңберде бір жақты даярлануы себебінен әсіресе, адами құндылықтардың ескерілмеуінен қоғамда «Компьютербасты жарты адамдардың» күрт өсіп кетуі ғасырымыздағы кезек күттірмес үлкен проблемаға айналды. Рухсыз білімінің зияндығы, яғни, соңғы кездері әлемдік деңгейде белең алған ар-намыс, ұят, әділеттік, қайырымдылық, инабаттылық, үлкенді сыйлау сияқты қасиеттерге жеткілікті көңіл бөлінбеу адамзатты тұңғыққа әкеліп тіреді. Осындай қатерлі қауіптерге қарамастан, өркениеті дамыған мемлекеттердегі, оның ішінде бұрынғы Кеңес Одағы елдеріндегі жоғарғы техникалық білім беру жүйелерінің барлығы дерлік рухсыздықтың кең өріс алуына қарсы өз ықпалын тигізетін гуманитарлық пәндерді оқытудан іргесін аулақ салуда.

М. Шахановтың «Компьютербасты жарты адамдар» немесе Рухсыз күш формуласында нарық заманы тудырған, адами қасиеттен айырыла бастаған, ізгіліксіз, рухсыз жарты адамдардың көбейгенін, олардың ойларының бір бағытта асқынатынын, заманды алдап, заңдастырып әр ісін аңқау елдің намысын қорғап жатқанын қарапайым да, жатық тілмен баяндайды.

Әлі де болса М.Шаханов – талай-талай тақырыптар төңірегінде тербеген жазып жүрген ақын. Ана тақырыбында, өмір жайында, уақыт жайында да ой қозғаған, сыр шерткен, сырын алуға күш салған ақындарымыздың бірі М.Шаханов – әлі ашылған сырынан ашылмаған сыры көп құпиясы тереңдегі ақын.

Өлеңнің өмірін өріп, талай тақырыптарда қалам тербеген. Қай тақырыпты алса да, құлпыртып, тамылжытып, төгілтіп жеткізеді. Оқырманына ой салады. Жүрегінің түбіндегі сағыныш сезімін жүрек жарды жырымен паш етеді. Өзінің ғана емес, өзгенің бойында да сондай ерекше қасиеттің болуы шарт екенін көрсетеді.

Образ, яғни көркем бейне – аса кең ұғым. М.Шаханов шығармаларындағы образдар жүйесі дегенде ақынның образ жасау әдіс-тәсілдері, суреткерлік шеберлігі жайлы, осы ретте нендей компоненттерді пайдаланғандығы, қандай образдарды жасағандығынан әңгіме қозғалмақ. Алдымен образға барар алғашқы баспалдақ – суретті сөз. М.Шаханов поэзиясында бұл молшылық. Кез келген өлеңді ашып оқи қалсаңыз суретті бейне, образды сөз қолданыс жанарыңды бірден жасқап, терең иіріміне тарта жөнеледі. Мәселен:

Тамаша еді жазғы орман,
Құстар сайрап мәз болған.
Көлшіктерде, суларда,
Үйрек ұшып, қаз қонған.

Көкейіңе қона кетеді. Жанды сурет. Маужыраған жаз. Құлағыңа құстардың құйқылжыта сайраған үні, тынымсыз қимыл-қозғалысы, қалықтауы, шарықтауы, ойнауы, шомылуы – қысқасы хан базардай қайнаған тірлігі келеді. Өлең басынан аяғына дейін сан-сала тірлік, тұнып тұрған полотналы сурет. Тек түрлі-түсті бояу алып, өрең мен өнерің жетсе, суретін салу, ретімен орналастыру ғана қалады. Немесе жақсы жырды жадыға тоқып, жаттап тынасың. Ерді бірде:

«Киіктің сүтін ішіп ер жеткенмін,
Қуат алып қыранның қанатынан»

Бұдан табиғат анаға тартып туғандықтың, тазалық пен тұнықтықтың, тектілік пен тегеурінділіктің өлшемі мен бірлігін көреміз. Суреттеудің сұлу да сүйкімділігіне, салыстырудың сонылығына, жырдың жаңалығына жан сарайың нұрланып, ғажайып бір әлеммен қауышасың. Міне сұңғыла суреткерлік, айызды қандырар ақындық. Орнын тапса, қиюын келтірсе, гүл – гүл жайнамайтын, сан түрге құбылмайтын, тоты құстай түрленбейтін сөз сирек кезігеді екен.

Адам бейнесін жасаудың жолы сан алуан. Ол айтып өткеніміздей суретті сөз қолданыс қана емес. Алайда лирикалық кейіпкерді жалаң ақындық тұлға деп қарауға келмейді. Сонымен бірге әркімнен алынған жиынтық сезім түрлері, қилы көңіл күйлері бірлікте қоныс тебеді.

Мұхтар – эпик ақын. Мұхтар Шахановтың «Эверестке шығу» және «Дәуір дастандары» кітаптары әртүрлі тақырыпқа жазылған балладалық шығармаларымен ерекшеленеді. Олар достық, махаббат, табиғат, тарихи тақырыптағы, терең философиялық ойға құрылған, тың байламдар түйген туындылар. Балладалар М. Шаханов шығармаларының желісі үлкен бір арнасын құрайды.

Ғайша – сезімнің адамы. Дәлірек айтқанда, өзегі өртті, кеудесі дертті, жар қызығын қызықтамай жатып майданға аттандырған. Яғни, базарлы да бақытты шағы басталмай жатып сөнген. Қызығы таусылмай, қызуы басылмай жесірлікке ұрынып қаралы шәлі жамылып, ауыр тұрмыстың қамытын киген. Сондықтан жалғыз-жарым қалғанда, мұндас тапқанда ақтарар сыры, айтылар жыры, шер-шемені қисапсыз. Іштегі запыранын шығарғанда халықтың әнін жарына арнап «Аққудай еді көлдегі, сұңқардай еді жердегіні» сазына келтіре салатын. Бірте-бірте осы ән оның есіміне телініп, бүркеншік атына айналады. Оған тағы бір себеп санаттан жары келмеуі, ақ некесі соғыстан оралмауы. Төзуде-ақ төзіп, тосудай-ақ тосқан, амал қанша хат та, хабар да ұшты-күйлі жоқ. Күні бойы ауыр тіршілік илеуімен ешнәрсені елемейтін Ғайша түн түсісімен әйелдігін сезініп, әдемі әніне басатын. Алдында ол сағыныш сазы боп көтеріліп, кейіндей келе күйікті дерт боп түнгі ауаны жаратын, атырапты аралап әркімге әрнені ойға оралтатын. Кішіні таңырқатып, кәрі-құртанды тамсантаып, жесірлерді шөлдетіп, жетім-жесірлердердің көзжасын төккізіп егілтетін. Ғайша сөйтіп тауға да, тасқа да, кең жайлауға да, айға да сырын ашып, мұңын шағумен жүрді. Бірақ кең дүние, кемел өмір селт етіп сезінбеді, елп етіп елірмеді. Мұңдыны мүсіркеп, көз жасын көрмеді. Жанына батты. Емін іздеді. Ол дертіне дауа табады. Ол «Жалған» бөлімінің үлесінде. Екі ауыз диалог, шағын эпизодта өсек айтып отырған әйелдердің әңгімесі арқылы қыруар мәліметтер алдыға жайып салынады. Өрттей қаулаған өсек тегін болмапты, ары қарайғы желі - аузынан сүті арылмаған, жан- дүниесі ластанбаған «тентегінің» сұмдықтың үстінен түсуімен, жеңгесінің құмарпаздық құрты құшағында жатқанын көзімен көруімен нақтыланады. Періште көңілі шошынып Ғайша жеңгесі – жексұрындықтың бейнесіне енеді. Жеңгесімен бірге оның әні, сәні, күллі қоршаған орта - тау, өзен, арша, құсы мен жәндігі түгел ластыққа бөленіп, дүние біткен былғанышқа оранады. Сұлулықтың жалғандығы, тірліктің алдампаздығы баяндалған. Поэзия пәрмені елітіп, Ғайша тағдырына елеңдей отырып, «Намыс пен муза» бөліміне ден қоямыз. Ғайша ар-намыс құрбандығы болып, өсек-аяңға шыдамай өз өмірін өзі қиған. Осының бәрін басы-қасында жүріп, сырласы мен мұндасындай халдегі «тентегі» ой-санасына түйеді, көкірегіне тоқиды.

Нәтижесінде, жан дүниесіне өлшеусіз өзгеріс енеді, жеті балдық сілкініс тұрады. Көзімен көргендері мен көңіліне түйгендерін ашы запырандай сыртқа шығаратын, зұлмат жылдардың зұлымдығын жеткізетін, жесірлер мен жетімдердің көз жасының өтеуін өлеңмен толтыратын, жоқшысы, іздеушісі боп шығады.

Гайша – трагедиялық әрі типтік образ. Оны трагедияға ұрындырған – қанқұйлы соғыс. «Аузы асқа тигенде мұрны қанады» дегендей, он екіде бір гүлі жаңа ашылғанда, жан жарынан айырылды, ауыр тұрмыстың тозақ отында өртеніп, қара қазанында қайнады. Қайғы құшақтап, қасіретке бауыр басады. Жас өмір ләззатын татып, ер-азаматпен ойнап күлгісі келді, жастық ғұмырының жоқшысы - серігін іздеді, жар құшағын аңсады. Жанған жүрек, өртенген тәнге су сепкенде, өсек-аяңға таңылды. Қаңқу сөз, күндестік күңкіл жанын жеді, жан жарасын ұлғайтты. Ол аз болғандай бойына бала бітті. Бұл ұятын ұлғайтып, абыройын мүлде кетірді. Өзі паң, өзі асқақ, өр тұлғаны бұның бәрі жасытты. Жай оты жанына түсіп, тұла бойын күйік шалды. Күйкі тірлік, күлдібалам өмір аждаһа боп шағып, ажал боп торыды. Сондықтан өлімнен ұят күшті, өзіне-өзі өкім шығарып, жартастан ұшып, өмірін қиды. Гайша – жүздеген, мыңдаған жас арулардың, өнбей жатып сөнген өртендердің, өксік жұтып өмірі өшкендердің, қартаймай-ақ шаштары аппақ қудай ағарып, жастығы жайрап жазым болғандардың прототипі.

М. Шахановтың балладаларында ұлттық мінез шынайы да көркем бейнеленіп отырады. Оған ең алдымен жанрдың өзіндік табиғаты себепші десе де болады. Көркем өнердің ұлттық сипатын танытатын негізгі категориялары: ұлттық мінез бен ұлттық сезім, ұлттық дәстүр, тілі, сонымен қатар ұлт өмірінің шаруашылық, экономикалық, табиғат ерекшеліктері баллада жанрында да кең өріс тапқан. Әрине, ұлттық сипат туралы сөз болғанда, ұлт қаламгерінің шеберлігі, баллада жанрының қыр-сырын жете меңгерген дарын ерекшелігі көзге түседі. М. Шахановтың балладалық шығармаларының стильдік, көркемдік өзгешеліктерімен қатар, олардың идеялық-эстетикалық және ұлттық рухани құнды сипаттары өте жоғары.

М. Шахановтың «Махамбет зауалы» поэмасында бастан-аяқ нысана етіп ұстанатын негізгі идеялық түйіні – мөлдірлікті мадақтайтын ізгілікке құштарлық, адамгершілікке бастайтын әділдіктің ақ жолын ұстану, тарихқа тағзым ету.

Осы поэманың бірінші бөліміндегі Махамбет монологы хақында профессор Ә. Нарымбетов: «Нарымқұм зауалында Махамбеттің монологы оның өз шығармаларындағы әйгілі сөздермен терезесі тең түскендей. Бұл автордың көп ізденуінің, толғануының, дарын күшінің буырқануының мейірім қандыралықтай нәтижесі, жемісі. Сондықтан да монолог арқылы автор бас кейіпкер – Махамбеттің ұмытылмас көркем бейнесін сомдап берген. Поэмадағы Махамбет – өр, биік, ақылды, ел дегенде ет жүрегі елжірейтін азамат, сөздері мірдің оғындай өткір де мағыналы, аса мықты дүлділ ақын. Махамбетке деген бүкіл халық махаббатының күшін, құдіретін ұнамсыз кейіпкер әкесінің күрделі өмірі, іс-қимылы арқылы да сенімді түрде шебер бейнелеп берген. Өткен ғасырдағы халық өмірінің тарихи кезеңін оның тарихи ұлы перзентінің сом әдеби тұлғасы арқылы айқын суреттеп берген «Нарымқұм зауалы» поэмасы әрі жаңа туынды, әрі көркемдік ірі жетістік,- деп баға береді.

Өр рухты, біртуар Махамбеттің тұлғасын жасаудағы адамдық қасиеттерді басты назарда ұстаған, әрі ұтымды тебіреніспен аяқталған М.Шахановтың бұл туындысы ақын шеберлігін айқындай түседі.

Жоғарыда стиль теориясына жалпы сипаттамалар бердік, оның әр суреткерге тән шығармашылық даралық екенін ұқтық. Әрбір қаламгерге тән дара стильдің қалыптасуына оның өмір сүрген кезеңі, ортасы әсер ететіні ақиқат, яғни әрбір қаламгердің шығармашылық ғұмыры даму, жетілу сипатымен көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Шаханов М. «Эверестке шығу». – Алматы: Атамұра, 2002
2. Шаханов М. «Өркениеттің адасуы» романы. – Атамұра 2003 ж.

Сабирова В.К., Акматова З.А., Пазылова А.Т.,
магистранты факультета русской филологии,
Ошского государственного университета
г. Ош (Кыргызстан)

СПЕЦИФИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Вопросы статусного существования русского языка – языка государственного и языка межнационального общения в пору существования СССР и сегодня вызывают политические прения и дебаты. Оставив эту тему для политологов и социологов, постараемся дать беспристрастный анализ практического положения дел в Кыргызстане.

Обратимся в начале к общим вопросам двуязычия. Согласно мировой статистике около 70% жителей Земли являются двуязычными, в 47 государствах мира (России, Индии, США, Канаде, Швейцарии, Нигерии, Бельгии, Финляндии, Шри-Ланке, Сингапуре и др.) в качестве официальных используются два и более языков.

Каждые 5 лет число людей, владеющих более двух языков, растет на 9 % [3, с.14].

В Кыргызстане у русского языка есть официальный статус (в отличии от других стран СНГ), что выше, чем в других странах СНГ.

В ряде стран (Армения, Киргизия, Молдова, Таджикистан, Беларусь) есть славянские университеты, где работает программа «Послы русского языка» [7], как средство межкультурной коммуникации, конкурентной способности граждан [8, с.23].

Если рассматривать ситуацию в Кыргызстане, то выявляется следующая картина. В число документов, регламентирующих сферу образования в КР, входят законы об образовании (1993), о государственном языке (1989, 2009), об официальном языке (2000), концепции о межэтническом единстве (2013), стратегии образования 2012-2020 гг. и другие документы, включенные в сборник «Кыргызстан в цифрах» (Бишкек, 2004) и др. Совсем недавно началось обсуждение вопросов связи с принятием нового закона «Об образовании».

Начало 90-х годов прошлого столетия ознаменовано мощным всплеском миграции русскоязычного населения из нашей республики. При проведении опроса потенциальных мигрантов выяснилось, что около 40% опрошенных выразили желание выехать в Россию. Столько же колебались при ответе на вопрос, что может изменить ваше решение о выезде из республики, преобладающее большинство ответили: сохранение образования на русском языке.

В то же время при опросе населения республики родным языком, кроме русских (0,9 млн. человек), назвали русский язык 1,2 млн. человек других национальностей (при численности населения республики на период проведения опроса 4,5 млн. чел.). Это мнение видного общественного деятеля, президента Славянского фонда в Киргизии, члена Совета соотечественников при Госдуме России, члена Попечительского совета КРСУ В. В. Вишневого. Он считает, что «некоторым «горячим головам» сегодня очень мешает русский язык, постоянно иницируется делопроизводство на госязыке. Эта политика, касающаяся положения русского языка, пропагандируется по-разному» [2]. В новой редакции Конституции от 10 января 2021 года за русским языком сохранился статус официального, и все время провоцируется вопрос о переходе делопроизводства на латинский алфавит.

Основное направление языковой политики – обеспечение условия для

полномасштабного использования государственного кыргызского языка, которое больше ни в одной стране мира невозможно [9].

Часто утверждается, что функционирование официального языка как-то препятствует «изучению государственного» [10].

По Конституции КР гражданам гарантировано право на сохранение родного языка (ст.10, 45). На конституционном уровне есть запрет на дискриминацию по признаку языка и этнической принадлежности (п. 2 ст.16) [5].

В ГОСТе образования КР от 21 июля 2014 г. №403, определены 7 областей, где содержатся соответствующие ей предметы: языковая, социальная, математическая, естественнонаучная, технологическая, искусство и культура здоровья. 27-ой пункт ГОС провозглашает языковую область, нацеленную на достижение целей и задач по обеспечению подготовки личности, умеющей достигнуть благополучия и включает 3 компетентности: информационная, коммуникативную, самоорганизации и разрешения проблем. Выделяют 3 уровня их сформированности: репродуктивный, продуктивный и креативный [6].

Кыргызстан стремится выстроить такую линию в изучении языков, которая позволяла бы каждому обучающемуся знать языки, функционирующие в обществе. Выбор русского языка в качестве целевого обусловлен тем, что он исполняет важную роль межнационального общения. Для многих кыргызстанцев это язык интеграции в глобальное пространство. Учитывались запросы родителей и учащихся, связывающих знание русского языка с перспективами деятельности в поликультурной среде.

Согласно стратегическим планам школ, составленным на ближайшие 3 года, пилотные классы с целевым русским языком увеличатся. Это позволит изменить действующую модель «полного погружения», когда ученик получает возможность освоения языка, остальные предметы изучаются только как дисциплины. В условиях многоязычного образования учителям с целевым русским предстоит осуществлять программу на уроках русского языка как второго и в процессе преподавания предметов [4].

Введены новые стандарты, нацеленные на изменение подходов обучения с грамматического на функционально-коммуникативный, идет развитие речевой компетентности учащихся, что связывает обучение языку с уровневой системой [6, с. 17].

Принятый стандарт обуславливает необходимость изменений в системе повышения квалификации, идет подготовка учителей. Основные задачи работы в кыргызстанских вузах сейчас-это поликультурное и многоязычное образование [1].

Вместе с тем, не надо забывать о такой проблеме, как гендерный аспект в образовании. В Кыргызстане в каждом селе есть мечеть, но не в каждом селе есть школа. Растет количество медресе при мечетях, в том числе женских медресе. Соответственно, послушники, которые учатся в таких медресе, не посещают обычную общеобразовательную школу. В то же время, вопрос о том, как и чему, по каким программам там учат детей, к чему приведет образование, где есть раздельное обучение – подход, от которого в 70-е годы прошлого века отказались в СССР, опять внедряется, никого из власть имущих, похоже, и не волнует.

По крайней мере, резкой какой-то критики, официальной реакции не наблюдается. Хотя прав был Махатма Ганди, который однажды сказал, что если образовывать девочку, которая станет затем женщиной-матерью, то это значит, будут образованными дети в ее собственной семье, а если дать образование мужчине, то это значит, сделать счастливым и устойчивым лишь одного этого человека.

В то же время опыт общения с русоведами в соседних республиках говорит о том, что в Казахстане стали переходить на функциональный аспект обучения русскому языку как иностранному, где вслед за повсюду перешедшей на латинскую графику системой образования в Узбекистане, продолжают сосуществовать письмо на кириллице в виде наименований вывесок в торговых точках и иных объектах наружной рекламы. В Таджикистане сокращающееся в ущерб русскому языку и заменяющему его английским

языком система образования на русском языке испытывает определенные трудности. В тоже время в Кыргызской Республике переполнены русские классы в школах с кыргызским (узбекским, таджикским и дунганским) языками обучения и школы с русским языком обучения. Например, в СШ №4 имени С.М. Кирова города Ош учатся 4 тысячи учащихся, тогда как школа рассчитана на 1740 учащихся. Аналогичная картина в школах № 20 имени И. Раззакова, № 3 имени М.В. Ломоносова, № 5 имени Дж. Боконбаева, № 6 имени А.С. Макаренко, № 7 имени Н. Нариманова и ряде других. К слову, в городе Ош есть 81 школа, из которых 54 – государственные, а остальные – частные школы.

Таким образом, в рамках программы многоязычного образования намечено развитие ресурсов для освоения русского языка. Она требует координации усилий всех сторон, заинтересованных в развитии истинного многоязычия каждого учащегося, овладении ими русским языком и информации о русской культуре на родном и иностранном языках.

Список литературы

1. Булатова В.А., Чепекова Г.С. Программы многоязычного образования в Кыргызстане // Русское слово в Кыргызстане №2/2016. – С. 20-25.
2. Вишневский В.В. Исторические аспекты взаимодействия КРСУ с соотечественниками. // Русское слово в Кыргызстане. № 2/2016. - С.3-5.
3. Гальскова Н.Д. и др. Обучение на билингвальной основе как компонент углубленного образования [Текст] / Н.Д. Гальскова, Н.Ф. Коряковцева, Е.В. Мусницкая, Н.Н. Нечаев // ИЯШ, 2003.№2. - С.12-16.
4. Карыбекова Н.М. Научно-теоретические основы и педагогические условия изучения иностранных языков на базе двуязычия в вузе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Б.,2017. – 157с.
5. Конституция КР от 27 июня 2010 г. [Текст] – Бишкек: Академия, 2010. – 96 с.
6. Предметный стандарт по русскому языку для школ с кыргызским, таджикским, узбекскими языками обучения для 5-11 классов. – Бишкек, 2015.
7. <https://ru.sputnik.kg/opinion/20160219/1022534268.html>.
8. <http://www.kafu.kz/akademicheskie-programmy/trekhyazychnoe-obrazovanie>.
9. <http://edu.gov.kg/ru/high-education/gosudarstvennyj-obrazovatelnyj-standart>.
10. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/63683>.

Сабиева Е.В.,
к.ф.н., доцент
Гриппе А.С.,
СКУ им. М. Козыбаева
г. Петропавлск (Казахстан)

СТРУКТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ РУССКИХ ЛИЧНЫХ АНТРОПОНИМОВ

В структурно-семантическом аспекте можно выделить три группы антропонимов: однокомпонентные, двухкомпонентные и многокомпонентные (представляющие собой фразу) антропонимы.

Однокомпонентные антропонимы – личные имена, образованные от одного слова языка-носителя. Например, Кирилл – греч. Kyrios «господин», Виктория – лат. Victoria «победа».

Двухкомпонентные антропонимы представляют собой сочетание двух словообразовательных основ. Среди этой группы антропонимов много тех, которые имеют

славянское происхождение. Например: Владислав – от славянских основ влад- (владеть) и слав- (слава), Александра – греч. Alexo – «защищать» и andr – «муж, мужчина».

Многокомпонентные антропонимы представляют собой целую фразу, которая выражена более чем двумя словами в исходно языке, из которого произошло заимствование. Чаще всего, антропонимы данной группы имеют древнееврейское происхождение: Иван – Johanan – «Яхве смилостивился», Елизавета – Ellseda – «Бог - моя клятва».

Остановимся также и на фонетической структуре слова, подразумевающей не только звуковые и акцентологические особенности слов, но и их слоговые характеристики, и как результат, структурные изменения в их составе. Одним из процессов, происходящих на этом уровне, можно назвать ассимиляцию антропонимов.

Большинство имён, заимствованных из других языков, были ассимилированы средствами русского языка. Причём процесс этот начался почти сразу с началом христианизации Руси. Примечательным является и тот факт, что некоторая вариативность написания личных имён изначально была характерна для древнерусских церковных книг. Не исключаются также разночтения и ошибки. Списки имён постоянно подвергались редактированию, дополнениям и видоизменениям, в связи с этим написание одного и того же имени могло отличаться в разных церковных книгах [1, с. 30].

Задействованы при этом были одни и те же приёмы, которые обусловлены особенностями русской фонетики, несмотря на кажущееся разнообразие видоизменений. Одним из таких приёмов можно назвать устранение доегласных и троегласных созвучий из заимствованных имён: Иулиания трансформировалась в Ульяну, Даниил – в Данила или Данилу, Иоанн – в Ивана, Феодор – в Фёдора, Симеон – в Семёна.

Также большое количество народных форм было образовано при помощи суффиксов -ей/-ий, которые типичны для мужских имён. К именам, которые изначально не имели данных суффиксов, они присоединялись: Марес – Марес-ий, Климент – Климент-ий, Тарас – Тарас-ий. Имена, которые в изначальной форме имели эти суффиксы, усекались: Дионис-ий – Денис, Елис-ей – Елис, Евген-ий – Евген, Макар-ий – Макар, Антон-ий – Антон, Игнат-ий – Игнат. Схожей трансформации подверглись и имена древнееврейского происхождения, в основном мужские, которые оканчивались на -ия: Захария – Захарий – Захар. Также в именах на -ий часто заменялся суффикс и смещалось акцентное ударение, вследствие чего образовывались новые имена: Сергей – СергЕй, АлЕксий – АлексЕй, ГОрдий – ГордЕй, ВасИлий – ВасилЕй. Точно такой же процесс происходил и среди женских имён: ЗинОвия – ЗиновЕя, ПелАгия – ПелагЕя.

Ещё одним ассимиляционным приёмом стали окончания -а и -о после Л в мужских именах: Михаил – Михайло/Михайла, Даниил – Данило/Данила, Кирилл – Кирило/Кирила.

Так, усекались имена, которые начинаются на гласную. Это происходило с целью сокращения количества слогов: Елизавета – Лизавета, Екатерина – Катерина, Анастасия – Настасья. Чаще всего, так изменялись многосложные имена, которые были слишком длинными для русского народа. Но так происходило не всегда, например, имена Агафон и Исидор, несмотря на то, что состоят из трёх слогов, приняли форму Гапон и Сидор соответственно. Более краткая форма имени создавалась и путём изъятия гласных из корневых основ: Димитрий – Дмитрий. Примечательна также и мена начальных гласных в личных именах: Елена – Алёна/Олёна, Ирина – Арина/Орина. При этом мена гласных могла происходить не только в начальных слогах: Мелания – Малания, Мартин – Мартын, Матрона – Матрёна.

Существуют различные взгляды на образование и изменение антропонимов в языке. Одни учёные считают, что антропонимы образуются по особым строго установленным правилам, другие – что какие-либо правила в образовании имён отсутствуют.

Изучение изменения нарицательных существительных выявило наличие связи между краткими и полными единицами. Это говорит о том, что для каждого фонетического типа можно предсказать, с определённой долей вероятности, вид изменения и антропонима:

усечения или, наоборот, добавления новых единиц.

Нами было установлено, что среди анализируемых в исследовании имён, встречаются те, которые представляют собой одно-, двух-, трёх-, четырёх- и пятислоговые образования. Данные исследования слоговой структуры антропонимов представлены в таблице 1.

Таблица 1

	1 слог	2 слога	3 слога	4 слога	5 слогов
Мужские	5	40	29	1	-
Женские	-	15	33	23	4
Всего	5	55	62	24	4

С учётом проанализированного материала следует отметить, что наибольшее количество антропонимов приходится на долю трёхслоговых имён, таких как, например, Александр, София и др. (всего 62 антропонима). Высокую активность проявляют также двух- и четырёхслоговые антропонимы (55 и 24 антропонима соответственно) типа Артём, Анатолий, Дарья, Виктория. Число одно- и пятислоговых антропонимов незначительно (5 и 4 соответственно), например: Глеб, Анастасия.

При этом среди мужских имён наиболее частотными являются двухслоговые имена, а среди женских – трёхслоговые. Среди мужских имён отсутствуют пятислоговые образования, и наблюдается тенденция к уменьшению количества слогов. В то время как среди женских антропонимов отсутствуют однослоговые имена, и чётко выражена тенденция к увеличению количества слогов. Мы можем предположить, что это происходит потому, что количество слогов напрямую связано с количеством гласных в слове, и при большем количестве гласных антропоним звучит более плавно и мягко, что характерно для женских имён. Мужские же имена, в связи с меньшим количеством слогов и гласных, звучат чётче и твёрже, в сравнении с женскими именами.

Согласно данным, полученным в результате исследования, большинство мужских личных имён, бытующих среди русскоговорящих носителей, являются двухосновными образованиями. Слоговая характеристика мужских имён выглядит следующим образом:

- Однослоговые 7%
- Двухслоговые 53%
- Трёхслоговые 39%
- Четырёхслоговые 1%

Как видно из приведённых выше данных, мужские двух- и трёхслоговые имена образуют в общей сложности более 90% наиболее частотного антропонимикона рассматриваемого нами периода. При этом процентное соотношение одно- и четырёхслоговых имён приблизительно одинаково и незначительно.

Большинство женских имён, опираясь на данные исследования, являются трёхосновными образованиями. Слоговая характеристика женских имён выглядит следующим образом:

- Двухслоговые 20%
- Трёхслоговые 44%
- Четырёхслоговые 31%
- Пятислоговые 5%

Как видно из приведённых выше данных, женские трёх- и четырёхслоговые имена образуют в общей сложности 75% всего антропонимикона рассматриваемого периода в русском языке. Количество же пятислоговых имён незначительно, но следует учесть тот факт, что среди мужских имён они отсутствуют.

Акцентная характеристика имён

Для того чтобы представить более полную картину фонетических характеристик современных русских личных имён, непобедимо обратиться и к их акцентной характеристике.

В ходе анализа русских личных имён были выявлены их различные акцентные свойства. Результаты данного анализа были сведены в таблицу 2.

Таблица 2

	Xx	xX	Xxx	xXx	xxX	xXxx	xxXx	xxxXx
Мужские	8	32	1	9	19	-	1	-
Женские	14	1	4	29	-	7	16	4
Всего	22	33	5	38	19	7	17	4

Из вышеприведённой таблицы следует, что среди двухслоговых личных имён в целом преобладает тип ударения xX – ударение на второй слог (33 антропонима). При этом среди женских имён преобладающим является тип ударения Xx (на первый слог): Дарья, Анна, Кира и т.д., а среди мужских - тип ударения xX (на второй слог): Артём, Максим, Иван и т.д. В трёхслоговых именах возможны три типа ударения: Xxx (Всеволод, Ксения), xXx (Никита, София) и xxX (Александр, Даниил), при явном преобладании второго из них. Общее количество имён с ударением на втором слоге составляет 38 штук. Трёхслоговых женских имён с типом ударения xxX в списке не зафиксировано. Среди мужских имён этот тип представлен достаточно широко – 19 штук. Личные имена с акцентной структурой Xxx единичны (5 антропонимов). Четырёхслоговые имена оформлены в основном по следующим акцентным моделям: xXxx (Виктория, Валерия – 7 антропонимов) и xxXx (Анатолий, Александра – 17 антропонимов). Модель xXxx среди мужских имён не встречается, а моделью xxXx представлено всего одно имя. На основании этого можно сделать вывод, что четырёхслоговая модель больше характерна для женских личных имён.

Пятислоговые мужские имена в рассматриваемом нами списке наиболее частотных, не встречаются, а женские представлены в количестве 4-х штук. Среди женских пятислоговых имён встречается только один тип – xxxXx (Анастасия, Елизавета, Екатерина, Элеонора).

Акцентная характеристика антропонимов может быть представлена тремя группами. В первую входят два самых распространённых типа ударения xXx (Арсений, Мария – 38 антропонимов) и xX (Кирилл, Любовь – 33 антропонима). Вторая группа характеризуется средней степенью распространённости, к ней относятся следующие типы ударения: Xx (Павел, Ева – 22 антропонима), xxX (Михаил, Алексей - 19 антропонимов) и xxXx (Вероника, Маргарита – 17 антропонимов). В третью группу входят все остальные типы ударений.

Словообразовательная структура современных русских личных имён

Если сравнивать имена нарицательные и имена собственные, то можно заметить, что последняя не обладает достаточно чётким структурированным характером, в особенности лексика антропонимическая. Объясняется это достаточно просто: антропонимы, с точки зрения их происхождения, очень неоднородны. В состав именной системы входят как имена новые, так и старые, которые создаются в данном языке, либо заимствуются. При этом структура новых имён более понятна и доступна при исследовании, так как они образуются при помощи активных в данный временной отрезок словообразовательных формантов и основ. Старые же имена, в особенности имена заимствованные, структурируются гораздо сложнее, так восходят к апеллиативам, которые либо вышли из активного употребления, либо не использовались в языке никогда. Из-за того, что древние имена являются вторичными, то есть образуются на базе апеллиативов, тот структуру их нужно рассматривать с точки зрения исторического, а не актуального членения. Однако и оно не всегда позволяет определить их сегментацию по морфемам, так как большинство из них восходит к иноязычным апеллиативам. Среди них встречаются и имена, апеллиативы которых

были полностью утрачены. Антропонимы, чаще всего, воспринимаются нами как непроизводные и не имеющие внутренней формы. Это происходит в связи с тем, что в большинстве случаев отсутствует внутренняя мотивированность личных имён, которая определяется семантикой лежащих в их основе апеллятивов. Всё это объясняет существенные отличия структурно-словообразовательных классификаций антропонимов в лингвистике.

Словообразовательные модели русских личных имён могут служить иллюстрацией сказанного.

Структура полных имён, несмотря на своё разнообразие, в целом представлена пятью моделями:

1. Сложные имена, состоящие из двух или нескольких основ: Александр (греч. Alexo – «защищать» и andr – «муж, мужчина»), Вероника (греч. Phero – «нести» и nike – «победа»).

2. Сложные имена, представляющие собой составные императивные предложения: Даниил (евр. Daniel – «мой судья – бог»), Елизавета (евр. Ellseda – «бог - моя клятва»).

3. Производные имена, образованные с помощью суффиксов (их добавления или усечения): Харитон – Харитон-ий, Дионис-ий – Денис.

4. Двойные имена, состоящие из двух, редко нескольких, самостоятельных имён: Марианна (контаминация Мария+Анна).

5. Простые имена, состоящие из одной основы: Андрей (греч. Andreios – «мужественный»), Кира (греч. Kyrios – «господин»).

Данная классификация отличается излишней детализацией отдельных составных структур, так как составлена на различных логических основаниях. Мы подразумеваем, в первую очередь, сложные имена, которые, по нашему мнению, относятся к одному структурному разряду – композиту. Наличие императивных предложений или нескольких основ в структуре антропонимов, на наш взгляд, не имеет решающего значения.

Довольно интересной является ситуация с заимствованными антропонимами. Среди них, как и среди славянских имён, встречаются: а) с довольно прозрачной структурой, б) с частичной структурой, в) полностью неструктурированные имена.

К первой группе относятся, как правило, контаминационные образования: двойные имена типа Марианна.

К личным именам с частичной структурой можно отнести теофорные имена, в составе которых присутствуют либо имена собственные богов, либо имена нарицательные с семантикой «бог». Имена эпохи политеизма, теофорные по своей сути, имеют значительные отличия от имён эпохи монотеизма. В эпоху политеизма теофорные имена включали в себя либо собственные имена богов, либо слово «бог», означающее какое-то определённое божество пантеона. Чаще всего это относится к именам греческим, персидским, скифским и др. по происхождению. Чаще всего этим выражалась принадлежность к какому-либо богу. Например, Глеб (сканд. Gudleifr, др.-герм. Gutleib – «наследник бога»), Игорь (др.-сканд. Ingvarr – «хранимый Фрейром»), Полина/Аполлинария («принадлежащая Аполлону»), Диана (лат. Deus – «бог»). Позднее, например у греков, имена богов стали употребляться в качестве имён людей с 4-го века до н. э., когда благоговение и страх перед богами постепенно исчез.

Стоит также обратить внимание на наличие теофорных имен среди заимствованных из латинского языка: Диана в честь богини-покровительницы охоты.

После принятия христианства началась борьба со всем дохристианским и языческим, но имена с обозначениями древних богов, несмотря на всё это, сохранились. При этом появились и новые теофорные имена, в создании и пропаганде которых немаловажная роль принадлежала евреям эллинской церкви. Именно благодаря им эти имена были приняты греками, обратившимися в христианство, а позднее римлянами, славянами и другими народами. Например, имя Ева было заимствовано из древнееврейского Хава, образованного от слова hatia – «живая». Русское имя Матвей восходит к древнееврейскому Matitiahу и имеет значение «дар Яхве».

Теофорные имена еврейского происхождения чаще всего представляли собой предложения с подлежащим, которое являлось словом «Бог» (- il, -el, -l, -io). Яна – «Бог милостив». Также это могли быть определительные словосочетания: Михаил (Mikael) – «равный богу Яхве».

Личные имена, с небольшими отступлениями от общепринятых традиций русской ономастики, в зависимости от количества производящих основ, могут подразделяться на:

А) многоосновные сложные (27 мужских и 9 женских антропонимов)

Б) одноосновные простые (48 мужских и 66 женских антропонимов)

Морфологический аспект современных русских личных имён

Под морфологическим аспектом современных русских личных имён мы понимаем их морфологическую структуру и морфологические лексико-грамматические свойства.

Проведя анализ морфологической структуры производящих основ простых антропонимов, мы установили, что в основном они представлены:

1. Десубстантивными именами (16 мужских и 33 женских имени)

2. Деадъективными именами (24 мужских и 26 женских имён)

3. Девербальными именами (6 мужских и 3 женских имени)

Десубстантивные имена были созданы на базе существительных: Лев - греч. Leon - «лев», Маргарита - лат. Margarita – «жемчужина».

Деадъективные имена имеют в своей основе прилагательное: Павел - лат. Paulus – «маленький», Алина - герм. «благородная».

В основе девербальных имён лежит глагол: Никита - греч. Nikaō – «побеждать», Татьяна - греч. Tattoo – «устанавливать».

Но существует группа имён, которые невозможно отнести ни к одной из вышеприведённых групп - еврейские имена, в переводе дающие целую смысловую фразу (10 антропонимов): Даниил - евр. Daniel – «Мой судья – бог», Елизавета - евр. Ellseda – «богом я клянусь».

Нужно отметить, что в объект описания не были внесены 6 единиц с затемнённой этимологической структурой и внутренней формой. Из-за процесса десемантизации антропологических основ их трактовка в различных источниках отличается, что приводит к затруднению определения их морфологических характеристик. По этой причине мы исключили их из объекта исследования.

В качестве антропонимических основ в сложных личных именах использовались:

В мужских:

• Греческие: alexo (греч. «защищать»), andr (греч. «муж, мужчина»), time (греч. «честь»), theos (греч. «бог»), nike (греч. «победа»), laos (греч. «народ»), doron (греч. «дар»), leon (греч. «лев»), idea (греч. «внешность»), phileo (греч. «люблю»), ipros (греч. «лошадь»).

• Славянские: влад-, слав-, яр-, мир-, бог-, дан-, вади-, вяче -, стан-, все-, волод-, свят-, рост-, бор-.

• Скандинавские: leifr (сканд. «наследник»), gud (сканд. «бог»), ing (сканд. Фрейр), varg (сканд. «охранять»).

В женских:

• Греческие: alexo (греч. «защищать»), andr (греч. «муж, мужчина»), phero (греч. «нести»), nike (греч. «победа»).

• Славянские: мир-, слав-, влад-, яр-.

Список литературы

1. Суперанская, А. В., Сулова, А. В. Правила изменения имён, отчеств и фамилий // О русских именах. - Л., 1978. – 74 с.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ИНОСТРАННЫМИ СТУДЕНТАМИ В МЕДИЦИНСКОЙ ШКОЛЕ

На протяжении десятилетий со времен суверенности в Кыргызстане русский язык является одним из основных языков коммуникации и обучения. Русский язык является основным языком общения жителей города Бишкека. В большинстве своём горожане предпочитают русский язык родному, либо же разговаривают, свободно смешивая в своей речи киргизский и русский. Вывески на улицах, реклама в СМИ, периодические издания должны публиковаться на государственном и официальном языках. Именно поэтому изучение русского языка является важной и необходимой частью жизни в Бишкеке [1]. В учебных заведениях в КР изучение русского языка и русской литературы является основной дисциплиной, обязательной в общеобразовательном блоке. Для студентов Международной школы медицины МУК русский язык является не только предметом, являющимся обязательным для изучения, но и средством общения в иноязычной среде. Основной контингент учащихся в МШМ МУК – студенты из Пакистана, в меньшей мере из Индии, Бангладеш и Мальдивских островов. Всех студентов из этих стран объединяет умение говорить на хорошем английском, что не помогает в их проживании в Бишкеке, поскольку английский язык не является доступным для большинства горожан и гостей столицы. Поэтому особое внимание преподаватели русского языка для студентов МШМ уделяют в первую очередь на пополнение бытовой лексики в первые месяцы обучения. Последующие занятия постепенно направляют на освоение лексического минимума для медицинского работника. Последние месяцы обучения нацелены на обогащение медицинского словаря, формирования умения врача проводить опрос пациента и выписывать лечение больного. Несмотря на то, что обучение в университете проводится на английском языке, в больницах и поликлиниках диалог между врачом и пациентом проводится как правило на русском. К тому же заполнение историй болезни и медицинских карт опять же невозможно без русского языка [1].

В первые дни обучения, как правило, возникают трудности, связанные с особенностями фонетических процессов определенных звуков в русском языке, непривычные для ушей жителей Индийского полуострова. К примеру, чтение редуцированных гласных, которые иностранцы произносят, используя первоначальную форму. Пример использования гласных с другим звуком: гласная *ы* не имеет аналогичного звука в родном языке учащихся, либо в английском. Поэтому отработка *ы* в личных местоимениях *ты, вы, мы* требует определенного времени, но обычно идеального произношения звука удается добиться редко. Также некоторые трудности происходят при произношении твердых и мягких согласных из-за особенностей родного языка студентов. Так сонорные звуки, одинаково мягко и твердо звучащие в разных словах, тяжело воспринимаются на слух и часто произносятся студентами без употребления мягкого знака. Например, слово *пальто* часто может произноситься учащимся как средним между *пальто* и *палто*; либо же наоборот, твердое *л* в слове *яблоко* может искусственно смягчаться, примерно как *яблёко*. В процессе изучения русского языка преподаватель неустанно обращает внимание на произношение и дает фонетические упражнения для отработки звуков. Особенности русской фонетики представляют собой большую трудность для иностранцев, поэтому преподаватель должен уделять внимание данному аспекту и регулярно проводить фонетические зарядки, фонетические диктанты, отрабатывать различные упражнения для тренировки и постановки звуков [1]. В дальнейшем трудности возникают при изучении морфологии, в частности согласования существительных и

местоимений с прилагательными. В английском языке отсутствует понятие о роде имен прилагательных, таким образом, вне зависимости от рода главного слова в словосочетании, будет произноситься начальная форма прилагательного. При изучении русского языка согласование имени прилагательного с главным словом требует особого подхода, который начинается с объяснения такого явления в русском языке. Такой подход позволяет в дальнейшем объяснять и согласование глаголов с остальными частями речи в роде, в числе, а затем и в падеже. Падежная система языка представляет собой очень сложную, а порой и необъяснимую часть изучения русского языка как иностранного. То, что для человека, выросшего в русскоязычной среде, представляется чем-то само собой разумеющимся, для иностранного студента выстраивается в длительный процесс осваивания системы падежей всех частей речи. Так, система словосочетаний в винительном падеже предполагает изменение формы существительных, прилагательных и местоимений только для частей речи женского рода и одушевленных частей речи мужского рода. В английском языке подобная конструкция не будет видоизменяться, сохраняя начальные формы для всех частей речи. В русском же языке конструкция «я вижу большой дом» и «я вижу большого человека» при изменении одушевленности объекта действия меняется форма имени существительного, прилагательного или личного местоимения в предложении. В таком случае преподаватель должен объяснять разницу между изменениями в конструкции в винительном падеже объекта действия в отличие от конструкции в именительном падеже. Чаще всего преподавателю приходится лишь давать примеры с конструкциями для различий того или иного падежа. Так, совершая различные действия последовательно, мы используем предложения с использованием частей речи в различных падежах. Например, *человек сидит за столом*, в данном случае мы видим конструкцию с использованием существительного *стол* в творительном падеже. Если человек *встал из-за стола*, то существительное становится родительного падежа. Если мы говорим о человеке, который *садится за стол*, мы употребляем конструкцию с существительным в винительном падеже. Во всех этих случаях мы видим разные окончания при использовании слова *стол*, что при переводе на английский язык не получит никакого отображения. Поэтому преподавателю предстоит сложная задача - донести до иностранного студента основные тонкости при объяснении случаев употребления того или иного падежа в различных условиях. Особенно важно сопоставлять такие случаи для получения иностранцами более ясной картины употребления русской системы падежей. Несомненно, большую роль играет знание преподавателем английского языка для предоставления учащемуся наглядной разницы в использовании форм различных частей речи в предложениях, так как английский язык не предполагает использование такого множества форм одной и той же части речи. Таким образом, при объяснении и сопоставлении различий в двух языках очень важно подчеркивать особенности русского языка и важность использования правильно окончаний в падежных формах тех или иных частей речи. Наглядный материал в виде таблиц с окончаниями даёт наиболее полную картину для формирования у студента-иностранца верного употребления системы падежей русского языка. Поэтому преподавателю необходимо использовать как можно больше таблиц с окончаниями для различных форм частей речи на своих занятиях.

Список литературы

1. Султанова Т.Т. Основные трудности в онлайн-обучении иностранных студентов русскому языку в медицинской школе / Т.Т. Султанова. – Текст: непосредственный // Аспекты и тенденции педагогической науки: материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2020 г.). – Санкт-Петербург: Свое издательство, 2020. – С. 67-70. – URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/383/16199/>
2. Стародумов И.В. особенности преподавания русского языка как иностранного/И. В. Стародумов//Молодой ученый-2018-№ 40(226). -с.204–207.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ КАК ПРИЧИНЫ ПОЯВЛЕНИЯ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ ТЕКУЩЕГО МОМЕНТА

Термин «ключевые слова текущего момента» возник в результате слияния политических и лингвистических терминов. Ключевые слова текущего момента – это слова, несущие в себе усиленную смысловую нагрузку в определенный промежуток времени, характеризующие современную общественную жизнь [1, с. 63]. Каждый текущий момент выдвигает в центр общественного сознания фрагмент словаря, заключающий в себе понятия наиболее значимые, обсуждаемые повсеместно. Ключевые слова текущего момента не собственно языковое, причины явления, причины выдвижения их экстралингвистические, динамичность настоящего момента обуславливает сменяемость словаря [2, с. 49].

Слово стоит в центре механизма языка, является основной, базисной единицей, занимает в его структуре ключевые позиции. Изменение семантического объема обозначаемых словом признаков предмета – это характерно для ключевых слов текущего момента.

В основе данной статьи лежит теория выделения «ключевых слов текущего момента», разработанная Т.В. Шмелевой, она выделяет 9 лингвистических признаков [1, с. 64]. На материале электронной версии АКИpress за 2020 г. (первое независимое информационное агентство в Кыргызстане, общее количество просматриваемых твитов за год превышает 7,4 миллиона на 2020 г.) выделены следующие ключевые слова текущего момента: коронавирус, пандемия, ковид-19, изоляция, антисептик, самоизоляция.

1. Частотность употребления – слово, становясь ключевым, массово употребляется в речи гражданского населения, врачей, политиков, новостях, в статьях газет, в телевизионных передачах.

В медицинской, политической, экономической, гражданской, бытовой сфере данные слова обнаруживают ежедневную высокую частотность, то есть они многократно повторяются, активно используются в речи. Новым в лингвистическом плане оказывается то, что их теперь возможно измерить: по запросу «коронавирус» на период за 2020 год поисковые системы АКИpress выдают 70287 ссылок, «пандемия» – 10572, «ковид-19» – 60452, «изоляция» – 70400 [2]. Статистика доказывает принадлежность данных слов к ключевым, являются индикаторами свойств общественного сознания, схватывают сиюминутное восприятие и оценку явления сегодняшней действительности. Начиная с января месяца 2020 года, эти слова активно употребляются в языке не только местного, но и мирового СМИ.

2. Текстовое пространство – доминантность реалии в центр общественного сознания выдвигает именуемое ее слово в центральную позицию газетных текстов, которые представляют собой заголовки. Ключевое слово начинает встречаться в заголовках средств массовой информации, обратимся за примерами в АКИpress: «Covid -19 в Бишкеке тревожная ситуация», «Страна борется с коронавирусом», «Мэрия начала дезинфекцию», «Ковид диктует свои правила», «Пандемия: вызовы и перспективы», «Защитимся от коронавируса. Согласие, Доверие, Дисциплина!», «Кыргызстан противостоит коронавирусу», «В Кыргызстан завезут 500 тыс. медицинских масок», «Вспышка коронавируса», «В Тюпском районе обсудили профилактику коронавируса», «12 кыргызских студентов из Китая находятся в боксированных палатах, у них нет симптомов коронавируса», «На кыргызско-казахской границе врачи санитарно-карантинных пунктов ведут досмотр прибывших».

3. Грамматический потенциал слова – возможности формообразования и словообразования. Слова никогда полностью не реализуют своих возможностей. Производные заполняют наиболее общие и стандартные семантические места:

1. Наименование лица: ковидники, ковидчане, масочница.

2. Образование дериватов со значением помещений для больных ковидом: ковидарня, ковидня, ковидарник, ковидник, ковидарий.

3. Появились совершенно новые слова, образованные сложением двух слов. В качестве примера можно привести слова «ковидиот» - от «коронавирус» и «идиот». Так называли людей, которые провоцировали панику в обществе, сметая продукты с полок магазинов, а также тех, кто не соблюдал санитарные требования во время пандемии, игнорируя простые меры безопасности, они подвергали опасности не только себя, но и окружающих, что способствовало дальнейшему распространению COVID -19.

Как подтверждают примеры, деривационные возможности слова активизировались, круг дериватов пополнился новыми моделями, которые совмещают в себе признаки как окказиональных слов, так и неологизмов.

4. Синтагматика – изменение или формирование сочетаемости «привычек» слова. Отмечены пословицы, в которых фигурирует первоначальный источник заражения – Китай: *Все дороги ведут в Ухань. Бойся китайцев, дары приносящих.*

На этот фактор работают эпитеты, за счет которых производится эмоционально поведение, метафорика, за которой проглядывают коннотации слова. Метафоры понимаются в таких исследованиях не как троп, а как способ мышления, позволяющий находить новое знание. Приведем примеры: «коронабесие продолжается», «Коронавирус: круг сжимается», «Вирус не где-то далеко - он уже среди нас!», «Covid не щадит».

5. Парадигматика – появление новых синонимов и антонимов. Если анализ семантической структуры слова наглядно показывает степень самостоятельности его значения и ее пределы, т.е. характеризует системные отношения на уровне одного слова, то синонимия является ярким и убедительным доказательством системных лексических отношений в группах близких по значению слов. Примеры синонимов: коронапокалипсис – коронагеддон, скандальность – сенсациальность.

Антонимы: миф – антимиф; с утра – до вечера; ни бедных – ни богатых. «Главное, что коронавирус уже успел стать мифом. Точнее, черным антимифом». «Работать приходилось каждый день, с утра до вечера, и всю смену находиться в спецкостюме». «Коронавирус не щадит ни бедных, ни богатых».

6. Онимическое употребление. Ключевое слово начинает использоваться в качестве имени собственного, например: корона – Корона.

7. Дефиниции – склонность употребляться в высказываниях определенного смыслового типа, близкие к словарным толкованиям. Русский язык пополнился словами: ковидиот, удаленка, социальная дистанция». Привычными стали слова относящиеся к медицинской терминологии, их понимают «от мала до велика»: коронавирус, ковидник, ковидный, противоковидный, плато, ИВЛ, средства индивидуальной защиты (СИЗ). Многие ранее известные слова были переосмыслены и стали очень популярны в повседневном общении. Расширилось значение у сочетания термина «социальная дистанция», первоначальное значение «отчужденность от остальных людей», в данный момент добавилось значение «физическое дистанцирование во избежание заражения». Обновилось значение и у слова «самоизоляция», использовавшееся в психиатрии «уход от контактов с людьми», сегодня имеет значение «комплекс ограничительных мер по самостоятельной изоляции населения или лиц, в целях предотвращения темпа распространения ковид». Появилось новое слово «обсерватор» в значении «место для зараженных людей находящихся под наблюдением».

8. Языковая рефлексия - размышления о слове, случаи употребления слова. При первом появлении ключевых слов отношение людей чаще всего отрицательное. Пандемия коронавируса – это самое глобальное и трагическое явление 2020 года. Систематически

ежедневно, ежечасно средства массовой информации докладывали миру тревожные новости о количестве смертей, заболевших, меняющихся протоколах лечения болезни, новых симптомах, методах защиты. Все это нашло отражение в языке общения людей.

9. Языковая игра – когда говорящий играет формой речи, свободное отношение к форме речи получает эстетическое задание. Народ старается с юмором отнестись к ситуации и придумывает шуточные слова и выражения: карантимулы, ковидиот, коронованая особа. Возможно это слова-однодневки, которые уйдут вместе с пандемией, покажет время.

Девять признаков, как теперь очевидно, при их множественности касаются трех аспектов существования слова – текстового, лексического и грамматического.

Таким образом, ключевое слово – это единица текста, которая может выполнять различные функции в разных условиях. Это и инструмент информационного поиска, и средство воздействия на психику адресата, и смысловая веха текста, и носитель главного смысла произведения, и сигнал актуального смысла в общественном сознании на протяжении исторических периодов разной деятельности. Это часть лексики, именуемой наиболее злободневные реалии, значимых лиц, обсуждаемые идеи.

Список литературы

1. Шмелева Т.В. Кризис как ключевое слово текущего момента // Политическая лингвистика. – Вып. 2(28). – Екатеринбург, 2009. – С. 63-67.
2. АКИpress: новости Кыргызстана: <https://kg.akipress.org/>

Тоқсанбаева Т.Ж.,

ф.ғ.к., доцент,

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ЖЫР ДҮЛДҮЛІ, ЭПИК АҚЫН – НҮРПЕЙІС БАЙҒАНИН

Қазақ әдебиетінің қай кезеңі болмасын бәрі де белгілі тарихи әлеуметтік жағдайларға байланысты дамыды. Ол өз кезеңі ұсынған басты мәселелерге үн қосып, өмірдің өзекті сұрақтарына жауап беруге атсалысты. Әр ғасырда өмір кешкен суырып салма ақындар мен шешен би, жыраулар шығармашылығы да осы бағытта бой көрсетті.

Қазақ халқы да басқа халықтар сияқты поэзияға бай, сөз өнерін ерекше қадірлей білген, көркем сөз қадірін қастерлеп, оған үлкен міндет жүктеп келген ел. Адам баласы шыр етіп дүние есігін ашқан шақтан бастап, ең соңғы демі таусылғанға дейінгі өмір жолы, тіршілік қадамдары түгел дерлік поэзияға қарыздар. Поэзияның адам өмірі мен тіршілігіндегі рөлі оның қоғамдық маңызын да белгілейді.

Өзінің саналы бар ғұмырын, яғни 84 жыл өмір сүрсе, соның 70-ке жуық уақытын халқының мұң-зарын тыңдап, мұқтажын жырымен жамап, арман-тілегін өлеңдерімен асқақтата рухтандырған ақын, жыршы, жырау, шебер орындаушы Нұрпейіс Байғанин еді.

Нұрпейіс Байғанин – тереңнен толғанып, тебірене тер төгіп, мейлінше көркем, әсерлі, сөз маржандарын өзінше кестелеп халқына қалдырған, жыраулық дәстүр мен жазба әдебиеттің үндестігін тапқан сөз зергері. Ол қазақ поэзиясындағы дәстүр жалғастығын дамытушылардың бірі.

13 жасынан бастап Нұрпейіс «бала жырау», «бала жыршы», «жаяу жыршы» атанып, елге таныла бастайды. Жас шағынан бастап Абыл Тілеуұлы, Қашаған Күржімәнұлы, Ақтан Керейұлы, Қарабай, Алаша Байтоқ, Сабыр, Әбубәкір Кердері, Мұрат Мөңкеұлы, Марабай Құлжабайұлы, Нұрым Шыршығұлұлы, Шернияз Жарылғасұлы және тағы да басқа жыр

дүлдүлдерімен бірге жүріп, олардың ақындық шеберлігінен тәлім алып, бірқатарымен айтысқа да түссе, атақты жыршы-жыраулардан үйренген жыр-дастандарын жастайынан жырлаған. Осылайша жас өнерпаз өз өңірінің айтулы Нұрпейісіне айналып, ел арасында асқан жыршылық өнерімен де кеңінен танылады.

Ақын батырлықты, адамгершілікті, адалдықты, әділдік пен ізгілікті дәріптеген. Сондай-ақ Нұрпейіс Байғанин – эпостық жырларды көсіле жырлаған эпик ақын. Ақынның таң асыра үздіксіз жырлаған қисса, жыр-дастандарының қатарында «Алпамыс», «Қобыланды», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Жас Еділ», «Төрехан», «Құбығұл», «Ер Тарғын», «Күлше қыз», «Айман-Шолпан» «Қыз Жібек» тағы да басқа көптеген айтулы жырлар болған. Олардың бірқатары – атақты «Қырымның қырық батыры» жырының салалары болып келеді. Белгілі деректерге сүйенсек, Нұрпейіс ақын «Қырымның қырық батырын» тұтастай жырлаған шебер жыршы болған. Қарымы кең жыршы өзі көрген-білген, естіген оқиғалары негізінде «Ақкенже», «Нарқыз» секілді төлтума дастандарын дүниеге әкелді. Нұрпейіс Байғаниннің шығармашылық ғұмырындағы ең елеулі кез – 1938 жыл болды.

Негізінде ақын дарыны Жамбыл Жабаев шығармашылығының 75 жылдық мерейтойы қарсаңында әдебиетші қауым назарына ілігеді. Жазушылар одағының тапсырмасымен Жамбыл Жаңабаевтың тойына дайындық ретінде ақын Ақтөбеге келіп, ақындар слетін өткізуді жоспарлайды. Осы кезде Нұрпейіс ақынмен танысады. Осылайша, дарынды, суырыпсалма ақынның дариядай тасыған жырларын тыңдап, талантына тәнті болған Дихан Әбілов Нұрпейіс ақынның өлеңдерін алғаш облыстық «Социалды жол» газетінде жариялатып, радио арқылы ақын жырларын республика жұртшылығына тыңдатады. Содан облыс басшылығы Нұрпейіс Байғанинді Жамбыл бабамыздың тойына жіберуді бірауыздан ұйғарып, оған жас ақын, журналист Мәселе Жаңабаевты хатшы ретінде тағайындайды. Осы кезеңнен бастап Нұрпейіс Байғанин өлеңдері мерзімді баспасөзде жиі жарияланып, атағы бүкіл Қазақстанға мәлім болады. 1938 жылдың мамыр айында Алматыда өткен Жамбыл тойы Нұрпейістің ақындық талантын даралай танытқан жыр бәйгесі болды. Жазушылар одағы ақын шығармашылығына жағдай туғызуды дереу қолға алады. Бабаның әдеби хатшысы ретінде Ақтөбе облысына белгілі ақын, журналист Ахмет Ескендіровті тағайындайды. Өзі хатшылық қызмет атқарған 1938-1941 жылдар аралығында А.Ескендіров Нұрпейіс атамыздың айтуынан оның көптеген өлеңдерін, жыр-толғауларын, «Ақкенже», «Нарқыз», «Қарасай-Қази», «Қобыланды батыр» секілді ірі дастандарын хатқа түсіреді. Ақын шығармашылығының өзіне етене жақын эпикалық арнаға ойысуына Жазушылар одағының да ықпалы тиеді.

«1939 жылы Нұрпейіс ақын қазақ кеңес жазушыларының II съезіне делегат болады. Съезден кейін ол кісі талантты ақын-жазушылар қатарында Қазақстан Жазушылар одағының мүшелігіне қабылданып, республикалық слетке қатысады. Сол жылдың 16 тамызында Мәскеуде өткен Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы көрмесіне барған ақын көрмеден алған әсерімен «Өңімдегі жұмақ» атты өлеңін шығарады. Бұл шығарма іле-шала орыс тіліне аударылып, Бүкілодақтық радиодан оқылады. Нұрпейіс ақынның КСРО көлемінде танылуы осылай басталады. 1940 жылы Нұрпейіс Байғаниннің өнердегі қоғамдық еңбегі лайықты бағаланып, «Құрмет белгісі» орденімен марапатталады. «Ақын шабыты» атты Н.Байғаниннің таңдамалы жинағы осы жылы жарық көреді. Оның алғысөзін жазған көрнекті әдебиет зерттеушісі Е. Ысмайылов «Нұрпейіс ақын» мақаласында бабаның өмірі мен шығармашылығына кең көлемді шолу жасап, құнды ғылыми мәліметтер келтірген, Нұрпейіс ақын талантының барлық қырларына тереңдей тоқталып, оның бірегей шығармашылық портретін сомдаған» [1].

Нұрпейіс ақын шығармашылығының соңғы кезеңі Ұлы Отан соғысы жылдарына тұстас келді. Ақын бойындағы мұқалмас қайрат, сөнбес сенім, асқақ отаншылдық рух оның соғыс жылдарында жазылған жырларында ерекше көрініс тапты. Өзі жетпіс жылға жуық жырлаған «Батырлар жырының» бар асылын ақын осы жауынгерлік жырларына сыйғыза білген. Ұлы Отан соғысы кезінде де ақын сексеннен асқан жасына қарамай, үнемі ел арасында болып, майданға көмек жинау ісіне араласып, өз үлесін қосады, сондай-ақ жеңіске

деген сенімге толы жырларымен жұртшылықты жігерлендіріп, еселей еңбек етуге шақырды. Майдандағы жауынгерлерге елден жолданған азық-түлік, киім-кешекпен бірге Нұрпейіс ақынның жалынды жырлары да үздіксіз жолданып жатты. Бабамыздың көптеген өршіл өлеңдері, «Даңқты жиырма сегіз», «Ер туралы жыр», «Жиырма бес» атты поэмалары осы кезеңде дүниеге келді. «Қазақстан – майданға» өлеңі бойынша сол тұста деректі киноочерк те жасалған. Батыстағы әрбір жақсы хабарға қуанышпен жыр арнап, жеңіс сағатын тағатсыздана күткен ақынды асқынған дерті көнбесіне қоймады. Өмірінің соңғы сағатына дейін «Мен өлмеймін, өрлеймін» деп, жігерімен жыр төккен ақын жеңіс сағатының соғуына бір ай уақыт қалғанда – 1945 жылдың 9 сәуірі күні көз жұмады.

Үстіміздегі жылы белгілі ақын, бірегей жыршы, дара тұлға Нұрпейіс Байғаниннің туғанына 160 жыл толып отыр.

Ақын ғасырға жуық сүрген өмірінде аса мол мұраны өмірге әкелген, біраз еңбектері дер кезінде жазылып алынбағандықтан сақталмағаны да белгілі, кейінгі ұрпағына жеткені де бірнеше томды құрайды.

Нұрпейіс ақынның «Ел тілегі», «Өткен күн», «Даңқты жиырма сегіз» секілді көлемді толғау-дастандар, «Нақыл терме», «Жұмбақ өлеңдер», «Жоқтаулар» секілді әртүрлі жанрдағы бірқатар туындылар, ақынның арнау-тілектері мен бірнеше сөз қағыстырулары және «Окопқа», «Кектің даусы», «Еңбекші елім, құлақ сал», «Отан туралы жыр», «Мұғалімге», т.б. шығармаларының орны ерекше. Солардың ішінде ерекше тебіреніспен толғаған, бірегей тума туындысын атап айтар болсақ, ол жыршының өзі көрген-білген, естіген оқиғалары негізінде жазған, оның жыр, қисса, дастан, поэмаларының арасында шоқтығы биік туындысы, халықтық әлеуметтік мәселелерді жырлаған – «Нарқыз» дастаны.

Ұлт тарихының маңызды белестерін халықпен бірге өткерген, жетпіс жыл жырлап өз дәуіріндегі азаматтық тарихтың көркем шежіресін жасаған Нұрпейіс ақынның әрбір өлеңінен оның бойындағы сарқылмас күш-қуат, қажымас қайсарлық, риясыз шынайылық, терең парасат, мызғымас сенімділік төгіліп тұрады. Жырларындағы осы қасиет Нұрпейіс ақынды өмірінің өн бойында халықтың арқа сүйер азаматы ретінде танытты. Өлеңдерінің асқақ рухты мазмұнына көңіл сүйсінтер көркемдігі мен көз тойдырар кемел құрылымы астасқан ақын шығармашылығы төл әдебиетіміздің тарихына шын мәніндегі дара құбылыс әкелді.

Нұрпейіс Байғаниннің «Нарқыз» дастаны қазақ қызының өр тұлғасы, жауырыны жерге тимеген батырлығы, тапқырлығы, сөзге шешендігі, ондағы әлеуметтік теңсіздік, ханның озбырлығы мен жанындағы нөкерлердің қулығы, адал махаббат та жүрекке жете жырланады.

Нұрпейіс Байғаниннің «Нарқыз» дастанында Кіші жүздің Әлім руынан тараған Сейіт қызы Айшаның сұлулығы, кедей қызының батырлығы, адалдығы суреттеледі. Қолына домбыра алып, топта озған арудың білектіні жығып, шаршы топта жауырыны жерге тимегені дастанда жан-жақты бейнеленген. Ақын жығылуды білмеген соң, оны елі Нарқыз атап кеткен екен. Мәселен, жырда: «Келбетіне қарасаң, Ерден озат көрінген. Кербездігін айтайын: Басуға аяқ ерінген. Жиынды жерде жырласа, Әсем сұлу әнінен Тау бұлағы төгілген. Өнер, келбет, балуандық Бір өзіне берілген», – деп жазылған. Жырдағы ырғақ Нарқыздың батырлығы мен тапқырлығын тең көрсетеді. Дастан сюжеті ат үстінде атой салған, шаршы алаңда білектің күшімен талай балуанды жерге жыққан, жанына жақындағанды найзасымен түйреген батыр қыздың болмысын аша түседі.

Тарихи Кіші жүзден шыққан өнерлі әрі ақылды, өр мінезді Нарқыз есімді батыр қыздың ерлігі мен Орта жүздің қол бастаған жас нояны Нияздың тапқырлығы ұтымды көрсетіліп, екі ғашық арасындағы баянды махаббат көрініс тапқан. Бұл дастан халқымыздың бойындағы ең асыл қасиеттер – елдік пен ерлікті, ауызбіршілік пен ынтымақты, бірлік пен ел тұтастығын дәріптеуге арналған. Бүгінде халық ақынының өмірден өткеніне 75 жылдан асып кетсе, аталған шығармасының халық арасына таралғанына бұдан да көп уақыт өткені анық.

Арада көп жылдар өткен соң халық ақынының теңдесі жоқ туындысының екінші бір қыры мен тынысы ашылып, «Нарқыз» ел-жұртына қайта оралады. Бұлай болатын себебі белгілі жазушы-драматург, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Жолтай Жұмат «Нарқыз» дастанының желісі бойынша осы аттас тарихи драманы жазып, жаңа сахналық туындының премьерасын Т.Ахтанов атындағы Ақтөбе облыстық драма театрында сахналады.

Бүгінгі қазақ драматургиясының белді өкілінің қалауы нақ осы дастанға түсуі неліктен? Жолтай Жұматтың айтуынша мұның себебі – Нұрпейіс Байғаниннің «Нарқызы» сахналық пішінге ыңғайлы, лайықты екенінде. Дастанның негізгі желісінің диалогтары мен өзара қатысуларға құрылғаны да оның сахналық нұсқасын жасауға сұранып тұрғандай көрінді. Оның өзге шығармалары жөнінде де осындай ой түйге болады. Солай бола тұра жыраудың бірде бір шығармасы сахналанып көрмепті. Біз осындай мүмкіндікті құр жібергіміз келмейді, дейді драматург [2].

Қандай дәуірде де, қандай қоғамда да озбырлық пен қиянат, әділетсіздік пен екіжүзділік көріністері болмай тұрмайды Нұрпейіс Байғаниннің «Нарқыз» тарихи-драмасында әділет салтанат құрған кезде мұндай қасиетсіздікке ешқандай жол қалмайтыны да ұтқыр режиссерлік ой-пайымдар арқылы бейнеленген. Мәмбет ханмен оның қызметшісі Бөктергі халқымыздың бойында о бастан қалыптасқан дархан, кең пейіл бітім-болмысы мен алдына келсе атасының құнын кешетін мәрт қасиеті де жарқырай көрінген. Айталық Нарқыздың әкесі Сейіт өз халқына тізесі батып, мүйіздей беруден еш танбаған ақылы тайыз Мәмбет ханмен оның қолшоқпары Бөктергіге қарата: «Зымияндықты білмегендіктен іс қылады. Бас еріктерін берейік», деуі осыған дәлел.

Мәмбет ханның өз кінәсі мен күнәсін мойнына алуы, қайттым қара халықтың ортасына деуі тағы бір ойлы түйінді туындатады. Дастанның өн бойында әділет пен шындықтың алдында хан да, қара да бірдей деген биік адамгершілік қағида алға шығады. Не нәрсенің де белгілі бір шегі болады. Сол шектен шығып кеткен кезде озбырлық пен қиянат белең алады деген ой үстем түседі. Артық-ауыз еш қолданыс жоқ. Тарихи туындыға желі болып тартылған мәселе бүгінгі күн ішінде өте өзекті. Ал Нарқызға келсек, ол тек өзінің намысын ғана емес, сонымен бірге тұтастай өз халқының ары мен абыройын биікке көтере білген және тыныштығын көксеген рухы өте жоғары жан. Есімі Тұмар ханыммен, Ақжүніспен, Домалақ анамен, Зере әжемен, Ұлжанмен қатар тұра алатын халықтық кейіпкер. Нағыз дала демократиясының шекпенінен шыққан қазақ қыздарының жиынтық образының бірі.

«Нарқыз» тарихи драмасы драматургия секілді күрделі жанрдың жалынан ұстаған қарымды қаламгер Жолтай Әлмашұлының Нұрпейістей жыр нәрінің еңбегін ертеңгі күнге жалғай білуімен ерекше деп білеміз.

«Жыр сүлейі, поэтикалық тұрғыдағы жыр дастандар шығарудың хас шебері Нұрпейістің тілі орамды, ұғынуға жатық, қаны бүлкілдеп соғып тұрған шырайлы шығармаларының қара сөз түріндегі сахналық нұсқасы сомдалған сәтте еш міні құрымай, керісінше мәні арта түссе керек. Жалпы алғанда Нарқыз бүкіл түркі халықтарына ортақ жиынтық образ-бейне. Нарқыздың негізгі есімі – Айша. Алайда сайыстың қай түрінен де есесін жібермейтін, өзі балуан, өзі найзагер, елдік намыс сынға түскен кезде өліспей беріспейтін нар тұлғалы батыл қызды ел-жұртының бәрі Нарқыз деп атап кеткен. Ол сонымен бірге сөзден де ұтылмайтын, ерік-жігері мол, бір басына жететін айлакерлігі де бар өжет қыз. Оның мұндай мәрт бітім-болмысы мен характері, әрі шынайы, әрі ұтымды сомдалған» [3].

Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында екінші тынысы ашылған халқымыздың асыл перзенттерінің бірі Нұрпейіс Байғаниннің «Нарқыз» атты әдеби туындысы – ел мен жердің рухын көтеруге үндейтін, бүгінгі ұрпақты отансүйгіштікке, ел мен жерді қорғай білу сезіміне тәрбиелеуге және туған жердің қадір-қасиетін тереңірек түйсінуге ықпал жасайтын дастан.

«Наркыз» дастанының негізінде батырдың бірсөзділігі, батыр мен бидің, халықтың, елдің сөзін айтатын мінезі, халықтың ауызбіршілігі жатыр.

Жас ұрпақтың бойына Нұрпейіс Байғаниннің әдеби мұрасын насихаттауда осындай рухани құндылық негіздері арқылы патриоттық тәрбие-тағылымын сіңіру, отаншылдық қасиеттерді, елге, тілге деген сүйіспеншілік сезімдерін ояту, адамгершілік ізгілік пен зиялы қасиеттерге, туған халқына қызмет етуге тәрбиелеу – бүгінгі күннің басты мақсаты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байғанин Н. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2011.Т.1. Толғаулар, дастандар, айтыстар, өлеңдер. – 320 б.
2. www.egemen.kz сайты
3. <https://old2.aikyn.kz/2017/11/28/34642.html>

Уабиева А.А.,
к.п.н., доцент
Батыргалиева С.М.
преподаватель
ЗКУ им. М. Утемисова
г. Уральск (Казахстан)

СПЕЦИФИКА ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Одним из насущных требований сегодняшнего общества является разработка новых подходов в процессе подготовки специалистов, а именно выпускник современного вуза должен обладать не только соответствующими знаниями в сфере своей деятельности, быть мобильным, но и также владеть русским языком, при этом не на «обиходном», а на профессиональном уровне.

Под понятием язык специальности подразумевается совокупность всех языковых средств, которые применяются в ограниченной специальностью сфере коммуникации в целях обеспечения взаимопонимания занятых в этой сфере людей [1, с. 45]. При этом кроме профессиональной лексики язык специальности может включать в себя общенаучную и специальную терминологию. Выделяются и другие характеристики языка специальности: первичная связь с другими специальностями; устное и письменное употребление в специальной и междисциплинарных сферах коммуникации; официальное применение, выбор и частота использования языковых средств в разделах лексики; тенденция к нормированию терминологии и структуры текстов. Как подчёркивает А.Я. Багрова «В описании структуры языка специальности выделяют три взаимодействующих в процессе коммуникации плана: 1) лексико-терминологический, 2) морфолого-синтаксический 3) текстовой» [1, с. 45]. Лексика в целом является важнейшим пластом в системе языковых средств. Это определяет её важное место на каждом занятии по языку, и формирование лексической компетенции должно постоянно находиться в поле зрения преподавателя. Более того, систематическое накопление, расширение и активное применение словарного запаса является одной из главнейших задач при обучении русскому языку. Значимость правильного владения лексикой неоднократно подчеркивалась высказываниями психологов и методистов (Б.В. Беляев, Д. Уилкинс и др.) Сложно общаться без знания грамматики, однако без знания слов общаться невозможно, нельзя ни высказать, ни понять самых элементарных фраз. От объёма словарного запаса зависит успешность

обучающегося, ведь при помощи слов он общается с людьми, решает конкретные задачи и проблемы, убеждает оппонентов и отстаивает свою точку зрения. Чем больше слов он знает, тем точнее и яснее он выражает свои мысли, тем успешнее в профессиональном плане он становится [2, с. 5] Известно, что профессионально-ориентированная лексика изучается, главным образом на основе текстов, поэтому первостепенное значение будет иметь целенаправленный и тщательный отбор этих текстов. Он должен быть ориентирован на последние достижения в той или иной сфере человеческой деятельности, своевременно отражать научные достижения в сферах, непосредственно затрагивающих профессиональные интересы обучающихся, предоставлять им возможность для дальнейшего профессионального роста. При этом невозможно заниматься отбором лексического материала без учёта содержания обучения, которое отражено в программе. По мнению Н.Д. Гальсковой, в содержание обучения языку необходимо включать: сферы коммуникативной деятельности, темы и ситуации, речевые и речевой материал, учитывающие профессиональную направленность студентов; языковой материал (фонетический, лексический, грамматический, орфографический), правила его оформления и навыки оперирования им; комплекс специальных (речевых) умений, характеризующих уровень практического овладения русским языком как средством общения [3, с. 17].

Профессионально-ориентированное обучение русскому языку должно быть направлено на решение таких задач как, развитие коммуникативных умений по всем видам речевой деятельности: говорение, аудирование, чтение, письмо. Студент должен овладеть навыками диалогической речи заключающейся в умении вести беседу на различные темы, производить обмен информацией профессионального характера. Овладение монологической речью заключается в умении выступить с докладом, сообщением, высказать свою точку зрения в дискуссии. Аудирование необходимо для формирования умений восприятия и понимания речи собеседника на русском языке, сообразно с определенной ситуацией и сферой общения. Итогом же обучения чтению будет являться владение умением чтения специальной литературы. От обучения письму ожидаются умения составления аннотации, реферативного изложения прочитанного, а также написание деловых писем, оформление договоров и т. п.

Таким образом, содержание обучения русскому языку на неязыковых факультетах вузов представляет собой совокупность того, что обучающиеся должны усвоить в процессе обучения, чтобы качество и уровень владения русским языком соответствовали их запросам и целям, а также целям и задачам данного уровня обучения. Одна из важнейших особенностей, которую должен учитывать преподаватель в процессе обучения, – наличие у студентов основных знаний по профилирующим дисциплинам. Без наличия этой базы студенты могут испытывать большие трудности при овладении курсом профессионального русского языка, поскольку они не будут знать специализированную терминологию даже на родном языке и, соответственно, не смогут успешно выполнять предлагаемые им задания. Поэтому представляется целесообразным начинать изучение профессионального русского языка только после того, как студенты получили основные знания по специальным дисциплинам, после прохождения курса «Введение в специальность».

Что касается освоения определенного набора единиц профессиональной лексики, специальной терминологии на русском языке, то изучение языка специальности требует усвоения большого количества терминов и специальных понятий, необходимых будущему специалисту. Но за время, отведенное на изучение русского языка в неязыковом вузе, невозможно овладеть всей терминологией, поэтому очень важным является развитие у студентов навыков работы со специальными словарями, справочниками по специальности.

Сутью профессионально-ориентированного обучения русскому языку является его интеграция со специальными дисциплинами с целью получения дополнительных профессиональных знаний и формирование профессионально значимых качеств личности.

Отсюда и происходит основная сложность реализации такого обучения в вузах. Преподаватели, проводящие занятия по русскому языку, получили в свое время

лингвистическое и педагогическое образование и не обладают специфической профессиональной лексикой, зачастую не имеют представления о коммуникативных потребностях, являющихся неотъемлемыми для данной профессии. Как следствие, из-за отсутствия опыта и специальных знаний преподаватели сталкиваются с нелегкими испытаниями: психологическими, лингвистическими, методическими и т.д. Также проблему составляет отсутствие современных учебников и учебных пособий по дисциплине, что создает неудобства и проблемы, как при преподавании, так и при восприятии учебного материала.

Бесспорно, преподаватель профессионально-ориентированного русского языка должен изучить основы специальности, базовую профессиональную лексику, ориентироваться в терминологии. Ведь часто отсутствие базовой подготовки у преподавателя ведет к искажению смысла текстов, акцентированию внимания на неважной с точки зрения специалиста информации.

Существуют несколько путей решения возникающих трудностей:

– использование на занятиях по русскому языку материалов, знакомящих с базовыми понятиями специальности, так как часто преподаватели-предметники не всегда уделяют достаточного внимания основам профессии;

– создание на занятиях по русскому языку ситуаций, в которых студенты имели бы возможность использовать полученные теоретические знания по специальности для решения практических проблем;

– применять материалы, уже известные студентам, но представленные с другой точки зрения;

– прибегать к помощи преподавателя-предметника, как для подготовки к занятиям, равно и во время их проведения.

Как видно из вышеизложенного, русский язык является неотъемлемой частью профессиональной подготовки студента. И именно профессионально-ориентированное обучение способствует формированию коммуникативных умений, которые позволят осуществлять профессиональные контакты на русском языке в различных сферах и ситуациях.

Список литературы

1. Багрова А.Я. Формирование коммуникативных умений в чтении // Коммуникативная ориентированность обучения иностр. языкам в неяз. вузе. -М.: МГЛУ, 1998. – С. 44-50.

2. Вепрева Т.Б. Обучение профессионально-ориентированной иноязычной лексике студентов неязыковых специальностей на основе интегрированного курса: Дисс. на соиск. учёной степени канд. пед. наук. – Санкт-Петербург, 2012. – 182 с.

3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку: Пособие для учителя. М: АРКТИ-Глосса, 2000. – 165 с.

Усарова Г.О.,
п.и.к, доцент,
Б. Сыдыков атындагы КӨЭУнун
г. Ош (Кыргызстан)

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ПОВЕСТЬ ЖАНРЫН КОМПЕТЕНТУУЛУКТУН НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУ

XX кылымдын 20-жылдарынын аягындагы кыргыз профессионал повесть жанры 70-80-жылдары сандык өсүшкө ээ болбостон сапаттык жаңылануусу менен дүйнөлүк аренада өзүн тааныта алгандыгын 50-60-жылдардагы кыргыз адабиятынын өнүгүш этаптарын жана повесттердин өсүш эволюциясын изилдеген эмгектер өз учурунда белгилешкен [2].

Чындыгында 70-80-жылдардагы кыргыз повесттери Ч. Айтматов башында турган А. Стамов, М. Гапаров, К. Жусупов, К. Жусубалиев М. Сейталиев, О. Айтымбетов, Ж. Мавлянов, Ө. Даникеев ж.б. чыгармалары менен сандык да сапаттык да өсүшкө ээ болуп, анын натыйжасында повесть жанры көп түрдүүлүккө өткөнү талашсыз. Мында негизги жүк 60-жылдардын муундарына таандык болгону менен 70-80-жылдары повесть жанрын өркүндөтүүгө Т. Сыдыкбеков башында турган кыргыз прозачыларынын «ветерандары» да, ошондой эле колуна калем кармаган жаш талапкерлер да өз салымдарын кошконун унутта калтырууга болбойт [3].

Ошолордун ичинен Кыргыз Республикасынын Эл жазуучусу Мурза Гапаровдун кыргыз адабиятында, драматургиясында, кино, театр өнөрүндөгү ээлеген орду баа жеткис. Анткени Мурза Гапаров чыгармаларында табият кубулуштарынын жаратылыш сырларын, дүйнө проблемаларын коомдук маселелерди, башкача айтканда, турмуш чындыгын көркөм образ аркылуу чагылдырып туюндургандыктан, М. Гапаровдун чыгармаларын окутуу менен студенттерди асыл идеяларга, жогорку моралдык сапатка, аң-сезимдүүлүккө, турмушту тааный билүү деңгелин жогорулатууга, адам турмушу жөнүндөгү билимин тереңдетүүгө, оозеки жана жазуу речтерин байытууга тарбиялайбыз. Себеби М. Гапаровдун 70-жылдардагы повесттеринде адам жана коом, жаратылышка карата адамдардын мамилеси, адеп-ахлактык изденүүлөрү жана аны философиялык-психологиялык жагдайдан аңдап билүү маселелерин камтып, алар аркылуу чыгармачылыктын жаңы бийиктигине кадам шилтеп, турмушка жаңыча көз караштан туруп, азыркы мезгилдин талабы менен жашоого бет алгандыгын көрсөттү.

Маселен жазуучу “Күнөстүү арал” повестинде эшикке чыгып бараткан үй ээлерин бир-бирден күзгүнүн алдына токтотуу менен бир учурда сырткы келбеттерин жана психологиясын, жашоого болгон көз карашын, мүнөздөрүн чеберчилик менен сүрөттөп, окурманга чыгарманын каармандары жөнүндө төмөндөгүчө баяндайт:

...Атасы күзгүнү маңдайына барды. Эшикке чыгып баратып күзгүнүн алдында бир-бирден токтоп өтүш – бул үйдө адат. Атасы өзүнүн буурул тартып, суюлуп бараткан чачын, көздөрүнүн астындагы, мойнундагы тырыштарын кабатырлана карап калат. Апасы эркектердикиндей тегерете кыркылган кыска чачын тарайт. Эрдин боёйт, бетине бет май сыйпап, көпкө чейин анын майда тырыштарын жазып турат. Студент болсо өзүн дайыма жаш, сулуумун деп ойлойт, ошондуктан күзгүгө каранса да, дагы бир жолу өзүнүн жаштыгына, сулуулугуна ишенип коюш үчүн гана каранат. Ал күзгүнүн тушунда көпкө аярланбайт, ийинине түшкөн узун, коюу чачтарын нары-бери сылагылап коюп басып кетет. Ал дайыма өзүнө-өзү ыраазы. Мунун тескерисинче эжесинин эртең мененки убактысынын көбү күзгүгө багышталат. Бечара өтө эле семиз. Дагы семирип жатат. Ошондуктан кандай жаңы кийим кийбесин, бир айдан кийин тар келип, аны кыжаалат кылат...[4]. Бул цитатадан жазуучу табиятынан сүрөткер, талантын бапестеп өстүргөн чебер калемгер экендиги айгинеленет. Ал чыгармаларына бийлик идеологиясынын боёгун сүрткөн эмес, тескерисинче карапайым адамдардын карапайым жашоосун реалдуу, көркөм сүрөттөп бергендигин байкоого болот.

Көркөм адабият адамдарга зор таасир эте турган искусствонун күчтүү түрүнөн. Ал адамдын ой сезимин тарбиялоодо, мүнөзүн калыптандырууда эбегейсиз чоң ролду ойнойт. Искусствонун бул түрүндөгү чыгармаларды түшүнүп, туура баа берүү үчүн, студенттер адабият жөнүндөгү илимден, анын негизги теориялык түшүнүктөрүнөн кабардар болуусу керек.

М.Гапаровдун чыгармаларындагы каармандарынын образдары аркылуу Мекенди сүйүүгө, гумандуулукка, адамгерчиликке жана алдына койгон максатка умтулууга тарбиялайт. Мисалга алсак: 70-жылдар арасында кетме-кет чыккан “Кызыл беде” (1978), “Сүйүүнүн кайыгы”(1970), “Күнөстүү арал” (1974) “Кыштакча” (1973) повестиндеги Акун, Маман, “Дарыялардын шоокуму”(1979) повестинде Ормон, дербиш карыя, Закир сыяктуу каармандарынан жөнөкөй эл арасында жүргөн ак көңүл, келечеги үчүн кам көргөн, аракетчил адамдардын образдарын берүү менен окурманды “тажатма көркөмдөөлөрдөн” алыстатып, кызыгуусун арттырып, таасирленге алган. Жазуучу М. Абакировдун “Эгер орус адабиятында, орус маданиятында Антон Павлович Чехов кандай роль ойногон болсо, биздин Мурза Гапаров кыргыз адабиятында, кыргыз маданиятында так ошондой өлбөс-өчпөс тагдырга ээ”[1] – деген учкай оюн эске алуу менен М.Гапаровдун кыргыз адабиятынын, маданиятынын өнүгүшүнө кошкон салымын жана чыгармаларынын баалуулугун келечектеги филолог -адистерге окутуп, үйрөтүү мезгили келди.

ЖОЖдордо кыргыз тили жана адабияты адистигин даярдоо үчүн түзүлгөн окуу программасындагы ХХ кылымдын кыргыз адабияты (портреттер) предметинин типтүү программасына 70-жылдар арасында кыргыз прозасынын, драматургиясынын өнүгүшүнө чоң салым кошкон М. Гапаров, А. Стамов, Ж. Мавлянов, А. Жакыпбековдорду да киргизип, студенттерге аталган жазуучуларыбыздын чыгармаларын окутууну максаттадык.

М. Гапаровдун өмүрү, чыгармачылыгын жана повесттерин «**Экөөнүн ою орчундуу**» деген ыкма менен **практикалык сабактын моделин** мисал катары көрсөтүп кетели.

Предмет: Кыргыз адабияты.

Колдонулуучу ыкма: Экөөнүн ою орчундуу

Сабактын темасы: М. Гапаровдун “Кыштакча” повести.

Сабактын максаты: Аталган стратегияны үйрөтүү менен жазуучунун чыгармасынын идеясын жана сюжетин студенттерге таанытуу.

Күтүлүүчү натыйжа :

- Билим көндүмдөрү артат.
- Алдын ала тема боюнча пикир айтканга көнүгүшөт.
- Экөөнүн ою орчундуу экендигине ынанышат.
- Ар кандай негиз ойдук бүтүмдөн келип чыгаарын билишет.
- Ар биринин ою орчундуу экендигине ишенишет.
- Жалпылыктын пикири күчтүү, орчундуулугун сезишет.

Стратегиялык кадам:

1 - кадам. Төмөндөгү лекциянын тексти таркатылып, студенттерде түшүнүк пайда болгондон кийин, тема тууралуу жалгыздан ой жүгүртүү тууралуу көрсөтмө берилет.

“Кыштакча” повестинде окуя – окуусун жаңы эле аяктап, жогорку билимдүү, кыргыз тили жана адабияты мугалими квалификациясына ээ болгон бирок, шаарда калып иштөөнү эңсеген Акундун тегерегинде өнүгөт. Өкмөттүн талабы боюнча бүтүрүүчү адис кайсыл жерге бөлүнгөн болсо, белгилүү мөөнөткө чейин ошол жерде иштеп берүүсү керек. Акун Тажикстан Республикасынын Мургабына бөлүнүп, бирок ал жакка барууга көңүлдөнбөй жаткан мезгилде депутат Маманды жолуктуруп калуусу жана Маман Мургаптын мектеби жаш билимдүү адистерге муктаждыгын билдирүүсү менен шаардан иш таба албаган Акун аргасыз Мургапка барышы, ал жердин жаратылышынын кооздугу жана түрдүү жапайы канаттуулар, жаныбарлардын көптүгү, кыш мезгилинин оор келиши, карапайым элдердин турмушу, жаштардын сүйүүсү, айылдагы мектептин билим берүү деңгээли жана элдин караңгылыгы сүрөттөлөт.

2 - кадам. Ой жүгүртүп бүткөн студентке теманын тегерегиндеги негизги орчундуу идеясын төмөндөгүдөй эки же үч сүйлөм менен берүүсүн өтүнөт.

Кыргыз элинде интелегенциянын өсүшү жана айыл жергесиндеги элдердин сабатсыздыгын жоюу максатында жаш мугалим- адистерди чеке кыштактарда билим берүүгө тартуу маселеси каралган. Повестте жаштардын патриоттук сезимдерин ойготуп, Мекенди сүйүүгө тарбиялайт.

3 - кадам. Жуптан биригишип топтогон идеяларынан пайда болгон сүйлөмдөрдү стилдик жактан бир мазмунга келтиришет.

4 - кадам. Эки жуптан экөөнү бириктирип бир чакан топту түзүшөт.

5 - кадам. 4 студент өзүлөрүнүн тема боюнча түшүнүктөрүн бириктирип, текст түзүшөт. Бул стратегия чакырууда көбүрөөк колдонулат.

Мисалы, студенттер повесттин сюжетин өзүнүн башынан өткөргөн окуяларды салыштырып, чыгармачылык менен текст түзүшсө болот.

6 - кадам. Түзүлгөн текст аудиторияда талкууланат.

7 - кадам. Талкууланган пикирлерди окутуучу жыйынтыктайт.

Кабарлашып окуунун негизи студенттердин биримдигин, бирин - бири түшүнүүнүн ар биринин идеясынын биригип жалпы натыйжаларды, жаңылык, пикирлерди негиздөөсү менен түшүндүрүлөт да, группадабы, курстабы, биргеликте жамааттын көмөктөшүүсү менен аткарылат.

Жыйынтыктап айтканда, студенттер жогоруда мисал келтирген ыкмалардын негизинде сабак өтүү аркылуу теманын идеялык мазмунун түшүнүү менен гана чектелбестен педагогикалык кесиптик ишбилгиликти, окутуу-үйрөтүү процессин уюштура билгичтикти, инсандык психологияга аяр мамиле жасай билгичтикти үйрөнөт. Ошондой эле, студенттердин тармактык билимдери бекемделип, мугалимдик кесипке берилгендик менен мамиле жасап, педагогдук ишмердүүлүктү аркалоонун жоопкерчилигин сезе баштайт. Окуу программалары боюнча түшүнүк алып, кабардарлык деңгээли жана коммуникабелдүүлүгү, билимди, билгичтикти жана көндүмдү баалай алуусу, баалоо критерийлерди билүүсү артат. Натыйжада заман талабына ылайык компетенттүү адис даярдалуусуна негиз түзүлөт.

Адабияттар

1. М.Гапаров Экөө ээн бакта. Б-2009. 549-б.
2. Асаналиев К. Жанрдын чеги болобу. Китепте: Доор менен бирге-Фрунзе. Кыргызстан, 1981. 50-61-беттер
3. «70-80-жылдардагы кыргыз повесттеринин поэтикасы» аттуу диссертациялык иштин авторефераты Байтикова Т. 2001-ж.
4. Н.Ишкеев. Кыргыз адабиятынын антологиясы. 6-том, 242-бет.

Төлеу З.,

1 курс магистранты,

Л.Н. Гумилев атындагы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ӘДЕБИ ШЫҒАРМА ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК

Әр дәуірдің, қоғамның өзіне ғана тән ерекше белгілері мен тыныс-тіршілігі болады. Заман шындығын сол дәуірдің өзіндік болмыстары мен белгілері арқылы реалистік тұрғыда бейнелегенде ғана шығарманың шырайы ашылып, көркемдік құны мен бедері айшықтала түседі.

Қытай Халық Республикасы Цинжиянь қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, қоғамдық өмірінде болған әр алуан саяси, әлеуметтік жағдайлар, дәуір тынысы байқалады. Қытай Халық Республикасы құрылған соң әдебиет қайраткерлері түнек басқан қоғамды сынады, жаңа қоғам келбетін қуана жырлады. Социалистік ұжымдастыру меншік түзімінің орнауын бейнелейтін біршама туындылар жарық көрді. Мысалы, жазушылар Қаусылқан Қозыбайұлының «Алғашқы адымда», «Рас па, әке»; Асқар Татанайдың «Малбикенің өлімі»; Оразхан Ахметтің «Ауыл адамы», «Адам махаббаты», т.б шығармалар заман талабына сай жазылған туындылар болды. Осы шығармаларда жазушылар бейнелі ойды қолдануды көркемдік жағынан жинақтап, күнделікті өмірдегі қайшылықтар мен күресті үндес суреттеген. «Типтендіру дегеніміз – өмірдегі шикі материалдарды типтік маңыз алған көркем образға айналдыру. Көркем бейне, әдеби қаһарман, шығарма геройы не кейіпкері болсын, осылардың бәрі бір ақ ұғым – образ. Бейнелеу – образдылық, бейне – образ, әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, шығармадағы өмір шындығын жинақтау, адам мінезін даралау, сайып келгенде осылардың бәрінің сарқып құяр сағасы біреу, ол – образ. Ал, образ эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақы жасалған, адам өмірінің әсем суреті» [1, 104]. «Образ жасау тек таланттыға тән әрекет. Талантты жазушының әр образы – тип», - дейді В.Белинский [2, 84]. Демек, жоғарыда айтып өткеніміздей, сүбелі шығармалар өз мәресіне өзі сомдаған типтік бейнелер арқылы жеткен. Көптеген үздік жазушының есімі типтік кейіпкерлерінің есімімен бірлікте аталып жүретіндігі осыдан болса керек. Айтқандарымызды нақтыландыра түсу үшін жазушы О.Ахметұлының «Шұғыла» журналының 1989 жылғы 11-12 сандарында жарияланған «80-аулада» атты повесіндегі кейіпкерлерге тоқталайық.

Повеске арқау болатын әңгіме желісінде (фабула) 1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басында мәдениет төңкерісі кезіндегі аласапыранда кудаланған, кейін ақталып, қалаға қоныс аударған Бектемір есімді жас журналистің өмірі баяндалады. Яғни, қызметі қалпына келсе де, ауылда қалған бала-шағасын баспана табылмағандықтан, қалаға жеткізе алмай жыл бойы сарсаңға түскені, өзінің көмпістігімен басшыларына жағып, солардың қамқорлығымен қаладағы әйгілі 80 ауладан үй алуы, әрі осы үйге көшіп кіргеннен кейінгі ауладағы көршілермен болған әр түрлі қақтығыстар арқылы шығармадағы кейіпкердің характері және шығарманың өзекті ойы ашылады.

Бұл повесінің тақырыбындағы басты ерекшелік – саясат өзгеріп орныққанға дейінгі аумалы-төкпелі қоғамдық жағдайды, оның зардаптарының, адамдардың қоғамдық тұрмысына жалғасып, залалын тигізіп жатқанын шынайы бейнелеу. Көркем шығармадағы Бектемір – оқыған, адал жан. Ол да әділетсіздік көріп, сүйікті кәсібінен кудаланған. Бектемір – аузындағы асын басқалар жырып алып кетсе де, қарсылық танытпайтын біртоға момын адам. Оның мұндай мінез сипатына сол кездегі қоғамдық жағдай себеп болған. Әйткенмен де ол өзінің осы сабырлы мінезімен жеңіске жетеді. Өз сөзімен, айтқанда «көрмегенді көріп, өмірден күдер үзбей жүріп, ажал құрығына ілінбегендер қатарында аңсаған баспаханасына, сағынған кәсібіне қайта оралады» [3].

Шығармадағы тартыс оның отбасын қалаға көшіріп келуінен бастап шиеленіседі. Оның себебі бүкіл қалаға әйгілі 80-аулаға көшіп келуі. Бұл аула көрер көзге қаладағы басқа мыңдаған ауладан айырмашылығы болмағанымен, оның өзгешелігі ширек ғасырдан бері ылғи жақсы мен жайсаңға немесе мансабы өрлейтін адамдарға баспана болып келгендігінде. Сондықтан, осы үйге таласатын, онда тұратын «талайлы жандарға» қызылкөздік істейтіндер баршылық. Бектемір де осы себепті қайшылыққа жолығады. Көшіп келе сала екі қарт көршісі Мақан мен Әлімбек оны мансабы өскелі тұрған жас екен деп жалғаннан жарылқағаны болмаса, кейіннен ұжымдастыру бөлімінен оны өсірмейтінін біліп алып, өздерінің көзқарастарын күрт өзгертеді. Мақан Бектемір үйінің ауызғы бөлмесін иемденіп алады. Әлімбек оның жүріс-тұрысын орынсыз жазғырып ығыр етеді. Шығарманы оқып отырып, Бектемірге жаныңыз ашиды. Ол Әлімбек пен Мақанның орынсыз қылықтарына аса сабырлық танытып, өз адамгершілігімен олардың мысын басады.

Мәтін – автор – кейіпкер – оқырман қатынасын орнықтыратын эстетикалық нысан. Автор – мәтінді, көркем әлемді жасайтын нақты адам. Көркем шығарма – автордың идеялық-эстетикалық ұстанымынан туындайды [4, 89]. Бұл шығармада қаламгер заман шындығымен қоса, өз кейіпкерінің мінез-болмысын да даралап отыр. Бектемірдің ендігі бір көршісі – кезіндегі уәли (мансап аты) Сабырбайдың баласы Мұсатай. Басында Мұсатайдың өзін сыйлағанына қарай Бектемір де оған үнемі қарайласып, қолұшын созып жүреді. Кейін келе Мұсатай саудамен айналысып байыған соң, Бектемірдің адамдық арына қол сұғып, намысына тие бастайды. Осы кезде Бектемір ашуға мініп, онымен жекпе-жекке түседі. Мұны шығармадағы Мұсатайдың асханасында істейтін жас қыз Шекердің әкесі қызының кем қалған 20 юань жалақысын даулап келгенде, Мұсатай үлкен кісіге қол жұмсайды. Осы әрекетке төзе алмаған Бектемір ішіп отырған асын қоя салып, Мұсатайға қарсы шығады. Демек, Бектемір жастай білім қуған, кішіпейіл, бейнетті көп тартқан, өз кәсібіне мығым, отбасына қайырымды, әділетті жан. Оның осындай жағымды болмысын оқырман өзіне жақын тұтады. Бектемірдің бойынан жұбайы Жәмиланы сыйлай да, иландыра да алатын, бірер істі тындыра алмағанда немесе қате істеп алғанда, оның алдында құрша жорғалайтын, кей істің шындығына көз жеткізбейтін шапшаңдығын, басшылардың бір-екі ауыз жылы лебізіне иліге салатын мінезін де байқаймыз.

Повестегі Әлімбек 80-ауладағы жасы егделікке жеткен, балалы-шағалы адам. Ол жасын кемітіп айтады, ондағы ойы мансабын сақтап қалу. Бұл адам мінезінің қытымырлығымен елге сүйкімсіз көрінеді. Ол қатарлас жүрген замандасы Мақанды жақтырмайды, Бектемірді де бойына дарыта бермейді. Тіпті Бектемір көшіп келгенде, ауланың қақпасын ашқызбай қырсығады. «Түнгі сағат 11-ден кейін қақпа ашылмайды», - деп өз алдына құлақтандыру шығарып, қақпаға жапсырып қояды. Әлімбектің ұлы арақ ішіп келіп, қақпаны бүлдіреді, әкесін «еркіндікті бұғаулаушы» деп елдің алдында тілдейді, ақыры қоғам тыныштығын бұзғаны үшін қамалады. Осыдан рухани соққы алған Әлімбек Бектемірден кешірім сұрап, 80-ауладан қоныс аударады. Ал, Мақан – Әлімбекпен қарайлас, бидай өнді, ұзынтұра, үнемі күліп жүретін, қу адам. Мақанның характері күрделі. Ол аймақтық саясат кеңсесінің бастығы болып тұрған кезде, жұмыс бабымен алдына келген Бектемірді әуреге салып, әбден ығыр етеді. Үкіметтің жұмысын атүсті істеп, жеке тірлікпен айналысып шалқыған ауқатты отбасын құрады. Осы пысықайлығымен Бектемірдің әйелі Жәмила сияқтылардың табынатын піріне айналады. Алайда, көп ұзамай оның да шаңырағы шайқалады, Бұл зауалды тудырған оның өзі болады. Шығармада суреттелгеніндей, Қонысбек атты ауыл адамы түрмеден шығып, Мақанды іздейді, әрі оның кезінде өзіне айтқан «қазірше сен түрмеде жата тұр, шыққан соң мен саған жәрдемдесемін» деген уәдесі бойынша одан көмек сұрайды.

Қорыта келгенде, көркем әдебиеттегі образдарға қарап отырып, белгілі бір уақыт пен кеңістіктегі қоғамдық дамудың негізгі және шешуші тенденциясын байқауға болады. «80-аулада» повесі қоғамдағы тың тақырыпты алға қойып, орта болмысын шынайы бейнелегендігімен маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
2. Белинский В.Г. Собр. соч. в 9 томах. Т. 3. – М.: Художественная литература, 1976. – 675 с.
3. «Шұғыла» журналы. 1989 ж. № 11, 12.
4. Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 122 б.

Шормакова А.Б.,
п.ф.к., доцент
Әзиз А.,
Абай Құнанбайұлы атындағы
№87 мектеп-гимназия оқушысы
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

КӘКІМБЕК САЛЫҚОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚ ЕЛІ БЕЙНЕСІ

Ақын К.Салықов поэзиясындағы тәуелсіздік тақырыбы еліміздің бұрынғы астанасы – Алматы мен қазіргі астанасы – Нұр-Сұлтан қалаларын жырлауымен ерекшеленеді. «Алматыда тәуелсіздік алаңы» өлеңінде Алматыда ашылған тәуелсіздік алаңына деген ыстық ризашылығын білдіре отырып, одан соң тарихтың сара беттерінен сыр шертеді:

Тәуелсіздік кепіліндей алаңда
Ел ажары – бас мұнарам бар менің [1. 199 б.].

Құлаш жайса азаттықтың заманы,
Ашылсын де тағдырдың кең қабағы.
Барша қазақ қасиетті төрі ғой
Алматыда Тәуелсіздік алаңы,- [1. 199 б.] деп ақын өзінің бұл игі бастамаға деген қуанышын жеткізеді.

Кәкімбек Салықовтың телегей ойға толы өлеңдерінің бір Елордаға арналады.

Жер жауқазындары «Астана – Азияның ару қызы» деп басталып, әсем астанаға арналған бір топ өлеңдері: «Өлемнің сегізінші ғаламаты», «Астана – тәуелсіздік тақтұғыры», «Аруақ қонған Ақ орда», «Алға баста Астана», «Аққу қала – Астана» және т.б. жыр туындыларының тұсауын кессе, сонымен қатар ән оралған өлеңдері де баршылық. Олар: «Жұлдызың жансын Астана», «Есілдегі Астана», «Беу, Ақмола – Астана», «Шарықтай бер, Астана», «Астана таңы» және басқа да терең пәлсапаға, айшықты ойға, тұңғыық терең ықыласқа, риясыз мақтанышқа, рухқа толы әндерін атап өтуге болады.

Ақынның «Астана – Азияның ару қызы» деп аталатын өлеңінде халқымыздың ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздігінің нышанына, армандаған асқақ қиялына қанат бітіріп, жан берген ару астананың көркемдігі сұлу сөзбен сипатталады.

Кей қала кемпір көзбен қызығардай,

Астана – сұлу қызы Азияның,- [2.8 б.] деп астананы сұлу бойжеткенге, ал өзге қалаларды жасы келіп, әрі тайған кемпірге теңейді. Бұл ұтымды салыстыру тек оқырманның назарын ғана аударып қоймай, сонымен бірге көркем сөзді ойната білген өз ісінің майталманы, арқалы ақынның талғампаздығын да танытады.

Ақын «ай қабақты, жүзі шуақты» қызға, үлбіреп өсіп тұрған ақ гүлге де астананың әсемдігін еспеттейді:

Ай қабақ, жайма шуақ жүзі қандай,

Ақ гүлдей сүйгің келер үзіп алмай.

Астана – Азияның ерке қызы,

Марқайған келіншектер қызығардай,- [2. 8 б.] дейді де, астананың айбынын:

Қазақтың сан ғасырлар арман еткен,

Астана – Азияның ару қызы,- [2 8.б.] деп кестелі, көркем сөзбен көмкереді.

Тәуелсіздігіміздің тұғырына айналған астананың қадір-қасиетін ақын К.Салықов «Астана – тәуелсіздік тақ-тұғыры» атты өлеңінде айқындайды:

Ақ жарқын жас маралдай жаны асылға,

Сүйсінді елдің тау мен даласы да.

Халқымның талай ғасыр жазылмаған,
Астана шипа болды жарасына,- [2. 11 б.] дейді де, астананың атақ-даңқы, мерейі жөнінде:

Тез білсе әлем біздің Астананы,
Жоқ болар ақ тілектен басқа мәні.
Астана – тәуелсіздік тақ-тұғыры,
Бар қазақ арман жолын басқарады [2. 11 б.].

Ұлттық рухтың ыстық жалыны ескен «Көгілдір туы елімнің» атты өлеңінде:
Көгілдір туы қазақтың,
Көксеген жетті тарихтан.
Белгісі біздің азат күн,
Тұғырын берік танытқан,- [2. 12 б.] деп тәуелсіздігіміздің көк туын аспанымызда желбіреген азат күннің асқақ қуанышын жырласа, осы бір азаматтықтың ендігі бір көрсеткіші «Әлемнің сегізінші ғаламаты» атанған астана жөнінде:

Көкпеңбек таза аспан да,
Қарайды туға елжіреп.
Астана таңын ашқанда,
Жарқырар көк ту желбіреп,- [2. 12 б.] дейді.
Данышпан ақын Абай Құнанбайұлына арналған «Абай ескерткіші алдындағы сөз» атты өлеңінде Астанада орналасқан ұлы ақынның ескерткішімен сұқбаттасуы ретінде жазылып, бүгінгі Астананың ажары сипатталады.

Данышпан заңғарымсыз асқарала,
Қанықты есіміңе жас бала да.
Дәл бүгін абай ата, тұрсың қарап,
Есілде Елордасы Астанаға,- [2. 26 Б.] деп ақынның ғылым мен өнерге қосқан орасан еңбегі, адамгершілік пен имандылыққа, сұлулық пен инабаттылыққа үндейтін өлеңдері жөнінде толғайды да, заманның қазіргі кемшін тұстары: оқулықтардың аздығын, тілдің әлі ақсаған жайттарын, төрдегілердің өркекіректілігіне налып ақынмен сырласады.

Ақын жырлары өзіндік ерекшелігімен, қаламгерлік шеберлігінің қырларымен таңдандырады. Оның поэзиясы – өткір, жарқын және кіршіксіз таза. Астананы тәуелсіздіктің тақ-тұғыры деп айдар таққан ақын кейде қаланы «Арқаға қонған аққуға» да теңейді:

Есімің Ай, Әлемге тұрақталып,
Келіпсің Сарыарқаға жұмақты алып.
Көзіме көріндің жас Астана,
Аққу құс қонған сияқтанып,- [2. 27 б.] десе, енді бірде егемен елдің бейнесін айқындайтын Астананы:

Іргесі егемен ел беріктенсін,
Қазаққа сұлу тұлғаң көрік берсін.
Қазақстаным гүлдене берсін,- дейді [2. 7 б.].
Астананың сұлу көркіне, ажарына айналған Бәйтерек жөнінде жазылған «Бәйтерек – Астананың бойтұмары» атты жыр дестесінде Астананың айшықты белгісі, мейірбан аңаның алақаны, бойтұмары осы – бәйтерек деп айтады:

Сыры бар халқым шеккен тер мен шердің,
Қасиетті қазығы осы ел мен жердің.
«Бәйтерек» – бойтұмары Астананың,

Тірегі үміт артып сенгендердің [2. 17 б.].

«Астанада Бәйтерек» өлеңінде: «Бәйтеректі махаббаттың тілегі, Астананың жүрегі», - дейді. Ақын: «Тәуелсіз елдің жүрегі, Астананың шам-шырағы – Бәйтерек», - дейді.

Бәйтерек – байтақ елдің бойтұмары,
Бәйтерек – бақыт құсы жан шуағы.
Көтерген жалынымен шердің шарын,
Бәйтерек – Астананың шам-шырағы [1. 116 б.].

Тәуелсіз елдің бір белгісі ондағы бар ұлттың ынтымаққа, бірлікте басқаруы, бас қосуы емес пе? Ақын еліміздегі ауызбіршілікті:

...Татумыз барлық ұлттың баласымен,
Дербес ел Қазақстан – Отанымыз,- десе, тағы бірде:

Бірлесіп, білек қосып, бір өсейік,
Бір қазақ жер бетінде қалғанынша [2. 94 б.], - деп бар қазақ елін бір игі іске жұмылдыру, ымырашылдыққа үндеу идеясын тастайды.

Тәуелсіздік... Тәуелсіздік бізге оңай келмеді. Ұлтымыз бұл жолда не көрмеді? Жылап тұрып аналарымыз бұл жолда, сан перзентін қара жердің қойнауына қимастықпен тапсырмады ма? Сондықтан болар ақын өлеңдерінің дені қазақ елінің сан ғасырлар тәуелсіздікке жету жолындағы арпалыстары терең толғаныспен, телегей тебіреніспен жырланады:

Сарыарқада саялы таң самалы,
Тәуелсіздік лебіндей қарсы аламын.
Қазақстан – дербес ел
Он бес жаста,
Тойдың тойы – қазағым аңсаған күн [2. 102 б.].

Туды ғасыр...
Жаңаша талпындырып,
Еңсем өсті бойыма қарқын кіріп,
Алматыны сыйлаймыз мәңгі бақи,
Астананы өтеміз толқындырып,- дейді.
Кәкімбек Салықовтың тілек, мақсат, армандары – тек бір ғана ұлт ұстанатын мұраттар емес, күллі адамзат ұстанатын мұраттар. Ол – өз жұртының, рухани мол мұрасындағы жақсылықты, адамгершілік қасиетті сүйсіне жырлаған ақиық ақын.

Асқақ пафоспен жазылған «Беу, Ақмола – астана» өлеңінде қазақ халқының басынан кешірген талай ауыртпалықтарын, азаттық жолында аянбай күресіп өткен сара жолының жемісі – осы Астананың өмірге келуі. Арман қала Астананың қазақ халқының арманын жүзеге асырған құбылыс дейді ақын. Бұл ретте ақынның мына жолдары әсіресе, маңызды:

Әлдеқалай түспейді адасып нұр,
Ақ тілек пен болашақ санасып тұр.
Тұтастығын сақтауға байтақ елдің,
Ақмолаға «Ақ Орда» жарасып тұр [6. 119 б.].
Осы бір ой К.Салықовтың «Шарықтай бер, Астана» өлеңінде жалғастық табады:
Азаттық биігіне шақырады,
Көгілдір туы жайнап қуаныштың.
Шарықта, Қазақстан жас қаласы,

Астана – бар қазақтың Бас қаласы [б. 126 б.].

«Әлемнің сегізінші ғаламаты» деген өлеңінде де ақын ойы жалғастық тапқандай:
Тәуелсіз елдің асыл азаматы,
Жас сәулет жасап жатыр жаңа саты.
Астанам ертең ғана атанады,
Әлемнің сегізінші ғаламаты [3. 141 б].

Ақынның жоғарыда талданған елордамыз Астанаға арналған бір топ өлеңдері: «Астана – Әлемнің сегізінші ғаламаты», «Астана – тәуелсіздік тақ-тұғыры», «Аруақ қонған Ақ орда», «Алға баста Астана», «Аққу қала – Астана» және т.б. сонымен қатар ән жазылған өлеңдері: «Жұлдызың жансын, Астана», «Есілдегі Астана», «Беу, Ақмола – астана», «Шарықтай бер, Астана», «Астана таңы» т.б. терең пәлсапаға, айшықты ойға, тұңғыық терең ықыласқа, риясыз мақтанышқа, рухқа толы.

Қазақ елінің тәуелсіздік алғаннан бергі тыныс-тіршілігін ең алдымен туған ауылындағы оң өзгерістерді жыр арқауына айналдыра келе, «Әлемнің сегізінші ғаламатына» айналған алаш елінің астанасының өркендеуімен шебер үндестіреді де тәуелсіз қазақ елінің бейнесін көз алдымызға айрықша образдылықпен елестетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Тілеубаев С. «Астана жұртын айналған ақын» /Кәкімбек Салықовтың «Әлемнің сегізінші ғаламаты» жыр жинағы туралы/, «Арқа ажары» газеті, 20-мамыр, 2018 , 5-б.
2. Салықов К Күзгі шуақ». – Астана: «Фолиант», 2019 ж.
3. Салықов К. « Мәңгі шуақ». – Алматы: «Жазушы», 1979 ж.
4. Салықов К . «Жезкиік». – Алматы: «Атамұра», 2003.
5. Салықов К «Күзгі сарын». – Астана: «Елорда», 2005 ж.
6. Салықов К. «Әлемнің сегізінші ғаламаты». – Астана: «Фолиант» 2017 ж.
7. Жұмалиев Қ. «Әдебиет теориясы». – Алматы: «Мектеп», 1995, 106-б.

Шормакова А.Б.,

п.ғ.к., доцент,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

Қ.КЕМЕҢГЕРҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ЖҰРНАҚТАРДЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ

Қ.Кемеңгерұлының көңіл аударған мәселелерінің бірі жұрнақтардың мағыналық ерекшеліктері мен қызметіне байланысты. 1925 жылы Мәскеуде жарық көрген «Қазақша-орысша тілмашта», «Грамматика казакского языка» атты оқулықта, «Оқу құралында» да ғалым қазақ тілі жалғамалы (агглютинативті) тілдер тобына жататындықтан, қосымшалардың қызметін ерекше болатынын түсіндіре келіп, жұрнақтардың сөзге үстейтін мәндерін, реңктерін көрсетіп отырған.

«Қазақша-орысша тілмаштың» алғысөзінде ғалым: «В данное время, в связи с переводом научных книг, у нас сильно идет словообразование. Чтобы не оставить своих читателей в недоумении при встрече новых производных слов, имеющих основу в словаре, мы сочли излишним определить значение суффиксов, употребляемых в казахском

языке», - деп қазақ тіліндегі жиі кездесетін жұрнақтардың мән-мағынасын түсіндіреді [1, 3].

О.Жұбаева Қ.Кемеңгерұлының сөз тудырушы жұрнақтарды сөз таптарының аясынан бөлек, жеке алып қарастыратынын айтады: «Бұл орайда ғалым түбір (корень), негіз (основа), жұрнақ (суффикс), сөз тудырушы фермент (словообразующий фермент), сөзжасам (словообразование) т.б. атауларының орыс тілінің ерекшеліктерін ескере отырып қолданған» [2, 9].

Қ.Кемеңгерұлында жұрнақтар төмендегідей сипатталады:

а) өзіне дейінгі зерттеушілер кейбір жұрнақтардың етістіктен зат есім немесе сын есім тудыратынын айтып, олардың мағыналық ерекшеліктерін сөз етсе, Қ.Кемеңгерұлы жұрнақтардың қызметімен қатар мағыналарын, түрлі реңктерін түсіндіріп отырады.

ә) Қ.Кемеңгерұлы жалаң жұрнақтармен қатар **-шылық, -аған, -қыш, -малы, -мпаз, -мсақ, -ынды, -ушы, -уыш** сияқты құранды жұрнақтарды да қамтиды.

б) дара мағыналы және көп мағыналы жұрнақтардың мәні ғалым сипаттамасында **-лы, -лас, -қор, -қой, -ақ, -аған, -ш, -қ, -қын, -мпаз, -мсақ, -н, -нды** сияқты жұрнақтар дара мағыналы аффикс ретінде берілсе, **-лық, -дай, -с, -қыш, -қыр, -ма** жұрнақтары көп мағыналы аффикстер ретінде түсіндіріледі. Мәселен, зерттеуші **-дай/-дей** жұрнағын: - величина и подобие качества (*таудай*); приблизительное количество (*бестей*); уменьшительное (*кішкентай*); ласкательное (*ағатай*); годность (*жегендей*); достоинство (*қарағандай*) түрінде түсіндіреді.

в) ғалым **-қыр// -қыш, -шақ// -ғақ** жұрнақтарын мән-дес (синоним) қосымша ретінде көрсетсе, **-ы** (*қалмақы - байы*), **-қ** (*тесік - тотық*) жұрнақтары омонимдес болатынын, осы жұрнақтардың **(-ы/-і, -қ/-к)** қатысуымен есім сөздер де, етістіктер де жасалатынын айтады.

г) Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралында» қос қызметті қосымшалар ретінде **-шы/-ші, -дай/-дей, -ма/-ме** жұрнақтарын көрсетеді. Бұл жұрнақтардың қай кезде омоним, қандай жағдайда көп қызметті қосымша болатынын айтады.

ғ) Қ.Кемеңгерұлы сөз тудырушы жұрнақтарды мағыналық топтарға жіктейді. Мысалы, белгілі бір кәсіппен, іспен айналысушы адамды білдіру үшін жұмсалатын жұрнақтар: **-шы, -гер**; құралдың атын білдіретін сөздерді жасауға қатысатын жұрнақтар: **-уыш, -қ, -ғы**; істің нәтижесін көрсететін сөздерді жасауға қатысатын жұрнақтар: **-ақ, -н**; адамның белгілі бір іске бейімділігін білдіретін сөздерді жасауға қатысатын жұрнақтар: **-мсақ, -аған, -шақ, -ғақ, -шыл, -мпаз**; істің атын, түрін білдіруге жұмсалатын жұрнақтар: **-қын, -ма, -мақыл, -у, -с, -ш, -қ, -мал**; жанды заттар үшін шеберлікті, бейімділікті, жансыз заттар үшін ыңғайлы құрал-аспап атауын білдіруге жұмсалатын жұрнақтар: **-қыш, -қыр**.

А.Байтұрсынұлы жұрнақтардың қай сөз табына жалғануына байланысты зат есімнен туған сөздер, сын есімнен туған сөздер, сан есімнен туған сөздер, етістіктен туған сөздер деп топтастырса, Қ.Кемеңгерұлы оны одан әрі дамыта түсіп, есімдерден есім тудырушы жұрнақтар, етістіктен есім тудырушы жұрнақтар, есімдерден етістік тудырушы жұрнақтар, етістіктен етістік тудырушы жұрнақтар деп, жаңа сөздің қай сөз табына ауысатынын қоса көрсетіп отырады [3, 145].

Қ.Кемеңгерұлында етістік тудырушы жұрнақтардың зат есім, сын есім, үстеу мен етістікке жалғануы, етістік тудырушы жұрнақтардың үстемелене келіп, құранды жұрнақ түзуі **(-лан/-лен, -шыла/-шіле, -сыра/-сіре, -ғансы/-генсі)** сөз болады. Сөз тудырушы жұрнақтардың табиғатын, мағыналық ерекшеліктерін, жаңа сөз жасаудағы қызметі мен қасиетін нақтылаған:

а) сөз тудырушы қосымшаларды есім негізді және етістік негізді деп бөледі;

ә) етістіктен етістік тудырушы жұрнақтар ретінде **-ғансы/-генсі, -қыр/-кір** аффикстерін атайды;

б) есімдерден етістік тудырушы өнімді жұрнақтардың қатарында **-а/-е, -ай/-ей, -ар/-ер, -қар/-кер, -шыла/-шіле, -ла/-ле, -қ/-к, -лан/-лен, -сыра/-сіре, -ы/-і** аффикстерін атайды;

в) етістік тудырушы жалаң жұрнақтармен қатар **-шыла/-шіле, -сыра/-сіре, -лан/-лен, -ғансы/-генсі** сияқты құранды жұрнақтарын да көрсетеді.

Зерттеуші ғалым О.Жұбаева Қ.Кемеңгерұлы мен кейінгі зерттеушілердің қазақ тіліндегі жұрнақтарды тануынан төмендегідей ұқсастықтар барын айтады: «Қосымшаларды сөз тудырушы, сөз түрлендіруші деп жіктеуі жағынан І.Кеңесбаев, Ғ.Бегалив, Ы.Маманов, С.Исаев еңбектері мен Қ.Кемеңгерұлы тұжырымдары сабақтас». Ал А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі», А.Қалыбаева, Н.Оралбаева «Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі», «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» т.б. еңбектерде қосымшалар сөз тудыру, форма тудыру және сөз түрлендіру қызметіне қарай топтастырылады [3, 149]. Тіліміздегі сөзжасамдық жұрнақтардың мағыналық ерекшеліктерінің сипатталуы, мағыналық реңктеріне қарай берілуі кейінгі еңбектерде жалғасымын тапты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақша – орысшы тілмаш. – Москва, 1925. – 224 б.
2. Жұбаева О. Қ.Кемеңгерұлының тілтанымдық мұрасы және лингвистикалық тұжырымдамалары. филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2002. – 151 б.
3. Жұбаева О. Қазақ тіл білімінің қалыптасып, даму жолдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 272 б.

Эргешова Г.С.,
старший преподаватель,
Ошский государственный университет
г. Ош (Кыргызстан)

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ТЕКСТ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Вашему вниманию предоставляется разработка занятия по русскому языку с применением коммуникативного подхода при изучении профессионально ориентированного текста для студентов факультета математики и информационных технологий. Профессиональная направленность при обучении языку формирует у будущего специалиста коммуникативную компетенцию.

Тема: Алгоритм и его виды

Первый этап занятия. ДО ЧТЕНИЯ ТЕКСТА

1. Создание мотивации к теме.

Задание 1. Выполните следующие действия: встаньте, поднимите вверх левую руку, отпустите руку, наклонитесь вправо, выпрямитесь, повернитесь налево, встаньте прямо, присядьте, встаньте, садитесь, посмотрите друг на друга и улыбнитесь.

2. Проведение обратной связи по заданию

1. - Скажите, в каком порядке вы выполняли действия?

- Как называется такой процесс в языке математики?

3. Прогнозирование темы.

- Как вы думаете, о чем мы будем говорить сегодня на занятии?

- Запишите тему «Алгоритм и его виды».

4. Обсуждение ожидаемых результатов.

Ожидаемые результаты темы. К концу занятия Вы сможете:

- употребить термины и словосочетания для составления аргументированного ответа: алгоритм, алгоритмизация, последовательность, расчлененность, линейный, разветвляющийся, циклический алгоритм;

- составить алгоритм разных видов;

- проанализировать особенности научного стиля;
- аргументировать свою позицию в краткой устной и письменной форме;
- оценить роль алгоритма в жизни.

5. Словарная работа.

Задание 2. Прочитайте историю происхождения слова «алгоритм», дайте его определение, приведите примеры.

Появление алгоритмов связывают с зарождением математики. Более 1000 лет назад (в 825 году) ученый из города Хорезма Абдулла (или Абу Джафар) Мухаммед бен Муса аль-Хорезми создал книгу по математике, в которой описал способы выполнения арифметических действий над многозначными числами. Само слово «алгоритм» возникло в Европе после перевода на латынь книги этого среднеазиатского математика, в которой его имя писалось как «Алгоритми».

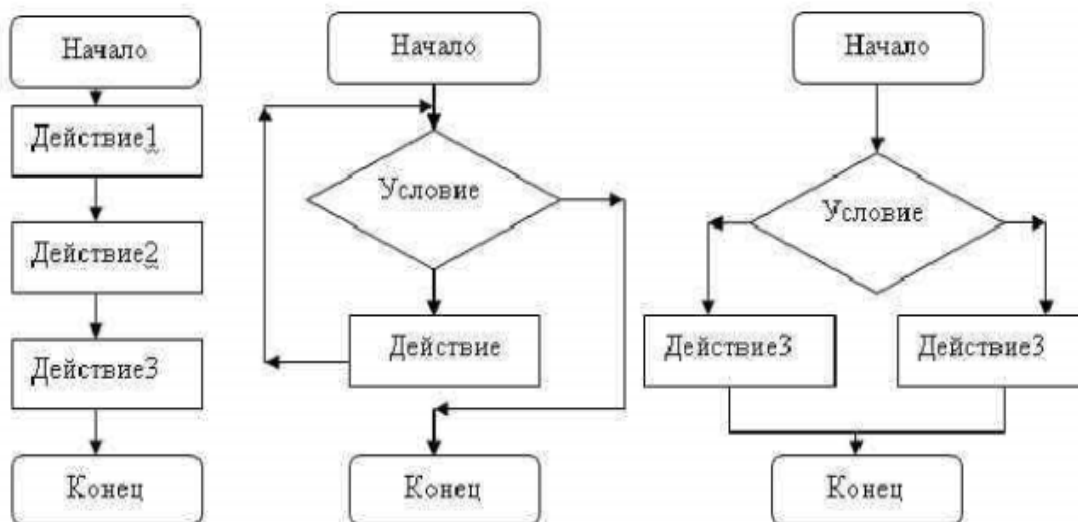
Алгоритм – описание последовательности действий (план), строгое исполнение которых приводит к решению поставленной задачи за конечное число шагов. Алгоритмизация - процесс разработки алгоритма (плана действий) для решения задачи.

Задание 3. Определите, как образованы слова: последовательность, линейный, циклический, разветвляющийся, однократно.

6. Составление предложений по речевой конструкции (грамматический материал). Обсуждение ответов.

Задание 4. Соедините термины со схемой алгоритмов, приведите аргументы, используя конструкции: 1. *Я считаю, что к разветвляющемуся алгоритму относится ... схема, потому что ...* . 2. *... схема относится к линейному алгоритму, так как ...* .

3. *Предполагаю, что циклический алгоритм – это ... схема, потому что ...* Разветвляющийся алгоритм, линейный алгоритм, циклический алгоритм.

Второй этап. ВО ВРЕМЯ ЧТЕНИЯ

1. Работа над текстом. Самостоятельное чтение текста и выполнение задания.

Задание 5. Прочитайте текст и озаглавьте его. Определите стиль текста. Приведите доказательства, опираясь на таблицу.

Линейный алгоритм – это алгоритм, в котором действия выполняются однократно и строго последовательно. Самый простой пример реализации линейного алгоритма – путь из университета домой. Например: словесный способ записи данного алгоритма:

1. Выйти из университета на остановку.
2. Подождать нужный автобус или маршрутку.
3. Сесть на нужный автобус или маршрутку.

4. Оплатить проезд.
5. Выйти на требуемой остановке;
6. Дойти до дома.

Очевидно, что данный пример относится к линейному алгоритму, т.к. все действия следуют одно за другим, без условий и повторений.

Разветвляющийся алгоритм – это алгоритм, в котором в зависимости от условия выполняется либо одна, либо другая последовательность действий. Самый простой пример реализации разветвляющегося алгоритма – если на улице идет дождь, то необходимо взять зонт, если нет дождя, то не нужно брать зонт с собой.

Циклический алгоритм – это алгоритм, команды которого повторяются некоторое количество раз подряд. Самый простой пример реализации циклического алгоритма – при чтении книги будут повторяться одни и те же действия: прочитать страницу, перелистнуть и т.д.

Интересные факты

1. Решение алгоритма представляет собой, что за конечное, определенное число шагов должен быть получен итог.
2. Алгоритм разбивается на последовательность выполнения каждого шага.
3. Применимость алгоритма ко всем задачам рассматриваемого типа при различных допустимых множествах исходных данных.
4. Свойство алгоритма, показывающее то, что каждый шаг алгоритма строго определяется и не может допускать иных толкований.
5. Алгоритм считается верным, если его выполнение дает верные результаты решения поставленной задачи.
6. Свойство означающее, что какой угодно исполняющий, который выполняет алгоритм, строго следует инструкции, созданной разработчиком алгоритма.

7. 2. Обсуждение задания 5.

Третий этап. ПОСЛЕ ЧТЕНИЯ

1. Работа над речевыми конструкциями (грамматический материал).

Задание 6. Соотнесите конструкции с соответствующими предложениями.

1. Кто есть кто?	а) Алгоритм является информационной моделью деятельности исполнителя.
2. Что относится к чему?	б) Аль-Хорезми есть автор алгоритма.
3. Что является чем?	в) Понятие алгоритма относится к первоначальным, основным, базисным понятиям математики.
4. Что есть что?	г) Алгоритмы используются для нахождения значения функции.
5. Что используется для чего?	д) Циклический алгоритм – это алгоритм команды которые повторяются некоторое количество раз подряд.

3. Самостоятельная работа по составлению алгоритма.

Задание 7. Составьте алгоритм открытия группы в ватсапе.

IV. ОБРАТНАЯ СВЯЗЬ. Обсуждение достигнутых результатов обучения. - Оцените себя по результатам обучения, поставьте знак «+», если результат достигнут, знак «-», если еще нет результата.

V. РАЗЪЯСНЕНИЕ СРС. Обсуждение.

1. Изучите критерии оценивания составления и записи описания по алгоритму:

№	Критерии	Высокий уровень 10 баллов	Средний уровень 6 баллов	Низкий уровень 3 балла
1.	Точность последовательности действий	3	2	1

2.	Аргументированность плана действий	3	2	1
3.	Краткость формулировок предложений	2	1	0,5
4.	Доступность изложения предложений	2	1	0,5
	Итого:			

2. Выполните задание для самостоятельной работы. Существует мнение, что вся наша жизнь – это алгоритм сложной структуры. Составьте описание по одному из видов алгоритма по использованию одного из образовательных порталов (на ваш выбор).

Список литературы

1. Пассов Е.И., Н.Е. Кузовлева. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного. – М.: Русский язык. Курсы, 2010. – 568 с.

2. Тойчуева Дж.Р., Болотакунова Г.Ж., Розыкова М.Б., Шерматов А.Т. Русский язык: учебное пособие для студентов естественнонаучного направления (профиль – математика). – Бишкек. 2020. – 280 с.

3. Эсмантова Т.Л. Русский язык: 5 элементов: уровень В1 (базовый – первый сертификационный) – 3-е изд.. – СПб.: Златоуст, 2016. – 340 с.

Эркинбек кызы Н.,
преподаватель,

Бишкекский государственный университет имени К. Карасаева
г. Бишкек (Кыргызстан)

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ КЫРГЫЗСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ ВРЕМЕНИ С АНИМАЛИСТИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Язык и культура на протяжении многих веков являлись неразрывными элементами одной системы – общеязыковой картины мира. Причем, представители различных культур воспринимают и интерпретируют окружающую действительность в соответствии со своими стереотипами, символами, эталонами. Это послужило появлению такой отрасли языкознания, как лингвокультурология.

В лингвокультурологии XXI века язык рассматривается как культурный код нации. Язык – это путь, по которому человек проникает не только в современную ментальность нации, но и в воззрения древних людей на мир, общество и самих себя. Вся многовековая культура народа отражается в его языке, каждый язык специфичен и уникален, так как по-разному фиксирует и отражает деятельность человека.

В.А. Маслова пишет: «Отзвуки давно минувших лет, пережив века, сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах, метафорах, символах культуры и т.д.» [6, с. 3].

В.Н. Телия рассматривает данный раздел лингвистики через культурную коннотацию, которая соотносит две разные семиотические системы (язык и культуру) и описывает их взаимодействие [8, с. 21].

Хранителем культурной информации является любой текст, а всякий фразеологизм – это минимальный текст, который и содержит определенную информацию.

Ф.И. Буслаев утверждал, что фразеологизмы – это своеобразные микромиры, которые содержат в себе «и нравственный закон, и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам» [3, с. 37].

Фразеологизм как языковая единица имеет не только особую семантику, но и свое происхождение, индивидуальную этимологию и историю, определенное отношение к литературной норме и место в стилистической системе.

В данной статье мы рассматриваем лингвокультурный аспект кыргызских фразеологизмов со значением времени. Понятие времени очень хорошо отражается во фразеологическом фонде языка.

Время – это важнейшая составляющая всего человечества, оно изучается как один из элементов языковой картины мира.

Наше исследование находится в русле работ, изучающих лингвокультурологические и семантические свойства фразеологических единиц, имеющих в своей структуре определенный компонент. В данном случае компонентами выступают, названия животных, выражающие понятие времени.

Фразеологические единицы, называющие животных, выражающие время представляют большой интерес не только с точки зрения языка, но и с точки зрения философии, истории, культурологии, так как, возникая на основе образного представления о том или ином животном, они наиболее ярко и непосредственно отражают национальную самобытность языка через систему оценочно-образных эталонов.

Рассмотрим фразеологизмы с временным значением с компонентами зоонимами в кыргызском языке. Активность использования того или иного названия животного в кыргызских фразеологизмах широка. Для кыргызского народа конь (лошадь, кобыла, мерин) – одно из самых почитаемых животных. И поэтому в кыргызском языке компонентами фразеологизмов со значением времени выступают в основном лексемы *тай* (лошадь), *ат* (лошадь), *бээ* (кобыла), что объясняется их тесным контактом с человеком. Именно их поведение, повадки и привычки легли в основу при формировании значения фразеологизмов. Рассмотрим их далее:

Фразеологизм *ат тезегин кургатпай* – совершать частые визиты, не теряя времени. В прямом смысле это время пока не высохнет лошадиный помет. Фразеологизм используется в значении *часто*.

Фразеологизм *ат кара тил болгондо* – (досл. когда у лошадей язык станет черным) время года, когда все цветет, летние месяцы. Фразеологизм переводится, как *время когда лошадям сытно*. Так как кыргызы вели кочевой образ жизни, для них летние месяцы были необходимыми. И связи с этим, кыргызы с помощью фразеологизма *ат кара тил болгондо* передавали понятия лета, летнего времени. Это можно подтвердить следующим примером. 1. *Жай келип, жылкы көккө тойгондо. – Ат кара тил болгондо, Бетеге өсүп толгондо, Күлчорону көрүп ал («Сейтек»).* – *Когда наступит лето и лошади сыты. - Когда наступает лето, посмотри на Кульчоро».*

Кыргызский народ также использовал выражение *ак төөнүн карды жарылуу* – (досл. когда у белого верблюда взорвется живот) в переводе означает время урожая, жатвы. Или же время, когда верблюдам сытно. Совпадает с осенью [5, с. 24]. Данное выражение тоже несет отпечаток кочевого образа жизни кыргызского народа. А у кочевников для кочевания нужным транспортом служили лошади да верблюды. Например: 1. *Ак төөнүн карды жарылган тоюңар күнү эгин сурап келип отурам (Жантөшев).* – *Я пришел просить зерна в день твоей свадьбы, когда у вас благодатное время.*

Фразеологизм «*бээ саам*» - это время, когда доится кобыла, время равно примерно на 1-1.5 часа [5, с. 110]. Слово (Час) саат в кыргызский язык – заимствовано от арабского «саат» - часы, час (о времени) [2, с. 171]. Так как понятие «час» входит в заимствованной лексике, у кыргызов раньше не было этого понятия. И поэтому кыргызы понятие «час» выражали с помощью фразеологизмов. Например, вместо того чтобы сказать *два часа* они использовали выражение «*бээ саам*».

Встречается фразеологизм «*тай чабым*» – время скачки, время которое равно где-то на час, народное измерение времени по часам [5, с. 428].

Понятие рано кыргызы передавали с помощью таких фразеологизмов, как *таң кулан өөк болгондо; карга бок чокуй электе*, где включают в свой состав зоонимы *кулан (лошадь)* и *карга (воробей)*. Чтобы передать значение времени кыргызский народ использовал образы *лошади* и *воробья*. Как мы отметили, лошадь – одно из самых почитаемых животных кыргызского народа. И соответственно, как показал анализ, многие фразеологизмы в кыргызском языке включают в свой состав лексему «лошадь». А фразеологизм *карга бок чокуй электе* - переводится дословно, как время, когда воробей еще не клевал навоз. Это раннее время, рано утром.

Фразеологизм, который выражает понятие «быстро» с компонентом *ит* (собака). Например, *Сокур ит бок жалаганча* – (досл. время пока слепая собака облизывает помет), делать что-либо очень быстро, за очень короткое время.

Оппозицию фразеологизму *сокур ит бок жалаганча* составляет *таш бакадай кыбырап*, который включает в свой состав компонента *черепаха* (таш бака). *Таш бакадай кыбырап* (досл. идти как черепаха) – делать что-либо очень медленно, долго.

Также в кыргызском языке фразеологизмы с компонентами зоонимами часто выражают возрастные периоды человека. Так, старость в кыргызском языке описывается с помощью фразеологизма *эчкинин жашындай жашы калуу* – мало осталось жить (букв. осталась жизнь, как у козы.) Например: *Карыдым, арыдым. Эчкинин жашындай жашым калды.* - Я стар и устал. Мне осталось мало жить (Осмоналиев). С помощью образа козы передается старость, приближение смерти человека, так как козы живут мало, примерно 3-4 года. Кыргызам, которые занимались скотоводством, было известно сколько проживут козы.

Фразеологизмы *ат жалын тартуу кези* - (досл. схватить коня за гриву) выражает юность человеческой жизни. В данном фразеологизме используя образ *лошади*, кыргызский народ описывает юность человека, так каким ловким и быстрым бывает человек в юности, который может схватить коня гриву. Кочевнику было очевидно, что этого может сделать только человек в расцвете сил.

В кыргызском языке есть тенденция преувеличивать что-либо, особенно, если это касается понятия «никогда». Естественно, что будут наблюдаться различия в образных составляющих. Для того чтобы показать, что событие произошло давно в кыргызском языке используется лексема *төө* (верблюд). Фразеологизм *төөнүн куйругу жерге тийгенде* означает, что то или иное событие никогда не произойдет, также как и хвост верблюда никогда не достанет до земли. Например: 1. *Бул иш төөнүн куйругу жерге тийгенде бүтчүдөй* (Ч.А.). – Кажется, это закончится, когда рак на горе свистнет [1, с. 35].

Знать значение, использовать их в речи, исследовать этимологию считается очень интересной работой. Особенно, как показал анализ, в кыргызском языке очень много фразеологизмов с компонентами зоонимами со значением времени, которые определены кочевым образом жизни. Это говорит о том, что кыргызский народ вел кочевой образ жизни и был в тесной связи с животным миром. Кыргызский народ с любовью и трепетом относился к лошадям и образ жизни народа требовал ценить время, этому свидетельствуют большое количество фразеологизмов с компонентом «лошадь» со значением времени: *ат тезегин кургатпоо; ат кара тил болгондо; тай чабым; бээ саам*. Также встречается фразеологизмы с компонентом «баран»: *кой үстүнө торгой жумурткалаганда*; «верблюд»: *төөнүн куйругу жерге тийгенде; ак төөнүн карды жарылганда*; «коза»: *эчкинин жашындай жаш калуу*; «птица»: *балапан түгү түшө элек, балапан жүнү бата элек, карга бок чокуй электе* и др.

Во фразеологизмах с общим компонентом – зоонимом содержатся такие смыслы, которые придают им культурно-национальный колорит.

Список литературы

1. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили» [Текст] / Э.Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.– 256 б.

2. Арабизмы в кыргызском языке (этимологический словарь) [Текст]: / Под ред. Фавваз Аль-Дахера, А. Акматалиев.- Бишкек, 1998. – 215 с.
3. Буслаев, Ф.И. Историческая грамматика русского языка [Текст]/Ф.И.Буслаев. - М.: Учпедгиз, 1959. – 624 с.
4. Кыргыз тилинин кара сөздүгү [Текст]: КРСУ – Б., 2007.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / башкы ред. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
6. Маслова, В.А. Лингвокультурология [Текст] / В.А.Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
7. Сыдыков, А.Н. Летосчисление: истоки и современность [Текст]: моногр. / А.Н.Сыдыков. – Бишкек: БГУ, 2009. – 120 с.
8. Телия, В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов [Текст] / В.Н. Телия // Славянское языкознание. – М., 1993. – 302-314 с.

ШЕТЕЛ ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ АУДАРМА ІСІ

ИНОСТРАННАЯ ФИЛОЛОГИЯ И ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ ДЕЛО

Алипбекова Л.У.,

п.ф.м., доцент

Алданыш Р.,

4-курс студенті,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

АУДАРМАДАҒЫ РЕАЛИЙ СӨЗДЕРДІ ЖЕТКІЗУ ТӘСІЛДЕРІ

Қазіргі заманғы аудармашылықта «түр», «тәсіл», «әдіс» және «аударманы қабылдау» ұғымдарын ажырату қабылданған. Аударма түрлеріне көркемдік және арнайы жазу жатады.

«Аударма әдісі – аударма тәсілінен айырмашылығы объективті қолданыстағы заңдылық емес, адам әзірлейтін аударма түрі мен тәсілдерін ескеретін өзара байланысты тәсілдердің мақсатты бағытталған жүйесі болып табылады».

«Аударма тәсілі – аударма туралы ғылымның негізгі санаттарының бірі. Аударма тәсілі аударма қызметінде бір тілден екінші тілге көшудің объективті қолданыстағы заңдылығы ретінде айқындалады. Аударудың екі жолы белгілі – таңбалы және мағыналы».

«Аударманы қабылдау - аудармашының қызметі немесе аударма процесінде туындаған қиындықтардан туындаған нақты операциялар». Біздің зерттеуімізде аудармашылар әрбір нақты түрге қатысты және нақты контексте пайдаланатын реалияны аудару тәсілдері қаралып, талданатын болады.

Көптеген аудармашылар барлық тілдер бірдей, бірақ әртүрлі тәсілдермен сөйлей алады деп айтқан. Мысалға, А.В. Федоров «басқа тілге аударылмайтын сөз жоқ, ең болмаса сипаттамалы, яғни осы тілдің кең таралған сөздерінің үйлесімі» деп жазды. Аудармашы аударманы жүзеге асыру процесінде кез келген жағдайда шығынға және бастапқы мәтінді өзгертуге барады. Бұл өзгерістерді «аудармашылық трансформациялар» деп атайды. Алайда, тілдердің айырмашылығы ғана емес, түпнұсқа мәтіннің авторы мен аударма реципиентінің әртүрлі мәдениеттерге жататындығы, демек, әртүрлі мәдени багажға ие болуы, соның арқасында бастапқы тілдің реалиясын қабылдауы проблема болып табылады.

Реалий сөздердің көп жағдайда аударылатын тілде баламасы жоқ болғандықтан және әдетте аударма жолымен берілмейтіндіктен, «реалийді аудару» туралы емес, «аударма кезінде реалийді жеткізу» туралы айту дұрыс. Өзге әлеуметтік-мәдени ортада өскен аудармашыға реалияны жеткізуді жүзеге асыру үшін бірінші кезекте бастапқы тілді жеткізуші халықтың мәдени-мінез-құлық ерекшеліктері туралы білімді меңгеру қажет, ең алдымен, тілдік және аймақтық реалияны – тұрмыстық, тарихи, фольклорлық-әдеби, қоғамдық-саяси, діни-этикалық, және табиғи-географиялық. Бұл ретте аудармашыға нысаналы тіл мен мәдениет үшін бастапқы тіл мен мәдениетті бейімдеу құралдары қажет. Н.А. Фененко реалияны аударудың екі негізгі нұсқасы туралы жазады. Олардың бірі отандық лингвистикалық аударма теориясына, ал екіншісі – шетелдік теоретиктердің (мысалы, М. Ледерер) еңбектерінде ұсынылған аударманың интерпретативтік теориясына негізделген. Лингвистикалық тәсілді жақтаушылар үшін негізгі міндет «белгілердің бір жүйесінен екіншісіне өту» ретінде аудару процестерінің жүйелік сипатын анықтау және аударма моделін және түрлі жанрлық-стистикалық бағыттағы мәтіндерді аудару кезінде осы модельді іске асыру ерекшеліктерін бөліп көрсету арқылы осы процесті сипаттау болып табылады. Осы бағыттың негізін қалаушылардың бірі А.В. Федоров реалийді жеткізу мәселесін шешуді лексикалық нұсқалар теориясымен байланыстырады. Лексикалық

нұсқалар деп ол «біртекте мазмұнды білдіру үшін тіл бар арақатынас және параллель құралдардың бір бөлігін» түсінеді. Лексикалық нұсқалар ұғымы мәтіндік аударма эквивалентті ұғымына ұқсас. А.В. Федоров лексикалық нұсқалық аударма тіліндегі реалияны жеткізу кезінде типтік деп санайды.

А.Д. Швейцер реалийді мәтіннің прагматикалық мәнін жеткізуге байланысты қарастырады. Прагматикалық қатынастар – бұл ақпарат жөнелтуші мен алушы арасындағы қатынастар. А.Д. Швейцердің пікірінше, «аударманың прагматикалық аспектілері реалияны жеткізу кезіндегі басты проблемалардың бірі болып табылады». Ол аударманың прагматикалық аспектілерін жан-жақты есепке алу «баламасыз лексикалық бірліктерді» жеткізу үшін пайдаланылатын құралдардың ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді деп пайымдайды. А.Д. Швейцер аудармашы реалийді жеткізу тәсілі туралы шешім қабылдауға негіз болатын өлшемдерді қарайды. Маңызды өлшемдердің бірі олар осы мәтінде реалийді орындайтын функционалдық рөл болып табылады. Аудармашы реалийді «түсіре» алатын бірнеше жағдай бар: Егер ол мәтіннің мағыналық құрылымында елеулі жүктеме көтермесе; Егер ол тек дүркін-дүркін айтылса; Егер ол денотативті емес, экспрессивті функцияны орындаса және демек, аударма оқырманында нақты бейнелік қауымдастықтарды тудыра алмайды.

Аударма алушыда реалия жеткізуді қабылдауды таңдау кезіндегі тағы бір өлшем «пәнмен танысу дәрежесі» болып табылады. Егер мәтін осы реалиямен таныс мамандарға есептелген болса, аудармашы транслитерацияны немесе кальканы пайдалана алады. Егер мәтін «орташа статистикалық» оқырманға бағдарланған болса, реалияны жеткізудің анағұрлым көрнекі және түсінікті тәсілі – түсіндірме, сипаттамалық аударма немесе түсіндірме туралы ойлану қажет. А.Д. Швейцерже сәйкес шешуші өлшем прагматикалық баламалылық болып табылады. Ғалым бастапқы және түпкілікті мәтін алушылар арасында әлеуметтік-мәдени айырмашылықтардың болуы олардың бірдей немесе бірдей хабарды қабылдаудың мүмкін еместігін білдіреді.

Реалийді аударудың басқа стратегиясы мәтін деңгейінде ғана аударуды жүзеге асыруды білдіретін интерпретативтік тұжырымдамаға негізделеді. Бұл тәсілді жақтаушылар аударманы сөз деңгейінде зерттеу аударма теориясының емес, салыстырмалы лингвистиканың міндеттеріне жатады деп санайды. Интерпретативтік теорияға сәйкес, аударма міндеті түпнұсқа мәтінінің аударма мәтініне баламалылығына қол жеткізу болып табылады. Бұл міндетті шешу мәтінмен жұмыс істеудің үш кезеңін қамтиды: түпнұсқаның мәтінін меңгеру, девербализациялау және ревербализациялау. Мәтінді меңгеру тілдік реалиядан тыс мағынаны мәтіннен алуды көздейді. Девербализация – бастапқы қатынас нысанынан абстрагирлеу. Бұл үдеріс түпнұсқаның мәтіндік мағынасын шығарып алуды қамтамасыз етеді. Ревербализация аудармашының аударма тіліндегі мәтін-түпнұсқадан алынған мағынаның толықтығын бере алатын құралдарды іздеу болып табылады. Интерпретативтік теорияға сәйкес, аударма кезінде реалия проблеманы білдірмейді, олар мәтіннің кез келген басқа сегменті сияқты аударылады. Қиындықтар ревербализация кезеңінде ғана туындайды. М. Ледерер аудармашының реалияны жеткізу құралдарын таңдау кезінде басшылыққа алуы тиіс өлшемдер туралы айта отырып, мыналарды атап көрсетеді: біріншіден, реалияны аудару туындының контекстін ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс. Баяндау барысында жаңа, оқырманға белгісіз лексикалық бірліктерді нақтылауға және ашуға болады. Екіншіден, реалияны сақтау немесе түсіру туралы шешім қабылдай отырып, аудармашы оның мәнін контексте басшылыққа алуы тиіс. Үшіншіден, аударма мәтінінде «бөтен» мәдениетті қайта құру мүмкін еместігін есте ұстау керек. Осылайша, аударманың интерпретативтік теориясын жақтаушылар өз алдына атмосфераның түпнұсқасына барынша жақын аударма мәтінінде қайта құру міндетін қояды.

Аударма теориясы бойынша реалийді басқа тілде жеткізу тәсілдерінің бірнеше типологиясы ұсынылған. 1) А. В. Федоров және 2) С. Влахов пен С. Флорин.

А.В. Федоров реалийді жеткізудің төрт негізгі түрін қарастырады: Транслитерация не транскрипция (толық немесе ішінара); Жаңа сөз немесе сөз тіркесін жасау; Функциясы жағынан өзге тілдік реалияға жақын нәрсені білдіретін сөзді пайдалану; Гипонимикалық немесе жалпылама-шамамен аударма.

С. Влахов пен С. Флорин реалийді тарату тәсілдеріне басқаша келеді. Зерттеушілер реалийді транскрипция (транслитерация), неологизм енгізу, шамамен аударма, мәтінмәнді аударма, калька, жартылай калька, семантикалық неологизм, тектік-түрлік ауыстыру, және нақтылау арқылы жеткізуді ұсынады.

Келтірілген жіктемелерді салыстыру авторлар екі тіл мен мәдениеттің арасында «алшақтық» болған кезде идеалды аудармаға қол жеткізу өте қиын деген пікірге келуге мүмкіндік береді. Дегенмен, лингвистикалық және коммуникативтік тұрғыдан алғанда, кез келген тілдің құралдарымен адам ақылымен ойлайтын барлық нәрселерді білдіру мүмкіндігі болуы тиіс. Бір тілде айтуға болатын нәрсенің бәрін басқа тілде айтуға болатындықтан, барлық нәрсе осы тілден кез келген басқа тілге аударылуы мүмкін деген қорытынды жасалады. Демек, бейнеленген әлемнің контексті бұған кедергі келтірсе де, кез келген реалияны объективті түрде жеткізу мүмкін.

Біздің ойымызша, реалийді жеткізудің көптеген тәсілдері бар және қандай да бір қабылдауды таңдау бірнеше белгілермен анықталады: мәтіннің сипаты, аударма тілінің мәні, реалияның өзінің сипаты, оның аударма және бастапқы тілдердің лексикалық жүйелеріндегі орны, тілдің әдеби және тілдік дәстүрлері, сондай-ақ аударма адресаты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жақыпов Ж.А. Аударматануды аңдату. – Алматы: 2003. – 303 б.
2. Влахов С., Флорин С. Непереваемое в переводе. – М.: 1986. – 384 с.
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: ООО «Издательский Дом "Филология три», 2002. – 416 с.

Алипбекова Л.У.,

п.ф.м., доцент

Игентайқызы Т.,

4-курс студенті,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мәтіннің тіл бірлігі ретіндегі ерекше сипаттамаларының бірі – оның стилі. Стилдер бойынша жіктеудің негізі – мәтінді жасаушы автордың коммуникациялық мақсаты, сондай-ақ мәтінді іске асыру шарттары (жазбаша түрде, ауызша түрде монологтарды, диалогтарды және полилогтарды қоса алғанда). Мәтіннің функционалды стильдерінің жалпы қабылданған жіктелуі келесі тілдік жанрларды қамтиды: ғылыми; көркем; ресми-іскери; публицистикалық; ауызекі.

Аударма мәтіні коммуникациялық мақсат пен экспрессивтілік құралдарына сәйкес түпнұсқаның мәтініне сәйкес келуі керек болғандықтан, аударманың функционалды түрлері жоғарыда келтірілген жіктелулерге ұқсас болады. Алайда, аударманы орындау арқылы аудармашы жаңа мәтін жасайды. Шет тілінде жасалған мәтіндердің барлығы бірдей аударылуға жатпайды (егер оларға сұраныс болмаса). Сонымен қатар, бірнеше тілге аударылуы керек мәтіндер бар (ресми қағаздар, хабарландырулар, ақпараттық белгілер, көрсеткіштер) және осы мәтіндер қатаң түрде үлгі бойынша аударылатын, белгіленген

аударма нұсқаларын міндетті түрде қолданатын ережелер жиынтығы бар. Тиісінше, аудармаға жататын мәтіндердің әртүрлі түрлері бар. Классификацияның негізі түпнұсқаның тілдік жанры және түпнұсқада анықталып, аудармада сақталуы тиіс коммуникациялық мақсат болып табылады. Аударылатын материалдың жанрлық-стильдік ерекшеліктеріне қарай аудармалар мынадай түрлерге бөлінеді: ғылыми-техникалық аударма; қоғамдық-саяси аударма; көркем аударма; әскери аударма; құқықтық аударма; тұрмыстық аударма.

Аударманың жанрлық классификациялары толығымен дерлік мәтіннің жанрлық классификациясына сәйкес келеді, сондықтан мәтін жанрына сәйкес аударманың жекелеген түрлерін ажырату қиын емес.

В.Н. Комиссаров аударманы мәтін жанрына қарай жіктеген. Бұл классификация аударманың келесі түрлерін қамтиды:

1. *Көркем аударма* – көркем әдебиет шығармаларының аудармасы, оның мақсаты оқырманға көркемдік және эстетикалық әсер ете алатын сөйлеу туындысын жасау болып табылады. Көркем әдебиет шығармалары барлық басқа сөйлеу шығармаларына қарама-қарсы қойылады, өйткені олардың барлығы үшін коммуникативті қызметтердің бірі, атап айтқанда көркемдік-эстетикалық немесе поэтикалық басым болып келеді. Осы типтегі кез келген жұмыстың негізгі мақсаты – белгілі бір эстетикалық әсерге қол жеткізу, көркем бейне жасау. Мұндай эстетикалық бағыт көркемдік сөйлеуді сөйлеу коммуникациясының басқа актілерінен ажыратады, олардың ақпараттық мазмұны бастапқы және тәуелсіз.

2. Ақпараттық (арнайы) аударма – негізгі қызметі ақпарат беру болып табылатын мәтіндерді аудару. Бұл ғылыми, іскерлік, жалпы саяси, тұрмыстық сипаттағы ақпараттар.

Көркем және танымдық аударма деп бөлу түпнұсқаның аудармада қайталануы тиіс негізгі қызметін ғана көрсетеді. Шындығында, түпнұсқада, жалпы, көркем аударманы талап ететін, тек ақпараттық қызмет атқаратын жекелеген бөліктер болуы мүмкін, ал, керісінше, танымдық мәтінді аударуда көркем аударма элементтері болуы мүмкін.

Көркем әдебиетті аудару – жазбаша аударманың алғашқы түрлерінің бірі. Ежелгі заманнан бері грек ақындары мен философтарының шығармалары көптеген тілдерге аударылған және көркем әдебиетті аударудың өзектілігі ешқашан ескірген емес. Ақпараттық аударма үшін машиналық аударма он жылдан астам уақыт бойы қолданылған болса, көркем мәтінді беру әрқашан аудармашының қолында қалады.

Әңгіме көркем сөз аудармасы туралы болғандықтан, көркем аударманың басқа түрлерінен ерекшелігі аударма мәтіні аударма тілдің шығармаларына жататындығымен және өзіне тән көркемдік ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Жоғарыда көрсетілген В.Н. Комиссаров жіктемесіне сәйкес, көркем аударма – бұл көркем әдебиет шығармаларының аудармасы, оның мақсаты оқырманға көркемдік және эстетикалық әсер ете алатын сөйлеу туындысын жасау болып табылады.

Жоғарыда айтылғандай, көркем аударманың басты ерекшелігі – аудармашылар барлық стилистикалық бейнелер мен экспрессивтіліктің тілдік құралдарын жеткілікті түрде аударуға тырысып, жазушы рөлін атқаруы. Әдеби шығармалардың аудармаларын талдау, көрсетілген міндетке байланысты аударманың мәнерлілігін қамтамасыз ету үшін оларға барынша мүмкін болатын мағыналық дәлдіктен ауытқулар тән екенін көрсетеді.

Көркем аудармада түпнұсқаның көркем әдебиеттің белгілі бір жанрына жататындығына қарай аударманың жекелеген кіші түрлері ажыратылады. Оларға: поэзия аудармасы, пьеса аудармасы, сатиралық шығармаларды аудару, көркем әдебиет аудармасы, ән мәтінін аудару т.б. Белгілі бір жанрдағы шығармаларды аударманың ерекше кіші түріне таңдау шартты болып табылады және бұл жанрдың ерекшелігі аударма процесіне және оның нәтижесіне қаншалықты күшті әсер ететініне байланысты.

Көркем аударманы поэтикалық аударма сияқты тіларалық және мәдениетаралық қатынас оқиғасы ретінде қарастыруға болады. Сонымен бірге, аударма мәселелерінің екі тілді және екімәдениетті екендігін дәлелдеуге болады. Көркем шығарманы адекватты түрде аудару үшін аудармашы екі тілді де жетік білуі және сол тілдің мәдениеті, оның әдет-ғұрпы,

болмыстары, мәдениетті тілдік бірліктері (фразеологиялық бірліктер, нақыл сөздер, мақал-мәтелдер мен орнықты метафоралар мен салыстырулар сияқты) туралы жалпы білімге ие болуы керек.

Фэнтези жанры (ағылш. *fantasy* – фантазия, қиял) қазіргі кездегі көркем әдебиеттің ең танымал жанрларының бірі. Қазіргі оқырманға таныс формадағы алғашқы фэнтезия шығармалар (сиқыр тарихы, сиқырлы жаратылыстар мен адамдардан ерекшеленетін нәсілдер туралы әңгімелер) 20 ғасырдың ортасында пайда болды. Оларға Лорд Э. Дунсанидің «Эльфланд патшасының қызы» (1924), С.С. Льюистің «Нарния хроникасы» (сериядағы бірінші кітап 1950 жылы шыққан) және әлемге әйгілі «Сақиналар әміршісі» Дж.Р.Р. Толкиен (1954). Бұл шығармалар фэнтезидің «классикасы» болып саналады.

Фэнтези жанры авторлық шығармашылық үшін шексіз мүмкіндіктер ашады. Фэнтези жанрының әдебиеті – бұл «әрекеті шынайы дүниеден басқа, сиқырлы, құдайлық немесе рационалды интерпретацияға қарсы келетін басқа да құбылыстардың міндетті түрде қатысуымен өтетін шығарма». Тиісінше, авторлардың сөзжасаммен, соның ішінде жалқы есімдермен, сондай-ақ әрқашан топонимдермен айналысу мүмкіндігі көбірек. Кез келген басқа әдеби жанрлар сияқты фэнтезидің да бірқатар өзіне тән белгілері бар, сонымен қатар қайталанатын сюжеттер, белгілер, құбылыстар мен заттар болады. Оларға мыналар жатады: 1) сыртқы жағынан да, құрылымы жағынан да біздікінен өзгеше басқа әлем; логикалық түсіндіруге қарсы келетін шындықтың басқа заңдары; 2) сиқыр, сиқырлы жаратылыстар мен құбылыстар; 3) «квест» (ағылш. *quest*) деп аталатын сюжеттің ерекше түрі – бірденені табуға, зұлымдықпен күресуге және т.б. бағытталған басты кейіпкердің немесе қаһармандардың үлкен шытырман оқиғасы; 4) жақсылық пен жамандықтың, көбінесе гротесктік кейіпкерлердің, «жарық» және «қараңғы» жақтардың айқын қарсылығы.

Фэнтези аудармасында эквиваленттілікке жету үшін аудармашы осы ерекшеліктерді ескеруі керек. Мысалы, іс-әрекеттің басқа орны (біздің әлем емес) басқа топонимдер мен тұрмыстық шындықтардың болуын болжайды. Көптеген авторлар оқырманды басқа әлемге толығымен батырып, жалқы есімдердің ерекше дыбысын ақтау үшін ойдан шығарылған тілдер жасайды. Сонымен қатар, сиқыр арбаудың, тұрмыстық заттардың атаулардың, тұрмыстық шындықтардың ерекше тілі болуы мүмкін. Сюжеттің және әлемдік тәртіптің еркін сипаты ерекше қиындық тудырады – авторлар жаңа әлемдер жасайды, ал аудармашы мұндай шығармаларды аудару кезінде біздің әлем туралы бастапқы білімге сүйене алмайды. Керісінше, ол өз кезегінде түпнұсқа негізінде оны басқа тілге аударып, жаңа дүние жасауы керек. Егер біздің әлемнің күнделікті шындықтарын аудару кезінде аудармашылар көбінесе калькалауды, транслитерацияны немесе транскрипцияны қолданып, бөлек түсініктеме берсе, онда қиял жанрының көркем әдебиетінде бұған жол берілмейді. Автор өз әлемінде өзінің шындығын жасайды, ал аудармашының міндеті – мұның бәрін шығарманың өзіндік ерекшелігін сақтай отырып аудару, сонымен қатар аударма тілінің оқырманына ұқсас әсер ету.

Қорыта айтқанда, ең көп қиындық тудыратын мәселелердің бірі – жалқы есімдер мен топонимдерді аудару мәселесі. Авторлар жаңа атаулар мен жер атауларын ойлап табады және көбінесе белгілі бір семантикалық жүктемені көтереді. Аудармашы мағынаны сақтау немесе түпнұсқа дыбысты қалдыру туралы шешім қабылдауы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода. Лингвистические аспекты. – М.: Альянс, 2017. – 254 с.
2. Басик С.Н. Общая топонимика: учебное пособие для студентов географического факультета. – Мн.: БГУ, 2006. – 200 с.
3. Беленькая В.Д. Очерки англоязычной топонимики: учебное пособие. – М.: Издательство «Высшая школа», 1977. – 277 с.

4. Кабакчи М.К. К проблеме способов перевода топонимов в художественном тексте. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2015. – №11. – С. 348–350.

Alipbekova L.U.,
Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Yerden Y.A.,
4th year student,
Eurasian Humanities Institute
Nur-Sultan (Kazakhstan)

FEATURES OF TEACHING LISTENING USING INTERNET RESOURCES

Listening is the basis of communication, it begins with the mastery of oral communication. It consists of the ability to differentiate perceived sounds, integrate them into semantic complexes, hold them in memory during listening, make probabilistic predictions and, based on the communication situation, understand the perceived sound chain. Listening is an internally active form of speech activity. The active character of the audition is explained by the fact that it is based on the process of the partial modeling of the speech. The audition is mediated by the speech of another human being, the sense perception is planned, the input of the hearing is developed by the analytical and synthetic operations, the product of which is the conclusion.

Psychological features of the given speech activity are subject to the requirements of the training method. Listening takes place in several stages: the stage of motivation for listening; the stage of anticipation of the probable content of the audio text; the stage of formation of the listening attitude to the nature of perception and understanding of information; the stage of applying the information obtained by auditory reception in a communication situation, to solve a communication problem.

For effective learning of listening skills, the choice of audio text is important. It is necessary to present the text of such volume and at such a pace that corresponds to the capabilities of the students. Playing a text for more than 3 minutes overloads their short-term memory. The audio text must be submitted for listening several times. There are a number of requirements for educational texts for the development of listening skills: an interesting plot; a well-known and relevant topic; a small linguistic difficulty; the absence of subordinate clauses and the use of simple binders; simple logical relations between utterances; repetitions; chronological sequence of events; use of logical and chronological means of communication; a limited number of characters and objects; the ability to link new information with background knowledge.

Experience in listening to authentic recordings has a beneficial effect on the development of listening skills. Authentic documents are widely used to "bring" students closer to the future application of language in natural communication. Their use helps to simulate the conditions of real communication in the classroom, to create an atmosphere of authentic communication situations. They serve as an information source and a means of increasing motivation to learn a language.

Texts that retain all the characteristics of the natural speech work, but are methodically processed and prepared for the pedagogical process, are considered authentic. The preservation of the authenticity of educational materials in language teaching is a general trend of modern methods. In modern communicative textbooks and teaching aids, the repeatability of lexical and grammatical material is ensured by following text exercises, and not by interfering with the structure of the text-natural speech production. Tasks for the text should be arranged as follows:

questions that allow you to judge the general understanding; tasks for searching for the specified information; questions that require generalization, conclusions.

Internet resources help to implement a personality-oriented approach to learning, provide individualization and differentiation of learning, taking into account the abilities of children, their level of exposure, and inclinations. Forms of working with computer training programs in foreign language lessons include: learning vocabulary; practicing pronunciation; teaching dialogic and monological speech; teaching writing; practicing grammatical phenomena.

Educational Internet resources should be aimed at comprehensive formation and development: aspects of foreign language communicative competence in all the variety of its components (linguistic, sociolinguistic, sociocultural, strategic, discursive, educational and cognitive); communicative and cognitive skills to search and select, generalize, classify, analyze and synthesize the information received; communication skills to present and discuss the results of working with Internet resources; the ability to use the Internet resources for self-education in order to get acquainted with the cultural and historical heritage of various countries and peoples, as well as to act as a representative of the native culture, country, city.

It is necessary to note the role of the teacher in the use of Internet resources. The role of the teacher is changing in the educational process in connection with the new didactic possibilities of using Internet technologies, the goals and objectives of training, it is aimed at cooperation and co-creation with students, the implementation of joint search and analysis of results. The teacher rather acts as an adviser, a partner who directs the activities of students, contributes to their independent research search.

In modern programs, the main goal is to develop students' ability to: in conditions of direct communication in various situations, understand the statements of the interlocutor; understand audio materials with different degrees and depths of penetration into their content: understanding the main content; understanding the content completely and identifying the most significant factors (these levels of penetration into the text are determined by the communicative task, the type of audio text and the conditions of its perception).

In the new formulations of the goals of listening training, the pragmatic aspect is clearly expressed, which is expressed in the orientation to auditory reception in natural communication situations. In the new programs, the target requirements are focused on the level of understanding of the content, on the type and quality characteristics of the foreign-language text perceived by ear. For example, at the end of the initial stage, students should be able to understand (based on visibility) the main content of educational and authentic texts that correspond to the level of learning and development of children, their interests and needs: short stories, descriptions of animals, entertaining stories, children's cartoons, and fully understand the short messages of the teacher and peers, built on familiar language material. Within the framework of the basic course, more modest tasks are set - to teach students to understand the main content of short and simple authentic texts (weather forecast, announcement, radio and TV programs) and to allocate separate significant information for themselves.

As for the possible types of audio texts, they can also be grouped in terms of their correspondence to the age level of the student's development and specific learning goals at different stages. So, for students of grades 5-9 (middle stage), the most suitable for listening will be stories, a personal letter to the TV studio, announcements of the announcer at the airport, at the train station, the weather forecast, teen programs and videos. It is assumed that, from stage to stage, the complexity of speech skills and the content of listening training will gradually increase. In addition, students master a set of learning and adaptive skills, which together with speech make up a strategy for understanding audio text. General academic skills include the following: highlighting the necessary, relevant information; comparison, classification of information in accordance with a specific educational task; anticipating information; summarizing or evaluating the information received; written recording of auditory information, etc.

At the middle stage of listening training, students should learn to successfully understand the sounding text based on the information that precedes the audio text, on gestures, facial

expressions, visibility, on the plan, key words of the text, its structure and storyline, on their speech and life experience in their native language, on knowledge of the subject of the message, etc.

Exercises in the development of listening skills are divided into four groups: preparing for the perception of texts; accompanying auditory perception of audio text; based on the listened text (of reproductive and productive nature); based on the listened text (of productive nature).

The difficulties of teaching listening in general and the development of speech hearing in particular, which are faced by practical teachers, are due to the pronounced variability of the phonemes of the English language, depending on geographical, social, gender and age factors. This reality, on the one hand, indicates the importance of expanding and deepening the audio-speech experience of students in order to improve the effectiveness of the perception of the audio text, and on the other hand, dictates the need for special training for such speech activities.

Despite the close relationship between speaking and listening, it is possible to come to the formation and development of understanding of oral speech only if a specially developed technique is used. Based on some studies, even those who have a high level of knowledge of foreign language face difficulties in understanding the natural speech of native speakers. According to psychologists, understanding and comprehending oral speech is a rather complex process. It follows that listening is one of the most complex types of the speech process and should be formed along with other abilities.

References

1. Хлызова Н.Ю. Мультимедиа и их возможности в организации процесса обучения студентов английскому языку // Педагогическая теория, эксперимент, практика / Ред. Т.А. Стефановская. Иркутск: Изд-во Иркут. Ин-та повыш. квалиф. работ. образования, 2008. С.275-286.

2. Филиппов М.А. Использование ресурсов Интернет на уроках иностранного языка. – М.: Асвета, 2007, 188.

3. Цветкова А.Я. Возможности и пути включения Интернет в школьное образовательное пространство // Вопросы Интернет-образования. – 2003. – № 23. – С. 14 - 21.

4. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2360980. Статья Роль Интернет-Технологий в Обучении Иностранному Языку, 2.

Аренова Г.У.,

м.п.н., доцент

Габдуллова Д.Б.,

студент 3 курса,

Евразийский гуманитарный институт

г. Нур-Султан (Казахстан)

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА РЕАЛИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Одной из актуальных проблем для теории и практики перевода всегда остается проблема непереводимости оригинального текста. Теоретической базой при изучении данного направления в переводоведении могут служить работы таких переводчиков и лингвистов, как С.И. Влахова, С.П. Флорина, А.В. Федорова, Л.С. Бархударова, Я.И. Рецкер, среди казахстанских переводчиков следует указать работы А.У. Жусуповой, Н.Ж. Шахановой, А. Сейдимбек и др.

В научных трудах вышеуказанных ученых отражена теория, посвященная проблемам переводоведения и в особенности проблемам перевода слов-реалий. В любом

художественном произведении присутствуют такие лексические единицы, перевод которых вызывает определенные трудности. Реалии являются одним из ярких примеров непередаваемых элементов текста.

В современном переводе проблематика передачи отраженных в исходном тексте элементов культурных реалий является одним из наиболее сложных и требующих глубокого изучения аспектов, именно этот фактор обуславливает актуальность изучения темы данной работы.

Обратимся к термину «реалия» предложенном Л.Л. Нелюбиным в толковом переводческом словаре. Он дает следующие определения данному термину:

1. Слова или выражения, обозначающие предметы, понятия, ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке.

2. Разнообразные факторы, изучаемые внешней лингвистикой и переводоведением, такие, как государственное устройство данной страны, история и культура данного народа, языковые контакты носителей данного языка и т.п. с точки зрения их отражения в данном языке.

3. Предметы материальной культуры, служащие основой для номинативного значения слова.

4. Слова, обозначающие национально-специфические особенности жизни и быта [1].

По мнению, С. Влахова и С. Флорина, термин «реалия» в значении «реалия-слово» достаточно прочно укрепился в переводоведении; «реалия» – это лексическая (или фразеологическая) единица, а не обозначаемый ею объект [2].

А.Е. Супрун рассматривает реалии как «экзотическую» лексику, а Вл. Россельс намечает некоторые из основных черт реалий как переводческой категории [3],[4].

В настоящей статье особенности перевода реалий рассматриваются в аспекте перевода художественной литературы. Следует отметить, что перевод художественной литературы, как и собственно перевод любого другого жанра, имеет свои особенности. Одной из главных особенностей художественного стиля является воздействие на чувства и воображение читателя, передает ощущения и мысли автора. В художественных текстах всегда используется большое многообразие лексики, сочетаются возможности разных стилей. Художественные тексты отличаются образностью и эмоциональностью речи. В художественном стиле предполагается предварительный отбор языковых средств, поэтому для создания образов используются разнообразные языковые средства.

Основной особенностью художественного перевода можно назвать то, что он обладает относительной самостоятельностью по отношению к оригиналу, таким образом, он становится частью литературной и социальной среды языка перевода. Читатель воспринимает перевод как оригинал, поэтому следует отметить, что при художественном переводе переводчик становится соавтором художественного произведения.

Переводчик передает не только смысловую, но и эмоциональную, и нравственную составляющую текста оригинала в другую культуру, в которой данный перевод может быть воспринят иначе, чем в исходной культуре.

В качестве практической базы в настоящей статье выступают художественные произведения Рик Риордана. В его работах присутствуют реалии, которые требуют особого переводческого внимания при переводе на русский язык. Рассмотрим некоторые примеры из произведения «Перси Джексон и Олимпийцы»:

1. *Being a half-blood is dangerous. It's scary. Most of the time, it gets you killed in painful, nasty ways [6].* - *Быть полукровкой опасно. Это страшно. В большинстве случаев вас убивают болезненными и неприятными способами [7].*

Примером реалии в данном предложении является лексическая единица “*half-blood*” – «*полукровка*». Переводческий прием, использованный в данном переводе – калькирование, т.е. заимствование иноязычных слов, выражений, фраз буквальным переводом соответствующей языковой единицы, а также результат этих заимствований:

слова, выражения и фразы [4]. В указанном примере англоязычная реалия в русском переводе имеет значение «ребёнок Бога и человека».

2. *Not Mr. Brunner," the ex—Mr. Brunner said. "I'm afraid that was a pseudonym. You may call me Chiron [6]. - Не мистер Бруннер, - сказал бывший мистер Бруннер. - Боюсь, это был псевдоним. Можете звать меня Хирон [7].*

В указанном примере в качестве реалии выступает лексическая единица “*Chiron*” – «Хирон», которая несет в себе историческое, мифическое значение «наставник древнегреческих героев». При чтении и осмыслении данной реалии читатель на информационном и эмоциональном уровне имеет отсылку к историческим событиям древних времен.

3. *“That's what they call him in the Greek myths, isn't it?” I demanded. “The Minotaur. Halfman, halfbull.” [6]. - «Так его называют в греческих мифах, не так ли?» - спросил я. «Минотавр. Наполовину человек, наполовину бык» [7].*

В вышеуказанном примере обратим внимание на реалию “*Minotaur*” - «Минотавр». Согласно определения «Реального словаря классических древностей» Ф. Любкера «Минотавр» - критское чудовище, с телом человека и головой быка, жившее в Лабиринте и убитое Тесеем [5]. При этом, в тексте оригинала уже дается описание этой реалии в значении “*Halfman, halfbull.*”

Согласно вышеизложенным данным мы пришли к выводу что, при переводе реалий в художественных текстах переводчику необходимо провести глубокий культурологический анализ текста и, безусловно, он должен обладать лингвострановедческими знаниями. Следует так же указать, что процесс перевода художественных произведений не лишен творческого компонента и по этой причине разные переводчики могут по-разному видеть перевод той или иной реалии. Поэтому успешное выполнение задачи переводчика предполагает всестороннее изучение обычаев современной жизни народа, говорящего на языке-оригинала текста, знание литературы, культуры и истории этого народа, а так же использование следующих переводческих трансформаций и приемов, таких как: калькирование, описательный перевод, транслитерация, транскрипция и компенсация. Таким образом, основное требование к полноценному переводу реалий в художественной литературе это знание переводчиком реалий или условий жизни и быта страны, с которой осуществляется перевод, а так же знание и умение использовать необходимые трансформации.

Список литературы

1. Нелюбин, Л.Л. Толковый переводческий словарь. – М.: Флинта, Наука. – №3, 2003. – 320 с.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международные отношения. – 1980. – 343 с.
3. Супрун А.Е. Экзотическая лексика, М.: ФН, – 1958, – 231 с.
4. Россельс Вл. Перевод и национальное своеобразие подлинника // Вопросы художественного перевода. – М.: Советский писатель. – 1955. – С. 169
5. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. – 2001. – 399 с.
6. Rick Riordan. Percy Jackson and the Olympians. Publisher.: Miramax Books. – 2005. – 377 p.
7. Рик Риордан. Перси Джексон и Олимпийцы, М.: Эксмо. – 2009. – 512 с.

Аренова Г.У.,
м.п.н., доцент
Уайсова Т.Б.,
студентка 3 курса,
Евразийский Гуманитарный Институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПЕРЕВОДА СОВРЕМЕННЫХ КИНОФИЛЬМОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

На современном этапе развития межкультурной коммуникации, особенно учитывая период пандемии, почти у каждого жителя планеты есть доступ к кинопродукции всего мира. В зарубежных фильмах и сериалах часто можно встретить слова, фразы и выражения, которые несут в себе оттенки многозначности, именно они и представляют особую сложность в работе переводчика при переводе кинематографических произведений. В этом случае перевод должен быть выполнен так, чтобы фраза стала понятна русскоязычному реципиенту. Однако, стоит отметить, что приемы и методы передачи многозначности слов в кинематографических произведениях изучены недостаточно хорошо. Этот факт обуславливает актуальность настоящей статьи.

Основываясь на теоретических аспектах изучения приемов и способов перевода кинематографических произведений с английского языка на русский язык с точки зрения прагматического аспекта следует указать работы таких лингвистов и переводчиков как: В.Н. Комиссаров, Е.В. Бреус, А.П. Ерошин, Ю. Найда, среди казахстанских ученых А.Б. Абаған, А. Әділова и др.

Любой текст, с которым мы работаем, несет в себе коммуникативную функцию, содержит сообщение, которое передается от источника к реципиенту. Воспринимая эту информацию реципиент вступает в определенные личностные отношения с текстом. Эти отношения называются прагматическими отношениями. Такие отношения могут иметь различный характер: например интеллектуальный, когда текст служит для реципиента только источником каких-либо сведений о каких-то фактах и событиях, которые его лично не касаются и не представляют для него большого интереса. Но в то же время, полученная информация может оказать на реципиента и глубокое эмоциональное воздействие. Способность текста производить подобный коммуникативный эффект, вызывать у реципиента прагматические отношения к сообщаемому, то есть осуществлять прагматическое воздействие на получателя информации называется прагматикой текста.

Прежде чем раскрыть тему прагматического аспекта перевода современных кинофильмов с английского языка на русский язык остановимся на определении понятия «прагматический аспект перевода», предложенном В.Н. Комиссаровым. Он определяет прагматический аспект перевода как прагматический потенциал текста как такового, прагматическую адаптацию текста перевода и прагматические значения лексических единиц исходного и переводного текстов [1].

Перевод – это важная часть двуязычной коммуникации, участники которой владеют разными языковыми кодами. Как и при одноязычной коммуникации, общение осуществляется с помощью системы языковых знаков, обладающих грамматическими, семантическими и прагматическими значениями [1].

Е.В. Бреус рассматривает прагматическую адаптацию как «внесение определённых поправок на социально-культурные, психологические и иные различия между получателями оригинального текста и текста перевода»[2].

Особое внимание следует уделить понятию "дискурс", которое проявляется в языковой личности, создающей киноперевод. Казахстанский переводчик Абаған определяет перевод кинематографа в аспекте кино дискурса как особый уровень языка, позволяющий распознавать особенности языковой личности, реализующей кинодискурс, в зависимости

от уровня ее речи, умения обобщать, понимать произнесенное слово, чувствовать в нем эмоциональные единицы [3].

Принимая во внимание то, что в настоящей статье рассматриваются кинематографические произведения, следует отметить, что они всегда или практически всегда оказывают на реципиента прагматическое воздействие, которое происходит в результате прагматического отношения между кинофильмом и его зрителем.

В качестве примеров прагматических отношений в кинематографе далее приводятся несколько реплик из научно-фантастического фильма «Интерстеллар».

- *Well, we used to look up in the sky and wonder at our place in the stars. Now we just look down and worry about our place in the dirt.*

- *Раньше мы смотрели в небо и там искали свое место среди звезд. А теперь смотрим под ноги и пытаемся выжить в этой грязи.*

Один из ярких примеров отражающий прагматический аспект перевода при работе с современными кинофильмами. Данный пример содержит в себе отсылку к вопросу о смысле человеческого бытия, что само по себе подразумевает прагматическое отношение к этому вопросу, т.к. он актуален во все времена. В указанном примере применяется лексическая переводческая трансформация – замена в словосочетании “*justlookdown*” – «*теперь смотрим под ноги*», т.е. взамен дословного перевода «*просто смотрим вниз*» используется замена на «*смотрим под ноги*». При этом словосочетание «*смотреть под ноги*» также несет в себе определенный прагматический потенциал, по той простой причине, что смотря под ноги можно видеть что угодно, кто-то видит камни, кто-то лужи, кто-то траву или почву, а кто-то увидит «*грязь*» как и в указанном примере.

В продолжение темы о вопросе человеческого бытия и смысла жизни рассмотрим следующий пример:

- *This world's a treasure, Donald, but it's been telling us to leave for a while now. Mankind was born on Earth, it was never meant to die here.*

- *Этот мир прекрасен, но сейчас он говорит нам, что пора уходить. Человечество родилось на Земле, но не обязано здесь умирать.*

Данный пример является уникальным по причине применения в нем приема антропоморфизма, т.е. перенесение человеческого образа и его свойств на неодушевленные предметы и животных, растения, природные явления, сверхъестественных существ, абстрактные понятия и др [4].

Прием антропоморфизма прослеживается в выражении “*This world's a treasure ... but it's been telling us*”, т.е. «*... мир... говорит*». Однако, мы знаем, что мир не может «*говорить*» и именно по этой причине здесь прослеживаются прагматические аспекты.

- *I don't care much for this pretending we're back where we started. I want to know where we are. Where we're going.*

- *Мне не очень по душе притворяться, что мы там, откуда начали. Я хочу знать, где мы сейчас и куда идем.*

В настоящем примере прослеживается прагматический потенциал текста через прагматическую адаптацию текста перевода и прагматические значения лексических единиц исходного и переводного текста. Например, в словосочетании “*we're back where we started*” – «*мы там, откуда начали*», для каждого реципиента точка отсчета начала будет воспринята индивидуально, в зависимости от его когнитивного опыта.

В заключении следует отметить, что перевод кинофильма вызывает определенные трудности как объект лингвистического исследования. Помимо того, что учитывается сам текст, также должны быть учтены экстралингвистические факторы, важные для восприятия и понимания фильма, указание на участников коммуникации, а также процессы создания и воспроизведения сообщения. Перевод фильмов связан с трудностями лингвистического и технического характера. Для достижения эквивалентности и адекватности перевода переводчику следует учитывать все вышеизложенные факторы и особенности при переводе продуктов киноиндустрии. Учет всех этих особенностей, правильно подобранные

трансформации при переводе помогут достичь главной цели перевода – эквивалентной передачи сообщения с языка оригинала на язык перевода при этом соблюдая все возможные прагматические особенности текста.

Список литературы

1. Комиссаров, В.Н. Общая теория перевода. – М.: ЧеРО. – 2000. – 136 с.
2. Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. М. – 1998. – 101с.
3. Абаған А.Б. Вестник КГУ им.Ш.Уалиханова. Киномәтін және кинодискурсы ұғымдары: құрылымы мен түрлері. – 2016. – С.6-12
4. Антропоморфизм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб. – 1890-1907.
5. <https://www.netflix.com/kz/title/70305903>

Аренова Г.У.,
м.п.н., доцент
Ильсова А.У.,
м.п.н., доцент
Кардыбаева М.С.,
м.п.н., старший преподаватель,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

РАЗВИТИЕ ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ВУЗА

В современных условиях одна из ключевых задач, которую ставит перед собой руководство страны, заключается в обеспечении равного доступа всех граждан к образованию. Текущая эпидемиологическая ситуация в разных странах поспособствовала возникновению риска для здоровья людей при наличии большой их концентрации и несоблюдении санитарных мер.

Поскольку, офлайн обучение студентов предполагает их активное взаимодействие и общение с преподавателями в небольших аудиториях, связывается с риском распространения заражение внутри группы. Поэтому, решение перевода части занятий в режим онлайн-обучения стало вынужденной мерой противодействия распространению инфекции среди студентов, принятые руководителями вуза.

Таким образом, современная эпидемиологическая ситуация в мире актуализировала повышенную важность использования технических средств в обучении и значительно ускорила процессы цифровизации.

По данным опроса в вузе за истекший период, преподаватели, находясь на карантине изменили свое отношение к текущей работе, из 100 опрошенных педагогов: 51% из респондентов ответили, что в будущем будут искать удаленную работу, а 49% опрошенных хотели бы работать из дома не реже одного дня в неделю.

Многие эксперты сходятся во мнении, что дистанционное обучение и онлайн-обучение должны быть разделены. Поскольку, онлайн-обучение основано на использовании современной информации и коммуникации технологий, а осуществляется онлайн строго по установленному графику.

Осуществление онлайн обучения позволило университетам продолжить работу перед лицом пандемии и успешно завершить 2020-2021 учебный год.

Дистанционное обучение само по себе не новость для нашего института и активно развивается с 2019 года как одна из форм обучения, учитывая его активное развитие в свете формирования информационного общества.

История дистанционного обучения отсчитывает свое начало введением термина «дистанционное обучение» в каталоге заочных курсов Университета Висконсина в 1892 году. Французский национальный Центр дистанционного образования (CNED) был основан в 1939 году [1].

К концу 20 века в мире количество учебных заведений дистанционного обучения различных типов и уровней превысило 1100 [2].

Существуют две ключевые модели внедрения дистанционного образования: специализированные образовательные организации, использующие дистанционное обучение (однорежимная модель), и образовательные организации, в которых дистанционное обучение является лишь частью общей деятельности (модель двойного режима). Но учитывая тот факт, что двойная модель после внедрения дистанционного образования доминирует в последние годы. Поэтому, использование дистанционной формы образования стало единственной формой обучения, которая позволила реагировать на неожиданный вызов для всех участников системы образования.

Следует отметить, что дистанционное образование с каждым годом становится все более популярным, также из-за растущей потребности работающих людей в переподготовке и получением второго или третьего высшего образования [3, 4].

Таким образом, дистанционное обучение заняло почетное место в системе образования, показав тем самым, что является удобным способом предоставления образовательных услуг для большой группы людей.

Актуализация всеобщей цифровизации общества влияет на темпы роста образовательных технологий [5, 6].

По мнению П. Мерфи и М. Никсона, причины, по которым многие высшие учебные заведения в последние годы сопротивлялись новой форме обучения, больше относились к философским, политическим и энергетическим проблемам, чем к техническим и финансовым трудностям [7].

Часто упоминается, что формальными причинами для сопротивления развитию дистанционного образования были названы: дороговизна разработки и реализации проектов, их высокий риск и т. д.

Однако, все эти возражения основаны больше на сопротивлении радикальным изменениям в системе образования и основано на связи с развитием дистанционного обучения. Сопротивление же академического сообщества и общества в целом к дистанционному образованию объясняется тем, что оно содержит противоречия уже сложившиеся в практике преподавания в вузах очного обучения в больших группах.

В рамках подготовки данной научной статьи был проведен социологический опрос среди студентов образовательных программ «Переводческое дело» и «Иностранный язык: два иностранных языка» об их отношении к онлайн-обучению в условиях резкого изменения формы обучения и организация личной жизни в условиях коронавирусной инфекции.

В опросе приняли участие студенты 2-4 курсов в количестве 200 человек.

В целом студенты достаточно высоко оценили:

- 58% опрошенных учеников поставили 4 и 5 баллов по пятибалльной шкале за организацию обучения в режиме онлайн;

- 70% - по пятибалльной шкале респонденты поставили 4 и 5 баллов по степени готовности вуза для быстрого перехода на онлайн-обучение.

Среди участников опроса 47% ответили, что им это удобно и им даже нравится новый формат обучения, около 36% указали, что учиться удобно, но столкнулись с небольшими трудностями.

Среди проблем, с которыми пришлось столкнуться студентам, чаще всего указывались (более 48% респонденты): некоторые отвлекаются и не усваивают материал при просмотре лекций; дома нет рабочей атмосферы; неудобно использовать онлайн-доску для решения задач и иллюстрирования графиков; большой объем переданных материалов.

Среди преимуществ онлайн-обучения большинство студентов отметили: гибкость учебного процесса (65%) и возможность совмещать работу с учебой (75%). 13% респондентов не видят преимуществ в новой форме обучения. Большинство опрошенных студентов (78%) почувствовали увеличение учебной нагрузки при переходе к дистанционной форме.

Половина респондентов (50%) указали, что лекции удобнее проводить в режиме онлайн формата. При этом большинство студентов (80%) хотели бы использовать дистанционные технологии в образовательных целях в будущем.

Таким образом, исходя из мнения большинства студентов, можно сделать вывод, что онлайн обучение оказалось достаточно эффективным в сложившейся ситуации вынужденного перехода на удаленную форму работы и учебы в контексте распространения коронавирусной инфекции.

Изменения форм обучения стали очевидны, поскольку, в условиях продолжающейся пандемии в системе образования будет включено внедрение новых методов и технологий, а также активное развитие дистанционного обучения, которое неизбежно приведет к переосмыслению существующих научных и образовательных парадигм при определении и актуализации тенденций развития системы образования.

Становится важным сформировать взаимопонимание между основными участниками образовательного процесса таким образом, чтобы дистанционное образование и онлайн-обучение не были частью системы дополнительного образования, а стали одной из главных составляющих всего образовательного процесса вуза в целом.

Использование дистанционного образования и онлайн-обучения предполагает изменение и улучшения качества образования и продуктивность обучения за счет смещения ответственности перед студентом, поскольку основано на том, что происходит переход в сознании учащихся от поведения «Потребление» образования к модели «Творения».

За счет этого происходит увеличение продуктивности образования, которое обеспечивается при условии, того как учащийся начинает чувствовать большую ответственность за собственное обучение и его готовность к сознательной самостоятельной работе в учебном процессе.

При переходе на дистанционное образование большое внимание уделяется студентоцентрированному обучению, при котором происходит процесс качественной трансформации студентов в учебной среде, ставящий своей целью улучшение их автономности и критической способности через результативный подход. Вместе с этим происходит развитие критического мышления через самостоятельный поиск информации, развитие когнитивных и творческих способностей, а также последующая презентация полученных данных и получение удовлетворения и радости от проделанной работы.

Дистанционное образование и онлайн-обучение неизбежно связаны с изменением роли и поведением педагогов за счет того, как изменяется их роль в системе онлайн обучения [8].

Поэтому, программы обучения должны быть ориентированы на профессиональную подготовку и на формирование профессиональных, а не общих компетенций.

Переход на онлайн-обучение весной 2019 года стало настоящим испытанием для всей системы образования. За короткий период педагогам пришлось адаптировать условия обучения в новой нормальности и новых условиях труда, с применением и использованием всех технических средств не в стенах вуза, а удаленно из дома, что нарушило их обычный образ жизни и распорядок дня.

Для студентов трудностями обучения в дистанционном формате выступили по большей степени не технические проблемы, а отсутствие возможности межличностного

общения с преподавателями и одногруппниками, а также отсутствие рабочей атмосферы по месту жительства. Однако, в положительной стороне было отмечена возможность успешно совмещать работу и учебу в вузе.

Процессы, происходящие в рамках развития и активного использования дистанционного образования требует глубокого научного понимания и создания методических баз в области дидактики и педагогики для обучения нового поколения студентов. Но надо учитывать также, тот неоспоримый факт, что преобразования затрагивают не только область педагогики, но имеют распространение на организацию всей системы человеческих знаний и форм управления человеческим капиталом.

Список литературы

1. Zeniuk L. New educational technologies at a university // X International scientific and methodological conference (2013). [Электронный ресурс]: <https://elar.urfu.ru/> [Google Scholar]

2. Щенников С., Клеева Л. Открытое дистанционное образование и современная экономика // Высшее образование в России. 2005. №7. [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/otkrytoe-distantsionnoe-obrazovanie-i-sovremennaya-ekonomika> (дата обращения: 19.11.2021).

3. Астафьева О.В., Печерская Е., Тарасова Т., Коробейникова Е., Конспект лекций в Сети и системе. - № 84, 2020г. - С. - 382

4. Kamaletdinov A.Sh., Ksenofontov A.A. Protsessnyi podkhod k upravleniyu kak instrument povysheniya effektivnosti khozyaist-vennoi deyatel'nosti organizatsii [The process approach to management as a tool to improve the efficiency of the organization's business]. Upravlencheskie nauki v sovremennom mire: Sbornik dokladov nauchnoi konferentsii. - Moskva, 7-9 noyabrya. - 2018 g.

5. Астафьева О.В. Национальные интересы: приоритеты и безопасность, № 15, 4. 2019г. – С. 772

6. Pecherskaya E.P., Averina L.V., Karanatova L.G, Kozhevnikova S.A. Innovation educational institutions as a point of growth in digital economy. In V.V. Mantulenko (Ed.). Proceedings of the International Scientific Conference “Global Challenges and Prospects of the Modern Economic Development”, GCPMED-2019. - European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, № 57. - pp. 365-372. London: Future Academy (2019). [Электронный ресурс]: [10.15405/epsbs.2019.03.36](https://doi.org/10.15405/epsbs.2019.03.36). [Google Scholar]

7. Жабин А.П., Щенников С.А., Абросимов А.Г. и др. Стратегические образовательные альянсы как механизм трансформации инновационной образовательной среды: монография. - Самара: Изд-во Самарского гос. экон. ун-та. - 2008. - 432 с.

8. Фуколова Ю. Новая эра маркетинга Harvard Business Review, № 96. – 2018. [Электронный ресурс]: <https://hbr-russia.ru/marketing/tsifrovoy-marketing/a25041/>

Байтурина У.К.,

м.п.н., доцент

Кардыбаева М.С.,

м.п.н., старший преподаватель,

Евразийский гуманитарный институт

г. Нур-Султан (Казахстан)

КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПЕРЕВОДЧИКА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР В ПЕРЕВОДЕ

В соответствии с компетентностным подходом выделяют следующие виды компетенций: общие и специальные. Они являются обязательными при выборе профиля

подготовки и имеют перечень требований в процессе обучения студентов. Таким образом, общие компетенции направлены на обеспечение базы данных при обучении фокусной подготовки по профилю, связывая развитие языковых умений с академическими навыками, формируя фоновые знания, которые включают: овладение разными видами устной и письменной речи на отличном уровне, как на родном языке, так и на иностранном с соблюдением знаний обширной тематики; владение знаниями по культуре как родного, так и иностранного языка; знание и понимание различных социально-экономических и культурно значимых ситуаций в странах изучаемого языка; умение анализировать и обобщать полученные данные.

Важным элементом при обучении становится развитие академических навыков, таких как: анализ и синтез, резюмирование и обобщение, способность к различным видам чтения и перефразам, а также овладение скорописью и т.д.

Поэтому, задания аудиторных занятий и последующей самостоятельной работы студентов следует строить таким образом, чтобы была последовательность таких мероприятий как:

- изучение аутентичных источников с широким спектром тем, позволяющим студентам составить и изучить тематический глоссарий;
- развитие на занятиях навыков межкультурной коммуникации;
- развитие всех видов речевой деятельности с упором на решение практических задач, при которых происходит самостоятельный поиск решения студентами;
- отработка лексических навыков при помощи специально подобранных упражнений на развитие и активизацию лексического запаса, отработку устойчивых выражений, пословиц, поговорок, идиом, фразовых глаголов и прочее;
- подбор методических разработок по чтению аутентичных текстов и последующее выполнение упражнений к ним, обязательно повышающие интерес у студентов;
- разработка заданий на аудирование, активное говорение, подготовку письменных заданий с опорой на аналитическое мышление или выполнение письменных заданий по указанному образцу;
- отработка навыков изложения в устной/ письменной форме;
- подготовка материалов для проведения самостоятельного или итогового контроля по изученным темам;
- изучение грамматического слоя иностранного языка;
- выполнение заданий на развитие критического мышления.

Все это позволит студентам повысить свой уровень языковой подготовки, расширить информационную базу, сформировать профессиональные переводческие компетенции.

При определении термина «компетенция» следует опираться на то, что он определяется как «совокупность знаний, умений и навыков, которые формируются при освоении дисциплин учебного плана, а также последующей способности к выполнению определенной деятельности на основе полученных знаний, умений и навыков» [1].

Для формирования профессиональной переводческой компетенции необходимо наличие следующих требований, специальных для выполнения:

- передача информации с языка на язык должна быть полной, точной, не искажая смысл и не изменяя его;
- полная концентрация внимания на процессе передачи информации;
- наличие таких качеств, как стрессоустойчивость, умение работать в режиме стрессовой ситуации долгое время, соблюдая правила такта, сдержанности, гибкости и выносливости;
- ответственность, качественное выполнение своих задач и отличное владение предметной областью перевода.

Также, необходимо учитывать, что подготовка профессиональных переводчиков обязательно включает работу на владение голосом и интонацией, развитие памяти и концентрации внимания, умение быстро переключать внимание и вероятное

прогнозирование, развитие навыков презентации и умение к производству переводческой скорописи, знание этикета и норм поведения.

Учитывая, что понимание компетентности становится конечным результатом обучения переводчиков, то отмечается, что профессиональная компетентность должна складываться из совокупности всех компетенций, необходимых для осуществления профессиональной деятельности. Поэтому, переводческая компетентность складывается из «совокупности языковых и иных профессиональных переводческих знаний, умений и навыков, позволяющих переводчику эквивалентно и адекватно передавать содержание исходного текста средствами языка перевода с учетом межъязыковых и межкультурных различий» [2, с. 68].

Следует отметить, что имеются и другие требования к необходимым навыкам при формировании переводческой компетенции у авторов книг по переводоведению. Например, Комиссаров В.Н. описывает наличие таких компетенций, как языковая, текстообразующая, коммуникативная, технологическая и личностная [3, с. 324].

А в труде Бродского М.Ю. отмечается наличие следующих компетенций:

- общие (здоровьесбережение, гражданственность, мотивированность, социальное взаимодействие, коммуникативную, эвристическую, информационно-техническую, возрастную);

- переводческие компетенции (языковая компетенция, речевая компетенция, когнитивно-культурная, технологическая, этическая, психологическая) [4, с. 184].

Поэтому, существует необходимость поиска наиболее эффективных способов при формировании профессиональной переводческой компетенции для повышения подготовки студентов, а также во избежание возможности ошибок и анализа причин их возникновения.

Во все времена выполнение перевода было сложным интеллектуальным процессом, требующим постоянной мыслительной деятельности, концентрации внимания, вовлеченности механизма когнитивного восприятия, повышенного внимания и сосредоточенности, а также развития памяти для удержания наибольшего количества передаваемой информации. Использование профессионального потенциала будущего переводчика способствует эффективности процесса подготовки и формированию переводческой компетенции.

Таким образом, образовательная программа вуза выделяет особую актуальность и значимость соотнесения задач профессиональной подготовки с компетенциями, представленными образовательным стандартом, и компетенциями, которые определяет заказчик и рынок переводческих услуг.

Список литературы

1. Зимняя И.А. Компетенция и компетентность в контексте компетентностного подхода в образовании [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.rusreadorg.ru/ckeditor_assets/attachments/63/i_a_zymnaya_competency_and_competence.pdf.

2. Дуπленский Н. Письменный перевод. Рекомендации переводчику, заказчику и редактору [Текст] / Н. Дуπленский. – 3-е изд. – Москва: Р. Валент, 2015. – 176 с.

3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение [Текст] / В. Н. Комиссаров. – Москва, 1999. – 424 с.

4. Бродский М.Ю. Устный перевод : история и современность [Текст] / М. Ю. Бродский. – Екатеринбург, 2012. – 265 с.

Волкова Л.В.,
к.п.н., доцент
Шахманова А.Б.,
студентка 4 курса,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Главной задачей современного обучения иностранному языку является формирование коммуникативной компетенции, которая имеет структуру, состоящую из различных компонентов. К данным компонентам относятся: лингвистическая, социолингвистическая, дискурсивная, стратегическая, социокультурная и социальная. Они являются конечным результатом при изучении английского языка. Одной из самых значимых компетенций является социальная. Ее развитие повысит уровень знаний и мотивацию обучения на разных этапах обучения английскому языку. Социальная компетенция (прагматическая) – желание и умение вступать в коммуникацию с другими людьми, способность ориентироваться в ситуации общения, строить высказывание в зависимости от коммуникативного намерения говорящего и ситуации, поскольку человек есть субъект общения, познания, труда, и он проявляется в системе отношения к обществу, другим людям, к себе, к труду [1]. В своей исследовательской работе А.А. Новикова приходит к выводу, что социальная компетенция подразумевает объединение знаний, умений и навыков в единство, которое включает в себя мировоззренческий и ценностный результат обучения, которые учащийся сможет применять при взаимодействии с социумом [2]. Исходя из вышеперечисленных определений, мы можем сделать вывод, что социальная компетенция – это определенный набор знаний, умений, навыков и способностей, которые необходимы человеку в процессе речевого общения. Она реализуется только в социуме или в социальной ситуации. Ее формирование добавляет учащимся новый социальный опыт с использованием английского языка, учит учащихся работать вместе при выполнении поставленной коммуникативной задачи. Цель формирования социальной компетенции: обучить учащихся максимально эффективно взаимодействовать с другими людьми в различных ситуациях общения.

Задачи социальной компетенции: сформировать и укрепить у учащихся желание и умение общаться, обеспечив для этого необходимый набор знаний. К структурным компонентам данной компетенции относятся: знания (социальные и языковые), умения (речевые и социальные), качества личности (личностные характеристики) и способности, так как социальная компетенция развивается в социальном контексте и соотносится с личностными особенностями учащихся. Содержание данной компетенции должно осуществляться с учетом возрастных задач и ситуаций общения, в которых происходят социализация учащихся, освоение ими правил и норм поведения в социуме. Исходя из этого, мы определим сферы общения школьника: сфера социально-бытового общения: семья, родственники, друзья; сфера делового общения: школа, музыкальная школа; сфера увлечений, интересов: музыкальная или спортивная школа, кружки; сфера социально-культурного общения: правила поведения в театре, музее, в транспорте, во время путешествий. Каждая сфера общения включает определенный набор ситуаций, в которых школьник приобретает ценный опыт социального общения. Как уже упоминалось выше, знания делятся на социальные и языковые. Они состоят из знаний о том, как нужно действовать в тех или иных ситуациях, и какие речевые конструкции использовать. Умения делятся на речевые и социальные. Языковые знания, речевые умения и ситуации общения детально разработаны в учебниках для школьников по английскому языку. Например, область социальных знаний подробно освещена в разделе «Communication», учебника

Вирджинии Эванс «Английский язык для 7класса» [3, с. 17-20], где предлагаются ситуации для решения речевых задач таких, как: обращение к людям разного возраста; привлечение внимания; побуждение к действию; выражение благодарности и так далее.

Социальные и речевые умения рассматривают то, как действовать и сопоставить свои действия с речью. К области социальных умений относятся такие умения, как: умение привлечь внимание человека; умение предложить помощь; умение проявлять заинтересованность в том, что собеседник говорит, умение ориентироваться в ситуации общения. Коммуникативные способности включают: способность к общению, мотивы и желание вступать в общение. На способность выстраивать общение влияет опыт общения человека и его психологические особенности. В результате удачного или неудачного опыта взаимодействия со сверстниками или взрослыми в прошлом у учащихся может снизиться желание к общению, может образоваться определенный набор качеств личности, которые будут затруднять любые попытки вступления в диалог. В содержание социальной компетенции входят способности, которые можно оценить по степени их выраженности: способность инициировать общение; способность поддерживать диалог; способность к сочувствию; способность сосредотачивать внимание; способность формулировать мысли и высказывать свою точку зрения. Компоненты социальной компетенции: - когнитивный, когда учащийся знает правила общения и поведения в обществе, знает этикет общения и речевые клише; мотивационный – наличие интереса к социальной деятельности, осуществление учащимся самостоятельной учебной деятельности по овладению английского языка; поведенческий – готовность к социальной деятельности, готовность вступать в диалог, выстраивать конструктивное общение, употреблять в речи полученные знания; эмоциональный – учащийся умеет понимать чувства других людей, проявление отзывчивости, сочувствия, благодарности[4]. Для того, чтобы сформировать социальную компетенцию на английском языке, учитель может предложить использование на занятии различных постановок, ролевых игр или конференций, участие в научно-практических конференциях на английском языке, участие в международных конкурсах, проектах, выполнение творческих поисковых заданий на английском языке. Учащимся можно предложить прочтение социокультурных текстов, просмотр исторических фильмов, прослушивание национальных песен, прочтение отрывков из аутентичных литературных произведений писателей-классиков, работу с вырезками из журналов. С целью формирования у учащихся социальной компетенции на одном из занятий можно предложить различные коммуникативных упражнения, направленные на работу с песней. Можно работать, например, над песней «An English man in NewYork». Этапы работы с аутентичной песней: – учащиеся прослушивают песню не больше двух раз, после чего им нужно вставить недостающие слова и выражения. Данное упражнение направлено на совершенствование навыков аудирования; -ученики должны объединиться в команды, проанализировать песню и найти различия между странами изучаемого языка – Великобританией и США. Данное упражнение ориентировано на формирование навыков сравнительного анализа стран изучаемого языка с целью приобщения их к иноязычной культуре. – учащимся предлагаются вопросы для обсуждения: 1) Are gentleness and sobriety rare in our society? 2) Should people tolerate the ignorance surrounding them? 3) With whom will it be easier for you to start a conversation with an American or an Englishman? Why? 4) «There are no bad nations, there are bad people» - do you agree with this statement, explain.

Главной целью данных коммуникативных упражнений является формирование у учащихся умения анализировать модель поведения людей, что способствует развитию социальной компетенции. При этом решаются различные методические задачи: формирование чувства языка посредством анализа учащимися содержащихся в песне устойчивых выражений; активизация речемыслительной деятельности; совершенствование навыков говорения. Формировании социальной компетенции в процессе обучения английскому языку включает: - развитие уважительного отношения к иному мнению, к иной культуре; - налаживание дружелюбного отношения и толерантности к носителям

другого языка благодаря знакомству с жизнью людей в англоязычных странах; -развитие самостоятельности, целеустремленности, понимания чувств других людей, соблюдение этикета. [5]. В заключении хотелось бы отметить, что социальная компетенция - это способность учащихся ориентироваться в ситуациях, которые происходят на повседневной основе, умение решать различные задачи, используя социальные знания, умения, навыки и способности, которые они приобрели в процессе изучения английского языка. Именно на уроках английского языка ученик знакомится с культурой множества стран, выделяет особенности своей культуры и учится понимать эмоции собеседника во время общения.

Список литературы

1. Волкова Л.В. Методика формирования коммуникативной компетенции в практике преподавания английского языка. – Астана., 2010. – 80 с.
2. Никитенко З.Н. Методическая система овладения школьниками иностранным языком как педагогический феномен // Наука и школа. 2013. No 3.- С. 112-115.
3. Эванс В. Английский язык для 7 класса. Excel for Kazakhstan. Беркшир., 2016. – 149 с.
4. Белицкая Г.Э. Социальная компетенция личности // Сознание личности в кризисном обществе.- М., 1995. – С. 42-57.
5. Власова Е.И. Актуальные проблемы построения компетенции социальной одаренности.- Екатеринбург, 1998. – 110 с.

Волкова Л.В.,
к.п.н., доцент
Саркытов А.Д.,
студент 4го курса,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Лингвострановедческая компетенция – это концепция о национальном укладе жизни, традициях и буднях страны изучаемого языка, позволяющая получать из лексикографического запаса этого языка ту же информацию, что и его носители, и тем самым достигать полноценного общения. Под лингвострановедческой компетенцией понимается целостная система представлений о национальных обычаях, традициях и реалиях страны изучаемого языка, позволяющая извлекать из лексики этого языка ту же информацию, что и его носителей, и добиваться тем самым полноценной коммуникации [1].

Межкультурное общение развивается, а коммуникативная компетенция формируется при применении лингвострановедческого подхода при обучении иностранному языку. В результате у учащегося складывается полная картина об обычаях и традициях страны изучаемого языка. Ученик имеет возможность получить дополнительную информацию о быте и языковых особенностях народа, язык которого он изучает путем освоения специфических культурных особенностей [2].

Параллельно с изучением языка необходимо познавать культуру народа, знакомиться с историческими особенностями, литературой, геоэкономической и геополитической ситуацией страны, бытом, традициями и психологией людей. Совокупность этой информации принято обозначать термином «страноведение», а методику преподавания этой информации при изучении иностранного языка лингвострановедением. Изменение

социокультурных приоритетов в области языкового образования обусловлено процессами интеграции, меняющимися социально-экономическими реалиями в мире, а также ростом межкультурной коммуникации между народами и странами. На сегодняшний день ведущими качествами профессиональной компетенции многоязычной личности является лингвокультурная компетенция. Лингвострановедческий подход считается неотъемлемой частью методики преподавания иностранного языка. В современном мире процесс глобализации затрагивает все аспекты жизни: развитие единых экономических отношений, международных политических организаций, культурное объединение, утверждение общечеловеческих жизненных ценностей. В этой атмосфере ассимиляции всего существующего, объединения и сближения культур для каждой страны важно сохранить свои национальные особенности. В связи с этим особенно важно изучать лингвокультурный аспект в школах, в первую очередь, на уроках иностранного языка [3].

Лингвокультурологические знания, как известно, всегда высоко ценились, но не выделялись в самостоятельную педагогическую категорию. Еще в IV веке нашей эры схоласты отмечали, что, не зная жизни, не знаешь языка, поэтому при преподавании латыни они описывали исторические и социальные предпосылки создания литературы Золотого и Серебряного веков. Схоластические комментарии были обширными и включали информацию из самых разных областей от географии до социального поведения. Литература на иностранном языке является преимущественно значимым средством усвоения лингвокультурного материала и приобщения к иноязычной культуре, так как произведения искусства улучшают усвоение культурной и региональной информации и способствуют повышению мотивации к учебе и развитию художественного и образного мышления [4].

В ходе реализации лингвокультурологического подхода у учащегося формируется свое представление о реалиях, спецификах жизни и культуры страны изучаемого языка, ее выдающихся личностях и их роли в истории. Согласно лингвокультурологической теории слова, предметом лингвокультурологических исследований является специально отобранный, специфически однородный языковой материал, отражающий культуру страны изучаемого языка. Постоянным признаком принадлежности слова или словосочетания к лингвокультурному материалу является наличие национально-культурного компонента или семантических признаков, отсутствующих в других языках. Это означает, что границы лингвокультурного материала иностранного языка могут варьироваться в зависимости от родного языка учащихся. Лингворегиональный подход в методике преподавания иностранного языка реализуется в воспроизведении всех выученных речевых действий в ситуациях регионального характера. Речь учащихся должна быть правильной не только с точки зрения выражения, но и с точки зрения содержания. Отбор, описание и изложение лингвистического материала должны быть подчинены стремлению проникнуть в глубины культуры изучаемого языка и создать у учеников мотивированный подход к обучению. Таким образом, формируется лингвистический и культурный интерес. Особая роль в практике преподавания английского языка отводится аутентичным текстам, предназначенным для чтения и прослушивания [5].

Четкое структурирование лингвострановедческого материала, а также выбор средств обучения, методов и форм основывает модель формирования лингвострановедческой компетенции, представляя собой педагогический комплекс, нацеленный на реализацию процесса освоения лингвострановедческих знаний, умений и особенностей учащимися. Исходя из этого, мы разработали модель, которая представляет актуальность лингвострановедческого подхода при обучении учащихся старших классов (Рис.1).

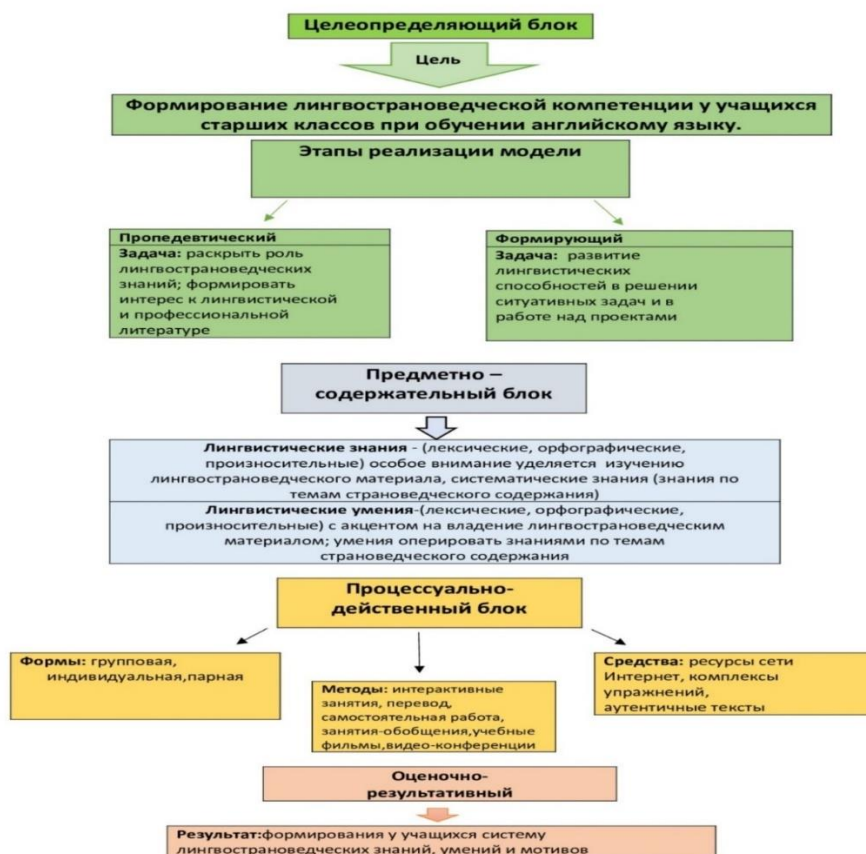

Рис. 1 Формирование лингвострановедческой компетенции

Структура модели:

1. целеопределяющий блок;
2. предметно-содержательный блок;
3. процессуально-действенный блок;
4. оценочно-результативный блок.

Модель реализуется в двух этапах: пропедевтическом и формирующем. Целеопределяющий блок формирует цель и задачи изучения лингвострановедческого материала. Помощь учащимся в освоении лингвострановедческой компетенции является целью модели. Расширение словарного запаса посредством изучения лингвострановедческого материала является целью предметно-содержательного блока. Лингвистические знания и лингвистические умения являются ключевыми элементами в предметно-содержательном блоке. Лингвистические знания подразумевают владение конкретным языковым материалом. Под лингвистическими умениями подразумевается возможность использовать полученные знания. Формы, методы и средства взаимодействия преподавателей и учеников формируются в процессуально-действенном блоке. Групповые и парные занятия являются ведущими формами, используемыми в процессе обучения английскому языку. Не менее важная часть процессуально-действенного блока-методы. В качестве примера используемых методов при формировании лингвострановедческой компетенции могут выступать: авторский перевод, проведение видео-конференции с носителями языка и культуры, проведение викторины и просмотр учебных фильмов. Заключительный фрагмент процессуально-действенного блока-средства обучения. В процессе формирования лингвострановедческой компетенции используются традиционные средства обучения. Ярким примером средств являются аутентичные лингвострановедческие тексты и материалы интернета. Ожидаемые результаты

формирования у учащихся системы лингвострановедческих мотивов, особенностей и необходимых знаний выявляются в оценочно-результативном блоке.

Список литературы

1. Волкова Л.В. Методика формирования коммуникативной компетенции в практике преподавания английского языка. – Астана, 2010. – 80с.
2. Бондаренко Т.Н. Лингвострановедческий подход в обучении иностранному языку. // Вестник МГУЛ. – Лесной вестник, 2001. – №3.
3. Гурикова, Ю.С. Понятие лингвострановедения и возможности лингвострановедческого подхода при обучении иностранному языку // Педагогическое мастерство : материалы VМеждународ. науч. конф. - Москва : Буки-Веди, 2014. - С. 6-9.
4. Шарафутдинов Р.Р. Лингвострановедение и его роль в иноязычном образовании // www.ksu.universitet/f10/publications/2004/articles.php – С.3-4)
5. Рубаева В.П. Лингвострановедческий подход в обучении иностранному языку студентов неязыковых вузов. // Вектор науки Тольяттинского государственного университета, 2012. – С.5

Давлетова С.Е.,
п.ғ.м., доцент
Сайлаубай А.М.,
4 курс студенті,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ (ОРТА БУЫН НЕГІЗІНДЕ)

Қазіргі қоғамды ақпараттандыру процестері, білім беру қызметінің барлық нысандарын ақпараттандыру, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жетілдіру және жаппай тарату процестерімен сипатталады. Мұндай технологиялар қазіргі заманғы ашық және қашықтықтан білім беру жүйелерінде ақпаратты беру және мұғалім мен оқушының өзара әрекетін қамтамасыз ету үшін белсенді түрде қолданылады.

Мультимедиялық жүйелер мен компьютерлік жүйелерді жасау кезінде компьютердің мүмкіндіктері мен аудиовизуалды ақпаратты берудің әртүрлі құралдары біріктіріледі. Мұндай жүйелер ақпараттың әртүрлі түрлерін (мәтіндер, слайдтар, музыка, графика, қозғалатын суреттер, дыбыс және бейне) байланыстыруға көмектесетін бағдарламаларды қамтамасыз етуді, аппараттық құралдарды, жабдықты ұйымдастыруды білдіреді, сонымен қатар пайдаланушы мен жүйе арасындағы интерактивті сөйлесуді ұйымдастырады.

Бейнекомпьютерлік бағдарламаларды пайдалану оқудың жетілдірілген нысандары мен әдістерін жүзеге асыруды, сондай-ақ өз бетінше әрекетті ұйымдастыруды қамтамасыз етеді, аудиовизуалды ақпаратты біртұтас ұсыну мен манипуляциялаудың озық әдістерін қолдана білу арқылы оқу мотивтерін арттыруға көмектеседі.

С.В. Новиков «Білім беруде ақпараттық технологияны қолдану» атты мақаласында: «Жасанды интеллект жүйесінің мүмкіндіктерін пайдалану өздігінен білім алу процесін құру үшін маңызды алғышарттар жасайды; дербес бейнелеу және білімді меңгеру дағдыларын қалыптастырады; оқу-тәрбие процесінің интеллектуалды болуына ықпал етеді; ойлаудың аналитикалық және синтетикалық түрлерін қалыптастыруды, абстрактылы ойлау элементтерін қалыптастыруды белсендіреді. Мұның бәрі оқушының жеке басының даму процестерін белсендірудің негізі болып саналады» [1.15-21 б.].

Ағылшын тіліндегі сөйлеу қарым-қатынас процесін ынталандыратын негізгі факторлардың бірі ағылшын тілін үйренуде мотивацияны ескеруіміз қажет. Қолда бар әдебиеттерді талдай отырып, бүгінгі күні бұл мәселенің біртұтас тұжырымдамасы немесе бірімәнді шешімі жоқ деп айта аламыз, бірақ нақты айтқанда, жалпы ынталандыру және оның ішінде тәрбие жұмысына ынталандыру дегеніміз не?

Бұл «ынталандыру» мәселесінің шешімін табу үшін ынталандырудың психологиялық негіздері қарастыратын осы бағыттағы психологиялық зерттеулер саласына жүгінуге тура келеді. И.А.Зимняяның пікірінше: «мотив ұсынылған сөйлеу әрекетінің мәнін нақты түсіндіретін нәрсе болса, коммуникативті жоспар сөйлеушінің тыңдаушыға әсер етудің осы немесе басқа формасын жоспарлау арқылы қандай коммуникативті тапсырманы орындайтынын білдіреді» [2.240 б.].

Ынталандыру аясында мұғалімнің ағылшын тілін тереңірек меңгеруге, оны жетілдіруге және ұмтылуға оң көзқарасы жағдайында оқу-тәрбие жұмысын бағыттайтын ынталандыру импульстарының жүйесін қабылдай бастаймыз. Көптеген зерттеулер белгілі бір оқу кезеңінде мектеп оқушыларының сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлеріне қатынасы кенеттен теріс немесе оң бағытта өзгеретінін анықтады. Бұл, әрине, мұғалімнің өзінің еңбекке деген қатынасын әр жолы бір әдебиет көзін пайдалану, жаттығулардың бір түрін пайдалану, жағымды эмоцияларды төмендетеді, нәтижесінде оқушылар немқұрайлы тыңдаушыларға айналады. Осылайша, мектептегі оқушының ағылшын тілін меңгеру деңгейі неғұрлым жоғары болса, оның сана-сезімінде ағылшын тілін меңгеру деңгейі де жоғары болады.

Ағылшын тілін үйренуге деген оң көзқарас сөйлеу әрекетінің нәтижелерін жақсартуға көмектеседі. Сонымен қатар, сөйлеу және ойлау жұмысын жақсы ұйымдастыру үшін ынталандыру түрлерін білу қажет. В.А. Ефременко былай дейді: «Ақпараттық технологиялардың дамуы ғылыми және білім беру бағдарламаларын сапалы, жаңа деңгейде көтеруге негіз жасайды. Жоғары жылдамдықты АТ-ны құру және дамыту ақпараттық ресурстарға және компьютерлік байланыс құралдарына қашықтан қол жеткізу технологияларына негізделген» [4.18 б.].

Ынталандыру – бұл жеке мақсаттарға жету үшін өзін және басқаларды әрекетке ынталандыру процесі. Оқуда ынталандырудың бірқатар нақты факторлармен анықталады:

- оқушының ерекшеліктері (өзін-өзі бағалауы, интеллектуалдық даму деңгейі);
- мұғалімнің мінездемесі және оның педагогикалық іс-әрекетке қатынасы;
- педагогикалық процесті ұйымдастыру;
- пәннің ерекшелігі;

Жоғарыда аталған факторлардың негізінде ынталандыруды сыртқы және ішкі деп бөлуге болады.

Сыртқы ынталандыру пәннің мазмұнына тікелей байланысты емес, сыртқы жағдайларға байланысты болады. Мысалы: жетістік мотиві – адамның кез келген қызметте, соның ішінде ағылшын тілін үйренуде жетістікке және жоғары нәтижеге жетуге ұмтылуынан туындайды. Мысалы, өте жақсы бағалар үшін, сертификат алу және т.б.;

Ішкі ынталандыру сыртқы жағдайлармен емес, тікелей объектінің өзімен байланысты. Оны процессуалдық ынталандыру деп те атайды. Ішкі ынталандыруға адамға ағылшын тілі тікелей ұнайды, ол өзінің интеллектуалдық белсенділігін көрсетуді ұнатады. Сыртқы мотивтердің әрекеті (бедел, өзін-өзі растау және т.б.) ішкі мотивацияны күшейте алады, бірақ олар іс-әрекеттің мазмұны мен процесіне тікелей байланысты емес.

Ынталандырудың жалпы мазмұнында ең бастысы танымдық ынталандыру болып табылады, өйткені оның негізінде жаңа нәрселерді білуге деген шексіз ұмтылыс жатыр, сонымен қатар оқу әрекетінің құрамдас және ұйымдастырушылық бөлігімен байланыс бар. Оқу іс-әрекетінің нәтижесінде ағылшын тіліндегі сөйлеу қарым-қатынасын оқытуда белгілі бір мақсаттарға жетудің қойылуы мен шешімін анықтайтын тұлғалық мотивтер туындап, жұмыс істей бастайды. Жаңа ақпараттық технологиялар мектептегі балалардың назарын аударып қана қоймай, олардың қызығушылықтары бойынша таңдау болып табылады.

Сондықтан оқу үрдісінде ақпараттық технологияны қолдану оң нәтиже беріп, ынталандырудың қалыптасуына ықпал етеді.

Ақпараттық жүйелердің мүмкіндіктері оқытуда әртүрлі бағдарламалық құралдарды қолдану арқылы білім беру ортасының үдерісін, сондай-ақ оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудағы ілгерілеу жолдарын айтарлықтай жақсартады. Мұндай құралдарға модельдеу бағдарламалары, іздеу жүйесін жүзеге асыратын бағдарламалар, интеллектуалды оқыту бағдарламалары, әртүрлі сараптамалық жүйелер, іскерлік ойындарды жүзеге асыру бағдарламалары және т.б. сияқты бағдарламалық құралдар жатады. Іс жүзінде барлық қазіргі оқулықтарда электронды қолдану тұрғысынан интеллектуалдық сипаттағы, эвристикалық сипаттағы тапсырмалар бар. Осылайша, ақпараттық технологиялар мектеп оқушыларының интеллектуалдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін әдістерге қол жеткізуге және қолдануға көмектеседі.

Сонымен қатар, компьютерлік технологиялар 80-жылдардың басында қолданыла бастады. Автоматтандырылған оқыту бағдарламаларын, техникалық оқыту құралдарының жиынтығы ретінде жіктеуге болады. Компьютердің көмегімен интерактивті режимде жұмыс істеу, оқу ақпаратын түсінуге оңай формада табу функцияларын, жұмыс әрекеттерін басқарудың жеке процесін, бағдарламаланған, оқыту кезінде жүзеге асыру үшін қажет [3.13 б.].

Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технологияны қолдану бағыттарына тоқталсақ, мұғалім мен оқушыға ағылшын тілін меңгеруге көмектесетін көптеген компьютерлік бағдарламалар бар. Ақпараттық технологиялар оқушылардың оқу процесін ұйымдастыруды өзгертуге, олардың жүйелі ойлауын қалыптастыруға, оқу процесін дараландыру үшін ақпараттық технологияларды пайдалануға және принципті түрде жаңа танымдық құралдарға бет бұруға мүмкіндік береді. Ақпараттық технологияларды дұрыс ұйымдастыру және тиісті әдістемені пайдалану оқу үдерісін жаңа идеялар мен білім көздеріне тікелей әсер етеді.

Ақпараттық технологияларды білім беруде, оның ішінде ағылшын тілін оқытуда бірқатар оң жақтары бар. Ақпараттық технология ресурстарын дұрыс жүйелеу және пайдалану арқылы оқу процесін мазмұнды және оқуға қызықты етуге болады.

Ағылшын тілін үйрену процесінде компьютерлік бағдарламалардың бірқатар оң артықшылықтары бар.

1. Белгілі Internet Explorer бағдарламасының мынадай артықшылықтары бар:

- үлкен, жаңартылған ақпарат көзінің болуы;
- мәліметтерді басқарудың жоғары жылдамдығы;
- қажетті ақпаратты іздеуді ұйымдастыру;
- әртүрлі салалардағы жұмыс орындарына қолжетімділіктің болуы;
- әртүрлі мәтіндерді тасымалдау процесін жүзеге асыру (бейнелер, дыбыстар)

2. CD және DVD дискілерінің оқу процесіндегі артықшылықтары:

- оқыту жүйесін жеделдету;
- материалдың сапасын арттыру;
- көрнекі бейнені жақсы есте сақтау;
- белгілі дыбыстар арқылы оқушының жұмысын ынталандыру;
- сөйлеу әрекетінің кез келген түрін жаттықтыру;
- оқудың жағымды мотивтерін қалыптастыру.

3. Microsoft Word бағдарламасының сипаттамалары:

- жұмысты бағалауды бақылау үшін әртүрлі шаблондарды құру;
- басқа бағдарламалардан әртүрлі кестелерді, ақпарат бөліктерін, суреттерді қосу;
- құжаттар мен беттерді пішімдеу.

4. Microsoft Excel бағдарламасының сипаттамалары:

- кестелерді дайындау және өңдеу процесіне көмек көрсету;
- бірден бірнеше құжаттарды ашуға көмектесетін көп терезелі бағдарламалардың болуы;

- кесте терезелерін ішкі терезелерге бөлу;
- диаграммаларды құруға көмектесу;
- динамикалық мәліметтер алмасу механизмінің болуы.

Ағылшын тілі сабағында ақпараттық технологияны қолдану бүгінгі таңда өте өзекті, өйткені мұғалім, ең алдымен, өз шәкірттері үшін қызықты болуы керек. Ағылшын тілі пәнінің мұғалімі үнемі дамып, заман ағымына ілесіп, дарындылығын, интеллект деңгейін шыңдап отыруы керек. Компьютер оқу бағдарламаларын қолданумен қатар, тесттерді әзірлеу мен өткізуде, оқу қызметін бақылауда негізгі көмекші қызметін атқарады. Ақпараттық технологиялар, оның ішінде компьютер – сабақ құралдарының өзіндік ақпараттық мазмұнын құрудың, дидактикалық материалдарды дайындаудың, интернеттегі ресурстар мен материалдарды пайдаланудың, аудиториялық және өзіндік жұмыстарға, сонымен қатар оқушылардың жобалық жұмыстарына арналған маңызды құрал.

Заманауи ақпараттық мүмкіндіктерді пайдаланатын ағылшын тілі мұғалімі өз шәкірттерін қажеттілік-мотивациялық сферасына қарай ең үлкен жетістікке жетуге дұрыс ынталандыра алады. Электрондық поштаны, интернет-чаттарды және форумдарды пайдалану арқылы оқушылар біртұтас білім беру кеңістігінде шет тілінде сөйлейтін адамдармен сөйлесудің бірегей мүмкіндігіне ие болады.

Қорытындылай келе, оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану дәстүрлі оқыту әдістерін жоққа шығармай, оқытудың әрбір кезеңінде (таныстыру, оқыту, қолдану және бақылау) олармен үйлесімділікті үйлестірілуі керек екенін айту керек. Ақпараттық технологияны пайдалану материалды оқудың тиімділігін арттыруға ғана емес, сонымен қатар ағылшын тілін үйренуге деген ынтасын арттыруға мүмкіндік береді. Осылайша, жаңа ақпараттық технологиялар мектептегі балалардың назарын аударып қана қоймай, олардың қызығушылықтары бойынша таңдау болып табылады. Сондықтан оқу үрдісінде ақпараттық технологияны қолдану оң нәтиже беріп, ынталандырудың қалыптасуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Новиков С.В., Принципы разработки Интернет – учебников. – 2018.
2. Зимняя И.А., Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке // 2015.
3. Носенко Е.Л., Білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану / Мектептегі шет тілдері. – 2011 ж.
4. Ефременко В.А., Шетел тілі сабақтарында ақпараттық технологияларды қолдану / Мектептегі шет тілдері. – 2014 ж.

Давлетова С.Е.,

п.ғ.м., доцент,

Еуразия гуманитарлық институты

Есимова А.К.,

п.ғ.м., аға оқытушы, ағылшын тілі мұғалімі,

С. Мәуленов атындағы №37 мектеп лицей

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРАМЫ

Терминдер саласы аударматану ғылымында өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Аударма болса, түпнұсқа тілінен аударма тіліне мағлұматты жеткізу болып табылады. Дәл, нақты аударма жасау тілдердің грамматикалық құрылысынан, жай сөздер санының әртүрлі болуынан және тіпті мәдениеттердің айырмашылығынан ғана мүмкін

еместігі айғақ. Ал терминдерді тәржімелеу аударманың ақпараттық түріне қатысты. Оған ғылыми, іскерлік, техникалық, саяси, медициналық салалардағы мағлұматтар жатады. Ғылыми-техникалық, саяси, экономикалық мәтіндердің терминдерге толы екені белгілі және де бұл осы салалардағы мәтіндерді аударудағы басты туындайтын мәселесі болып табылады. Термин анықтамасына көшпес бұрын оларды аударуға қойылатын қағидаттарға мән берген жөн.

А. Байтұрсыновтың ұстанған ережелері: біріншіден, терминдер ана тілімізде түсініктің толық мәнін ашуы керек. Екіншіден, егер бірінші ережеміз орындалмаса, яғни толық мағынасын беретін лексикалық бірлік кездеспесе, оған жақын, шығу тегі бір тілдерден балама іздеу керек. Үшінші, басқа тілдердің терминдері қазақ тілінің ережелеріне сәйкес өзгеруі тиіс [1, 39-41 б.].

Термин деп, белгілі бір білім саласына тән түсінікті, не әрекетті, не болмаса пәнді білдіретін сөз және сөз тіркесті атаймыз. Терминнің маңызды артықшылығы, ол сөздің мағынасына және мазмұнына дәл, орамды және қысқа анықтама береді. Терминдерді тәржімелеуде мәтіннің тақырыбындағы түсініктерді және аударылатын тілде терминдердің білуін талап етеді.

Терминге, оның дефинициясында бекітілген, нақты анықталған ұғымға сәйкес келу және ғылымның, техниканың немесе қызмет саласының терминологиясы шегінде бір мағынаға, бірізділікке ұмтылу тән. Осыған байланысты көптеген ағылшын терминдері контекстен тәуелсіздігін анықтайды және олардың баламалары қазақ тіліндегі тұрақты лексикалық сәйкестіктер болады. Мысалы, «chlorine – хлор, oxygen – оттегі, hydrogen – сутегі» [2, 27 б.].

Терминнің өзіне ғана тән белгілеріне, эмоционалды мен стилистикалық бейтараптықтың болмауы да жатады. Терминдер жалпы ғылыми, жалпы техникалық, салалық және арнаулы болып ажыратылады. Термин, тек өз терминологиялық жүйесінің шеңберінде ғана дәл бір ұғыммен қатаң сәйкестікке ие болады. Ал өз терминологиялық жүйесінен тыс ортада, термин өзінің белгілі қасиеттерін жоғалтып, бейтерминденуіне ұшырауы мүмкін. Терминдік және жалпы қолданыстағы лексика бір-бірімен тығыз байланысты. Терминденудің негізіне ұғымдардың ұқсасуы мен араласуы жатады, басқаша айтқанда метафора мен метонимия және жалпылау мен нақтылау түсініктері жатады. Ағылшын тіліндегі жалпы қолданыстағы milk, knife, tooth, shelf сияқты сөздерін қазақ тіліндегі жалпы қолданыстағы қалта, тіс, сүт, кесе сияқты сөздерді салыстырайық. Терминдердің күнделікті сөздер құрамына енуі ғылыми-техникалық білімдердің бұқаралық ақпараттар арқылы таралуынан, сондай-ақ инновациялық және техникалық ілімдердің күнделікті өмірімізге енуінен болады [2,28 б.].

Терминологияны қалыптастыру сөздік құрамын толықтырудың әртүрлі ішкі және сыртқы ресурстарын пайдалану арқылы жүргізіледі.

Жаңа терминдерді жасау кезінде ішкі тілдік ресурстар кеңінен қолданылады, яғни аффиксация, суффиксация және префиксация, конверсия, сөз біріктіру, аббревацияның әртүрлі түрлері және семантикалық деривация. Терминологиялық толықтырудың сыртқы ресурстарына басқа тілдерден кірме сөздердің енуі жатады [3,52 б.].

Терминологиялық саласында ең жиі қолданылатын жұрнақтар мыналар болып табылады [2,53 б.]:

«-tion, -ation, -sion, -ion» осы жұрнақтар арқылы пайда болған зат есімдер процестер мен күйлерді білдіреді: abdication – ескерту; abrogation – жою; acculturation – аккультурация; adjudication – сот талқылауы; automation-автоматтандыру; collaboration – ынтымақтастыру; collectivization – ұжымдастыру; colonization – отарлау; competition – бәсекелесу; conciliation – татуласу; confederation – конфедерация; «-ism»: absolutism – абсолюттік; activism – активизм; altruism – альтруизм; anti – communism – антикоммунизм; «-ance, -ence» суффикстері арқылы етістіктер мен сын есімдерден зат есімдер пайда болады: affluence-байлық; allegiance-адалдық; alliance-одақ; «-er, -ar» жұрнақ әдетте қайраткерді немесе

құрылғыны білдіреді: superpower- бұл экономикалық және әскери қуатты мемлекет; secular- зайырлы; multipolar- полярлы; legislator -заң шығарушы.

Терминологияда ең жиіліктегі ағылшын префикстері мыналар болып табылады: «dis-, in-, il-, non-» сөздерге теріс мәнді береді: injunction-сөз тыйым салу; inflation- инфляция; infiltration- инфильтрация; discrimination- дискриминация; disarmament- қарусыздандыру; dissident- диссидент; «sub-, super-,ultra-» аудару кезінде транслитерациялануы немесе эквивалентті сәйкестіктермен берілуі мүмкін: subroena – сотқа шақыру қағазы; subversive- бұлдіру, бұзуға тырысу; «anti-» анти – (қарсы) префикстарымен беріледі: anti-clericalism- антиклерикализм; anti-trust laws- монополияға қарсы заңдар; «inter-» – «арасында, өзара, ішінде» мәнін береді: internationalism – интернационализм; intervention-интервенция.

Ағылшын тіліндегі жаңа сөздер аффиксациясыз, жазылуы мен айтылуы өзгертпей, тек парадигмасын өзгерту арқылы тілде бар сөзден құралуы мүмкін. Жаңа сөздерді жасаудың бұл тәсілі өте үнемді және конверсия деп аталады. Конверсияның құрылудың үлгісі – зат есімдерден етістіктердің құралуы. Сондай-ақ, сын есімдерден етістіктердің пайда болу жағдайлары және етістіктерден зат есімдердің қалыптасуы байқалады. Мысалы, sabotage-to sabotage, reform- to reform.

Сөз біріктіру – екі және одан да көп түбірлік морфемалардың бір сөзге қосу арқылы жаңа сөздердің пайда болу әдісі. Мысалы, pork-barrel – «шошқа бөшкесі» жобасы (өз ауданына ақша мен жұмыс орындарын әкелу үшін заң шығарушы ұсынған мемлекет қаржыландыратын жоба); pigeonhole-конгресс комитеті қарастыратын заң жобасы; mudslinging – «балшықпен емдеу» (саяси оппоненттерді өтірік тарату арқылы беделін түсіру тәжірибесі); left-wing – «сол жақ қанат» (сол жақ саяси спектрде).

Қысқартылған терминдер – аббревиатуралар – графикалық және лексикалық болып бөлінеді. Графикалық, тек қана хаттарда қолданылады, ал лексикалық аббревиатуралар хатта да, ауызша сөйлеуде де қолданылады. Аббревиатуралар құрылымы мен оларды құрайтын фрагменттері жағынан әртүрлі. Олар сан түрлі тәсілдермен қалыптасып, олардың әртүрлі түрлері болады.

Әріптік қысқартулар қысқартылған сөздер мен сөз тіркестердің бас әріптерінен құралады. Мысалы: «MP (member of parliament) – парламент мүшесі», «PR (public relations) – пиар».

Тілдің айтылуы үшін ыңғайсыз және есте сақтау үшін қиын әріптік аббревиатураларымен толықтырылуы олардың лексикалануына және қысқартудың жаңа тәсілі – акронимияның пайда болуына әкелді. Мұнда аббревиатуралық фрагменттердің комбинациясы айтылу үшін ыңғайлы бірлік жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, «PIN (personal identification code) – PIN код».

Қысқартулар әріптер мен сөздерден тұруы мүмкін. Мысалы, «e-mail – электрондық пошта».

Терминологияны толықтыру, сонымен қатар, жалпы әдебиеттік лексиканы қолдануда, көбінесе метафорикалық немесе метонимикалық мағынада пайдалану арқылы жүзеге асады. Жекелеген терминдердің қосылуы ғылым мен техниканың сияқты түрлі салаларынан терминдердің енуі арқылы да жүзеге асуы мүмкін.

Шет тілдерден терминдердің енуі әртүрлі ғылым, мәдениет және техника салалардағы халықаралық қарым-қатынастардың нәтижесінде болады. Жаңа технология, жүйелер мен жүйелі өнімдердің қабылдаушы тілге кіргенде жаппай жаңа терминдердің ағымы байқалуда. Жаңа терминдердің енуінің мынандай тәсілдері белгілі:

Транскрипция және транслитерация, яғни қазақ тілі алфавиті арқылы терминнің дыбыстық және графикалық түрін келтіру. Мысалы, President – Президент, communism – коммунизм, Bolshevik – большевик, devaluation – девальвация.

Бұл жағдайда кірме терминдер қазақ тілі морфологиясына, жіктелу парадигмасына ие болады. Транскрипция мен транслитерация бір сөзді ғылыми-техникалық неологизмдерді аударудың ең көп таралған аударма тәсілі болып табылады. Кейде бұл тәсілдерді экспликациямен, яғни түсіндірме аудармамен толықтырылады.

Калькалау (сөзбе-сөз) – аударылатын терминнің құрамдас бөліктерін қазақ тіліндегі лексикалық сәйкестіктерге ауыстырады. Бұл тәсіл күрделі және құрамдас терминдерді аударғанда қолданылады. Мысалы, Soviet Union – Кенес Одағы, Labour Party – Лейбористтік партия, United Nations – Біріккен Ұлттар Ұйымы(БҰҰ), Secretary of state – Мемлекет хатшысы [2,61 б.].

Семантикалық эквиваленттерді қолдану, яғни қазақ тілінде бар, толығымен немесе жартылай ағылшын тіліндегі терминнің мағынасын көрсетеді. Мысалы, network – желі, file – бума.

Экспликация (түсіндіру) немесе терминдердің сипаттама аудармасы, олардың дефинициялардың аудармасын білдіреді. Көлемі жағынан үлкен болғандықтан, әдетте, тек сөздіктерде, аударма комментарийлерінде қолданылады және транслитерация, транскрипция мен семантикалық эквиваленттерімен үйлеседі. Мысалы, primaries – АҚШ-тың екі саяси партиясынан президенттікке кандидаттарды анықтайтын алдын ала сайлау.

Ағылшын терминдерін толықтай жазуын көшіру (сақтау). Жоғары технологияларды, технологиялық стандарттар және бағдарламалық өнімдердің атаулары аударылмайды. Мысалы, іздеу серверлері «www.google.com», «www.yandex.ru» және браузерлердің атаулары қазіргі таңда латын әріптерімен беріледі. Латын қаріптерімен корпорациялар, компаниялар мен фирмалардың атаулары да беріледі. Кейде танымал фирмалардың атаулары транслитерация немесе транскрипциямен аударылады және корпорация, компания сөздерімен сүйемелденеді.

Калькалау мен басқа аударма тәсілдердің үйлесуі. Мұнда термин құрылымы калькаланып, құрамы транскрипция, транслитерация, функционалдық аналогімен немесе толық көшірумен беріледі. Мысалы, «hyperlink – гиперссылка».

Кез келген терминді құру кезінде үш шартты орындау қажет, олар: эквивалент түпнұсқа сияқты ықшам болуы, түсінік көлеміне немесе түпнұсқаның басты белгісіне сәйкес келуі және қазақ тілінде бар терминмен үлгісі (түрі) бойынша сәйкес келмеуі тиіс.

Егер аудармашы терминді аудару кезінде қиындыққа тап болса, қоғамдастықта бұл терминнің қалыптасқан аудармасының бар-жоғын анықтау керек. Егер дәстүрлі эквиваленті әлі пайда болмаса, аудармашы терминнің пәндік-логикалық мәнінің барабар берілуін қамтамасыз ететін жағдайда, семантикалық эквивалентке артықшылық бере отырып, аударма тәсілін дербес таңдайды. Транскрипциямен салыстырғанда, аударманың бұл жолы аударылған терминді кез келген адамға түсінуге мүмкіндік береді. Күрделі құрамды терминді аудармада, сондай-ақ қазақ тіліне сай негіздерді таңдау керек.

Терминологиядағы мәртебесі әлі күнге дейін жеткіліксіз дәл анықталған кәсіпқойлық проблемасын жеке қарау керек. Мәселен, кейбір зерттеушілер терминдерді жалпыға ортақ терминдердің нұсқалық бірліктері немесе кең терминдері деп есептейді және оларды терминологияға қосады, басқалары терминология жүйесінің кәсібилікті алып тастау қажет деп есептейді және оларды бір тұйық жүйеге біріктірілмеген, әдетте, белгілі бір кескіндеме мен бейнеге тән бірліктер ретінде белгілейді [4,82 б.].

Осылайша, қандай да бір саланың терминологиясы деп тек қана жиынтық емес, бірақ ол әрекет ететін ұғымдарды біріктіретін терминдер жүйесі деп түсіну керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының сипаты. – Алматы, 2004, 39-40 б. URL: <https://adebiportal.kz/>
2. Мисуно Е.А. Письменный перевод специальных текстов. – Мәскеу, 2013
3. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: «Сөздік-словарь». 2005. – 240 б.
4. Аударманың өзекті мәселелері // Құраст: С.Құлманов. – Алматы: «Palitra-Press» - 2015, 296 б.
5. «Дипломатия: коммуникация және халықаралық тәртіп негіздері.». – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. – 2019. – 256 б. URL: <http://elib.kaznu.kz/book/9093>

Джумагульбаева Р.П.,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Мирзабаева Ж.К.,

п.ғ.м., аға оқытушы,
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті
Алматы қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БЕЙНЕЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Қазіргі уақытта өзгерген мақсатты көзқарастардың әсерінен шет тілдерін оқыту әдістемесі айтарлықтай өзгерді, сондықтан шет тілі сабақтарында бейнематериалдарды пайдалану студенттердің оқу мотивациясын арттыру мәселесін шешуге көмектеседі. ЖОО-да шет тілін оқытудың мақсаты – ғылым мен техниканың негізгі және шектес салаларындағы шетел тәжірибесін зерделеу және түсіну үшін шет тілдік іс-әрекетке қажетті коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту үшін, сондай-ақ іске асыру үшін жағдай жасау, сонымен қатар мәдени және кәсіби қарым-қатынас орнату.

Ағылшын тілінде коммуникативтік құзыреттілікті мақсатты тілдің елінде болмай меңгеру өте қиын. Сондықтан шетел тілі сабағында әртүрлі әдістерді, тәсілдер мен құралдарды пайдалана отырып, шынайы және ойдан шығарылған қарым-қатынас жағдаяттарын құру мұғалімнің маңызды міндеті болып табылады. Заманауи оқыту әдістемесінде ақпаратты алудың әртүрлі арналарын пайдалануға көп көңіл бөлінеді, бұл аймақтық және тілдік материалды меңгеру күшіне және көрсетілген оқылатын материалдың анықтығына оң әсер етеді. Аудио және бейне оқу құралдары оқытылатын пәнді – шет тілін табиғи жағдайда барынша айқын көрсетеді. Бейнематериалдар осы сипаттамаларға барынша сәйкес келеді. Бейнематериалдарды шет тілін оқытуда пайдалану ең көне және негізгі әдістемелік принциптердің бірі – көрнекілік принципіне негізделген. Көрнекілікті қолдану адамның сөйлеу және көрнекі ақпаратты қабылдау және өңдеу қабілетінің арқасында мүмкін болады.

Осыған байланысты мұғалім шет тілдерін оқыту үдерісінің элементтерін оқу процесінің соңында студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін дамытатындай етіп таңдауы керек. Тіл мен мәдениеттің байланысын ескерсек, тек тілдік құрылымдарды оқыту жеткіліксіз. Сондықтан мұғалім оқу материалын оқушыларға тілдік және тілдік емес қажетті ақпаратты бір уақытта жеткізетіндей етіп таңдауы керек. Осы тұрғыдан алғанда, кино студенттерге тілдік және тілдік емес ақпаратты қатар жеткізетіндіктен бірегей оқыту құралы болып саналады. Бірақ бейнемен жұмыс істеу, кез келген басқа медиамен жұмыс істеу сияқты, нақты жоспарды қажет етеді. Оқушылар бейнероликті көргенде сыныпта бірлескен танымдық әрекет атмосферасы қалыптасады. Мұндай жағдайларда тіпті ойы жоқ студенттің өзі сергек болады. Оқушылар фильмнің мазмұнын түсіну үшін біраз күш салуы қажет болғандықтан, еріксіз зейін ерікті болады. Зейіннің қарқындылығы есте сақтау процесіне әсер ететіндіктен, бейнематериалдардың оқушыларға әсер етуінің психологиялық ерекшеліктері (олардың әрқайсысының және тыңдаушылар тобының зейінін басқара білу, есте сақтау деңгейіне әсер ету, оқушылардың эмоционалдық және эмоционалды әсер етуі, оқу мотивациясын арттыру) оқу процесін белсендіреді және сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға қолайлы жағдай туғызады [2, б. 46-49]. А.В. Бондарева бейнеконтентті пайдалану кезінде сақталуы тиіс келесі критерийлерді анықтайды: пайдаланылған бейнеконтент оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес болуы керек; сабақтың құрылымын, соның ішінде бейнематериалдарды нақты жоспарлау және оларды пайдалануды теріс мақсатта пайдаланбау қажет; студенттерге трансляцияланған бейнеге кедергісіз қол жеткізуді қамтамасыз ету керек; бейнеролик көрсету кезінде студенттердің назарын негізгі/маңызды сәттерге аудару; бейнекөрсетілім кезінде ұсынылған

түсініктемелерді мұқият ойластырыңыз; ұсынылған бейнематериал оқытылатын тақырыпқа және оқу материалына нақты сәйкес келуі керек; оқушыларды қызықтыратын тақырыптар мен ақпаратты таңдауға белсенді қатысуға ынталандыру [3, б. 521-524].

Ұсынылған материалдың эмоционалдық әсерінің қарқындылығы, егер мұғалім оқушылардың назарын материалдың мазмұнына аудару міндетін қойса, қабылдау үшін жағымды эмоционалды көңіл-күйдің қайнар көзіне айналуы мүмкін [4]. Эмоциялардың шамадан тыс болуымен негізгі материалды игеру және түсіну қиын. Бейне контентті пайдалану ағылшын тілін үйренудің әртүрлі кезеңдерінде тиімді болуы мүмкін: контексте жаңа немесе бұрын үйренген лексиканы көрсету; әртүрлі қарым-қатынас жағдаяттарында сөздік қорын бекіту және жаттықтыру; бейнероликке сүйене отырып, ауызша сөйлеу, монологтық және диалогтық баяндау дағдыларын қалыптастыру; шет тілі мәдениеті туралы білімдерін қалыптастыру және мәдениетаралық айырмашылықтарды анықтау қабілеті [5, б. 61-74]. Мамандар бейненің басқа көрнекі оқыту құралдарына қарағанда көптеген артықшылықтары бар екенін атап көрсетеді. Екінші жағынан, бейнематериалдарды шет тілі сабағында пайдалану оларды қолдану әдістемесі жағынан да, техникалық жағынан да өте күрделі мәселе екенін білеміз.

Көрсетілген бейнероликте келесі шарттар сақталуы керек: «кадрларды пайдалану студенттердің білім деңгейіне сәйкес болуы керек; бақылауды барлық студенттер бейнені жақсы көруді көрсете алатындай етіп ұйымдастыру керек; негізгі, маңыздыны нақты бөліп көрсету қажет; бейнематериалды көрсету кезінде берілген түсініктемелерді жан-жақты ойластыру; көрсетілген бейнематериал оқытылатын оқу материалына, оқылатын тақырыпқа сәйкес болуы керек» [6, 41 б.].

Кейбір зерттеушілер бұл кезеңдерді көркем мәтінмен жұмыс істеу кезеңдерімен салыстырып, оларды: мәтінге дейінгі (сұрақ-жауап), мәтін (көру), мәтіннен кейінгі (пост-көру) деп атайды [7, б. 7-13]. Бірінші қадам – кіріспе әңгіме. Бұл кезеңнің міндеттері: оқушыларды ынталандыру, оларды тапсырманы орындауға баулу, студенттерді оқу үдерісіне белсенді қатысушы ету; мәтінді қабылдаудағы мүмкін болатын қиындықтарды жою және тапсырманы сәтті орындауға дайындалу. Дәл осы кезеңде мұғалім көрсетілетін фильм туралы, оқушылар көргеннен кейін жетуі керек негізгі мақсаттар туралы ақпарат береді. Мұғалім бұл кезеңде «сіз ... туралы фильм көресіз» деген клишелерді қолдануы мүмкін. Сонымен қатар, бұл кезеңде мұғалім қиын сөздер мен сөз тіркестерінің тізімін жеткізе алады, оларды түсінбестен студенттер фильмнің мәнін түсінуі мүмкін емес. Мамандардың ұсыныстары бойынша фотосуреттер, сызбалар және диаграммалар сияқты көрнекі құралдарды пайдалану фильмнің мазмұнын ашуға және студенттерді тақырыппен жақсы таныстыруға мүмкіндік береді, сабақта фильмдерді пайдаланудың тиімділігін арттырады, мысалы: белгілі жазушы туралы бейнеролик көрсетпес бұрын, басқа көрнекі құралдар арқылы оқушыларды оның өмірімен таныстыру.

Мұғалім бейнебаяндағы ана тілінде сөйлейтіндердің сөйлеу жылдамдығының жылдам екенін және егер студенттер олардың барлық сөйлесулерін түсінбесе, бұл қалыпты жағдай, ең бастысы фильмнің мәнін түсіну екенін түсіндіруі керек. Бұл классификацияға сәйкес, алдын ала көрсету кезеңінде мұғалімнің фильмнің мазмұнын толық ашпауы өте маңызды, өйткені бұл жағдайда оқушылардың материалға деген қызығушылығы төмендейді және бұл бейне материалды толық пайдалану процесіне теріс әсер етеді. Екінші кезең – фильм көру, бұл кезеңнің мақсаты – коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру, коммуникативтік құзыреттілікті дамыту, ауызша сөйлеу дағдыларын (айту, тыңдау), оқушылардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін дамыту. Мұндай мамандардың пікірінше, бейнематериалдарды сыныпта көрсету үшін бөліктерге бөлу маңызды емес, ең бастысы – бейне материалды дұрыс таңдау. Мұғалім бұл кезеңнің тиімділігін арттыру үшін оқушыларға мынадай тапсырмалар бере алады: 1) сұрақтарға жауап беру; 2) фильмнің сюжеті туралы айтып беріңіз; 3) фильмді бөліктерге бөлу; әр бөліктің тақырыбын ойлап табу; 4) фильмдегі кейіпкерлерді сипаттау; 5) диалогқа қатысушыларды атаңыз; 6) дұрыс көшіруді жалғастыру опциясын таңдаңыз. Үшінші кезең – фильмнен алынған ақпаратты

пайдалана отырып, практикалық жұмыс. Ол лингвистикалық аспектілер туралы ақпаратты және оқылатын тіл елінің мәдени және әлеуметтік-мәдени аспектілеріне қатысты ақпаратты қамтиды. Үшінші кезеңнің мақсаты – фильмде көрсетілген фондық деректер мен жағдаяттарды сөйлеу және жазу дағдыларын одан әрі дамыту үшін тірек ретінде пайдалану барлық студенттерді қатыстыру. Бұл кезеңнің мақсаты коммуникативтік құзыреттілік дағдыларын қалыптастыру және дамыту болғандықтан, осы мақсатқа жету үшін жаттығулар мен тапсырмалар да ойлап табылған. Сондай-ақ төртінші кезеңді (немесе үшіншіге қосу) – шығармашылық кезеңді ажыратуға болады. Бұл қосалқы кезеңнің мақсаты – студенттің сөйлеу немесе жазу қабілеттерін дамытуға жағдай жасау. Шығармашылық кезеңде студенттер бейнематериал тақырыбы бойынша шолуларды, газет-журнал мақалаларын талқылай алады. Үй тапсырмасы және қорытынды ретінде шығармашылық тапсырмаларды ұсына аласыз, мысалы: презентациялар, шағын жобалар жасау, мысалы, фильм актерлерінің өмірбаяндарын немесе фильмде көрсетілген оқиғалар туралы қосымша ақпаратты табу немесе осыған негізделген эссе-дәлелдеу жазу. [7, б. 7-13]. Барлық факторларды ескере отырып, ағылшын тілін оқыту үдерісіндегі бейнематериалдар оқу үдерісінің тиімділігін айтарлықтай арттыра алатын тиімді құрал ретінде әрекет ете алады деп айта аламыз. Бейнематериалдар мұғалімдер дұрыс ұйымдастырған кезде оқу-тәрбие мәселелерін шешуде үлкен мүмкіндіктерге ие. Өте мазмұнды материалға ие бола отырып, олар нақты тілдік қарым-қатынас атмосферасын жасайды және шетелдік сөйлеуді сәтті қабылдауды қамтамасыз ете алады. Бейнефильмді пайдаланудың тиімділігі оның оқыту жүйесіндегі орнын нақты анықтауға ғана емес, сонымен қатар сабақ құрылымының қаншалықты дұрыс ұйымдастырылғанына және бейнефильмнің білім беру мүмкіндіктерінің оқу мақсатына қаншалықты сәйкес келетініне байланысты. Бейнематериалдарды оқытуға енгізу ақпаратты қабылдау және өңдеу процесін айтарлықтай әртараптандырады. Компьютердің, интернеттің және мультимедияның арқасында студенттер үлкен көлемдегі ақпаратты кейіннен талдау және сұрыптау арқылы қабылдай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бердичевский А.Л. Педагогикалық университетте шет тілін оқыту жүйесін оңтайландыру. – Мәскеу, Орыс тілі, 1989, 104 б.
2. Богданова О.В. Ағылшын тілі сабағында коммуникативті және әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру үшін аутентикалық бейнематериалдарды пайдалану // Жас ғалым. – 2015. – No 2. – 46–49 б.
3. Бондарева А.В. Грамматикалық дағдыларды белсендіру мақсатында ағылшын тілі сабақтарында бейне материалдарды пайдалану // Жас ғалым. – 2016. – No 14. – 521-524 б.
4. Воровщиков С.Г. Мектеп ойлауға, жобалауға, зерттеуге үйрету керек: Басқару аспектісі: Басқару кеңесшісі мен мектеп директоры жазған беттер. «Білімге 5» баспасы, 2017. – 352 б.
5. Леонтьева Т.П. Шет тілдерін оқытуда бейнежазбаны қолдану тәжірибесі мен болашағы // Университетте шет тілдерін оқытудың дәстүрлі емес әдістері: өкіл.конф. – Минск, 2015. – 61-74 б.
6. Назаренко Е.Б., Халявина Д.В., фильмдер РФЛ сабақтарындағы // Шетелдегі орыс тілі, 2014. – No 4. – 41 б.
7. Ариас А.-М. Көркем фильм университеттегі шет тілі сабақтарында лингвоәлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру құралы ретінде // Ғылыми жазбалар П.Ф. Лесгафт. SPb, 2016. - 8 (138). – 7-13 б.

Дьяченко О.В.,
м.п.н., школа-гимназия № 22
Никольшина Н.В.,
старший преподаватель,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

ОРГАНИЗАЦИЯ ЗАДАНИЙ С ПОДДЕРЖКОЙ УЧАЩИХСЯ ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

За последние три года дистанционное образование стало наиболее распространенной формой обучения не только за рубежом, но и в нашей стране. В связи с пандемией, дистанционная форма обучения получила популярность как среди школ, так и среди вузов.

Интернет-технологии позволяют обучаться дистанционно огромному числу желающих. Теперь это реальность, которая претендует на главенствующую роль в образовании. Естественно, что у дистанционной формы обучения есть свои плюсы и минусы.

К достоинствам этой формы обучения можно отнести следующее: экономию времени; снижение затрат на проведение обучения; возможность одновременного обучения большого количества учащихся; мгновенный доступ к объёмным электронным библиотекам и базам знаний; создание единых, либо отраслевых образовательных сред и методик.

Особое внимание должно быть уделено недостаткам дистанционного обучения: отсутствие личного общения с преподавателем; трудности с самоорганизацией и самомотивацией; возможное отсутствие технических возможностей, таких как доступ к Интернету и т.д.; сложности обучения по направлениям, где требуется выработка практических навыков; такой тип обучения сложно реализуем с дошкольниками и учащимися начальных классов; отсутствие жесткого контроля процесса обучения; ограничение по форме образования, которая происходит порой только в письменном виде. Это может стать существенным недостатком, учитывая то, что задействован только один тип памяти [1].

Из всех вышеперечисленных отрицательных качеств наиболее сложным, по нашему мнению, представляются трудности с самоорганизацией и самомотивацией. Не секрет, что лишь малая часть учеников и студентов могут похвастаться своим умением организовать. И в той ситуации, в которой оказались весной 2020 года практически все страны мира, мало что можно было изменить. Это была вынужденная мера, не очень приемлемая для многих, как обучающихся, так и преподавателей. В такой ситуации немаловажную роль играет поддержка в обучении. В данном случае мы говорим о подготовке и составлении таких заданий, выполнение которых требует от учащихся самостоятельного поиска информации, ее анализа и представление своих выводов об исследованном вопросе.

Одной из характерных особенностей дистанционного обучения являются задания для самостоятельного выполнения. Они предусмотрены не только в высших учебных заведениях, но и в школьной программе.

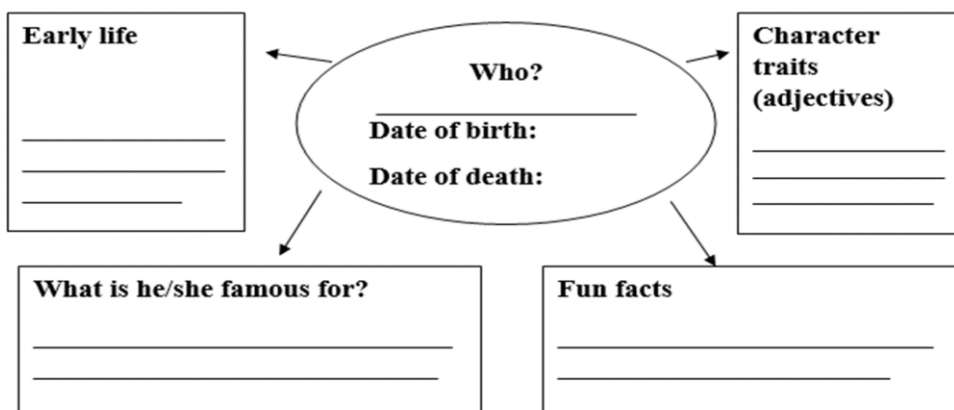
Задачей учителя в школе, преподавателя в ВУЗе является представить задания для выполнения в таком формате, который позволил бы обучающимся верить в свой успех, не испугал их, а вдохновил на выполнение. Нам видится, что задания для самостоятельного выполнения в асинхронном формате требуют более тщательной организации от учителя или преподавателя: 1) инструкции должны быть более понятными и четкими, так как у учащегося нет возможности переспросить учителя в случае, если что-то из заданий ему не понятно; 2) необходимо обеспечить учащегося примерами выполнения заданий, чтобы он мог воспользоваться ими и по аналогии выполнять свои варианты; 3) использование таблиц, схем и картинок в качестве визуальной поддержки также обязательны.

В методике преподавания иностранных языков известна технология «Скаффолдинг», применяемая в методе CLIL. Именно использование данной технологии позволяет учителю, преподавателю проводить более тщательный инструктаж обучающихся с поддержкой их графиками, схемами, картинками при проведении занятий в асинхронном формате. Представляем несколько примеров заданий, разработанных авторами для проведения дистанционных офлайн занятий, не используя видео-уроки.

Самостоятельная работа учащихся по написанию эссе предполагает контроль усвоения учащимися лексического и грамматического материала по теме, умение выражать свои мысли, доказывать их, используя примеры, личный опыт, а также структурировать свою письменную работу. Больше всего проблем возникает обычно именно со структурой любого письменного задания. Учащиеся забывают следовать плану работы, которая предполагает введение, основную часть, заключение, выводы. Мы предложили ребятам следующий вид работы по написанию эссе: заполни схему, составь план согласно данной схемы, напиши эссе по своему плану.

Предложенная схема:

Task 2 Choose a famous person to write about. Use the Internet to find information about this person and use the graphic organizer below to write a plan.

Для сравнения результатов выполнения аналогичных заданий без поддержки учащихся предложенным вариантом схемы, успешность выполнения заданий показана в таблице ниже:

Сравнение процента качества выполнения письменного задания

Класс / всего учащихся	% качества без поддержки	% качества с поддержкой
10А / 15	72%	93%
10Б / 14	84%	97%
10Г / 16	85%	99%

Как видно из таблицы, результаты учащихся значительно улучшились, что подтверждает наши предположения о пользе использования всевозможных видов поддержки, предоставляемых своим ученикам, для организации любых видов самостоятельной работы.

Аналогичная поддержка в заданиях должна быть и в вузах, причем независимо от курса обучения. Как уже было отмечено выше, это не только облегчает работу при выполнении, но и значительно сокращает время на поиски нужной информации и влияет на качество выполненного задания.

Например, при изучении темы «Сinema» по дисциплине «Базовый иностранный язык» (уровень В2), можно использовать следующие виды заданий с опорой на необходимый материал:

Task 1. Read the additional information about cinema using the following links (даются необходимые ссылки) and fill in the mind-map (предлагается «интеллектуальная карта»)

Студенты знакомятся с предложенным материалом пройдя по указанным ссылкам. Ознакомившись с текстом, заполняют предложенную «интеллектуальную карту», используя слова из прочитанного.

Обязательным условием является наличие ссылок на материал в самом задании, а не в списке литературы к уроку. Таким образом, не отвлекаясь от задания, студенты с легкостью находят необходимый материал.

Task 2. Using the words from the previous task, try to give your own definition of the word “CINEMA”.

Task 3. Using the English-English dictionary give the definitions of the following words: films, entertainment, actor, cinemagoer, cinematography, genre (дается ссылка на словарь).

Task 4. Using the information from Task 1, speak about the role of cinema in our life.

Из предложенных примеров видно, что поддержка студентов при выполнении заданий осуществляется путем указания необходимых источников в самом задании. Студенты не тратят время на поиски информации в интернете, не отвлекаются от самого задания.

Дистанционное образование уже прочно вошло в нашу жизнь. И от учителя или преподавателя зависит качество обучения при данной форме. Если есть мотивация, если учителем оказывается всяческая поддержка, в данном случае в заданиях, то и выполнять подобные задания будет легко и интересно, а значит и продуктивно. Образование в наших руках. И будущее страны зависит от того, насколько образованна наша молодежь.

Список литературы

1. <http://reshit.ru/minusy-distancionnogo-obucheniya>

Загатова С.Б.,
к.ф.н., профессор

Вагурина А.А.,
студентка 4 курса,

Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ КЛИПОВОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

В настоящее время, следуя одному из дидактических принципов в педагогике - принципа наглядности, в учебный процесс широко внедряются мультимедийные средства (проекторы, интерактивные доски и др.). Это объясняется стремлением визуализации представляемого учебного материала, чаще всего, мультимедийного материала, с помощью реальных современных средств, доступных в любой школе.

Современные педагоги и психологи стали чаще задаваться вопросом о влиянии информационных технологий на когнитивные способности учащихся, на их понятийное мышление. Для того, чтобы объяснить, как информационные технологии влияют на изменение мыслительных процессов обучающихся, необходимо разобраться в таком понятии как «клиповое мышление».

Недаром это понятие впервые было предложено футурологами, которые пророчили, что понятийное мышление постепенно будет сменяться другим мышлением.

Так, согласно теории этапов развития цивилизации М. Маклюэна: «...общество, находясь на современном этапе развития, трансформируется в «электронное общество» или «глобальную деревню» и задает, посредством электронных средств коммуникации, многомерное восприятие мира. Развитие электронных средств коммуникации возвращает человеческое мышление к дотекстовой эпохе, и линейная последовательность знаков перестает быть базой культуры» [1, с. 86].

Впервые феномен «клиповой культуры» (от англ. «to clip» – обрезать, обрывать, делать вырезки) как принципиально нового явления, был отмечен американским футурологом Э. Тоффлером [2], рассматривающим данное понятие в качестве составляющей общей информационной культуры. Она формирует такие уникальные формы восприятия, как «зеппинг», когда путем безостановочного переключения каналов телевидения создается новый образ, состоящий из обрывков информации и осколков впечатлений. Этот образ не требует подключения воображения, рефлексии, осмысления, здесь все время происходит «перезагрузка», «обновление» информации, когда всё первоначально увиденное без временного разрыва утрачивает свое значение, устаревает.

Более поздние мнения о понятии «клиповое мышление» сходятся на том, что на смену понятийного мышления пришло новое «клиповое мышление». Так, Ф.И. Гиренок полагает, что понятийное мышление перестало играть важную роль в современном мире. Формируется и получает активное развитие новый вид мышления - «клиповое мышление», которое связано, по его словам, с электронным способом представления текста [3, с.418].

А.Б. Фельдман [4] считает клиповое мышление, приобретенным видом мышления, при котором человек оперирует только смыслами фиксированной длины и не может работать с семиотическими структурами произвольной сложности. Внешне это проявляется в том, что человек не может длительное время сосредотачиваться на какой-либо информации, и у него снижена способность к анализу.

Феномен клипового мышления, по мнению К.Г. Фрумкина, является репрезентацией современного отношения человека к информации, характеризуемого быстрым переключением внимания между различными семантическими частями. Человек в современном обществе не способен принимать однородную логическую информацию на протяжении длительного времени, считает К.Г. Фрумкин [5].

К.Г. Фрумкин отмечает пять характерных черт клиповой культуры:

1) ускорение темпов жизни и напрямую связанное с ним возрастание объема информационного потока, что порождает проблематику отбора и сокращения информации, выделения главного и фильтрации лишнего;

2) потребность в большей актуальности информации и скорости ее поступления;

3) увеличение разнообразия поступающей информации;

4) увеличение количества дел, которыми один человек занимается одновременно;

5) рост демократии и диалогичности на разных уровнях социальной системы.

Большинство исследователей клипового мышления считают, что основная проблема клипового мышления – это отсутствие контекста, если принимать контекст в понимании психологов как обладающая смысловой завершенностью устная или письменная речь, позволяющая выяснить смысл и значение отдельных входящих в ее состав фрагментов [6].

При восприятии любого связанного текста формируется некий контекст – набор положений и допущений, которые уже были рассмотрены в связи с настоящими вопросами, и любое новое положение из текста человек рассматривает как в сформированном контексте, так и в контексте собственных знаний и опыта. Чем длиннее текст, тем более сложен будет его контекст, тем проще осознавать семантические связи между явлениями, так как они фактически существуют перед глазами – в контексте. При клиповом мышлении понимание контекста затруднено и в результате клип не оставляет следов в связанной семантике явлений.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что клиповое мышление, становясь массовым явлением в современном обществе, является своеобразной защитой от информационных перегрузок, человек, испытывая потребность быстрого усвоения информации на разнообразные темы, не имеет другой альтернативы кроме восприятия по образцам.

Клиповое мышление – это новый вектор в развитии отношений человека с информацией, поэтому сетевые коммуникации оказываются не менее важными для современного человека, чем обычные.

В связи с вышесказанным, следует отметить, что современным педагогам и психологам не избежать необходимости учитывать особенности понятия «клиповое мышление» при построении учебного процесса. При обучении иностранным языкам будут полезны следующие рекомендации внедрения «клипового мышления»:

С целью исключения монотонности при представлении языкового материал, включать в учебный процесс элементы «клиповой» подачи информации;

С целью формирования логических цепочек, следует разбивать изучаемый языковой материал на более мелкие и простые блоки;

Для развития и сохранения понятийного мышления обучающихся, необходимо мотивировать их на усвоение изучаемого материала.

Для достижения указанных рекомендаций следует пересмотреть содержательную составляющую учебного материала. С учетом индивидуально-психологических особенностей студентов потребуется структурировать информацию в виде клипов, видоизменять формат изложения – приоритетными станут яркие, четкие и наглядные презентации с понятными и образными, запоминающимися формулировками.

Список литературы

1. Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: становление человека печатающего. М.: Академ. проект, 2005.
2. Тоффлер Э. Шок будущего: пер. с англ. – М.: АСТ, 2002.
3. Гиренок Ф.И. Антропологические конфигурации философии // Философия науки. – Вып. 8: Синергетика человекомерной реальности. – М.: ИФ РАН, 2002. С. 415-420.
4. Фельдман А.Б. Клиповое мышление [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ruskolan.xpomo.com/tolpa/klip.htm>
5. Фрумкин К.Г. Глобальные изменения в мышлении и судьба текстовой культуры // Ineternum. 2010. Т. 1. С. 26-36.
6. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. – Минск: Харвест, 1998. С. 201.

Ильсова А.К.,
м.г.н., старший преподаватель,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

РОЛЬ ФАТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ОБЩЕНИЯ В РЕЧЕВОМ ЭТИКЕТЕ

Фатические функции являются важным лингвистическим средством для осуществления эффективной коммуникации, так как они обладают значительным коммуникативно-прагматическим потенциалом: выполняют основную, собственно фатическую функцию, а также целый ряд частных функций: этикетную, т.е. проявление вежливости/антивежливости, социолингвистическую, т.е. стабильность (small-talk), улучшение, ухудшение межличностных отношений, психолингвистическую, т.е.

конфликтность/неконфликтность общения, этнолингвистическую, т.е. учет специфических этнокультурных особенностей.

Качественная и количественная характеристики употребления фатических вводных единиц, в особенности языковой рефлексии позволяют судить о свойствах говорящего субъекта. Среди разнообразных типов и подтипов языковой личности можно наметить два полюса: с одной стороны, говорящий субъект, отличительной чертой которого является творческое, осознанное использование фатических языковых средств, с другой стороны, говорящий субъект, отличительной чертой которого является «наивное», неосознанное использование указанных средств (что, в частности, проявляется в однообразном и/или избыточном употреблении фатических вводных компонентов).

Необходимо также отметить, что фатические вводные компоненты являются эффективными средствами для оптимизации речевого общения.

В фатическом общении слова выполняют социальную функцию, сообщения предназначены для того, чтобы установить контакт, затем либо продлить, либо прервать общение, диалогическая речь делится на информативный и фатический аспекты, отмечается неинформативность фатического общения в системе языковых функций.

В течение дня каждый человек может вступать в разговоры разного характера, чаще всего это могут быть разговоры о пустяках, об общеизвестных событиях, например, о спорте, о погоде, о детях, об общих делах и знакомых и т.д. Б.Ю. Норман, называя такие разговоры фатическими, призывает не относиться к таким монологам и диалогам иронически и высокомерно, так как это разговоры прежде всего о нас, людях и для нас. Человеку приходится вступать в общение с другими членами социума, потому что ему необходимо занять, а потом удержать определенное место в коллективе, производстве, среди коллег или друзей. И, хотя, информативность таких разговоров низкая, он имеет большую значимость для установления и продления контакта, для создания дискурсивных основ коммуникации. [1, с. 84-85]

Следуя данной точке зрения, можно сказать, что фатические средства общения являются важным средством регулирования межличностных отношений. Фатическое общение не всегда бывает вербальным и правила, которые нормируют вербальное поведение человека не всегда имеют место быть. Но, являясь частью социума, люди должны соблюдать те или иные нормы общения, чтобы быть востребованным, желанным, «не лишним» в обществе, месте своего постоянного пребывания. И тут на помощь к нему приходят фатические средства коммуникации.

Какова роль фатических средств общения в речевом этикете? Н.И. Формановская дает такое определение: «под речевым этикетом целесообразно понимать социально заданные и национально специфичные регулирующие правила речевого поведения в ситуациях установления, поддержания и размыкания контакта коммуникантов в соответствии с их социальными ролями, статусно-ролевыми и личностными отношениями в неофициальной и официальной обстановке общения». [2, с. 9].

К средствам речевого этикета относятся показательные высказывания, осуществляемые в координатах "я-здесь-сейчас" и такие слова, как «Спасибо, Простите», а также выражение обращения, приветствия/прощания, соболезнования, одобрения/неодобрения и т. д.

Наравне с апеллятивной функцией воздействия, фатическая функция тоже является функцией речевого этикета. Но средства фатической коммуникации лишь частично совпадают с единицами речевого этикета, так как они ограничены такими этикетными единицами, которые реализуют фатическую и апеллятивную (призывную) функцию. Например, во французском языке приветствие *Comment ça va?* используют, обращаясь ко всем, а *Comment allez vous?* применяется только как вежливое или официальное приветствие. В данном случае фатической коммуникации свойственно различие, согласно статусу или возрасту.

Фатическому этикетному обращению свойственны также стилистически высокие или сниженные выражения: Қайырлы кеш! – Хош келдіңіз! – Сәлем! В данном примере имеет место социостилистическое варьирование выражений. Если «Қайырлы кеш!» более официально, то «Сәлем!» применимо среди ровесников или приятелей.

Вежливость в фатической коммуникации носит ритуальный характер, коммуникант стремится произвести благоприятное впечатление на собеседника, чтобы продлить общение, установить контакт. В зависимости от контекста, ситуации, коммуникант выбирает различные стратегии вежливости.

Следовательно, фатическая коммуникация следует принятым в обществе ритуалам, ориентируется на социокультурные стереотипы, функционирует в типовых ситуациях. Фатическому общению свойственна игра, необходимая для установления и удержания/прерывания контакта.

Следующие примеры из французских произведений показывают, как, в зависимости от контекста, фатические средства помогают героям стать частью социума.

Отрывок из новеллы «Кармен» (Carmen) Проспера Мериме показывает, как в Испании выкуренная вместе сигара располагает людей друг к другу, подобно угощению хлебом и солью. Жест незнакомца из отрывка позволила ему войти в доверие автора, расположить к себе.

Ah! s'écria-t-il en laissant échapper lentement sa première bouffée par la bouche et les narines, comme il y avait longtemps que je n'avais fumé! En Espagne, un cigare donné et reçu établit des relations d'hospitalité, comme en Orient le partage du pain et du sel. [3, с. 55]

Из вышесказанного можно сделать вывод, что в приведенном примере употребление фатических средств общения послужило установлению доверительных отношений между незнакомыми персонажами произведения.

Следующий пример взят из романа Жорж Санд «Консуэло» (Consuelo):

Ce soir-là le silence solennel qui pesait sur la famille, particulièrement au premier service (car les deux vieux seigneurs, la chanoinesse et le chapelain avaient une solidité et une régularité d'appétit qui ne se démentaient en aucune saison de l'année), fut interrompue par le comte Albert. - «Quel temps affreux!» dit-il avec un profond soupir [4, с. 342].

В данном отрывке граф Альберт, пытаясь прервать тяжелое молчание за столом говорит о погоде, заставив окружающих отвлечься от приема пищи. Для него не важно, что погода ухудшилась, а важно, чтобы его невеста, бедная цыганка, чувствовала себя не так скованно среди его чопорных родственников. Говоря иначе, помогает персонажу социально адаптироваться.

В зависимости от ситуативных и этнокультурных различий нормы межличностного общения могут регламентироваться жестко, а в других ситуациях мягче. Не является исключением и фатическое общение. С помощью фатической функции толерантное общение может способствовать ограничению и сдерживанию речевой агрессии, фатические реплики обеспечивают установление контакта среди представителей одной коммуникативной культуры.

Различные стилистические и тональные аспекты речи, допускаемые в формах фатического общения, могут выступать как особенности, отличающие канонический жанр от вариации. Общение с людьми близкими и не близкими, например, соседями, коллегами по работе, приятелями, родственниками, необходимо не только для установления и поддержания определенных взаимоотношений внутри (микро) коллектива, она нужна для самого субъекта общения – для самореализации, самоутверждения, чувства того, что он кому-то нужен. Как пример можно привести типовые формулы прощания, которые имеют разные этикетные смыслы. Начальник прощается с подчиненным: «Я скоро вернусь. До скорого, Светлана.» Ответом будет вежливое «До свидания, Иван Иванович». Сравним с прощанием мамы (любого близкого родственника): «Все, бегу, всем пока». И ответ: «Пока-пока. Осторожней на дороге. Береги себя. До вечера, мам». А прощание после приятно проведенного вечера будет совсем другое: «Эх, хорошо посидели, но мало. Спасибо за

вечер». «Приходите еще. Дольше посидим». «Нет, теперь уж вы к нам». Как мы видим, последнее прощание имеет более длительный характер. Эти примеры показывают, что для выполнения каждой социальной роли требуется свои речевые средства, выполняющие какие-либо нормы межличностного общения. Межличностное общение подчиняется нормам коммуникативной культуры. Играя определенную социальную роль, человек применяет специфическую для такого общения «маску», так как выполняет норму межличностного общения, требующегося для данной ситуации. Можно также отметить, что фатические средства общения обеспечивают психологический комфорт собеседникам.

В соответствии с речевыми формулами, регулирующими и ориентирующими поведение человека в обществе, существуют нестрогие правила общения для него, межличностное общение строится с опорой на нормы коммуникативного общения. Коммуникация осуществляется в привычном этнокультурном окружении, для этого требуется знание фатических норм. Далее приводятся примеры из произведения «Қан мен тер» А. Нурпейсова и «Eugénie Grandet» О. де Бальзака, в которых отражается психолингвистическое направление фатических средств общения.

- Ел - аға, біз көріспегелі қай заман?! Қалай, ауыл - ел аман ба?

- Шүкір.

- Балық талабы қалай?

- Қайдағы балық?..

- Иә, мұз қатпай тұр ғой. Қыстың кештегені мал ұстаған шаруаға жақсы болса да, сендерге қиын екенін білем.

Еламан үндемеді. Тәңірберген оның ыңғай бермеген сыңайын байқаса да, бірақ түк болмағандай түсі шіміріккен жоқ. [5, 19 б]

В данном отрывке можно увидеть нежелание собеседника вести беседу и стремление второго не замечать неприязнь Еламана, которые переданы такими экстралингвистическими фатическими средствами как «ыңғай бермеген, түсі шіміріккен жоқ».

Для сравнения также был взят отрывок из романа О. де Бальзака «Евгения Гранде» (Eugénie Grandet), где приведен разговор сватов с папашей Гранде, не решающихся завести разговор о сватовстве, и пытающихся поддержать общение и продолжить контакт, т.е. добиться расположения старшего Гранде:

- Les des Grassins ne sont pas venus?

- Pas encore, dit Grandet.

- Mais doivent-ils venir? demanda le vieux notaire en faisant grimacer sa face trouée comme une écumoire.

- Je le crois, répondit madame Grandet.

- Vos vendanges sont-elles finies? demanda le président de Bonfons à Grandet.

- Partout! lui dit le vieux vigneron, en se levant pour se promener de long en long dans la salle et se haussant le thorax par un mouvement plein d'orgueil comme son mot, partout! [6, с. 31]

Данные примеры показывают разницу в попытке прервать общение представителями разных культур. Представители разного менталитета по-разному проявляют свои эмоции. Французская эмоциональность противопоставляется казахской сдержанности. Если французу свойственно проявить антивежливость путем повторения, почти выкрикивания, фразы «Partout!», то на казахском языке персонаж более сдержан и выражает косвенный отказ от общения.

Известно, что речевой этикет по большому счету направлен на улучшение межличностных взаимоотношений собеседников. К сфере речевого этикета можно отнести высказывания-комплименты, которые улучшают взаимоотношения собеседников и реализуют фатическую функцию языка. Приведем пример: «Cette chemise vous va à merveille! J'ai beaucoup apprécié votre nouvelle robe; Vous êtes ravissante!» - комплименты, относящиеся к внешнему виду собеседника. «Vous êtes de bon goût; Vous êtes homme d'esprit;

Vous êtes parfaitement renseigné; Quelle mémoire vous avez! Tu es d'un sang froid! Tu es un chic type!» - к его другим характеристикам. [7, с.159]. Похожие комплименты применяются в русской и казахской культуре: «Тебе идет это платье. Жарасып тұр. Хорошо выглядишь (-те)». «Үкілерің үлбіреп, ақ көйлегің желбіреп» воспевали акыны, делая комплимент степным красавицам, желая понравится ей, добиться расположения.

В разных культурах фатическая коммуникация может иметь разное содержание. В зависимости от коммуникативных ценностей и социокультурной организации общества фатическое общение может быть ориентировано либо на соблюдение дистанции и уважение независимости собеседника, как во французской культуре и проявление близости и солидарности представителей культур постсоветских стран: русской и казахской. В основе фатической коммуникации может быть как уважение к статусу или возрасту, так и демонстрация равенства и отсутствия этикетных границ.

Список литературы

1. Стахнова О.В. К вопросу о фатической стороне речевого общения // Актуальные вопросы филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков: сборник научных трудов. Выпуск 1. – 2013 – С.108-115
2. Формановская Н.И. Социально-культурная сущность речевого этикета // Московский лингвистический журнал. - 2003. - Т.7, № 2. - С.9-20.
3. Prosper Mérimée «Carmen» – Paris Revue des deux Mondes, 1825/2007 – 88 p.
4. George Sand «Consuelo, Tome 1» - Paris Parution, 1843/2011 – 629 p.
5. Нұрпейісов Ә.К. Қан мен тер – Алматы: Жазушы, 1973 – 840 б.
6. Honoré de Balzac «Eugénie Grandet» – Paris: Le Livre de Poche, 1833/2007 – 227 p.
7. Седых, А.П. Французский мир и языковая личность // Научные ведомости БелГУ. Сер. Гуманитарные науки. - 2011 - №18(113) - С.157-163.

Қабдолова А.С.,
филология факультетінің студенті
Калиева.А.А.,
аға оқытушы, магистр,
Батыс Қазақстан университеті
Орал қ. (Қазақстан)

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖОҒАРЫ САТЫСЫНДАҒЫ CASE STUDY ӘДІСІН ӨЗЕКТЕНДІРУ

Мәдениетаралық қарым-қатынас қазіргі әлемде жетекші рөл атқарады, сондықтан барлық елдерде бұл мәселені реттеуге қарқынды түрде көңіл бөлінуде. Оның негізгі жолы – ағылшын тілін меңгеру деңгейін жоғарылату. Соның ішінде Қазақстанда да бұл мәселе күн тәртібіндегі негізгі мәселенің бірі ретінде қарастырылуда. Қоғамның мәдениетаралық қарым-қатынастарды дамытуға қажеттілігі оқытудың принциптері мен әдістерін анықтайды, бұл өз кезегінде оқытудың жаңашыл және белсенді әдістерін қолдануды талап етеді. Қазіргі оқытудың ең белгілі әдістерінің бірі кейс-стади әдісі болып табылады, өйткені, ол оқушылардың максималды түрде сабақта белсенді болуына алғышарт жасайды. Біз өз зерттеулерімізде «кейс-стади» талдау үрдісін мәселе және оның шешімін қамтитын нақты жағдайды сипаттауға негізделген іс-әрекет ретінде анықтаймыз.

Сыни тұрғыдан ойлау – кейс-стади әдісін қолданудың негізгі шарттарының бірі. Сыни тұрғыдан ойлау әртүрлі көзқарастарды, шешімдерді алға тартуға көмектеседі, тақырыпты әртүрлі қырынан қарастырып, шешудің өзіндік әдісін ойлап табуға көмектеседі. Ағылшын

тілін оқытудың жоғарғы сатысы әдетте педагогикалық университеттерде қолданылатыны белгілі, сондықтан осындай жоғарғы оқу орындарында кейс-стади әдісін қолдану оқуға деген оң мотивацияны қалыптастыруға, танымдық белсенділікті арттыруға, студенттерді оқу процесіне белсенді тартуға, өз бетінше әрекетін ынталандыруға, шығармашылық қабілеттерін дамытуға және стандартты емес ойлауға ықпал ететін аса маңызды фактор. Шетел тәжірибесінде С.М. Газс, Л. Селинкер, А.Л. Джордж, Э.Беннет, М.В. Куимова, В.В. Филонова және басқа да ғалымдардың арқасында осы салада үлкен жетістіктерге қол жеткізілген. Сондықтан, бұл зерттеу жұмысының мақсаты ағылшын тілін оқытудың жоғарғы деңгейі қолданылатын оқу үрдістерінде кейс-стади әдісіне жүгіну тиімділігін анықтау және өзектендіру мәселесін алға тарту.

Кейс-стади әдісі (ағылшын тілінен «case» – жағдай) жағдайды (жағдайды) топтық талдауға және нақты шарттарда оны шешуге ұсыныс жасауға негізделген белсенді оқыту әдісі. Ағылшын тіліндегі «case study» терминінің қазақ тілінде дәл аудармасы жоқ. Көбінесе қазақ тіліндегі ұқсастықтары қолданылады: жағдайды талдау, нақты жағдайлар әдісі, жағдаятты талдау және ситуациялық тренинг. Кейс-стади әдісінің мынадай дидактикалық қасиеттері бар. Материал ретінде оқушыларға кейс (ситуация) ұсынылады шешілмеген мәселе туындады. Істің нақты құрылымы бар, ол проблемалық жағдаяттан, сұрақтар мен талқылауға арналған тапсырмалардан, сонымен қатар жанама ақпараттар бар қосымшалардан тұрады. Кейс-стади әдісін ең алғаш рет 1870 жылы Гарвард заң мектебінде қолданған. Ал 1920 ж. Гарвард бизнес мектебінде Е.А.Сидельник кейс-стади әдісінің екі түрін анықтады: Гарвард (американдық) және Манчестер (еуропалық). ТМД елдерінде кейс-стади әдісін қолдану 1990 жылдары экономика, заң, медициналық мамандықтарының студенттермен жұмыс істеу кезінен бастап қолданыла бастады [1, 31].

Оқытудың дәстүрлі әдістерінен айырмашылығы, кейс-стади әдісінде оқушылардың оқу қатысуы бір шеңберге қойылып, әдіс жағдайлары оқытудың белсенді әдісі болып табылады және оқушының сабаққа белсенді қатысуын талап етеді. Бұл кейс-стади әдісінде оқу үрдісінде рөлдердің ауысуы байқалады: мұғалім жетекші рөлге ие болмай, тек сабақтың үйлестірушісі болады. А.Е. Ниязова кейс-стадиге қатысты үш компонентті анықтаған:

1) кәсіби мотивтерді қалыптастыратын және белгілі бір педагогикалық жағдаяттарды талдауға дайындайтын мотивациялық компонент;

2) тәжірибеде өзара іс-қимылды ұйымдастыру әдістері мен оқыту формаларын меңгеруге көмектесетін процессуалдық компонент;

3) рефлексиялық компонент, соның арқасында ағылшын тілін жоғары деңгейде меңгерушілер өзін-өзі бақылау әдістерін меңгереді [2, 124].

Ағылшын тілін оқыту кезінде мұғалімдер көптеген оқушылардың дедуктивті тұлғаға карағанда индуктивті екенін есте ұстауы керек, яғни олар негізгі принциптерден бастап логикалық дамудан гөрі мысалдардан жақсырақ үйренеді. Сондықтан кейс-стадилерді пайдалану өте тиімді сабақ әдісі. Кейс-стади күрделілігіне қарай тапсырмалардың көпшілігі оқушылардан ашық сұраққа жауап беруді немесе бірнеше ықтимал шешімдері бар ашық мәселенің шешімін табуды талап етуі мүмкін.

Оқушылар шешімдерді миға шабуылдап, жұмыс жүктемесін бөлісе алатындай кейс тапсырмаларын жеке немесе топпен орындауға болады. Кейс-стадилермен оқытудың басты артықшылығы – оқушылар мысалдардан абстракциялау арқылы принциптерді анықтауға белсенді қатысады. Бұл олардың дағдыларын дамытады:

1) жағдаятты шешу;

2) жағдайға байланысты сандық және/немесе сапалық талдау құралдары;

3) күрделі жағдайларда шешім қабылдау;

4) түсініксіз жағдайлармен күресу;

5) әртүрлі топтағы адамдармен қарым-қатынасты үйрену.

Сабақта кейс-стадиді қолданғанда мұғалім мүмкіндігінше көп оқушыларды тартуы керек. Барлық студенттерді қызықтыру үшін мұғалім оларды топтарға бөле алады, әр топ оқиғаға қатысты сұраққа қалай жауап беру керектігін талқылау үшін бірнеше минут беріп,

содан кейін әр топтан кездейсоқ таңдалған адамнан топтың жауабы мен дәлелдерін ұсынуын сұрай алады.

Бұл технология білім берудің жоғары деңгейінде қолданылуы керек, өйткені ол танымдық дағдыларды белсендіреді және жағдайды талдауды, дәлелдеуді және шет тілінде шешім іздеуді талап етеді. Кейс-стади әдісі шет тіліндегі ақпаратты ұсынуда, басқалармен өзара әрекеттесуде шет тілінің құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді, өйткені бұл әдісте оқушылар өз пікірлерін білдіреді.

Істің проблемалық мәселесін шешу кезінде тыңдау, баламалы көзқарасты ескеру және өз ойын жеткізе білу, шетелдіктер үшін жаңа тілдік ортаға бағдарлану және бейімделу, шынайы өмірмен бетпе-бет қалу қабілеттері дамиды. Бұл әдіс арқылы оқушылар топта жұмыс істеуге дайын болуға, тапсырманың ең ұтымды шешімін табуға мүмкіндік алады. Аналитикалық және коммуникативті дағдылар қалыптасады және дамиды, зерттеушілік әрекеті жүзеге асырылады. Жағдаяттық талдауды кәсіби және күнделікті қарым-қатынасты оқыту үшін қолдану заңды.

Қорытындылай келе, кейс-стадилер, әсіресе, егер олар концепцияны немесе оқиғаға қолданылатын аналитикалық әдісті енгізетін немесе түсіндіретін оқу тапсырмасымен жұптастырылса тиімді болуы керек. Кейспен жұмыс істеу үшін оқушылар тақырып бойынша ағылшын лексикасын білуі керек, оны сөйлеуде қолдана алуы керек, ауызша және жазбаша түрде шет тіліндегі сөйлеуді қабылдау дағдыларын меңгеру қажет. Дәл осы себепке байланысты ағылшын тілін оқытудың жоғарғы сатысында case-study әдісін өзектендірудің маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сидельник Э.А. Особенности использования метода case study в обучении иностранным языкам в неязыковом вузе // Известия ЮФУ.технические науки. – 2011. – №10. – С. 129-136
2. Вылегжанина Е.А., Фоминская С.П. Использование краеведческого материала в процессе обучения иностранному языку // Молодой ученый. – 2018. № 3.с. 186–188.
3. Оларь Ю.В. Формирование социокультурной компетенции младших школьников // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. 2017 г. № 3. С. 89–94.
4. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования по иностранному языку // Министерство образования и науки Российской Федерации [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://fgos.ru/>
5. Мякишева Т.С. Использование метода case studyв дистанционном обучении английскому языку по программе МВА // Известия ВГПУ. – 2011. – №6. – С. 84-87

Қосжанова А.С.,

п.ғ.м.

Байжұманова Д.Б.,

п.ғ.м.

Бильтаева М.С.,

№72 лицей-мектеп ағылшын тілі мұғалімдері

Давлетова С.Е.,

п.ғ.м., доцент,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мультимедиалық технологияларды пайдалану негізінде жүргізілетін оқыту әдісі оқытудың теориясы мен технологиясын бір-бірімен байланыстырып отыруды қажет етеді.

Мультимедиа – пайдаланушыға әртүрлі типті ақпаратты біріктіріп ұсыну технологиясы.

Әрбір оқытушы өзінің педагогикалық қызметін жоғары деңгейде көрсетуі үшін мультимедиалық технологияларды пайдалана білуімен қатар, сол аталған технологияларды тікелей оқыту процесінде қолданудың қажеттіліктерін анықтай білуі керек [1].

Бірінші қажеттілік – дәстүрлі оқыту әдісінде тәжірибелік дәлелдеулері жүзеге асырылуы мүмкін емес заңдылықтар мен теорияларды, ұғымдарды, макро және микроәлем жөніндегі түсініктерді, пәнаралық байланыс сипатындағы күрделі оқу материалдарын оқыту үшін оқушыларда қажетті білімдер жүйесінің болуы.

Екінші қажеттілік – оқушыларда репродуктивті дағдының қалыптасуы. Мұндай қажеттілік оқу экспериментін жобалау, оқу мазмұнына қатысты мәліметтерді жинақтау, жүйелеу, жіктеу, талдау секілді іс-әрекеттер кезінде байқалады.

Үшінші қажеттілік – оқушыларда шығармашылық (креативтілік) дағдының қалыптасуы. Бұл қажеттілік күрделі есептерді шешу, зертханалық эксперименттерді жүргізу, объектіні модельдеу, қандай да бір процестің өтуіне әсер етуші факторларды анықтау кезінде байқалады.

Төртінші қажеттілік – оқушыларда белгілі бір тұлғалық сапаның қалыптасуы. Бұл қажеттілік әлеуметтік мәселелерді шешу арқылы жас жеткіншектерді адамгершілікке, ізгілікке тәрбиелеу кезінде көрініс береді. Жастарда тұлғалық сапаның болуы оның қоғам алдында жауапкершілігін күшейтеді [2].

Жаңа коммуникациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты – оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсаттарға жету жолында электрондық оқулықтар, тексеру программалары, оқыту программалары сияқты программалық өнімдер қызмет етеді. Білім саласында компьютер оқушы үшін оқу құралы, ал мұғалім үшін жұмысшы болып табылады. Оның қолданылуы нәтижелі болуы үшін бағдарламалық құралдар толық түрде мұғалімнің және оқушының алдына қойған мақсатына жетуін және шығару жолдарын қамтамасыз ету керек.

Бүгінде біз орта білім беруді одан әрі ақпараттандырудың екінші кезеңіне көштік, ол мазмұндық тұрғыда болады және компьютерлік сауаттылықтан жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетінің іргелі операциялық негіздеріне ауысуды білдіреді, мұнда әрбір оқушы ақпаратқа, қазіргі ақпараттық технологияларға назар салып қана қоймай, оны тиімді қолдана білуі, Интернет ғаламдық ақпарат желісін пайдалана алуы тиіс [3].

Алайда, білім беру жүйесінде ақпараттық технологияларды іс жүзінде үйлестіре қолдануда кемшіліктер кездеседі. Оның үстіне ақпараттық технологияның тез жаңаруы мәселені қиындата түседі. Жағдайды жақсарту үшін білім беру технологиялары мен

ақпараттық қарым-қатынастық технологияларды кіріктіру қажет, сонда педагог өзі білетін, жақсы меңгерген, бейімделген техникалық құралдарды сабақта тиімді қолданады. Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі оқушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде – өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашуы керек.

Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары деп есептейміз.

Шетел тілді оқытудағы негізгі мақсат – шетел тілді коммуникативті қалыптастыру және дамыту, оны еркін игеру. Шетел тілі – қазіргі заманның талабына сай, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдениет дамуының қайнар көзі. Қазір шетел тілін оқыту әдістемесінің деңгейі жоғары. Тілді оқытуда интерактивтік тәсіл, ойындар, екеуаралық пікірталастар, сонымен бірге ақпараттық технология, интернет, компьютер қолданылуда.

XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағытымен дамыту мақсатымен атауымыз үлкен үміттің басты нышаны болып табылады. Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды дегендей, жас ұрпаққа саналы, мән мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің талабы. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы барысында орта білім берудің жүйелі реформалануы қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие. Білім беруді реформалауды жүзеге асырудың және бір маңызды сипаты қазіргі уақыттағы оқыту үрдісін технологияландырудың қажеттілігінен туып отыр [4].

Мектептерде оқу сапасын жақсартуда әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, өз деңгейінде нәтижелер беруде. Елімізде білім беру саласында қазір демократияландыру, ізгілендіру іске асырылуда. Ағылшын тілі ана тілімен қоса оқушының сөйлеу қабілетін және жалпы дамуын ғана жетілдіріп қоймайды, оны өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді. Оқушының шетел тілінде сөйлеу қабілетін жетілдіру мектепте берілетін білім мазмұнының негізгі мақсаты болып табылады, оқулықпен және басқа оқушылармен қарым-қатынас барысында оқушы барлық пәндерді меңгереді. Шетел тілін оқушыларға үйреткенде біз оларға басқа халықтың мәдениетіне әрі дүниежүзі мәдениетіне жол ашамыз, басқа халықтармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туады.

Қазақстан Республикасы әлемдік бірлестікке кірген заманда білімнің рөлі мен маңызы артты. Мәдениетті жоғары XXI – ғасыр адамын қалыптастыру міндеті білім беру ісін ірілендіру қажетті мектеп пен қоғам алдында жаңа маңызды мәселелер қойып отыр. Жалпы орта білім беретін мектептерде шетел тілдерінің мазмұны анықталып, оған қойылатын талаптар нақтылануда. Шетел тілін ана және орыс тілімен қатар оқыту арқылы мұғалім оқушылардың тыңдап түсіну, сөйлеу, оқу және жазу іскерліктері мен дағдыларын жетілдіріп қана қоймайды, оларды өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді. Оқушылардың шетел тілінде сөйлеу қабілеттерін жетілдіру мектепте берілетін бүкіл білім мазмұнының негізгі мақсаты болып табылады. Шетел тілі арқылы оқушылар әлемді таниды, тілін оқып жатқан елдің мәдениетімен, өмірімен танысады.

Шетел тілінде оқушылар дұрыс қарым-қатынас жасай алу үшін, олар ауызша айтылған сөзді тыңдап түсінулері тиіс. Шетел тілінің қызметі – оқушыларды өздері үйреніп жатқан тілде сөйлейтін халықпен түсіністік, ортақ көзқарас орнатуға дайындап, тәрбие, білім беріп әрі жеке басын, өмірге көзқарасын жан-жақты дамыту. Шетел тілі пәні бойынша білім мазмұнына тақырыптар, қарым-қатынас ситуациялары, мәтіндер, тілдік материалдар; лексикалық, грамматикалық, фонетикалық, практикалық біліктер, сөз әдептері, оқу әрекетінің тиімділігін іске асыратын жалпы оқу білік дағдылары жатады.

«Мұғалім – өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім. Оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімділігі жойылады» - деген К.Ушинскийдің даналығында. Бүгінгі қоғам мұғалімнің біліктілік деңгейіне де, ішкі жан дүниесіне де жаңаша талап қойып отыр, өйткені қазіргі күні ХХІ ғасыр ұрпағынан үлкен үміт күтілуде. Мектептегі басты тұлға мұғалім, осы мұғалімнің алдында тұрған басты мақсат рухани жан дүниесі бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру.

Оқушылардың шетел тілінде дұрыс сауатты сөйлеуінде тілдік материалды меңгерудің рөлі өте зор. Сөздік жұмыс мәтінде кездесетін жаңа сөздерді іздеумен қоса түрлі тұрақты сөз тіркестерді, қосымша мағыналы сөздермен жаттығулар орындау арқылы жүзеге асады. Фонетикалық материал бір қарағанда, жоғары сыныптарға керегі жоқ сияқты болғанымен, кейбір дыбыс емлесінің ерекшеліктері, дауыс ырғағы, екпін түсіру сияқты нәрселерді сабақта еске түсірудің маңызы зор. Оның бәрі оқушының тілге деген қызығушылығын арттырып, сабақтың әсерлі өтуіне септігін тигізеді.

Еліміз жылдар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізісімен, шетел тілі де мемлекетаралық тіл мәртебесіне ие болды. Ендігі кезекте шетел тілінің қолданылу аясын кеңейту кезек күттірмес мәселенің бірі болды. Осы орайда мектептерде ағылшын тілі пәніне көңіл де, ықылас та жылдан жылға артып, оны оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері, технологиялары бойынша зерттеу жұмыстары, оларды тәжірибеге енгізу шаралары қолға алынды [5].

Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Оқушыны ынталандыру үшін қандай әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданған жөн?

Білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, бірақ олардың ішінен қажеттісін таңдап, сабақтың әр кезеңінде тиімді қолдану басты талап. Мәселе технологияларды кеңінен пайдалану емес, мәселе – тұлғаны нәтижеге бағыттап білім беруде.

Инновациялық технологиялардың көптігіне, олардың түрі мен әдістерінің сан-салалағына қарамастан, әр технологияның элементтері өзара бір-бірімен байланысып кірігеді. Ағылшын тілі сабақтарында компьютермен жұмыс істеу де ерекше орын алады. Қазіргі таңдағы техникалық оқыту құралдары – телефон, телевизор, магнитофон, мультимедиялық кабинет арқылы оқыту тілдерді меңгерту қызметіне жаңаша қарауды, бұл бағытта қол жеткізген табыстарымызды сын көзбен қарап, саралап ғылым мен техниканың жаңа жетістіктерін енгізуді қажет етеді [4].

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, шетел тілін үйретудегі мұғалімнің негізгі мақсаты әртүрлі әдістерді пайдалана отырып оқушылардың тілін дамыту, сөйлеу, жазу іскерліктерін арттыру.

Тіл дамыту жолдарын дұрыс ұйымдастыру – оқушылардың ойлау қабілетін, сауаттылығын арттырудың негізгі жолы. Бұл мәселе ағылшын тілі пәніне де тікелей байланысты. Осы саладағы пәннің негізгі мақсаты – мектеп оқушыларын шетел тілінде сөйлеп, жаза білетін дәрежеге жеткізу. Осы жолда мұғалімнің шығармашылық белсенділігі, іскерлігі үлкен көрініс табады.

Мұғалім сабақтың әр минутын тиімді және дұрыс пайдаланғанда ғана көздеген нәтижеге жетеді. Бұл нәтижеге жету үшін мұғалім тіл дамыту жұмыстарын өз деңгейінде ұйымдастыра білуі керек. Оны қандай тиімді жолдармен жүргізуге болады?

Сабақты баланың ойын осы сабаққа назар аударатындай тиімді әдісті қолдана отырып бастау керек. Ол әдістің бірі – диалог. Бұл әдіс, бір жағынан, оқушының тілін шетел тілінде сөйлеуге жаттықтыру болса, екінші жағынан, диалог арқылы оқушымен тікелей сөйлесу болып табылады. Диалогты үлгерімі орташа оқушыларға пайдалану тиімді. Диалог арқылы әр сабақта оқушымен сөйлескенде сұрақтар қоя отырып, бүкіл сыныпты жұмылдырып алып, балалардың зейінін өзіне аудару арқылы түрлі тіл дамыту жұмыстарын жүргізуге болады.

Күнделікті сабақ барысында тіл дамыту үшін төмендегідей тәсілдерді пайдалануға болады:

- сөздік арқылы тіл дамыту;
- мәтінге байланысты тіл дамыту;
- көрнекі құралдар арқылы тіл дамыту;
- үйірмеге және басқа жұмыстарға қатысу арқылы тіл дамыту.

Ағылшын тілінің негізгі мақсаты оқушыларға тіл үйрету болғандықтан, негізгі жұмыс сөз үйрету болып табылады. Ағылшын тілі сабағының негізгі арқауы – тіл дамыту жұмыстары болуы тиіс. Оқушылардың фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материалдар туралы мағлұматтар мен анықтамаларды, түсініктемелерді ағылшын тілінде дұрыс пайдалануды игеруі, өз ойын нақты, жүйелі түрде еркін жеткізе білу қабілеті тіл дамыту жұмыстарының дұрыс ұйымдастырылып, талапқа сай жүргізілуіне байланысты.

Білім беруді жаңғырту міндеттері оның барлық салаларына ақпараттық технологияларды оңтайлы енгізбестен шешілуі мүмкін емес. Ақпараттық технологияларды пайдалану оқушылардың дәстүрлі қызмет түрлерінің жаңа түрлері мен мазмұнын дамытуға түрткі болады, бұл оларды жоғары деңгейде жүзеге асыруға әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Little D. Interactive video and the control of learning. Educational technology. – 2015. P.7-15.
2. Дьяконова О.О. «Эдьютейнмент в обучении иностранным языкам» // 2017. – №3. – 58-61 б.
3. Грейдина Н.Л., Миракян З.Х. Как «Профессор Хиггинс» помогает изучать английский язык // 2019, №6. – 96 б.
4. Канаева В.М., Агапова С.Г «Мектепте оқыту процесін компьютеризациялау» // 2018. – № 3-4- 86-88 б.
5. Коренькова М.М., Малинина И.А. «Использование мультимедийных средств обучения английскому языку». Кафедра иностранных языков НИУ ВШЭ Нижний Новгород, 2017

Melnova K.V.,
Master of Philology
Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages
Eurasian Humanities Institute
Nur-Sultan (Kazakhstan)

THE PLACE OF SLANG IN THE VIRTUAL COMMUNICATION OF SOCIOCULTURAL GROUPS

Our world is getting used to more and more use of virtual communications. And by adjusting these technologies to our communication, people adjust themselves to all changing types of communication. A lot of misunderstanding can occur in chats, social networks, e-mails, but at the same time a large number of people are working to improve the situation with virtual communication and communication on the network has become as close as possible to live communication [1, 233-235].

When talking about virtual communication, it is important to consider the communication implementer. On the Internet, this communication is heterogeneous and diverse. According to our observations, it is advisable to classify and highlight the specific features of virtual

communication, based on which the social group and/or subculture the participants of interactions on the Internet belong to.

A social group is the basis of society and culture. According to anthropologists, man is a product of group life. They also believe that sapiens have lived on earth in groups or communities since ancient times have always been dependent on their comrades for protection, food, shelter. The satisfaction of these needs can be carried out only in cooperation with other individuals. This mutual assistance created social contacts, which in turn gave rise to social groups. It was the real foundation of human society.

In the modern world, people create new Facebook pages every day to stay in touch with their childhood friends, acquaintances, relatives with whom it is impossible to keep in touch in other ways or it is expensive. With the help of Facebook, users can share photos, videos, information of interest or events in their life, as well as schedule an event for their friends and family. This description is suitable for any social network [2, 24 - 25]. But there is a big problem - to be able to communicate with other people via the Internet, you need to stay at home, although this problem was solved with the invention of smartphones and the development of applications for various social networks for them. But such developments only exacerbate the situation and more and more people are becoming dependent on the Internet.

Slang used in social media and messaging has become a distinct group of terms in the language. The platforms on which Internet slang develops usually limit the number of characters that can be used in one message, which in turn forces users to create shorter and more creative terms to express their thoughts [3].

Slang in Internet communication is used to save time and characters in messages due to a certain limit [4,37-40]. The use of slang in social and socio-cultural groups is an indicator of cohesion and sharing of common interests, the ability to separate one's group from many others existing in parallel. A person, being in a social group, creates slang, which his associates use for a long time, after which this word or expression spreads to other social groups and gains popularity.

Opinions about slang are divided among linguistic scholars. The first group considers slang to be one of the factors that destroys the language and hinder its development. When using slang, people stop using correct grammar and classical spelling of words, preferring to use abbreviations and more simplified grammatical forms [5, 22-26]. This disregard for the literary language negatively affects the scientific work of university students. Opponents of Internet slang cite the impersonality of virtual communication as another argument. Another group of scientists, on the contrary, believes that the use of Internet slang gives the language new facets and opportunities to develop in new directions. Scientists argue that only with the knowledge of the correct spelling of words and the use of grammar is it possible to write in slang to understand what the interlocutor has written.

To analyze the slang terms of social and socio-cultural groups on the Internet, three broad groups on the Internet were selected, which can be found on various forums, social platforms or video sites. One of such studied socio-cultural groups is the musical community.

Musical slang was invented and used by fans of musical groups or musical genres, some terms began to be used by performers themselves or companies that promote artists and thus want to attract the attention of Internet users to their wards. The musical movement is very widespread on social networks because fans are located in different parts of the world and the Internet is the easiest and almost the only way for them to find information about their favourite bands or like-minded people with whom they can discuss everything that happens in the music environment.

Besides the fact that the music itself can be divided according to genre and origin, fans can also be grouped into groups, both foreign fans and local; ones those who creatively support their idols and do not create problems about their personal life and the fans who are obsessed with the group or performer and want to be aware of everything that happens not only in the singer's career but also in the personal life of the singer. Fans write a lot on the Internet, discussing all the news or posts of their idols, for which they use Internet musical slang. Fans have a common musical

slang that applies to all genres and trends and the slang that is created by fans of a particular musical group as a result of some actions or distinctive features of their idols.

All slang words found in the musical environment can be divided into four groups: about an artist, about fans, about music, behaviour, which quite fully reveal all the main aspects and features of this social group.

1. *Bias ruiner - destroyer of bias list*

"My ultimate bias and bias ruiner IM dead crying IM happy" [5]

"This one gotta admit that he is bias ruiner for everyone bcs no one can stand him" [5]

A performer who threatens to ruin the fan's perfectly crafted and established fan roster of favourite singers and take the first place. This is a comic expression for artists who, not being favourites, attract the attention of fans and draw them to themselves with their charisma, dances, vocal abilities, appearance, humour.

2. *Visual - face of the group*

"I stan a visual king" [5]

"Happy birthday to the visual prince from THE BOYS" [5].

This is the name of the most beautiful member of the group. Each member in the group gets their position as main dancer, vocalist, visual, etc. The visuals are considered the face of the group, and it is often by them that people draw attention to the group. For fans, other members can be considered the face of the group too, but by entertainment industry standards they cannot match the beauty of the person who plays the visual.

3. *BBMA - Billboard Music Award*

"Las vegas edition bbma & individual interviews" [5].

"BigHit is going to release that BBMA video in 15 minutes" [5].

Billboard Awards is a music awards ceremony hosted by Billboard, one of the largest music chart sites and charts in America. It has been held since 2011. Voting before the awards ceremony itself takes place in parallel on the website of the award itself and on Twitter, where the best fandom and the group with the most influence are selected.

4. *Stan - fans*

"RT TO TRIGGER A YOONGI STAN RN" [5].

"RT if you stan Demi Lovato, follow everyone who retweets & likes this to gain new mutuals" [5]

This term is called the special, attitude of fans to their favourite group or artist. If someone says that he is stanning the group, it means that he will support them no matter what until the very end. Basically, this word is used to refer to an individual artist in a group who does not have an official fan club. It is synonymous with idolizing or adoring.

Since artists and companies themselves create their pages on popular social platforms like Twitter, Instagram, Facebook, where there is a certain, and sometimes quite strict limit on the number of words and characters in posts. Fans and entertainment companies themselves are forced to create words and acronyms that would replace and explain the rather cumbersome constructions used in everyday life. They are created to facilitate communication and understanding of each other. Often, fans create flashmobs on social platforms dedicated to certain date or simply to draw the attention of their idols to themselves, which involves the use of a large number of slang words. Quite often, these same words can be used as hashtags on the same sites.

To understand these words and abbreviations, people need to be at least a little familiar with the circle of fans, which gives them the opportunity, without additional explanations, to understand the meaning of the messages written and to participate in discussions or just friendly conversations. Often these slang words can be seen on the Internet pages of news sites. Their goal is to draw the attention of fans to the events taking place in the music field.

References

1. Schneider, FW, et al. Social Psychology Applied (2 nd Ed.). Los Angeles: Sage., 2012 p. 233, 235

2. Walvoord, AA, et al. Empowering followers in virtual teams: Guiding principles from theory and practice. Computers in Human Behavior, 24 (5), 2008.
3. George Jones How Does Social Media Slang Affect Learning? 12/05/2016
4. Crystal D. Internet Linguistics: a Student Guide. London: Routledge, 2011., pp. 37-40
5. Yin Yan (2006) World Wide Web and the Formation of the Chinese and English "Internet Slang Union". Computer-Assisted Foreign Language Education. Vol. 1, p. 22 - 26
6. Twitter <https://twitter.com/>

Насимуллина А.Б.,
магистр, аға оқытушы
Өтеғалиева І.А.,
4 курс студенті,
М.Өтемісов атындағы БҚУ
Орал қ. (Қазақстан)

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ ТОПТЫҚ, ҰЖЫМДЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жас ұрпақтың жаңаша ойлауына, олардың біртұтас дүниетанымының қалыптасуына, әлемдік сапа деңгейіндегі білім, білік негіздерін меңгеруіне ықпал ететін жаңаша білім мазмұнын құру – жалпы білім беру жүйесіндегі өзекті мәселенің бірі.

Жаңаша білім беру мазмұнында әртүрлі нұсқаудағы мазмұны, құрылым, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Бүгінде білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болуы мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалды, кәсіптік адамгершілік, рухани азаматтық және де басқа көптеген адами қабілетінің қалыптасуына әсерін тигізеді.

Қазіргі кезде заман талабына сай білім берудің дамуы мен тенденцияларын қамтитын елуден астам педагогикалық технология қолданып жүр. Олардың қатарында Қазақстанда 1997 жылдан бастап етек жая бастаған «**сын тұрғысынан ойлау технологиясы**» және «**топтық**», «**ұжымдық оқыту технологиялары**» елеулі рөл атқарады.

Сын тұрғысынан ойлау – ең алдымен шығармашылық ойлау. Шығармашылық ойлау нәтижесінде жаңалық ашылады, тұлғаның дамуы жеделдейді (Л.С.Выготский).

Аталмыш технологияның негізгі идеялары мен қағидаларына тоқтала кетсек: оқушы өзіне керекті, өз өміріне жарата алатын ақпаратты таңдай біліп, оны өздігінше игеруге көмек болатын әмбебап тәсілдерді үйренуі керек. Оқушы белсенділігін арттыруға байланысты сұраққа «Сыни ойлауды дамыту» жобасы авторларының бірі Ч.Темпл төмендегідей әдістерді ұсынады:

- күтілетін нәтижелерді нақты айқындау;
- жазба жұмыстарын жиі орындау;
- оқушылардың ой-өрісін, белсендіретін сұрақтар қою;
- бірлесе оқу тәсілдерін қолдану;
- оқыту пәндерінің әлеммен, күнделікті өмірмен байланысын орнықтыру.

«Сыни ойлау» технологиясы әр шәкірттің өзіндік түсінігін қалыптастыруына мүдделі, осылай олар өзінің теңдесі жоқ ерекшелігін айқындап, соған иланады. Мұндай жағдайда ақпарат оқытудың нәтижесі емес, оның бастапқы кезеңіне айналады: оқушы осы мәліметті түсініп, талдап, оны өзінің әлеуметтік тәжірибесі тұрғысынан бағалай отырып, соның

негізінде өзінің түсінігі мен түйісінуімен байланысты жаңа білім құрастыруға дағдыланады,оны керегіне жарата алады. Осылай оқыту процесінде оқушы білімді игеруге және жаңа білім құрастыру дағдылар мен әдістемесіне үйренеді.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс кезеңдерінен түзіледі:

I ФАЗА. Қызығушылықты ояту.

Үйрену процесі – бұрынғы білетін мен жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктердің өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да сабақ қарастырылғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі,не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады. Бұл кезеңде «Топтау», «Түртін алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Әлемді шарлау» т.б. әдістер жинақталған.

II ФАЗА. Ойлану мен үйренуге бағытталған бұл бағдарламаның екінші кезеңі мағынаны тану. Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауға көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі INSERT. Ол бойынша оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында V – «білемін», – «мен үшін түсініксіз», + «мен үшін жаңа ақпарат», ? – «мені таң қалдырады» белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады.

III ФАЗА. Тақырып туралы ой толғаныс – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарау, баға беру назардан тыс қалып жатады. Дәл осы кезеңде үйренуші не үйренгенін саралап, салмақтап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді. Белсенді түрде өз білім үйрену жолына қайта қарап, өзгерістер енгізеді, яғни нағыз білім шыңына көтеріледі, үлкен әлемге енеді. Сол білім арқылы өзінің өзгергенін сезінеді, өзгеше сенім, тәрбиелік даналыққа бастау алады. Толғануды тиімді етуге лайықталған «Бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», «Т кестесі» сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады. Олар оқушылардың бір-бірімен ой алмастыруын, ой түйістіруін қамтамасыз етеді. Әр оқушы өз шығармашылығын көрсете алады.

Біз оқушыларымыздың таланттарын шындай түсуін, шығармашылықтарын көрсете білуін және оны жетілдіре меңгеруін қалаймыз. Ол үшін мектеп, мұғалім оқушының табиғи нышандарының оянуына, оның ақиқатқа айналуына көмектесуі қажет. Осы тұрғыда «сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы өз уақытында қолға алынып, дидактиканың бүгінгі күні көкейкесті мәселесін шешуге бағытталған технология деуге әбден болады. Оқушының шығармашылығын шындайтын, оны ойы оқшау азамат етуге ықпалы мол әдістер жүйесі деп таныған жөн.

Ағылшын тілі сабағындағы **топтық және ұжымдық оқыту технологиясының** артықшылығы жайында айтатын болсақ, бүгінгі таңда топтық жұмыс жасау оқу процесін күшейту және оңтайландыру үшін қолданылады, сонымен қатар тұлғааралық қарым-қатынас құралдары айқын көрінсе, ал жеке жұмыс жасау кезеңінде: сөйлесу, жоғары сенім арту, өзара әсер, қолдау, оқушылардың қорларды тиімді пайдалануы, өзара көмек сияқты қарым-қатынас байқалмайды.

Ұжымдық оқыту технологиясы – шығармашылық, өнерпаздықты талап ететін үрдіс. Бұл технология оқушының өзіне ғана тән ізденісі, қабылдауы, болжамы, сезімі, шешімі, тұжырымы негізінде жазылады. Ұжымдық оқыту тәсілдерінің басты белгілері: әр баланың қабілеті, дарынын дамыту, ұжымдағы әрбір мүшені оқыту және әркімге ортақ жұмыстағы бір-біріне көмегі, ынтымақтастығы болып табылады.

Ұжымдық оқыту технологиясының тілді меңгертудегі маңызы зор. Шағын топтар, жұптар құруы арқылы оқушылардың жұмыстарын ұйымдастыра отырып, меңгерілетін оқу материалын қабылдау сапасы артады. Неге десеніз шағын топтар мен ұжымдар жұптар

және ұжым құрамындағы оқушының білімді қабылдау және өз ойын жеткізуге толық мүмкіндік алып 1 сабақ көлемінде үлкен материалды ауыспалы жұп құру арқылы, яғни өзінің серіктесінен немесе өзі серіктесіне түсіндіру арқылы меңгереді. Технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін қолдана отырып бірнеше коммуникативтік компетенциялар дамиды.

Ұжымдық оқытудың негізгі идеясы: Оқытуды әр бала жан-жақты дамитындай етіп ұйымдастыру.

Ұжымдық оқытудың басты принциптері:

- Жоғары қиындықта оқыту.
- Теориялық білімнің жетекші ролі.
- Оқытудың тәрбиелік мәнінің болуы.
- Дамыта оқытудың негізгі қағидалары.
- Мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас.
- Іс-әрекеттік оқыту тәсілі.
- Даму заңдылықтарын ескеру.
- Педагогикалық ықпалдың, дамудың алдын алу.
- Баланы іс-әрекет субъектісі ету.
- «Жақын даму аймағында» оқыту.
- Мақсатты оқу іс-әрекеті, оқу міндеттерін шешу.

Ұжымдық оқытудың бір түрі – **топтық жұмыс**. Дәстүрлі оқытудағы топтық жұмыстар тұрақты болып келеді, өздеріне берілген тапсырмаларды топ болып орындайды. Ұжымдық оқытуда тұрақты топ болмайды, олар үнемі ауысып отырады. Топтағы оқушылардың әрқайсысы басқа топқа барып, жұмыстарын ортаға сала алады, үнемі қозғалыс, ауысып отыру бұл оқытудағы топ жұмыстарының өзіндік ерекшелігін даралайды. Топқа оқушылар өз еркімен де, мұғалім нұсқауымен де кіре алады. Мұғалім оқушылардың қабілеті, іскерлігі, білім дәрежесіне қарай топтастырады. **Топтық жұмыстың басты тиімділігі:**

- берілген шектеулі уақытта пікір алмаса алады, ойларын ортаға салып үлгереді.
- пікір алмасуға, ортаға салуға, ынтымақтастықпен бірігіп, жұмыс істеуге, қорытынды жасауға қатыса алады.
- зерттеу, іздену іс-әрекетіне икемделеді.

Топтық оқытудың түрлі нұсқалары бар. Олардың бірі Student Team Learning (STL, топпен оқыту) болып табылады. Бұл оқыту нұсқаларының зерттемелерімен Джон Хопкинс университетінің ғалымдары айналысқан. Бұл университет басқа бірлескен оқыту нысандарының негізі мен түпкі тамыры болып табылады. STL тәсілінің мәні топтық мақсат құру. Ол барлық қатысушылар арасындағы өзара байланыспен әрқашан ұштасып, топтың әрбір мүшесінің өзіндік жұмысын көздейді. Топтың жетістігіне ерекше назар аударылады. Оқушылар бірге оқып, ізденеді.

STL мынадай 3 ұстанымдармен қиысады:

- «марапаттаулар»;
- әр оқушының дара(дербес) жауапкершілігі;
- әрбір оқушының жетістікке жетуге теңдей мүмкіндіктері бар.

Топтық жұмыстың табыстылығы мұғалімнің кәсіби және жеке қасиеттері мен оқушылардың бірге жұмыс жасауға деген ынтымағына байланысты.

Мұғалімдер мен оқушылар топпен жұмыс жасауға және топтық жұмысты ұйымдастыруға психологиялық тұрғыдан дайын болуы қажет. Басқаша айтқанда, оқушыларды алдымен топпен жұмыс жасауға үйрету үшін уақыт бөліп, тек содан соң ғана топпен шешуге арналған тапсырмаларды ұсыну керек. Егер жұмыс алдында оқушылардың нақты түсінуі үшін, не істеу керектігін түсінуі үшін нақты бағыт сілтеп, жағымсыз салдарды төмендетуге болады.

Сонымен оқушыларды топпен оқыту:

- топтық оқыту оқушылардың тілді үйренуге ынталандырады, пәнді меңгеруде тұрақты белсенділікті қалыптастырады;

- сабақта топтық оқытуды енгізу оқушылардан белгілі бір даярлықты талап етеді, сондықтан топтық оқытуды ендірудің бастапқы кезеңінде оқушыларда бейімделу процесі жүзеге асырылады;

- бүкіл сабақтарда топтық оқытуды қолдану мүмкін емес, сондықтан және мақсатқа сәйкес қолдануды жөнді деп есептейміз;

- топтық оқытуда ұжымдық ұмтылыстармен байланысты «бірге» оқытып, фронтальдық оқытудағыдай «қатар» оқытуды болдырмауды жүзеге асыру керек;

- оқушылардың сөйлеу дағдысын қалыптастыру мақсатында топтық оқыту арқылы топтық технологиясын қолдану әдістемесін барлық пәндер бойынша ендіру қажет.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда мұғалім қандай болу керек, оның кәсіби біліктілігі қандай жолдармен көрінеді? Мұғалім ең алдымен, бала жанының тамыршысы болуы тиіс. Бала жүрегінің перделерін дәл тауып, оны ойната білу оңайлықпен келмейді. Бұл ұстаздың өз мамандығына деген сенімділігі, бейімділігінен, айқын мақсатынан және бала жүрегіне жол таба білуінен көрінеді. Осы үшеуі мұғалім мейірімділігімен ұштасқанда нағыз тамыршы бола алады. Оқытуға деген ынта, өзіндегі барды асқан мейірімділікпен жеткізе білу – ұстаз шеберлігінің бір қыры. Ал сол ынтаны жеткізе білуде осы мақалада қарастырған «сын тұрғысынан ойлау технологиясы» және «топтық», «ұжымдық оқыту технологиялары» өз септігін тигізеді деген ойдамыз. Қазіргі кезде оқыту жүйесін заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, білімге, барлық оқу-әдістемелік жүйеге жаңа талап қойылу үстінде. Осы талаптарды ескере отырып, алдыға қойған мақсат – оқушыны оқуға қызықтыратын, қабілетін арттыратын жағдай жасау. Қазіргі заман мұғалімі өз пәнінен білімді ғана емес, тарихи танымы мол, педагогикалық-психологиялық сауатты, озық педагогикалық технологияларды меңгерген ұстаз болуы қажет. Өз ісіне берілген, жаңалықты жатсынбай қабылдайтын, ұлттық қасиеттеріміздің асылдарын асқақтата отырып, шәкірттеріне нұр құятын ұстазды ғана бүгінгі күннің лайықты тұлғасы деуге болады. Бұл лайықты тұлғаға жету үшін ізденіске жүру қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР жалпыға міндетті білім берудің мемлекеттік стандарттары; Жоба, // 12 жылдық білім беру, 2006.

2. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын сабаққа тиімді пайдалану // Бастауыш мектеп, 2005, №4.

3. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы // Педагогикалық кеңес, 2009, №5.

4. Мектепте топтық жұмысты ұйымдастыру, Маденова Л.М. – магистр, оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Қазақстан

5. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров / Сост. Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. — М.: Академия, 2000.

6. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология М., 2002

7. <https://agartu.com/526-zhymdy-oytu-tehnologiyasy.html> (Қаралған күні: 02.11.21)

8. <https://stud.kz/sabak-zhospary/id/17118> (Қаралған күні: 02.11.21)

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА МЕТОНИМИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Процесс перевода всегда представлял определенные трудности для переводчика.

Выдающийся русский поэт и переводчик XVIII века, В. В. Капнист писал: «Кто берется за перевод, тот принимает на себя долги, которые уплатить обязан, хотя не тою самою монетою, но такою же суммою» [1].

Трудность перевода для переводчика заключается в том, чтобы передать смысл и содержание с максимальной точностью и с учетом особенностей собственной национальной культуры, которые могли бы способствовать восприятию читателя текста перевода.

Перевод художественной литературы представляет собой гораздо более сложную проблему и вопрос точности решается здесь в несколько ином плане. В художественной литературе используются образы в широком смысле слова, ибо искусство есть мышление образами. Образность создается писателем самыми разнообразными языковыми средствами, и для этого он пользуется всем богатством языка. Поэтому переводчик должен особенно тщательно взвешивать все детали, из которых складывается художественное впечатление, чтобы в переводе не лишиться произведения его яркости, красочности и индивидуальных особенностей стиля автора. Но, вместе с тем, переводчик не должен слепо копировать каждую деталь, если это идет вразрез со стилистическими нормами русского языка. В случае необходимости переводчик имеет право заменить один прием другим производящим равный эффект.

Основой передачи стилистических средств, таких как метафора и метонимия, в различных языках могут быть универсальные понятия, основанные на общечеловеческих представлениях о реальности или специфические понятия для отдельно взятой культуры, то есть основанные на представлениях, присущих лишь носителям данной культуры, и которые для носителей другой культуры непонятны.

По мнению О.А Сулеймановой в существующих работах, посвященных переводу, как правило, рассматриваются разрозненные переводческие проблемы, отсутствует эксплицитно выстроенная иерархия переводческих трудностей; они не представлены в едином концептуальном ключе, и даже проблема переводческой эквивалентности на практике часто решается в пользу эквивалентности лексической, в лучшем случае синтаксической, с чем нельзя согласиться [2].

Создаваемые переводческие эвристики в первую очередь должны быть основаны на учете совпадения/несовпадения когнитивных структур языка перевода и оригинала. Неучет этого неизбежно приводит к неадекватному переводу. Для обучения стратегии адекватного перевода необходимо выстроить систему доминант сверху вниз, т.е. пособие по грамматическим аспектам перевода должно основываться на структурно-функциональном подходе, поскольку именно учет функции языковой единицы позволяет установить структурные соответствия между языком перевода (ПЯ) и языком источника (ИЯ) и, в конечном счете, предложить строгие механизмы переводческих решений [2].

Основой передачи метафоры и метонимии в различных языках, могут быть универсальные понятия, основанные на общечеловеческих представлениях о реальности или специфические понятия для отдельно взятой культуры, то есть основанные на представлениях, присущих лишь носителям данной культуры, и которые для носителей другой культуры непонятны.

Основной проблемой перевода метонимического словоупотребления, по мнению Т.А. Казаковой, является различие как в способах метонимизации, так и в степени ее распространенности в речи на исходном и переводящем языках. [3]. В отличие от метафоры, направленной на сопоставление, уподобление объектов друг другу с целью выявления сущностного сходства, употребление метонимии в любом языке направлено на индивидуализацию объекта путем выделения какой – либо характерной черты и вынесения ее на первый план в способе именовании: знаменитые пикейные жилеты (*the pique waistcoats*) из «Золотого тельца существует как наивысшее выражение» индивидуальности во всем остальном совершенно безликих персонажей. Метонимия, в отличие от метафоры, никогда не преобразуется в сравнение, но зато часто переходит в эпитет, в частности, в субстантивированный эпитет: «Two men? one with thin black hair and the other with luxurious red mop, stood side by side, like day and night. The red was smiling ready to see the funny side of danger, the black, with his wry face and triangle eyebrows, was the embodiment of despair».

«Два человека, один с жидкими черными волосенками, другой с пышной рыжей шевелюрой, стояли бок о бок, как день и ночь. Рыжий мечтательно улыбался, как будто усматривал что-то забавное в опасности; черный, с кислой гримасой и страдальческими бровями, казался воплощением отчаяния».

В данном примере исходная метонимия практически не представляет трудности для перевода, т.к. в структурном и содержательном отношении способы ее выражения совпадают в английском и русском языках.

По словам Казаковой Т.А. наибольшую сложность для перевода представляют такие случаи метонимического переноса, которые основаны на ассоциации:

А) между предметом и одним из его признаков – метонимический эпитет;

Б) между целым и частью предмета – синекдоха;

В) между именем собственным и именем нарицательным, обладающим общей содержательно-признаковой основой – антономасия.

Метонимия способна создавать удивительные по меткости метонимические эпитеты на основе ассоциации между предметом и одним из его свойств или признаков, например: «В кабинет буквально ввалилась джинсовая девица». Здесь детали туалета переносятся на определение самой носительницы этого туалета. Такие эпитеты не всегда переводимы в силу двойной трудности, включающей возможные преобразования самой структуры атрибутивного словосочетания. Например, при переводе данного предложения с русского на английский язык теряется возможность сохранения метонимичности: «A girl in her full denim outfit nearly fell into the office». Выражение «a denim girl» не вполне приемлемо в английском языке, т.к. *denim* не является собственным признаком объекта. Единственным средством перевода здесь является преобразование признака в объект, т.е. рекатегоризация исходной единицы, но при этом теряется подчеркнутая индивидуальность признака джинсовый [4].

Одной из разновидностью метонимии является синекдоха (греч. *synecdoche* – подразумевание, соотнесение), которая проявляется в употреблении названия части вместо целого. Сложность ее для перевода состоит в том, что в разных языках способы и ограничения в выражении категории «часть – целое» могут сильно отличаться друг от друга. В английском языке синекдоха зависит от придания синтаксической функции тому или иному слову. Это осложняет перевод и требует замены самого выразительного средства каким-либо другим стилистическим оборотом. Например: в предложении «These wheels will drive you at your pleasure» *these wheels* употреблены как синекдоха вместо *this car*.

По мнению Казаковой Т.А. известные трудности связаны и с различием проявлений антономасии в русском и английском языках, что сопровождается неизбежными преобразованиями при переводе. [4]. Казакова Т.А. считает, что применение метонимии в области торговых наименований продукции по имени владельца фирмы пока отсутствует в русской речевой традиции [4]. Выражение *to buy some Kellogg's* может быть передано

только либо с восстановленной основой (купить хлопья фирмы Kellogg's), либо даже без метонимического компонента (купить кукурузные хлопья).

Вслед за Казаковой мы хотели бы отметить трудности перевода именных метонимий, отражающих имена, широко известные в рамках исходной культуры, но практически не имеющие значения или вообще неизвестные в переводящей культуре. Например, для перевода фразы «Эти пустые статьи и статейки пишутся то французскими Маниловыми, то американскими Чичиковыми» необходимо хорошо представлять себе, говорит ли что-либо англоязычному читателю такое имя. Как правило, в таких случаях наиболее частый вариант перевода – это расшифровка качества, обозначенного метонимическим именем, сопровождаемая разрушением метонимии, например:

Казакова Т.А. рекомендует следующие правила перевода метонимических единиц:

1. Полный перевод метонимической исходной единицы применяется в случае полного совпадения языковых и культурных традиции выражения индивидуального свойства в английском и русском языках.

2. Структурное преобразование исходной метонимии применяется в условиях несовпадения грамматических норм, когда исходный контекст, в котором употреблена метонимия, не может быть грамматически полностью воссоздан на языке перевода.

3. Семантическое преобразование исходной метонимии происходит в условиях отсутствия в переводящем языке способа выражения для исходного индивидуального признака.

4. Функциональное преобразование исходной метонимии применяется в условиях несовпадения стилистического статуса метонимической единицы в исходном и переводящем языках.

5. Полное преобразование исходной метонимии, то есть восстановление прямого именованного применяется в условиях значительного расхождения культурных традиции, когда исходное метонимическое слово не существует в переводящем языке и неизвестно переводящей культуре [4].

Таким образом, можно отметить, что от умелого, тактичного перевода чужих прецедентных имен в значительной степени зависит и успех в деле сохранения национального колорита всего произведения. А для этого требуется, помимо владения иностранным языком, еще и широкая переводческая культура. перевод таких явлений как метонимия и метафора требуют особого внимания и максимальной точности, так как переводимое произведение несет в себе образы автора как носителя языка, культурных реалий и ассоциаций, и образы переводчика как носителя своего языка и культуры.

Список литературы

1. Веселовский А.А. «Капнист и Гораций», СПб., 1910 г.
2. Сулейманова О.А. Грамматические аспекты перевода. М., 2010 г.
3. Е.С. Кубрякова «Когнитивная лингвистика» М., изд. Наука - 1981г.
4. Казакова Т. А. Практические основы перевода Санкт-Петербург, 1989 г.

Tileubayeva M.S.,
PhD, senior teacher
Amanbayeva D., Shaik A.,
Almaty, Kazakh Ablai Khan university
of international relations and world languages
Almaty (Kazakhstan)

SPEECH ACTIVITY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

In the period preceding the new century, the social and cultural context of foreign language learning has changed significantly. Its educational and self-education indicators at school and university, its professional importance in the labor market as a whole are significantly increasing, which leads to an increase in motivation in learning the language of international communication. As a result, the demand for foreign languages has increased. New challenges include changes in language skills requirements, defining new approaches to content selection.

The object of formation of this type of linguistic activity is the teaching of a foreign language, distinguishes methodists: B.V. Bim I.L. Gez, psychologists: I.A. Winter, R.S. Nemova, E.A. Savina

There are differences between the concepts of "language" and "speech". To put it simply: a language is a system of signs, the units of which and the relationships between them form a hierarchically ordered structure. They talk about the system of Russian, English and other languages. Sounds, morphemes, words, phrases, sentences are universal sound units. Each unit belongs to a specific language level. These levels are interconnected and strictly ordered: sound - morphological - syntactic - semantic.

One of the main means of communication is speech, speech communication. According to scientists, two-thirds of human communication consists of speech communication.

The concept of "speech" has several meanings:

- a special kind of human activity;
- a kind of communication using language (what is usually called the style of language, syllable), which is characterized by the selection of certain lexical and grammatical means depending on the conditions and goals of communication (business speech, official speech, poetic speech, professional speech, etc.);

Since "speech activity is a specialized use of speech for communication, a special case of communication activity," then "speech is a potential component of any activity, for example, cognitive (mental), mnemonic, etc." [Leontyev A. A. Psychology of communication. - M., 1999., p. 56].

Speech is actual, individual; speech is present in us from time to time in the state of reality. Developing the idea of Saussure, the researchers suggest that "speech activity as a whole, as an integral, concludes the sequence: this is the sequence of the transition of a language that constantly exists in the speaker (therefore, regardless of the specific moment) to speech (into speech) belonging to the speaker only at specific times" [Guillaume G. Principles of Theoretical Linguistics. - M., 1992, p. 37]. The nature of the impact of the speaker's (writer's) speech on the interlocutor (reader) depends on how this transition is carried out.

Motivational influence of training in different types of interaction

1. The interrelation of different types of speech activity should be natural in a certain sense throughout the entire course of study. When implementing this approach in teaching, receptive types of speech activity should correspond to their purpose, which consists in extracting valuable information for the student, and productive ones - in its presentation.

2. The transition from one type of speech activity to another in the learning process should be motivated. To fulfill this condition at the initial stage of training, it is necessary to logically and thematically combine the student's learning activities related to mastering various types of speech activity, just as it takes place in a situation of natural communication.

3. The process of mastering the types of speech activity should be as close as possible to the main educational activity of students. Compliance with this condition contributes to the development of the student's interest in learning a foreign language. In this case, from the very first classes, the student begins to realize that in high school the process of mastering a foreign language is part of professional training in the field of the chosen field of study.

a) The use of logical and linguistic features of special material.

The interaction of types of speech activity is carried out in the most effective way on special material, especially on the material of exact sciences, as well as natural sciences and various fields of technology, in which the methods of exact sciences are increasingly used. This material has a thematic integrity based on a close logical relationship of concepts, sufficient definiteness (unambiguity) of concepts, as well as an accepted international system of symbols and symbols. A good logical organization of the content is combined in this case with the corresponding linguistic organization, which is expressed in an unambiguous and economical design of the content. The use of logical and linguistic features of literature in the field of training in teaching a foreign language allows us to build quite interesting and meaningful forms of educational work in which various types of speech activity appear in their natural interaction.

b) Transfer of some essential psychological features of the main educational activity of students to the processes of mastering the types of speech activity.

The question of the commonality of the processes of mastering a foreign language and the system of scientific concepts was raised with sufficient thoroughness by L.G. Vygotsky [2] and received further development in psychology. The implementation of this approach involves a significant activation of the student's intellectual activity in the process of mastering a foreign language and at the same time contributes to increasing the student's interest in this process. The task method contains an attempt at such an implementation. This method was developed for teaching a foreign language to students specializing in the field of exact sciences. When teaching using this method, the interaction of types of speech activity, implemented in meaningful, logically interrelated and unambiguous statements, bearing the character of deterministic tasks, is perceived by students as an interesting process similar to deductive reasoning of exact sciences. It is important to note that the processes of solving language problems in their psychological essence (but not the degree of complexity) approach the processes of solving problems in the field of exact sciences. For example, the tasks of revealing the meanings of linguistic units through the context of oral and written statements in their structure and psychological characteristics of the decision process correspond to the widest class of mathematical, physical and other tasks - the tasks of finding the unknown. This correspondence consists, in particular, in the fact that the set of known contextual data that make up the utterance uniquely determines the answer, i.e. the unknown meaning of the word or the unknown function of the grammatical unit. As the research data showed, E.I. Bader, Z.M. Tsvetkova, students of the faculties of exact sciences, as well as the students of technical universities reveal the meanings of new words through the context more successfully and show a stronger and more sustained interest in this process than the students of humanities.

The original treatise is Speech Activity Theory of the activities of A. N. Leontiev. The first thing to pay attention to the speech activity can be considered independent nature of human activity.

The development of the concept of speech activity is sufficient to be fully presented by A. A. Leontiev in connection with the methodology of teaching Russian as a foreign language. According to A. A. Leontiev, the most important moments in the process of mastering the language to be studied are highlighted in the activity-orientation in the conditions of action, types of activities and oral operations, the development plan according to the orientation, the implementation of this plan and control. The most famous interpretation of a foreign language, the direction and functioning of a B. V. Belyaev. According to the author, this is 1) a prayer to the communication process, and 2) speaking exercise in foreign languages, training. This foreign

language-speaking activity, such as training, provides the formation of the secondary skills to express their own thinking, reading, writing.

In the current and psychological literature on the problem of teaching foreign languages, there is more and more talk of "speaking activity in a foreign language", "speaking activity in a foreign language", etc. Speaking activity in a foreign language is taught through brainings. There are many ways to interest students while developing their language skills at the same time.

References

1. Leontiev A.N. Problems of the development of the psyche. M. Ed. Moscow State University, 1981. p. 312.
2. Vygotsky L.S. Thinking and speech. *Sobr. soch. M. Pedagogika*, 1982. Vol. 2. p. 357.
3. Bader, E.I. The method of the problem as a condition for the natural interaction of types of speech activity. - Collection: Questions of teaching the main types of speech activity in a non-linguistic university. - M., 1977.
4. Alkhazishvili A.A. Fundamentals of mastering oral foreign speech. M., 1988.

Tileubayeva M.S.,
phd, senior teacher

Jabbarova K.,
master's student

Gaaze M.,
master's student

Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World Languages Jsc
Almaty (Kazakhstan)

THE ROLE OF PLANNING IN EDUCATIONAL PROCESS

The progressive changes are taking place everywhere and the growing multiplicity of the educational system has turned the lesson planning skill into an imminence. People worldwide are struggling numerous issues like demographic outburst, labor force raising demand, disparity between the economic challenges and educational outcomes, as well as rambling supplement of systematic improvements. All these posers are met by the education system being urged to adapt and invent instant solutions, so planning ability is getting both crucial and obligatory.

Since educational institutions can be regarded as organizational enterprises, it is worth considering managerial nature of the planning competence, acting simultaneously as a motivation and strategic tool. For example, motivational tendency of H. Fayol's point of view determines the role of the planning function as the most decisive one. Planning process is compulsory for the whole organization to participate in, because the right strategy, accommodated at all company levels, guarantees not only success itself, but the persistence of this success [1].

Before a pedagogue goes into a lesson, being precise about what exactly is wanted, turns very supportive. Loads of things are going to occur on the spot in the class – one cannot ever fully prophesy how apprentices will react to anything – but the better prepared tutors are, the more probably is that they will be ready to get through whatever happens. Potentially one can conduct good lessons sometimes without any pre-planning, but planning activity enhances the number of teacher's options – and in doing so, multiplies the chances of a successful lesson.

Although teachers training courses tend to require preparing detailed paper plans, it is vital to cognize that planning is basically a thinking skill. Planning is visualizing the lesson before it

takes place. It covers prognosis, expectation, ordering, organizing and pruning. There are several major areas to think about:

Atmosphere: can you imagine the atmospheric mood of the lesson? Can you foretell what the lesson impression will feel like for any one specific disciple?

The learners: how will the class make the learners get excited? Will they delight doing the lesson? Will they extract any benefit from it?

The aims: what will be attained? What is the teacher going to obtain?

The teaching point: what are the lesson components – the abilities that will be mastered and the matters will be dealt with?

The tasks and teaching procedures: What teaching methods will the tutor use? What order will they come in?

The challenge: what difficulties will the learners be inspired to overcome?

Materials: what textual resources, technological tools, etc. will be used?

Classroom management: what will you say (as a teacher)? How will the classroom be arranged? How much time will each lesson phase take? [2, pp. 109-111].

However, teachers should take into account the phenomenon known as ‘the planning paradox’. In his article, the trainer Craig Thaine reported how he and his co-workers magnified the stress on timetabling and lesson planning in their teacher training courses. Notably, he asked programme participants to design a three-day timetable sequence of five hours a day in order to prepare candidates adequately in the crucially important skill of timetabling in blocks by day, week or even month. Feedback to this additional planning accent was, he stated, incredibly positive both from teachers and from apprentices themselves [3]. In an exceptional blast in return to this article, however, Mario Rinvoluceri doubted the very suppositions on which Craig Thaine’s research was set up. The main objection introduced by Rinvoluceri is rather worth mentioning for a better understanding of the planning nature and its complexity: “*How can I possibly, on a Sunday evening, know what will make sense to me and to at least some in my learning group the following Friday morning? Why do you consciously teach your trainees to elaborate mental structures that ignore their flesh-blood, here-and-now learners?*” [4] Rinvoluceri’s anxiety mood is backwashed by David Mallows, who highlights that what virtually occurs in a class is the output of a mind-conversational system that is enormously compound. Put another way, as the lesson evolves (as the learners interact with their tutor and with the subject they are aimed to acquire), things go on and manifest, hinging on what has happened and what is happening section by section. Yet by stimulating teachers to arrange lessons with inherently unshaded targets, this approach could well be generating trainers who are unfamiliar with the complicated patterns that are woven in the reciprocity between students and the subject to which they are put up and which they inevitably change by their learning activity [5].

Then, this is the planning paradox. Conversely, it is absolutely insane to go into any situation without having analyzed what position you are going to take in it. However, contemporaneously, if one foreordains what is going to come off before it has actually happened, this person may be in jeopardy not only of overlooking what is right in front of them, but more dramatically, one might be unaware of ways of further professional growth, too. In his respond to M. Rinvoluceri’s comment, Craig Thaine outlined that for fresh-new tutors a plan – a well-considered mind structure – could play the role of a map one is seeking for at first. Inexperienced trainers, particularly, lacks such maps to help them through the teaching landscape. And students are eager to know what their tutor has in store for them as well. Obviousness of teacher planning serves to secure their confidence in the person who is teaching them, whereas a total disability to plan might seem reckless to both students and others [6].

Whatever someone’s reaction to the planning paradox is, nevertheless, the truth remains that most instructors do meditate about what they are going to teach before they go into auditorium. Lesson strategies lean both on teacher’s own vision about what will be relevant and on what the syllabus is urging them to do. In both occasions, solutions rely not only on the syllabus designer’s (or lesson planner’s) comprehension of how, for example, language entities are reflected in

correlated topics and tasks, but also on realization of the demands and aspirations of the students. Aloof from the syllabus and tutorial session's organization the following background elements should be taken into consideration:

Targets. Possibly, the most significant component of any plan is the part where a teacher reveals what the objectives are. These are the results which all the teaching strategy will try to attain – the wither points on a tutoring map. The best lesson goals are specific and determined towards an impact which can be measured. If a teacher says *My target is that my students should/can... by the end of the class*, he/she will be able to register after the lesson whether that target has been achieved or not. Aims should correlate with what the tutor hopes the learners will be able to perform, not what the tutor is going to do. A goal such as to teach, for instance, the past continuous is not actually a goal at all, except for the trainer. Many pedagogues utilize the abbreviation SMART to depict teaching sessions' aims, which should be specific, measurable, achievable, realistic and timed. A class will normally have multiple aims. A trainer could well state, for example, that our general target is to develop the apprentices' speaking ability, but concrete objectives are to foster them to foretell content, to use assuming strategies to surmount vocabulary problems and to provide an imaginative answer to what they collide with.

Class profile. A class members' description reveals who the learners are, and what can be anticipated of them. It is possible in this part of the plan (or in a single document), to give more detailed information about every student in particular. Such circumstantial description will be especially useful with smaller groups but becomes extremely hard to do properly with larger audience. Nevertheless, a notation of knowledge of individual learners, acquired through various tools of observation, home task and test scores is inestimable if a teacher is to meet individual needs.

Assumptions. Some teaching programmes demand tutors to explain the assumptions on which the teaching session will be built. This implies asserting what one assumes the students know and are capable of. For example, for a 'cosmic' lesson plan, founded upon the *Space Travelling* topic, it is highly probable that teachers suppose their students, having studied the third conditional (*would have V3*) beforehand, will not have much difficulty with the structure of *should have V3*. The tutor suggests that they will be able to consider items they desire to take into space with them, especially because during the previous session they spoke about packing to go travelling. Besides, relying on the latter unit on interviews, the teacher presumes that the apprentices will be able to get around with relevant interview questions.

Personal goals. Certain tutoring strategies requires trainers to catalog their personal objectives for a lesson or practical session as a tool of instigating some kind of evolution and repulse. Individual targets are those when one chases to test something that they have never performed before or is determined to try to do better at something which has evaded the tutor earlier. In the same way, a personal goal could be *In this lecture session I am going to try to provide more detailed explanation, particularly when I get students to follow the presentation*. Maybe the teacher has selected this target because he has been condemned about his material-explanation way in the past, or perhaps he has concentrated on this as a part of his own action investigation.

Skill focus. Occasionally the knacks the learners are going to be focusing on are revealed in the targets detailed by the teacher (e.g. *The students will be able to talk about what they had been doing using the past perfect continuous tense*). Sometimes, although, the tutor may want to note the structures, functions or some specific entities separately, so that an observer can immediately and evidently see what the course participants are going to study.

Timetable fit. It is necessary to outline where a learning session fits in a succession of classes – what occurs before and after it. A supervisor or an observer should see that the tutor has pondered about the role of this lesson within a more extended course.

Potential learner problems and possible solutions. A high-quality plan tries to forecast feasible decoys and offers methods of working them out. It covers disjunctive activities too in case a teacher finds it vital to draw away from the lesson strategy, supposed as a model to follow to. When tutors have to transform their lessons significantly, they may elect to abnegate what they are

doing and use peculiar practice styles altogether. If the lesson develops faster than it was expected, supplementary material will be needed anyway.

Success indicators. Some teaching strategies cover listing how teachers will be aware whether or not their learners have been successful. A success indicator might be, for example, that apprentices can unhesitatingly produce spontaneous correct statements about what people should have done, or perhaps can provide coherent and persuasive responses in an interview role-play situation. The purpose of involving success indicators in the lesson plan background is that then both teacher and students can freely estimate if the lesson targets have been attained.

Though, planning a lesson is not the same as scripting a lesson. Study sessions are not plays where students and their teacher have to memorize and reproduce words in a predetermined sequence. What tutors take into the class, in other words, is a proposal for action, rather than a lesson projection to be followed servilely, so it is crucial to take into account the following issues:

Magic moments: when an interaction evolves surprisingly or when a topic demonstrates a level of interest in the students which had not been anticipated. This is the moment when students suddenly are really eager to consider the topic, or when one of them produces something that, even if it goes outside the plan, is so special, stimulating or intriguing, that everyone, including the teachers themselves, wish to discuss it or follow it up. When such magic moments take place, a tutor has to make often spontaneous decisions about what to do next. One could, surely, keep on with the planned scheme as if the moment had never come up. Yet that might not only spoil a glorious opportunity for real interaction but could also manifest to students that teachers are not actually respecting them and listening to them in the ways they suggested were so significant for a flourish-kind rapport. A better course is to identify the magic moment and meditate how it can be utilized, rather than denying it life because it does not fit into the plan.

Sensible diversion. Between times non-magical things occur which causing teachers to wonder what to do next. For instance, apprentices might begin to try to survey some new grammar or vocabulary which were not scheduled to be introduced. Yet this unexpectedly appears as a perfect moment to do some work on the subject which has arisen, and so the teacher takes a derivation and explains something which had not been supposed to be explored at all.

Unforeseen problems. The latter may always crop up: some students can find an exercise that the teacher considered as exciting incredibly tedious; a material part may take more or less time than was expected; it is viable that something the tutor evaluated to be quite onefold for the students turns out to be very hard (or vice versa) [7, pp. 364-374].

So, developing and using a plan means having a permanent dialogue between what is intended to be done and what is virtually happening. Take another way, it is completely right and sound to design learning results which the teachers hope their students will obtain.

References

1. Fayol, H. General and Industrial Management. Martino Fine Books, 2013.
2. Scrivener, J. Learning Teaching. A Guidebook for English Language Teachers. Macmillan., 2011. pp. 109-111.
3. Thaine, C. Dealing with Timetabling on Second Language Teacher Training Courses. The Teacher Trainer, 10/1, 1996.
4. Rinvoluceri, M. Letter to Craige Thaine, The Teacher Trainer, 10/2, 1996.
5. Mallows, D. Non-Linearity and the Observed Lesson. ELT Journal, 2002.
6. Thaine, C. Letter to Mario Rinvoluceri. The Teacher Trainer, 10/3, 1996.
7. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman, 2007. pp. 364-374.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ АЙМАҚТАНУ

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Гапурбаева Ш.Р.,

к.э.н., доцент,

Международный университет Кыргызстана

г. Бишкек (Кыргызстан)

ВНЕШНИЕ МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ ЮЖНОГО РЕГИОНА

По прогнозным оценкам численность трудовых ресурсов на юге КР будет увеличиваться. Данная ситуация на рынке труда сказалась на миграционных процессах в регионе. В современных условиях решающее воздействие на предложение рабочей силы оказывают процессы внешней и внутренней миграции, которые определяют количественные и качественные характеристики населения в целом и трудовых ресурсов в частности. Отток населения в трудоспособном возрасте вследствие трудоизбыточности приводит к изменению качественных характеристик трудовых ресурсов региона. Можно согласиться с Г.В. Кумсковым в том, что «потеря высококвалифицированных кадров специалистов и рабочих, не востребованных на данном этапе социально-экономического развития, грозит обернуться в обозримом будущем острым дефицитом на профессиональную рабочую силу и потребует несоизмеримо высоких затрат на восполнение безвозвратно утраченного высококвалифицированного потенциала» [1, с. 124].

Среди причин выезда жителей южных областей за рубеж первое место занимают причины личного, семейного характера и поиск работы. Внешняя миграция вызывает негативные изменения качественного состава трудовых ресурсов. Среди мигрантов в возрасте 16 лет и старше наибольший удельный вес принадлежит лицам, имеющим среднее общее образование – 32,8%, среднее специальное образование – 29,6%, высшее образование – 6,6%, начальное и ниже – 5,5%, незаконченное высшее – 3,4% и не указавших образование – 5,4%. Увеличение оттока из региона квалифицированных кадров может привести к острому дефициту профессиональной рабочей силы. Лица, выехавшие за рубеж республики в 2002 году по профессиям и видам экономической деятельности распределялись следующим образом: рабочие – 24,5%, специалисты и другие служащие – 18,4%, руководители – 1,7%, не указавших свое должностное положение – 55,4%. Это говорит о том, что в миграционном движении населения участвует его наиболее квалифицированная, образованная часть.

В результате миграционных процессов происходит нарушение половозрастной и профессионально-квалификационной структуры населения. Причины внешней миграции населения республики многообразны: причины личного характера, неудовлетворенность жизненными условиями, безработица и т.д.

Внешняя миграция населения по полу южным регионам Республики отражена в таблице 1.

Таблица 1. Внешняя миграция населения по полу южным регионам Республики

Кыргызская Республика	число прибывших			число выбывших		
	Оба пола	мужчины	женщины	Оба пола	мужчины	женщины
2016	3497	1648	1849	41287	19792	21495

2017	3829	1901	1928	33380	15729	17651
2018	3903	1929	1974	54531	27440	27091
2019	6337	3162	3175	45740	22121	23619
2020	5532	2760	2772	13019	5471	7548
Баткенская область						
2016	291	141	150	2287	1344	943
2017	318	172	146	2383	1338	1045
2018	360	208	152	3168	1911	1257
2019	459	250	209	2720	1535	1185
2020	457	270	187	534	202	332
Джалал-Абадская область						
2016	303	163	140	5089	2659	2430
2017	416	227	189	4188	2064	2124
2018	366	183	183	8431	4371	4060
2019	856	425	431	5837	2869	2941
2020	863	442	421	1148	452	696
Ошская область						
2016	178	92	86	5278	2955	2323
2017	250	135	115	5124	2692	2432
2018	255	133	122	10740	6004	4736
2019	614	336	278	8589	4548	4041
2020	685	366	319	1350	582	768
г.Ош						
2016	73	5	38	1952	936	1016
2017	87	43	44	1566	750	816
2018	99	56	43	6518	3645	2873
2019	189	203	186	3940	2103	1837
2020	564	298	266	532	221	311

Источник: Демографический ежегодник КР 2016-2020 гг.

Анализ таблицы 1. показывает, что во внешней миграции по данным статистики преимущественно участвуют мужчины. Как показал анализ внутренней миграции в ней больше участвовали женщины.

Анализ причин выезда русскоязычного населения областей был проведен Г.В. Кумсковым в 1989-1999 годах. В то время основными условиями, влияющими на решение о перемещении за рубеж, мигранты называли: низкий уровень жизни, беспокойство за будущее детей (по 47%), неуверенность в надежной правовой защите (27,7%, безработицу (10,8%).

К неблагоприятным факторам опрошенные отнесли: материальные условия жизни (61,4%), бытовые условия (50,6%), условия труда (38,6%), сложившиеся межэтнические отношения (16,9%). [1, с. 74].

Увеличение интенсивности миграции в постсоветский период было вызвано комплексом причин: экономических, демографических, политических, социальных. Среди них можно выделить наиболее действенные – это дисбаланс между спросом и предложением на рабочую силу, низкий уровень жизни.

Важнейшими факторами, вызвавшими повышение интенсивности миграционных потоков являются экономические. В процессе реформирования экономики, приватизации объектов государственной собственности многие предприятия прекратили свою работу, большие массы работников оказались безработными, резко сократились объемы производства, заметно снизился уровень жизни. Все это вызвало как внутреннюю, так и внешнюю миграцию населения. Заметную роль в качестве причины миграции играет

демографический фактор. На юге Кыргызстане сохраняется относительно высокий естественный прирост населения, который в сочетании с глубоким кризисом экономики вызывает трудоизбыточность региона и это усиливает интенсивность миграционных потоков.

Дополнительным демографическим фактором, ведущим к избытку рабочей силы в республике и к формированию потоков трудовой миграции является высокая концентрация населения в сельской местности, где наблюдается высокий уровень рождаемости населения.

Миграция населения имеет глубокие социально-экономические последствия. Произошедшие глубокие перемены в социально-экономической жизни Кыргызстана, а именно радикальное изменение прежней экономической системы, сложности реформирования экономики привели к перманентному социально-экономическому кризису, к резкому сокращению уровня производства во всех сферах народного хозяйства, к значительному снижению уровня жизни населения.

Внешние и внутренние миграционные процессы в Кыргызстане в постсоветский период привели к изменению структуры национального состава населения республики. Это показывают данные таблицы 2.

Таблица 2. Численность этнических групп за 2010-2020 годы (по данным переписей населения К.Р.)

	Численность		%		Данные НСК на начало года		
	2010 г.	2020 г.	2010 г.	2020 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Все население	4257755	6 523 529	100	100	6 256 730	6 389 500	6 523 529
Кыргызы	2229663	4 804 369	52,4	71	4 587 430	4 695 646	4 804 369
Узбеки	550096	964 379	12,9	14,3	918 262	940 628	964 379
Русские	916558	344 950	21,5	7,8	352 960	348 935	344 950
Украинцы	108027	9 943	2,5	0,4	11 252	10 600	9 943
Дунгане	36928	73 977	0,9	1,1	70 534	72 240	73 977
Уйгуры	36779	59 367	0,9	0,9	57 002	58 168	59 367
Таджики	33518	57 612	0,8	0,9	54 976	56 219	57 612

Источник: Нацстаткомитета КР 2010-2020 гг.

Данные таблицы 2, свидетельствуют о том, что удельный вес кыргызского населения в 2020 году по сравнению с 2010 годом вырос с 52,1% до 71, 2% в 2020 года, а к начало 2021 года это величина выросла еще на 0,3%. Наибольшее уменьшение доли в структуре населения КР принадлежит русской этнической группе (с 21,5% в 2010 году до 7,8% в 2020 году) 14%.

В современных условиях в Кыргызстане сложилась ситуация, когда население из более бедного региона – юга республики выезжает, как правило, на заработки в Россию и Казахстан. Выезд на работу в эти страны закономерен, так как средняя номинальная заработная плата в Кыргызстане и расчетный минимальный потребительский бюджет в несколько раз ниже, чем в России и Казахстане. Трудоустройство за пределами своей страны сформировало крупный сегмент рынка труда, созданный исключительно благодаря инициативе самих граждан. Миграция населения – важный социальный механизм перехода к рынку.

Таблица 3. – Внешняя миграция населения Кыргызстана по странам, чел.

	2016	2017	2018	2019	2020
Миграционный прирост, отток (-)	-37790	-29551	-50628	-39403	-7487

<i>в том числе со странами СНГ</i>	-37497	-29315	-50430	-39261	-7362
Казахстаном	-2553	-2653	-4937	-2816	-2418
Молдовой	1	-	-	-	-2
Россией	-35168	-26758	-45414	-36476	-5099
Таджикистаном	359	176	164	132	241
Туркменистаном	8	-2	2	-	3
Узбекистаном	-36	31	-88	21	-21
Украиной	-47	-39	-73	-67	-35
Стран СНГ без указания территории	-	-3	-	-2	-
Странами Балтии:					
Латвией	-	-	-	-	1
Литвой	-	-	-	-3	-
Эстонией	-	-1	-	-	-
Стран вне СНГ	-293	-235	-195	-142	-126
в том числе:					
Германией	-125	-125	-97	-62	-74
Израилем	-13	-11	-20	-9	1
США	-83	-83	-77	-90	-68

Источник: Демографический ежегодник КР 2016-2020 гг.

Данные таблицы 3. показывают, что самый большой миграционный обмен в сфере внешней миграции Кыргызстан в последние годы имеет с Россией и Казахстаном. Данные по внешней миграции населения Ошской, Джалал-Абадской и Баткенской областей по странам приведены в приложении в таблицах 1-8. Они показывают, что почти весь миграционный обмен в сфере внешней миграции трех областей идет с Россией.

Выезд населения за пределы Кыргызстана негативно воздействует на качественный состав рабочей силы так как, выезжающая часть трудовых ресурсов в значительной мере – это квалифицированные специалисты. Осуществление миграционных настроений граждан носит вынужденный характер и сопровождается неоправданными издержками как для эмигрантов, так и для региона в целом. Нерациональные миграционные потоки дестабилизируют социально-экономическое развитие и несут в себе ряд негативных последствий. Диспропорции спроса и предложения рабочей силы создают нерегулируемый поток внутренней и внешней миграции населения южных областей.

После распада СССР развитие трудовой миграции носило массовый характер. В условиях перехода к рыночной экономике трудовая миграция выполняет важную роль по смягчению социального недовольства части населения в условиях обвального падения производства и массовой безработицы. Она позволяет избежать массового обнищания населения. Благодаря трудовой миграции был спасен потребительский рынок.

Трудовые мигранты создали альтернативную сферу занятости. Трудовая миграция – это крупный сегмент рынков труда и емкая сфера деятельности. В большинстве случаев, авторы рассматривают трудовую миграцию как болезнь общества, а сущность, масштабы данного явления, его социальная и экономическая роль в современном обществе очень часто не анализируются. Массовая трудовая миграция – это важное социальное явление для юга Кыргызстана.

Список литературы

1. Миграция населения [Текст] / под ред. О.Д.Воробьевой. – М.: МАКС Пресс, 2001. – Вып. 1: Теория и практика исследования. – 176 с. (Прилож. к журн. «Миграция в Россию»).
2. Демографический ежегодник КР 2016-2020 гг.

Кадырова Р.С.,
докторант,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Almaty (Kazakhstan)

INDICATORS OF PUBLIC SERVICES QUALITY MEASUREMENT

The provision of public services plays an important role in the service economy. Namely, the state ensures the fulfillment of functions for the formation of public relations, the development of the economy and society as a whole, to identify the degree of satisfaction of the various needs and interests of citizens living in the country. According to A.A. Shulakova, the main difference between the state function and the state service is in the individual and targeted orientation of the latter, since the service is provided to this particular person - an individual (citizen) or legal (organization) [1, pp. 239-241].

The quality of a public service is determined by the total number of those characteristics of services that determine the satisfaction of the service recipient with the result [2]. In order for the parameters for measuring the quality of public services provided to the consumer to be relevant, special attention should be paid to the organization of the work of a public institution that provides various kinds of services, its effective and transparent functioning [3]. Transparency for both the service recipient and the service provider lies in the use of clear, uniform regulations and established rules, which at their core contain extracts from laws and state standards.

The regulations must clearly spell out the rules for the provision and receipt of services, in order to exclude the subjectivity of illegal corruption issues. The accuracy of the interpretation of the regulations and processes for the provision of a service increases the efficiency of its provision, reduces the time of its provision and the financial costs associated with the provision of the service, and at the same time the quality of the provision of the service is not lost. Clarity in the definition of the process of providing a service, ideally, can lead to increased legitimacy in making certain decisions [4]. However, understanding the responsibility of the process and the competent use of regulations do not always contribute to a positive result, much in the process of providing a particular service depends on the qualifications and level of responsibility of a specialist.

The issues of the accessibility of receiving public services, as well as the problems of achieving quality, are quite poorly covered in both foreign and domestic publications. The clear indicators necessary to characterize the employee's actions are not defined, the vagueness, in turn, leads to a contradictory interpretation of the employee's activities.

A number of researchers in the meaning of the concept of "quality of service" include the quality of the result and the quality of service [5]. And the result of receiving a service, together with the process of customer service, researchers consider as interrelated components of the above concept, coupled with the satisfaction of the consumer of the service [6].

The methodology for determining the quality of the service provided directly depends on the specifics of the service itself - its insubstantiality, the impossibility of touching it, short-lived, indivisibility with the consumer of the service, dependence on the personality of the performer, etc.

Quality issues in the provision of a package of public services are characterized by a complex nature, due to the specificity of the results of the service provided: it can be information, the establishment or confirmation of the right, material security of the right. Often, the result of the provision of public services is intermediate and does not act as the final, and often possible further

satisfaction of the various needs of the consumer. In this case, it seems rather difficult to judge the quality of the final result in the process of providing public services.

The essence of another approach is the quality of service performance and quality of service. In this context, quality is described as the presence of the degree of conformity of a service and its consumer properties to the need that exists in society in relation to this service. And the quality of the service is determined both by the ratio with the requirements of regulatory and technical documentation, and taking into account the wishes of a particular service recipient, agreed upon when accepting an order. And the quality of service, in turn, acts as a set of tools, conditions and methods that allow the consumer to receive the service in the shortest possible time and in compliance with all cultural norms of customer service [7].

In my opinion, the applied approach is generally justified in relation to the quality of the provision of public services. At the same time, the quality of the provision of a service can be defined as the compliance of this service with the norms prescribed in the regulations and corresponding to the legislation applied in this area. And by the quality of service, we mean compliance with the conditions for accepting a service, as well as compliance with the established time frames for its provision.

References

1. Shulakova A.A. Problematic aspects of differentiation of state services with state functions // News of the Orenburg State Agrarian University. -2015.-№1.-P. 239-241
2. Davydyants D.E., Ostapenko E.A., Skrebtsova T.V. Towards the definition of the concepts of "service" and "quality of service" // KANT, 2019 [Electronic resource]. Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-opredeleniyu-ponyatiy-usluga-i-kachestvo-uslugi>
3. Park J., Mackay S. Practical data acquisition for instrumentation and control systems. Elsevier, 2003
4. Burkov V.N., Korgin N.A., Novikov D.A. Introduction to the theory of management of organizational systems. M.: Librikom, 2009
5. Abramov S.S. assessment of the quality of services taking into account the position of the consumer // Bulletin of the Adyghe State University. Series 5: Economics. - 2011. - No. 1
6. Filatova T.A. Criteria for assessing the quality of production and consumption of services in a service organization // Russian Journal of Entrepreneurship. - 2013. - No. 6 (228). - S.82-87
7. Elantseva O. P. Standardization and certification in social and cultural services: a tutorial. 2nd ed., - M.: FLINT, 2012

Нуралиев Н.А.,
к.п.н., старший преподаватель,
Международный Университет Кыргызстана
г. Бишкек (Кыргызстан)

РАЗВИТИЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19

В последние десятилетия независимости страны Кыргызстан активно участвует в процессах глобализации и интеграции современного мира, а его граждане активно действуют на международном рынке труда. Масштаб выездной трудовой миграции в Кыргызстане принял такие масштабы, что стал сильно влиять на все стороны жизнедеятельности общества, включая политику, экономику, демографию, социальную обстановку и прочее. Кроме того, выраженная мировая тенденция политизации проблемы трудовой миграции сказывается и на миграционных процессах в Кыргызстане,

подавляющая часть внешних трудовых мигрантов которого направляется в Россию и Казахстан.

Деятельность трудовых мигрантов в развитии Кыргызстана достаточно велика. В настоящее время в пределах миллиона кыргызстанцев работают за рубежом. По разным оценкам, от 12 до 17% населения Кыргызстана живет за границей. Денежные переводы мигрантов на родину ежегодно составляют более 2-х млрд. долл. США, которая практически равняется к доходной части государственного бюджета. Данная цифра в разы превышает размер ежегодной международной помощи Кыргызстану.

Вынужденный отток трудовых ресурсов серьезно отражается на темпах развития национальной экономики, но статистика показывает, что экономический вклад мигрантов в нашу страну намного превышает эти потери.

Пандемия коронавируса COVID-19 внесла значительные коррективы в различные отрасли Кыргызстана, в том числе в экономику и социальный сектор страны. «Негативно сказались не только на здоровье граждан Евразийского союза, она также отразилась и на рынке труда, потому что чрезвычайные меры, которые принимались странами союза (ЕАЭС), хоть и были нацелены на профилактику распространения инфекции, привлекли за собой закрытие многих предприятий, где работали граждане Кыргызстана. Пандемия показала, что наши мигранты не были готовы к таким ударам судьбы [1].

Первые случаи COVID-19 в Кыргызской Республике были обнаружены 18 марта 2020 года. 22 марта 2020 года был введен режим чрезвычайной ситуации, а в марте-мае 2020 года – режим очень жесткого карантина в Бишкеке, Оше и некоторых других регионах страны. Как и многие другие страны, Кыргызская Республика тогда ввела ограничения на границах с соседними странами и приостановила все международные и внутренние рейсы [2].

Миграция по своей природе является мобильным процессом, и когда закрываются границы, теория миграции нам говорит о том, что модели миграции в свою очередь становятся более постоянными. В контексте Российской Федерации, многие мигранты возвращались домой, хотя у них была возможность репатриироваться обратно в свои страны. Это подтверждает теорию миграции, согласно которой закрытие границы создают больше постоянных мигрантов.

Другое серьезное воздействие – спад экономики в марте, апреле и мае прошлого 2020 года из-за мер карантина и локдауна. Многие мигранты и люди во всем мире оказались в трудном положении, потому что у них не было экономических возможностей. Однако, как только российская экономика восстановилась, увидели поток денежных переводов и улучшение занятости. Сейчас видно явное требование работодателей к российскому правительству – позволить мигрантам вернуться, потому что они отчаянно в них нуждаются, особенно в сфере строительства и в сельском хозяйстве. Мигранты серьезно пострадали от COVID-19, но чем больше мы выходим из пандемии, тем больше мигрантов начинают возвращаться к нормальной жизни [3].

Более миллиона граждан Кыргызской Республики находятся временно или постоянно в миграции по всему миру, в большинстве своем в Российской Федерации. Пандемия COVID-19 вызвала дополнительные трудности, вынудив около 200 тысяч кыргызстанцев вернуться домой. Это усугубило и без того сложную ситуацию в Кыргызстане [4].

Если обратиться по данному вопросу официальным статистическим данным. Рынок труда в Кыргызстане на 1 сентября 2021 года выглядит следующим образом: Численность населения республики по оценочным данным на 1 июля 2021 года составляет 6 млн. 691,4 тыс. человек. При этом экономически активное население составляет 2,6 млн. человек, а уровень общей безработицы, если верить официальным данным, около 6%, хотя на деле этот показатель может быть значительно выше [5].

Внешние миграционные процессы – явление временное, но все же мы должны учитывать этот фактор в развитии нашей страны и научиться извлекать максимальную пользу из данной ситуации. Кроме того, следует иметь в виду, что по оценкам МОМ

(Международной организации по миграции), к 2050 году число международных мигрантов возможно удвоится.

Благодаря денежным переводам трудовых мигрантов, поддерживается необходимый для развития страны потребительский уровень и устойчивость финансово-банковской системы, помогают государству снизить безработицу, поддерживают экономику путем финансовых вливаний в Кыргызскую Республику [5].

Миграционные процессы в Кыргызстане, в последние годы находится в центре активных политических дискуссий. Большинство людей воспринимают мигрантов позитивно, но при этом существуют также неверные представления и опасения, связанные с тем, что проработав за рубежом молодые годы, они возвратятся в страну в старости и будут сидеть на шее государства. Опыт других стран показывает, что миграция в целом, улучшает показатели экономического роста и производительности как в принимающих, так и отправляющих странах [5].

Миграция в другую страну, требует больших затрат, что мигрантами становится лишь небольшая часть населения. Издержки миграции включают географические и лингвистические барьеры, которыми в совокупности объясняется значительная часть различий в миграционных потоках.

Одной из главных причин миграции людей являются различия в доходах между странами отправителя и принимающих мигрантов. Более богатые страны привлекают больше трудовых мигрантов, особенно из стран с более молодым населением. Страны с низким уровнем дохода на душу населения отличаются более высоким уровнем миграции, как, например, в ситуации в Кыргызской Республикой [5].

В Кыргызстане основной упор делается лишь на вопросах внешней миграции, в то время как проблема внутренней миграции стоит не менее остро. В этой связи необходимы комплексные исследования в данном направлении с целью получения фактической информации об этих процессах, характере и масштабах внутренней миграции, ее влиянии на потребности в рабочей силе в стране и регионе.

И самое главное, миграцию не следует воспринимать только как вопрос миграционного контроля, а скорее как важный экономический фактор, как проблему влияющей на развитие страны. Эффективное управление трудовой миграцией может дать позитивные результаты всем вовлеченным в процесс сторонам. Правительство и работодатели должны учитывать, что миграционный отток населения из Кыргызской Республики также связан и с увеличением трудоспособного населения и ограниченностью рабочих мест в нашей стране. В условиях глобализации все страны стремятся обеспечить высокие темпы роста своей экономики за счет развития инновационных отраслей, сферы интеллектуальных услуг, информационных технологий, а также привлечения более дешевой рабочей силы, что также создает благоприятные условия для иммиграции, а в нашем случае эмиграции. В этих условиях для развития у себя новых производств и сферы услуг Кыргызская Республика может столкнуться с огромным дефицитом кадров разных уровней квалификации [5].

Миграция сегодня стала естественным глобальным процессом, с тенденцией ее растущего масштаба и сложности. Мы должны очень серьезно изучать этот процесс и использовать этот фактор в интересах своей страны. Динамика трудовой миграции может оказывать огромное влияние на социально-экономическую ситуацию в стране, способствовать омоложению рабочей силы, стимулировать предпринимательство и сферы услуг. Одновременно может негативно влиять на развитие трудоинтенсивных отраслей, таких как сельское хозяйство, строительство, создать дефицит кадровых потребностей. Для того, чтобы обеспечить потребности нашей страны в трудовых ресурсах необходимо безотлагательно разработать Национальную стратегию управления трудовыми ресурсами, в которой на среднесрочную перспективу расписать потребности страны в трудовых ресурсах и с учетом миграционного оттока заложить механизмы решения данной проблемы, в том числе путем использования иностранной рабочей силы. Мы должны

исходить из того, что миграция – это естественное право наших граждан, поэтому основное внимание должно быть уделено созданию широких возможностей для достойного труда в нашей стране, обеспечить уважение прав человека, в том числе права на труд. При этом не должны забывать, что главный ресурс и самое ценное богатство Кыргызстана – это его население, и от того, как государство и власть будут к ним относиться, будет зависеть наше будущее.

Список литературы

1. Как пандемия коронавируса отразилась на мигрантах из кыргызстана <https://kabar.kg/news/kak-pandemiiia-koronavirusa-otrazilas-na-migrantakh-iz-kyrgyzstana/>
2. COVID-19 в Кыргызской Республике: Оценка воздействия на социально-экономическую ситуацию и уязвимость и ответные меры политики https://kyrgyzstan.un.org/sites/default/files/2020-08/UNDP-ADB%2520SEIA_11%2520August%25202020%2520Rus.pdf
3. Как пандемия повлияла на миграцию в Россию из стран Центральной Азии? [file:///C:/Users/user/DoD0%D0%B8_%20\(6\).pdf](file:///C:/Users/user/DoD0%D0%B8_%20(6).pdf)
4. Привлечение потенциала трудовых мигрантов к процессам развития в Кыргызстане: презентация результатов исследования
5. <https://www.kg.undp.org/content/kyrgyzstan/ru/home/presscenter/pressreleases/2021/09/migration-research.html>
6. Роль трудовых мигрантов в развитии Кыргызстана. <https://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=292869191&page=293>

ҚҰҚЫҚТАНУ

ПРАВО

Абдилов К.С.,
PhD доцент,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан (Казахстан)

КОРРУПЦИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Формулируя определение организованной преступности, отечественные и зарубежные криминологии единодушно подчеркивают такие ее характеристики, как: а) устойчивость, систематичность и долговременность; б) тщательное планирование преступной деятельности; в) разделение труда, дифференциация на руководителей и исполнителей - специалистов разного профиля; г) создание денежных страховых запасов («общаков»), которые используются для нужд преступной организации.

«В основе деятельности организованной преступности лежит социальный заказ», пишет Американский криминолог Р. Кларк. Мафиозная преступная деятельность это преступления особого рода, «преступления, совершаемые по взаимному согласию, преступления, совершения которых желает потребляющая публика». Это относится не только, например, к наркобизнесу, когда мафиози «всего лишь» продают товар, добровольно делающим выбор клиентам, но и рэкету, когда организованная преступность берет на себя охрану предпринимателей от преступности неорганизованной [1: 44].

Неотъемлемой частью организованной преступности (ОП) является коррупция.

Организованной группе сложнее скрыть свою деятельность, чем отдельному преступнику. Можно сказать, что ОП не скрывает свою деятельность, а блокирует реакцию государства с помощью коррупции.

До сих пор не выработано само понятие коррупции. Это объясняется трудностью его определения. Даже рекомендации международных организаций по этому вопросу вряд ли могут быть однозначно приняты в нашей стране. Так, в результате проведения Генеральной Ассамблеи ООН 1979 года, межрегионального семинара по проблемам коррупции (Гавана, 1990 год) в кодексе поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка коррупция была определена как злоупотребление служебным положением для достижения личной или групповой выгоды, а также незаконное получение государственными служащими выгоды в связи с занимаемым служебным положением[2:82].

Злоупотребление служебным положением и получение выгоды, а точнее взяточничество, предусмотрены в ныне действующем Уголовном кодексе РК, но явно недостаточно полно отражают признаки коррупции.

На первой сессии Многодисциплинарной Группы Совета Европы по проблемам коррупции (Страсбург, 22-24 февраля 1995 года) коррупция была определена как «подкуп (взятка), а равно любое иное поведение в отношении лиц, наделённых полномочиями в государственном или частном секторе, которое нарушает обязанности, вытекающие из этого статуса должностного лица, лица, работающего в частном секторе, независимого агента, либо других отношений такого рода, и имеющего целью получение каких бы то ни было ненадлежащих преимуществ для себя или иных лиц». Положительным здесь является то, что в сферу коррупции попадает и лицо, склоняющее к совершению таких действий. Однако неоправданное расширение круга субъектов коррупции, ограничение их противоправного поведения одним лишь взяточничеством, а также аморфность

формулировки вряд ли могут позволить опираться на это определение при выработке понятия коррупции [3:91].

Анализ международного и национального опыта, а также действующего законодательства позволяет сделать вывод о том, что определение понятия «коррупция» осуществляется по двум основным направлениям:

- установление круга субъектов коррупции;
- понятие личной заинтересованности.

Сложнее обстоит дело с корыстной заинтересованностью. С одной стороны, она может быть корыстной, а, с другой стороны, отступление от правильного выполнения функциональных обязанностей должностного лица иногда вызвано личной заинтересованностью (выручить родственника, просьба другого руководителя или авторитетного человека). То есть главное заключается в том, что совершается нарушение служебного долга. Мы считаем, что подобного рода нарушения существуют в следующих формах:

1) должностное лицо незначительно отклоняется от существующих правил, действуя в интересах своей группы (семьи, друзей) и не получая за это вознаграждения;

2) должностное лицо отдает предпочтение членам своей группы (семьи, друзей, клана) при принятии решений, связанных с назначением на должность, заключением контрактов и т.д., при этом не получая материального вознаграждения;

3) должностное лицо получает подношения (деньги, подарки) в качестве условия надлежащего исполнения своих обязанностей (например, оформления документов в установленные сроки, без излишней волокиты и мелочных придирок);

4) должностное лицо получает вознаграждение в обмен на нарушение действующей процедуры рассмотрения вопроса или принятия решения, на базе нарушения законных оснований принятия самого решения. В этом случае при помощи взятки "покупается" ускоренная или облегчённая процедура при наличии законных оснований для того решения, которое нужно взяткодателю (например, принятие единоличного решения там, где требуется комиссионное рассмотрение);

5) должностное лицо получает вознаграждение в качестве условия надлежащего рассмотрения дела. Такая ситуация может сложиться, если оно наделено широкими властными полномочиями и не обязано отчитываться в их использовании. Например, судья оценивает факты, характеризующие личность подсудимого на основании внутренней убежденности и в соответствии с этой оценкой делает вывод об общественной опасности лица и индивидуализирует меру наказания. Но подобное рассмотрение вопроса может быть поставлено недобросовестным судьёй в прямую зависимость от получения взяток, в противном случае смягчающие обстоятельства, перечень которых в законе не является исчерпывающим и зависит от усмотрения суда, не будут должным образом учтены и будет назначено более суровое наказание;

6) должностное лицо получает вознаграждение за принятие незаконного решения в интересах взяткодателя;

7) должностное лицо получает вознаграждение за ненадлежащее выполнение своих прямых обязанностей (например, за попустительство, за терпимое отношение к каким-либо нарушениям);

8) должностное лицо создаёт такие условия обеспечивающие результаты голосования благоприятные для проведения выгодного для себя решения;

9) должностное лицо умышленно использует своё служебное положение вопреки интересам государственной службы в целях получения личной выгоды.

Таким образом, в определении коррупции необходимо учесть два основополагающих момента: лицо должно быть должностным и использовать либо свой статус должностного лица, либо вытекающие из него возможности для придания приоритетного характера отношениям с отдельным лицом или лицами в противовес другим лицам. В связи с этим мы считаем, что под коррупцией следует понимать незаконное использование должностным

лицом своего статуса или вытекающих из него возможностей влиять на других лиц с целью получения личной выгоды. В этом определении фиксируется приоритет интересов одних лиц перед другими. Появление такого ничем не обоснованного преимущества и есть изначальный показатель коррупционного поведения должностного лица, которое это допустило. Такое понимание коррупции позволит точнее определить границы правового регулирования этого опасного явления.

Особенно интересна способность коррупции к самовоспроизводству. Подрывая авторитет государства, коррупция избавляет людей вступающих в её ряды от мук совести – человек, столкнувшийся с несправедливостью со стороны государства в свою очередь считает себя вправе обмануть государство. Образуется замкнутый круг.

Широко распространено мнение, что виной всему экономические трудности достаточно поднять зарплаты государственным служащим и проблема будет решена. Мы думаем это не так. Важно, чтобы зарплата не опускалась ниже уровня, обеспечивающего достойное существование. Далее эффект от повышения зарплаты падает. Государство никогда не сможет дать своим служащим денег больше, чем организованная преступность.

Деятельность правоохранительных органов в этой области затруднена, т.к. они подвергаются сильному воздействию со стороны ОП и сами тоже подвержены коррупции.

Самый эффективный способ борьбы с коррупцией – это создание условий препятствующих её появлению и развитию. Организованная преступность может воздействовать на отдельное лицо или правоохранительный орган, препятствующий её деятельности, но повлиять на Парламент, принимающий закон в области государственного управления очень сложно.

Действующее законодательство РК, Указы Президента РК, нормативные акты министерств и ведомств также предусматривают различные меры контроля, которые, помимо прочего, могут использоваться в борьбе с коррупцией. Учитывая довольно значительное количество и разнообразие этих мер, представляется целесообразным рассмотреть их в рамках определенных классификаций.

Так, в зависимости от правовой природы и характера существующие меры контроля можно разделить на две основные группы. Меры финансового контроля. В наибольшей степени они используются государственными органами, специально уполномоченными на осуществление такого контроля: органами Министерства финансов, налоговой служб, Национального Банка РК, ревизионными, бухгалтерскими подразделениями министерств и ведомств и др.

Меры оперативно-розыскного, уголовно-процессуального, административно-правового характера, применяемые правоохранительными органами.

Например, Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» предусматривает право этих органов и определенных случаях осуществлять опрос граждан, наведение справок, наблюдение, контроль почтовых отправлений, прослушивание телефонных переговоров и др. В зависимости от механизма действия меры социально-правового контроля, используемые в борьбе с коррупцией, можно также разделить на две группы.

Властные полномочия контролирующих субъектов и корреспондирующие им обязанности контролируемых физических и юридических лиц, объективно не ущемляющие конституционные права и свободы граждан.

Только комплексный, неформальный подход к решению этой проблемы, позволит эффективно бороться с коррупцией.

Список литературы

1. Кларк Р. Противодействие организованной преступности. 1999. – 74 с.
2. Сборник стандартов и норм ООН в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. Нью-Йорк: ООН, 1992.
3. Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Совет Европы, Рим, 4 ноября 1950г.

4. Лунеев, В. В. Эпоха глобализации и преступность/В. В. Лунеев; Ин-т государства и права РАН. – М.: Норма, 2017. – 270 с.
5. Ферри, Э. Уголовная социология [Текст] / Э. Ферри. М.: Инфра-М, 2015. 658 с.
6. Криминология/ под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, Инфра-М, 2010. – 1007 с.
7. Криминология/ под ред. Г. А. Аванесова. 5-е изд. – М.: Юнити, 2010. – 575 с.

Альмухамбетов Ж.Н.,
з.ғ.к., доцент,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ӘДЕТТІК АЛҒАШҚЫ ҚҰҚЫҚ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ «МОНОРАМА» ҰҒЫМЫНЫҢ ЖОҚҚА ШЫҒУЫ

Тарих ғылымы алғашқы қауым дәуірін «алғашқы-қауымдық тобыр» деп аталып кеткен адамдардың ең көне бірлестігінен бастайды. Алғашқы-қауымдық тобырда ежелгі адамдардың қарапайым еңбек құралдарын игеруі орын алды, бұл оларға өмір сүруге және жануарлардан қорғануға мүмкіндік берді. Қарапайым құралдарды пайдалану адамның еңбек қызметінің қалыптасуына ықпал етті және бұл қалыптасу ұжым жағдайында болды, алғашқы-қауымдық адамдардың еңбегі мен өмірі о бастан бірлескен сипатқа ие болды.

Бұдан басқа, адамдардың алғашқы-қауымдық тобыры жағдайында кейбір өмір сүру құралдарын өндіру және бөлу әрекеттерін реттеу қажеттілігі туындайды. Бұның да себептері ұжымдық еңбек пен бірлескен өмір факторларымен негізделген. Алғашқы-қауымдық тобыр жағдайында, біздің ойымызша, алғашқы-қауымдық қоғамның әлеуметтік нормаларының пайда болу алғышарттары қалыптасқан. Бұл алғышарттар ретінде, ең алдымен, тамақ табу және оны бөлісу, жануарлар мен табиғи апаттардан қорғану аяларында адамдардың ұстанатын мінез-құлқының кейбір нұсқалары болуы мүмкін.

Адамдардың бастапқы топтары сияқты аморфты ұжымдар жағдайында бұл мінез-құлықтың нұсқалары тарихи тұрғыдан қарағанда аз уақыт өмір сүруі және жоғалуы, жиі арада олардың жаңа нұсқамалары пайда болуы мүмкін. Бірақ, біз үшін бұл жерде қандай да бір ұжымдық мінез-құлық нұсқаларын *реттеу қажеттілігінің* пайда болуы және осы ерте кезеңде олардың кейбір нұсқаларының бекітілуі маңызды.

Алғашқы-қауымдық қоғамның дамуындағы келесі кезең – рулық қауым дәуірі. Алғашқы-қауымдық тобырға қарағанда, ру – адамдардың анағұрлым берік бірлестігі болып табылады. Бұл трансформация ұжымдық еңбектің бірте-бірте дамуы мен тобыр мүшелері арасындағы әлеуметтік байланыстардың нығайуы нәтижесінде орын алды. Алғашқы-қауымдық тобырмен салыстырғанда ру мүшелері бір-бірімен өзара туыстық қатынастарды түсінген. Бұл жағдай алғашқы-қауымдық шаруашылықты жүргізудің ұжымдық тәсілінің дамуымен ұштаса отырып, рудың ортақ меншігі ұғымының қалыптасуына ықпал етті. Ортақ меншік ұғымы, ең алдымен, рудың орналасқан аумағы мен одан алынатын олжаға, еңбек құралдарына тарады. Осы дәуірмен экзогамия институтының, содан кейін неке мен отбасының ерте түрлерінің пайда болуын байланыстырады.

Осылайша, рулық қауымның қалыптасуымен, рулық қауымның ішіндегі елеулі күрделенген қатынастарды неғұрлым толық реттеу қажеттілігі де күшейе түседі. Ұжымдық еңбек жүргізудің және өнімді бөлудің қалыптасқан тәртібінің қандай да бір бұзылуы, өмір сүру құралдарының кейбір шектеулі көздерін ұтымсыз пайдалану, қауымдастықтың жеке мүшелері арасында орын алуы мүмкін қақтығыстар бүкіл қауымның өмірі мен қауіпсіздігіне қауіп төндірді. Сондықтан, Л. Морган әділ атап өткендей, рулық

қауымдастықта «басқару ұрығы» пайда болады, ол «саяси қоғамның орнығуына дейін осы мекеменің дәйекті дамып келе жатқан нысандары арқылы бақылануы тиіс» [1, 6 б.].

Рулық қауымда орын алған билік пен басқарудың негізгі органы болып оның барлық ересек мүшелерінің жиналысы саналады. Онда барлық өмірлік маңызы бар мәселелер талқыланып, шешімін тапты, рубасылары мен әскери көсемдер сайланып отырды. Демек, әлеуметтік реттеу қоғамның тікелей ерік білдіруі және, тарих зерттеушілерінің пайымдауынша, сол кездің өзінде орын алған қоғамның әлеуметтік нормалары негізінде жүзеге асырылды. Тұтас алғанда, бұл тұжырыммен келісе отырып, алғашқы-қауымдық қоғам дәуірінің әлеуметтік нормаларына тоқталып кетейік.

Тарих және заң әдебиетінде рулық қауым дәуірінің әлеуметтік нормалары әдет-ғұрып түрінде орын алғаны жалпыға белгілі факт ретінде келтіріледі. Бірақ Кеңес уақытындағы ғылыми әдебиетте осы ережемен қатар, рулық қауым дәуірінің әлеуметтік нормалары, яғни әдет-ғұрыптар «мононормативтік» сипатқа ие болған деген тұжырым бекітілді. М.А. Супатаевтың айтуынша, «әдет-ғұрып әлеуметтік нормаларды (діни, адамгершілік және т.б.) білдірудің әмбебап, жалпыға бірдей формасы ретінде шықты» [2, 11 б.]. Алғашқы-қауымдық қоғамның әлеуметтік нормаларының «мононормативтік» табиғаты туралы алғаш рет А.И. Першиц айтқан болатын, сондай-ақ кейбір қазіргі авторлардың да көзқарастары бойынша «мемлекетке дейінгі қоғамның әдет-ғұрыптары бір мезетте қоғамдық өмірдің нормаларын, алғашқы қауымдық мораль нормаларын, салттық және рәсімдік ережелерді білдірген» [3, 37 б.].

Сонымен қатар, А.И. Першицтің өзі рулық қауым дәуірінің әлеуметтік нормаларын әдет-ғұрып түрінде орын алғанын айта отырып, бұл ең алдымен «еңбекті бөлу, ынтымақтастық, бөлісу, өзара көмек, экзогамия ережелері» болған, ал сол кездегі қоғамдық сана «адам қызметінің күрделенуі процесінде кейінірек пайда болған түрлі, нақты шектелген салаларға саралану үшін тым дамымаған болатын» деп атап кеткен [4, 214-215]. Бұл жерде «кейінірек пайда болған салалар» деп, әрине, дамыған қоғамдық сананың негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылатын адамдардың діни және адамгершілік көзқарастарын түсіну керек. Бірақ, дегенмен, әдеттердің «мононормативтілігі» сонымен не болмақ?

Бұл сұрақ бойынша алғашқы-қауымдық моральдық көзқарастардың туындауы әдеттердің қалыптасуы басталған уақыттан бірталай кеш орын алған деген тұжырымды қолдаймыз. Моральдық нормалардың өмірге келуі адамдардың интеллектуалды-рухани дамуының нәтижесінде өздерінің мінез-құлқын ізгілік пен зұлымдық тұрғысынан баға беру қабілетіне ие болуын білдіреді.

Діни көзқарастарға келсек, тарихи-археологиялық деректерді негізге ала отырып, олар алғашқы-қауымдық санада оқшаулана бастаған алғашқы елеулі элементтердің бірі болып табылатындығын айтуға болады. Бірақ ерте діни көзқарастардың пайда болуы және дамуы қоғамдық санада вербалды-символдық деңгейде діни-ғибадат салттарының қалыптасуында көрініс тапты. Ғалымдардың әдеттік құқық саласында жүргізген соңғы зерттеулеріне сәйкес, дәстүр, салт, рәсім және әдет түрлі табиғатқа ие және түрлі функцияларды орындау үшін өмірге келген әртүрлі құбылыстар болып табылады. Қ. Әлімжан дәлелдеп отырғандай, кеңестік ғылымда орын алған бұл құбылыстардың бір мағынаға келтірілуін негізсіз тұжырым деп тану қажет, және әдеттік құқық саласында тек әдет туралы айту керек [5, 47 б.].

Сондықтан әлеуметтік реттеу саласында тек әдет-ғұрыптың маңызы бар, және рулық қауым дәуірінің әдет-ғұрыптары «бір уақытта» моральдық нормалар болған деп пайымдау, сондай-ақ оларды салт-дәстүрлермен және рәсімдерен теңестіру дәрменсіз көрінеді. Алғашқы-қауымдық қоғамдық санада діни және моральдық түсініктердің пайда болуы, әрине, әдет-ғұрыптардың әрекет етуіне өз ықпалын тигізді, бірақ біздің ойымызша, бұл көзқарастар қандай да бір нақты әдеттік нормалардың қалыптасуына себеп болды деп айтуға болмайды. Сондықтан рулық қауым дәуірінің әлеуметтік нормалары бастапқыда әдет-ғұрып түрінде көрініс тапқан және алғашқы-қауымдық қоғамның тәжірибелік өмір

салаларында қалыптасқан деген қорытындыға келу қажет. Басқа сөзбен айтқанда, қалыптасқан әдеттік нормалардың негізгі функциясы қоғам өмірінің аталған практикалық салаларында дамып жатқан қоғамдық қатынастарды реттеу болып табылды. Бұл салалар шаруашылық, туыстық, некелік, отбасылық, әскери, қоғамдық билік қатынастарын қамтып жатты.

Әдет-ғұрып нормаларын сақтау, яғни олардың көмегімен әлеуметтік реттеуді жүзеге асыру көп мәрте қайталану және ұрпақтан ұрпаққа мінез-құлық ережелерін мұра ретінде беру процесінде қалыптасқан әдетке байланысты болды деп есептеледі. Бірақ осы мінез-құлық нормаларын қайталау және мұра ретінде беру үрдістерінің өзі қоғамның, яғни оның әрбір мүшесінің өміріне пайдалы, орынды, қажетті іс ретінде сезілді.

Бірақ тарих және заң әдебиетінде әділ көрсетілгендей, әдет-ғұрып нормаларын сақтау, басқаша айтқанда, олардың әрекет етуі, әдет-ғұрып талаптарын бұзған адамдарға қатысты белгілі бір ықпал ету шараларын қолданумен де қамтамасыз етілді. Мүшелері іс жүзінде тең жағдайға ие болған алғашқы-қауымдық-рулық қоғам жағдайында да барлық қатынастар мінсіз түрде орын алмаса болар. Қоғамда орнатылған тәртіпті бұзушыларға қатысты өте қатаң шаралар қолданды. Бұл шаралардың қолдану қаупі қоғамда бекітілген мінез-құлық ережелерін сақтауға адамдарға психологиялық тұрғыдан ықпал ететін. Мәжбүрлеуді қолдану туралы шешім рулық органдардан, яғни қоғамдық биліктен туындады, қоғамның өзі мәжбүрлеу шешімін қабылдады, және қоғамның өзі сол шешімді орындады.

Алғашқы-қауымдық қоғаммен белгіленген мінез-құлық нормаларын бұзушыларға өте қатаң мәжбүрлеу шараларын қолдану өз уақытында «мононорма» терминін енгізуге себеп болған еді. А.И. Першиц бұл жағдай, яғни санкция қолдану, мораль ұғымын рулық қауымдастықта орын алған нормаларға қолдануға мүмкіндік бермейтінін өзі жазған. Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілгендей, қазіргі ғылыми тұрғыдан қарағанда моральдық нормалар әдет-ғұрыптардың қалыптасу уақытынан кешірек пайда болады. А.И. Першицтің рулық қауымның әлеуметтік нормаларын жай ғана әдеттік нормалар деп те атай алмаған сияқты, себебі ол кезде әдет-ғұрып нормаларына құқықтық белгілер тән екенін мойындауға тура келетін еді. Ал одан құқықтың мемлекеттен бұрын қалыптасқаны қисынды түрде шығып тұратын. Бұның бәрі «құқық мемлекетсіз өмір сүре амайды» деген өзгермес қағидаттың кеңестік ғылымда бекітіліп қалғанынан орын алған болар. Бүгінгі таңда, құқықтың алғашқы-қауымдық қоғам дамуының нәтижесінде пайда болғанын анықтай отырып, әдеттік нормаларға әлеуметтік мәжбүрлеу тән екенін көруге болады, және сол әдеттік нормалар алғашқы құқық нысаны болып қалыптасқан **әдеттік құқықтың** негізін құраған.

Бұнымен қатар, әдеттік құқықтың әлеуметтік реттеу жүйесі және құқықтың бастапқы нысаны ретіндегі дамуы сот-төрелік қызметтің дамуымен байланысты болған. Қ. Әлімжан атап өткендей, «шешім шығару мүмкіндігімен қаралуы мүмкін норма құқықтық деп танылады» керек [5, 58 б.]. Соттық қарау, қабылданған шешімді жүзеге асыруды қамтамасыз ететін мәжбүрлеумен қатар, рулық қауымдастықта қоғамдық билік органдарымен жүзеге асырылды. Бұл органдар, сондай-ақ, басқа да қоғамдық – басқару қызметтері – шаруашылықты ұйымдастырумен, әскери басшылықпен, ғибадат етуді жөнелтумен айналысқан. Уақыт өте келе, бүкіл қоғамдық жүйенің одан әрі дамуымен, сот өкілеттіктерін жүргізу басқа функцияларды орындаудан оқшауланған органдар мен адамдардың айрықша құзыретіне айналады.

Осылайша, қоғамның мемлекеттік ұйымы пайда болғаннан бұрын пайда болатын құқық туралы айтқанда, бұл құқық әдеттік нормалар негізінде қалыптасты деп айтуға болады. Қоғамның әдеттік нормаларының негізгі функциясы, кейіннен пайда болған мемлекеттік-құқықтық нормаларындай, қоғамдық қатынастарды реттеу болды. Қоғамның дамуының алғашқы-қауымдық дәуірінде қалыптасқан құқықтың бастапқы нысаны әдеттік құқық болды. Әдет-ғұрыптар әдеттік құқықтың қайнар көздері болып шықты. Әдет-ғұрыптар әдеттік нормалардың жиынтығын білдірді. Әдеттік нормалардың белгілі бір жиынтығы қоғамдық қатынастардың белгілі бір саласының реттеушісі болып

табылатынына сәйкес, әдеттік құқықтың жекелеген салаларға бөлінуі туралы айтуға болады. Негізгі реттеу функциясымен қатар, алғашқы-қауымдық дәуірдің дамып келе жатқан қоғамдық қатынастары әдеттік құқықтың қорғаушы және біріктіруші функцияларына да мұқтаж болды. Құқық нормаларын сақтауға мәжбүр ету тек мемлекет тарапынан ғана емес, тікелей қоғамдық болуы да мүмкін, біз бұны әдеттік құқықтың мысалында көре аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Морган Л.Г. Древнее общество и исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. – Ленинград: Издательство института народов севера ЦИК СССР, 1934. – 350 с.
2. Супатаев М.А. Обычное право в странах Восточной Африки. – М., 1984. – 117 с.
3. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – М., 2000. – 596 с.
4. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М., 1990. – 351 с.
5. Алимжан К.А. Обычное право как форма права: *автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01.* – Алматы, 1999. – 185 с.

Канафина Г.А.,

з.ғ.м., аға оқытушы

Айтжан А.,

4 курс студенті,

Еуразия гуманитарлық институты

Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕР МЕЛИОРАЦИЯЛАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мелиорация – бұл табиғи ортаның негізгі компоненттерін (өсімдіктердің тіршілік ету факторларын) реттеуге (жақсартуға) бағытталған шаралар кешені.

Ауылшаруашылық гидротехникалық мелиорацияның әсер ету объектісі көп жағдайда топырақ болып табылады, агротехникалық шаралармен бірге олардың су және онымен байланысты ауа, жылу және қоректік режимдерін реттеу құралы болып табылады. Мелиорацияның міндеттері, мақсаттары мен сипаты дақылдардың агробиологиялық талаптарымен, әлеуметтік өндірістің даму деңгейіне байланысты экономикалық және экономикалық мүмкіндіктерімен анықталады.

Ауыл шаруашылығы гидротехникалық мелиорациялары арқылы мынадай негізгі міндеттер шешіледі: бұрын пайдаланылмаған жерлерді (батпақтар, қуаң аумақтар және т. б.) игеру және ауыл шаруашылығы алқаптарына ауыстыру есебінен ауыл шаруашылығы өнімінің көлемін ұлғайту; шаруашылықта бар жерлердің тиімді құнарлылығын арттыру жолымен оларды пайдалануды қарқындату есебінен ауыл шаруашылығы өндірісінің көлемін ұлғайту (уақытша батпақтануды жою, суару, агромелиорация, шалғындарды түбегейлі жақсарту және т. б.); мәдени-техникалық іс-шаралар өткізу жолымен ауыл шаруашылығы техникасын және өндірістің басқа да құралдарын ұтымды пайдалану үшін жағдайлар жасау (танаптарды ірілендіру, жоспарлау, тастарды жинау және т.б.).

Экономикалық қатынастардың әртүрлі жағдайларында мелиорацияға қойылатын талаптар да өзгереді. Кең географиялық тұрғыдан алғанда, мелиорациялық шаралар табиғи ортаның қандай компоненттеріне бағытталғанына байланысты олар әртүрлі типтер, кіші түрлер болуы мүмкін.

Қазақстанның табиғи-шаруашылық жағдайын талдау суармалы егіншілікті дамыту қажеттігін көрсетеді. Бұл дақылдардың кепілдендірілген өнімін алуды қамтамасыз етеді. Мысалы, өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісінде суармалы егіншілік жетекші рөл атқарды және 5 % (2,3 млн.га) құрайтын егістіктен құндық мәнде барлық егіншілік өнімінің 30% - дан астамы алынды. Алайда, 90-шы жылдардан бастап республикадағы экономикалық дағдарыстың салдарынан олардың аудандары мен тиісінше суармалы жерлерден алынатын ауыл шаруашылығы өнімдерінің тұрақты төмендеуі басталды.

ҚР АШМ деректері бойынша 2003 жылы 1294,63 мың га құрады, бұл ретте олардың 90%-дан астамы оңтүстік облыстардың: Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда аумақтарында орналасқан.

Суармалы жерлердің төмен өнімділігі топырақтың тұздануымен және сілтіленуімен байланысты. Суармалы жерлерде тұздардың жинақталу қарқындылығы көптеген факторларға байланысты, олардың ішінде ең маңыздылары экологиялық қателер болып табылады: жер асты суларының пайда болу деңгейінің көтерілуі және олардың минералдануының өсуі; суландыру экомәжделерінің дренажының төмендеуі; суландыру суының минералдануының өсуі.

Осыған байланысты, жерді мелиорациялау табиғи кешендерді қайта құру, тозған жерлерді жоғары өнімді ауыл шаруашылығы алқаптарына айналдыру, елдің әлеуметтік және экономикалық дамуы ісінде объективті қажеттілік болып табылады. Ауыл шаруашылығы өндірісін қарқындатудың маңызды буыны ретінде мелиорация ауыл шаруашылығы алқаптарын пайдаланудың құнарлылығы мен тиімділігін, егін шаруашылығының өнімділігі мен тұрақтылығын едәуір арттыруға, халықты сапалы азық-түлікпен қамтамасыз етуге және азық-түлік нарығын толтыруға, елдің азық-түлік тәуелсіздігіне қол жеткізуге және халықтың әл-ауқатын арттыруға, ауыл шаруашылығы өндірісінің нәтижелеріне ауытқулар мен климаттық жағдайлардың әсерін жұмсартуға арналған.

Суармалы егіншілікте су есептеуіш құралдардың және суару каналдарында реттеуші тарату құрылыстарының болмауы да маңызды проблема болып табылады. Нәтижесінде суармалы жерлердің магистральдық каналға қатысты орналасуына байланысты суармалы суды біркелкі пайдаланбау пайда болады. Егістіктері магистральдық каналға жақын орналасқан фермерлер суды көп алады, ал жер учаскелері жойылған кезде суармалы сумен проблемалар туындайды. Сонымен қатар, көп жағдайда су пайдалану үшін төлем суаруға пайдаланылған су көлемінен емес, бір гектар суармалы жердің болуына байланысты тариф бойынша алынады.

Мұның бәрі суды ұтымсыз пайдалануға және оның өнімсіз төгінділеріне әкеледі, ал сенімді коллекторлық-дренаждық желі болмаған кезде жер асты суларының көтерілуі орын алады, бұл топырақтың тұздануы мен батпақтануына әкеледі. Бұл ретте берілген судың 30 - дан 60% - ға дейін қайтарымсыз жоғалады.

Мелиорациялық жай-күйдің нашарлауының және суармалы жерлер өнімділігінің төмендеуінің негізгі себептері.

Жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшу кезеңінде су шаруашылығы объектілерін жөндеу үшін инвестициялардың болмауы;

Қазіргі уақытта су шаруашылығы құрылыстарына мемлекеттік және жеке инвестициялардың жеткіліксіз деңгейі;

Төмен тарифтерге байланысты АШТӨ-де суды үнемдеуге ынталандырудың болмауы; Суармалы жерлердің жай-күйін бақылаудың жеткіліксіз деңгейі.

Қазақстандағы табиғи, экологиялық және әлеуметтік-экологиялық жағдайды жақсарту елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының қолданыстағы стратегиясы түбегейлі өзгерген жағдайда ғана мүмкін болады, оның негізіне судың және химиялық элементтердің биологиялық және геологиялық айналымдарын және тұтастай алғанда бүкіл технологияның экологиялылығын реттеуді қамтитын әлеуметтік және табиғи процестерді оңтайлы басқару

арқылы, ең алдымен, адамның өмір сүру жағдайларын және оны қоршаған табиғи ортаны қалыпқа келтіруді көздейтін идеялар алынуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мустафаев Ж.С. Почвенно-экологическое обоснование мелиорации сельскохозяйственных земель. – Алматы: Ғылым, 1997. – 358 с.
2. Дурасов А.М., Тазабеков Т.Т. Почвы Казахстана. –Алма-Ата: Кайнар, 1981. – 151 с.
3. Петраков Игорь Алексеевич, Концепция проекта Закона Республики Казахстан «О мелиорации», 2013.

Мусынова Г.Е.,
м.ю.н., старший преподаватель
Баймурзинова Э.Д.,
студентка 3 курса,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

ПРОБЛЕМЫ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Выделение бытового насилия в самостоятельную проблему связано с тем, что оно широко распространено, трудноискоренимо и ведет к катастрофическим последствиям. Это подтверждают данные Всемирной организации здравоохранения о глобальном распространении насилия, в соответствии с которыми «каждая третья женщина в мире (35%) на протяжении своей жизни подвергается физическому или сексуальному насилию со стороны партнера» [1]. Анализ состояния дел по борьбе с бытовым насилием в Республике Казахстан также свидетельствует о том, что данная проблема актуальна и для нашей страны.

В 2020 году в связи с распространением пандемии COVID-19 во всем мире наблюдается ухудшение ситуации с бытовым насилием. К сожалению, эта проблема коснулась и нашей страны – наблюдается рост семейно-бытовых преступлений на 21%. В период самоизоляции к административной ответственности за противоправные деяния в сфере семейно-бытовых отношений привлечено свыше 8 тыс. нарушителей, из которых почти половина привлечена к административному аресту [2]. С 1 января по 5 августа 2020 года зарегистрированы 454 случая бытового насилия.

По статистике Союза кризисных центров и службы телефона доверия «150», насилие в той или иной форме присутствует почти в каждой третьей семье. При этом каждая седьмая женщина подвергается экономическому насилию, каждая шестая женщина – физическому насилию, каждая третья – психологическому. Две трети умышленных убийств совершаются по семейно-бытовым мотивам [3].

Специалисты отмечают, что зачастую женщины в Казахстане молчат о семейных драмах. «Многие женщины испытывают страх перед своим мучителем и терпят побои. Другие надеются, что человек изменится, и не хотят разрушать семью. При этом они каждый раз себя обманывают. Если он один раз побил, это может произойти снова. Агрессия и зло в человеке как раз проявляются через форму насилия. Необходимо разобраться в своих семейных отношениях или обратиться за психологической помощью, чтобы понять, почему такое происходит, как выйти из этого замкнутого круга», – сказал психолог Владимир Стеблянко [4].

Целью сотрудников органов внутренних дел и других специалистов, работающих с жертвами бытового насилия, не является распад семьи и развод. Эксперты консультируют женщин, в том числе предлагая временное убежище.

Сегодня в Казахстане функционируют 49 кризисных центров, в 39 из них есть приюты, где оказывается помощь пострадавшим лицам, а в некоторых регионах и самим правонарушителям. В работе центров принимают участие более 500 специалистов – юристы, психологи, социальные работники, трудотерапевты, социальные педагоги, медработники и другие. Ежегодно на телефоны доверия кризисных центров поступает более 14 тысячи звонков, около 5 тысяч женщин с детьми получают услуги приютов, 25 тысяч получают юридическую и психологическую помощь, социальное сопровождение в государственных органах [2].

В текущем году полицейскими в кризисные центры направлено более 3 тысяч женщин. Об этом на брифинге сообщил заместитель председателя комитета административной полиции Министерства внутренних дел РК Алексей Милюк, передает корреспондент МИА «Казинформ» [5].

Казахстан предпринимает активные шаги по снижению уровня бытового насилия, рассматривая его как серьезное преступление против личности.

1. Конституция Республики Казахстан регламентирует, что достоинство человека неприкосновенно, каждый имеет право на защиту своей чести и достоинства.

2. Казахстан присоединился к Конвенции ООН: «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» еще в 1998 году и таким образом взял на себя ряд обязательств, которые поэтапно осуществляются [6].

3. В Стратегии «Казахстан – 2050» Первый Президент Республики Казахстан обозначил одну из главных задач казахстанского общества – защиту материнства и детства, он также подчеркнул, что насилие в отношении женщин и детей должно пресекаться предельно жестко [7]. Кроме того, он неоднократно отмечал, что Казахстан должен войти в новую эру без каких-либо намеков на угнетение по гендерным, возрастным или каким-либо другим признакам.

4. О необходимости преодоления бытового насилия заявил в своем Послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 года и Президент страны Касым-Жомарт Токаев: «Нужно в срочном порядке ужесточить наказание за сексуальное насилие, ... бытовое насилие против женщин...» [8].

5. В целях создания действенного механизма предупреждения и пресечения правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений 4 декабря 2009 года принят Закон Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия». Данным Законом заложены правовые основы для предупреждения и пресечения бытового насилия, обеспечения прав и свобод человека и гражданина в сфере семейно-бытовых отношений. Также им определены правовые, социальные и организационные аспекты деятельности государственных органов и граждан по организации профилактики этого негативного социального явления [9].

Однако, смотря на статистику, очевидно, что существующие механизмы профилактики бытового насилия не работают, либо недостаточны. Именно поэтому 23 сентября 2020 года на пленарном заседании Мажилиса Парламента депутаты одобрили новый законопроект «О противодействии семейно-бытовому насилию». Но, данный проект вызвал неоднозначную реакцию среди казахстанцев. Граждане начали беспокоиться за своих детей и стали призывали голосовать против принятия нового закона. «Законопроект «О противодействии семейно-бытовому насилию» вызвал острые дискуссии в обществе. Это закономерно, актуальные проблемы должны широко обсуждаться. Его инициаторам следует пересмотреть подходы, важно учесть все мнения. Главная цель – защитить права женщин и детей», – написал Токаев в Twitter.

Документом предлагается ужесточить наказание за домашнее насилие, расширить полномочия полицейских и запрещать семейным агрессорам приближаться к семье. Также в законопроекте содержатся нормы по организации информационно-просветительской

работы, по оказанию юридической помощи, ведению ведомственного статистического учета, повышению квалификации отраслевых специалистов в выявлении и реагировании на факты бытового насилия, обеспечению доступности услуг медико-социальной реабилитации и так далее [10].

Таким образом, можно сказать, что в настоящее время насилие в семейных отношениях остается актуальной проблемой, требующей большого внимания и незамедлительного решения.

Список литературы

1. ВОЗ. Статья «Насилие в отношении женщин». Дата: 30 ноября 2017 г. , источник: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women>
2. «Власть», интернет-журнал. Дата: 06.08.2020, источник: <https://vlast.kz/novosti/41127-v-mvd-otmecaurost-bytovogo-nasilija-v-kazahstane-za-vrema-pandemii-na-21.html>
3. Статья «Эксперты утверждают, что в Казахстане бытовое насилие в той или иной форме присутствует почти в каждой третьей семье». АЛМАТЫ, дата: 30 апр., источник: Sputnik. <https://ru.sputnik.kz/society/20200430/13852537/Chislo-obrascheniy-ot-zhertv-domashnego-nasilija-uvlechilos-v-razy-za-vremya-karantina.html>
4. Статья «Бытовое насилие: как с ним бороться». Дата: 31 июля, источник: Tengrinews.kz https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/byitovoe-nasilie-kak-s-nim-borotsya-375245/
5. Статья «Более трех тысяч женщин направлено в кризисные центры – МВД РК». Дата: 26 Июля 2021 13:04. Источник: inform.kz https://www.inform.kz/ru/bolee-treh-tysyach-zhenschin-napravleno-v-krizisnye-centry-mvd-rk_a3816372
6. Закон РК «О присоединении Республики Казахстан к Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» № 248 от 29 июня 1998 года [Электронный ресурс] // ИПС «Әділет» (дата обращения 20.11.2018).
7. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012г. «Стратегия «Казахстан- 2050»: новый политический курс состоявшего государства» [Электронный ресурс] // ИПС «Әділет» (дата обращения 20.11.2018).
8. Послание Главы государства народу Казахстана Токаева К-Ж. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 02 сентября 2019 года [Электронный ресурс] // ИПС «Әділет» (дата обращения 20.11.2019).
9. Закон РК «О профилактике бытового насилия» №214-IV от 4 декабря 2009 года [Электронный ресурс] // ИПС «Әділет» (дата обращения 20.11.2018).
10. «Власть», интернет-журнал. Дата: 21.01.2021, источник: <https://vlast.kz/novosti/43457-tokaev-vyskazalsa-o-proekte-zakona-o-protivodejstvii-domasnemu-nasiliju.html>

МЕНЕДЖМЕНТ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ

МЕНЕДЖМЕНТ, ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ

Болатхан О.,
докторант 3-го курса,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Almaty (Kazakhstan)

DIGITALIZATION OF KAZAKHSTAN

Currently, the possibilities of the digital economy are almost unlimited and continue to grow rapidly. Digital and communication technologies cover all economic, social and political spheres. Modern international corporations highlight the development of digitalization as the most important indicator of socio-economic success not only within the framework of their activities, but also in the world economy as a whole [1].

The Republic of Kazakhstan at the present stage is actively working on the development and quality of communication networks. The President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, said at a government meeting: "If now we allow a slowdown in work, including on the digitalization of the economy, we will talk about this important problem, we will simply lag behind" [2]. The country is only developing strategies for creating its own digital market and remains an area with as yet undiscovered potential. Meanwhile, the changes taking place in the global economy at present - this is, on the one hand, a serious challenge, and on the other, new opportunities for finding Kazakhstan's specialization in the global digital environment and forming, on this basis, directions for modernizing the traditional economy.

Thus, a comprehensive study of the aspects of the development of the digital economy and the processes of its formation in the Republic of Kazakhstan is, of course, an urgent scientific and practical task.

In recent years, Kazakhstan has been investing a fairly large amount of financial and human resources in the development of digitalization in the country, which seeks to increase its level of international competitiveness in the world arena and become a worthy trading partner for developed countries [3].

However, Kazakhstan is still lagging behind in the innovative development of priority sectors of the economy, which affects its competitiveness, for example, according to the World Economic Forum (WEF),

Kazakhstan ranks 87th in terms of "innovative opportunities" and 74th - in the index of the World Intellectual Property Organization [4].

In 2018, the country's position was improved in terms of the International Telecommunication Union's Global Cybersecurity Index. According to a report by the International Telecommunication Union, Kazakhstan ranked 40th in the Global Cybersecurity Index for 2018/2019, up 42 points from last year's ranking (82nd place).

Kazakhstan is introducing the Digital Kazakhstan program. This initiative was proposed by the government of the country. The program should be implemented in four key areas. First, on the creation of the "Digital Silk Road", which will support the development of digital infrastructure. Second, in raising awareness of business and other sectors to increase competitiveness. Third, to create digital government through advanced electronic and mobile government systems. This should make the government more open and transparent. Much attention is paid to the provision of public services. Fourth, the program aims to provide an opportunity to create a society that will be receptive to new emerging trends and challenges; at the

same time, the necessary skills for the digital economy are developed, therefore, digital literacy and learning at all levels of society are increasing [5].

Another step towards innovation is free vocational training and education for young people. In Kazakhstan, this is considered as an investment in human capital. Thus, Kazakhstan expects to create a quality basis for the future development of the country.

In Kazakhstan, harnessing innovation is the key to the growth across all sectors, especially social services and industrial development. Kazakhstan strives to become a leader in the region, which can only be realized through an innovative and strong sectoral economy and the optimal use of existing qualified human resources. Minister of Information and Communications of Kazakhstan, Abayev D. A. noted: "Most of the projects of the state program will be implemented within the framework of public-private partnership, which, in turn, will save the state budget. In general, by 2020 it is planned: to expand the share of Internet coverage to 78%, mainly in regions and villages, to cover 95% of the population with digital broadcasting, to increase the digital literacy of the population by 80%, to provide development of information and communication technologies and the country's GDP up to 4.7%" [6].

In recent years, 117 cities and 3324 villages of the country with a population of more than 250 thousand people have been provided with broadband Internet access. Over the past two years, 481 villages have been connected to broadband Internet. This project will be continued in the coming years [7].

In addition, 5G pilot projects were implemented in the cities of Nur-Sultan, Almaty and Shymkent. Also at the end of 2019, the construction of the Kazakh-Azerbaijani project TransCaspian Fiber Optic began. In 2020, it was planned to connect 880 villages to broadband Internet and bring the level of Internet connection of the home network is up to 84%. In general, 32.8 billion tenge were spent from the budget of Kazakhstan for digitalization over two years. The economic effect of the work carried out amounted to 803 billion tenge [8]. In addition, 32.8 billion tenge was attracted to the innovation ecosystem. Taking into account related industries, 120 thousand jobs have been created. 78 thousand of them appeared in 2019 [8].

In 2019, memorandums of cooperation were signed with 25 international organizations in the framework of the development of innovative cooperation. These measures made it possible to create favorable conditions for the development of the startup culture and attract more than 18 billion tenge in 2019 to domestic start-up projects. The total volume of attracted investments in the information technology market of Kazakhstan over the past 2 years amounted to about 32.4 billion tenge [8].

Thus, in Kazakhstan, there is an increase in the so-called "digital divide" due to the lag in the development of digital technologies from this indicator of the developed countries of the world. According to the WEF, only 25 countries in the world are ready for the fourth industrial revolution, which is based on digital technologies. These countries already account for 75% of the value added of global manufacturing. Each of these leading countries has its own competitive advantages. Japan owns sophisticated industries, the United States has a powerful sales market, China has a gigantic scale of enterprises, Germany has highly qualified specialists and the speed of innovation, Korea has huge contributions to the development of technologies, and Singapore has openness and access to investment.

Within the framework of the fourth industrial revolution, it is necessary to unite the efforts of the state and society to create opportunities for the development of Kazakhstan in accordance with national interests by correctly predicting the direction of digital evolution.

It is extremely important for Kazakhstan to increase its involvement in digitalization issues and develop unique opportunities that will make its economy more attractive in the course of the development of global production processes. A country's readiness for the future is determined by the scale and structure of production, as well as strong driving forces that can accelerate the transformation process.

According to the WEF, in 2019 Kazakhstan is in the 55th place in the new GIK 4.0 rating, having improved its position by 4 points (2018 - 59th place). According to the data WEF, these

countries will join forces that will form connections and allow, at the initial stages of the industrial revolution, to set the course for the process of global digital transformation of the economy. Analysts at the WEF classified Kazakhstan, together with Russia, Moldova and Georgia, to the Eurasia group, which has a certain industrial base, but the engines for the development of production and innovations are weak.

The conducted research allows us to conclude that the role of advanced technologies and innovations in the development of the national economy is actively increasing in modern Kazakhstan. Traditional approaches and methods of work are transforming as the latest technologies penetrate new industries and areas of human activity. The economy of Kazakhstan is actively moving to a new level of digitalization.

President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev in October 2019 at a meeting of the Supreme Eurasian Economic Council in Yerevan called on the EAEU member states to focus on digitalizing their economies. “It is proposed to pay special attention to the creation of attractive conditions for the development of advanced technologies. The backbone of successful economies is knowledge-based technologies that facilitate the development of advanced production methods and competitive products. Therefore, the priority area should be the digitalization of the economies of our countries” [9].

Further digital integration will be critical for the country. Without this, it will be difficult for Kazakhstan to enter the list of the 30 most competitive economies in the world and improve the welfare of the population.

References

1. Akhunbaev A. Industry 4.0-the guarantor of competitiveness of the MMC of Kazakhstan. Mining and metallurgical industry. 2017;12(114):48–50. (In Russ.)
2. Tuleubekova A. Tokaev on digitization: if we swing the problem, we simply fall behind. 2020. January 24. URL: <https://www.zakon.kz/5004191-tokaev-o-tsifrovizatsii-esli-budem.html> [Accessed 14.05.2020] (In Russ.).
3. In two years of implementing the state program “Digital Kazakhstan”. 32.8 billion tenge attracted to innovation ecosystem. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0582:FIN:EN:PDF> [Accessed:21.07.2020].
4. Nazarbayev N. Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness: Message of the President of the Republic of Kazakhstan dated 31.01.2017. Astana. 2017. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700002017> [Accessed:14.05.2020] (In Russ.).
5. Detailed report on the competitiveness rating (WEF GIC) 2019. URL: <https://csi.kz/news/09102019> [Accessed: 14.05.2020] (In Russ.).
6. Zhumagaliyev A. On the implementation of the program “Digital Kazakhstan”, 04.02.2020. The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. URL: <https://www.zakon.kz/5005749-za-dva-goda-realizatsii-gosprogrammy.html> [Accessed: 14.05.2020] (In Russ.).
7. Tokayev K-Zh. Digitalization of economies should be a priority for the EAEC. 01.10.2019. URL: <https://inbusiness.kz/ru/last/dlya-eaes-prioritetnym-napravleniem-dolzhnastat-cifrovizaci-ya-ekonomik-kasym-zhomart-tokaev> [Accessed:14.05.2020] (In Russ.).
8. Shcherbatenko A. Artificial intelligence, e-document management and online tenders in retail: what will be discussed at RDBSURL: <https://rau.ua/ru/newsrdb/aleksej-shherbatenko-smart-tender/> [Accessed 15.08.2020] (InRuss.).
9. Elyubaeva A. The economic effect of digitalization amounted to 803 billion tenge. 04.02.2020. URL: <https://kapital.kz/tehnology/84469/ekonomicheskiy-effekt-ot-tsifrovizatsii-sostavil-803-mlrd-tenge.html> (accessed 21.12.2020) [Accessed: 21.07.2020] (In Russ.).

Дәулетханова Ж.Д.,
м.э.н., старший преподаватель,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

РЫНОК ФИНАНСОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ТЕНДЕНЦИИ ЕГО РАЗВИТИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В последние годы наблюдается значительный прогресс в развитии рынка финансовых технологий, а пандемия COVID-19 ускорила этот процесс. Сейчас Казахстан лидирует в развитии рынка финансовых технологий среди стран Средней Азии. Активному развитию финансового сектора Казахстана в период пандемии коронавируса» оказывают влияние следующие мегатренды. Во-первых, это активное применение новых технологий в финансовых организациях с традиционной бизнес-моделью с целью повышения эффективности бизнеса. Во-вторых, это формирование нового поколения потребителей финансовых услуг, отдающих предпочтение онлайн-сервисам. В-третьих, это трансформация бизнес-модели за счет применения новых технологий с целью роста доли рынка традиционных игроков (disruptive business models) и выход на рынок финансовых услуг технологических компаний (Fintech, BigTech)».

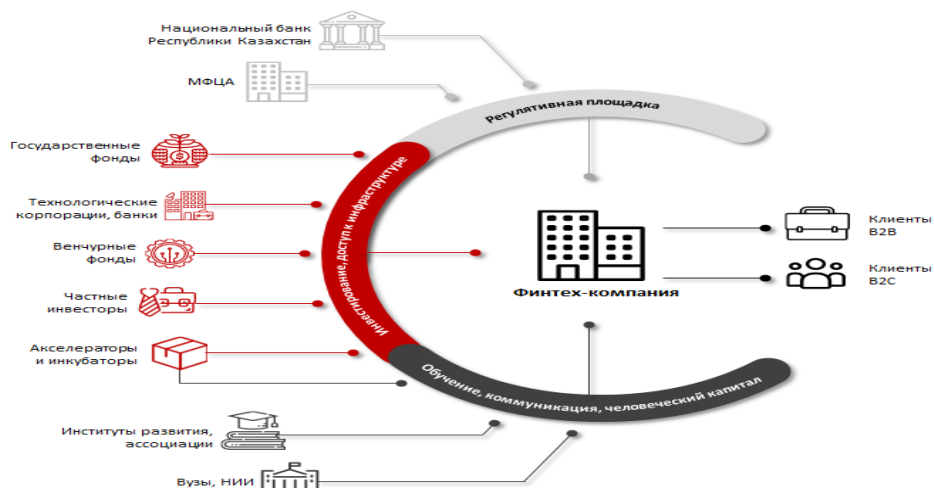
Большинство финансовых организаций на глобальном рынке внедряют и развивают цифровые каналы коммуникации с клиентами, а также меняют подход к сервису и формированию клиентского опыта. В соответствии с прогнозами, более чем на 30% может сократиться выручка финансовых организаций с традиционными бизнес моделями к 2025 году за счет новых рыночных игроков, таких как финтехкомпании и крупные технологические компании [1].

В этих условиях можно выделить 3 ключевые модели развития финансового сектора. Первое. Рынок экосистем, где крупные финансовые институты, используя ресурсы и эффект масштаба, создают экосистемы, выходящие за рамки финансовых услуг. Второе. Рынок технологических компаний, где крупные технологические компании начинают оказывать финансовые услуги. Третье. Конкурентные рынки, где имеет место одновременная конкуренция и кооперация всех участников рынка, в том числе традиционных финансовых институтов, финтех стартапов и технологических компаний» [2].

С целью развития инновационных технологий на финансовом рынке будут продолжены работа по реализации мероприятий, предусмотренных Концепцией по развитию финансовых технологий и инноваций на 2020-2025 годы и Государственной программой «Цифровой Казахстан».

Развитию рынка финансовых технологий в Казахстане уделяется пристальное внимание. Важную роль в этом направлении играет Международный финансовый центр «Астана» (МФЦА). Благодаря современной инфраструктуре, гибким регуляторным правилам, доступной коммуникационной среде, а также прозрачному правовому режиму МФЦА имеет хорошие возможности для привлечения технологических компаний и приобретения статуса регионального финтех-хаба.

Карта заинтересованных сторон на рынке финансовых технологий

Финтех-стартапы на базе финтех-хаба МФЦА

Платежи	12	Открытый интерфейс прикладного программирования (OPEN API)	3
Бухгалтерский учёт	7	Инвестиции	3
Мобильные кошельки	7	Безналичные водители	2
Кассовый терминал (POS-терминал)	6	Виртуальный собеседник	2
Кредитование	6	Crypto/Blockchain	2
Финансовые супермаркет	5	insurtech	2
Финансовая грамотность	4	Машинное обучение / Искусственный интеллект	2
Цифровой идентификатор	3	Моделирование данных	1

Ranking.kz на основе данных Fintechstars, Deloitte

Рисунок 1 – Карта развития финансовых технологии Казахстана
Примечание: составлено на основе источника [3]

На базе финтех-хаба МФЦА действует регуляторная песочница FinTech Lab – специализированная продуктивная среда, в которой фирмы могут предлагать инновационные финансовые услуги, а также услуги, связанные с регуляторными технологиями (RegTech). В неё приняты свыше 26 компаний из 11 юрисдикций, которые оказывают 7 разных видов инновационных финансовых услуг. При этом ключевыми направлениями финтех-хаба МФЦА являются программа поддержки стартапов, создание здоровой экосистемы венчурного капитала и увеличение возможностей по привлечению инвестиций и заключению сделок для стартапов в Центральной Азии и СНГ. Сейчас в базе финтех-хаба числится 67 стартапов из 8 стран.

Развитие рынка финансовых технологий позволит сократить долю теневой экономики, увеличит конкурентоспособность финансовой системы РК и позволит привлечь в сектор инвесторов. В последние годы инвестиции в финтех заметно выросли. Так, к примеру, глобальный объём инвестиций в разработку финансовых технологий в 2020 году составил 63,3 млрд долл. США – многократно больше, чем пятью годами ранее, что подтверждает: этот рынок имеет большой потенциал для привлечения средств [3].

Кроме того, в Казахстане финансовые технологии вносят наибольший вклад в достижение цели устойчивого развития (ЦУР) № 9 «Индустриализация, инновация и инфраструктура». Существенное влияние оказывается также на ЦУР № 8 «Достойная работа и экономический рост» и ЦУР № 1 «Ликвидация нищеты». ЦУР № 8 и № 9, согласно

исследованию SDSN и Фонда Bertelsmann, относятся к группе наименее или вовсе не достигнутых целей Глобальной повестки. Учитывая растущий рынок финансовых технологий в Казахстане, можно сделать вывод, что в перспективе будет наблюдаться прогресс по достижению этих ЦУР.

Наибольший вклад в достижение вышеуказанных ЦУР оказывают следующие инструменты финансовых технологий:

- онлайн-займы;
- краудфандинг;
- P2P-кредитование.

Сегодня традиционный рынок финансовых услуг резко меняется. Его основными направлениями развития являются: сокращение доли традиционного банковского сектора за счет увеличения объемов деятельности микрофинансовых организации (МФО), рост числа операторов платежных систем и цифрового банкинга; возникновение и стремительное развитие сервисов для сравнения финансовых продуктов и их покупки, сервисов по управлению финансами организаций и частных лиц, интернет сервисов в секторе торговли и маркетинга, краудфандинге, автоматизация on-line/off-line деятельности МФО; расширение инфраструктуры валютного рынка за счет возникновения интернет-кошельков и цифровых-бирж; размывание границ между отдельными секторами рынка; уменьшение числа посреднических организаций; ориентация бизнеса на использование экосистемы финтеха и построение на этой основе новых бизнес-моделей, усиление контроля со стороны Национального Банка Казахстана.

Одним из наиболее интересных направлений финтеха Казахстана является цифровой банкинг. Доля цифрового банкинга по сравнению с другими секторами финтеха невелика. В настоящее время традиционные банки активно внедряют отдельные элементы финтеха. Сегодня выделяют четыре модели цифрового банкинга: «полностью цифровой банк», «цифровой филиал банка», «банк с цифровыми каналами», «цифровой банковский бренд».

Последние инновационные услуги цифрового банкинга-это электронные платежи, электронный банкинг, мобильный банкинг, банкоматы, электронные клиринговые услуги, Национальная автоматизированная Клиринговая Палата, кредитные и дебетовые карты, служба немедленных платежей (IMPS), Национальный электронный перевод денежных средств (NEFT), предоплаченные платежные инструменты (pp1), единый платежный интерфейс (UPI), банкинг в социальных сетях. В этом многочисленном технологическом развитии деловой мир требовал критической оценки и изучения цифровых банковских услуг с точки зрения удовлетворенности клиентов и поиска новой стратегии внедрения или развития технологий и систем [4].

Основные банковские сервисы цифрового банкинга:

1) система безналичных расчетов по розничным платежам с использованием карточек. Банки уделяют большое внимание развитию инфраструктуры приема карточек с микропроцессором стандарта EMV и бесконтактных карточек. В настоящее время данная инфраструктура расширяется за счет увеличения количества организаций торговли (сервиса), принимающих карточки к оплате, и установленных в них платежных терминалов;

2) системы дистанционного банковского обслуживания (СДБО), к которым можно отнести:

– интернет-банкинг, предоставляющий клиентам доступ к счетам и транзакциям клиентов в любое время и с любого устройства, имеющего доступ в Интернет;

– мобильный банкинг, обеспечивающий удаленное обслуживание клиентов посредством использования мобильного приложения для Android, iOS или Windows Phone, имеющий более узкий функционал, но более удобный интерфейс, чем интернет-банкинг;

– клиент-банк, обеспечивающий возможность заключения договоров на открытие текущих счетов и размещение средств в срочные депозиты по методу публичной аферты, осуществления расчетов в белорусских рублях и иностранной валюте, управления счетами, получения выписок и оперативной информации о состоянии счетов, направления в банк

структурированных документов для получения банковских услуг (заявки, зачисления и др.), пользования банковскими персональными справочниками, осуществления электронного взаимодействия с банком, получения новостей и важных сообщений от банка;

– ТВ-банкинг, представляющий собой сервис, дающий возможность круглосуточного совершения платежей, получения сведений по счетам и осуществления прочих операций при помощи домашнего телевизора;

– терминальный банкинг, представляющий собой систему обслуживания клиентов посредством инфокиоска банка;

– USSD-банкинг, обеспечивающий возможность удаленного банковского обслуживания с помощью мобильного устройства посредством USSD-запросов;

– SMS-банкинг, предоставляющий возможность удаленного банковского обслуживания с помощью мобильного устройства посредством SMS-сообщений [5].

Среди цифровых технологий, используемых в банковской сфере, можно выделить несколько банков, которые смогут эффективно конкурировать в условиях цифровой экономики. Технологией будущего в банковской сфере является Open Banking, представляющий собой комплекс процессов и решений для надежного электронного обмена на основе использования API (application programming interface) финансовой информацией и услугами, что позволяет сторонним организациям интегрировать банковские услуги с финансовыми и нефинансовыми приложениями и сервисами, повышает уровень клиентского обслуживания.

Наиболее перспективными финансовыми технологиями являются анализ больших данных, мобильные и облачные технологии, технологии распределенных реестров, искусственный интеллект и роботизация. Данные технологии активно применяются в сфере платежей и переводов, финансирования, управления активами и др.

Повышенное внимание будет уделяться внедрению регуляторных и надзорных решений в стране. Регуляторные технологии должны повысить эффективность выполнения регуляторных требований и управления рисками финансовыми организациями. Регуляторные инструменты могут использоваться для выявления подозрительных транзакций и предотвращения мошенничества, при идентификации клиентов, в рамках комплаенс-контроля и при автоматизации процедур подготовки и сдачи отчетности.

Цифровизация несёт прямые выгоды для потребителей финансовых услуг, связанные с повышением инклюзии, расширением доступа к услугам, снижением издержек и сокращением затрат времени на проведение транзакций. Внедрение цифровых интерфейсов позволяет расширить возможности взаимодействия поставщиков и потребителей финансовых услуг и повысить уровень конкуренции на финансовом рынке Казахстана.

Список литературы

1. Жанбозова А.Б. Развитие электронной коммерции в условиях пандемии: вызовы для мира и Казахстана. Сборник трудов международной научно-практической конференции «Современные тенденции и перспективы развития национальных экономик в условиях вызовов мировой пандемии», г. Нурсултан 2020.

2. Ключевых трендов в цифровизации банковского бизнеса [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.iksmedia.ru/news/5587126-Accenture-vydelila5-klyuchevykh-tre-HTML>

3. Рынок финансовых технологий РК. 2020. <http://ranking.kz/ru/a/infopovody/beznalichnye-raschyoty-migririvali-v-internet-bolee-80-beznalichnyh-platezhej-bylo-soversheno-onlajn>

4. Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400000954>

5. Д. С. Шумский, О. А. Сосновский Анализ тенденций развития цифрового банкинга [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://fmk.bseu.by:8080/bitstream/edoc/83861/1/Shumskiy_53_59.pdf

Исраилова А.А.,
докторантура PgD 2 курс
Биримкулова К.Д.,
д.э.н. профессор,
Международный университет Кыргызстана
г. Бишкек (Кыргызстан)

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК ДЛЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Система государственных закупок в нашей республике прошла стадию становления и развивается в соответствии с тенденциями нынешнего времени.

В сфере государственных закупок Кыргызстана вращается около 30 млрд сомов и ежегодно на государственные закупки направляется более 15% внутреннего валового продукта. Учитывая постоянный дефицит бюджетных средств, их эффективное и экономичное использование во все времена было и остается актуальным вопросом. Поэтому одной из важнейших задач, стоящих перед Правительством КР, является обеспечение открытости и гласности процедур госзакупок.

Особенно во время пандемии COVID-19 все больше и больше людей начали задумываться о роли государственных закупок в своей жизни. Они видят, как правительства покупают средства индивидуальной защиты и аппараты ИВЛ и срочно строят новые больницы для лечения пациентов с COVID-19 и т. д. Каждую неделю мы читаем о новых скандалах - огромных ценах, новых фирмах, получающих контракты на миллионы долларов, деньги теряются и список продолжается.

Недостаточное развитие института гражданского общества и закрытость государственных структур подтверждаются мировым рейтингом демократии, который составил центр исследований и анализа The Economist Intelligence Unit британской компании Economist Group, в 2020 году Кыргызстан занял 107 место среди 167 государств.

Создавая институт гражданского общества, мы решаем проблему разрозненности и неэффективности мониторинга и контроля государственных закупок.

Список литературы

1. Абдукаримова А.А., Ширдакова Г.Т. Проблемы становления системы государственных закупок в Кыргызской Республике. *Alatoo Academic Studies*. 2020. № 1. С. 189-197.
2. Жунуспаев К.Т. Общественный контроль за проведением государственных закупок в Кыргызстане. *Научный аспект*. 2020. Т. 1. № 1. С. 27-31.
3. Юсупова Г.Н. Проблемы управления фискальной политикой в условиях кризиса в экономике [Текст] // *Вестник Международного Университета Кыргызстана*. – Бишкек, 2021. – 2 (43). – С.514-520.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПЛАТЕЖНЫХ УСЛУГ В КАЗАХСТАНЕ

Новые платежные системы с момента своего возникновения стали активно вызывать интерес у широких масс, постепенно вытесняя из этой сферы банки. Платежные системы стали развиваться в последние годы по всему миру. В Европе бизнес по развитию платежных систем, осуществляющих операции по пополнению счетов у операторов связи, получил название top-up, по оплате счетов за различные виды услуг – bill payment.

Проблему оптимизации процесса оплаты счетов пытаются решать во всем мире. Большим потенциалом в этой сфере обладают различные системы электронных платежей.

Система электронных платежей – это возможность наладить бесконфликтные и конструктивные взаимоотношения поставщика услуг и клиента. Отношения эти развиваются в бизнес-сфере, но оказывают влияние и на социальные процессы.

С развитием технологий так же быстро меняется, самый консервативный рынок – банковский сектор. Подстегнуло этот процесс испытание, с которым столкнулся весь мир – пандемия коронавируса и связанные с ней карантинные ограничения.

Цифровые валюты по сути являются версиями криптовалют, привязанных к курсу наличной и безналичной валюты. В этом смысле важным преимуществом цифрового тенге станет прозрачность денежных переводов и их независимость от конкретных банков, а также от международной системы SWIFT. Это снизит издержки его обращения. Применение цифрового тенге, по мнению аналитиков, позволит исключить нецелевое использование выделенных средств. Это может быть полезно как в расходах государственных и местных бюджетов разных уровней, так и в расчетах между гражданами при совершении крупных сделок, в том числе на рынке жилья.

Внедрение цифровой валюты центрального банка – это вынужденная мера для центральных банков, столкнувшихся с всплеском интереса и потоками капитала в криптовалюты. Не допуская возможности свободного обращения криптовалют с неподконтрольными для государства эмиссией и оборотом, центральные банки исследуют возможность использовать все плюсы криптовалют и избежать их минусов. На сегодняшний день около 50 центральных банков в мире работают над собственной цифровой валютой.

Для Казахстана цифровой тенге – это новый шаг в эволюции денежной системы и платежных технологий. По задумке регулятора, цифровой тенге будет обладать некоторыми преимуществами криптовалют, такими как повышенная безопасность, возможность переводов и оплаты вне традиционных платежных систем. При этом будут исключены такие минусы криптовалют, как низкая ликвидность, высокая волатильность курса и невозможность безусловной оплаты за товары и услуги. Одним из положительных свойств цифрового тенге может быть отдельная классификация и дополнительная отслеживаемость денег в рамках государственных расходов, что потенциально может способствовать снижению коррупции. Основные риски заключаются в обеспечении Национальным банком достаточного уровня безопасности для перевода и хранения денег в системе цифрового тенге, а также обеспечения бесперебойной работы инфраструктуры системы.

Аналитики группы компаний «Финам» считают, что одна из главных причин того, что многие центральные банки рассматривают сейчас внедрение цифровых валют, состоит в том, что мир вступил в эпоху больших данных и искусственного интеллекта. Данные собирают и накапливают экосистемы, созданные банками, операторами связи, крупнейшими ИТ-компаниями («бигтехом»). Смартфон становится сенсором, при помощи которого экосистемы очень много знают о наших транзакциях. Но и при безналичных

расчетах у банков остается некоторая свобода действий, неподконтрольных центральному регулятору. Внедрение цифровых денег сделает обзор финансовой системы более полным.

Директор сектора финансовых технологий и инноваций Ассоциации финансистов Казахстана Константин Пак считает, что решение по выпуску цифрового тенге требует всестороннего анализа и исследования всех потенциальных выгод и рисков для экономических агентов, денежно-кредитной политики и финансовой стабильности. «Согласно международному исследованию, на открытые вопросы относительно выгод и рисков внедрения цифровой валюты невозможно достоверно ответить аналитическим способом, так как анализ предусматривает слишком много допущений. Разные форматы дизайна технологической инфраструктуры цифровой валюты определяют потенциальные выгоды и риски. В связи с чем базовой задачей при определении параметров дизайна концепции цифровой валюты является поиск сбалансированного подхода, при котором выгоды и риски будут оптимизированы», – говорит аналитик. По его словам, наиболее предпочтительным подходом к решению данной задачи является проверка различных сценариев использования цифрового тенге в рамках пилотного проекта.

Есть несколько ключевых драйверов. Рынок и банки, в частности, видят растущий рынок и ряд преимуществ, которые дают криптовалюты – в первую очередь в части отслеживания платежей. Именно успех криптовалют и их технологические преимущества являются факторами, направляющими центральные банки к вопросу эмиссии собственных цифровых валют.

Далее, банки, видя возможности технологий, хотят в том числе также использовать их для повышения прозрачности проведения платежных транзакций. Цифровые валюты в случае замещения существенной части физической денежной массы дадут возможность контроля каждой транзакции. Там, где было невозможно ранее проследить платеж бумажными деньгами – это станет возможно. Технологические преимущества цифровой валюты дают массу новых способов госорганам для контроля незаконного оборота денежных средств и борьбы с отмыванием. Конечно, это не может не привлекать государство для того, чтобы изучать данную тему и пилотировать такие проекты.

И, наверное, третий драйвер – это принципиально новые свойства, которыми можно наделить такие электронные деньги. Например, можно стимулировать спрос и потребление без наращивания эмиссии за счет гибкого централизованного управления процентной ставкой, начисляемой на цифровые валюты, или введения времени действия каждого конкретного цифрового тенге. Представьте, что, например, деньги в вашем кошельке имеют срок действия, когда вы будете вынуждены их потратить, чтобы они не сгорели. Это и многое другое централизованно и очень гибко позволят делать именно цифровые валюты. Таким образом, анализ текущего состояния и основных тенденций развития платежной системы Республики Казахстан указывает на его широкую интеграцию в рамках сегментов юридических и физических лиц, внедрение и развитие межбанковской системы перевода денег. При этом увеличение рисков, связанных с развитием электронных платежных систем, требует дополнительного контроля и регулирования со стороны государства.

Список литературы

1. Карменов Б.А. Платежные системы Республики Казахстан: тенденция развития // Территория новых возможностей. Вестник Владимирского государственного университета экономики и сервиса. – 2016. – №4. – С. 44-50
2. Программа развития национальной платежной системы в Республике Казахстан до 2025 года
3. Аналитический журнал Kapital.kz от 12.05.2021г

Макашева А.К.,
магистр, старший преподаватель,
КазУЭФМТ
Мажитова Б.Б.,
м.э.н., доцент,
Евразийский гуманитарный институт
г. Нур-Султан (Казахстан)

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ ЗАМКНУТОГО КРУГА В КАЗАХСТАНЕ

В современном мире происходит обострение экологических проблем, во многом обусловленных загрязнением природой среды промышленными и бытовыми отходами. Для реализации задач в области ресурсосбережения и охраны окружающей среды большое значение имеет переход к циркулярной экономике – экономике замкнутого цикла.

Циркулярная экономика – это экономика, в основе которой, в отличие от линейной модели, лежит принцип возобновления ресурсов, а именно переработка вторичного сырья и переход от ископаемого топлива к использованию возобновляемых источников энергии, направленная на увеличение жизненного цикла продукта и высокую степень его дальнейшего повторного применения, в том числе, путем восстановления и переработки. Ее цель - экономия ресурсов и получение самых эффективных результатов при минимальных затратах [1].

В современном мировом пространстве сложилась линейная модель использования природных ресурсов «взять – использовать – выбросить», основанная на предположении о том, что ресурсы имеются в изобилии, доступны, легки в использовании и дешевые. Для реализации задач в области ресурсосбережения в целях эффективного использования ресурсов большое значение имеет переход к циркулярной экономике. Особое внимание в данном направлении привлекают вопросы того, каким образом можно наиболее эффективно продвинуть принципы циркулярной экономики в условиях казахстанской экономики, на какие аспекты стоит обратить особое внимание и какой лучший опыт из мировой практики наиболее применим.

Если прибегнуть к мировому опыту, то Евросоюз приступил к реализации новой экологической модели развития, провозгласив переход к циркулярной (круговой) экономике. Новая стратегия действий Европейского союза по циркулярной экономике, утвержденная в 2020 году, является одним из элементов Европейского зеленого курса, нацелен на развитие и изменение системы оценивания и мониторинга, он будет сосредоточен на показателях отдельных секторов (например, строительстве, производстве пластмасс, текстиля и электроники), производстве экологичной продукции, инновациях и экологичности политики ЕС. Европейская комиссия выделяет десять индикаторов, некоторые из которых являются субиндикаторами и нацелены на потребление и производство (обеспеченность ЕС сырьем, зеленые государственные закупки, образование отходов и т.п.); управление отходами (показатели переработки мусора из различных материалов, утилизация строительного мусора и т.п.); вторичное сырье (показатель циркуляции, показатели утилизации и т.п.); и конкурентоспособность и инновации (частные инвестиции, рабочие места и добавленная стоимость, количество патентов, связанные с секторами экономики замкнутого цикла.) [2].

Европейский «Зеленый курс», представленный главой Еврокомиссией Урсулы фон дер Ляйен 11 декабря 2019 года, содержит дорожную карту к «климатически нейтральной» экономике, в которой рост не привязан к потреблению ресурсов. По подсчетам ЕС, циркулярная экономика может к 2030 году дополнительно увеличить ВВП ЕС на 0,5%, создав около 700 000 новых рабочих мест [3]. Его цель – привести экономику ЕС в соответствие с «зеленым» будущим, укрепить конкурентоспособность при одновременной

защите окружающей среды, обеспечить, чтобы используемые ресурсы сохранялись как можно дольше.

План действий направлен на то, чтобы устойчивое производство и потребление в ЕС стали нормой. Товары, размещенные на рынке ЕС, должны быть рассчитаны на более длительный срок эксплуатации, повторное использование, ремонт и переработку, а также включать как можно больше переработанного материала вместо первичного сырья. Одноразовое использование будет ограничено, преждевременное устаревание предотвращено, а уничтожение без утилизации непроданных товаров длительного пользования запрещено. Потребители будут получать надежную информацию о ремонтпригодности и долговечности изделий, чтобы делать выбор. Еврокомиссия приступит к разработке нормативно-правовых мер в таких областях, как увеличение срока службы электронных гаджетов, батарей и транспортных средств, улучшение сбора и переработки отходов.

Стоит отметить, что на сегодня лишь некоторые страны смогли построить эффективные системы мониторинга для циркулярной экономики, которые признаны и действуют на государственном уровне. Среди таких стран в первую очередь стоит отметить Нидерланды и Францию, система которых включает 10 ключевых показателей по основным направлениям, например в Словении такая система включает только три показателя. В Испании стратегия замкнутой экономики, утвержденная в 2020 году, включает ряд показателей, предложенных ЕС. Кроме того, он также содержит два дополнительных показателя по сравнению с рамками ЕС: вклад парниковых газов сектора отходов и степень готовности к повторному использованию отходов [3].

В Республике Казахстан в 2013 году была принята Концепция по переходу РК к «зеленой» экономике, одним из направлений Концепции является внедрение раздельного сбора отходов, развитие сектора переработки отходов с получением продукции из вторичного сырья с привлечением инвестиций. Формирование данной системы должно быть реализовано с использованием следующих подходов: а) сокращение числа полигонов с переходом к широкому применению переработки и вторичного использования, а также извлечения полезных веществ и материалов, получения топлива за счет утилизации отходов; в) развитие экономики замкнутого цикла с многооборотным использованием продукции как в рамках, так и вне цепочки создания стоимости.

В Казахстане в настоящий момент применяется только один из рекомендованных ЕС и ОЭСР блоков индикаторов циркулярной экономики. На основании данных таблицы 1 мы видим, что за указанный восьмилетний период, в основном наблюдается положительная динамика по переработке, вторичного использования по всем видам отходов, кроме опасных видов, где идет не только снижение, но и значительное колебание по некоторым годам [4].

Таблица 1 Динамика показателей переработки и повторного использования отходов.

Показатели	Ед. изм	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Доля переработки вторичного использования ТБО	%	1,0	1,6	2,2	1,8	2,6	9,0	11,5	14,9
Доля переработки, вторичного использования муниципальных отходов	%	3,8	0,5	11,1	11,5	12,3	13,0	11,6	11,1
Доля переработки, вторичного использования	%	17	18	23	23,12	26,8	30,9	32,2	34,0

промышленных отходов									
Доля переработки, вторичного использования опасных отходов	%	26,9	21,5	32,8	29,6	22,2	150,4	20,0	20,3
Примечание: Охрана окружающей среды в Республике Казахстан. Статистический сборник (2020).									

В Казахстане, к сожалению, данные, собираемые статистическим органом, не могут полностью обеспечить информацией по циркулярной экономики. Для расчета собираются только данные по переработке и сбору отходов. В то время, как в некоторых европейских странах используется десять блоков показателей, например в Нидерландах [1].

По данным МЭГПР РК в настоящее время на 3,5 тыс. полигонах страны накоплено более 120 млн тонн твердых бытовых отходов и ежегодно образуется свыше 5 млн тонн ТБО. С 2016 года наблюдается рост переработки ТБО с 2,6% до 11,5%, доли переработки промышленных отходов – с 26,8% до 32,2%. С 2019 г. запрещено захоронение пластмассы, макулатуры, картона и отходов бумаги, стекла. Однако, запущенный механизм не реализуется в достаточной степени, так как в регионах отсутствует соответствующая инфраструктура.

1 июля 2021 года вступил в силу принципиально новый, разработанный с учетом опыта ОЭСР по экологическому регулированию Экологический кодекс Республики Казахстан. В седьмом принципе ЭК (Совершенствование управления отходами производства и потребления) основной упор направлен на внедрение принципов циркулярной экономики, используемых в ОЭСР, где предусматривается иерархия отходов, которая направлена на поэтапное управление отходами, т.е. предотвращения образования, повторное использование, переработку, утилизацию деятельности отходов [5].

Большой проблемой в нашей стране является низкий уровень переработки ТБО: перерабатывается лишь 14%. Отрасль не является инвестиционно-привлекательной для инвесторов из-за низких тарифов.

В текущем году МЭГПР РК представило План по созданию завода по энергетической утилизации отходов. В четырех регионах Казахстана намечено установить 7230 контейнеров для раздельного сбора ТБО и запустить 3 новых мусоросортировочных комплекса общей мощностью около 300 тыс. тонн отходов в год. Ввод в эксплуатацию объектов и развитие инфраструктуры раздельного сбора ТБО в регионах позволит до 2025 года довести до 30% долю переработки вторичного сырья (металл, пластик, стекло). Непригодный к классической переработке «остаток» отходов, согласно новому Экологическому кодексу, будет направляться на заводы Waste to Energy.

«Внедрение системы раздельного сбора отходов позволит вовлечь в повторное использование 30% чистого вторсырья, до 20% отходов из общей массы не подлежат сжиганию. Остальные отходы сильно загрязнены, и на сегодня единственной альтернативой свалок является энергетическая утилизация отходов». Комплексы Waste to Energy планируют запустить в Актобе, Алматы, Усть-Каменогорске, Нур-Султане, Караганде и Шымкенте. Строительство заводов планируется за счет привлечения инвесторов. Ключевое требование для инвестора - установка пятиступенчатой системы очистки дымовых газов, согласно норме Директивы 2010/75/ЕС Европейского парламента и Совета Европейского Союза. Будущие заводы также будут оснащены автоматизированной системой мониторинга выбросов [6]. В целом, циркулярная экономика описывается принципами 3R – reduce, reuse, recycle («снижай активность, используй заново, перерабатывай»).

Таким образом, переход к циркулярной экономике требует изменений во всех производственно – сбытовых цепочках, от проектирования продукции к новым моделям

бизнеса и рынка, от новых способов превращения отходов в ресурс к новым формам потребительского поведения.

Список литературы

1. Сысоева Е.А. Циркулярная экономика в контексте устойчивого развития. /Проблемы современной экономики №2 (70), 2019г.
2. Бурмистров В.А., Исмадиева Б.А. Анализ статуса перехода развитых стран на принципы циркулярной экономики // Стандарты и качество. – 2018. – №8. – С.40-43.
3. OECD (2020) The Circular Economy in Cities and Regions: [https:// www.oecd-ilibrary.org/sites/16f47a98-en](https://www.oecd-ilibrary.org/sites/16f47a98-en)
4. Охрана окружающей среды в Республике Казахстан. Статистический сборник (2020): <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection>
5. Новый Экологический кодекс Республики Казахстан от 1.07.2021 года.

Мажитова Б.Б.,

м.э.н., доцент

Штеккер Н.А.,

студентка 4 курса,

Евразийский гуманитарный институт

г. Нур-Султан (Казахстан)

СТРАХОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Несмотря на множество подводных камней, сегодня наличие страховки – это уверенность в завтрашнем дне, уверенность, что в случае наступления форс-мажорной ситуации вы получите компенсацию. Казахстан – одна из самых крупнейших стран Азии, успешно развивает капитализм и независимую экономику. Поэтому, рынок страховых услуг здесь присутствует уже не одно десятилетие и сегодня успешно развивается.

Пандемия коронавируса и связанные с ней экономические последствия радикально изменили потребности, привычки и ожидания потребителей и сотрудников, заставив при этом трансформировать операции страховщиков, практически, до мгновенного исполнения операций.

Многие уже быстро адаптировались, но страховщики все еще сталкиваются с сохраняющимися препятствиями на пути роста и прибыльности в предстоящем году. Глобальный прогноз, проведенный Центром финансовых услуг компании «Делойт», показал, что многие страховщики знают, что им все еще не хватает работы, даже после того, как большую часть 2020 года они потратили на адаптацию к последствиям эпидемии 48% из 200 опрошенных руководителей страховых компаний согласились с тем, что пандемия «показала, насколько не подготовлен наш бизнес к этому экономическому шторму», и только 25% полностью согласились с тем, что у их собственников и регулятора есть «четкое видение и план действий по поддержанию операционной и финансовой устойчивости» во время кризиса.

Пандемия и другие катастрофические убытки сильно ударили по многим страховщикам в 1 половине 2020 года, особенно по тем, которые отменяют различные мероприятия и выплачивали компенсацию работникам. Например, страховые компании в США и Канаде, специализирующихся на страховании имущества столкнулись с падением операционной рентабельности собственного капитала по GAAP в первом полугодии с 8,3% до 2,8% в сравнении с аналогичным периодом 2019 года, в значительной степени из-за

понесенных убытков в размере 6,8 млрд. дол, связанных с COVID-19 и одновременного снижения начисленной страховой премий по ключевым направлениям.

Ожидается, что пандемия и ее последствия по-прежнему будут сильнее сказываться на имущественном страховании (больше, чем по другим видам). Например, продажи страховок работникам были подорваны массовым сокращением рабочих мест, и прогноз Deloitte в США предполагает, что объемы могут вернуться к уровню до пандемии только после 2022 года. Кроме того, страховые взносы по МСБ, пострадавшие от остановки и банкротств, также, скорее всего, будут медленно восстанавливаться, если закроются множество других магазинов розничной торговли, ресторанов и т.д.

Последствия пандемии коронавируса оказали больше положительное влияние на казахстанский рынок автострахования, чем отрицательное. Добровольное страхование автокаско по объему собранных премий выросло на 7%, до 28,0 млрд. тенге, причем 50,2% от объема собранных премий приходится на Алматы, следующий по сборам премий - Нур-Султан с долей 10,5%. Обязательное страхование ГПО автовладельца (ОГПО ВТС) показало прирост по премиям на 6%, до 81,1 млрд. тенге, где опять же первенство за городом Алматы – 28,5%, далее следует Нур-Султан с долей в 8,1%. Причины роста объемов автокаско связаны с ажиотажным спросом на новые автомашины в начале года, когда перед блокировкой многие автосалоны распродали все остатки на складе. Поскольку большая часть новых авто была приобретена казахстанцами в кредит, то становятся понятны драйверы роста сборов премий по автокаско, поскольку такая страховка является обязательным требованием кредитного института при оформлении займа.

В Казахстане, как это распространено во многих других странах, страхуются медицинские расходы на случай болезни. Причем медицинская страховка, в основном, востребована и доступна, только в режиме корпоративного страхования, то есть работодатель может купить покрытие медицинских расходов на случай болезни для своих работников (иногда полис покрывает членов семей работников). То есть для граждан, которых именно работодатель не обеспечивает медицинским страхованием, страховка недоступна.

Пандемия коронавируса повернула фокус внимания клиентов на медицинские продукты. Казахстанский рынок добровольного страхования на случай болезни вырос на 4% – с 20,7 млрд. тенге на 1 июля 2019 года до 21,5 млрд. тенге на 1 июля 2020-года.

Еще один вид страхования здоровья – страхование туристов, выезжающих за рубеж, также понесло серьезные потери из-за пандемии. Сборы премий по добровольному страхованию туристов сократились на 54%, а сборы по обязательному страхованию туристов просели на 50%. Именно ограничения для выезжающих и сокращение туристического потока обусловили эту тенденцию.

Во время пандемии на казахстанском рынке страхования появилось новое предложение – страховка от Covid-19. За небольшой взнос компании обещают до полумиллиона тенге, если у застрахованного диагностируют коронавирусную инфекцию. Если наступит летальный случай именно от Covid-19, наследники клиента получат несколько миллионов.

Но не все компании относят случаи заражения к страховым: некоторым важна госпитализация, другим достаточно лишь положительного теста на коронавирус. Многие установили для клиентов возрастные ограничения, не позволяющие страховать людей из групп риска (старше 60 лет).

В год пандемии и повсеместных локдаунов с закрытием границ объём премий, собранных в сегменте обязательного страхования гражданско-правовой ответственности туроператора и турагента, за январь–август 2020 года составил 437,1 млн. тенге – ожидаемо более чем в 4 раза меньше, чем за аналогичный период 2019 года. Их доля от премий по обязательному страхованию за год сократилась с 2,3% до всего 0,5%. Объём выплат, напротив, увеличился за год более чем в 2 раза, до 347 млн. тенге, а их доля в секторе обязательного страхования выросла с 0,7% до 1,6%.

Обязательным страхованием ГПО туроператора и турагента в текущем периоде занимались всего три страховые компании в РК, причём почти весь объём собранных премий пришёлся лишь на одну из них - СК «НОМАД Иншуранс»: 419,2 млн. тенге – почти в 4 раза меньше по сравнению с прошлым годом. Следом идут СК Sinoasia B&R (15,8 млн. тенге) и КК ЗиМС «ИНТЕРТИЧ» (2,2 млн. тенге).

Сокращение объёмов поступлений премий по обязательному страхованию ГПО туроператора и турагента в период пандемии и карантина закономерно: в связи с закрытием границ количество обслуженных посетителей в сфере выездного туризма за первое полугодие текущего года составило менее 2 млн. человек - в 2,5 раза меньше по сравнению с аналогичным периодом годом ранее.

По данным Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР), к концу сентября текущего года активы страховых (перестраховочных) организаций увеличились на 19% за год и достигли 1,7 трлн. тенге, или 2,31% от ВВП. Увеличение активов в основном происходит за счёт роста объёма страховых премий и их инвестирования в ценные бумаги.

За последние пять лет активы страховщиков растут в среднем на 15,3% в год. Таким образом, наблюдается динамичное развитие сектора. На текущий момент страховой сектор РК представлен 27 страховыми организациями, из которых 9 – компании по страхованию жизни.

Интерес граждан к продуктам страховых компаний растёт из года в год. Так, согласно обзору финансового сектора РК от АРРФР, по состоянию на 1 октября 2021 года объём страховых премий, принятых по договорам страхования (перестрахования), достиг 522 млрд. тенге - сразу на 40% больше, чем в аналогичном периоде прошлого года.

Кроме того, количество заключённых с начала года договоров страхования по физическим и юридическим лицам, по данным АРРФР, составило 8,6 млн.тг. – на 34,4% больше по сравнению с соответствующим периодом 2020 года. Рост в основном обусловлен увеличением количества заключённых договоров страхования по ОГПО ВТС - на 14%, или на 511,4 тыс., договоров страхования туриста – в 4,2 раза, или на 313,5 тыс., договоров страхования жизни -на 50,3%, или на 548,3 тыс., и договоров страхования от несчастных случаев – в 2,2 раза, или на 640,8 тыс.

Такой рост общего количества страховых премий обусловлен увеличением спроса на продукты сегмента не только обязательного, но и добровольного страхования. По состоянию на конец сентября 2021 года по добровольному личному страхованию отмечается рост собранных страховых премий на 84,6 млрд. тенге, или на 61,2% по сравнению с аналогичным периодом 2020 года.

Страхование жизни стало популярным за счёт срочного страхования жизни, а также введения новых добровольных накопительных продуктов. Так, в 2020 году Агентством РК по регулированию и развитию финансового рынка созданы условия для внедрения индивидуальных стратегий инвестирования по инвестиционному продукту страхования жизни Unit-linked, являющемуся альтернативой банковскому депозиту. В недавнем обзоре рейтинговое агентство Fitch Ratings отметило, что казахстанский страховой сектор растёт столь высокими темпами в значительной мере за счёт продажи продуктов инвестиционного страхования (Unit-linked).

Страховой рынок Казахстана в 2021 году будет развиваться по сформировавшимся в пандемию ориентирам. В их числе активное инвестирование в развитие онлайн-страхования, инфраструктуру и digital-маркетинг. Компании также усилят работу по удержанию и формированию лояльности клиентов, делая действующие сервисы еще более комфортными и оперативными. Будет продолжаться тренд на упрощение условий и правил при разработке страховых продуктов. Компании понимают, что быстро и легко доносить до клиентов необходимую информацию в их собственных интересах. В этом случае потребитель сможет самостоятельно разобраться в деталях продукта и принять решение о покупке.

Как на мировом, так и на казахстанском страховом рынках наметилась тенденция спроса на более быстрые транзакции, платежи и выплаты. Интернет, мобильность и социальные сети изменили правила игры на многих рынках и сформировали новое поколение клиентов, которым требуются простота, скорость и удобство взаимодействия. Кроме того, социальные сети становятся ключевым каналом передачи информации о страховых продуктах и продвижения бренда.

Пандемия коронавируса повлияла на изменения всех каналов продаж, без исключения. И в течение 2021 года ИТ-технологии на страховом рынке однозначно будут совершенствоваться. При этом многое будет зависеть от того, как страхование сможет интегрироваться в другие услуги.

В 2021 году станет больше видов полисов, которые продаются через интернет. По мнению исполнительного директора СК «Евразия», чем больше электронных профилей клиентов обработают страховщики, тем лучше они будут понимать, что предложить при продаже того или иного товара или услуги. Скорее всего, страхование даже в корпоративных видах будет уходить в онлайн.

Положительного эффекта отечественный страховой рынок ждет от Концепции проекта Закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования и развития страхового рынка и рынка ценных бумаг». В документе предусмотрено несколько важных моментов. Один из них – это предложение по совершенствованию обязательного страхования гражданско-правовой ответственности владельцев транспортных средств (ОС ГПО ВТС). Предполагается, что после принятия изменений для повышения эффективности продукта будет пересмотрена модель пересчета страховых тарифов с установлением более гибких ставок в региональном разрезе. Также в проекте закона упомянут порог убыточности по региону, по которому базовый тариф можно скорректировать с применением поправочного коэффициента.

Список литературы

1. Жолдасбаев, С.И. Государственный фонд социального страхования: развитие и перспективы
2. Монография / С.И. Жолдасбаев.- Астана: ПарасатӘлемі, 2006
3. Введение в страхование [Текст]: Учебное пособие / В.В. Шахов.- 2-е изд., перераб. и доп.- Москва: 4.Финансы и статистика, 1999.- 288 с.
4. <https://kursiv.kz/news/strakhovanie/2020-06/kazakhstanskim-strakhovym-kompaniyam-prognoziruyut-7.vosstanovlenie-v-2021>
5. Жолдасбаев, С.И. Социальное страхование в Республике Казахстан [Текст]: Монография / С.И. 11.Жолдасбаев.- Астана: ПарасатӘлемі, 2005.
6. Скамай, Л.Г. Страхование [Текст]: Учебное пособие / Л.Г. Скамай.- Москва: ИНФРА-М, 2001
7. Бейсенова, Л.З. Страхование [Текст]: Учебное пособие / Л.З. Бейсенова.- Астана: ЕАГИ, 2008.

Мельдебекова А.Д.,
м.э.н., ст. преподаватель,
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
Тажбенова Г.Д.,
к.т.н., доцент,
Евразийский гуманитарный институт
г. Тараз (Казахстан)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВЫХ ИННОВАЦИЙ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ КАЗАХСТАНА

Внедрение финансовых инноваций в различные сферы деятельности субъектов экономики, а также переход экономики на инновационный путь развития, на сегодняшний день, являются основными из приоритетов политики государства. Эти факторы оказывают влияние на экономический рост, развитие структурных сдвигов в экономике, а также поддерживают конкурентоспособность национальной экономики, и особенно банковской сферы. Финансовая инновация – это конечный результат инновационной деятельности в финансовой сфере, осуществленный в форме нового финансового продукта или операции. Содержание финансовой инновации составляют новые финансовые продукты и новые финансовые операции.

Банковские инновации – это доведенные до клиентов и принятые ими новые или кардинально видоизмененные услуги или продукты, внедренные в банковский процесс современные технологии, в том числе и инфокоммуникационные, позволяющие изучить экономический или социальный эффект. Данная классификация хороша тем, что рассматривает банковские инновации с позиции многочисленных аспектов: от причин возникновения до этапа внедрения, демонстрируя значимость нововведений как полноценных структурных составляющих банковской деятельности.

Финансовые инновации становятся важнейшим глобальным явлением (феноменом) последних лет с ежегодным ростом объемов и темпов. Цифровые технологии, являясь ядром предоставления финансовых услуг, стимулируют проникновение инноваций на финансовый рынок (табл.2).

Таблица 1. Уровень проникновения финтех-услуг по странам

Место	Страна	Показатель уровня проникновения (в%)
1	Китай	69
2	Индия	52
3	Россия(мегаполисы)	43
4	Великобритания	42
5	Бразилия	40
6	Австралия	37
7	Испания	37
8	Мексика	36
9	Германия	35

Примечание: составлено на основе источника [2]

По данным таблицы 2 проведенного компанией E&Y исследования, индекс проникновения финтех-услуг составляет 43%, при среднем показателе 33% по 20 странам (без России). При этом данный показатель на развивающихся рынках (Бразилия, Китай, Индия, Мексика и ЮАР) выше и составляет около 46%. Национальный рынок Больших

Данных находится на начальной стадии развития, однако количество работающих кейсов в данной сфере неизменно растет.

Исследование отечественной банковской практики позволило выявить присутствие на рынке ряда тенденций: 1) активное отраслевое использование информационно-вычислительных технологий, онлайн-сервисов, мобильных приложений способствует усилению конкуренции со стороны финтех-компаний; 2) роботизированные технологии берут на себя работу с массивами данных, его анализом и построением прогнозов; 3) игровые компоненты и визуальная составляющая банковских предложений, программ и процессов становятся значимыми критериями успешности; применяется геймификация; 4) расширяется использование технологии BigData, производится монетизация данных; 5) в связи с активизацией инновационной банковской деятельности, повышается роль управления рисками ведения инновационной деятельности.

НБ РК активно стимулирует развитие безналичных платежей и снижение наличного оборота. В частности, была проведена работа по построению и развитию системы мобильных платежей для создания альтернативной возможности проведения оплаты в онлайн-режиме с использованием любых инструментов – платежных карточек, электронных денег или с банковского счета – по выбору клиента (рис. 1)

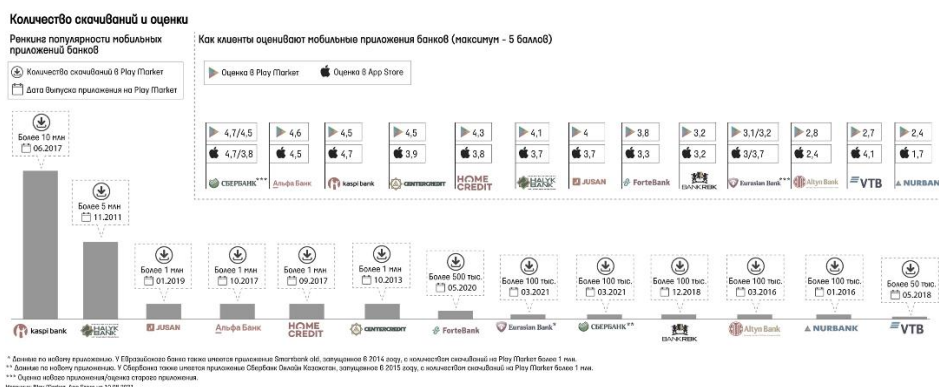
Пользователи интернет- и мобильного банкинга в РК | млн единиц

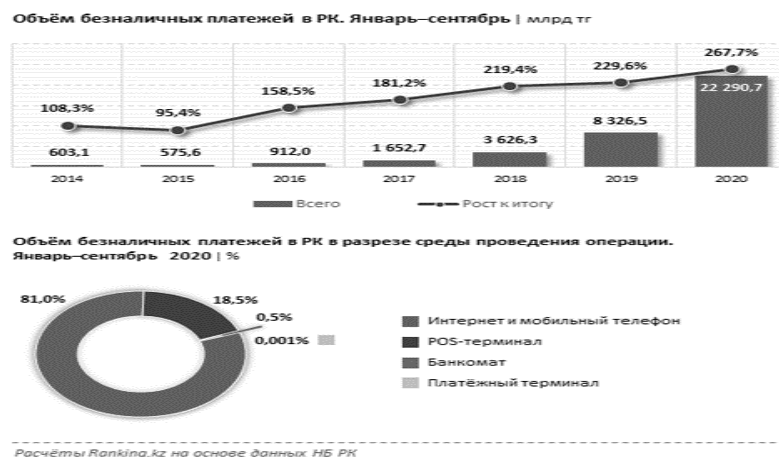
Расчёты Ranking.kz на основе данных НБ РК

По данным Kaspi, в 2020 году количество ежемесячных активных пользователей составило 9,1 млн (+59% в годовом выражении), а по итогам шести месяцев этого года достигло 10,2 млн. По данным Haluk, у Homebank в прошлом году было 2,6 млн ежемесячных активных пользователей (в 2,2 раза больше, чем годом ранее). Число ежедневных активных пользователей составило 793 тыс. (+167% год к году).

«Миллионниками» (от 1 млн до 5 млн скачиваний) стали Jusan, Альфа, Хоум Кредит и БЦК. Более миллиона скачиваний было и у предыдущих приложений Евразийского банка и Сбербанка (рис. 2).

На сегодня уже 20 БВУ РК имеют сервисы мобильного банкинга. В свою очередь, количество пользователей интернет- и мобильного банкинга в стране увеличилось за год на 52% и составило 27 млн. Тем временем количество активных пользователей выросло за год в 2 раза. В целом за последние два года количество транзакций за один день в формате цифрового банкинга увеличилось в 7,6 раза, а сумма транзакций – в 9 раз. Таким образом, уже можно говорить о цифровом прорыве и принципиально новом уровне использования цифровых финансовых услуг в стране (рис.3).

Одним из инновационных продуктов Каспи банка является MarketplacePlatform. Это встроенный в приложение в Каспи Кз интернет магазин с более чем 70 000 товаров, которые можно купить как по карте Каспи голд, так и в кредит и рассрочку. В ноябре 2020 года показатель продаж через данный сервис составил 69 млрд тенге. С помощью данного инструмент банк поддержал МСБ который функционировал онлайн в период пандемии, и показал очень хорошие результаты. При этом банк взимает с предпринимателей около 1,65 % с каждой продажи.

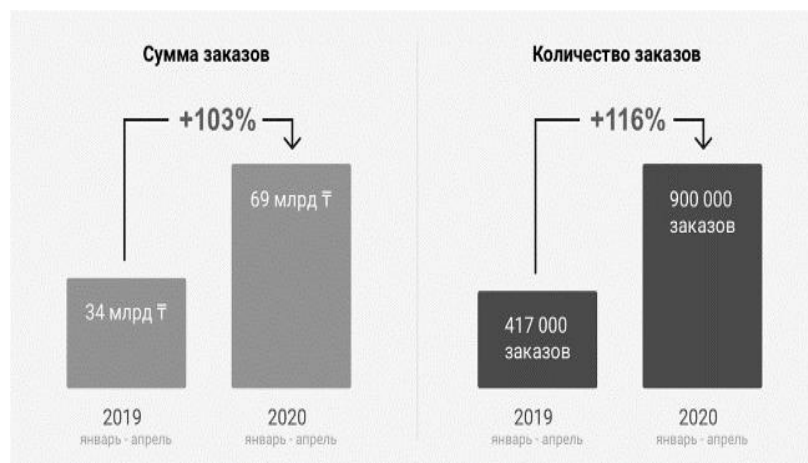
Таблица 2. Динамика чистой прибыли инновационных сегментов банка

Инновация	2018 год, млн тг	2019 год, млн тг	2020 год, млн тг
MarketplacePlatform	5,806	14,560	28,173
Payments	1,360	6,731	27,877
Fintech	64,128	89,828	141,073

Как видно из таблицы 2, прибыль от введения инноваций с каждым годом растет почти в 2 раза.

Fintech Platform позволяет клиентам управлять своими личными финансами в режиме онлайн и получать доступ к потребительским финансами депозитным продуктам, прежде всего, через мобильное приложение Kaspі.kz. Продукты потребительского финансирования также стратегически разработаны с учетом выбора продуктов и продавцов на MarketplacePlatform.

В течение первых 4 месяцев этого года сумма заказов выросла на 103% и достигла рекордных 69 миллиардов тенге в сравнении с 34 миллиардов тенге за тот же период прошлого года.

Внедрения финансовых инноваций в банковский сектор Казахстана диктует сама реальность. Количество нововведений, а также скорость их доставки до потребителя значительно возросли. Пользователи стали намного мобильными и активно используют социальные сети. Большая информативность и высокая требовательность клиентов принуждает банки реагировать на их запросы с адекватностью, а также постоянно стремиться к наилучшему обслуживанию клиентов и повышать разнообразие продуктов и услуг банка.

Список литературы

1. Барышева, А.В. Инновации: учебник / А.В. Барышева. – М.: Дашков и Ко, 2015. – 384 с
2. E&Y Проникновение финансово-технологических услуг в мегаполисах России и в мире. 2019. С.5. URL: <http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-fintech-indexrussia-rus-2017/%24FILE/EY-fintech-index-russia-rus-2019.pdf>.
3. Обзор банковского рынка 2020 года // Официальный сайт Национального банка РК // <http://www.nationalbank.kz>
4. Консолидированная отчетность Kaspibank https://kase.kz/files/emitters/CSBN/csbnm1_2020_cons_rus.xlsx

Насырова Г.А.,
д.э.н., профессор
Жабулова М.С.,
магистрант 2 курса,
ЕНУ им.Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан (Казахстан)

КВАЗИГОСУДАРСТВЕННЫЙ СЕКТОР: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Особенностью казахстанских крупных предприятий является то, что среди них велика доля государственных и квазигосударственных предприятий. Так, из 2419 действующих в республике крупных предприятий 627 являются государственными, а более 500 – аффилированными с государством.

Квазигоссектор ежегодно в том или ином виде дотируется из бюджета и Национального фонда через пополнения уставного капитала, бюджетное кредитование и т.д. Результатами деятельности на протяжении последних лет становятся убытки, снижение

рентабельности и дивидендов, выплачиваемых собственнику – государству. Помимо общей неэффективности, по мнению экспертов, квазигосударственный сектор создает серьезные риски для денежного рынка.

Таким образом, проблема эффективного формирования и использования финансовых ресурсов является актуальной как на уровне предприятия, так и на уровне экономики в целом.

В своем первом Послании народу страны Глава государства Касым-Жомарт Токаев как раз и обозначил основополагающие векторы развития республики, включая структурную модернизацию экономики, повышение уровня жизни граждан, переход страны на качественно новый уровень развития по всем направлениям.

ТОП-9 квазигосударственных компаний РК по объему прибыли

№	Компания	Чистая прибыль за 2020г., млрд тенге	Изменение к аналогичному 2019	Сектор
1	НК АО «КазМунайГаз»	136	82%↓	нефтегазовый
2	АО «КазТрансГаз»	4108	42%↑	транспорт по трубопроводу газа
3	АО «Казахтелеком»	65	8,3%↑	телекоммуникационный
4	АО «НГК «Тау-Кен Самрук»	72,1	56%↑	горнорудный
5	АО «КазТрансОйл»	55,9	24%↑	транспорт по трубопроводу
6	АО «KEGOC»	53,5	31%↑	энергетический
7	АО «Самрук-Казына»	421	152%↑	инвестиционный
8	АО «НК «Қазақстан темір жолы»	16,2	136↑	транспортный
9	АО «Эйр Астана»	(40)	86%↓	транспортный

Основные проблемы квазигосударственного сектора Доминирование в экономике

Изначально управляющие холдинги были созданы для создания технологичных производств в несырьевых секторах экономики с дальнейшим выходом квазигоссектора из конкурентного рынка.

«Однако фактически доля трех системообразующих холдингов (ФНБ «Самрук-Казына», НУХ «КазАгро», НУХ «Байтерек») в экономике не имеет устойчивой тенденции к снижению, а их консолидированные активы достигли более 32 трлн тенге», – обратили внимание в счетном комитете.

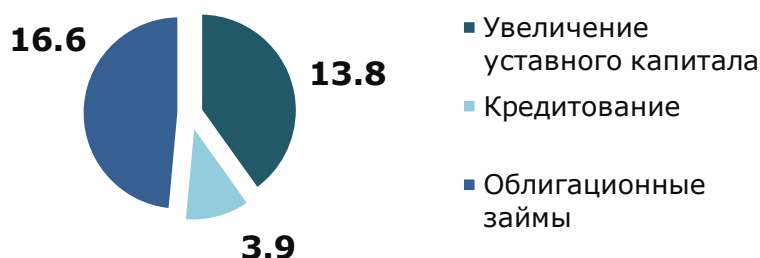
Например, «Самрук-Казына» доминирует в таких отраслях экономики, как:

- 20% первичной поставки нефти и нефтепродуктов;
- 70% услуг переработки нефти;
- 90% и 80% на рынке услуг грузовых и пассажирских ж/д, авиаперевозки перевозок соответственно;
- 30% производства электроэнергии;
- 90% реализации товарного газа;
- 60% сотовой связи;

Зависимость от бюджета и слабый мониторинг

Мониторинг за направлением средств субъектами квазигосударственного сектора на реализацию общенациональных целей в полной мере не осуществляется как самими холдингами, так и отраслевыми министерствами. Причина тому – отсутствие четкой роли и места субъектов квазигосударственного сектора в системе государственного планирования. В процессе исполнения плановые показатели подвергаются многочисленным корректировкам. Поэтому, необходимо усовершенствовать стратегическое планирование деятельности субъектов сектора с четким определением роли каждого в достижении общенациональных задач с привязкой к финансовым ресурсам.

Финансирование квазигосектора из республиканского бюджета и НацФонда, \$ млрд.

Завышенный кредит для бизнеса

Помимо этого, в госоргане средства из республиканского бюджета на поддержку бизнеса в различных отраслях экономики стали источником дохода для многих субъектов квазигосектора. В итоге предприниматель, на которого направлена государственная поддержка, получает кредитные средства по завышенным ставкам. В среднем от 6% до 9%, при бюджетном кредитовании субъекта квазигосектора – менее 1%. Это резервы для сокращения стоимости кредитных ресурсов для конечных получателей.

Кредитный портфель квазигосударственного* сектора и банков второго уровня. 2020 (млрд тг)						
	Кредиты экономике		Прирост	Доля от совокупного портфеля		Доля от ВВП
	2020	2019	%	2020	2019	2020
Кредиты по всем секторам	17 600,2	16 442,6	7,0%	100,0%	100,0%	24,9%
БВУ	14 623,0	13 865,0	5,5%	83,1%	84,3%	20,7%
Квазигосударственный сектор**	2 977,2	2 577,7	15,5%	16,9%	15,7%	4,2%
Байтерек						
Банк развития Казахстана	1 845,9	1 618,2	14,1%	10,5%	9,8%	2,6%
Казахстанская жилищная компания	135,3	62,7	115,8%	0,8%	0,4%	0,2%
КазАгро						
Аграрная кредитная корпорация	449,2	361,8	24,2%	2,6%	2,2%	0,6%
Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства	149,2	127,5	17,0%	0,8%	0,8%	0,2%
КазАгроФинанс	30,7	36,9	-16,8%	0,2%	0,2%	0,0%
Самрук-Қазына	366,8	370,6	-1,0%	2,1%	2,3%	0,5%

* Включены данные из финансовой отчетности только по прямому кредитованию клиентов квазигосударственных компаний. Займы банкам не учитывались.
 ** без учёта Отбасы банка

Недостатки дивидендной политики

В госоргане объем выплачиваемых государству дивидендов несоразмерен полученному чистому доходу. За пятилетний период в республиканский бюджет фондом «Самрук-Казына» выплачено 5% от чистого дохода (2,6 трлн тенге). Низкий процент дивидендов в определенной степени обусловлен прочими распределениями в пользу акционера (398 млрд тенге) на финансирование непрофильных объектов, зачастую с завышенной стоимостью.

Проблемы квазигосударственного сектора экономики во многом связаны с вложением средств из государственного бюджета. Помимо общей неэффективности, квазигосударственный сектор создает серьезные риски для денежного рынка. Временно свободные денежные средства квазигосударственного сектора размещены на счетах банков второго уровня Казахстана. Значительная часть этих средств сформирована за счет средств республиканского бюджета и Национального фонда через пополнение уставного капитала, кредитование и выпуск облигаций, то есть квазигосударственный сектор является самым большим держателем денежной ликвидности в стране и формирует денежный рынок, создавая соответствующие искажения.

По многим причинам возникает вопрос по оптимизации национальных холдингов, в том числе ликвидации отдельных компаний квазигосударственного сектора.

Таким образом, проведенное исследование позволило выделить существенный комплекс проблем, препятствующих эффективному развитию квазигосударственного сектора. Это свидетельствует о необходимости углубленной разработки мероприятий по совершенствованию аудита эффективности использования бюджетных средств субъектами квазигосударственного сектора.

Список литературы

1. Бейсенова, Л.З. Планирование, контроль и оценка эффективности расходов бюджета : учебное пособие / Л. З. Бейсенова, Р. К. Берстембаева. – Алматы : Эпиграф, 2017. – 220 с.
2. Алпатов А.А., Пушкин А.В. Джапаридзе Р.М. Государственно-частное партнерство: механизмы реализации / Пушкин А.В., Джапаридзе Р.М.. – Москва : Альпина Паблицер, 2019.
3. Абленов, Д.О. Финансовый контроль и углубленный аудит: теория, методология, практика / Д.О. Абленов. – Алматы : Экономика, 2007. – 607с.

Оспанова А.С.,

доцент,

Евразийский гуманитарный институт

г. Нур-Султан (Казахстан)

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИИ В КАЗАХСТАНЕ

В современном мире цифровые технологии играют все более важную роль. Цифровые технологии дали ряд преимуществ-упрощение доступа населения и бизнеса к государственным услугам, ускорение обмена информацией, появление новых возможностей для ведения бизнеса, создание новых цифровых продуктов и т.д. Ожидаемые Цифровые дивиденды для Казахстана в образовании определены в Государственной программе «Цифровой Казахстан»: развитие информатизации в системе среднего образования, автоматизация процессов управления образованием, подготовка IT-специалистов.

Обучение в цифровую эпоху – это более глубокая трансформация всего процесса обучения, применение новых цифровых инструментов для переосмысления того, как необходимо обучать, чтобы быть современным. Цифровая трансформация неизбежно ведет к переменам содержания образования, методов и организационных форм учебной работы. Акценты в обучении цифровой трансформации образования смещаются на освоение новых способностей: способностей к анализу, экспертизе и переносу освоенных знаний и умений в новые ситуации. В период пандемии возникла необходимость скорейшего развития цифровой инфраструктуры, подготовки педагогов, владеющих современными цифровыми компетенциями, формирования образовательных программ на основе гибких образовательных траекторий, развития концепции непрерывного образования, а также внедрения в образовательную среду систем искусственного интеллекта [1]. Цифровые ресурсы прочно вошли в практику управленческой и учебно-воспитательной деятельности системы образования:

1. Медиа. В настоящее время в интернете доступно большое количество готовых материалов, таких как презентации, видео-лекции и видеоклипы, онлайн-журналы, которые действуют как средство обучения и может быть создан педагогом или доступен в интернете.

2. Информационный ресурс. Сеть и социальные сети являются обширными источниками информации, и фактически интернет называют «всемирной библиотекой». Там много источников, которые можно найти через службы поиска и базы данных статей. Также в «Википедии», совместно созданной онлайн-энциклопедии, можно найти полезную информацию для преподавания и обучения.

3. Связь. Компьютеры и интернет позволяют нам обмениваться электронными письмами, сообщениями, звонками, а также проводить видеоконференции, онлайн-занятия. Обучающиеся могут использовать информационные технологии для общения со специалистами в различных областях. Компьютер больше не просто техника, это ещё и коммуникационная среда.

4. Инструмент для создания контента. Информационно-коммуникационные технологии наиболее полезны, когда обучающиеся используют их для создания собственного контента. Обучающиеся могут создавать свои собственные тексты, изображения, звук, музыку и так далее на компьютерах или мобильных устройствах.

5. Канал публикации. Интернет и социальные сети могут быть использованы для публикации совместных результатов обучающихся или всей группы. Публикация результатов обучающихся часто имеет мотивирующий эффект – «работа проделана не только для того, чтобы педагог мог с ней ознакомиться».

6. Инструмент для разработки собственных концептуальных артефактов. Используя информационные технологии, обучающиеся могут разрабатывать свои собственные концептуальные артефакты: концептуальные карты, диаграммы или графики. В этом случае ИТ выступают в качестве важного инструмента мышления. Важным является не сам результат, а процесс, когда обучающиеся разрабатывают свои собственные информационные структуры и способы мышления.

7. Платформа для совместного создания знаний. Среда онлайн-обучения предлагает инструменты для совместного обучения. Принцип совместного создания знаний заключается в том, что совместное формирование информации – создание знаний – способствует лучшему обучению и лучшему конечному результату, чем работа в одиночку [2]. Совместное построение знаний онлайн важно для обучения, потому что этапы процесса формирования знаний документируются и остаются видимыми. Впоследствии их можно просмотреть повторно, вернуться к представленным мыслям и развить их позже.

Распространение различных форм интернет-общения, а также разработка специализированных интернет-сервисов стимулируют переход на новые формы коммуникаций педагога и обучающихся. Это еще один фактор, способствующий проникновению цифровых технологий в образование. Надо учесть то, что цифровая

трансформация как направление стратегического развития образования определяет приоритетные направления деятельности по расширению масштабов и повышению качества использования информационных технологий на образовательном пространстве. Цифровизация затрагивает не только содержание образования, но и его организацию.

В рамках программы «Цифровой Казахстан» Министерством образования и науки были разработаны и внедрены такие проекты как национальная образовательная база данных, электронные журналы Kundelik, Bilimal, облачная бухгалтерия и образовательные ресурс Bilimland.kz. Почти в каждом классе современной школы можно найти интерактивную доску, а педагоги используют социальные сети и мессенджеры, чтобы оставаться на связи с учениками и задавать им домашнее задание, консультировать, проводить собрания. Стоит отметить, что доступ к цифровым образовательным ресурсам получили все школы страны. Данные цифровые ресурсы доступны в online и offline режимах (6100- online, около 1000- offline).

Так, на сегодняшний день, ЦОР внедрено 2 000 новых уроков и 50 000 новых тестов. Образовательной системой «Bilim book» оснащена 451 школа по Казахстану. Было проведено 697 тренингов и 126 вебинаров по Республике и прошли обучение 15050 учителей. «Электронный дневник и журнал» – сервис, позволяющий участникам учебного процесса получать информацию об учебных расписаниях, текущих и итоговых оценках и домашних заданиях в режиме онлайн. Также электронный школьный документооборот должен обеспечить снижение административной нагрузки на общеобразовательные учреждения. Кроме того, различные системы электронных дневников могут поддерживать и другие, дополнительные функции – электронные портфолио учащихся, новостные ленты, социальные сети и так далее. В частности, электронный дневник «Күнделік» – разработчик единой электронной образовательной среды для учителей, учеников, родителей, администрации образовательных организаций, а также представителей органов управления образованием [3].

Автоматизированная образовательная информационная система «Күнделік» объединяет возможности электронного документооборота для образовательных организаций и инструменты социального сетевого взаимодействия между всеми участниками образовательного процесса: педагогами, родителями и учениками. Стандартный вид привычного бумажного журнала и ряд дополнительных представлений: журнал за день, журнал за неделю, страница урока. Администрация может выбрать системы оценивания и типы работ на уроках. Все представления журнала доступны в цветном и чёрно-белом вариантах. К любому уроку преподаватель может добавить комментарии и дополнительные материалы. Пилотный проект цифрового образования представляет собой аппаратно-программный комплекс, состоящий из систем дистанционного обучения, телеконференций и вебинаров, образовательных курсов, комплекса проведения онлайн уроков, объектно-ориентированного программирования, робототехники, 3D моделирования и печати, удаленной сдачи и приема экзаменов. Система дистанционного обучения базируется на платформе meet.mail.kz, позволяющая собирать виртуальные классы и проводить занятия по любым предметам удаленно. Уникальность системы заключается в одновременной трансляции учебно-методического материала, интерактивной доски, класса, а интеллектуальные камеры высокого разрешения, ориентируясь на радиомаркер, находящийся на педагоге, может отслеживать его местоположение в пространстве, тем самым всегда держа в фокусе преподавателя. Подобная система позволяет проводить видеоконференции, открытые уроки, а также являться прокторингом в онлайн-экзаменах. Вещание учебного процесса может идти как онлайн (через ресурс media.mail.kz в режиме stream), так и локально, записывая уроки на память диска, тем самым создавая базу знаний. Доступ к записи учебного процесса можно получить в любое время по желанию и использовать для контроля качества преподавания или повторения предыдущего материала, либо для методических планов. В целом, цифровизация системы образования позволила сократить разрыв в качестве образования между сельскими и городскими школами более

чем на 30%. Для повышения качества знаний учащихся в школах применяются цифровые образовательные ресурсы на трех языках – казахском, русском и английском.

По мере расширения доступа к цифровым технологиям педагоги стали чаще использовать их для решения рутинных задач. Стремление педагогов уменьшить усилия для решения подобных задач (типа ведения документации) также становится стимулом использования цифровых технологий.

Решение этого вопроса в наших руках. Мы сами определяем, как реагировать на вызовы, возникающие в процессе цифровой трансформации. Осознанное обращение к образовательным концепциям может оказаться очень полезным при ответе на многие вопросы, связанные с цифровизацией и медиатизацией и, наконец, поможет поразмышлять о многогранных аспектах работы учебной организации.

Национальная платформа открытого образования является уникальной площадкой для дистанционного и онлайн образования, повышения квалификации преподавателей, подготовки специалистов и проведения открытых уроков и семинаров. Платформа также будет интересна и родителям школьников, начиная от наблюдения за учебным процессом и заканчивая проведением родительских собраний в режиме онлайн. Для расширения образовательных возможностей для всех желающих получить необходимые навыки будет создана национальная платформа открытого образования с онлайн курсами. Данные курсы обеспечат базовую подготовку по востребованным инженерно-техническим направлениям. К примеру, на сегодняшний день есть договоренности о размещении всех курсов Oracle Academia. Вместе с тем, применяя концепцию обучения в течение всей жизни, предприятия будут проводить корпоративное обучение для специалистов, усиливая коммуникативные и технические навыки профессии. Программа будет открывать возможности для усиления взаимодействия между учебными заведениями и предпринимателями для подготовки конкурентоспособных специалистов.

Пилотный проект «Реестр выпускников» осуществляют казахстанские разработчики и интеграторы при поддержке Министерства образования и науки, Управления образования Алматы и Национального портала электронного сервиса «Mail.KZ». Проект предоставляет возможность проверить подлинность документа об окончании высшего и послевузовского образования в режиме онлайн, что позволяет повысить качество образования за счет обеспечения общественности достоверной информацией о выпускниках. В случае не обнаружения данных через модуль можно отправить запрос на занесение данных о дипломе в образовательное учреждение, выдавшее документ об образовании, а в случае обнаружения ошибок в данных выпускника – возможность отправить запрос на корректировку данных. Системой предусмотрена возможность поиска сведений о выпускнике двумя способами: по выпускнику и по документу (ИИН, ФИО, ВУЗ, Специальность и прочее). Процесс отправки заявлений весьма удобен и осуществляется через ЭЦП, что обеспечивает подачу заявления непосредственно самим выпускником. После отправки заявлений «Заявление на корректировку данных в реестре» и «Заявление на занесение данных о выпускнике в реестр» система на электронный адрес заявителя отправит сообщение с уведомлением о принятии заявления на рассмотрение. После положительной обработки заявления система синхронизирует карточку выпускника с системой соответствующего ВУЗа через интеграционные взаимодействия. По результатам обработки также на электронный адрес отправляется уведомление о результате обработки поступившего заявления. Все это стимулирует борьбу с производством и использованием поддельных дипломов через легкий доступ к проверке на подлинность. Также наблюдается снижение бумажного документооборота и обеспечение соответствующей экономии бюджетных средств, обеспечение работодателей достоверной информацией о наличии квалификации у кандидатов на должность. Государственная корпорация «Правительство для граждан» выступила с инициативой о включении в школьную учебную программу подразделов о работе на портале электронного правительства. Предложение поддержало министерство образования и науки РК [4].

Таким образом, будут внесены изменения в базовую учебную программу предмета «Информатика»: предусмотрено внедрение подраздела «Об электронном документе и электронно-цифровой подписи» в раздел «Информационная безопасность», а также подраздела «Портал электронного правительства» в раздел «Современные тенденции развития информационных технологий». Их внедрение будет производиться поэтапно, при этом Правительство для граждан готово оказать содействие в подготовке учебных материалов. Цифровая трансформация стремительно изменяет мир и необходимость несколько раз менять профессию в течение жизни становится реальностью для многих людей. В новом цифровом мире человек открыт к изменениям, самооценности в любом возрасте, индивидуализирует образование и свободен в выборе программ и технологий собственного развития.

Итак, цифровой Казахстан – это будущее, в котором каждый житель страны, с помощью своего смартфона совершает десятки важных манипуляций. И при этом не тратит на это самые ценные ресурсы – время и энергию. Это будущее началось уже сегодня.

Список литературы

1. Госпрограмма «Цифровой Казахстан» Постановление Правительства РК №827 от 12.12.2017.
2. Цифровизация в образовании: новые технологии в помощь процессу обучения. - <https://www.inform.kz/ru>
3. www.kundelik.kz
4. www.egov.kz

Тажигулова А.Ж.,
аға оқытушы
Сайлауова Г.,
1 курс студенті,
Еуразия гуманитарлық институты
Нұр-Сұлтан қ. (Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ЖАҒДАЙЫ

Дамыған елдердің жетістігі ШОК субъектілері санының көптігінен, кәсіпкерлік санаттарын белсенді түрде трансформациялаудан, сондай-ақ сапалы бизнес ортаны дамыту бойынша жағдайларды қамтамасыз етуден тұрады.

Елді 2050 жылға дейін дамытудың стратегиялық мақсаты әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 30 елінің қатарына кіру болып табылады. Елдің бәсекеге қабілеттілігі мемлекеттің сауатты қолдауымен іскер азаматтардың бастамалары нәтижесінде қалыптасады. Үкімет алдына 2050 жылға қарай ЖІӨ-дегі ШОК үлесін 50% - ға дейін ұлғайту міндеті қойылды. Бұл Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуына жоғары назар аударылатындығын көрсетеді.

Шағын және орта бизнес, елдегі макроэкономикалық жағдайды анықтайтын және елдегі әлеуметтік жағдайға ықпал ету әлеуетіне ие, мемлекеттің экономикалық хал-ахуалының шындығын көрсетеді. Ұлттық экономикадағы шағын және орта бизнестің орнын және оған салық салудың ерекшеліктері қандай екенін анық білу қажет. Нарықтық қатынастардың құрылуы және дамуы меншік формаларының әртүрлі түрлерін және әрбір меншік формасының ішіндегі түрлі секторларының еркін және тең құқылы қызмет атқаруын және дамуын білдіреді [1].

Статистикалық деректерге сәйкес, соңғы жылдары ЖІӨ-де ШОК үлесінің өсуінің оң үрдісі байқалды. Мәселен, 2019 жылы ЖІӨ – дегі ШОК үлесі 3,4 п.т. ұлғайды (2019 жылы – 31,7%, 2018 жылы-28,3%). 2020 жылы бұл көрсеткіш біршама төмен және 30,5% - ға тең.

Кәсіпкерлік қызметті жүргізу ауқымына географиялық орналасуы, халық саны, өңірді дамытудың жалпы экономикалық жағдайлары, іскерлік белсенділік деңгейі, сондай-ақ кәсіпкерліктің ұлттық мәдениетінің ерекшеліктері сияқты өңірлік аспектілер әсер етеді.

2018 жылдан бастап 2020 жылға дейін тіркелген ШОК субъектілерінің саны 2,1% - ға артты (1 577 747 бірліктен 1 610 496 бірлікке дейін). Тіркелген ШОК субъектілерінің жыл сайынғы орташа өсімі 1,5% - ды құрайды. 2020 жылы карантиндік шектеулерге байланысты пандемия кезінде тіркелген ШОК субъектілерінің өсуі шамалы болды, тек 6 657 жаңа ШОК субъектілері немесе 2019 жылмен салыстырғанда +0,4%.

Қазақстанда соңғы үш жылда жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлік субъектілерінің саны 5,8% - ға жыл сайынғы орташа өсіммен 9,3% - ға (2018 жылғы 1 241 328 бірліктен 2020 жылы 1 357 311 бірлікке дейін) ұлғайды. Сондай-ақ, соңғы үш жылда тіркелген субъектілердің жалпы санындағы жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілерінің үлесі 5,6 п.т. (78,6% - дан 84,2% - ға дейін) өсті. Сонымен қатар, 2020 жыл осы көрсеткіштің максималды мәнін көрсетті.

Алайда, COVID-19 пандемиясы жеке бизнес секторына бұрын-соңды болмаған соққы берді, бұл әлемдегі кедейлікпен күресте және жалпы өркендеу жолында соңғы жылдары қол жеткізілген прогреске қауіп төндірді. Карантиннің бірінші кезеңінде, мысалы, тамақтану пункттерінің (тамақ алып кетуге немесе жеткізуге ғана арналған), барлық жолаушылар тасымалының, спорттық және сауда мекемелерінің, кинотеатрлардың жұмысы шектеулерге ұшырады. Жағдайға орай, пандемияның салдарын жеңілдету үшін мемлекет 700 мыңнан астам кәсіпкерге салықтық жеңілдіктер берді. Төлемдер де кейінге қалдырылды және жеңілдетілген шарттармен несиелерді қайта қаржыландыруға мүмкіндік берілді. Зерттеулер нәтижесінде қазақстандық микро, шағын және орта бизнес өкілдерінің 80%-дан астамы пандемияның өз компанияларының қызметіне едәуір кері әсерін тигізгенін атап өткен, яғни кәсіпорындардың 69%-ы кірісінің төмендегенін, ал 23%-ы олардың бизнесінің толығымен тоқтағанын айтқан.

Қазақстан билігі бизнеске барлық қолдау шараларын ұсынуға, олардың тізімі үнемі кеңейіп келеді. Бұл шағын және орта бизнес бүкіл жұмыспен қамтылған халықтың 39%-дан астамын жұмыспен қамтамасыз ететін ел үшін өте маңызды.

Еліміздегі төтенше жағдай және карантиндік шаралардың енгізілуі Қазақстан бизнесіне келесідей кері әсерін тигізді:

- 300 мыңға жуық кәсіпкерлік субъектілері өз қызметін тоқтатты;
- тікелей пандемиядан 1 миллиондай кәсіпкерлік субъектілері зардап шекті, негізінен бұл қызмет көрсету мен сауда салалары болды;
- 1,6 миллионнан астам адам еңбек ақысыз демалысқа жіберілді;
- екінші деңгейлі банктерден несие алған 15 мыңға жуық кәсіпкерлік субъектілері төлем уақытын ұзартуға банктерге жүгінді;
- 4,5 миллион адам 42 500 теңге көлемінде әлеуметтік төлем алды. Бизнес қиын жағдайға тап болды, оның жедел қызметін жоспарлау мүмкін болмай тұр, мұндай жағдайда қолдау бағыты тек мемлекет тарапынан болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Малое предпринимательство: теория, мировой опыт / Под ред. профессора Е.Б. Жатқанбаева. – Алматы. – 2009.
2. Қазақстан Республикасының статистика комитетінің ресми сайты: <http://stat.gov.kz>.
3. «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ: <https://www.damu.kz>.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТІҢ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІНЕ ЫҚПАЛЫ

Әлемнің жетекші елдерінің экономикалық жүйелерінің тиімді жұмыс істеуі көбіне экономикада қазіргі заманғы ғылыми-техникалық жетістіктерді максималды белсенді қолдана отырып, экономикалық субъектілердің жаңашылдықтар мен инновациялық қызметке оң көзқарасы бар тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ететін инновациялық кәсіпкерліктің дамуымен анықталады. Қазақстанда экономикалық салаларды әртараптандыруға және инновацияларды кеңінен енгізуге жағдай жасайтын көптеген мемлекеттік бағдарламалар қабылданды. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары бекітілді және жүзеге асырылуда, мұнда жеті маңызды басымдықтың бірі – ұлттық экономиканың жетекші күші – кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау. Кәсіпкерлікті дамыту үшін іскерлік ахуалды жақсарту бойынша түбегейлі шаралар қабылданды.... Қазақстан кәсіпкерлікті ынталандыру бойынша ең көп реформаларды жүзеге асырған мемлекет ретінде атап өтілді ... [1]. Қазақстан Республикасының Президентінің жолдауында «...Индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде салық, қаржылық, әкімшілік ынталандыруды қоса алғанда, жоғары өнімді орта бизнесті қолдау шаралары кешенін әзірлеу» атап көрсетілген болатын [2].

Кәсіпкерлік, әсіресе шағын және орта, инновациялық үрдістің жұмыс істеуі мен одан әрі дамуына негіз болып табылады. Экономикадағы инновациялық үрдістер басқарудың тиімді ұйымдастырушылық құрылымдары мен әдістерін құруға негізделген жаңа тауарларды, өнімдерді, технологияларды, жабдықтарды іздеумен, дамытумен, құрастыру, жетілдірумен және кейіннен коммерцияландырумен байланысты. Сонымен қатар, инновациялық мүмкіндіктердің қолжетімділігі мен олардың іс жүзінде нақты жүзеге асырылуы арасында диспропорция бар. Өндірістік кәсіпорындарда инновацияларды енгізу барысында өзгерістер байқалмайды. Шағын және орта кәсіпкерліктің экономикаға қосатын үлесі салыстырмалы түрде төмен деңгейде – 26,8% құрайды, ал орта кәсіпорындар саны азаюда.

Кәсіпкерліктің дамуын тежейтін факторларға мыналар жатады: қаржыға қолжетімділіктің шектеулілігі, бизнес жүргізу тұрғысынан аймақтар арасындағы айтарлықтай алшақтық. Сонымен қатар, нарықтық жағдайға икемсіз әрекет ету, отандық кәсіпкерлердің төмен инновациялық сезімталдығы, инновациялық үрдіс қатысушылары арасындағы инновациялар мен инновациялық идеялар туралы, ғылыми зерттеулердің нәтижелері туралы, зияткерлік меншік туралы, өндіріске инновацияларды енгізу нәтижелері және олардың сатылымға түсуі туралы жедел ақпараттандыру тетігінің жоқтығы. Мұның бәрі инновациялар мен инновациялық идеялардың коммерцияланған өнімге айналуының бәсеңдеуіне әкеледі. Инновациялық қызметтегі мәселелерді шешу үшін кәсіпкерлік субъектілерінің инновациялық белсенділігіне ынталандыру жасау үшін мемлекеттік инновациялық саясаттың қағидаларын дамытуға әсер ететін басқарудың принципиалды жаңа тәсілдері қажет. Инновациялық үрдістерді тиімді басқару үшін инновациялық үрдістерді басқарудың тиімді құралдарын таңдау қажет.

Қазіргі кезде кәсіпкерлік әртүрлі көзқарастар тұрғысынан қарастырылады: басқару стилі ретінде, нарықтық жағдайда қызметті ұйымдастыру және өткізу үрдісі ретінде, нарық субъектілерінің өзара әрекеті ретінде және т.б. Алғаш рет кәсіпкерге қажетті қасиеттердің сипаттамасы француз экономисі Ж.Б.Сейдің еңбектерінде пайда болды, ол кәсіпкер адамдарды түсініп, тәуекелге бара отырып, өндіріс пен басқарудың жаңа тәсілдерін құруға деген ұмтылысымен ерекшелену керек деп есептеді. Бұл «ресурстарды өнімділігі төмен

және табысы төмен аудандардан жоғары өнімділік пен рентабельділікке ауыстыратын» тұлға [3]. Содан бері «кәсіпкер» ұғымын түсіндіру айтарлықтай өзгеріске ұшырамады, дегенмен қоғамның дамуымен кәсіпкердің типі ғана емес, психологиясы да өзгерді. Бастапқыда ол өзінің капиталын иеленді және басқарды, бұл функцияларды жеке өндірістік еңбекпен ұштастырды. Уақыт өте келе ол әрдайым капиталдың иесі бола бермей, өндірісті ұйымдастырушы болды.

Кәсіпкерліктегі басты нәрсе – инновациялық қызмет, ал меншік иесі кәсіпкерліктің маңызды белгісі болып табылмайды. Кәсіпкер өндіріс факторларының жаңа үйлесімдерін жүзеге асыратын кез келген адам бола алады: акционерлік қоғамның қызметкері, мемлекеттік қызметкер және меншіктің кез келген түріндегі кәсіпорынның менеджері. Ең бастысы – «... басқалардың істегенін істемедер» және «... басқалардың жасағанын жасамаңдар».

Инновацияларды басқару мәселесін жан-жақты қарастыруды Г.Д. Ковалев жүргізді, ол инновациялық үрдістердің теориясын дамытатын бірқатар жаңа тұжырымдамаларды енгізді. Бұл инновациялық коммуникация, логистикалық инновациялық қызметтер, логистикалық инновациялық операциялар сияқты ұғымдар. Ол инновацияларды коммерцияландыру үрдісінде инвестициялар, өндіріс және ақпараттың өзара әрекеттесу мәселелесін зерттеуге тырысты. Кәсіпкерлік – бұл: бизнес жүргізу өнері және жаңашылдықты, жаңалықты білдіреді; ойлау үрдісі – оқу үрдісіне негізделген, оның басты мақсаты өзіндік ойлау стереотипін дамыту; өз кәсібін ұйымдастыру және оны табысты дамыту мүмкіндігі. Кәсіпкерлік – бұл өзіндік бастамаға, жауапкершілікке және инновациялық кәсіпкерлік идеяға негізделген экономикалық белсенділіктің ерекше түрі (пайда табуға бағытталған). Кәсіпкерлік қызмет пайда немесе жеке табыс табуға бағытталған, өзінің жеке тәуекелділікпен және мүлктік жауапкершілікпен жүзеге асырылатын белсенді іс-әрекеттерді қамтиды; тауар өндіруге және қызмет көрсетуге бағытталған өндірістік қызметті ұйымдастыру [4].

Нарықтық экономика жағдайында инновациялардың негізгі бөлігін кәсіпкерлік құрылымдар өндірістік және коммерциялық мәселелерді шешу құралы ретінде жүзеге асырады. Жаңа технологияларды, тұтынушылық сипаттамалары жақсартылған өнімнің жаңа түрлерін іздеу және енгізу, экономикалық дамудың стандартты емес міндеттерін тұжырымдау және шешу кәсіпкерліктің инновация, шығармашылық, жаңашылдық және тәуекелге бел байлау сияқты қызметтерін жүзеге асыру арқылы қамтамасыз етіледі.

Инновацияның пайда болуы мен дамуының өзі, оны енгізу, жүзеге асыру және пайдалану да кәсіпкерлік қызметтің объектісі болып табылады. Инновациялық экономика жаңалықтар экономикалық дамудың негізі болған кезде пайда болады: кәсіпкерлердің экономикалық қызығушылығы инновацияларды алға жылжыту, ал инновациялар кәсіпкерлік қызметті дамытудың маңызды бағыттарын анықтайды. Сондықтан ұлттық экономиканы инновациялық қайта құру мәселесін шешу кәсіпкерлікті инновациялық өндірісті мемлекеттік және жеке меншік негізінде ұйымдастыруға қажетті өндіріс факторы ретінде пайдаланумен тікелей байланысты. Бұл тәсіл, сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық ортаға сәйкес келетін экономикадағы мемлекеттің жетекші рөлін ескере отырып, оған сәйкес кәсіпкерлік жеке бастама ретінде ғана емес, мемлекеттік экономикалық саясаттың құрамдас бөлігі ретінде әрекет етеді, Қазақстан экономикасындағы кәсіпкерлік қызметтің сипаттамаларын зерттеуді анықтайды [5].

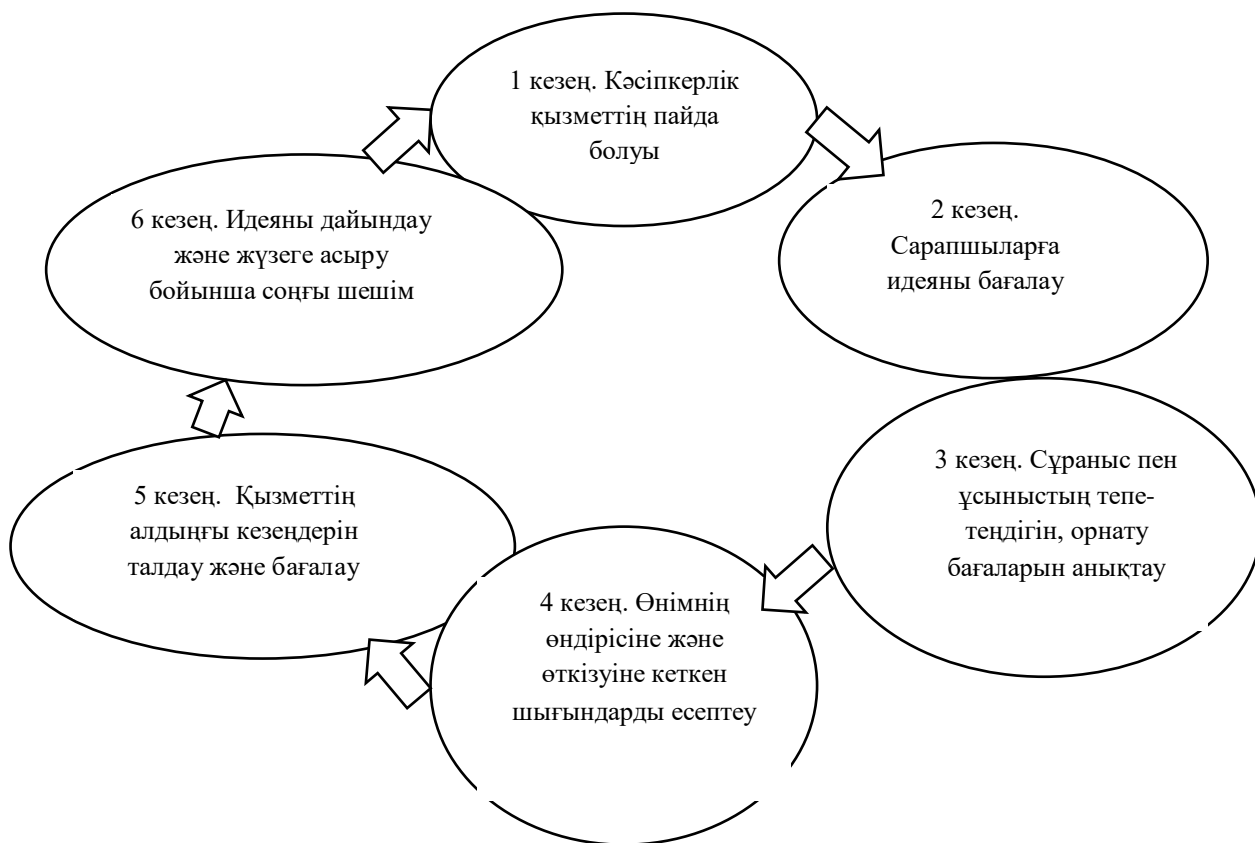
Кәсіпкерлік қызмет – бұл институттар кәсіпкерліктің сыртқы ортасын құра отырып, кәсіпкерлік мінез-құлықтың стереотипін құрайтын материалдық, сонымен қатар рухани өмірдің құбылысы [6]. Нарықтық экономиканың өзіндік тұжырымдамасын дамыта отырып, экономикалық қызметтің ұлттық моральдық негіздерін сақтау, өндірісті ұйымдастыру мен басқаруда ұлттық психологияны пайдалану экономикалық жетістіктерге жетуді қамтамасыз етеді.

Осы жылдары кәсіпкерлікті дамытудың басымдықтарын айқындайтын көптеген нормативтік-құқықтық актілер кәсіпкерлік қызмет ауқымының өсу факторлары болды.

Инновациялар саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттары Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінде айқындалған, онда «кәсіпкерлік дегеніміз – бұл меншік нысанына қарамастан азаматтар мен заңды тұлғалардың тауарларға (жұмыстарға, қызметтерге) сұранысты қанағаттандыру арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлік) немесе мемлекеттік кәсіпорынды (мемлекеттік кәсіпкерлікті) шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығына негізделген бастамашылық қызметі»[7]. Қазақстандағы кәсіпкерлік қызметтің негізін әртүрлі меншік нысандары құрайды, ал бұл қызметтің субъектілері жеке адамдар, жеке фирмалар, мемлекеттік органдар болып табылады. Қазіргі заманғы экономикада олардың жұмыс істеуі қолайлы әлеуметтік-экономикалық климатсыз мүмкін емес.

Кәсіпкерлік қызметтің кез келген түріндегі тәжірибесі әдетте инновациялық үрдісті қамтиды. Егер өндіріс толығымен инновацияға негізделген болса, онда мұндай ұйымның нәтижесі жаңа өнім немесе жаңа сипаттамалары мен қасиеттері бар өнім болып табылады. Сонымен қатар дәстүрлі тауарларды өндіру немесе нарыққа жеткізу өндірісті ұйымдастырудың, өндірістің техникалық элементтерінің немесе өндірілген тауарлардың сапалық сипаттамаларының өзгеруімен байланысты кейбір жаңа элементтерді немесе тәсілдерді қолдану арқылы да жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жағдайда жартылай инновацияны енгізу арқылы дәстүрлі тауарларды өндіру туралы айтуға болады.

Кәсіпкерлік қызметтің жалпы сызбасы сурет 1-де келтірілген.

Сурет 1 – Кәсіпкерлік қызметтің жалпы сызбасы

Қазіргі жағдайда тиімді экономиканы дамыту ғылыми сыйымды технологиялар негізінде өнеркәсіптік кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттырған жағдайда жүзеге асырылуы мүмкін. Қазіргі заманғы тенденцияларды кәсіпкерлер инновациялық әлеуетті қалыптастыру мен бизнес-идеяларды жүзеге асыруда белсенді түрде ескереді. Ірі кәсіпорындармен, корпорациялармен, жобалық-зерттеу институттарымен және мемлекеттің қолдауымен индустриалды-инновациялық интеграция арқылы біртұтас іскерлік орта құру қажет. Инновациялық үрдістің бірегейлігі оның ғылымды,

технологияны, экономиканы, кәсіпкерлікті, менеджментті біріктіретіндігінде және ғылыми идеяның пайда болуынан бастап оны коммерциялық іске асыруға дейін, сонымен бірге барлық қатынастар спектрін қамти отырып: нәтижесінде пайда болған инновацияны өндіру, айырбастау және тұтынуында жатыр [8].

Отандық және шетелдік ғалымдардың өндіріс саласындағы инновациялық кәсіпкерліктің қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеулерін қорытындылай келе, біз келесі тұжырымдарға келдік:

- инновациялардың негізгі бөлігін кәсіпкерлік құрылымдар негізінен өндірістік және коммерциялық мәселелерді шешу құралы ретінде жүзеге асырады.

- кәсіпкерліктің нақты құралы – бұл инновация, ал өздігінен инновация емес, инновацияларды бағытталған құрылымды іздеу, оларға кәсіпкерлік құрылымдардың үнемі назар аударуы.

- классикалық, репродуктивті кәсіпкерліктен айырмашылығы, инновациялық кәсіпкерлік – бұл бизнесті дамытудың жаңа жолдарын іздеуге негізделген кәсіпкерлік: жаңа өнім түрлері (жұмыстар, қызметтер), технологиялар, нарықтар, басқару түрлері және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығымен бекітілген.

2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі», 02.09.2019ж.

3. Сэй Ж.Б.Трактат политической экономии

4. Ковалев Г.Д.. Социально-экономическая сущность инновационных процессов в малом и среднем бизнесе. // Экономическое возрождение России. – 2010. – № 3 (25).

5. Кирьяков А. Г., Максимов В. А. Основы инновационного предпринимательства / под общ. ред. Г. Матвеевой. Ростов н/Д, 2005.

6. Корчагин А. Д., Смирнов Ю. Г. Значение и роль малого бизнеса в инновационном процессе // Инновации. – 2008. – № 5.

7. Қазақстан Республикасының Кодексі, 2015 жылғы 29 қазандағы, № 375-V ҚРЗ.

8. Иванцов П.И. Инновационная экономика / П.И.Иванцов. – Минск «Дикта», 2012. – с.6

Үсенбаев Т.М.,

э.ғ.к., доцент

Бозшағұлова С.О.,

э.ғ.м., аға оқытушысы

ҚазЭҚХСУ қ. (Қазақстан)

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ МЕХАНИЗМІН БАҒАЛАУ

Кәсіпкерлік қызмет субъектілерінің қызметінің дамуы бұл мықты экономикалық негіз болып табылады және елімізде шағын және орта бизнестің үлесі көп болған сайын, Қазақстанның дамуы неғұрлым тұрақты болады [1].

Қазақстанда нарықтық қатынастарды дамыту бүгінгі күні қаржы ресурстарын, капиталды тиімді басқаруды талап етеді. Кәсіпорындардың жұмыс істеу тәжірибесі қаржыны басқару тетігін оның әртүрлі аспектілерінде жетілдірудің өткір қажеттілігін куәландырады.

Компанияға оның қаржылық тұрақтылық деңгейі тұрғысынан бағалау үшін әртүрлі көрсеткіштер үлкен рөл атқарады, олардың негізінде ұйымға тиесілі қаражат мөлшерін қарыздармен салыстыру жатыр. Мұндай талдау жүргізу үшін көбінесе келесідей коэффициенттер қолданылады.

Жоғарыда көрсетілгендер бойынша кәсіпорынның 2018-2020 жылдардағы мәліметтерімен есептейік.

Коммерциялық ұйымның қаржылық механизмінің бағалаудың мақсаты – орындалатын қаржы функцияларынан нәтижелерді барынша арттыру, оның ішінде ұйымның қызметін қажетті қаржы ресурстарымен қамтамасыз ету. Коммерциялық ұйымның қаржысын басқарудың неғұрлым кеңейтілген меншік иелерінің мүдделерін қанағаттандыру мақсатында компанияның пайдасын, капиталдандырылуын (нарықтық құнын) және төлем қабілеттілігін (өтімділігін) арттыру [2].

Кестеден көргенімізден, келесі қорытынды жасауға болады:

1) қалыпты мәні 0,5-тен жоғары немесе тең болатын тәуелсіздік коэффициенті 2018 ж. 0,94-тен 2019 ж. - 0,88-ге дейін төмендеді. Бұл меншікті капиталдың 1,32 % - ға азаюымен және барлық мүліктің 5% - ға ұлғаюымен байланысты. Алайда, жағдай 2020 жылы тұрақтанды, бұл коэффициент барлық активтерді 88% қысқарту есебінен 7,24-ке дейін өсті. Бұл мән кәсіпорынның сыртқы қаржы көздерінен мықты қаржылық автономиясын көрсетеді.

2) заемдық және меншікті капиталдың қатынасының коэффициенті жыл сайын төмендейді және ұсынылатын бірден кем мәнге сәйкес келеді, бұл заемдық қаражаттың өз қаражатынан асырмауын сипаттайды.

3) маневрлік коэффициенттің қалыпты мәннен ауытқуы бар, бұл меншікті айналым активтерінің басым бөлігі кәсіпорында айналмайтынын білдіреді. Меншікті капиталы көбінде жұмылдырылмаған, өйткені оның негізгі бөлігі айналым қаражаттарына салынған жоқ.

4) айналым активтерінің меншікті айналым капиталымен қамтамасыз етілу коэффициенті талданатын үш жылдарда 0,75; 0,60; 0,68 құрады. Бұл көрсеткіш норманың мәнінен көп, бұл айналым қаражатын жабу үшін меншікті айналым капиталының жеткіліктілігін көрсетеді.

5) қорлардың меншікті капиталмен қамтамасыз етілу коэффициенті нормадан асып түседі және кәсіпорынның өз қорын жабу үшін меншікті капиталының жеткілікті мөлшері бар екенін көрсетеді.

6) мобильді және имобилизацияланған құралдардың арақатынасының коэффициенті 2018 жылы 0,31-ге тең және 2019 жылы 0,23-ке дейін азайып келесі жылы 0,44-ке дейін өскен. Бұл көрсеткіш айналымнан тыс қорлардың осы үлесі айналым қаражатының әрбір теңгесіне тура келетінін көрсетеді, осылайша, тек шағын бөлігі ғана айналым активтеріне авансталған.

1-кестеде Фирма қаншалықты тұрақты жұмыс істейтінін көрсететін қаржы тұрақтылығы көрсеткіштерінің есебі берілген.

1-кесте - Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2018	2019	2020
Кәсіпорынның мүлкі (баланс)	3576939	3769656	427070
Меншікті капитал (қаө жиыны)	3368564	3324206	3093350
Заемдық капитал	208375	445450	72720
Айналымнан тыс активтер	2738497	2919615	2374207
Меншікті айналым капиталы	630067	404591	719143
Айналым активтері қысқа мерзім жиыны	838442	670565	1052863
Қорлар	469047	435123	210714
Автономия коэффициенті (2/1) $\geq 0,5$	0,94	0,88	7,24

Заем және меншікті капитал арақатынасының коэффициенті (3/2) ≤ 1	0,06	0,13	0,02
Маневрлеу коэффициенті (5/2) $\geq 0,5$	0,19	0,12	0,23
Айналым активтерінің меншікті айналым капиталымен қамтамасыз етілу коэффициенті (5/6) $\geq 0,1$	0,75	0,60	0,68
Қорлардың меншікті капиталмен қамтамасыз етілу коэффициенті(5/6.1) $\geq 0,6-0,8$	1,34	0,93	3,41
Мобильді және имобилизацияланған құралдардың ара қатынасының коэффициенті (6/4)	0,31	0,23	0,44

Тұрақтылықты талдауға сүйене отырып, маневрлік коэффициенттен басқа, барлық коэффициенттер нормадан артық немесе тең [3].

Жүргізілген талдауды ескере отырып, қаржы ресурстарын пайдалануда проблемалық аймақ кәсіпорын активтерінің айналымдылығы белсенді емес деп айтуға болады. Жоғарыда көрсетілгендерден басқа, 2019 жыл сатылған көлемнің едәуір азаюы есебінен төлем қабілеттілігі көрсеткіштері мәндерінің төмендеуімен сипатталады.

«Азамат» ЖШС-нің бірінші кезектегі міндеті болып табылатын айналым қаражатын қарастыра отырып, негізгі кемшілік осы активтердің нашар айналымдылығын көруге болады.

Қысқа мерзімді қорлардың орташа қалдығының ұлғаюы есебінен нақтырақ айтатын болсақ, қысқа мерзімді активтер мен дебиторлық берешектің талдау кезеңі ішінде тұрақты құлдырауға ұшыраған есептелген коэффициенттері көрсетіп отыр [4].

Бұдан кәсіпорында енгізіліп өткізілуге қажет бірінші іс-шара қысқа мерзімді қаражаттың қалдықтарын азайту деп қорытынды жасасуға болады.

Қысқа мерзімді активтер коэффициенттерінің мәндерін қандай әдіспен арттыруға болатынын 2-кестеде бағаланған.

Кесте көрсеткіштерін ала отырып, өткізу көлемі мәнінің өзгермейтіндігін ескере отырып, жоғарыда көрсетілген көрсеткіштерге қайта есептеу жүргізілгенін байқауға болады.

2020 жылы қол жеткізілген өндіру көлемі сияқты 2019 ж. кезінде қысқа мерзімді мүліктің орташа қалдығын 60% - ға, 550681 мың теңгеге дейін азайту қажет. Бұл айналым ресурстарының қалдығын қысқарту есебінен көрсеткіштерді 2019 жылдың деңгейіне дейін тұрақтандыруға мүмкіндік береді.

2-кесте – Айналым активтері жұмысының қарқындылығын сипаттайтын көрсеткіштер мәндерінің артуын бағалау

Атауы	2018	2019	2020	2019/ 2020, +/-	2019/ 2020, %
Айналым қаражатының орташа қалдығы, мың теңге	494672	710972	917802	-550681	40
Айналым қорларының айналымдылық коэффициенті	4,07	2,21	1,72	2,58	250
Айналым қорларын жүктеу коэффициенті	0,25	0,45	0,58	-0,35	40
1 айналым ұзақтығы, күндер	88,36	162,94	209,19	-125,51	40

Енді кәсіпорынның айналым қорларының қандай құрамдастарын қысқарту керектігін дұрыс қарастыру керек. Жоғарыда көрсетілгендей, кәсіпорынның дебиторлық берешекті өтеуде, сондай-ақ өтімді қысқа мерзімді активтерді ұдайы өсіру проблемалары бар [5].

Кәсіпорынға ұсыныстардың бірі ұлғаюы тән болып табылатын проблемалық құрамдастардың қалдығын азайту арқылы қысқа мерзімді қорлардың орташа қалдығын төмендету болып табылады. Бұған қоса, қорлардың төмендеуі де қажет болады.

Қалдықты 550 мың теңгеге дейін жеткізу үшін есептеу жүргізілді, соның арқасында қысқа мерзімді активтердің, кәсіпорынға берешек пен қорлардың санын тиісінше 30, 60 және 40 пайызға азайту қажеттілігі туралы белгілі болды (3-кесте).

Жоғарыда келтірілген мәндерге төмендегі шаралардың арқасында қол жеткізу мүмкін:

Борышкерлерден өз активтерін уақытылы қайтару жөніндегі саясатты әзірлеу. Дебиторлық берешек менеджменті әр кәсіпорынның наразылықтары мен хаттарынан басталады. Бірақ, кез келген компанияның негізгі қателіктерінің бірі контрагенттің жай-күйіне қатысты зерттеу жүргізбеуі, сондай-ақ борыш берілгенге дейін қызметтің теріс сәттерін қарау болып табылады. Бұл жабдықтаушылар мен жұмысшылардың қарыздарын басқару жөніндегі саясаттың негізгі қағидаты болуы тиіс.

Берешектердің осы түрін басқару үшін жауапты болып табылатын, қызметкерлердің тобын құру келесі ұсыныс болып табылады.

3-кесте – «Азамат» ЖШС кәсіпорнындағы айналым қаражатының орташа қалдығының өзгеру болжамы

Атауы	2018	2019	2020	2020/2019, %
Қысқа мерзімді қаржы активтері, мың теңге	170301	6852	382529	70
Дебиторлық берешек, мың теңге	109914	168427	398196	40
Қорлар, мың теңге	469047	435123	21074	60

Олардың міндеттеріне контрагенттердің жай-күйін талдау ғана емес, сонымен қатар жабдықтаушылармен өзара есеп айырысу жүйесін жүргізу де кіру керек.

1) Тағы да үлкен ресурстарды тарту үшін айналым циклдарында өтімді активтерді пайдалану. Мысалы, кәсіпорын қандай да бір қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді жобаларға инвестициялау үшін активтердің осы түрін айналымға енгізе алады және тек айналым қаражатының ғана жұмыс сапасын емес, сондай-ақ жалпы компаниялардың да жұмысын арттыра алады.

2) Кәсіпорын қорлары санын төмендету. Бұл тармақты 2020 жылы қорлар санының азаюына қарамастан дұрыс қарастыру керек. Қорлардың төмендеуі компанияға қысқа мерзімді қаражаттың айналымын жандандыруға мүмкіндік береді.

Кәсіпорын тексерілген жабдықтаушылар мен сатушылардан шикізат пен материалдарды тұрақты сатып алу жүйесін пайдалану есебінен қорларды сақтаусыз-ақ оңай алады [6].

Кесте жобаның әрекеті компанияның төлем қабілеттілігін қандай жолмен көтеретінін көрсетіп отыр. Кестеде тиісті жобалық жұмыстарды іске асыруға арналған кірістер мен шығыстарды есепке ала отырып, түсім мен өзіндік құн арасындағы айырма ретінде операциялық пайда есептелген. Сонымен қатар, таза пайда осы факторлар есебінен өзгерген.

Қысқа мерзімді қорлардың белсенді емес айналымы компанияның қандай да бір әлсіз нүктелерін дамыту үшін олар инвестициялануы не жұмсалыуы мүмкін кезде компанияның пайдаланбауын және іркілгенін куәландырады. 4-кестеде кәсіпорынның пайдалылық көрсеткіштерінің өзгеруін бағалау көрсетілді.

4-кесте – Баламалы пайда жасау жөніндегі жобаны жүзеге асырғаннан кейін пайда көрсеткіштерінің өзгеруін бағалау

Көрсеткіштер	2018	2019	2020	Ауытқу 2019/2020	
				+;-	%
Операциялық пайда, мың. теңге	34716	9405	65926	16420	133
Өнімді өндіруге және сатуға арналған шығындар, мың теңге	1559962	1248965	1175108	94440	109
Өнімнің рентабельділігі, %	2,23	0,75	5,61	1,03	122
Таза пайда, мың теңге	46670	2412	19806	15058	417
Меншікті капитал, мың теңге	3368564	3324206	3093350	0	100
Меншікті капиталдың рентабельділігі, %	1,39	0,07	0,64	0,49	427
Активтер, мың теңге	3576939	3769656	3427070	0	100
Активтердің рентабельділігі, %	1,3	0,06	0,58	0,44	414
Ұзақ мерзімді активтер, мың теңге	2738497	2919615	2374207	0	100
Ұзақ мерзімді активтердің рентабельділігі, %	1,7	0,08	0,83	0,63	415
Қысқа мерзімді активтер, мың теңге	838442	670565	1043423	-9440	99
Қысқа мерзімді активтердің рентабельділігі, %	5,57	0,36	1,9	1,45	422

Негізгі қызметтің баламаларын енгізу есебінен:

1) Операциялық пайда жобаның кіріс бөлігі есебінен 33 пайызға өседі.
 2) Өндіріске арналған шығындар тиісінше өз мәнін 8 пайызға арттырады. Өз кезегінде фирманың төлем қабілеттілігін көрсететін көрсеткіштер өз мәнін келесі түрде өзгертеді:

1) Өнімнің рентабельділігі 22 пайызға өседі және талданатын уақыт аралығы ішінде ең жоғарғы 5.61% - ға жетеді.

2) Меншікті капиталдың рентабельділігі 326 пайызға өседі және 0,64%-ға жетеді, алайда талдау кезеңі ішінде ең жоғары көрсеткіш 1,39% - ға тең болған 2019 жылға тиесілі.

3) Активтердің рентабельділігі 312 пайызға өседі және мәні 0,58% - ды көрсетеді, алайда талдау уақыт аралығы ішінде ең үлкен көрсеткіш 1,3% - ға тең болған 2019 жылға тиесілі.

4) Меншікті ұзақ мерзімді қаражаттың рентабельділігі 317 пайызға өседі және 0,83% - ға жетеді, алайда талдау жасалатын уақыт аралығы ішінде ең жоғары көрсеткіш 1,7% - ға тең болған 2019 жылға тиесілі.

5) Айналым активтерінің рентабельділігі 321 пайызға өседі және 1,90% мәнін көрсетеді, алайда талдау кезеңі ішінде ең үлкен көрсеткіш 5,57% тең болған 2019 жылға тиесілі.

Демек, жоба кәсіпорынның төлем қабілеттілігіне оң әсер етеді, себебі негізгі қызметтен басқа кәсіпорынға пайда балама жұмыс түрінен де түсетін болады, бұл тікелей рентабельділік көрсеткіштерінде көрсетіледі, өйткені пайда жұмыс істеп тұрған кәсіпорынның қандай да бір активтерінің төлем қабілеттілігін көрсететін негізгі бөлігі болып табылады.

Кәсіпкерлік субъектілерінің қаржылық механизмі қаржыны пайдаланудың нысандары мен әдістерінің өзара байланысты жиынтығын білдіреді. Бұл механизм қаржылық ресурстарды қалыптастыру мен пайдаланудың осы қоғамның өндірістік қатынастарын ақшалай нысанда көрсететін күрделі үдерістерінің көрінісі болып табылады. Қаржы тетігінің мақсатты функциясы сайып келгенде шаруашылық жүргізуші субъектілердің әлеуметтік-экономикалық тиімділігін арттыру жағдайларын қамтамасыз етуге, ал бұл арқылы - қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыруға негізделеді [7].

Қорытындылай келе, қаржылық механизмін бағалау негізінде оның екі жақты сипаты жатыр: бір жағынан, ол қаржының объективті санатының мәнін, екінші жағынан,

мемлекеттің және шаруашылық жүргізуші субъектілердің еркіне байланысты қаржылық қатынастардың нақты субъективті нысандарын көрсетеді.

Қаржылық механизмін бағалау тетіктің элементтері қаржылық жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру және бақылау болып табылады, бұл механизмді коммерциялық ұйымдарды дамытудың күрделенетін міндеттерін шешудің үздіксіз процесі ретінде қарауға мүмкіндік береді. Қаржылық механизмін бағалаудың материалдық-заттай және қаржы ресурстарының теңгерімділігін қамтамасыз ету, осы ресурстармен ұтымды маневр жасау кезінде табысты жұмыс істейді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Есенгельдин Б.С., Ақбаев Е.Т. Қаржылық менеджмент: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2019. – 288 б. ISBN 978-601-217-235-5
2. Сембиева Л.М. Финансы: Учебное пособие для студентов экономических специальностей. 2 часть. – Астана: ЕАГИ, 2015. – 340 с.
3. Дүйсембаев К.Ш. Қаржы есептілігін талдау: Оқулық. – Алматы: Экономика, 2018. – 348 б. ISBN 978-601-225-312-2
4. Джаншанло Р.Е. Анализ финансового положения организации: Учебное пособие. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2018. – 76 с. ISBN 978-60- 239-132-9
5. Түсіпбеков Т., Теңізбаева Г. Кәсіпорын экономикасы (дидактикалық материалдар және көмекші құралдар). Оқу құралы. 2-басылым. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2019. – 192 б. ISBN 978-601-292- 455- 8
6. Надыров А.Ф. Анализ хозяйственной деятельности предприятий: Учебное пособие. – Караганда: КарГТУ, 2019. – 687
7. «Азамат» ЖШС жылдық есебі, 2018-2020 жж.

Шейпер Н.Ю.,

магистр,

Отбасы банк

Абильдинова Д.Ж.,

студентка 4 курса,

Евразийский гуманитарный институт

г. Нур-Султан (Казахстан)

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕНСИОННЫХ НАКОПЛЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Возможность использования пенсионных накоплений для приобретения жилья, при этом не используя ипотеку. С 22 января 2021 года вступили в силу Правила использования пенсионных выплат для улучшения жилищных условий, где АО «Отбасы Банк» является основным уполномоченным оператором по целевому использованию единовременных пенсионных выплат из единого накопительного пенсионного фонда. Для принятия заявок по использованию пенсионных накоплений на цели улучшения жилищных условий и оплаты лечения АО «Отбасы Банк» запустил онлайн-платформу.

Использовать свои пенсионные накопления можно самостоятельно или в случае недостаточности ваших средств, принять пенсионные накопления близкого родственника или супруга. А также, частично или полностью уступить свои накопления близкому родственнику или супругу. Уступить можно нескольким получателям. Возможно уступить остаток своих накоплений, даже если вкладчик воспользовался основной частью своих пенсионных средств.

Согласно ключевым показателям ЕНПФ, на начало октября текущего года пенсионные накопления на счетах вкладчиков фонда равны 13,1 триллиона тенге. За год сумма увеличилась на 569,5 миллиарда тенге или на 5%. Основная сумма пенсионных накоплений сформировалась за счет обязательных пенсионных взносов (ОПВ) и составила 12,7 триллиона тенге (рост за год - 4%) Сумма пенсионных накоплений по обязательным профессиональным пенсионным взносам (ОППВ) составила 349,5 миллиарда тенге (рост – 16%), а по добровольным взносам (ДПВ) - 1,6 миллиарда тенге.

За счет чего выросли пенсионные накопления За девять месяцев 2021 года вкладчики ЕНПФ внесли больше средств, чем за аналогичный период прошлого. На начало текущего месяца на счета вкладчиков с начала года поступили пенсионные взносы в общем объеме 1,2 триллиона тенге, что значительно превысило прошлогодние показатели – на 439,5 миллиарда тенге или 57%.

Из общего объема взносов 95,7% составляют поступления в ЕНПФ по ОПВ – 917,4 миллиарда тенге (рост по сравнению с аналогичным периодом прошлого года – 24%), по ОППВ поступило 41,2 миллиарда тенге (рост 17%), 496 миллиона тенге (рост 41%) было перечислено по ДПВ. Помимо взносов самих вкладчиков, значительный прирост пенсионных накоплений был обеспечен благодаря чистому инвестиционному доходу, который в текущем году превысил 1 триллион тенге, что немного превышает показатели не менее успешного прошлого года, а точнее на 7 миллиардов тенге или 1%. Доходность по пенсионным активам ЕНПФ под управлением Национального банка РК с начала года составила 8,89% при инфляции в 6,2%. При этом доходность за последние 12 месяцев составила 10,08%, при инфляции за этот же период в 8,9%.

Досрочное использования части пенсионных накоплений позволит 721 тыс. казахстанцев улучшить свои жилищные условия или направить свои пенсионные накопления на лечение.

За три месяца запуска онлайн-платформы по использованию единовременных пенсионных выплат более 250 тыс. человек подали заявки. На сегодняшний день большой популярностью пользуется цель «погашение ипотеки» – 32%. Также многие граждане выбирают цель «уступить ЕПВ близкому родственнику» – 23%, а за получением кредита в АО «Отбасы Банк» – 8%.

Так, возможность досрочного использования пенсионных накоплений в первую очередь оживил рынок недвижимости и уже в январе 2021 года средняя цена на рынке жилья в Казахстане выросла на 2,3%.

В 2020 году введено 15,3 млн м² жилья 140тыс.единиц жилплощади, за счет государственных средств построено 1,6 млн м² жилья, то есть 27,9 тыс. единиц жилплощади. А также, увеличение объемов ввода жилья в сравнении с 2019 г. Отмечается в Акмолинской области на 107,4%, в Нур-Султане – 172,6%, в Алматы-114,2%, СКО – 122,4%, ВКО – 113%, ЗКО – 109,1% и так далее.

Наибольшие изменения произошли в Петропавловске и Павлодаре, где индекс вырос на 5,2 % и составил 308 425 и 255 650 тенге за один квадратный метр. А также стоит отметить, что за январь 2021 года первичное жилье выросло в цене на 3%, на вторичном рынке на 5% за месяц. Годовой рост составил на первичное жилье 7,3 %, на вторичном рынке 17,9%. А арендная плата за благоустроенное жилье стала выше на 2,7 %.

По состоянию на конец декабря 2020 года средние цены предложений на рынке жилья Казахстана за год выросли на 17,2 %. В Нур-Султане прирост составил 3,6 %, в Алматы – 11,9 %. Наибольшая динамика отмечена в Петропавловске – 28,7 %, а также в Павлодаре – 26,5% и в Семее – 25,2 %.

С 13.01.2020 г. «Отбасы Банк» приступил к открытию спецсчетов для зачисления на них денежных средств из ЕНПФ. Те вкладчики ЕНПФ, которые планируют воспользоваться своими пенсионными накоплениями должны предварительно открыть спецсчет в «ОтбасыБанк». Данная услуга бесплатна, а также провести эту операцию возможно с

помощью интернет-банкинга, не приходя в отделение банка. Для подачи заявления необходимо будет иметь только действующую ЭЦП.

С 6 февраля 2021 года заемщики «Отбасы Банк», получатели единовременных пенсионных выплат, которым поступили деньги на спецсчет, получают возможность произвести частично-досрочное и полное погашение займов с датой 5 февраля 2021 г. Больше всего средств на погашение займов поступило на спецсчета жителей гг. Нур-Султан, Алматы и Мангистауской области.

По состоянию на 1 августа 2021 года, более 147 тысяч наших соотечественников приобрели жилье благодаря реформе в сфере расходования пенсионных накоплений. Еще 72 тысячи человек погасили ипотечную задолженность и около 18 тысяч потратили определенную часть своих средств из пенсионного фонда на лечение.

По состоянию на 1 сентября 2021 года ЕНПФ исполнено 407 160 заявлений вкладчиков (получателей) на использование пенсионных накоплений для улучшения жилищных условий.

По данным фонда, в августе средняя сумма единовременных пенсионных выплат составила 4,4 млн тенге. Чаще всего вкладчики намерены использовать единовременные пенсионные выплаты на полный выкуп жилья.

По последним предоставленным данным, на первом месте по использованию пенсионных отчислений жители Мангистауской области. Также больше всего исполненных заявлений направлено жителями городов Алматы и Нур-Султана.

Специальный счет для единовременных пенсионных выплат – это текущий банковский счет, открываемый получателем единовременных пенсионных выплат у уполномоченного оператора, определяемого Правительством Республики Казахстан, для зачисления единовременных пенсионных выплат из единого накопительного пенсионного фонда в целях улучшения жилищных условий или оплаты лечения.

После поступления средств из ЕНПФ на счет у вас будет 45 рабочих дней для поиска жилья, заключения сделки и вложения сканированного договора купли-продажи на платформу ЕНПФ.

«Отбасы Банк» проверяет предоставленные получателем документы по целевому назначению ЕПВ в течение 10 рабочих дней и перечисляет ЕПВ по их целевому назначению. Также ограничение на отчуждение 5 лет не действует при выборе цели «Полный выкуп», то есть в дальнейшем возможно без ограничений распоряжаться купленным жильем.

В портале можно определить на какую цель можно потратить свои пенсионные накопления.

Первая цель – полный расчет по любым гражданско-правовым сделкам, где можно приобрести себе жилье в собственность. Это может быть договор купли-продажи, договор долевого участия, приватизации, о долевом участии в жилищно-строительном кооперативе, рассрочки и обмена жилища.

Вторая цель – внесение первоначального взноса по ипотеке, когда человек хочет приобрести новое жилье.

Третья цель, самая популярная - частичное или полное погашение задолженности по ипотечному жилищному займу.

Четвертая цель – получение ипотечного жилищного займа в системе жилищно-строительных сбережений.

Пятая цель – рефинансирование.

Шестая – полное погашение задолженности по договорам долгосрочной аренды жилища с правом выкупа, предоставленного в рамках программ жилищного строительства и антикризисных программ тоже предусмотрена.

Седьмая цель, самая востребованная. По ней ближайшие родственники смогут переуступить свою часть пенсионных накоплений в пользу лица, которое будет получать выгоду.

И восьмая цель – лечение.

Сколько денег было выплачено вкладчикам ЕНПФ

С начала года ЕНПФ выплатил вкладчикам более 2,1 триллиона тенге. Большую часть этой суммы составили единовременные пенсионные выплаты на личные цели – 1,9 триллиона тенге. В связи с достижением пенсионного возраста вкладчикам фонда было выплачено 71,6 миллиарда тенге.

Средняя ежемесячная выплата составила 28 525 тенге, а максимальная уже несколько месяцев держится на уровне 673 643 тенге. Переводы в страховые организации в связи с оформлением пенсионного аннуитета составили порядка 47,6 миллиарда тенге, в связи с выездом на ПМЖ за пределы РК – 29,1 миллиарда тенге и выплаты по инвалидности – 1,6 миллиарда тенге. После смерти скончавшихся вкладчиков ЕНПФ на их погребение с начала года было выплачено 4 миллиарда тенге выплаты, а их наследникам 43,3 миллиарда тенге.

Таким образом, можно сделать вывод, что реализация проекта соответствует критериям наличия высокой социально-экономической эффективности, а также дает выбор и возможность произвести частично-досрочное и полное погашение займов. Однако, нужно всегда помнить, что задача накопительной пенсионной системы – это, прежде всего, чтобы казахстанцы накопили себе средства на будущее пенсионное обеспечение. На накопительном пенсионном счете каждого гражданина должна оставаться не менее 50% от размера пенсионных накоплений.

Список литературы

1. Банковское дело. Учебник / Под ред. Исакова У.М. – Алматы, 2011;
2. <https://egov.kz>
3. <https://hcsbk.kz>
4. Деньги. Кредит. Банки. Учебник / Под общ. ред. Академика НАН РК, Сейткасимова Г.С. и д.э.н. Мусиной А.А. Изд. 4-е, доп. и перераб. – Астана: Изд.КазУЭФМТ, 2012. -542с. Учебник для студентов высших учебных заведений;
5. Финансы. Под ред. А.Г. Грязновой, Е.В. Маркиной. – М.: Финансы и статистика, 2004
6. https://www.inform.kz/ru/snyatie-pensionnyh-nakopleniy-o-sayte-dlya-zayavok-pogashenii-ipoteki-i-priobretenii-zhil-ya_a3744254
7. <https://www.enpf.kz/ru/services/withdrawal/withdrawal-info.php>
8. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000001>

Югай Н.А.,
к.э.н., доцент,
Международный университет Кыргызстана
г. Бишкек (Кыргызстан)

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСТАНЕ

В последние годы проводится целый ряд исследований условий развития малого бизнеса в КР. К таким исследованиям можно отнести следующие:

- «Состояние деловой среды и показатели деятельности предприятий» (BEEPS) ;
- «Глобальный мониторинг предпринимательства» (GEM);
- «Ведение бизнеса» (Doing Business) Всемирного банка;
- «Мониторинг состояния деловой среды»;
- «Индекс качества условий для малого и среднего бизнеса»

- Опросы субъектов МСП, проводимые АНО «Национальный институт системных исследований проблем предпринимательства», и др.

В рамках перечисленных исследований проводились в частности опросы малых предприятий, итоги которых, позволяют выявить основные проблемы и особенности малого бизнеса в КР.

Несмотря на ряд предпринимаемых действий и инициатив на уровне государственной политики поддержки малого бизнеса, вместе с тем в числе современных проблем развития малого бизнеса в КР необходимо отметить следующее.

Во-первых, нестабильность законодательства в сфере налогового и финансового регулирования сектора малого бизнеса. С одной стороны, отечественными и западными учеными отмечается упрощение налогообложения для компаний, в частности, упрощение процедуры соответствия для налога на добавленную стоимость, упрощение процедур в связи с использованием программного обеспечения для учетной политики налогообложения и электронных сервисов С 2006 г. число налоговых платежей для малых предприятий в год сократилось с 12 до 7, а общая налоговая ставка в процентах от прибыли снизилась с 60% до 54,1%. С другой стороны, в 2013-2017 гг. введены в действие ряд законов, ухудшивших финансовые условия развития малого бизнеса. Многие предприниматели отмечают, что бизнес-планирование значительно осложняется с учетом невозможности прогнозирования изменения мер государственной фискальной политики даже в краткосрочной перспективе. В итоге отмечается рост занятости в неформальном секторе экономики. Высокий уровень занятых в неформальном секторе подтверждается исследованиями ОЭСР и Международной организации труда (МОТ). Очевидно, что меры государственной политики для снижения негативного влияния данного фактора должны концентрироваться на проведении объективной оценки регулирующего воздействия при принятии актов в данной сфере, корректировке нормативных правовых актов, вводящих дополнительную финансовую нагрузку на субъектов МП, а также введении механизмов, гарантирующих стабильные условия развития сектора (мораторий на изменения, введение налоговых каникул и др.).

Ежегодно на республиканском уровне принимается более 8 тысяч нормативных правовых актов, затрагивающих вопросы ведения предпринимательской деятельности. Такой объем регулирования приводит к «загромождению» законодательства, появлению слабо проработанных, противоречащих и несбалансированных решений и, как результат, отрицательно влияет на предпринимательскую инициативу и динамику развития малого бизнеса. Проблема нестабильности законодательства в совокупности с неопределенностью экономической ситуации заставляет предпринимателей сворачивать инвестиционные планы, уходить в теневой сектор.

Вторая актуальная проблема развития малого бизнеса в КР – ограниченный доступ и сложности финансирования деятельности МП (высокая стоимость финансовых ресурсов, недостаток долгосрочных инвестиционных средств, жесткие требования к заемщику, длительные сроки рассмотрения заявок и др.) несмотря на целый ряд программ финансовой поддержки предприятий сектора малого бизнеса, реализуемых Минэкономразвития КР, институтами развития и другими структурами. Данная ситуация отражает общие проблемы финансирования предприятий в отечественной экономике. Кредитные организации ограничены в своих возможностях (например, из-за ограничений для коммерческих банков по рискам со стороны НБКР). В этих условиях меры государственной политики для снижения негативного влияния данного фактора должны концентрироваться на реализации мероприятий по финансовой поддержке предприятий сектора МП. При этом необходимо продолжать развивать такие механизмы, как микрофинансирование, факторинг, лизинг.

Развитие малого бизнеса в Кыргызстане во многом ограничивается неразвитостью инфраструктуры, обеспечивающей удовлетворение различных потребностей субъектов, в том числе финансовой, производственной, транспортной и др.

Так, например, небольшие предприятия и индивидуальные предприниматели в силу специфики своей деятельности ограничены в получении банковских кредитов и нуждаются в небольших займах, выдаваемых на короткий срок и с минимальными требованиями к заемщикам. Данную потребность в полной мере могли бы удовлетворить микрофинансовые организации, которые, однако, в условиях рынка больше ориентированы на работу с физическими лицами и выдачу займов «до зарплаты». Для исправления данной ситуации в рамках программы финансовой поддержки было выделено направление по развитию микрофинансирования для предпринимателей и при поддержке республиканского бюджета создано более 15 региональных микрофинансовых организаций, предоставляющих субъектам МП микрозаймы по ставкам, не превышающим 10% годовых.

Несмотря на предпринимаемые в последние годы меры, в первую очередь, в рамках Национальной предпринимательской инициативы, следует констатировать, что для некоторых видов деятельности проблема высоких издержек на административные процедуры сохраняется очень серьезной. По данным доклада треть компаний считают административные барьеры достаточно тяжелыми. В частности, отмечается избыточная административная нагрузка на малый бизнес, выделяются ряд административных процедур (к примеру, государственная регистрация медицинских изделий), прохождение которых осложнено. Не до конца выстроена система требований в рамках института технического регулирования, высока коррупция.

Меры государственной политики для снижения негативного влияния данного фактора должны концентрироваться на сокращении неоправданных административных барьеров (необходимо развивать систему оценки фактического воздействия нормативных правовых актов на предпринимательскую деятельность), а также на устранении практики незаконных поборов предпринимателей со стороны чиновников разных уровней.

Кроме рассмотренных проблем, в развитии малого бизнеса на современном этапе остаются значимыми ограничивающими факторами следующие:

- проблемы доступности земли и недвижимости;
- низкая престижность занятия предпринимательской деятельностью;
- проблемы кадрового обеспечения (доступа к трудовым ресурсам требуемой квалификации);
- сложности бухгалтерского учета и отчетности субъектов МП.

В целом, ряд принимаемых в 2016-2019 гг. мер на государственном уровне шли в разрез с интересами малых предприятий и вместо стимулирования предпринимательской деятельности ограничивали предпринимательскую инициативу. В качестве отдельных примеров можно привести увеличение страховых платежей, отмену льготы по налогу на имущество организаций для плательщиков специальных налоговых режимов, введение торгового сбора.

Свыше 30% предприятий малого и среднего предпринимательства являются нерентабельными и убыточными.

Список литературы

1. Бегимкулов М.Ш. Современное состояние предприятий малого и среднего бизнеса в КР // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016. №3-2. с. 156-159
2. Люсов А.Н. «Развитие малого бизнес». // Журнал «Деньги и кредит», 2014 г., № 6.С.56-59
3. Мусакожоев Ш. «Мониторинг развития состояния малого бизнес Кыргызстана». Бишкек 2012г. – 345 с.
4. Табалдиева А.С. Ибраимова И.О., Малый и средний бизнес в Кыргызстане. // Наука, новые технологии и инновации. – 2015. – с. 122-125

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Құсайынов А.Қ.	ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ.....	3
Қамзабекұлы Д.	АБАЙ ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ.....	4
Ескендинова М.Ж.	ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ КАЗАХСТАНА.....	6
Аманбаев А.Ж.	ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ.....	9
Бексултанова Г.А.	ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	13
Ағабекова Ж.А.	ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОНОМАСТИКАСЫ.....	17
Идрисов К.З.	С. ЗИМАНОВ И ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	21
Муратова Д.Б.	ҚАЗАҚСТАНҒА ШЕТЕЛ ИНВЕСТИЦИЯСЫН ТАРТУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ.....	24
Сарсекеев Б.С.	УЧЕБНИК ИСТОРИИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ.....	29

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Абдрашитова Т.А., Бекбулатова А.А.	СТАНОВЛЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ – БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ.....	34
Абдрашитова Т.А., Брюхова П.К.	К ВОПРОСУ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГОВ..	36
Абдрашитова Т.А., Шибаева М.В.	ЛИЧНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ.....	40
Алтынай Ә.С., Жолшаева М.С.	ЖАҒАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫНА САЙ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТТАРЫН ОҚЫТУ АСПЕКТІЛЕРІ.....	43
Аязбаева А.Т.	ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДАҒЫ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	48

Баймуханбетова Г.Х.	ПРИМЕНЕНИЕ ДИСТАНЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ.....	52
Балтабаева А.Т., Тынысбек М.А.	БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	54
Болатбекова Н.Ж., Казалиева А.Д.	СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМЫМАҒАН БАЛАМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	58
Болатбекова Н.Ж.	МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	60
Болатбекова Н.Ж., Зулкарнаева Ж.А.	ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕДАГОГА КАК ОЦЕНОЧНЫЙ КОМПОНЕНТ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ВУЗЕ.....	63
Волкотрубова А.В.	ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗАХ КЫРГЫЗСТАНА.....	65
Дүйшеев Ж.А.	ЖОГОРКУ МЕКТЕПТЕГИ КООМДУК САБАКТАР.....	68
Жандосова А.Н.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ХИМИИ В КОЛЛЕДЖЕ.....	70
Жармуханова А.Ж.	ОРЫС ТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ.....	73
Закирина Г.	ТӘУЕЛСІЗДІК ЖӘНЕ ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ.....	76
Изакова А.Т., Мұратқызы А.	АУДИТОРИЯДАН ТЫС ЖҰМЫСТАР СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУЫН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ.....	79
Какимов Б.А.	ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ.....	83
Кударова Н.А.	ЖАСӨСПІРІМ МІНЕЗІНІҢ АУЫТҚУ ЖАҒДАЙЫ МЕН СЕБЕПТЕРІ.....	86
Құдакелді Ұ.	ҚИЫН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ.....	89
Манарбек Г.Ғ., Касымова А.Х.	ТРЕНИНГТІК ӘСЕР ЕТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ.....	93
Муликова А.С.	МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ЭКОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТТА ТӘРБИЕ БЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	96
Муратов Т.Р.	БИЛИМ АЛУУҒА ЖАРКЫН ЖОЛ АЙЫЛДЫК МЕКТЕПТЕН БАШТАЛАТ.....	100

Накипбекова Р.У.	ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ.....	103
Ныгыманова Н.Т., Хлавнович О.Ю.	ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПРИМЕНЕНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ..	105
Оспанова Я.Н., Брюхова П.К.	РАЗВИТИЕ ВОЛОНТЕРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ (НА ПРИМЕРЕ ЕВРАЗИЙСКОГО ГУМАНИТАРНОГО ИНСТИТУТА).....	111
Өтеуова Ө.О., Касымова А.Х.	АРНАЙЫ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТ МӘСЕЛЕСІ.....	113
Сарсекеев Б.С.	К ПРОБЛЕМЕ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНИКА ИСТОРИИ.....	115
Сарсекеев Б.С.	КНИЖНЫЙ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС ПО ИСТОРИИ.....	119
Сарсекеева З.Т.	ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ МАЛЫХ ГРУПП НА УРОКАХ ИСТОРИИ.....	123
Тобагабылова И.А., Мырзакабыл М.	БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ПРОГНОСТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	125
Турманова Ж.Е.	ЖЕЛІЛІК КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЭТИКАСЫ МЕН ПСИХОГИГИЕНАСЫ.....	128
Оқай А.	М. МОНТЕССОРИ ЖҮЙЕСІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚҰМ ТЕРАПИЯСЫН БАЛАБАҚШАДА ҚОЛДАНУ.....	130

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР: ТАРИХ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ФИЛОСОФИЯ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ: ИСТОРИЯ, СОЦИОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ, СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА, ЭКОЛОГИЯ, ВАЛЕОЛОГИЯ

Абдимиталип кызы Н., Тилекова Н.Д.	МЕКТЕП КУРСУНДА ТАРЫХЫЙ РОМАНДАРДЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮДӨГҮ КИРИШҮҮ САБАҒЫ.....	132
Аубакирова Қ.Ш., Еслямова А.З.	КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ (XX ғасырдың 20-30 жж.).....	136
Ахметов Қ.Ә.	20-30-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА САУАТСЫЗДЫҚТЫ ЖОЮ ІСІ ТАРИХЫНАН.....	138
Борончиева Ш.О.	ЖЕНЩИНЫ-ПОЛИТИКИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЖЕНЩИН-ПРЕЗИДЕНТОВ КЫРГЫЗСТАНА И РЕСПУБЛИКИ КОРЕИ.....	142

Джанпеисова М.М., Габдуллин С.А., Джаныбекова И.А.	РОЛЬ МУЗЕЕВ В ГУМАНИЗАЦИИ ДИАЛОГА КУЛЬТУР.....	148
	ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЛИЯНИЯ СЕГОДНЯ.....	153
Еслямова А.З., Аубакирова Қ.Ш. .	ХІХ Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН ХХ Ғ. БАСЫНДАҒЫ ОҚУ АҒАРТУ-ІСІНІҢ ДАМУЫ (Ақмола облысы деректері негізінде).....	155
Жумабаева М., Султаналиева А., Тешебаева М., Бакиева С. Жумашова Г.С.	НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ КОНЦЕПТА.....	159
	ЧАКАН ШААР ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА АНЫН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРІ.....	161
Заирова Н.М.	КЫРГЫЗ ЭПОСТААНУУСУНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДУК СЕМИОТИКА МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА.....	163
Заидов А.М., Чыныкеева Г.Э.	ИСХАК РАЗЗАКОВ - МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕР ЖАНА ЧЫНЫҒЫ ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ.....	166
Иманбаева С.Ж., Сарсенова А.Б.	ЖЫНЫСТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	171
Койчуманова Г.К.	ФИЛОСОФИЯЛЫК ПОЭЗИЯНЫН ТАБИЯТЫ ЖАНА ГЕНЕЗИСИ	175
Койшубаева М.А., Телебаев Г.Т.	СУФИЙСКАЯ ФИЛОСОФИЯ КОЖА АХМЕТА ЯСАУИ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВ ТАРИКАТА НАКШБАНДИ.....	179
Матаева С.Ш.	ВЛИЯНИЕ COVID-19 НА ПОЛОЖЕНИЕ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	183
Өскембаев Қ.С.	1916 ЖЫЛҒЫ БҮКІЛХАЛЫҚТЫҚ КӨТЕРІЛІС ЖАЙЛЫ КӨЗҚАРАСТАР.....	185
Рахимжанова Г.Ж., Мусекина Т.С., Козырь И.А.	ВЕРТИКАЛЬНЫЕ ФЕРМЫ КАК ОДНО ИЗ РЕШЕНИЙ ЭКОЛОГИЧЕСКИ УСТОЙЧИВОГО ГОРОДСКОГО ХОЗЯЙСТВА В Г. НУР-СУЛТАН.....	189
Солтанова Б.Т.	АДАМҒЕРШЛІК-РУХАНИ БІЛІМ БЕРУ – «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ.....	192
Тилекова Н.Д.	ТАРЫХЫЙ ЧЫҒАРМАЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....	194
Тлеубаева Н.Д.	ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ БІРЫҢҒАЙ ПЛАТФОРМАСЫН ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	199
Хаджамбердиев И.Б.	CULTURES CHAIN KYRGYZ-HINDU-ARABIC ON MEDIACL BASIS.....	202

Халяпина Н.В.	КОНСТРУКТИВИСТСКИЙ ДИСКУРС В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ СТРУКТУРИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА.....	204
Шокатова А.К., Ахмедов С.	ФРАНК ИМПЕРАТОРЫ КАРЛ МАРТЕЛЛДІҢ ІШКІ САЯСАТЫНЫҢ МӘНІ.....	207

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Абенова Қ.	АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ	210
Алимбаев А.Е.	ЕЖЕЛГІ ЖЫР-ДАСТАНДАРДАҒЫ ЕЛДІК ПЕН ҚАҺАРМАНДЫҚ	212
Аманғазықызы М.	КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ МОДЕЛЬДЕУ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ.....	216
Батан С.	МҮСІЛІМ БАЗАРБАЕВ – ДӘСТҮР МЕН ЖАҒАШЫЛДЫҚТЫ ЗЕРТТЕУШІ.....	218
Беркмаматова А.Т., Асакеева Д.Ж.	КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАМАНБАП ЖАЗУУЧУСУ МО ЯНЬДИН «КЫЗЫЛ ГАОЛЯН» ЧЫҒАРМАСЫНЫҢ АКТУАЛДУУ МАСАЛЕЛЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....	221
Бүркітбаева К.Е.	М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	223
Галымжанов Б.Г.	МӘСЕЛЕНІҢ ШЕШІМІ – АДАМНЫҢ РУХАНИ ДҮНИЕСІНДЕ (Мәшһүр Жүсіп мұраларындағы ұлттық құндылықтар негізінде).....	224
Дәуренбекова Л.Н., Бұғыбай А.М.	ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСЫ (Ш. Айтматовтың шығармашылығы негізінде).....	227
Жумсакбаев А.Т.	ОСОБЕННОСТИ МОНОЛОГИЧЕСКИХ И ДИАЛОГИЧЕСКИХ РЕПЛИК В ДРАМАТУРГИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ А.П. ЧЕХОВА.....	230
Жунушова Г.М.	МАХМУТ КАШГАРИНИН ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ФИЛОСОФИЯСЫ.....	233
Жусуева С.К.	ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ КОЛДОНМО ЖАНА КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТИКА ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК.....	235
Заирова Н.М.	КЫРГЫЗ ЭПОСТААНУУСУНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРДУК СЕМИОТИКА МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА.....	239
Исина Н.У., Молдагулова Г.М.	ПОЭТИКА ПОВЕСТИ «ЗАПИСКИ НА МАНЖЕТАХ» М. БУЛГАКОВА.....	241

Исина Н.У., Мельничук Ю.С.	ЛИТЕРАТУРНОЕ ТВОРЧЕСТВО С.ДОВЛАТОВА: АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ.....	244
Исмаилова Б.Т.	АДАБИЯТ ТАРЫХЫНА КАЙРЫЛГАНДА.....	246
Кенжемұратова С.К.	КЕҢЕСТІК ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ.....	249
Кожобекова Г.С., Тумонбаева М.Ж.	Ч. АЙТМАТОВДУН АКТУАЛДУУ ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ОРДУ.....	253
Қауысқызы Н., Зейноллаева Ж.А.	ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӨНШІ-КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ.....	256
Қуанышов А., Аймұхамбет Ж.Ә. Маразыков Т.С.	РУХТЫҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ПІШІНІ..... КӨРКӨМ ТЕКСТТИ ИЛИКТӨӨДӨ АДАБИЯТ САБАҒЫНЫН МААНИСИ.....	260 265
Мусаева Ч.Ж.	ТЕРМИНЫ РОДСТВА МУЖСКОГО ПОКОЛЕНИЯ В РУССКОМ И КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКАХ.....	269
Оспанова Э.М.	ИДЕЙНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ КРИТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА «КОМЕТА» В.К. КЮХЕЛЬБЕКЕРА И В.Ф. ОДОЕВСКОГО.....	271
Райнбекова Г.С.	МҰХТАР ШАХАНОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ.....	274
Сабирова В.К., Акматова З.А., Пазылова А.Т. Сабиева Е.В., Гриппе А.С.	СПЕЦИФИКА ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ..... СТРУКТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ РУССКИХ ЛИЧНЫХ АНТРОПОНИМОВ.....	278 280
Султанова Т.Т.	ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ИНОСТРАННЫМИ СТУДЕНТАМИ В МЕДИЦИНСКОЙ ШКОЛЕ.....	286
Тойчуева Д.Р.	ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ КАК ПРИЧИНЫ ПОЯВЛЕНИЯ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ ТЕКУЩЕГО МОМЕНТА.....	288
Тоқсанбаева Т.Ж.	ЖЫР ДҮЛДҮЛІ, ЭПИК АҚЫН – НҮРПЕЙІС БАЙҒАНИН.....	290
Уабиева А.А., Батыргалиева С.М.	СПЕЦИФИКА ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ.....	294
Усарова Г.О.	КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ПОВЕСТЬ ЖАНРЫН КОМПЕТЕНТҮҮЛҮКТҮН НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУ.....	297
Төлеу З.	ӘДЕБИ ШЫҒАРМА ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК.....	299
Шормакова А.Б., Әзиз А.	КӨКІМБЕК САЛЫҚОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚ ЕЛІ БЕЙНЕСІ.....	302

Шормакова А.Б.	Қ.КЕМЕҢГЕРҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ЖҰРНАҚТАРДЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ.....	305
Эргешова Г.С.	ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ТЕКСТ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	307
Эркинбек кызы Н.	ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ КЫРГЫЗСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ СО ЗНАЧЕНИЕМ ВРЕМЕНИ С АНИМАЛИСТИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ.....	310

ШЕТЕЛ ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ АУДАРМА ІСІ

ИНОСТРАННАЯ ФИЛОЛОГИЯ И ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ ДЕЛО

Алипбекова Л.У., Алданыш Р.	АУДАРМАДАҒЫ РЕАЛИЙ СӨЗДЕРДІ ЖЕТКІЗУ ТӘСІЛДЕРІ.....	314
Алипбекова Л.У., Игентайқызы Т.	КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	316
Alipbekova L.U., Yerden Y.A.	FEATURES OF TEACHING LISTENING USING INTERNET RESOURCES.....	319
Аренова Г.У., Габдуллова Д.Б.	ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА РЕАЛИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ.....	321
Аренова Г.У., Уайсова Т.Б.	ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПЕРЕВОДА СОВРЕМЕННЫХ КИНОФИЛЬМОВ С АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА РУССКИЙ ЯЗЫК	324
Аренова Г.У., Ильясова А.У., Кардыбаева М.С.	РАЗВИТИЕ ОНЛАЙН – ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ВУЗА.....	326
Байтурина У.К., Кардыбаева М.С.	КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПЕРЕВОДЧИКА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР В ПЕРЕВОДЕ.....	329
Волкова Л.В., Шахманова А.Б.	ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	332
Волкова Л.В., Саркытов А.Д.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	334
Давлетова С.Е., Сайлаубай А.М.	АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ (ОРТА БУЫН НЕГІЗІНДЕ).....	337
Давлетова С.Е., Есимова А.К.	ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРАМЫ	340
Джумагульбаева Р.П., Мирзабаева Ж.К.	АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БЕЙНЕЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ.....	344

Дьяченко О.В., Никульшина Н.В.	ОРГАНИЗАЦИЯ ЗАДАНИЙ С ПОДДЕРЖКОЙ УЧАЩИХСЯ ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ.....	347
Загатова С.Б., Вагурина А.А.	ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРИМЕНЕНИЯ КЛИПОВОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....	349
Ильясова А.К.	РОЛЬ ФАТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ОБЩЕНИЯ В РЕЧЕВОМ ЭТИКЕТЕ.....	351
Қабдолова А.С., Калиева А.А.	АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖОҒАРЫ САТЫСЫНДАҒЫ CASE STUDY ӘДІСІН ӨЗЕКТЕНДІРУ.....	355
Қосжанова А.С., Байжұманова Д.Б., Бильтаева М.С., Давлетова С.Е. Melnova K.V.	МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... THE PLACE OF SLANG IN THE VIRTUAL COMMUNICATION OF SOCIOCULTURAL GROUPS.....	358 361
Насимуллина А.Б., Өтеғалиева І.А.	СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ ТОПТЫҚ, ҰЖЫМДЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	364
Сиренова Б.А.	ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА МЕТОНИМИИ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ.....	368
Tileubayeva M.S., Amanbayeva D., Shaik A.	SPEECH ACTIVITY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	371
Tileubayeva M.S., Jabbarova K., Gaaze M.	THE ROLE OF PLANNING IN EDUCATIONAL PROCESS.....	373

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ АЙМАҚТАНУ

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

Гапурбаева Ш.Р.	ВНЕШНИЕ МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ ЮЖНОГО РЕГИОНА.....	377
Кадырова Р.С.	INDICATORS OF PUBLIC SERVICES QUALITY MEASUREMENT..	381
Нуралиев Н.А.	РАЗВИТИЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19.....	382

ҚҰҚЫҚТАНУ

ПРАВО

Абдилов К.С.	КОРРУПЦИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ.....	386
Альмухамбетов Ж.Н.	ӘДЕТТІК АЛҒАШҚЫ ҚҰҚЫҚ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ «МОНОРАМА» ҰҒЫМЫНЫҢ ЖОҚҚА ШЫҒУЫ.....	389
Канафина Г.А., Айтжан А.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕР МЕЛИОРАЦИЯЛАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	392
Мусынова Г.Е., Баймурзинова Э.Д.	ПРОБЛЕМЫ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	394

МЕНЕДЖМЕНТ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚАРЖЫ

МЕНЕДЖМЕНТ, ЭКОНОМИКА И ФИНАНСЫ

Болатхан О.	DIGITALIZATION OF KAZAKHSTAN.....	397
Дәулетханова Ж.Д.	РЫНОК ФИНАНСОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ТЕНДЕНЦИИ ЕГО РАЗВИТИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	400
Исраилова А.А., Биримкулова К.Д.	СИСТЕМА МОНИТОРИНГА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК ДЛЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	404
Кожухметова А.Г.	ТРАНСФОРМАЦИЯ ПЛАТЕЖНЫХ УСЛУГ В КАЗАХСТАНЕ.....	405
Макашева А.К., Мажитова Б.Б.	РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ ЗАМКНУТОГО КРУГА В КАЗАХСТАНЕ	407
Мажитова Б.Б., Штеккер Н.А.	СТРАХОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ.....	410
Мельдебекова А.Д., Тажбенова Г.Д.	ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВЫХ ИННОВАЦИЙ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ КАЗАХСТАНА.....	414
Насырова Г.А., Жабұлова М.С.	КВАЗИГОСУДАРСТВЕННЫЙ СЕКТОР: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ.....	417
Оспанова А.С.	ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	420
Тажигулова А.Ж., Сайлауова Г.	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТИҢ ЖАҒДАЙЫ.....	424

Темиргалиева А.С.	ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҮРДІСТІҢ КӘСПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІНЕ ЫҚПАЛЫ.....	426
Үсенбаев Т.М., Бозшағұлова С.О.	КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ МЕХАНИЗМІН БАҒАЛАУ.....	429
Шейпер Н.Ю., Абильдинова Д.Ж.	ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕНСИОННЫХ НАКОПЛЕНИЙ В КАЗАХСТАНЕ.....	434
Югай Н.А.,	СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСТАНЕ.....	437

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «**Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың қазіргі мәселелері**»: халықаралық ғылыми-практикалық онлайн-конференция материалдары / жалпы редакциясын басқарған А.Қ. Құсайынов. – Нұр-Сұлтан: Еуразия гуманитарлық институты, 2021. – 450 б.

Современные проблемы гуманитарных и социальных наук: материалы Международной научно-практической онлайн-конференции, посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан: / Под общей редакцией А.К. Кусаинова. – Нур-Султан: Евразийский гуманитарный институт, 2021. – 450 с.

Редактор: А.Т. Аязбаева, Н.М. Наматбекова
Компьютерная верстка: А.С. Сыздыкова

Сдано в набор 15.11.2021 г. Подп. В печать 25.11.2021 г. Формат 60x84/8
П.л. 56,25 Усл. п. л. 52,2 Уч.-изд. л. 28,13
Тираж 100 Заказ 19

Отпечатано с готового набора в ИП «Ахтаев У.Е.» в г. Нур-Султан
